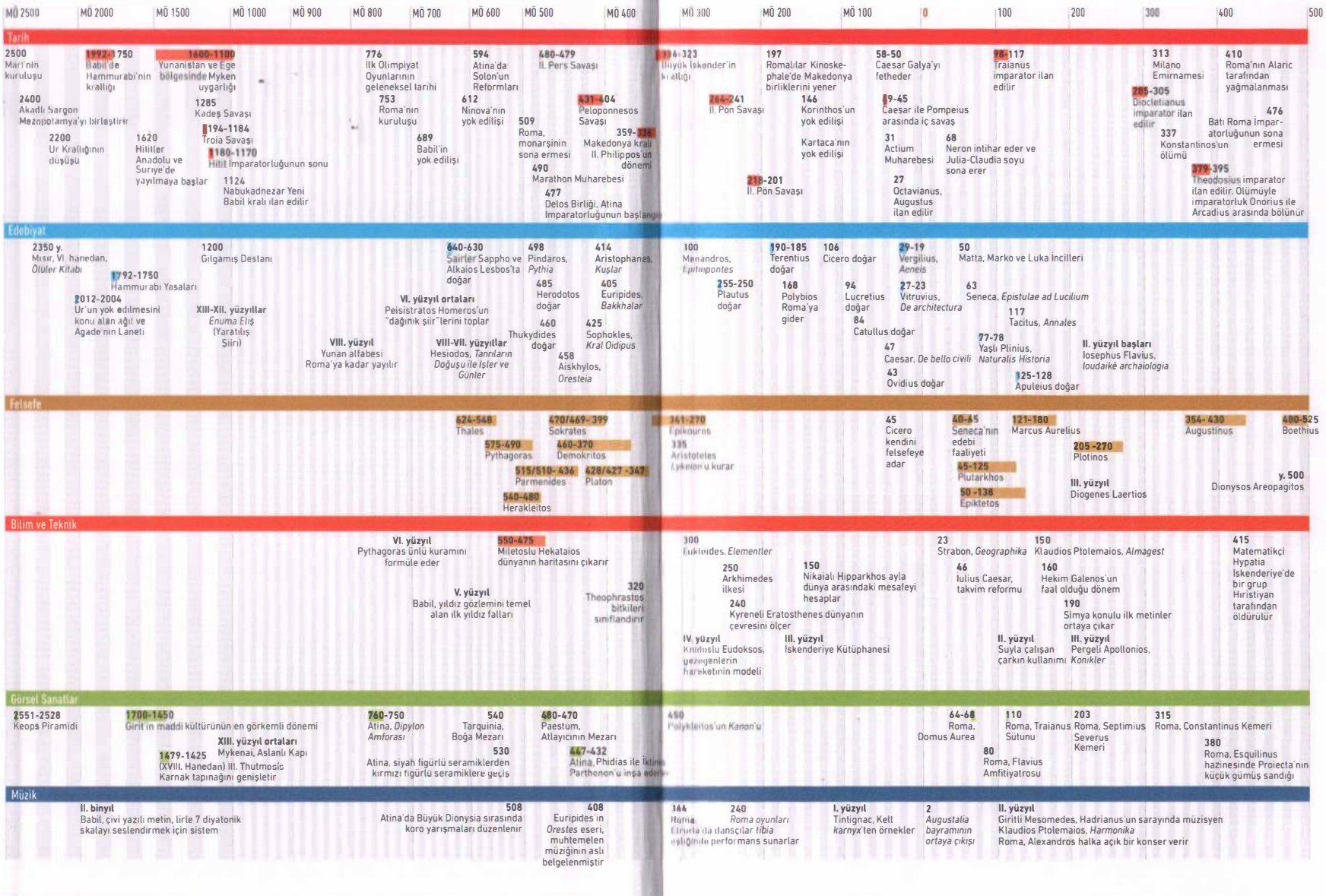
EDİTÖR UMBERTO

ECO

ANTİK YAKIN DOĞU

ALFA | TARİH

MÖ 2500
MÖ 2000
MÖ 1500
MÖ 1000
MÖ 900
MÖ 800
MÖ 700
MÖ 600
MÖ 500
MÖ 400
MÖ 300
MÖ 200
MÖ 100
0
100
200
300
400
500
Tarih
2500 Mısır'ın kuruluşu
2400 Akadlı Sargon Mezopotamya'yı birleştirir
2200 Ur Krallığının düşüşü
2012-2004 Ur'un yok edilmesini konu alan ağıt ve Agade'nin Laneti
1992-1750 Babil'de Hammurabi'nin krallığı
1792-1750 Hammurabi Yasaları
1620 Hititler Anadolu ve Suriye'de yayılmaya başlar
1600-1180 Yunanistan ve Ege bölgesinde Mykenai uygarlığı
1285 Kadeş Savaşı
1194-1184 Troia Savaşı
1180-1170 Hitit İmparatorluğunun sonu
1124 Nabukadnezar Yeni Babil kralı ilan edilir
776 İlk Olimpiyat Oyunlarının geleneksel tarihi
753 Roma'nın kuruluşu
689 Babil'in yok edilişi
612 Ninova'nın yok edilişi
594 Atina'da Solon'un Reformları
509 Roma, monarşinin sona ermesi
490 Marathon Muharebesi
480-479 II. Pers Savaşı
477 Delos Birliği, Atina İmparatorluğunun başlangıcı
431-404 Peloponnesos Savaşı
359-336 Makedonya kralı II. Philippos'un dönemi
336-323 Büyük İskender'in krallığı
264-241 I. Pön Savaşı
218-201 II. Pön Savaşı
197 Romalılar Kinoskephale'de Makedonya birliklerini yener
146 Korinthos'un yok edilişi
Kartaca'nın yok edilişi
58-50 Caesar Galya'yı fetheder
49-45 Caesar ile Pompeius arasında iç savaş
31 Actium Muharebesi
27 Octavianus, Augustus ilan edilir
68 Neron intihar eder ve Julia-Claudia soyu sona erer
98-117 Traianus imparator ilan edilir
285-305 Diocletianus imparator ilan edilir
313 Milano Emirnamesi
337 Konstantinos'un ölümü
379-395 Theodosius imparator ilan edilir. Ölümüyle imparatorluk Onorius ile Arcadius arasında bölünür
410 Roma'nın Alaric tarafından yağmalanması
476 Batı Roma İmparatorluğunun sona ermesi
Edebiyat
2350 y. Mısır, VI. hanedan, Ölüler Kitabı
1200 Gılgamış Destanı
VIII. yüzyıl Yunan alfabesi Roma'ya kadar yayılır
XIII-XII. yüzyıllar Enuma Eliş (Yaratılış Şiiri)
VIII-VII. yüzyıllar Hesiodos, Tanrıların Doğuşu ile İşler ve Günler
VI. yüzyıl ortaları Peisistratos Homeros'un "dağınık şiir"lerini toplar
640-630 Şairler Sappho ve Alkaios Lesbos'ta doğar
498 Pindaros, Pythia
485 Herodotos doğar
460 Thukydides doğar
458 Aiskhylos, Oresteia
425 Sophokles, Kral Oidipus
414 Aristophanes, Kuşlar
405 Euripides, Bakkhalar
100 Menandros, Epitrepontes
255-250 Plautus doğar
190-185 Terentius doğar
168 Polybios Roma'ya gider
106 Cicero doğar
94 Lucretius doğar
84 Catullus doğar
47 Caesar, De bello civili
43 Ovidius doğar
29-19 Vergilius, Aeneis
27-23 Vitruvius, De architectura
77-78 Yaşlı Plinius, Naturalis Historia
125-128 Apuleius doğar
50 Matta, Marko ve Luka İncilleri
63 Seneca, Epistulae ad Lucilium
117 Tacitus, Annales
II. yüzyıl başları Iosephus Flavius, Ioudaikē archaiologia
Felsefe
624-548 Thales
575-490 Pythagoras
540-480 Herakleitos
515/510-436 Parmenides
470/469-399 Sokrates
460-370 Demokritos
428/427-347 Platon
341-270 Epikouros
335 Aristoteles Lykeion'u kurar
45 Cicero kendini felsefeye adar
40-65 Seneca'nın edebi faaliyeti
45-125 Plutarkhos
50-138 Epiktetos
121-180 Marcus Aurelius
205-270 Plotinos
III. yüzyıl Diogenes Laertios
354-430 Augustinus
480-525 Boethius
y. 500 Dionysos Areopagitos
Bilim ve Teknik
VI. yüzyıl Pythagoras ünlü kuramını formüle eder
V. yüzyıl Babil, yıldız gözlemini temel alan ilk yıldız falları
550-475 Miletoslu Hekataios dünyanın haritasını çıkarır
320 Theophrastos bitkileri sınıflandırır
300 Euklides, Elementler
250 Arkhimedes ilkesi
240 Kyreneli Eratosthenes dünyanın çevresini ölçer
150 Nikaialı Hipparkhos ayla dünya arasındaki mesafeyi hesaplar
IV. yüzyıl Knidoslu Eudoksos, gezegenlerin hareketinin modeli
III. yüzyıl İskenderiye Kütüphanesi
23 Strabon, Geographika
46 Iulius Caesar, takvim reformu
150 Klaudios Ptolemaios, Almagest
160 Hekim Galenos'un faal olduğu dönem
190 Simya konulu ilk metinler ortaya çıkar
II. yüzyıl Suyla çalışan çarkın kullanımı
III. yüzyıl Pergeli Apollonios, Konikler
415 Matematikçi Hypatia İskenderiye'de bir grup Hıristiyan tarafından öldürülür
Görsel Sanatlar
2551-2528 Keops Piramidi
1700-1450 Girit in maddi kültürünün en görkemli dönemi
1479-1425 (XVIII. Hanedan) III. Thutmosis Karnak tapınağını genişletir
XIII. yüzyıl ortaları Mykenai, Aslanlı Kapı
760-750 Atina, Dipylon Amforası
540 Tarquinia, Boğa Mezarı
530 Atina, siyah figürlü seramiklerden kırmızı figürlü seramiklere geçiş
480-470 Paestum, Atlayıcının Mezarı
447-432 Atina, Phidias ile İktinos Parthenon'u inşa eder
450 Polykleitos'un Kanon'u
64-68 Roma, Domus Aurea
110 Roma, Traianus Sütunu
80 Roma, Flavius Amfitiyatrosu
203 Roma, Septimius Severus Kemeri
315 Roma, Constantinus Kemeri
380 Roma, Esquilinus hazinesinde Proiecta'nın küçük gümüş sandığı
Müzik
II. binyıl Babil, çivi yazılı metin, lirle 7 diyatonik skalayı seslendirmek için sistem
508 Atina'da Büyük Dionysia sırasında koro yarışmaları düzenlenir
408 Euripides'in Orestes eseri, muhtemelen müziğinin aslı belgelenmiştir
164 Roma
240 Roma oyunları
Etruria'da dansçılar tibia eşliğinde performans sunarlar
I. yüzyıl Tintignac, Kelt karnyx'ten örnekler
2 Augustalia bayramının ortaya çıkışı
II. yüzyıl Giritli Mesomedes, Hadrianus'un sarayında müzisyen
Klaudios Ptolemaios, Harmonika
Roma, Alexandros halka açık bir konser verir

UMBERTO ECO

1932 doğumlu İtalyan yazar, edebiyatçı, eleştirmen ve düşünür.
Gülün Adı ve *Foucault Sarkacı* gibi romanlarıyla bir anda dünya çapında tanınan Umberto Eco, aynı zamanda ortaçağ tarihi, estetiği ve göstergebilim uzmanıdır. 1971'den bu yana Bologna Üniversitesinde profesör olarak çalışan Eco yapısalcılık sonrası göstergebilim gelişmelerine önemli katkılarıyla tanınmaktadır.Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Thomasçılık üzerine yapan Eco'nun çalışmaları 1960'ların ortasından itibaren öncü yapıtlara, kitle kültürüne yönelmiştir. Son dönemlerdeyse edebiyat eleştirileri, tarih ve iletişim yazıları önemli bir yer tutmaktadır.
Roland Barthes'tan sonra, "ayrıntıların anlamı" ya da "ayrıntıların sosyolojisi" adı verilen anlayışın temellerini atan Umberto Eco'nun pek çok eseri Türkiye'de yayımlandı.

LEYLA TONGUÇ BASMACI

İstanbul'da doğdu. İtalyan Lisesi'nde okuduktan sonra, Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Pennsylvania State University'de karşılaştırmalı İngiliz ve İtalyan edebiyatları alanında yüksek lisans derecesi aldı. İstanbul İtalyan Kültür Heyetinde İtalyanca öğretmenliği, Dünya Yayınevinde metin yazarlığı ve çevirmenlik yaptıktan sonra, uzun süre British Council İstanbul ofisinde Sanat Etkinlikleri Sorumlusu olarak görev yaptı. Halen İtalyanca ve İngilizceden çeviriler yapıyor.

Antik Yakındoğu
© 2015, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

L'Antichità, le civiltà del Vicino Oriente
Il Vicino Oriente Antico Dalle Origini ad Alessandro Magno a cura di Umberto Eco
© 2015, EM Publishers SRL.

Elkost Intl. Literary Agency ile yapılan anlaşma sonucu yayımlanmıştır.

Kitabın Türkçe yayın hakları Kalem Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kitap Editörü Esen Kaya
Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Muzaffer Aysu

ISBN 978-605-171-780-7
1. Basım: Temmuz 2018

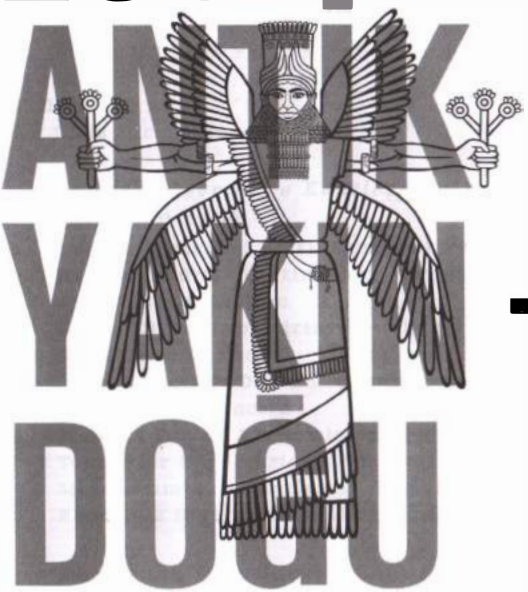
Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu, Acar Sanayi Sitesi, No: 8 Bayrampaşa İstanbul
Tel: (212) 674 97 23 Faks: (212) 674 97 29
Sertifika No: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi, Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu İstanbul
Tel: (212) 511 53 03 Faks: (212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika No: 10905

EDİTÖR

UMBERTO ECO

ANTİK YAKIN DOĞU

Çeviri

Leyla Tonguç Basmacı

ALFA | TARİH

İçindekiler

13 **Antikçağa Giriş** *Umberto Eco*

Tarih

24 **Giriş** *Lucio Milano*

Neolitik Devrim ve Kentleşmenin Doğuşu (MÖ 8000-4000)

35 **"Neolitik Devrim" Fikri, Ekonomik ve Toplumsal Dönüşüm Süreci Üretim Ekonomisinin Doğuşu** *Gian Maria Di Nocera*

39 **Bereketli Hilal ve "Birinci Neolitik Devrim"** *Gian Maria Di Nocera*

48 **"İkinci Neolitik Devrim" Çanak Çömlekli Neolitik** *Gian Maria Di Nocera*

55 **Mısır'da Üretim Ekonomisinin Doğuşu ve İlk Sınıfsal Toplumlar** *Gian Maria Di Nocera*

59 **Mezopotamya'da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu** *Gian Maria Di Nocera*

Dördüncü Binyılda Yakındoğu ve Mısır Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ

61 **Bölgenin ve Toplumun Yapısı: Kentlerin ve Devletin Doğuşu** *Gian Maria Di Nocera*

65 **Mezopotamya'da Eski ve Orta Uruk Dönemleri** *Gian Maria Di Nocera*

67 **Geç Uruk Dönemi ve "Kentsel Devrim"** *Gian Maria Di Nocera*

71 **Geç Uruk Kültürünün Yayılması** *Gian Maria Di Nocera*

76 **Doğu Akdeniz'de ve Mısır'da Ön-Kentsel Kültürler** *Gian Maria Di Nocera*

Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000)

82 **Şehrin Kökeni** *Massimo Maiocchi*

90 **Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi** *Massimo Maiocchi*

96 **Yakındoğu'nun Geri Kalanında Şehirler ve Devlet Oluşumları** *Massimo Maiocchi*

102 **Eski Akkad Dönemi** *Massimo Maiocchi*

107 **III. Ur Hanedanı** *Massimo Maiocchi*

112 **Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık** *Emanuele M. Ciampini*

Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500)

122 **Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı** *Nicla De Zorzi*

124 **Babil ve Sümerlerin Mirası** *Nicla De Zorzi*

128 **Anadolu'da Assur Tüccarları** *Nicla De Zorzi*

133 **Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar** *Nicla De Zorzi*

140 **Hammurabi Döneminde Babil** *Nicla De Zorzi*

151 **Mısır'da Orta Krallık** *Emanuele M. Ciampini*

Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200)

159 **El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi** *Elena Devecchi*

165 **Suriye-Filistin'de Mısır Politikaları** *Elena Devecchi*

169 **Hurriler ve Mitanni Krallığı** *Elena Devecchi*

174 **Hitit İmparatorluğu ve Mısır'la Çatışma** *Elena Devecchi*

179 **Babil ve Assur** *Elena Devecchi*

186 **Mısır'da Yeni Krallık** *Emanuele M. Ciampini*

İkinci Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600)

195 **Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü** *Giancarlo Lacerenza*

198 **Assur, Babil, Elam** *Giancarlo Lacerenza*

202 **Yeni Hitit Krallıkları ve Arami Devletleri** *Giancarlo Lacerenza*

206 **Fenikeliler ve Akdeniz'in Kolonileşmesi** *Giancarlo Lacerenza*
211 **İsrail ve Doğu Akdeniz** *Giancarlo Lacerenza*
219 **Arap Yarımadası ve Ticaret Yolları** *Giancarlo Lacerenza*
223 **Mısır'da Geç Ramses ve Ramses Sonrası Dönemleri ve Aşağı Dönem** *Emanuele M. Ciampini*

Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600)
230 **Assur Emperyalizminin Doğuşu** *Lusia Barbato*
233 **Assur Fetihlerinin Aşamaları** *Lusia Barbato*
236 **İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi** *Lusia Barbato*
240 **Assur Ekonomisi ve Toplumu** *Lusia Barbato*
243 **Savaş, Ordu ve Sürgünler** *Lusia Barbato*
247 **Assur Kültürü** *Lusia Barbato*

İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300)
250 **Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler** *Michael Jursa*
257 **Yeni Babil İmparatorluğu: Siyasi ve Ekonomik Yapılar** *Michael Jursa*
265 **Pers İmparatorluğunun Yapısı ve Assur Mirası** *Michael Jursa*
271 **Büyük İskender'in Fetihleri** *Michael Jursa*
273 **Hellenistik Çağda Babil Kültürünün Çöküşü** *Michael Jursa*
276 **Mısır'da Pers Devri ve Son Özerk Dönem** *Emanuele M. Ciampini*

Görsel Sanatlar

284 **Giriş** *Lucio Milano*

Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000)
292 **Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası** *Davide Nadali*
297 **Savaş Anıtları ve Anıtların Savaşı: Savaşları Anma Yöntemleri Üzerine Düşünceler** *Davide Nadali*

302 **MÖ Üçüncü Binyılda Gliptik Alanında Tanrılar, Kahramanlar, Hayali ve Korkunç Varlıklar** *Davide Nadali*
305 **Suriye Sanatında Çocuklu Kadın İkonografisi: İktidarın Alegorik Versiyonu Olabilir mi?** *Davide Nadali*
308 **Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri** *Davide Nadali*

Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500)
312 **Mezopotamya'da Yolculuk Yapmak** *Luigi Turri*
317 **Mari Sarayı** *Luigi Turri*
321 **Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar** *Luigi Turri*

Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200)
327 **Fildişi ve Altın. Uluslararası Dönemin Sanatı** *Luigi Turri*
331 **Mısır ve Doğu Akdeniz. Mısır'ın Yakındoğu Vizyonu** *Luigi Turri*
337 **Öte Dünya Algısı** *Luigi Turri*
345 **Hattuşaş, Hitit Başkentinde Sanat ve Mimari** *Luigi Turri*
349 **Piramitler ve Zigguratlar** *Luigi Turri*
355 **Amarna Sanatı** *Luigi Turri*

Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900)
360 **Metalürji Sanatı** *Luigi Turri*
364 **Camın Öyküsü** *Luigi Turri*
369 **Kassit Sanatı** *Luigi Turri*
372 **Çivilerden Kelimeler. Piktogramlardan Alfabeye** *Luigi Turri*

İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600)
379 **İmparatorluk Başkenti ve Başkentler İmparatorluğu: Assurluların Şehir ve Ülke İnşası** *Davide Nadali*
383 **Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım: İmgeler Yoluyla Anlatım** *Davide Nadali*
386 **Assurluların Savaş Mekanizması: Ordunun Bileşimi, Stratejiler ve Saldırı Taktikleri** *Davide Nadali*

390 **İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü** *Davide Nadali*
392 **Fikirlerin, Biçimlerin ve Kültürel Modellerin Kendiliğinden Gelişen Hareketi** *Davide Nadali*

Miras ve Gelenek (MÖ 600-300)
396 **İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı** *Davide Nadali*
400 **Babil Kulesi: Gerçeklikten Mite Babil** *Davide Nadali*
403 **Pers Sanatı: Eklektizm ve Devamlılık** *Davide Nadali*

Bilim ve Teknik
409 **Giriş** *Pietro Corsi*

Teknolojinin Kökeni
413 **İlkel Toplumların Maddi Temeli** *Giovanni Di Pasqu*

Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji
420 **Eski Mısır'da Teknoloji ve Doğanın Gözlemlenmesi** *Giovanni Di Pasquale*
427 **Yakındoğu'da Teknoloji** *Giovanni Di Pasquale*
433 **Yakındoğu'da ve Mısır'da Metallerin Çıkarılması ve İşlenmesi** *Antonio Clericuzio*

Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı
440 **Akdeniz Uygarlıklarında Astronomi** *Giorgio Strano*
446 **Mezopotamya'da Astronomi** *Giorgio Strano*
453 **Mısır'da Astronomi** *Giorgio Strano*

Tıp
460 **Tarihöncesi Patosenozlarından Antikçağ Patosenozlarına** *Gilberto Corbellini*
465 **Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama** *Valentina Gazzaniga*
469 **Mezopotamya'da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar** *Gilberto Corbellini*
472 **Yahudi Tıbbı: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar** *Stefano Arieti*
476 **Çin Tıbbı** *Donatella Rossi*
479 **Hint Tıbbı** *Donatella Rossi*

Müzik

485 **Giriş** *Luca Marconi ve Eleonora Rocconi*

Tarihöncesi Müzik Seslerinden Akdeniz'in Müzik Kültürlerine

488 **Tarihöncesinde Müzik Deneyimleri: Müzik Arkeolojisinde Yeni Bakış Açıları** *Graeme Lawson*

495 **Eski Mısır'da Müzik** *Alexandra von Lieven*

500 **Mezopotamya Kültürlerinin Müziği** *Dahlia Shehata*

507 **Etruria'da Müzik** *Emiliano Li Castro*

Dizin 515

Yönteme Dair

Tarihlendirme Okurların kronoloji açısından yönlerini bulmasına yardımcı olmak amacıyla belli öneme sahip tüm şahsiyetlerin (her makalede adları ilk geçtiğinde) parantez içerisinde doğum ve ölüm tarihleri verilmiştir. Bu tarihler konusunda ortak görüş olmadığı takdirde yerlerine soru işareti konmuştur. En eski dönem (Yakındoğu uygarlıkları ve Eski Mısır) konusunda tarihler açısından hatırı sayılır bir belirsizlik söz konusudur. MÖ IV ve III. binyıllar için "orta kronoloji" olarak bilinen tarih sistemi benimsenmiştir. MÖ II ve I. binyılın Mezopotamya kronolojisi için çivi yazılı metinlerden elde edilen astronomi gözlemleri ve Babil ile Assur kaynaklarından alınma hanedan sıralamaları temel alınmıştır. Mısır için de oldukça güvenilir olan (ancak daha eski dönemler açısından sorunlu olan) hanedan listeleri kullanılmıştır.

Transliterasyon, yazı şekilleri, ton işaretleri Eserin eğitici niteliği dikkate alınarak Yunan alfabesinden Latin alfabesine transliterasyona başvurulmuştur.

α	a	ζ	z	λ	l	π	p	φ	ph
β	b	η	e	μ	m	ρ	r	χ	kh
γ	g	θ	th	ν	n	σ ς	s	ψ	ps
δ	d	ι	i	ξ	ks	τ	t	ω	o
ε η	e	κ	k	ο	o	υ	u		

Resim altları Resim altlarında eser sahibi (belliyse), eser adı veya tanımı, malzemesi ve/ya tekniği (önemliyse), tarihi ve kronolojik açıklaması, yeri (muhafaza edildiği yer) verilmiştir.

Referanslar Eserin her makalesinde çapraz okumalar önerilmiş, okurlara aynı ciltte veya eserin diğer ciltlerinde yer alan, tematik açıdan bağlantılı başka makaleler tavsiye edilmiştir. Bu öneriler her makalenin sonunda >>> **bkz.** bölümünde sunulmuştur.

Antikçağa Giriş

Umberto Eco

Batı uygarlığı özellikle de Avrupa uygarlığını düşünürken, heykeltıraşlığı, mimarisi, edebiyatı, felsefesi ve bilimi dahil olmak üzere bütün mükemmelliğiyle "Yunan mucizesi"ni göz önüne getirmemeye imkân yoktur. Avrupa kültürü Yahudi-Hıristiyan düşüncenin etkisi altında kaldıysa, bu etki Yunanların (ve Eski Roma'nın) süzgecinden geçmiştir, hatta Kitabı Mukaddes'in bile yüzyıllar boyu sadece Latince versiyonu bilinir.

Peki Yunan modeli dediğimizde kastettiğimiz nedir? Genelde kastedilen, oldukça geç bir tarihte, Rönesansta veya yeni-klasik dönemde gelişen kavramdır. Beyaz heykeller ve beyaz tapınaklardan oluşan beyaz bir Yunan kültürü hayali kurduğumuz zaman (genelde bir takım okullar ve ilkesiz yayıncılar bizi bu yönde düşünmeye teşvik eder) heykellerin de tapınakların da renkli olduğunu unuturuz veya görmezden geliriz. Genellikle "Yunan kültürü"nü Parmenides, Sokrates veya Ptolemaios'un çağdaşlarının yaşadığı şekilde değil, Rönesans devrinde ilahi oran hayranlarının ve Canova döneminin sofistike estetlerinin hayal ettiği şekilde algılarız.

*Agora*larda cereyan eden derin ve ağırbaşlı felsefi tartışmaların Atina'sını düşündüğümüz zaman tüccarların, Pire limanındaki denizcilerin, kölelerin, Aristophanes'in tasvir ettiği hareketli, kıpır kıpır dünyanın Atina'sını unuturuz. Yunanistan'ı düşündüğümüzde Apollon yanını hatırlamayı tercih ederiz ve diğer yönünü, yani Dionysos yüzünü unuturuz; okulda *Akademeia* ve Lykeion Atina'sını okuduğumuzda Olympos'tan çok Hades'e yakın olan gizemli Yunanistan'ı gölgede bırakırız.

Aynı şey Roma için de söz konusudur. Bu durumda Yunan-Roma uygarlığının karanlık yönlerine değinerek karanlık olmadıklarını, şairler ve sanatçılar tarafından temsil edildiklerini fark etmenin zamanı gelmedi mi?

Müzelerimizde gördüğümüz bembeyaz mermerden Aphrodite veya Apollon heykelleri idealleştirilmiş bir güzellik sergiler. Polykleitos'un MÖ V. yüzyılda yarattığı ve sonradan *Kanon* adı verilen bir heykelde, ideal oran için gerekli kuralların hepsi ahenk içinde özetleniyordu; daha sonra Vitruvius, bedenin en doğru orantılarını tespit edecektir. Bu güzellik düşüncesi ışığında bu oranları yansıtmayan bütün varlıkların çirkin görülmesi doğaldı. Ama antikçağda yaşayanlar güzelliği idealleştirirken, yeni-klasikçilik antikçağda yaşayanları idealleştirir ve (genelde Doğulu geleneklerin etkisi altında) bütün düsturları reddeden hantal, grotesk ve orantısız varlıkların da tasvirlerini Batı geleneğine aktardıklarını unutur.

Yunan mükemmellik geleneği, *kalos* (genel anlamda "güzel" olarak tercüme edilir) ile *agathos*un (genelde "iyi" olarak tercüme edilir, ama çeşitli olumlu değerleri kapsar) bileşiminden oluşan *kalokagathia* kavramıyla temsil edilirdi. *Kalos* ve *agathos*un özü itibariyle Anglosakson dünyada *gentleman* adı verilen, yani haysiyet, cesaret, zarafet ve yeteneğin yanı sıra spor, savaş ve ahlak alanlarında gurur verici meziyetlere sahip aristokratik kişileri tanımladığı belirtilmiştir. Yunan uygarlığı bu ideal ışığında fiziksel çirkinlikle ahlaki çirkinlik arasındaki ilişki konusunda kapsamlı bir edebiyat geliştirmiştir.

Platon'da hakiki gerçeklik *idea* dünyası olduğuna ve dünyamız onun gölgesinden ve taklidinden başka bir şey olmadığına göre, çirkin olanın olmayanla özdeşlemesi gerekir, çünkü *Parmenides*'te leke, çamur veya kıl gibi pis ve adi şeylerin fikren varlığı reddedilir. Dolayısıyla çirkin olan sadece duyusal düzlemde, fizik evrenin ideal dünya karşısındaki kusurluluğunun bir yönü olarak vardır. Daha sonra, daha keskin bir şekilde maddeyi kötü ve hatalı olarak tanımlayan Plotinos, çirkin olanı kesin bir şekilde fizik dünyayla özdeşleştirecektir.

Ancak Yunan insanı gündelik gerçeklikte ahlaki güzelliğe bedensel çirkinliğin eşlik edebileceğini de bilirdi. Sokrates'in Silenos'u andıran çirkinliğinin ardında büyük bir ruh gizliydi; köle Aisopos da çok çirkin olabilirdi, ama büyük bir bilgeydi.

Devlet'te ahenk yokluğu anlamındaki çirkinin ruhsal iyiliğin tersi olduğunu belirten Platon, gençlere çirkin şeylerin gösterilmemesini tavsiye ederdi, ama sonuçta her şeyde, tekabül ettikleri düşünceye uydukları ölçüde asgari derecede bir güzelliğin var olduğunu kabul ederdi; dolayısıyla genç bir kız, bir kısrak ve bir tencere güzel olarak nitelenebilir, ama aslında her biri bir öncekine göre çirkindir.

Aristoteles'in *Poetika*'da öne sürdüğü ve yüzyıllar boyu evrensel olarak kabul görecek olan ilkeye göre çirkin şeyler güzel bir şekilde taklit edilebilir; nitekim en baştan beri Homeros, Thersites'in bedensel ve ahlaki çirkinliğini çok iyi tasvir ettiği için takdir edilir.

Daha sonra ise Stoacılık döneminde Marcus Aurelius çirkin olanın ve ekmeğin kabuğundaki çatlaklar misali kusurların da bütünün hoş görünüşüne katkıda bulunduğunu öne sürer.

Yunan dünyası için çirkinlik ve kötülüğün türleri bir saplantı konusuydu. Bakkhos'un alayarında Seilenoslar sarhoş ve itici oldukları kadar gülünç iseler de, *Şölen*'de Sokrates'in en cömertinden toprağa şarap dökme âdetlerine karşı koyması büyük bir cesaret örneği olarak görülüp övülür.

Yunan kültüründe, gizem dinlerine ilişkin ayinlerin gerçekleştirildiği yeraltı bölgeleri vardır (örneğin Eleusis) ve bazı kahramanlar (örneğin Odysseus ve Aineias), ne kadar korkunç olduğunu Hesiodos'tan öğrendiğimiz öte dünyanın kasvetli sisleri arasında tehlikeli maceralara atılırlar. Klasik mitoloji, kelimelerle anlatılamaz zalimlikte olaylarla doludur: Kronos kendi çocuklarını yer; Medea kendisini aldatan kocasından intikam almak için çocuklarını katleder; Tantalos tanrıların idrak gücüne meydan okumak için oğlu Pelops'u pişirip onlara sunar; Agamemnon tanrıları kendi tarafına çekmek için kızı Iphigeneia'yı kurban etmeye hazırdır; Atreus, oğlunun etini kardeşi Thyestes'e sunar; Aigisthos Agamemnon'un karısı Klytaimnestra'yı elde etmek için Agamemnon'u öldürür; Klytaimnestra ise oğlu Orestes tarafından öldürülür; Oidipus da, bilerek olmasa da, babasını öldürür ve ensest bir ilişki yaşar. Bu, kötülüğün hâkimiyetinde bir dünyadır, çok güzel insanlar bile "çirkin" ve korkunç eylemler gerçekleştirir.

Bu evrende hareket eden, karma, iğrenç ve korkunç varlıklar, doğal biçimlerin yasalarını ihlal ederler: Homeros'ta Sirenler (daha sonraki dönemde tasvir edildikleri şekilde vücutlarının alt yarısı balık şeklinde, büyüleyici kadınlar değillerdi; vücutlarının yarısı yırtıcı bir kuştan oluşurdu), Skylla ve Kharybdis, Polyphemos ve Khimaira; Vergilius'ta Cerberus ve Harpyialar; ayrıca Gorgonlar (başları yılanlarla kaplı, dişleri yabani domuz dişi), aslan bedeni üzerinde insan başı taşıyan Sfenks, Erinyesler, ikiyüzlülükleriyle ünlü Kentauroslar, insan bedeni üzerinde boğa başı taşıyan Minotauros ve Medusalar. Dante'den günümüze kadar çeşitli kuşaklar bir yandan *kalokagathia* çağı konusunda hayaller kurarken, diğer yandan da korkunç olanın bu tezahürlerinden ilham almıştır.

Vesta tapınağından çıkan Romalı bakire Cecilia'nın sokakta karşısına, daha önemsiz tanrılardan biri olan, devasa bir cinsel organa sahip Priapos çıkar. Aphrodite'in oğlu olan Priapos bereketin koruyucusuydu ve genelde incir ağacından yapılmış tasvirleri, ürünleri korumak için korkuluk olarak tarlalara ve bostanlara dikilirdi; hırsızlara fiili livata uygulayarak onları uzak tuttuğuna inanılırdı. Müstehcen bir tanrıydı, aşırı büyük organından dolayı gülünç sayılırdı ve yakışıklı değildi, daha doğrusu doğru biçime sahip olmadığı için biçimsiz (*amorphos*) veya utanç verici (*aiskhron*) olarak tanımlanırdı. Aquileia'da bulunan, Traianus dönemine ait bir alçak kabartmada, kendisini biçimsiz bir varlık olarak dünyaya getiren Aphrodite tarafından reddedilirken tasvir edil-

miştir. Ayrıca mutlu bir tanrı da değildi; başka birçok mitolojik karaktere özgü olan başkalaşım becerisinden yoksundu, kocaman organına rağmen su perilerini baştan çıkarmaktan aciz olduğu için yalnızdı ve yekpare bir ağaçtan yontulup hareket edemeyecek şekilde tarlaların ortasına, dikildiği için "yekpare" olarak da tanımlanırdı. Horatius ona büyük bir merhamet duygusuyla yaklaşır: "Bir zamanlar bir incir ağacıydım, / işe yaramaz bir ağaç, / derken bir marangoz bir sandalye mi, / yoksa bir Priapos mu yapsın diye düşünürken, / tanrıda karar kıldı. / Ben de tanrı oldum, / kuşlar ve hırsızlar için eşsiz bir korkuluğum: / hırsızları uzak tutanlar sağ elim ve kasıklarımda müstehcen bir şekilde / dikilen bu kırmızı direk, / bu arada başıma sabitlenmiş bir demet kamış / zararlı kuşları korkutuyor" (Horatius, *Satirae* [*Satirler*], I, 8).

Ancak Priapos eğlenceli ve sevimli bir tanrıydı; yolcuların dostuydu ve Theokritos'tan *Anthologia Palatina*'da yer alan sayısız yazara kadar birçok şair tarafından böyle tasvir edilmiştir. Priapos böylece ilk başlardan itibaren çirkinlik, müstehcenlik ve gülünçlük arasında oluşan sıkı ilişkiyi simgeler.

Öte yandan Klasik dünya mucizelere çok önem verirdi ve onları yaklaşmakta olan felaketlerin işareti sayardı; kanlı yağmurlar, huzursuz edici olaylar, gökyüzünde alevler, sıradışı doğumlar, çift cinsiyetli çocuklar gibi olağanüstü olaylar, Julius Obsequens'in *Liber Prodigiorum* [*Mucizeler Kitabı*] adlı eserinde tasvir edilir (IV. yüzyılda yaşamış Obsequens, önceki yüzyıllarda Roma'da gerçekleşmiş olağanüstü olayları sıralar).

Belki de Platon ilk androjen insanı hayal ederken bu istisnaları temel alır ve Afrika ile Asya'da yaşadığı söylenen, ama hakkında kimsenin kesin bilgi sahibi olmadığı canavarlara ilişkin algı da muhtemelen bu varlıklardan ilham alınarak geliştirilmiştir. MÖ IV. yüzyılda Knidoslu Ktesias Hindistan'daki olağanüstü varlıkları yazar; Ktesias'ın eseri günümüze ulaşmamıştır, ama sonradan birçok derleme için ilham kaynağı teşkil eden Plinius'un *Naturalis Historia*'sı da [*Doğa Araştırmaları*] olağanüstü varlıklarla doludur. II. yüzyılda Samsatlı Lukianos *Gerçek Tarih*'te geleneksel saflıkla dalga geçmek için de olsa, kuş başlı atlar, marul yaprağı kanatlı kuşlar, *minotauroslar* ve on iki fil büyüklüğünde bitlerden söz eder.

Yunan ve Roma gerçekten müzelerimizi dolduran tanrıçaları mı tanırdı sadece? Peki kadını gerçekten sadece ev kadını olarak mı görürdü kamuoyu? Sadece farklı olmayı, yani cariye olmayı kabul eden kadınlar mı erkeklerle felsefe tartışmalarına dahil edilirdi? Yunan ve Latin kadın sevmezliği bazen gerçekten hakaret düzeyine ulaşırdı; Catullus ve Martialis bize mide bulandırıcı kadın portreleri sunar, Juvenalis'in de *Satira VI* eseri şiddetli bir kadın düşmanlığı sergiler. Peki ya Horatius? *Epodos XII* şöyledir:

"Ne istiyorsun, korkunç canavarlara yakışan kadın? / Neden artık güçlü kuvvetli bir genç olmayan, burun delikleri tıkalı olmayan / bana hediyeler ve aşk mektupları gönderirsin? / Ben burunda gizlenen uru veya koltuk altının ko-

kuşmuşluğunu, yaban domuzunu gizlendiği yerden çıkaran bir av köpeğinden daha hızlı koklarım. Pörsümüş uzuvlarından ne terler akar, nasıl bayat bir koku yükselir! / Penisimi özgür bıraktıktan sonra / kudurmuş arzusunu tatmin etmeye çalışır; / artık yüzünde nemli allığından, / sanki timsah dışkısıyla yapılan boyadan iz yok / ve coşkusuyla yatağı, baldakeni yıkar."

Daha ağırbaşlı konulara gelecek olursak Klasik Atina, bize demokratik yasaların kontrolünde düzenli bir *polis* [şehir devleti] modeli olarak sunulur. Atina'ya en büyük övgüleri yağdıran Perikles'in söylevini okuyalım (bu söylev Thukydides tarafından *Peloponnessos Savaşları*'nda sunulmuştur, II: 37-40). Yüzyıllar boyu demokrasiye bir methiye olarak görülen bu söylev, her şeyden önce yurttaşlarına mutluluğu, fikir alışverişini, yasaların özgürce tartışılmasını, sanata ve eğitime saygı duyulmasını ve eşitliği teminat altına alabilen bir ulusun harika bir tasviridir.

"Yönetimimiz komşularımızın yasalarını örnek almaz, çünkü biz başkalarını örnek almaktan çok başkalarına örnek oluştururuz. Yönetimimiz az sayıda insanın değil, çoğunluğun yurttaşlık haklarına saygı duyulmasına izin verdiği için adına demokrasi denir. Yasalar karşısında şahsi çıkarlar açısından herkes eşittir; devlet idaresinin halka yaklaşımı açısından da herkes toplumsal sınıflarına göre değil, belli bir alanda gösterdiği başarı doğrultusunda tercih edilir. Yoksulluğa gelince, birileri şehir için bir iyilik yapabilirse, alt sınıftan olması onun için bir engel teşkil etmez. (...) Şahsi ilişkilerimizi birbirimize zarar vermeden yaşarız ve kamusal hayatta başkalarına saygı gösteririz; yöneticilere ve haksızlıklara uğrayanları korumak için oluşturulan kurumlara, hatta yazılı olmasalar da yasaları ihlal edenleri utandıran saygımız, yasaları ihlal etmemize engel olur. (...)

Yorgun ruhlarımızı rahatlatmak için yıl boyu oyunlar ve bayramlar düzenleriz; evlerimiz çok güzel döşenmiştir; bütün bunlardan her gün aldığımız zevk, ıstırabımızı dindirmeye yardımcı olur. Şehrimizin yüceliğinden dolayı her diyardan her türlü meyve buraya ulaşır ve kendi ürünlerimizden ne kadar zevk alıyorsak, başka diyarların ürünlerinden de o kadar zevk alırız.

(...) Güzel olanı severiz, ama ciddiyetle; kendimizi bilgiye adarız, ama zayıflık sergilemeden; zenginlikten de, ahmakça bir kibirden ziyade sunduğu eylem imkânından dolayı yararlanırız ve yoksulluğu utanç verici saymayız; yoksulluktan kurtulmak için hiçbir şey yapmamak daha utanç vericidir. Kamusal işlerle şahsi işleri bir arada görürüz, başka faaliyetler yürütsek bile kamusal çıkarları ihmal etmeyiz."

Peki ama son derece idealleştirilmiş bir demokrasiyi konu alan bu methiyenin amacı nedir? Atina'nın komşu Yunan şehirleri ve yabancı uluslar üzerindeki egemenliğini meşru kılmak. Perikles bize özetle Atinalıların başkaları üzerinde zorla hâkimiyet kurma hakkına sahip olduğunu söyler, çünkü var olan en iyi yönetim şeklini temsil ederler. Perikles Atina'nın küstahlığını meşru kılmak

için şehrin yaşam tarzını büyüleyici bir şekilde tasvir eder, böyle yaparken de "yetkinin kötüye kullanılması retoriği" olarak adlandırabileceğimiz bir yöntemi geliştirir.

Bahane veya *casus belli* öne sürmenin gerekli olmadığı, başkalarına boyun eğdirmenin gerekliliğini ve kaçınılmazlığını doğrudan gösteren trajik bir zorbalık örneğini sunan da yine Thukydides'tir. Atinalılar, Sparta'yla olan ihtilaf sırasında Sparta'nın tarafsız bir sömürgesi olan Melos adasına sefer düzenlemeye karar verir. Melos küçük bir kentti, Atina'ya savaş açmamıştı, rakipleriyle de ittifaka girmemişti. Dolayısıyla bu saldırıyı haklı göstermek için Meloslulların akıl ve gerçekçi bir siyaset istemediğini göstermek gerekliydi. Dolayısıyla Atinalılar adaya bir heyet göndererek, boyun eğdikleri takdirde kenti yok etmeyeceklerini ilan ederler. Meloslulların onuru ve adalet duygusu buna izin vermez. Ada uzun bir kuşatmadan sonra MÖ 416'da ele geçirilir. Thukydides şöyle yazar: "Atinalılar ellerine geçirdikleri bütün yetişkin erkekleri öldürüp çocukları ve kadınları köle yaparlar." Nihai saldırıdan önce Atinalılarla Meloslular arasında yer alan diyaloğu da yine Thukydides kurgular (*Peloponnessos Savaşları*, V: 84, 116).

Bu diyaloğun ana noktalarına bakalım. Atinalılar Persleri yenilgiye uğrattıkları için hâkimiyet kurmakta haklı olduklarını veya Meloslular kendilerine haksızlık ettiği için şimdi onlardan intikam alma haklarını kullanacaklarına dair uzun ve inandırıcı olmayan bir konuşma yapmayacaklarını söylerler. *Casus belli* ilkesini reddedip Meloslulari her iki tarafın gerçek niyetleri temelinde pazarlık yapmaya davet ederler, çünkü adalet ilkelerine sadece her iki tarafın gücü eşit olduğu zaman uyulur, aksi takdirde "güçlü olanlar ellerinden geleni yapar, zayıflar da durumu kabullenir."

Aslında Atinalılar, Spartalılar üzerindeki zaferlerinin onlara Yunanistan üzerinde hâkimiyet kurma hakkı verdiğini ve Meloslulların da rakiplerinin kolonisi olduğunu reddederken tam olarak bunu öne sürmüş olurlar. Sonuçta olağanüstü bir açıksözlülükle –dürüstlükle demek istedim, ama burada söz konusu olan, galiba bu diyaloğu yeniden kurgulayan Thukydides'in dürüstlüğüdür– yapacakları şeyleri, iktidar ancak güç yoluyla meşruiyet kazandığı için yapacaklarını söylerler.

Meloslular adalet ilkesine başvuramayacaklarını anlayınca, rakiplerinin mantığını uygulayarak cevap verirler ve fayda ilkesini temel alarak, Spartalılara karşı yürüttüğü savaşta kaybedecek olursa Atina'nın da, Melos gibi haksız bir şekilde saldırdığı şehirlerin acı intikamına maruz kalabileceğini öne sürerek işgalcileri ikna etmeye çalışırlar. Atinalılar şöyle cevap verir: "Bu riski bize bırakın; biz size hâkimiyet kurmak için burada bulunduğumuzu ve şehrinizin kurtuluşu için önerilerde bulunacağımızı göstereceğiz, çünkü fazla uğraşmadan üzerinizde hâkimiyet kurmak istiyoruz ve sağ salim kurtulmanızı istememiz sizin çıkarınızadır."

Meloslular şöyle der: "Hâkimiyet kurmanız çıkarınıza olsa bile, köle olmamız neden bizim çıkarımıza olsun?" Atinalılar şöyle cevap verir: "Bu savaşın korkunç sonuçlarına katlanmak yerine tebaamız olursunuz, biz de sizi yok etmediğimiz için kazançlı çıkarız." Meloslular şöyle bir soru sorar: "Peki bu işin dışında kalsak, tarafların hiçbiriyle ittifak halinde olmasak?" Atinalılar şöyle cevap verir: "Olmaz, çünkü düşmanlığınız bize dostluğunuz kadar zarar vermez. Dostluğunuz bizim zayıflığımızın bir göstergesi olur, nefretinizse gücümüzün kanıtıdır." Başka bir deyişle: Yaşamanıza izin vermektense size boyun eğdirmek bizim çıkarımıza, çünkü böylece herkes bizden korkacak.

Meloslular Atinalıların gücüne karşı koyabileceklerini sanmadıklarını, ama her şeye rağmen yenik düşmeyeceklerine güvenlerinin tam olduğunu söylerler, çünkü tanrılara olan inançlarından dolayı haksızlığın karşısındadırlar. Atinalılar şöyle cevap verir: "Tanrılar mı? Biz de taleplerimizle veya eylemlerimizle insanların tanrılara olan inancına zıt düşecek hiçbir şey yapmıyoruz. İnsanlar da, tanrılar da doğalarının bastırılamaz dürtüsü gereği, güce sahip oldukları takdirde ondan yararlanırlar. Bu yasayı koyanlar biz değiliz, bu yasayı ilk uygulayanlar da biz değiliz, bizden önce de vardı. Biz onu miras aldık, o da sonsuza kadar var olacak. Bizimle aynı güce sahip olsaydınız, siz de başkaları da aynen bizim gibi davranırdınız."

Thukydides'in, adalet ile güç arasındaki ihtilafı bir aydın dürüstlüğüyle yansıtmış olmasına rağmen, gerçekçi siyasetin Atinalılardan yana olduğu sonucuna vardığını düşünmek mantıklı olacaktır. Her halükârda, kendi dışında herhangi bir gerekçeye ihtiyaç duymayan tek hakiki "yetkinin kötüye kullanılması retoriğini" sahnelemiştir ve Tarih, bu modelin uzun, sadık ve inatçı taklidinden başka bir şey olmayacaktır, ancak yetkiyi kötüye kullanan herkes Atinalı iyi yurttaşların açıksözlülüğüne ve inkâr edilemez samimiyetine sahip olmayacaktır.

Böylelikle Klasik modelin gizli kalmış olabilecek bütün "olumsuz" özelliklerini kapsamış oluyor muyuz? Kesinlikle hayır. Biz bu özellikleri tanıdık ve sevdik; modern bilinçaltı teorisi, metaforlarını Klasik trajedinin en karanlık figürlerinden almıştır; edebiyat da, resim de, Medeaların karanlık eylemlerinden ve huzur bozucu Siren figürlerinden bol miktarda beslenmiştir; Melosluların konuşması da Batıda *Realpolitik* teorilerine ilham kaynağı olmuştur. Klasik dünya İyi ve Kötü, biçim ve biçimsizlik, sınır ve sonsuzluk diyalektiğini yoğun bir şekilde ve herhangi bir bahaneye başvurmadan yaşamasını bilmiştir.

Yunan mucizesiyle ilgili hatırladığımız asıl şeyler, ideal bir İyi ve Güzel öne sürme becerisi, tutarlı akılyürütme mekanizması, geometrik figürlerin mükemmelliği, simetrinin utkusudur; Roma'nın mirasından da hukukun kesinliğini, *consecutio temporum*un [zamanların uyumu] mantık yapısını, sınırın önemini hatırlarız. Ama gerek Yunanlar gerekse Romalılar, düşüncenin, duyguların ve hayatın karanlık ve düzensiz yönleriyle de yüzleşmesini bilmişlerdir.

Klasik bilgeliğin köklerine, *İlyada*'ya dönelim. Thetis, oğlu Akhilleus'a yeni silahlar yapması için Hephaistos'a başvurur. Hephaistos işe koyulur, eserin XVIII. bölümü, hazırlanan bu kalkanın tasvirine ayrılmıştır. Bu kalkan mükemmel bir "biçim"e sahiptir; evrenin tamamı dairenin ve eşmerkezli kısımlarının sınırları içerisinde yer alır ve Hephaistos bu biçim içerisinde dünyayı, denizi, gökyüzünü, Güneşi, ayı, yıldızları, Pleiadesleri, Orion'u ve Büyük Ayı'yı, bayramları ve toplumsal törenleriyle iki büyük şehri, savaşı, tarım ve hayvancılık faaliyetlerini, hasadı, avı, kırsal dansları tasvir eder. Büyük Okeanos ırmağı her sahneyi çevreleyip sınırlar ve kalkanı evrenin geri kalan kısmından ayırır.

Kalkan, kenarlarının dışında başka bir şeylerin olabileceğini düşünmemize izin vermez; kalkan sonuçlanmış bir dünyadır; sanatın bir düzen, bir hiyerarşi ve tasvir edilen şeyler arasında figür-fon ilişkisi içeren ahenkli tasvirler oluşturabilmesinin, yani Biçimin tezahürüdür.

Homeros, o dönemde tarım ve savaş uygarlığının ne olduğu konusunda yeterince bilgili olduğu için, sonuçlanmış bir biçimi inşa etmeyi (hayal etmeyi) başarmıştır. Ancak başka bir sanatsal tasvir yöntemi daha vardır ve o yöntem, tasvir edilmek istenen şeyin sınırları bilinmediği zaman, söz edilen şeylerin sayısı bilinmediği ve sonsuz sayıda olmasa bile devasa sayıda olduğu öngörüldüğü zaman, hatta bir şeylerin özü tanımlanamadığı ve ondan söz edip anlaşılabilir kılmak için karışık bir şekilde özellikleri –Yunanlardan günümüze kadar sonsuz sayıda olduğuna inanılan rastlantısal özellikleri– sıralandığı zaman kullanılır.

Homeros eserinin bir yerinde Yunan ordusunun devasa boyutuna (*İlyada*'nın II. bölümünde deniz kıyısında, dehşet içindeki Troialıların karşısına dikilen kitlenin uyandırdığı duyguya) dair bir fikir vermek ister. Bunu önce bir kıyaslama yoluyla yapmayı dener: "Kavurucu ateş, bir dağ doruğunda büyük bir orman içinde ışıldar hani, görülür parıltısı ta uzaktan, yürüyen ordularda silahların parıltıları öylece göklere ağıyordu yayıla yayıla. Kanatlı kuşlar, kazlar, turnalar, uzun boyunlu kuğular nasıl sürü sürü." –Ama metaforlar yeterli olmadığı için ilham perilerine başvurur: "Olympos'ta oturan Mousalar, hadi, söyleyin bakayım şimdi bana; tanrısınız, her yerde varsınız, bilirsiniz her şeyi. Danaoların başbuğları, komutanları kimlerdi? Adıyla, sanıyla sayamam yığınla insanı ben, on tane ağzım olsa, on tane dilim" ve sadece gemilerle kaptanlarının isimlerini sıralamakla yetinir.

Bu bir kestirme gibi görünebilir, ama 350 mısralık bir kestirmedir. Liste bitmiş gibi görünür (başka gemi ve başka kaptan olmadığı sanılır), ama her komutanın kaç askeri olduğu bilinmediği için ima edilen sayı yine de belirsizdir.

Homeros sınırlarla oynar, çünkü Yunan matematiği sonsuzluktan korkardı ve Pythagorasçılar sonsuzluk ve sınır konamayan şeyler karşısında derin bir korkuya kapılır, sayılar yoluyla gerçekliği sınırlamaya, düzenlemeye ve anlaşılır kılmaya çalışırlardı. Ama sonuçta Klasik uygarlığın burada sıralamaya ça-

lıştığımız ve yeni-Klasikçi idealleştirmeye karşıt olan bütün karanlık yönleri, sonsuzlukla, mantıksız olanla, kontrol altına alınamayan içgüdülerin ve tutkuların dünyasıyla hesaplaşma yöntemleri oluşturur (ama bu yöntemler başarılı olmaz). Bundandır ki, günümüzde de bütün çelişkilerine rağmen Klasik modelin gölgesinde yaşamaya devam ederiz.

Dolayısıyla davranış modelleri belirlemek için, Apollon olsun, Dionysos olsun, antikçağ mitolojisine başvururuz, hatta Hıristiyan şairler bile (örneğin Dante) Apollon'a veya ilham perilerine yakarmaktan veya Kerberos'u sahneye çıkarmaktan çekinmez. Günümüzde hâlâ Yunan düşüncesinden kaynaklanmış ve bize ulaşmadan önce hem Arap düşüncesi hem de ortaçağ Batı düşüncesi üzerinde etkili olmuş akılyürütme biçimlerinden ve geometrik kanıtlama yöntemlerinden yararlanırız. İnançsızlar, Platon, Aristoteles ve Stoacılar tarafından ortaya atılmış bir ahlakı temel alır, inananlar da bu ahlakı Hıristiyan ahlakının ilkelerine zıt bulmazlar, zaten ilk Kilise Babaları da Yunanca düşünüp yazardı. Siyasi model olarak demokrasiyi Yunanistan'dan, hukuk ilkelerini Roma'dan, günümüzde parlamentolarda, mahkemelerde, reklam dünyasında kullanmaya devam ettiğimiz, ama farkında olmadığımız retorik tekniklerini her iki uygarlıktan aldık. Günümüzde spor alanında geliştirmeye devam ettiğimiz kahramanlık kavramı ilk olimpiyatlardan kaynaklanmıştır; hedeflediğimiz eğitim biçiminin de kökleri Yunan *paideia*sına [eğitim anlayışına] uzanır.

Bu konuyu uzun uzadıya ele alabiliriz, ama bu giriş sayfalarında, yumuşatılmış versiyonunun dışında kalan yönleriyle de bizi etkilemeye devam eden Klasik modelin giriftliğini ve çok yönlülüğünü göstermek istedik. Bu girişte anlatılamayanlar bundan sonraki makalelerde anlatılacaktır.

Tarih

Giriş

Lucio Milano

Antikçağda Yakındoğu'yu eskiden beri "uygarlıkların beşiği" olarak görmeye alışkın olmamızın nedenlerinden biri, bu yakıştırmanın yüzlerce kitapta kullanılmış olmasıdır. Ancak, devasa miktarda yazılı belge ve arkeolojik bulgu sayesinde dünyanın bu kısmında, Klasik "uygarlıkların" oluşumundan binlerce yıl önce gerçekleşen olaylara ulaşabilme gibi büyüleyici bir beklentiye rağmen bu tanımlama günümüzde rahatsız edicidir. Bu rahatsızlığın kaynağı, Batı uygarlığına uzun zamandan beri hâkim olan "uygarlık" ve "beşik" ikilisinde yatar. Çünkü çok basit bir varsayım temel alınmaktadır, bu da bize göre önce Yunan, sonra da Roma, yani Klasik dünyanın mirasının temsil ettiği o "uygarlığın" ardında daha eski bir temelin olması gerekliliğidir. Bu temel coğrafi olarak uzak (veya en azından göreceli olarak uzak), ama Yakındoğu'nun yazıyı kullanan, şehirler inşa eden, hesapla ve ticaretle haşır neşir olan kadim halklarının olduğu gibi kültürel açıdan uygun ise daha da iyidir. Zaten XIX ve XX. yüzyıllarda Avrupa'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin belli başlı müzelerini zenginleştiren Doğu kaynaklı eski eser koleksiyonlarına eşlik eden "beşik" kavramının yakın bir gelecekte ortadan kalkmayacağı bellidir, çünkü bu kavram günümüzde, Batı tarihyazımından tamamıyla farklı bir şekilde, bu bölgede var olan genç devletlerin ulusal gururunu desteklemeye hizmet etmektedir.

Bu eseri okuyacak olanlar, Yakındoğu'nun tarihine bu şekilde yaklaşmanın anlamsız olduğunu en başından itibaren anlayacaktır. Öncelikle araştırmalardaki gelişmeler sayesinde, Akdeniz'den Yakındoğu'ya, Antikçağla ilgili bilgilerin mekânsal ve kronolojik ufku olağanüstü şekilde genişlemiştir; dahası, belli

uygarlıklarla sınırlı oldukları sanılan olguların belirsizliğe mahal vermeyen bir şekilde birbiriyle daha bağlantılı olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Örneğin Myken uygarlığının ortaya çıkmasından önce Ege bölgesi konusunda, hem kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılan yerleşimler, hem de sosyo-ekonomik ve dini verilerle ilgili günümüzde bildiklerimiz, Orta Bronz Çağından itibaren Doğuyla uzun süreli bağlantıların söz konusu olduğunu ve bu bağlantıların hem sanatsal kültüre, hem de şehirlerin işleyiş şekline ve şehirlerle kırsal gerçeklikler arasındaki ilişkilere yansıdığını gösterir. Sınır bölgesi niteliğindeki Orta Anadolu'da da bir o kadar önemli bir durum söz konusudur; burada Erken Bronz Çağından itibaren, farklı dönemlere ve siyasi şartlara bağlı olarak hem güneyde Mezopotamya ve Suriye, hem de kuzeyde Kafkasya bölgesiyle son derece yoğun ilişkiler yaşanır; buradaki ilişkiler de teknolojilerin veya sanatsal üretimin dolaşımı, lüks tüketim ürünlerinin ticareti veya savaş teknolojisiyle silah imalatı alanlarında yenilikler şeklinde gerçekleşmiştir. Daha birçok örnek verilebilir ama burada, son yirmi yılda araştırmaların yoğunlaştığı Yeni Babil ve Helenistik dönemde Babil tarihiyle ilgili sadece bir tane daha sunmakla yetineceğiz; şaşırtıcı sayıda çivi yazılı kaynak sayesinde günümüzde Babil'in ekonomik, toplumsal hayatı hakkında edindiğimiz bilgiler, Assur imparatorluk geleneğinin mirasçısı olan Babil kültürünün o dönemde hem Doğuda (İran), hem de Seleukos monarşisi aracılığıyla Helenleşmiş Batıda ne kadar etki sahibi olduğunu kavramamıza izin verir. Başka bir deyişle, Antikçağda Yakındoğu'nun tarihi "daha önce"nin değil, "sırasında"nın tarihi olarak görülmelidir ve geniş temas alanlarındaki kurumları, olguları ve gelişme süreçlerini bazen homojen, bazen de farklı yönlerinden dolayı daha iyi anlamamızı sağlar.

Bölgesel Özellikler, Ortam ve Kentsel Oluşumlar

Dolayısıyla Yakındoğu'nun tarihini Antikçağın diğer "tarih"lerine entegre etmenin başlıca yollarından biri, kültürel ufkun kapsamını genişletmektir (antropolojik olarak, kültürler arası ilişkiler anlamında); ancak bunu yapmanın başka bir yolu daha vardır, o da bölgesel özellikleri, önümüzdeki sayfalarda sıklıkla önerildiği üzere, yapısal ve paradigmatik açıdan incelemektir. Nitekim Yakındoğu, karmaşık bir gerçekliktir ve birleştirici unsuru, binlerce yıl boyunca hemen her yerinde kültürün aktarımı için aynı sembol sisteminin kullanılmış olmasıdır; büyük olasılıkla Güney Mezopotamya'nın yoğun şekilde kentselleşmiş küçük bir bölgede, MÖ IV. binyıl başlarında icat edilmiş olan çivi yazısı iki binyıldan uzun bir süre boyunca kullanılmış olup, (kolay olması açısından "Fenike" adını vereceğimiz) alfabe zamanla ona eşlik etmeye başlayıp çok daha büyük bir bölgede yavaş yavaş yerini almıştır. Hecesel ve logografik işaretlerden oluşan karmaşık çivi yazısı sistemi, Sümer ile Akad edebi geleneğinin sözlüklerini ve örnek metinlerini inceleyerek ve kopya ederek öğrenen kâtipler dışında kimse tarafından kullanılmamıştır; çivi yazısıyla yazılan malzeme önce resmi-

yet kazanmış, sonra da dilsel, coğrafi ve kültürel sınırları aşarak kapsamlı bir şekilde yayılmıştır. Mezopotamya'dan Ermenistan'a, Elam'dan Suriye-Filistin bölgesine ve Orta Anadolu'nun yaylalarına kadar Yakındoğu zaman içinde aynı edebi ifade modelleriyle aşina hale geldiyse de her bölge ve her kültür içerisinde bunlara paralel olarak yerel dillerde gelenekler gelişmiştir. Bu süreç MÖ XIV-XIII. yüzyıllarda zirveye ulaşmıştır; bu dönemde Mısır'da da kâtipler idari birimlerle, Yakındoğu'nun tamamında ortak dil haline gelmiş olan Akkad dilinde yazışabilmek için Babil çivi yazısını kullanırlar.

Ancak yüzyıllar boyunca güçlü bir kültürel kaynaşma aracı teşkil etmiş olan bu görünürdeki tekdüzelik, konumuz olan bu dünyayı niteleyen derin değişiklikleri ve güçlü özerkliği görmemize engel olmamalıdır, çünkü bu dünya hem coğrafi gerçeklikler, hem de nüfus tipolojisi, yerleşim yapıları ve siyasi gerçeklikler açısından büyük çeşitlilik gösterir. Bütün bunlar, Yakındoğu'nun tarihi veya coğrafi atlasına bakacak olanlara aşikâr görünebilir, ama hayal gücümüzde, ideolojik veya zihinsel temsil geleneklerimizde durum pek öyle değildir; günümüzde bile bu bölge çoğunluk tarafından steplerle çöllerin hâkim olduğu, coğrafi açıdan önemli tek unsurun Dicle ve Fırat gibi büyük nehirler olduğu, farklılaşmamış bir yer olarak görülür. Ama bu bölgedeki farklılıklara asıl dikkat çekenler, tam da bu nehirlerin özellikleridir, çünkü bölgedeki seyirleri tekdüze olmaktan uzaktır ve güney kısımlarında geniş kıvrımlar yer alır, ama az çok doğrusal olan uzun kısımlarda kayalık falezlerin arasında yer alan nehir yatakları ve meydana gelen mikro ortamlar, çökeltilerin çapını, toprağın bileşimini, tuzluluk düzeyini ve tarımsal açıdan yararlanma imkânını belirleyen son derece spesifik ekolojik şartlar oluşturur. Bunların yanı sıra, hatırı sayılır bir debiye sahip bir dizi nehir kolunu (sayıları çok değildir, ama tarihi anlamları açısından önemlidirler) ve insanın çevreye müdahale düzeyi üzerinde etkili olmuş, bazıları yıl boyu akan, bazıları mevsimsel (*wadi*) olan daha küçük bazı suyollarını da göz önüne almak gerekir. Mezopotamya'nın kuzeyi ve güneyi gibi büyük bölgelerin yanı sıra oldukça sınırlı nişler üzerinde etkili olan iklimsel değişiklikler de söz konusudur ve yükseltiler, bataklıklar veya kaynakların varlığı halkların adapte olma imkânı, hayat tarzları ve ekonomik tercihleri açısından belirleyici önem taşır. Bu coğrafi sorunsallar bütünü sadece Mezopotamya'yı değil, bölgeden bölgeye değişiklik gösteren sonuçlarla Suriye (bir yanda kıyı bölgesi, diğer yanda tepelik veya steplerle kaplı iç bölgeler yer alır), Filistin, Anadolu (burada yaylalar ve azametli sıradağlar bulunur) ve Arabistan (büyük ölçüde çöl nitelikli) gibi Yakındoğu'nun diğer bölgelerini de ilgilendirir.

Neden bölgesel manzaranın çeşitliliği, nüanslar ve farklılıklar üzerinde duruyoruz? Başlıca iki nedenden dolayı: birincisi, üretim biçimlerinden ticaret ve siyaset biçimlerine, Yakındoğu'nun toplumlarını bölgesel açıdan niteleyen, yapısal türden olguların özgüllüğü konusunda okurları uyarmaktır; ikincisi de,

doğal ortamla ve tarihteki yansıması olan peyzajdaki dönüşümlerle yakından bağlantılı olan süreçlerin ritmine okurların dikkatini çekmektir. Bu ritim bu toplumlar için (başka toplumlara göre daha gösterişli ve dramatik bir şekilde), yapısal açıdan neredeyse daima riskli olan bir ortamda üretimi ve kaynak teminini kontrol altına alma becerisindeki başarılara ve başarısızlıklara dayalıdır; riskler açısından en göze çarpan olguları ele alacak olursak, aşırı kullanıma bağlı kuraklık veya toprağın çoraklaşması; tarım açısından elzem oldukları yerlerde (örneğin Nil nehrinin tersine, Fırat'ın taşkınları hasat anına denk gelir) su yollarının veya kanalların hızla bozulması ve uzak yerlerden hammadde (ahşap ve metaller) getirme zorunluluğunu sayabiliriz. Bu durum ekonomik açıdan döngüsel durgunluk veya kriz olgularına neden olmakla kalmaz, şehirlerle kırsal kesimler arasındaki ilişkinin yeniden yapılandırılmasına, yerleşim yerlerinin topografik açıdan baştan düzenlenmesine, idari işlevlerin ve siyasi dengelerin yeniden tanımlanmasına yol açar. Bu, hem gelişme, hem de dönemsel durgunluk anlamında hızlandırılmış bir ritimdir ve başka açılardan görünürde istikrarsızlığın hâkimiyetinde olan tarihi süreçler içerisinde sistemin bir unsuru haline gelir; kentsel oluşumlar, siyasi yapılanma ve tabiiyet biçimlerinin geçirdiği değişimlere rağmen (küçük ve büyük krallıklar, bölgesel veya bölgelerüstü devletler, merkezi imparatorluklar) yüzyıllar boyunca özerk niteliklerini muhafaza ederler ve merkezi iktidarda ne zaman çatlaklar oluşsa varlıklarını hissettirmeye hazırdırlar. "Şehir-devletler" önceliklerini hemen hiç kaybetmezler, kırsal bölgelerle aralarında sağlam ilişkiler söz konusudur, ordularını yeniden inşa ederler ve en azından büyük imparatorlukların devlet yapısı içinde işlevlerinin baştan belirlenmesini dayattıkları zamana kadar (MÖ I. binyılda) mücadele etmeye devam ederler.

Göçebe Çobanlığın Rolü

Görünürde istikrar, birçok istisnayı vurgulamaya yarayan faydalı bir paradigmadır; gerçeklik hiçbir zaman aynı şekilde tekrarlanmaz ve sosyo-ekonomik ve kurumsal türden geniş kapsamlı evrimsel unsurlar Yakındoğu tarihinin her dönemecinde gözlemlenebilir. Ancak kriz anlarının ortaya çıkışının (veya yeniden oluşumunun) ipuçlarını simgelercesine, anlamlı tekrarlarıyla bu değişimlere karşıt görünen çeşitli olgular da söz konusudur. Bu olguların en tanınmışı, Batının Doğu konusunda inşa ettiği en güçlü ideolojik imgelerden biriyle örtüşen göçebeliktir. Doğuya ve Doğu kaynaklı eski eserlere dair Romantik zevkin yaygın hale geldiği ve Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'nın Mısır ve Mezopotamya'da büyük ölçekli arkeolojik girişimler finanse etmeye başladığı XIX. yüzyıldan itibaren bedevi figürü ve göçebe toplum Batılı gezginler için en büyüleyici unsurlardan birini teşkil eder, hatta bir şekilde özünü ve gizemini simgeler hale gelir. Uzun bir süre boyunca – daha doğrusu birkaç on yıl öncesine kadar – göçebeliğin Yakındoğu'da insan topluluklarının gelişme

modelinde spesifik bir evrimsel aşama teşkil ettiğine ve göçebe topluluklarının giderek yerleşik hale gelme sürecinin tekçizgisel olduğuna inanılmıştır. Geçen yüzyıl başlarında, dilbilim araştırmalarında "köken" meselesi moda olduğunda, Samilerin kökeninin ve Sami dillerinin yayılma alanının, uzun mesafeler boyunca hareket eden göçebelerin yaşadığı Arabistan'ın güneyindeki çölde aranabileceğine inanılırdı. Ancak meseleyi sunmaşekline yöneltilebilecek eleştiriler bir yana (örneğin göçebe çobanlıkla Yakındoğu'da sadece MÖ II. binyılın sonlarından, yani develerin bu bölgede ortaya çıkışından itibaren uygulanan tam göçebelik arasındaki farka yeterinde dikkat edilmemiştir), çivi yazılı tablet arşivleri sayesinde göçebelik olgusu konusunda elde edilecek büyük miktardaki veriler henüz elde yoktu. Klasik çağ öncesi Yakındoğu tarihini yeniden kurgulama denemelerinin merkezinde, toplumsal ve kurumsal yönleri açısından, kavim liderlerinin Kitabı Mukaddes öykülerinden oluşan büyük bir edebi fresk yer alırdı; bu öykülerin günümüzde tartışmasız sayılan bir veriyi, yani Sami dilini konuşan halklara dair Ön Hanedanlar devrine, yani MÖ 2600-2400 arasına ait en eski tanıklıkların hem Mezopotamya'da, hem de Suriye'de (Ebla arşivleri Suriye'de bulunmuştur), göçebe unsurların hiç olmadığı, tamamıyla kentsel bağlamlarda yer aldığını hiçbir şekilde aydınlatmasına imkân yoktu.

Bu sorunsalın tamamının tanımlanmasına katkıda bulunan sayısız kaynak arasında en önemlileri, Arabistan'da değil de Suriye ile Irak arasındaki sınırın biraz kuzeyinde, Fırat nehrine yakın yer alan Mari (günümüzde Tell Hariri) şehrinde bulunanlardır. MÖ XVIII. yüzyılda burada yer alan bu büyük kentsel yerleşim Yukarı Mezopotamya'da, Habur nehri vadisiyle Dicle arasında kalan çok geniş bir alana hâkimdir. Bedevilerin öncülleri olan göçebeler burada her yerde vardır, kısmen kentsel topluma ve ekonomiye entegredir, kısmen de ayrı yaşar, kendi kavimlerine, kendine özgü kurumlara ve hayat tarzına sahiptir. Koyun ve keçi sürüleri güden bu çobanlar (yarı-göçebe tanımlaması daha uygun olacaktır) sınırlı bölgeler içerisinde ve yoğun olarak kullanılan güzergâhlar üzerinde hareket ederler ve yatay yaylacılık uyguladıklarından ilkbahar-yaz aylarında hayvanlarını, çiftçilerin tarlaları işlediği Fırat kıyılarına götürürler. Bazen, bir devlet gücü tarafından dizginlenene kadar göreceli olarak bağımsız olan bir siyasi ve askeri yapıya sahiptirler ve zaman içinde değişken şartlar altında da olsa, yerleşik halkla, bir arada yaşarlar; ancak göçebelerin yoğunluğu ve gücü birkaç on yıl içerisinde bile genişleme (bazen saldırgan bir şekilde) ve küçülme aşamalarından geçer. Göçebe bir hanedanın soyundan gelen bir Amori prensi, en önemli kalelerinden birini Mari'nin oluşturduğu bir krallık kurmayı başarır; şehrin kentsel ve ekonomik yapısının bundan dolayı herhangi bir şekilde etkilenmemiş olması ilginçtir. Sistemik bir şekilde var olduğu anlaşılan bu göçebelik, muhtemelen Yakındoğu'nun henüz yeterince belgelenmemiş başka bölgelerinde de kendini benzer bir şekilde gösterir ve az çok kentsel dokuya entegre olan soylu aileler şeklinde var olan çoban topluluklarının, yapısal ne-

denler, uyguladıkları ekonomi türü ve saraylarla kentsel kurumlardan oldukça özerk olan ilişkilerinden dolayı, bulundukları bölgelerle güçlü ilişkiler kurmuş olması söz konusudur.

Dolayısıyla göçebelerle yerleşik hayat sürenler arasında öncesi veya sonrası – yani bir toplum türünden diğerine geçiş aşaması – değil, bir arada var olan bu unsurlar arasındaki ilişkinin farklı aşamalarının ayrı ayrı yorumlanması meselesi söz konusudur. Bazı tarihi şartlarda savaş veya siyasi kriz durumlarında kentsel yapılarda görülen merkezkaç eğilimler açısından kaynak işlevi görenler, kabile şeklinde düzenlenmiş yarı göçebe topluluklardır; Suriye'nin kuzeyindeki küçük bir hanedanın (daha güçlü olan Halep Krallığına bağlı olan Alalakh Krallığı) tarihi yoluyla bu konuda doğrudan bilgi sahibiyiz: burada ülke içi bir tasfiye süreci sonucunda tahttan indirilen kral ile maiyeti, bu bölgede yaşayan göçebeler olan Habiruların yanına sığınır. Bu toplumsal istikrarsızlık olgusu, MÖ XVI ile XV. yüzyıllar arasında genel anlamda Suriye-Filistin bölgesinin tamamında geçerlidir ve hem büyük krallıklar, hem de vassalları arasında sıklıkla siyasi krizlerin yaşandığı ve ittifakların sona erdiği görülür. Böyle durumlarda kırsal bölgelerin yanı sıra, yarı göçebe çobanların oluşturduğu soylu yapılar da kaçaklara sığınma yeri sağlar. Orta ile Geç Bronz Çağlarının sonunda yer alan ve büyük ölçüde ülke içi krizleri temel alan büyük toplumsal ve siyasal dönüşüm dönemlerinde çoban gruplarının tarihi süreçlerde en önemli süreklilik unsurunu teşkil ettiğini, toplumsal ve ekonomik dinamiklerde daima aktif bir rol oynadıklarını söyleyebiliriz. Her ne kadar yerleşik hayat eğiliminin daha güçlü ve belirgin hale geldiği dönemler varsa da (örneğin MÖ II. binyıl başlarında Suriye-Filistin bölgesi ile Mezopotamya arasında soylu yönleri daha güçlü devletler ortaya çıkar), göçebe topluluklar ortadan kaybolmaz, hatta bazı bölgelerde merkezi ve yenilikçi bir rol üstlenirler; örneğin Ürdün bölgesinde ve özellikle Arabistan'da uzun mesafeli kervan ticaretinin (daha önce de dendiği gibi, develer sayesinde) başrol oyuncusu haline gelirler, kuzeye yönelik parfüm ve baharat ticaretini kontrolleri altına alırlar.

Tarihi Sürecin Nitelikleri

Bu eser kapsamındaki iki binyılı aşkın sürede vuku bulan olaylardan ortaya çıkan Yakındoğu tablosu, çeşitli ilişkileri temel alır. Aslında bu yorum şekline dayanmayan bir Yakındoğu algısı var olamaz. Bu bölgede ortaya çıkan devletlerin fizyonomisi, şehirlerle kırsal bölgeler arasındaki ilişki üzerine inşa edilir ve bu şehirlerin kurumlarına, tapınaklarına ve tanrılarına yansırlar. Şehirler son derece sembolik yerlerdir, genelde anıtsal hale getirilirler ve surlarla, saraylarla ve aynı zamanda hem saray ideolojisinin ifade aracı, hem de etkili idari mekanizmalar olan, kırsal bölgelerin kaynaklarını toplayan, işgücünü idare eden ve katı dini bayram takvimleri yoluyla halkın topluma aidiyet duygusunu pekiştiren ibadet yerleriyle donatılırlar. Ön Hanedanlar devrinde Mezopotamya'da

bazı önemli kentsel merkezleri siyasi olarak birleştiren ortak birliklere dair (muhtemel olması son derece mümkün) hipotez, toprak sahibi olmayan ve ideolojik açıdan kendi özerkliklerini muhafaza etmeye eğilimli toplumlardan oluşan bu tabloyu değiştirmez; yapısal faktörlerden kaynaklanan güçlü dayanışma unsuru, halkın büyük kısmının işlediği toprağa olan bağlılığını, çok sınırlı olan toplumsal hareketliliği ve toplumu kontrolleri altında tutmak için gerekli her araca sahip bir kralla bir rahibi merkez alan siyasi ve dini kurumların merkezi rolünü temel alır. Proto-Sümer şehir-devletleri arasındaki ihtilaflardan ve daha sonra Suriye ile Mezopotamya arasındaki ticari yolların kontrolü konusunda Ebla ile Mari arasında yaşanan rekabetten anlaşıldığı üzere, Mezopotamya tarihinin tamamı boyunca fetih, ilhak veya boyun eğdirme politikaları yoluyla bölgesel devlet yapıları yaratma girişimleri giderek artar.

Akkad kralı Sargon (MÖ 2335-2279), Mezopotamya'nın sınırlarını açıp doğuda İran yaylasının geniş bölgelerini, batıda da Suriye'yi kapsayan bir imparatorluk kurar; iki yüzyıl kadar süren bu dönemde daha önce eşi görülmemiş, eyaleti temel alan idari formüller geliştirilir, ama imparatorluk ani bir şekilde çöker ve şehir devletleri özerkliklerini ve inisiyatiflerini geri kazanırlar. III. Ur hanedanı 100 yıl kadar, yani daha da kısa sürer, ama bu hanedan, 100 binden fazla çivi yazılı tablet sayesinde Yakındoğu tarihinin hakkında en ayrıntılı bilgi sahibi olduğumuz dönemidir; hanedanın son dönemi yine dramatiktir, ama Babil tahtına oturacak olan Hammurabi'nin (MÖ 1792-1750) Amori hanedanının başa geçmesini belirleyen de kentsel çekirdeklerin direnişidir.

Burada da siyasi ve toplumsal açıdan kapsamlı dönüşümler gerçekleşir ve kökenleri kabilelerde yatan ama yavaş yavaş güneydeki şehirlerde baskın hale gelen, kısmen Sümer, kısmen Akkad halkına karışan Amori etnik grubu iktidarı ele geçirir. Amori hanedanları kabilelerle bağlantıları sayesinde bölgesel iktidar iddialarını meşru kılmayı başarırlar; hem Assur, hem de Babil kralları, soy ağaçlarını suni olarak inşa ederken ortak mirasları olan Amori geleneğinden yararlanırlar, ama ideolojilerinin köklerinin kentsel gerçekliğe uzandığı ve MÖ III. binyıldaki imparatorlukların çöküşünün ardından gelen dönüşümleri yansıttığı bellidir. Sümer kralları nasıl tebaalarının çobanları idiyse, Babil kralları da bu geleneği sürdürürler, ama artık daha çok fiyatların ve vergilerin garantörleri, ülkenin istikrarını temin eden ve sürekli olarak ağır kredi şartlarına maruz kalan halkın borçlarını dönemsel olarak affeden "adil ve dürüst krallar" olarak nitelenirler; öte yandan Assur kralları şehirlerin "özgürlük"lerinin savunucularıdır, yani başkent Assur'un teşvik ettiği ticaret ilişkilerinin olağanüstü artışı çerçevesinde denge sağlamak için vergi muafiyetleri vaat ederler.

Hitit ordularının saldırısı sonucunda (MÖ 1595) Babil hanedanı çökünce Assurlular, Mitanniler (Yukarı Suriye) ve Hititler (Orta ve Güney Anadolu) gibi çeşitli bölgesel devletler bu alan için birbiriyle rekabete girer; bu dönemde aralarındaki ilişkilere aracılık yapan bu krallıkların güçlü idari birimlerin

oluşturduğu iktidar merkezleri, güçlü tören gelenekleri yoluyla özellikle ticari bağlantılar başta olmak üzere hassas uluslararası ilişkileri yönlendirir. Bu dönemde Mısır öncelikli bir siyasi aktör, hatta başrol oyuncusu olarak Yakındoğu siyaset arenasına adım atar: başkent el-Amarna'da muhafaza edilmiş olan, kil tabletler üzerine Akkad dilinde yazılmış birkaç yüz mektuptan oluşan firavun mektupları arşivlerinde Mısır'ın Asya'nın büyük krallıkları ve Suriye-Filistin bölgesinde bulunan, Mısırlılara veya Hititlere siyasi boyunduruk veya gerçek anlamda vassallık bağlarıyla bağlı onlarca küçük krallıkla ilişkileri belgelenmiştir. Bu sahneye hâkim olan başşehirler krallarının otoritesini simgelerler ve krallar, özel bir kulübe üyelermişçesine aralarında diyalog kurarlar. Resmi belgelerde ve devlet işlerinin idaresinde krallar dışında başka hiçbir sese yer bırakmayan siyasetin bu kişileştirilmiş hali, bu dönemdeki krallıkların, şehirlerle kırsal kesimler arasında genel anlamda dengeli olan ilişkiyi, tapınak ve saray ekonomisinin önemini ve uyumlu vergi mekanizmalarını temel alan siyasi-idari sisteminin genel yaklaşımının bir göstergesidir.

Yakındoğu tarihinin asıl dönüm noktası, bu sistemin sona ermesi, büyük krallıkların çöküşü, Deniz Kavimlerinin istilaları ve Demir Çağı olarak bilinen döneme geçişle başlar. II. binyılın sonuyla I. binyılın başlangıcı arasında Anadolu'da ve Suriye-Filistin bölgesinde saray uygarlığı ortadan kalkar ve fazla yapılandırılmamış bölgesel modelleriyle Bronz Çağına özgü kişisel bağımlılığın zayıfladığı veya ortadan kalktığı daha hareketli toplumlara zemin hazırlanır. Bu dönemde Suriye-Lübnan kıyılarında Fenike şehirleri, Anadolu'da ve Suriye'nin kuzeyinde Yeni Hitit ve Arami devletleri gelişir, bu arada Filistin'in iç bölgeleri kapsamlı bir yeniden yapılanma döneminden geçer, en elverişli bölgelere kısmen yeniden yerleşilir ve sonradan İsrail Krallığını oluşturacak olan kavim grupları bir araya gelir. Demir Çağının başlaması Mezopotamya için de bir dönüm noktasıdır ve özellikle siyasi faaliyet biçimleri üzerinde etkili olur. Özetle burada Assur İmparatorluğu doğar; kuruluşu üç yüzyıl süren bu imparatorluğun gücü MÖ VIII ile VII. yüzyıllar arasında zirveye ulaşır, hatta Mısır'ı fetheder, ancak Ninova MÖ 612'de Medlerle Babillilerin ortak orduları tarafından yerle bir edilince oldukça hızlı bir şekilde sona erer. Eyaletlerin oluşturulması, boyunduruk altına alınan bölgelerdeki kararlı kültürsüzleştirme faaliyetleri ve Assur tanrılarının dayatılmasıyla Assur ibadetinin merkezi rolü: tüm bunlar, ideolojik temelleri de dahil olmak üzere Assur projesinin geçmişin diğer imparatorluk projelerine kıyasla ne kadar özgün olduğunu yansıtan unsurlardır.

Değişimin ölçüsünü boyutlarıyla yansıtan olguların arasında fethedilen toprakların coğrafi kapsamı; askeri seferlerin yıllık ritmi ve çapı; zorunlu askerliğin oranı; sürülen veya yer değiştiren kitlelerin büyüklüğü; şehirlerde biriken servet; sanatı ideolojik ikna aracı olarak programlı bir şekilde kullanan kralın, sarayların fresklerinde ve alçak kabartmalarında kendini gösteren yüceltici araçlar; uzak diyarlardan saraya ulaşan prestij mallarının sıra dışı

dolaşımı vs. vardır. Siyaset biçimlerinin bu ilk büyük devrimi, eyaletleşmeden askeri mekanizmaya kadar idari açıdan dönüşümlerden de çok, kaynakların bölgesel idaresi açısından kapsamlı değişimlere yol açar ve kültürel açıdan, bu sürece dâhil olan halkların kendileriyle ilgili algılarını değiştirir. Bu durum, sürülen insanların, savaşlarda rol aldığı için kaybolan veya yetersiz kalan işgücünün yerini aldığı kırsal bölgelerin yerel halkından çok, şehirlerin seçkin sınıflarını, devlet memurlarını, rahipleri ve saray kâtiplerini, yani Mezopotamya halklarının kimliği açısından yüzyıllar ve binyıllar boyunca olağanüstü bir devamlılık unsuru teşkil eden, tapınakların ve özel şahısların koleksiyonlarında muhafaza edilen ve neyse ki Ninova kütüphanesinde bir araya getirildiği için günümüze ulaşan o kültürün sahiplerini ilgilendirir. Saray alimleri (aydınlar, kâhinler, astrologlar) geleneksel metinlerin muhafaza edilmesi, kopyalanması, incelenmesi ve yorumlanması için büyük çaba sarf eder, kralın varlık nedenlerinin ve "uygarlaştırıcı" programının hizmetinde çalışırlar. Bu arada bu sınırlı çevrelerin dışında, idari kullanımda bile Akad dilinin yerini giderek, imparatorluğu oluşturan büyük çeşitlilikteki insanların ihtiyaçlarını karşılamaya daha uygun olan Aramice alır.

Assur İmparatorluğunun sona ermesiyle Mezopotamya'nın güneyindeki şehirler kendilerini o kültürün en hakiki sahipleri olarak ortaya atarlar. Yeni Babil, Pers ve sonra Seleukoslar döneminde Babil'de, Sippar'da ve Uruk'ta tapınaklar kütüphanelerini muhafaza ederler ve çivi yazısını kullanan aydınlar her zamankinden daha üretkendir; ancak bu dünya artık eskisi gibi işlemez. Binyıllık gelenekler doğrultusunda ritüellerin ve kurban törenlerinin yer almaya devam ettiği tapınaklar neredeyse finansal kurumlara dönüşürler, gelir kaynakları ve unvanlar bahşederler, yapısal açıdan merkezi rollerini kaybetmişlerdir ve kültürel prestijlerini de giderek kaybederler.

Bildiğimiz ve tarihi açıkça belirtilmiş olan son çivi yazılı tablet MS 75 yılına ait olup bir astronomi yıllığıdır; o tarihten sonra bir-iki yüzyıl daha Babil çivi yazısı kullanılmış ve Yunan alfabesine transliterasyonu yapılmış birkaç tablet bulunmuştur. Dayanıksız malzemeler yerine kil üzerine yazılmaya devam edilseydi, Pers döneminde çivi yazısının giderek kaybolması ve Mezopotamyalı kâtiplerin edebi üretimi konusunda daha fazla bilgi sahibi olabilirdik; örneğin MÖ VII. yüzyıl ortalarında Ninova'da Assurbanipal'in sarayındaki Assur kabartmalarında kralları için savaş sonu raporunu hazırlayan, ölen düşmanları sayan veya ele geçirilen ganimetin değerini biçen memurların ellerinde parşömen ve mum kaplı tabletler görürüz. Bu yeni malzemelerin dayanıksızlığı ve mürekkep veya mum kullanımı, MÖ I. binyılın sonlarında kâtiplik geleneğinin geçirdiği değişim ve hem düşünce tarihi, hem de toplumsal tarih anlamında Mezopotamya'nın kültürel yapısı konusundaki sessizlikten sorumludurlar. Günümüzde bu belge eksikliğini Helenistik dönem ve sonrasında Yunanca ve Aramice yazılmış (örneğin hahamların yazdığı metinler) bilim (özellikle tıp),

felsefe ve yorum metinlerinin eleştirel yorumu yoluyla telafi etmeye çalışırız ve Mezopotamya düşüncesinin Antikçağda yüzyıllar boyu sadece bir kültür mirasını değil, yaşayan bilgilerden oluşan bir mirası da temsil etmeye devam ettiğini öğreniriz.

Kronolojik Referanslar

Antikçağa adanan bu ilk iki ciltte Eski Yakındoğu tarihinin kronolojik sınırları iki büyük "devrim"den oluşur. Bir yanda "birinci Neolitik devrim", diğer yanda Büyük İskender'in fetihleri, "bizim" olarak gördüğümüz on bin yıllık bir tarihin en önemli anlarını teşkil eder; bu, tarım alanındaki ilk deneyimlerin, şehirlerin ve toplumsal katmanlaşmanın doğuşunun, işgücünün düzenlenmesinin ve kullanımının, büyük ölçekli ticari ilişkilerin, savaşların ve imparatorlukların oluşumunun tarihidir. Dünyanın bu bölgesinde, İran yaylasından Akdeniz'e, Karadeniz'den de Basra Körfezine kadar uzanan, Nil nehrinin vadisiyle Dicle ve Fırat vadilerinin de dâhil olduğu Yakındoğu'da tarihi olaylar on bin yılı aşan bir süre boyunca birbirini izler.

Bunlar geleneksel sınırlar olsa da, burada amaç bu tarihin iki yönünü vurgulamaktır. Birincisi, yazıdan önceki (bazen de çağdaşı olan) ön tarih (protohistorya) aşamasıyla ilgili sorunsallar ele alınmadan Yakındoğu'da belgelenen sosyo-ekonomik oluşumların asıl ve temel sayılabilecek olguları tam olarak anlaşılamaz. Daha doğrusu, Yakındoğu deneyiminde ön tarihin tarihe defalarca taştığı ve kendine özgü teknolojik gelişme, toplumsal birleşme ve işgal modelleri önerdiği söylenebilir.

İkincisi, Yakındoğu'nun tarihini Klasik uygarlıkların gelişiminin öncülü olarak görmeye karşı apaçık bir bakış açısıyla ilgilidir; evrimsel bakış açısı artık okullarda bile aşılmış bir stereotiptir, ancak Doğunun önce Yunanlara sonra (Mısır aracılığıyla) Romalılara, farklı ideoloji, kurum ve düşünce ile bilim tarihi biçimlerini kapsayan kültürel bir miras aktarmış olması tarihyazımsal açıdan daha kabul edilebilir bir görüştür. Böyle bir miras yok değildir (ve kitaplarda sürekli olarak bu mirastan söz edilir), ama örneğin Klasik veya Helenistik Çağda Yunanistan'da olduğundan çok, Doğu dünyasında etkili olduğu görülür. Bu kitabın Pers İmparatorluğuna ve Büyük İskender'in fetihlerine kadar uzanmasının nedeni budur, çünkü amaç Helenizm gibi karmaşık ve çokbiçimli bir olguyu dengeli bir bağlama oturtmak ise devasa miktardaki yerel (İran, Babil, Mısır kaynaklı) epigrafik kaynağı değerlendirmek son derece önemlidir. Böylece Eski Yakındoğu'nun tarihi "önce"nin tarihi olmaktan çıkıp geniş temas alanlarında var olan kurum, olgu ve gelişme süreçlerini, bazen homojenlikleriyle, ama daha çok farklılıklarıyla daha iyi anlamamızı sağlayacak "sırasında"nın tarihi haline gelebilir.

Metinde benimsenmiş olan mutlak tarihlendirme kriterlerine gelince, hem Yakındoğu, hem de Mısır tarihinde, özellikle MÖ III. binyılın bazı dönemleri-

nin tarihlendirilmesinde kayda değer bir belirsizliğin sürdüğüne dair okurları uyarmamız gerekir. Söz konusu sorunlar hem her bölge içerisindeki olayların kronolojik sırası, hem de bölgeler arası eşzamanlılıkla bağlantılıdır. Krallıkların ve hanedanların süresine ilişkin teknik unsurların tartışılmasını gerektirecek aşırı bir sorunsallık yerine, (son yıllarda çok tartışılan) başka kronoloji tiplerinin burada benimsenene göre artı eksi elli yılı aşan salınımlara yol açabileceği düşüncesiyle "orta kronoloji" olarak bilinen tarih sistemi tercih edilmiştir. Arkeolojik tarihlendirme kriterlerinde son yıllarda (özellikle C14 yoluyla elde edilen verilerin daha güvenilir olması sayesinde) büyük aşamalar kaydedildiyse de, bu kriterler tarih dönemlerinin kronolojisine ancak göreceli olarak katkıda bulunabilirler. Mezopotamya'nın MÖ II. ve I. binyıl kronolojisini yeniden kurgulamak için çivi yazılı metinlerde tasvir edilmiş astronomi gözlemlerinin sunduğu kesin bilgiler ve hem Babil, hem de Assur kaynaklarında bulunan hanedan veraset sıralamaları ve her krallığın süresi temel alınır. Assur kaynaklarında imparatorluğun neredeyse son dönemlerine kadar ulaşan yönetici listeleri vardır. Mısır açısından çeşitli hanedan listeleri söz konusudur. Ancak Mısır'da en sorunlu dönemler Arkaik dönemlerdir.

Neolitik Devrim ve Kentleşmenin Doğuşu (MÖ 8000-4000)

"Neolitik Devrim" Fikri, Ekonomik ve Toplumsal Dönüşüm Süreci Üretim Ekonomisinin Doğuşu

Gian Maria Di Nocera

Yakındoğu'da yiyecek üretmeyen avcı-toplayıcı topluluklardan, tarımla ve hayvancılıkla uğraşan, üretim ekonomisi temelli daha yerleşik toplumlara geçiş şeklindeki sosyo-ekonomik dönüşüm ilk olarak Neolitik Çağda yaşanır. Bu kapsamlı dönüşüm son buzul çağından sonra, MÖ 10.000 ila 8000 yılları arasında gerçekleşir. Tarımın başlangıcı ve yayılışı hiç şüphesiz tarihöncesi araştırmaları alanında son yıllarda ele alınan hem en ilginç, hem de en zorlu konulardan biridir.

Bu konularda neredeyse bir yüzyıldır yürütülen araştırmalara rağmen henüz çözüme kavuşturulmamış sorunlar söz konusudur. Kesin olan tek şey, bu dönüşümün tarihimizin seyrini tersine çevrilemez bir şekilde değiştirmiş olmasıdır. Tarıma geçişin olası nedenleri uzun ve hararetli tartışmalara konu olmuştur. "Neolitik devrim" olarak bilinen sürecin neredeyse sonsuz sayıda nedeni vardır, ama bu tartışmalarda belli başlı bazı teoriler öne çıkmıştır.

"Neolitik devrim" kavramı, Avustralya'da doğup İngiliz tabiyetine geçen paleo-etnolog Vere Gordon Childe'a aittir. Childe XIX. yüzyıldan devralınan bir miras temelinde de olsa, geçen yüzyılın ilk yarısında, Holosen Çağının başlarında olmuş olması gerekenler konusunda bazı açılardan günümüzde de geçerli olmaya devam eden tutarlı bir tablo sundu. Geçen yüzyılın ilk yarısında

tarımın, ilk uygarlıkların doğduğu Mezopotamya'nın kurak ovalarında ortaya çıktığı sanılırdı. Yakındoğu ve Mısır'daki ilk tarımsal köylerin nehir kıyılarında veya kaynakların olduğu vahaların yakınlarında olduğuna inanılırdı. İklim değişikliğine büyük önem veren Childe, daha elverişli olan ekolojik bağlamlarda nüfusun ve doğal kaynakların daha yoğun olmasını öngören "vaha kuramını" öne sürdü. Böyle durumlarda insanla ortam arasında sıkı bağlantılar oluşur ve insan gıda yetersizliği durumunda gıda üretimi teknikleri konusunda daha çok bilgi edinir. "Neolitik devrim"in özelliği de tarımın ve hayvan yetiştiriciliğinin doğuşudur. Burada söz konusu olan, "devrim" kelimesinin düşündürdüğü gibi ani bir değişim değildir, ama geçmişe göre köklü bir değişim yaşandığı kesindir.

Neolitik Çağda, yabani şekliyle var olan bitkilerin seçilimi yoluyla tahıl tarımının ilk biçimleri ortaya çıkar. Tarımdan dolayı insan günümüzde çok sınırlı sayıda bitkiye bağımlı hale gelmiştir. Evcilleştirilen ilk yabani bitkiler gernik (*Triticum turgidum dicoccoides*), kırık gernik (*Triticum monococcum beoticum*), arpa (*Hordeum vulgare spontaneum*), mercimek (*Lens culinaris orientalis*), bezelye (*Pisum humile*) ve nohuttur (*Cicer reticulatum*). Bütün bu bitkiler Yakındoğu'da ve özellikle "bereketli hilal" olarak tanımlanan bir bölgede kendiliğinden yetişirdi. 1920'li yıllarda Amerikalı Mısır bilimci ve tarihçi James Henry Breasted tarafından icat edilen "bereketli hilal" terimi, Nil vadisinden Akdeniz'in doğu kıyısına kadar uzanan ve Kuzey Mezopotamya ile Zagros dağlarının yamaçlarına ve batı tarafındaki sırtlarına kadar Fırat'la Dicle'nin yukarı vadilerini içeren bölge için kullanılır. Bu bölge günümüzde Mısır'ın kuzey kısmı, Lübnan, Ürdün, İsrail, Suriye'nin kuzeyi, Türkiye'nin güneydoğusu, Irak'ın kuzeyi ve doğusu ile İran'ın güneybatısına tekabül eder. Ama Aşağı Mezopotamya'yı, yani sonradan Yakındoğu'nun büyük uygarlıklarının gelişimine sahne olacak olan Irak'ın büyük kısmını dâhil etmez. Bu bölge, düşük miktarda yağış alır (yılda 200 mm'den az) ve kendiliğinden yetişen bu bitkilerin büyümesine ve sulama sistemleri olmadan ilk evcilleştirilmiş tahılların yetişmesine pek elverişli değildir. Tahılların evcilleştirilmesi makroskopik açıdan bitkinin genetiğinde önemli mutasyonlara yol açmıştır ve bu mutasyonlar sonucunda çoğalma yöntemleri modifiye olmuştur. Evcilleştirilmiş tahılda başağın ekseni daha güçlü olur, dolayısıyla kendi başına bölünüp çoğalmak için tohumunu saçamaz. Bu tür mutasyonlar, bitkinin yaşam döngüsünün tamamının insanın kontrolünde olması durumunda daha yüksek bir üretim potansiyeli sunar.

Gordon Childe, avcılık ve toplayıcılık temelli ekonomiden üretim ekonomisine geçişin bir dizi teknolojik ve kültürel yenilik gerektirdiğini göstermiştir. Bu gibi yenilikler arasında zaman içinde çeşitli arpa ve buğday türlerinin elde edilmesine izin veren yıllık döngülü yerel bitkilerin seçilimini sayabiliriz. Diğer yenilikler arasında belirli yapıların ekinin depolanmasına ve dönüşümüne ayrılması ve göreceli olarak sabit sayılabilecek yerleşim yerinin oluşturulması vardır. Bu hayat tarzı, insanın sürü halinde yaşayan veya esaret altında kolaylıkla idare edilebilecek hayvanlarıyla – önce koyun ve keçileri, sonra büyükbaş hayvanları

ve domuzları – bir arada olması için elverişli şartlar sağlamış olabilir. Bu tür şartlar hayvanların evcilleştirilmesinin ilk biçimlerini teşvik etmiş olmalıdır.

Childe'dan sonra başka birçok yazar tarımın doğuşunu kolaylaştırmış olabilecek nedenler öne sürmek için gayret göstermiştir. Çevresel veya demografik baskı, iklimsel değişiklik, gıda kaynaklarında artış veya azalma ve çok çeşitli ideolojik faktörler değişimin ardındaki dürtüyü tetiklemiş olabilir. Ancak farzedilen bu sebeplerin gerçekten sebep mi, yoksa bu olgunun sonuçları mı olduğunu belirlemek zordur. Üretim ekonomisini temel alan ilk toplum biçimleri konusundaki tartışmaya ilk andan dâhil olan en önemli şahsiyetlerden biri hiç şüphesiz Robert J. Braidwood'dur. Braidwood'un arkeoloji araştırmalarına yaklaşımı son derece yenilikçiydi. 1930'lu yıllarda İran, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da yürüttüğü keşif seferlerinin en önemli özelliği disiplinlerarası yönleriydi. Braidwood, sonuçları günümüzde de geçerli olan Amuk ovası gibi önemli araştırma projelerinde ve 1950'li yıllarda Cermo'da gerçekleştirilen kazılarda rol almıştır. Zagros dağlarının eteklerinde yer alan Cermo'daki kazılar, tarımın ve çobanlığın başlangıcı konusunda yepyeni ve bir daha asla dinmeyecek bir ilginin temelini atmış oldu. Bu kadim tarımsal köyde gün ışığına çıkarılan bulgular, Braidwood'un evcilleştirme sürecinin yabani bitkilerle hayvanların yaşadığı doğal bir habitatta gelişmesi gerektiğine dair hipotezini destekleyici nitelikte olabilirdi. İlk evcilleştirme süreci ancak Braidwood'un bereketli hilalin tepelik bölgesiyle (*nuclear zone* [çekirdek bölge]) özdeşleştirdiği böyle bölgelerde gerçekleşebilirdi. Mezopotamya ovası bu özelliklere sahip değildi. Ancak Braidwood, bu ehlileştirme sürecinin neden ve nasıl gerçekleştiği konusunda spesifik bir neden öne sürmez. Braidwood, insanların hem teknolojisinin, hem de kültürünün bu deneyime Pleistosen Çağının sonundan itibaren hazır olduğunu ve insan gruplarının kısa bir süre sonra evcilleştirilecek olan bu türlere uzun süredir aşina olduğunu vurgular. Tarım bu bağlamda benimsenen ve çok rağbet gören bir icat olarak görülüyor olmalıydı, çünkü yiyecek açısından güvence ve daha iyi bir hayat temin edecekti. Birçok arkeoloğa göre toplumlar evcilleştirmenin avantajlarının bilincine varır varmaz hemen gıda üretmeye başlamış olmalıydılar.

1960'lı ve 1970'li yıllarda Anglo-Sakson dünyasını etkisi altına alan ve *new archaeology* [yeni arkeoloji] olarak bilinen yeni kültürel akımın ilham kaynağı olan Lewis Binford 1960'da bu modele karşı çıktı. Binford tarımın yıpratıcı bir iş olduğunu, çok zaman ve sürekli çaba gerektirdiğini savundu. Bundan dolayı gıda temin etmeye genelde günde sadece birkaç saat ayıran avcı-toplayıcı toplumlarını uzun bir süre boyunca inceledi. Bu toplumlarda zamanın geri kalan kısmında başkaları ziyaret edilir, gezilir, oyunlar oynanır ve genel anlamda hayatın tadı çıkarılır. Bu topluluklara "ilk müreffeh toplumlar" adı verilir. Bu tanımlama, "refah" temin eden olası yolların ihtiyaçları karşılama şeklinin (ya çok üreterek, ya da az talepte bulunarak) etkisini yansıttığı ilkesinden doğmuştur. Bu düşünce şekli, piyasa dışı toplumlarda ekonominin günümüzün

modern kategorileri doğrultusunda hareket etmediği bilincinden kaynaklanır. Binford, Afrika'nın güneyindeki Kalahari Çölü gibi çevre bölgelerde yiyecek toplayıcılığının günümüzde bile başarılı bir adaptasyon olduğunu ve halkın nadiren açlıktan öldüğünü gözlemledi. Başka bir seçenekleri olduğu takdirde insan topluluklarının tarımla uğraşmayacağını vurgulayan Binford'a göre tarım avantajlı bir "keşif" değil, son çaredir. Binford ayrıca tarımın başlangıcı meselesini nüfusla yiyecek arasındaki denge bağlamında ele aldı. Bu denge, el altındaki yiyeceğin azalması veya nüfusta artış sonucunda bozulabilirdi. Dolayısıyla Yakındoğu'da iklim ve çevrede gerçekleşen değişimler çok etkili olmadıysa bile, burada yaşayan insanların sayısında, dengeyi bozup bu dönüşüme yol açacak bir artış yaşanmış olmalıdır. Böylece tarımın doğuşunun nedenleri arasına demografik baskı da dâhil olur: karınları doyması gereken daha çok insan, daha büyük yiyecek talebi anlamına gelir. Bu sorunun en iyi çözümü de evcilleştirme olur, çünkü kullanılabilir topraklara oranla daha büyük miktarda yiyecek üretimi temin eder. Yalnız tarımsal üretimdeki artış, bireysel, olsun, toplu olsun, daha çok emek gerektirecekti.

Bir başka Amerikalı yazar olan Kent Flannery, 1970'li yıllarda Binford'ın demografik baskı argümanını yeniden ele alarak bu baskının etkisinin doğal habitat bölgesinin çekirdeğinde, yani yabani buğday veya arpanın bol miktarda yetiştiği veya yabani koyun ve keçi sürülerinin yaşadığı yerlerde değil, bu bölgelerin kenarlarında, yiyeceğin daha az bulunduğu yerlerde daha çok hissedilmiş olacağını öne sürdü (*marginal zone theory* [verimsiz bölge kuramı]).

Sembollerin Devrimi

Daha yakın bir geçmişte Jacques Cauvin tarafından ortaya atılıp günümüzde Trevor Watkins ve Colin Renfrew gibi yazarlar tarafından desteklenen farklı bir bakış açısı bilişsel bilimler veya nöroloji gibi başka disiplinleri temel aldı. Üst Paleolitik Çağın son döneminde ve Epipaleolitik Çağda görülmeye başlanan değişimler Neolitik Çağda daha çok öne çıkar. "Sembollerin devrimi" adı verilen bu süreçte din ve ideoloji alanında, kozmolojik açılardan ve "psikokültürel" alanın tamamında gerçekleşen bir dönüşümle dünya görüşü tamamıyla değişir. Dolayısıyla Neolitikleşme süreci zaten gerçekleşmekte olan bir dönüşüm dâhilinde elverişli şartlar bulur, ama bu dönüşüm insanın zihniyle, ilişkisel ve sembolik temsil becerileriyle bağlantılıdır.

Jared Diamond'ın savunduğu gibi, tarımın doğuşu ve "Neolitikleşme" olarak bilinen sürecin tamamı muhtemelen, çiftçi-yetiştirici ve avcı-toplayıcı gibi iki farklı hayat tarzı arasında bilinçli bir tercih değildi. Yakındoğu'nun en eski çiftçileri daha önceki deneyimlerle kıyaslama yapma imkânına sahip değillerdi, çünkü böyle deneyimler yoktu. Aslında yiyecek üretimi, genelde bilinçsiz seçimler yoluyla tetiklenmiş bir süreçtir. Ayrıca daha yerleşik bir hayat tarzıyla bağlantılı tarıma ve yetiştiriciliğe geçiş, hayat tarzında veya beklentilerinde bir

düzelme yaratmamış olabilir. Örneğin bazı patojen faktörler, insanlarla hayvanlar arasındaki yakınlaşmadan dolayı ilk olarak tarımsal toplumlarda ortaya çıkmıştır. Çiçek, kızamık ve grip gibi hayvanlardan kaynaklanan virüslerin mutasyonu sonucu ortaya çıkan hastalıkların ilk kurbanları çiftçiler ve yetiştiriciler olur. Dolayısıyla bu süreçte insan, bazı dramatik anlar geçirmesine rağmen, ilk defa ortaya çıktığı yerlerde dönüşü olmayan bir seyrin sonucu olan köklü bir dönüşümün başrol oyuncusu olur.

Bereketli Hilal ve "Birinci Neolitik Devrim"

Gian Maria Di Nocera

Değişimin Ön Koşulları: Natuf Kültürü

Neolitikleşme sürecinin ön koşulları MÖ 12.000'den 9600'a kadar uzanan Natuf kültüründe yatar. Dorothy Garrod'ın İsrail'de Wadi an-Natuf'ta yürüttüğü araştırmalar sonucunda ortaya attığı bir kavram olan Natuf kültürünün, taş endüstrisi ve yerleşim tipi temelinde Doğu Akdeniz'in tamamında, Sina'da ve Fırat nehrinin orta çığırı boyunca var olduğu saptanmıştır. Bereketli hilalin başka bölgelerinde de var olmuş olması mümkündür, ama şu ana kadar bu bölgenin batı tarafıyla sınırlı olduğu sanılır. Burada fiili bir boşluk değil de bir bilgi eksikliği olması muhtemeldir. 1955'te Ürdün nehrinin yukarı vadisinde, J. Perrot, M. Lechevalier ve F. Valla'nın yürüttüğü sistematik kazılar sonucunda Natuf kültürüne ait Ain Mallaha köyü gün yüzüne çıkarıldı. Bu sit alanı, Epipaleolitik Çağa ait bir avcı-toplayıcı topluluğunu belgeler, ama burada yürütülen araştırmaların ortaya koyduğu en büyük yenilik, Yakındoğu'da tarımın ortaya çıkışından önce ilk defa yerleşik hayata geçiş sürecine tanıklık edilmiş olmasıdır. Ain Mallaha, kısmen zeminin altında bulunan, yüzeyleri kuru duvarlarla desteklenmiş dairesel evlerden oluşur. Daire şeklinde konumlandırılmış kazıklar, çatının destek yapısını teşkil eder. Evlerin içinde bir veya iki ocak bulunur. Bireysel veya toplu olan birkaç mezar evlerin altında veya hemen dı-

şında yer alır. Belgelenen tek evcil hayvan olan köpek, hem Ain Mallaha'da, hem de Hayonim'de insanlarla birlikte gömülmüştür. Natuf kültürü yerleşimlerinde yiyecek üretilmemiştir, ama "geniş kapsamlı" olarak tanımlanmış bir ekonomi söz konusudur, yani çok çeşitli gıda kaynakları bir arada kullanılmıştır. Hayvanlar arasında ceylan, bitkiler arasında da yabani tahıl toplayıcılığı öne çıkar. Aslında daha önce çeşitli yazarların öne sürdüğünün tersine, Natuf kültüründe şu veya bu kaynak için bir tercihte bulunulmaz; av, yerleşim yerinden oldukça uzakta bulunan hayvanlara yöneliktir ve aynı şey bitki türleri için de geçerlidir. Ceylanlar ve yabani tahıl Doğu Akdeniz'in hemen her yerinde, ama özellikle kıyı bölgelerinde ve nehirlerle göllerin kıyısında bulunur. Bu bölgelerde dağınık halde bulunan Natuf yerleşim yerleri daha istikrarlı niteliktedir ve ceylan avı, yabani tahıl toplayıcılığı kadar baskın bir faaliyettir, ama daha az elverişli bölgelerde halkın hareketliliği artar ve bölgenin kendiliğinden sunduğu kaynaklara bağlı olarak yararlanılan kaynaklar da farklılık gösterir. Natuf kültürünün daha sonraki dönemleri, Negev'de Rosh Zin ve Rosh Horesha'da, Suriye'de Fırat nehrinin orta çığırındaki Abu Hureyra ve Mureybet'te yürütülen sistematik kazılar sonucunda en iyi bilinen dönemlerdir. Lübnan'da ve Suriye'de yüzey araştırmaları sonucunda Natuf kültürünün eski ve yeni dönemlerine ait birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. İnsanla yaşadığı bölge arasındaki sıkı bağlar, hayat tarzında değişime yol açar ve ortama adaptasyon hayatta kalmak için elzem bir araç haline gelir. Örneğin Negev'deki veya Ürdün nehrinin güneyindeki Beidha gibi köyler mevsimsel nitelikte olabilir.

Nemli bölgelerde ise yerleşim yerlerini belirleyen, ortamdır; her şeyden önce, daha önce gördüğümüz üzere, evler sağlam yapılardan oluşur ve kalıcı niteliktedir; ikinci olarak hem toplanan bitkileri, hem de boya elde etmek için mineralleri öğütmek amacıyla kullanılan değirmen taşı ve havan gibi ağır taştan gündelik kullanım aletleri söz konusudur. Taş endüstrisi, Natuf kültüründe daha çok yarım ay şeklinde olan ve avda, balık tutmada ve yabani bitki toplamada kullanılan kompozit aletlerin yapımında kullanılan geometrik mikrolitlerden oluşur. Çengel, dişli zıpkın, bıçak ağzı ve delici aletler gibi nesnelerde kemiğin olağanüstü düzeyde işlendiği görülebilir. Neolitik döneme özgü bir teknoloji ürünü sayılan cilalı taştan objeler aslında ilk olarak bu Epipaleolitik toplumlarda ortaya çıkarlar. Ayrıca ceylan olması muhtemel bazı hayvanları temsil eden objeler vardır ve daha ender olarak insan figürleri de natüralist bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu ilk, sembolik türden deneyimler sonraki dönemin tamamını niteleyecektir. Mezarların evlerin içinde olması da toprakla oluşan istikrarlı ilişkinin ve insanın atalarıyla bağdaştırıldığının önemli bir göstergesidir. Aslında Neolitik Çağda gördüğümüz unsurların hepsi Natuf kültüründe zaten vardır. Ancak bu kültüre, tarım toplumlarına özgü nitelikler atfetmek hatalı olacaktır, çünkü erişilen hatırı sayılır bilgi düzeyine rağmen, Neolitik sayılması için gerekli toplumsal ve ideolojik olgunluk düzeyinden henüz uzaktır.

Tarımın Doğuşu ve İdeolojik Devrim: Çanak Çömleksiz Neolitik A

Birkaç yıl öncesine kadar Taberiye gölünün, Ürdün Nehrinin ve Ölü Denizin kıyılarının en eski tarım toplumlarının sabit köylerinin ilk olarak ortaya çıktığı bölgeler olduğu sanılırdı. Günümüzde bu sürecin çok daha geniş ve coğrafi açıdan homojen olmayan bir bölgede eşzamanlı olarak geliştiğini biliyoruz. Nitekim tarım üretiminin ilk tezahürleri Doğu Akdeniz'in yanı sıra Zagros Dağlarında, Toros Dağlarının eteklerinde ve dağlık bölgelerinde ve Fırat nehrinin orta çığırının kıyılarında yer almıştır. Bitki ve hayvan yetiştiriciliği Neolitik dönemle bağdaştırılır ve insanın gıda kaynaklarındaki bu denli köklü bir değişim, uzun zaman boyunca hayat tarzında bir iyileşme olarak görülmüştür. Ancak bu ekonomik dönüşümün beraberinde getirdiği kesin olan faydalar bir yana, bu sürecin başlarında yeni şartlara adaptasyon açısından bazı zorlukların da yaşandığı bellidir. Yiyecek üretimine başlanması, insan gruplarının daha yerleşik hayata geçişi şeklinde büyük ölçekli düzenlemeler gerektirir ve toplumsal düzen daha önceki avcı-toplayıcı toplumlarında olduğu üzere eşitlikçi bir nitelik sergilerse de bu dönemde doğmakta olan ekonomiyle ve geçişe kıyasla değişen sosyal ihtiyaçlarla bağlantılı olarak farklı bir görev üstlenir. Bazı değişimler toplumların belirli tercihlerinden kaynaklanmış da olabilir. Örneğin henüz yapısal olarak kesin olmasa da yaşa bağlı sınıfları ve henüz pekişmemiş, geçici ve kısa ömürlü nitelikte yeni rolleri temel alan bir sosyal farklılaşmanın varlığına işaret eden ihtisas faaliyetleri ortaya çıkar. Neolitik Çağın ilk safhalarından itibaren din dünyasının da son derece karmaşık olduğu görülür. Ritüel temelli adetlerle bağlantılı olan ve büyük çeşitlilik gösteren malzemeler arasında figürinler, kilden ve alçıtaşından şekillendirilmiş kafatasları, karmaşık heykeller, alçak kabartmalar ve görkemli bir mimari yer alır. Jacques Cauvin'in, daha önce gördüğümüz gibi, ideolojik alanın Neolitik Çağdaki bu farklı olgunluk dönemini "sembollerin devrimi" olarak tanımlamış olması bundandır.

1907-1911 arasında bir Avusturya-Almanya ekibi tarafından kazıların yürütüldüğü, 1930-1936 arasında da John Gastang tarafından sürdürüldüğü Eriha, yani Tell es-Sultan yerleşimi, Yakındoğu'da Neolitikleşme sürecinin kavranması açısından büyük önem taşımış, savaş sonrasında Kathleen Kanyon tarafından gerçekleştirilen kazılarla önemi daha da artmıştır. Eriha'nın Neolitik Çağında Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli dönemi ayırt edilebildiğinden, başlangıçta Neolitikleşme süreciyle eşzamanlı olduğuna inanılan keramiğin tarımın başlangıcına göre daha geç dönemde üretildiği anlaşılmıştır. Kenyon, Eriha tabakalanması temelinde günümüzde de geçerli olan bir kronoloji tablosu öne sürmüş, Neolitik Çağı Çanak Çömleksiz Neolitik A (*Pre-Pottery Neolithic A*, PPNA) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (*Pre-Pottery Neolithic B*, PPNB) şeklinde ikiye ayırmıştır. Yakındoğu'nun çeşitli yerleşimlerinden gelen örneklerden elde edilmiş ve en yeni kalibrasyon eğrisi doğrultusunda düzeltilmiş radyokarbon tarihleri temelinde PPNA'nın MÖ 9600-8500,

PPNB'nin de MÖ 8500-7000 arasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bazı yazarlar ise PPNB'nin nihai safhasını Çanak Çömleksiz Neolitik C (PPNC) olarak tanımlar ve VIII. binyılla VII. binyıl arasında sürdüğüne inanır.

Paleo-iklim alanında yapılan araştırmalar, Neolitik Çağda iklimin oldukça yumuşak olduğunu, yağışın yılın tamamına düzenli bir şekilde dağıldığını ve kışların oldukça ılık geçtiğini göstermektedir. Bu dönem, Holosen iklim optimumu olarak bilinen döneme tekabül eder. Erken Holosen'de iklim günümüze göre biraz daha sıcak ve nemliydi. Dolayısıyla Neolitik Çağın başlangıcı iklimin kayda değer derecede düzeldiği bir döneme denk gelir. Yiyecek üretimine dayalı ekonomiye geçiş Doğu Akdeniz bölgesinde tamamıyla yerel niteliktedir ve Epipaleolitik Natuf kültürü döneminin devamı olduğu apaçıktır. PPNA yerleşimleri özellikle Ürdün Vadisinde yoğun olarak bulunur. Doğu Akdeniz bölgesinde özellikle taş endüstrisi temelinde iki kültür tabakası söz konusudur: Khiam ve Sultan. Adını Ölü Deniz kıyısında yer alan El-Khiam yerleşiminden alan Khiam biraz muğlak bir tabakadır ve Natuf kültürü ile PPNA arasındaki geçiş safhasına özgüdür. Doğu Akdeniz'in güneyinde, Tell es Sultan-Eriha'da saptanmış olan Sultan ise daha tanınmıştır ve Suriye'de Mureybet ve Jerf el-Ahmar, Türkiye'de de Çayönü gibi yerleşimlerde söz konusudur. Doğu Akdeniz'deki PPNA yerleşimleri farklı boyutlara sahiptir. Eriha, Netiv Hagdud, Dhra' ve Gilgal I yaklaşık bir hektarlık alanlar kaplar ve daha önceki Natuf kültürü yerleşimleri göre en azından sekiz kat daha büyüktür. Öte yandan 'Iraq ed-Dubb, Nahal Oren ve başka yerleşimler sadece birkaç yüz metre karelik alanlar kaplar. Bu tür farklılıklar tabii ki işlevsel yönleri veya farklı ekolojik şartları yansıtıyor olabilir.

Eriha dışında Doğu Akdeniz'deki PPNA mimarisi tamamıyla konut türündendir. Evler dairesel veya oval planlı olup çapları 3 ila 8 metre arasında değişir. Temelleri genelde taştan, duvarları ezilmiş kilden veya kerpiçtendir. İnşaat malzemesi olarak Yakındoğu'nun tamamına ve Mısır'a hâkim olacak olan kerpiç ilk olarak burada kullanılmıştır. Evler genelde kısmen toprak altındadır ve birbirinden ayrıdır. Genelde tek odalı, ender olarak da iki odalıdırlar ve içlerinde ocak, kuyu ve sabit değirmen taşı gibi yapılardan az sayıda vardır. Evlerin yerleşim yeri içerisindeki dağılımı herhangi bir kurala bağlı görünmez, ama yapılar genelde içerisinde silolar ve ocaklar olan açıklık bir alanın çevresinde düzensiz olarak yer alır. Eriha bu açıdan ilginç bir örnek oluşturur. Buradaki kazılarda kamusal işlevle kullanılmış olabilecek bir yapı gün yüzüne çıkarılmıştır. Temeli 9 metre çapında, 8,5 metre yüksekliğinde bir kule olan bu yapının içinde en tepeye çıkmaya yarayan dar bir merdiven vardı. Bu kule yüksekliği 3,60 metreyi, kalınlığı bir metreyi aşan bir duvara gömme olarak inşa edilmiştir. Bu yapı savunma amaçlı olarak değil, nehrin taşkınlarına karşı etkili bir koruma sistemi olarak yorumlanmıştır. İnşasından birkaç yüzyıl sonra duvarda açılan bir boşluğa 20 yetişkinin iskeleti yerleştirildiğine göre bu yapı sembolik açıdan da önemli olmalıydı. Neolitik Çağ genelde yiyeceğin üretilmeye başlandığı en eski dönem sayılsa da, bu tür örneklere çok ender rastlanır ve genelde gernik,

küçük gernik, buğday ve arpadan ibarettirler. Ayrıca Tell Aswad ile Yiftahel'de bezelye ve mercimek yetiştirilmiş olması baklagillerin de evcilleştirildiğini belgeler. Aslında Doğu Akdeniz bölgesindeki ilk Neolitik topluluklar arasında yetiştiricilik henüz marjinal bir faaliyettir. Bu insanlar yabani bitkiler toplayarak ve yabani koyun ve keçiler, yaban domuzu, geyik ve yaban öküzünün yanı sıra ceylan avlayarak yiyecek temin ederlerdi. Küçük av hayvanları arasında ise yabani tavşanlar, tilkiler ve kuşlar yer alır. Dolayısıyla PPNA toplumları bir süre sonra evcilleştirilecek olan o yabani hayvanlara son derece aşinadır, ama bu dönemde henüz bu yönde örnekler yoktur ve tek istisna, daha önce de belirtildiği gibi Epipaleolitik Çağda evcilleştirilmiş olduğu sanılan köpektir.

Ortaya çıkarılan dini buluntular arasında sembolik hayatın bu yönlerini anlamak açısından yararlı olanların sayısı gerçekten çok azdır. Hayvan veya insan biçiminde, taştan veya kilden figürinler tanrısal varlıklar olarak yorumlanmıştır; Tell es Sultan-Eriha'daki kuledekilerin dışında, yetişkin ölülerin bazıları münferit olarak gömülmüş ve mezar eşyalarından yoksun, basit çukurların içerisinde iki büklüm olarak konumlandırılmıştır. Sonradan bu mezarlar yeniden açılıp ölülerin kafatasları bedenin geri kalan kısmından ayrılmış ve ayrı yerlere gömülmüştür. Çocuk cesetlerinin başı kesilmezdi, genelde duvar temellerinin veya evlerin altına gömülürlerdi. Bütün bu adetler, ilk safhasında da olsa, ataların ibadetiyle bağlantılı bir dinin ortaya çıktığına işaret eder. Bu gelenek genelde toprakla ilişkileri daha sıkı olan, daha yerleşik toplumlarda görülür.

Doğu Akdeniz bölgesinin bu ilk Neolitik merkezinde ev ve yerleşim tipleri, hatta cenaze ritüelleri eşitlikçi niteliktedir. Ama burada söz konusu olan, münferit toplumlar değildir. Özellikle uçlar, oraklar, oyma uçları, balta ve el baltalarından oluşan taş endüstrisinde Anadolu kaynaklı obsidiyenden yapılmış aletler dikkat çeker; bu objelerin çoğu Ürdün Vadisindeki yerleşimlerde bulunmuştur. Bu tür bir malzemenin varlığı, uzun mesafeli takasların yer aldığına işaret eder; sınır bölgelerinde elde edilebilen ham maddeler ise Akdeniz ve Kızıldeniz'den deniz kabuklarıyla kaliteli yapıştırıcı olarak kullanılan Ölü Deniz katranıdır. Ok uçlarının Sina'dan Toros dağlarına kadar uzanan bölgede stil açısından benzerlik göstermesi de bölgeler arasında yoğun ilişkilerin olduğuna işaret eder.

Şam yakınlarındaki Tell Aswad yerleşiminde hem Ürdün Vadisiyle yakın bağların olduğunu gösteren, hem de Aswad adı altında apayrı bir tabaka oluşturacak kadar oradakilerden farklı olan objeler bulunmuştur. Fırat nehrinin batı kıyısı kuzeye doğru takip edilirse, Suriye'nin kuzeyinde Mureybet adlı önemli bir tepe yer alır. Buradaki kazılar sonucunda PPNA'ya ait önemli bir tabakalanma ortaya çıkmıştır. Özellikle Mureybet (safha III) adı verilen tabakada kısmen toprağa gömülü dairesel planlı yapılar bulunmuştur; bu yapıların içi bölmelere ayrılmış olup, bölmelerden bazıları çok küçüktür ve muhtemelen depolama amaçlı kullanılmıştır. Aynı döneme ait Jerf el-Ahmar sit alanında da gün yüzüne çıkarılmış olan bu yapı tipolojisi önceki dönemlerin devamı niteliğindedir, ama

bu dönemde bu yapılara dörtgen yapılar da eşlik etmeye başlar. Mureybet'in kuzeyinde yer alan Jerf el-Ahmar'da PPNA'da MÖ 9200-8700 arasına tarihlenen bir yerleşim tabakalanması tespit edilmiştir. Aralarında bir vadi olan iki basık, doğal tepeye dağılmış halde olan bu yerleşim, stratigrafik olarak dokuz tabakadan oluşur. Özellikle batı tarafındaki tepede, 2. tabakada oval planlı on münferit ev ve birkaç tane dörtgen ev bulunmuştur. Bu evlerin içerisinde ocaklarla taş kaplama zeminlerden başka bir yapı yoktur. Evler, muhtemelen yiyeceklerin ortak olarak hazırlanmasına ayrılmış konut yapılarıyla donatılmış bir avlunun yanında dağınık olarak yer alır. Taşlarla kaplı bir hendeğin yanında, 2,50 metre derinlikte bulunan bir yapı, Mureybet'te bulunan bir yapıyı andırır. Toprakla kaplı ahşap, düz bir çatı, on ahşap direkle destekleniyor olmalıydı. Evin iç kısmı iki küçük odaya ayrılmıştı ve biraz yüksek iki bank vardı. Bir köşede bir insan kafatası, yapının merkezindeki odada ise başı olmayan bir iskelet vardı. Jerf el-Ahmar'daki başka yapılarda, temellerin altında veya çatıyı taşıyan direklerin altında kafatasları bulunmuştur. Sıvanın üzerindeki renk izleri, duvarların boyalı veya süslenmiş olduğunu gösterir. Diğerlerine göre daha derinde yer alan bu yapılar muhtemelen toplumsal törenlere yönelikti.

PPNA'da Anadolu'nun güneydoğusunun manzarası da bir o kadar karmaşıktır, özellikle arkeolojik buluntular Doğu Akdeniz bölgesindeki kültürel tezahürlerle aynı dönemin söz konusu olduğunu kesin olarak belgeler. Türkiye'de, günümüz Batman şehrinin 50 kilometre kadar kuzeyinde yer alan ve kazılarında toprağa gömülü dairesel yapıların ortaya çıkarıldığı Hallan Çemi gibi birçok önemli yerleşim vardır. Bulunan kalıntılarından arasında domuzun evcilleştirilmeye başlandığı anlaşılmaktadır, geri kalan yabani hayvan kalıntılarının yüzde 27'si koyun veya keçilere aittir. Bitkisel kalıntılar arasında bezelye, mercimek ve şamfıstığı olup evcilleştirilmiş bitkiler yoktur. Dolayısıyla Hallan Çemi'de geleneksel avcılık ve seçici toplayıcılık ekonomisi söz konusudur ve yetiştiriciliğe dair bir iz yoktur.

Çayönü'nde baskın olan avcılığa buğday ve baklagil toplayıcılığı eşlik eder. Bu yerleşim yeri, Dicle'nin yukarı çığırına yakın yerde, Diyarbakır'ın kuzeybatısındaki bir tepenin üzerinde yer alır. 1963'te Robert Braidwood ile Halet Çambel tarafından başlatılan kazılarda Çanak Çömleksiz Neolitik Çağa ait uzun süreci kapsayan bir tabakalanma ortaya çıkarılmıştır. PPNA, bu yerleşimin iskân edildiği ilk dönemdir ve mimari, yere kısmen gömülmüş dairesel veya oval yapılardan oluşur. Kulübeyi andıran yapı, tahta, kamış ve çamurdan inşa edilirdi. En yeni yapılarda temeller taştandır. Çayönü'nün bu safhasında toplumsal işlevli yapılar yoktur. Bu yerleşim asıl gelişim dönemini PPNB'de yaşayacaktır.

Psiko-kültürel değişim alanına gelince, Türkiye'nin güneydoğusundaki geniş Urfa ovasına hâkim bir tepede yer alan Göbekli Tepe'de son yıllarda ortaya çıkarılan buluntular son derece önemlidir. Burada ilk defa ve hiç beklenmedik bir şekilde, tasvir dünyasının yepyeni bir boyutu tezahür etmiştir. Kazılarda, bazıları 5 metre boyunda T şekilli devasa monolitik direklerle donatılmış, taştan dairesel

yapılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu monolitler stilize insan görünümü sergiler, ama aynı zamanda alçak kabartma veya gerçek anlamda heykeller şeklinde geniş bir hayvan repertuarı da sunar. Yaban domuzları, tilkiler, yaban eşekleri, ceylanlar, aslanlar, yılanlar ve su kuşları – ve ender olarak insan figürleri – temelde avcılardan oluşan, ama tahıl yetiştiriciliği deneylerine başlayan bir toplumun yaratıcılığını yansıtan imge dünyasını oluşturur. Göbekli Tepe'nin MÖ 9000 civarına tarihlenen dairesel yapılarının yerleşime yönelik olmadığı, doğum, kabul töreni, nikâh ve ölüm gibi olayları kapsayan tören ve ritüellere yönelik inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Bu merkez aynı zamanda çakmaktaşı endüstrisinin de önemli bir merkezini oluşturur. Göbekli Tepe'deki yapıların anıtsallığı, yapı tipi açısından olmasa da mimari giriftlik açısından Tell es Sultan-Eriha'daki kuleyle ve surlarla kıyaslanabilir. PPNA dönemine tarihlenen, toplumsal yapısı eşitlikçi olan köylerde karmaşık bir iş bölümünü gerektiren ihtiyaçlar söz konusudur. Görkemli anıtlar veya yapılar inşa etmek, geçici olarak da olsa bu eserlerin kabul gören kriterler ve kanonlar doğrultusunda inşasından sorumlu olacak kişilerin varlığını gerektirir. Burada söz konusu olan, "reis" figürünün babadan oğula geçmeyen, kısa süreli bir güce sahip, atalardan kalma bir şeklidir. Bu süreç, henüz muğlak ve istikrarsız olan toplumsal hiyerarşilerin oluşumuna zemin hazırlayacaktır.

Yiyecek Üretimi ve Yeni Teknolojiler: Çanak Çömleksiz Neolitik B

IX ve özellikle VIII. binyılda yerleşim sayısında kayda değer düzeyde artış olur. Bu, yiyecek üretiminin pekiştiği ve yeni teknolojilere başvurulmaya başlandığı bir dönemdir. Bu safhanın başlarında Doğu Akdeniz'in orta bölgesinde küçük boyutlu tarımsal yerleşimler ortaya çıkarken, doğu ve güneydeki daha kurak bölgeleri iskân edenler avcı-toplayıcı topluluklardır. PPNB'nin başları bir önceki dönemin devamı niteliğindeyken, ara safhada önemli bir değişim gözlemlenir. Eriha, 'Ain Ghazal, Beidha, Kfar Hahoresh, Nahal Hemar ve Yiftahel gibi sayısız ve iyi belgelenmiş merkezler söz konusudur. Ürdün Vadisindeki yerleşimler 5 hektara ulaşan alanlar kaplarken daha güneyde ve batıda bulunanlar daha mütevazı olup kapladıkları alan bir buçuk hektarı aşmaz. Konut mimarisi oldukça standarttır ve *pier houses* olarak bilinen, taş ve kerpiçten dörtgen yapılardan oluşur. Bu evlerin planimetrisi çok basittir; giriş kısa kenardadır ve iç mekânı odalara bölen alçak duvarlar (*pier*) bir odadan diğerine geçişe izin verir. 20 ila 30 metre karelik alanlar kaplayan bu yapıların münferit aile çekirdekleri için evler olmuş olması mümkündür. Bu bölgelerde kamusal veya toplumsal işlevli yapılar yoksa da, Beidha'daki köyün merkezinde bulunan üç büyük, taştan yapı kamusal etkinliklere (bayramlar, dini ritüeller) ayrılmış mekânlar olarak yorumlanabilir. Mimarinin toplu etkinliklere yönelik bu yönünün PPNB'nin geç döneminde iyice pekiştiği ve toplulukların kendi içlerindeki bağları güçlendirdiği görülür.

PPNB Çağında Doğu Akdeniz bölgesinin mezar geleneği, PPNA'da belirlenen geleneğin devamı, hatta onun gelişmiş hali niteliğindedir. Bireyler mezar eşyaları olmadan gömülür, kafatasları sonradan alınır. Kafataslarına özenle davranıp yüzü alçıtaşı ve kille şekillendirme, gözleri ve saçları deniz kabukları ve boyayla yeniden oluşturma, Eriha, Kfar Hahoresh, Beisamoun ve 'Ain Ghazal'da rastlanan, çok yaygın bir adettir. Şekillendirilmiş kafataslarına büstlerden ve kil, alçıtaşı ve kamıştan yapılmış, insan bedeni şeklinde heykellerden oluşan bir repertuar eklenir. Özellikle 'Ain Ghazal, Eriha ve Nahal Hemar'da görülen bu heykel türü bir metre yüksekliğe bile ulaşır ve kamuya açık yerlerde sergilenmiş olması son derece muhtemeldir. Bazı yazarlar kafataslarının ve kilden heykellerin kullanımını bilinmeyen tanrısal varlıkları temsil etme iradesi olarak yorumlamıştır, başkaları ise, daha mantıklı bir şekilde, bu geleneği "atalar kültü"yle bağdaştırmıştır; bu atalar gerçek olabildiği gibi, bir toplulukla üzerinde yaşadığı ve hayatta kalmak için ürünlerini kullandığı topraklar arasında var olan sıkı ilişkileri gerekçelendirmek için yerel mitoloji tarafından yaratılmış olabilir.

PPNB'nin tamamı boyunca Doğu Akdeniz bölgesindeki toplumlar giderek yiyecek üretimine bağımlı hale gelir ve bu dönemin sonunda koyunlar, keçiler ve büyükbaş hayvanlar tamamıyla evcilleştirilir. Koyunların ilk olarak kuzey bölgelerde, büyükbaş hayvanlarla keçilerin yerel olarak evcilleştirilmiş olması muhtemeldir. Bitki yetiştiriciliğinde kayda değer bir artış yaşanır ve baklagiller gıda kaynakları arasında önemli bir rol oynamaya başlar. En çok yetiştirilen bitkiler buğday, arpa, bezelye, mercimek, fiğ, nohut ve ketendir, ama yiyecek üretimine olan bağımlılık avcılıktan ve kendiliğinden yetişen bitki toplayıcılığından vazgeçildiği anlamına gelmez, çünkü bu kaynaklar özellikle çöl bölgelerinde önemli olmaya devam eder.

PPNB'de Toros dağları bölgesinde Doğu Akdeniz bölgesiyle benzerlikler tespit edilmiştir, bununla birlikte bazı spesifik özellikler de söz konusudur. Örneğin konut mimarisi büyük ölçüde standarttır ve Güneydoğu Anadolu'nun geniş bir bölgesine yayılmış bir geleneği temel alır. Doğu Akdeniz'e kıyasla Anadolu yaylasının Cafer Höyük, Nevali Çori ve Çayönü'nde belgelenen evleri oldukça farklıdır. Planimetrik model çok katı bir şekilde tekrarlanır. Yapısal tabakalanmanın eksiksiz olarak belgelendiği yer yine Çayönü yerleşimidir. PPNA'ya tarihlendirilen dairesel kulübelerin yerini sonraki dönemde *grill houses*, yani "ızgara planlı evler" olarak bilinen münferit, dörtgen evler alır. Bu evlerin en önemli özelliği, iç mekânın temel düzeyinin bir kısmında bir ızgarayı andıran yan yana bir dizi alçak duvarın olmasıdır. Dolayısıyla yapının zemini topraktan daha yüksektedir ve evin gıda maddelerinin muhafaza edildiği sanılan kısmının kuru kalmasını sağlayacak şekilde havalandırmalıdır. Stratigrafik açıdan daha yeni olan yapı safhasında içerisi hücreler şeklinde bölünmüş, *cell houses* [hücre planlı evler] olarak bilinen dörtgen evler yer alır. Bu evlerin yine temel düzeyinde ortaya çıkarılmış olan bu iç mekân yapısı, muhtemelen depo işlevi gören küçük odalardan oluşuyordu.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağın son ve en yeni yapı safhasında evlerin içindeki bölmelerden vazgeçilip tek büyük dörtgen mekân tercih edilir. Çayönü'nde konut yapılarından ayrı duran üç görkemli yapı, anıtsal ibadet yapıları geleneğini devam ettirir. Tek odalı büyük, dörtgen bir yapı olan ve mekânın ortasında taştan iki stel bulunan *flagstone building* (saltaşı döşemeli yapı) "ızgara planlı evler" aşamasına aittir. İskeletin geri kalan kısmından ayrılmış halde, taş levhalarla gizlenmiş küçük bir odada üst üste yığılı olarak sayısız kafatasının ve bir başka odada kafatasları dışındaki kemiklerden çok miktarda bulunduğu bir başka önemli yapı olan *skull building* de aynı döneme aittir. Ana odada yatay olarak yerleştirilmiş büyük taş bir levha sunak işlevi görüyor olabilirdi; yapının çevresindeyse dikilitaş benzeri taşlar vardı.

Hepsi özel işlevlere sahip olan ve sadece kısmen muhafaza edilmiş olan bu yapıların sonuncusu ve en yeni olanı, *"terrazzo building"* (terrazzo tabanlı yapı) olarak bilinen yapıdır. "Hücre planlı evler" safhasına ait olan bu yapı, adını zemininde kullanılan özel ve tamamıyla yenilikçi bir inşa tekniğinden almıştır. Burada öğütülmüş kireçtaşına kırmızı renkte taşların eklenmesiyle elde edilmiş bir tür harç kullanılmıştır. Bu harcın, kireç yapımında ateş kullanılarak mı elde edildiği belli değilse de son derece muhtemeldir. Zemin her halükârda son derece pürüzsüz ve dayanıklı olup Roma dönemi harcını andırır. Bu salonda da sunak benzeri taş bir levha vardır. Ama yenilikler bu sayılanlarla sınırlı değildir. Çayönü, şu ana kadar metalürji alanında en eski buluntuların ele geçtiği merkezdir. Burada eritme temelli metalürji değil, Dicle nehrinin yukarı çığırı üzerinde, Ergani'deki zengin yataklardan kaynaklandığı sanılan yerel bakırdan yapılmış basit objeler söz konusudur. Sıcak veya soğuk olarak dövülen bakırdan elde edilen ince yapraklar eğilip bükülerek pandantif, kolye boncuğu, kanca ve bız yapımında kullanılırdı. Buradaki yenilik, bir hammaddenin kendi esnekliğinin yanı sıra, ısıtıldığı zaman şekillendirilmesinin daha kolay olduğunun keşfedilmiş olmasıdır. Taşın bu şekilde işlenmesi, geleneksel yongalamadan çok farklıdır. Çayönü'ndeki "hücre planlı evler"in olduğu seviyede yüzden fazla küçük obje, evlerin dışındaki alanlarda da yerel bakır, malakit ve azuritten sayısız işleme atığı bulunmuştur.

1980'li yıllarda Harald Hauptmann tarafından kazılmış olan Nevali Çori, Çayönü'nde gözlemlenmiş değişimlerin Türkiye'nin güneydoğusunda ne kadar geniş bir bölgeye yayıldığının bir başka örneğini teşkil eder ve bu bölgeye ortak bir kültür modelinin hâkim olduğunu gösterir. Nevali Çori'de yürütülen kazılar sonucunda dini bir yapı bütünü ortaya çıkarılmış, köşeleri yuvarlanmış, geniş, dörtgen bir yapıda üç ayrı mimari safha belirlenmiştir. Bu safhalar arasındaki devamlılık, muhtemelen bir heykeli ağırlamak için yapılmış bir nişin ve iki tanesi çatı desteği olarak yapının merkezinde yer alan, insan biçimli stel şeklinde T biçimli direklerin varlığından anlaşılır.

PPNB'nin özelliklerini özetleyen unsurlar arasında spesifik planimetri modelleri doğrultusunda inşa edilmiş evler, konutlardan ve üretim faaliyetlerinin yer aldığı mekânlardan ayrı, tapıma ayrılan yerlerin varlığı, mimari ve zanaat

alanlarında teknolojik yenilikler ve özellikle ideoloji alanında kapsamlı değişimler vardır. Bu döneme ait merkezlerde ele geçen heykeller ve alçak kabartmalar, henüz gelişmekte olan bir dini dünyaya tanıklık eden hayvanları ve iblisleri temsil eder. Buradaki tanrılar erildir ve dişil unsur sadece genelde yırtıcı olmak üzere kuşlarla veya yılanla bağlantılı olarak görülür. Bu ilk tarımsal toplumların dini düşünceleri konusunda sadece yüzeysel bilgilere sahipsek de, sembolik bilinçaltında, geçmişte bazı yazarlar tarafından Neolitik Çağ toplumlarına hâkim bir unsur sayılan ve ana tanrıça olarak bilinen temsil şeklinin henüz yer bulmadığı bellidir. Aslında bu toplumlar bereket temasıyla figüratif bağlantılara tamamıyla yabancı değildir, ama bu bağlantılar daha sonra, üretim ekonomisi pekiştiği ve bu halkların "mitolojik" dünyasından kaynaklanan spesifik ikonografik temalara yol açtığı zaman daha anlaşılır hale gelir.

Dini ve ekonomik merkezler içeren yerleşimlerin idari yapısından ve yerleşimlerin sayısıyla kapsamından bu toplumun sosyal açıdan farklılaştığı ve IV. binyılda Mezopotamya ile Nil vadisindeki ilk kentleşme süreci sırasında görülecek bazı özelliklerin habercisi olduğu anlaşılır.

"İkinci Neolitik Devrim" Çanak Çömlekli Neolitik

Gian Maria Di Nocera

Yeni Yerleşim Düzeni ve Doğu Akdeniz Bölgesi

MÖ 7000 civarında Yakındoğu geniş kapsamlı bir değişimin etkisinde kalır. Oldukça kısa bir sürede Çanak Çömleksiz Neolitik Çağa ait birçok yerleşim terk edilir ve geçmişe göre daha az kümelenmiş yerleşimler ortaya çıkar. Aslında değişime uğrayan sadece yerleşim modeli değildir, mimari, teknoloji ve ölü gömme gelenekleri gibi başka birçok unsur da bu olguya dâhildir. Bazı yazarlar Çanak Çömleksiz Neolitik ile bir sonraki dönem arasındaki bu süreksizliği iklim ve çevre koşullarında yaşanan kötüleşmeyle açıklar. Başkaları bu derin değişimi toplumsal gerilimlere neden olmuş olabilecek demografik bir artışa

bağlar. Daha başkaları da ekolojik ve toplumsal faktörlerin bileşimini savunmayı tercih eder. Ancak toplumsal unsurun Çanak Çömleksiz kültür modelinin sonunu belirlemekte önemli bir rol oynamış olması muhtemeldir.

Tarım ve hayvan yetiştiriciliği ekonomik açıdan giderek daha anlamlı faaliyetler haline gelirken evcilleştirilmiş büyükbaş ve domuz buluntularına daha sık rastlanmaya başlanır.

Doğu Akdeniz bölgesiyle Fırat'ın orta çığırındaki yerleşimler özellikle belli bir planlama sürecine işaret eden yollar ve sokaklarla yerleşimi çevreleyen duvarlar açısından benzerlikler sergiler. Bu modelin örnekleri Ürdün'de Ain Ghazal'da ve Türkiye'nin güneydoğusunda Mezraa Teleilat'ta yer alsa da, yapıların kalite düzeyi geçmişte olduğu kadar özenli değildir.

PPNB dönemine ait kontekstlerde ortaya çıkarılmış az sayıda parça sayesinde varlığı bilinen çanak çömlek üretimi daha yaygın hale gelir ve özensiz bir şekilde pişirilmişse de ilk ortaya çıktığı andan itibaren işleme süreci ve süslemeler açısından oldukça ayrıntılıdır.

Çanak Çömlekli Neolitik Çağında Doğu Akdeniz bölgesinde gelişen sayısız yerel kültürel oluşum arasında en tanınmış ve en eski olanı Yarmuk kültürüdür. Bu kültürün yerleşimleri Ölü Denizin kuzeyinde ve Taberiye gölünün güneyinde bulunur; bu yerlerin özellikleri Tell es Sultan-Eriha'daki IX. seviyede ve Wadi Raba'da da görülür. Yerleşimler ve mimari, Çanak Çömleksiz döneme göre daha az standarttır. Bazı yapılar dairesel, bazıları dörtgendir, bazıları da dörtgen yapıda olup bir tür apsis içerirler ve temelleri, yapının kendisinin dayanıksız malzemeden olduğunu düşündürür. Geç dönemde ise yapılar sadece dörtgen olarak yapılır. 'Ain Ghazal ve Sha'ar Hagolan'ın yerleşim planı sokaklarla ve avlularla bölünmüşse de Yarmuk kültürü yerleşimlerinin hepsi bu özellikleri sergilemez. Ritüel adetleri geçmişe göre farklılıklar gösterir. Tapım için spesifik alanların ayrıldığına dair belirtiler yoktur ve gömülerde büyük bir çeşitlilik görülür: birincil ve ikincil gömüler mezar eşyalı veya eşyasız olabilir, bazen zeminin altında, bazen sepet içinde ve çocuklar söz konusu olduğunda keramik kaplarda bulunurlar. Ölülerin gömülme yönteminde bu kadar büyük çeşitlilik olunca ortak noktalar belirlemek zordur.

Mezopotamya'da Hassuna ve Samarra Kültürleri

Yukarı Mezopotamya'da VII ile V. binyıl arasında Çanak Çömlekli Neolitik Çağın birbirini izleyen bazı özellikleri hem bölgesel, hem de kronolojik açıdan kısmen örtüşür. Çanak Çömlekli Neolitik Çağın Irak'ın kuzeyindeki ovaya yayılan en eski kültürlerinden biri, adı Ninova'nın güneybatısındaki küçük bir yerleşimden türeyen Umm Dabaghiya kültürüdür. Bu yerleşim bir hektardan küçük bir alan kaplamasına rağmen burada yürütülen kazılarda ilginç mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Az sayıda basit evin yanında, depolama amaçlı kullanıldığı sanılan küçük dörtgen odalara ayrılmış uzun yapılar da gün yüzüne çıkarılmış-

tır. Bu yerleşimde bir yabani eşek avından sahnelerin tasvir edildiği önemli duvar resimleri de bulunmuştur. Umm Dabaghiya'da avın belirleyici önem taşıdığı bellidir, çünkü hayvan kalıntılarının yüzde 84'ü ceylan ve yaban eşekleri gibi yabani hayvanlardan oluşur; ama az miktarda da olsa koyun, keçi, büyükbaş hayvanlar ve domuz gibi evcilleştirilmiş hayvanların kalıntılarına da rastlanmıştır. Evcilleştirilmiş bitkiler tahıl ve baklagillerden oluşur. Umm Dabaghiya günümüzde sulamasız tarım uygulanan toprakların hemen dışında yer alır. Bu durum, yetiştirilmiş bitki kalıntılarının doğrudan üretim değil de takas ürünü olduğunu düşündürmüştür. Her halükârda, iklim şartlarının günümüze göre biraz farklı olup bu bölgelerin daha yağışlı olmasını sağlamış olması mümkündür. Bu kültürle bağlantılı diğer yerleşim yerleri arasında Yarımtepe ile Tell Sotto vardır. Bu döneme ait bol miktardaki çanak çömlek, Arkaik Hassuna olarak tanımlanan daha sonraki döneme ait keramiğe benzer biçimde zengin süslemelere sahiptir. Aslında bazı yazarlar Umm Dabaghiya kültürünün bazı yönlerini Hassuna kültürüne (6900-6200) benzetirler; bu kültürün yerleşimleri Kuzey Mezopotamya'nın dağlarının eteklerinde, yılda 200 milimetreden fazla yağış alan, dolayısıyla da sulamasız tarıma uygun alanlarda dağınık halde bulunur. Bu bölgenin gerçek anlamda ilk çiftçi kültürü sayılabilecek olan Hassuna halkı, yüzölçümü üç hektarı aşmayan küçük köylerde yaşardı, hatta bu yerleşimlerin çoğu bir hektardan küçük bir alanı kaplardı ve daha çok çiftlik evlerini andırırlardı. Ocaklarla donatılmış avluların etrafına sıkıştırılmış çamurdan inşa edilen evler dörtgen planlıydı ve iç mekânları birden fazla odaya bölünmüştü. Odalar küçüktü ve sıva kaplı zeminler, nişler ve ocaklarla donatılmıştı ve bazen duvarları boyalıydı. Tell Hassuna'da evlerin yanı sıra duvarları sıvalı olmayan ve Umm Dabaghiya'daki gibi küçük dörtgen odalardan oluşan merkezi bir yapı da bulunuyordu. Bu yapının da depolama için kullanılmış olması mümkündür. Bu odalardan birinde 2000'den fazla kilden "sapan tanesi" ve yüz kadar, yine kilden küçük küre bulunmuştur. Bu nesneler gerçek anlamda silahlar olarak yorumlanmıştır, ama bazı yazarlara göre muhasebenin ilk şekli için kullanılmış araçlar olabilirler. Bu mimari türü, toplu bir depolama biçiminin söz konusu olduğunu düşündürür; depolamanın amacı muhtemelen servet biriktirmek değildir, çünkü servetin varlığı bu dönemde henüz ortaya çıkmamış olan seçkin bir sınıfın pekişmiş olmasını gerektirir, dolayısıyla tüketim ve takas amaçlı ortak gıdaları korumak olmalıdır. Bu durumda henüz sistematik olmasa da, edinilmiş kaynakların idaresi için bir mekanizmanın oluşturulduğu görülür.

Bu dönemde ortaya çıkan bir başka obje türü *cretula*'lar, yani bir yüzünde *cretula*'nın uygulandığı objenin izini, diğer yüzünde de bir mührün izini içeren kilden topaklardır. Bu malzemelerin üzerinde tespit edilebilen izler arasında genelde çuval veya sepetleri kapatmak için kullanılan ipler, keramik kapları örten kumaş veya deri ve daha sonraki dönemde depo kapılarını kapatmak için kullanılan mıhlar vardır. Bu nesnelerin kullanımı, depolanan malların çalınmasının engellenmesini temin ediyordu.

Hassuna toplumları buğday ve arpa yetiştirir, bununla birlikte özellikle yabani eşek ve ceylan avcılığı da öne çıkar. Bu toplumların kısmen hareketli, yerleşik toplumlar olması muhtemeldir. Ürettikleri çanak çömlek, krem renkli kil astar ile kaplı olup genelde kırmızı renkte çizgiler ve geometrik motiflerle süslenmiştir, bazı örneklerde hayvan gözleri, kulakları ve başları şeklinde süslemeler yer alır.

Samarra kültürü (6200-5800) kısmen Hassuna kültürünün çağdaşıysa da biraz daha yenidir. Samarra kültürünün yerleşim yerleri alüvyon bölgesinin kuzey kenarı boyunca yer alır ve sulamalı tarımın uygulandığı ilk yerleşim yerleridir. Sulama sistemlerinin geliştirilmesiyle bu topluluklar toprağa ve tarım faaliyetlerine daha çok yatırım yaparlar, yerleşim yerleri daha sabittir ve Bağdat'ın 100 kilometre kadar kuzeyinde, Salah ad-Din vilayetinde, Dicle nehri kıyılarında yer alan Tell es Sawwan sit alanında ve İran sınırına yakın olan Mandali ovasındaki Choga Mami'de görüldüğü üzere, gıda kaynakları açısından ava olan bağımlılık kademeli olarak azalır. Her iki sit alanında yürütülen kazılar sonucunda sulama kanallarına ve sağlam sur yapılarına dair kesin izler bulunmuştur. Geleneksel modele göre farklılık gösteren evler, yine dörtgen planlı olmak üzere T şeklinde bir biçim edinerek daha sonra seçkin sınıfların konutları ve dini yapılarda uygulanacak olan, üç bölümden oluşan plana sahip yapıların öncülüğünü yapar. Bu tip yapılar, konut işlevlerinin yanı sıra hem tahılların muhafaza edilmesine yönelik odalar, hem de tapımla bağlantılı olduğu sanılan mekânlar içerir. Bu yapılarda bulunan kadın figürinleri de bu yönde yorumlanmalıdır. Kahverengi fon üzerine ayrıntılı geometrik motiflerle süslenmiş, bazen insan ve kuş figürleri de içeren boyalı, incelikli keramiğin yapımı Samarra kültürüne atfedilmiştir. Samarra kültürüne ait yerleşimlerden gelen turkuaz, obsidiyen, kehribar ve bakır objeler, İran, Anadolu ve Kafkaslar arasında yoğun faaliyetlerin yer aldığını belgeler. Bizim deşifre edemediğimiz sembolik biçimler çağrıştıran motiflerle süslenmiş son derece incelikli çanak çömlek ürünlerin ritüel temelli bir takas döngüsüne dâhil olmuş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Samarra kültüründe, iki temel yönüyle özetlenebilecek birçok yenilikçi unsura rastlanır. Bu unsurların birinci yönü, toplumsal düzenle bağlantılıdır; bir yanda Samarra kültüründe toplumun eşitlikçi alt katmanı muhafaza edilirken aynı zamanda toplum içerisinde kısa süreli olsa da öncelikli roller üstlenen ailelerin veya bireylerin önem kazandığına dair belirtiler görülür; ikinci yönü ise toplumsal düzene eşlik eden gıda kaynaklarıdır. Toprak ve ürünleri, giderek ekonominin başrol oyuncuları haline gelir, tarım ve yetiştiricilik artık marjinal değil, baskın faaliyetlerdir. Sulamalı tarıma geçişle birlikte insanlar üretimin iyileştirilmesine ve kontrolüne zaman ve enerji ayırabilir hale gelirler; bu çığır açıcı değişimin somut izlerini görebiliyorsak da ayrıntıları konusunda bilgi sahibi değiliz.

Yakındoğu'da VI. binyılın büyük kısmı, daha doğrusu 6000 ile 5200 arasındaki dönem Halaf kültürüyle bağdaştırılmıştır. Bu kültüre atfedilebilecek çanak çömlek ilk olarak Sir Leonard Wolle tarafından 1912-13 arasında Türkiye'de, Gaziantep'in güneydoğusundaki Karkamış'ta ve Max von Oppenheim tarafından 1911-1929 arasında Irak'ta, Musul yakınlarındaki Tell Halaf'ta yürütülen

kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu kazılarda gün yüzüne çıkarılan çanak çömlek, çok önem verilen, boyalı ve incelikli bir üretimin burada gerçekleştirildiğini gösterir. Daha sonra İngiliz arkeolog Max Mallowan tarafından Suriye'nin kuzeyindeki Chagar Bazar, Tell Brak ve Arpaciyah'ta, Arthur Tobler tarafından ise Musul'un kuzeydoğusundaki Tepe Gawra'da yürütülen kazılar, bu kültürün daha iyi tanımlanmasına izin vermiştir. Halaf kültürünün en önemli özelliği her şeyden önce yerleşimlerin batıda Belh vadisine, merkezde Mezopotamya'nın kuzeyinin büyük kısmına, doğuda ise Van gölünün kıyılarına kadar uzanan çok daha büyük bir bölgeye yayılmış olmasıdır. İkinci önemli özelliğiyse, mimaridir. Halaf evleri hatalı olarak *tholos* olarak tanımlanmış, dairesel yapılardır; silo olarak kullanılanların çapı bir metre civarındadır, gerçek anlamda ev olarak kullanılanların çapı ise beş metreye ulaşır. Bu dairesel yapıya çoğu zaman eklenen dörtgen yapılar, plan bakımından "anahtar deliği" olarak anılan yapıyı kazandırır, ancak birkaç yıl öncesine kadar sanılanın aksine, Halaf yerleşimlerinde dairesel yapılara ek olanlar dışında münferit dörtgen yapılara pek rastlanmaz. Halaf kültürünün üçüncü özelliği, yerleşimlerin nitelikleridir. Genelde küçük boyutta olan ve yüzölçümleri 1,5 hektarı geçmeyen bu yerleşimler genelde birbirlerinden çok uzakta değildir ve her bir yerleşim büyük yoğunluk göstermez. Bazı örneklerin sadece çiftlik evlerinden veya kamplardan ibaret oldukları görülür. Bu yerleşimler iki türlüdür, yani bir yandan halkı oldukça sabit olan kalıcı türden köyler varken, sayısız köy mevsimsel olarak kullanılan kısa ömürlü yapılar içerir, dolayısıyla burada yaşayanların oldukça hareketli olduğu sonucuna varılabilir. Spesifik olarak kamusal veya dini işlevlere ayrılmış yapılar olmadığından tapım daha çok konutlarda gerçekleşiyor olmalıydı. Ölü gömme geleneklerinde herhangi bir standart söz konusu değildir ve toplum içerisinde hiyerarşilerin ortaya çıktığını söylemek zordur. Gömütlerin büyük kısmı basit oval veya elips şeklinde çukurlardan ibarettir ve ölüler bir yanları üzerine kıvrılmış olarak yerleştirilmiştir. Ancak çoklu gömütler, ikincil gömütler ve ender de olsa küçük mağara şeklinde olanlar da söz konusudur. Keramik kaplardan ve birkaç süsten oluşan mezar eşyalarından ileri gelen bireyleri tespit etmek mümkün değildir, ancak yaş sınıfları temelinde bir ayrımın söz konusu olmuş olması muhtemeldir. Halaf kültürünün dördüncü özelliği ise çanak çömlektir. İlk araştırmacıların dikkatini çeken, boyalı, incelikli bir çanak çömlek üretimidir. Bazı yerleşim yerlerinde bu üretim kazılarda toplanan çanak çömleğin yüzde 90'ını bile oluşturur. Süslemeler zengin ve ayrıntılı bir geometrik motif repertuarı içerir, ama bu döneme özgü olarak *bukranion*, yani öküz başının az veya çok stilize edilmiş tasviri öne çıkar ve Halaf kültürünün neredeyse bütün yerleşimlerinde görülür. Çanak çömlekler ve ikonografik repertuarlar, muhtemelen Hassuna ve Samarra döneminde de zaten ortaya çıkan bir kimlik ve sembolik iletişim aracı teşkil ederler. Halaf kültüründe toplum hiyerarşik değildir ve ekonomisinin gıda kaynağı stratejilerinin avcılık, göçebe çobanlık ve tarıma dayalı olduğu görülür. Dolaşımdaki hammaddeler çok az

miktarda olup daha çok bazalt, sabuntaşı ve obsidiyenden oluşur; karmaşık bir mütekabiliyet mekanizmasına dayalı takas sistemine dâhil olan başlıca ürünlerin genelde gıda ürünleri ve boyalı çanak çömlekten ibaret olduğu sanılır. Halaf toplumlarının ana özelliklerinden biri, aile içi ve aileler arası bağları temel alan, büyük ölçüde eşitlikçi olan büyük bir demografik dinamizmdir. Toplulukların hareketliliğinden dolayı dağınık olan yerleşim modeli toplumun bölünmesi yoluyla yayılır; halkın bir kısmı yeni yerleşimler oluşturmak amacıyla köyden ayrılır, ama yerleşimlerin boyutları daima küçük tutulur. Böylece Halaf kültürünün toplumu gibi fazla yapılanmamış bir toplum olası demografik baskıdan kaçınmayı başarır ve geleneksel hayat tarzını sürdürür. Kamusal işlevli yapılar yoksa da Suriye'nin kuzeyinde, Rakka vilayetindeki Tell Sabi Abyad'da ve Irak'ın kuzeyinde, Sincar ovasındaki Yarımtepe II'de işlev ve plan açısından Umm Dabaghiya'dakilere benzeyen bazı yapılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu yapılardaki küçük hücreler muhtemelen depolama amaçlıydı. Halaf kültürüne ait çeşitli sit alanlarında bulunan *cretula*'lar, mühürler, hesap taşları (*token* olarak bilinirler) sadece köylerin kendi içinde de olsa, mal kontrolünün oldukça iyi bilinen bir mekanizma olduğunu belgelerler. Halaf kültürü, bölgesel ve yerel varyasyonlara rağmen, geniş ve heterojen bir alanda söz konusu olan özelliklerinin homojenliğinden dolayı Yakındoğu'da var olan en eski kültürel "birleşme" örneklerinden biri sayılabilir.

Orta Anadolu

"Bereketli hilal" olarak bilinen bölgenin dışında kalan Orta Anadolu'da Neolitikleşme süreci, güneydoğudaki bölgelere kıyasla farklı sonuçlar üretmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik B Çağının özellikle son dönemi burada varlığını hissettirir ve hemen sonraki Geç Neolitik Çağla arasında sıkı bağlantıların olduğu görülür. Aksaray ilinde, Melendiz nehrinin kıyısında bulunan Aşıklı Höyük ve Musular, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağla Çanak Çömlekli Çağ arasında bir köprü oluşturur. Aşıklı Höyük'ün kronolojik tabakalanması VIII. binyılın tamamını kapsar. Yerleşimlerin büyük, münferit, dörtgen evlerden oluştuğu Güneydoğu Anadolu'da gözlemlenenin tersine, Aşıklı köyünde mimari yapılar bitişik tarzdadır. Buradaki yapı bütünleri iki yol ile geniş merkezi bir avlunun çevresinde, yoğun gruplar şeklinde yer alırlar. Her bir yapı dörtgen planlı olup birden fazla odaya bölünmüştür. Evlerde dış kapılar olmayıp sadece odalar arasında geçişler söz konusudur. Yapılara asıl giriş çıkışın çatılardan yapılmış olması muhtemeldir. Konut mimarisinin büyük kısmı kerpiçten yapılmıştır ve taş temellerden yoksundur. Yerleşimin etrafı, sadece bir kısmı zemin çizgisinin üzerinde kalan bir duvarla çevrilidir. Aşıklı tamamıyla tarıma geçmiş bir köydür, ama avcılık da tamamıyla terk edilmemiştir, ayrıca Çayönü'nde gözlemlenene benzer, eritme tekniğinin kullanılmadığı, ilkel bir metalürjiye dair izler söz konusudur. Akik ve obsidiyenden objelerin yanı sıra, gelişmiş bir kemik

endüstrisi, bu yerleşim yerinde zanaat ve büyük ihtimalle takas faaliyetlerinin uygulandığını belgeler. Aşıklı'dan sadece 400 metre ötede olan Musular MÖ 7500 ile 6500 arasına aittir ve ilk olarak Aşıklı'nın daha yeni seviyelerine tekabül eden dönemde iskân edilmiştir. Musular köye benzemez, taş temelli, geniş, dörtgen bir yapının varlığından dolayı daha çok törensel faaliyetlere yönelik bir mekân olarak yorumlanır; içerisinde yanlarda banklar ve merkezi bir ocak bulunan bu yapının zemini, kireçtaşından yapılmış kırmızı bir sıvayla boyanmıştır. Yaban öküzlerine ait kemiklerin ve et kesiminde kullanılan obsidiyen bıçakların varlığından, bu hayvanın avının büyük önem taşıdığı anlaşılır.

Burası muhtemelen ya toplu bayramlara ayrılmıştı, ya da avla bağlantılı törensel işlevlere sahipti. Aşıklı ve Musular'da, Geç Neolitik Çağda Konya ovasına özgü olacak unsurların çoğunun öncüsü görülür. Bu bölgedeki anahtar yerleşim Çatalhöyük'tür. 1950'li yıllarda keşfedilen ve James Mellaart tarafından 1961-1965 arasında dört ayrı kazı yürütülen Çatalhöyük, kazı alanının genişliği ve burada yapılmış olağanüstü keşiflerden dolayı muhtemelen dünyanın en iyi bilinen Neolitik alanlarından biridir. 1993'te Ian Hodder tarafından yeniden başlatılan ve günümüzde de süren araştırmalar sonucunda hem 1960'lı yıllarda elde edilen sonuçların çoğu daha büyük bir titizlikle tanımlanmış, hem de yeni araştırma güzergâhları ortaya atılmıştır. Neolitik Çatalhöyük köyü MÖ 7200 ile 6200 arasındaki dönemi kapsar. Çatalhöyük mimari açıdan Anadolu'nun bu kısmında, Aşıklı'da yer alan Çanak Çömleksiz Neolitik A'ya özgü geleneği izler. Bitişik planlı bu büyük yerleşim yerinde, kerpiçten yapılmış, çatıdan girilen dörtgen evler bulunur. Bu evler iki odadan oluşurdu; daha büyük olanı evle ilgili faaliyetlere ayrılırdı, çok daha küçük olanıysa genelde depo olarak kullanılırdı. Gündelik hayat daha büyük odada yer alırdı: burada platformlar, banklar, ocaklar ve fırınlar bulunurdu; bazı duvarlar boyalıydı veya sıvaya oyulmuş kabartma insan veya hayvan figürleriyle süslenmişti. Bu evlerin bazıları, tapım amaçlı olduğu sanılan, platformlara, banklara veya duvarlara açılan nişler, öküz boynuzları ve *bukranion*'lar içerir. Duvarların içerisinde veya platformlarda gömülerin yer aldığı da olur. Çatalhöyük'ün resimleri ve plastik süslemeleri, Göbekli Tepe ve Nevali Çori'de olduğu üzere kökleri Anadolu'nun Çanak Çömleksiz Çağına uzanan sembolik bir dünyanın olağanüstü tanıklarıdır. Ancak tapımın evlerden ayrı, topluma açık yerlerde gerçekleştiği bu yerlerin tersine, Çatalhöyük'te tapım mekânları evlerin kendileridir. Din alanı ailevi ortamları kapsar. Evlerin içerisindeki gömütlerle bağlantılı olan resimler ve kabartmalarla evin hayat döngüsü ve burada yaşayanlar arasında anlamlı bir ilişki olduğu sanılır. Bu yerleşim yerinde kamusal ve toplumsal yapılarla prestijli konut yapılarının olmayışı toplumun yapısının eşitlikçi olmaya devam ettiğini ve rol dağılımının özellikle cinsiyeti ve yaşı temel aldığını düşündürür. Ekonomik faaliyetler tamamıyla tarıma dayalıdır, buğday ve baklagil tarımı yapılır, koyun ve keçi yetiştirilir, ama aynı zamanda balıkçılık, kuş ve yaban domuzu

avcılığı da yapılır. Taş endüstrisi alanında Orta ve Doğu Anadolu yataklarından elde edilen obsidiyen başta olmak üzere çeşitli hammaddelerin incelikli bir şekilde işlendiği görülmüştür. Çatalhöyük'te bakır ve kurşun ilk eritme sürecine tabi tutulur, ama VII. binyıl metalürjisi, daha önce de olduğu gibi, genelde süs objelerinden ve küçük aletlerden ibarettir. Metalin gerçek anlamda toplumsal bir rol edinmesi için IV. binyılı beklemek gerekecektir.

Mısır'da Üretim Ekonomisinin Doğuşu ve İlk Sınıfsal Toplumlar

Gian Maria Di Nocera

Mısır'da Epipaleolitik Çağ

Mısır'daki ilk Neolitikleşme sürecinin özellikleri, Suriye-Filistin bölgelerine kıyasla çok farklıdır. Geç Paleolitik ve Epipaleolitik Çağlarında Nil vadisinde nüfus oldukça seyrektir, hatta hemen hiç insan yoktur. Sıklıkla ardı ardına yer alan korkunç alüvyonlar, hem birçok arkeolojik yerleşimin metrelerce alüvyon çökeltisinin altında kaybolmasına, hem de Nil Vadisi'ndeki nüfusun çöle doğru kaymasına, dolayısıyla da Yakındoğu'da VIII. binyılın başlarında tamamlanmış olan yiyecek üretimine geçiş sürecinin yarıda kalmasına neden olmuş olmalıdır. Epipaleolitik Çağın bilinen ve 7000 yılı civarına tarihlendirilen sadece iki yönü söz konusudur: o dönemde göl havzaları açısından zengin olduğu anlaşılan Fayyum bölgesindeki Karun kültürü ve Yukarı Mısır'ın güney kısmında, Elkab sit alanında gelişen Elkab kültürü. Doğu Akdeniz'de ve Fırat'ın orta çığırında Natuf kültürü, Neolitik Çağın başlamasını sağlayan önemli bir hazırlık evresi teşkil eder. Ancak Neolitik Çağ ekonomisine özgü yeniliklerin bazıları genelde Mısır'da doğmaz, başka yerlerden buraya yayılır. 1920'li yıllarda Fayyum'da araştırmalar yürüten İngiliz arkeolog Gertrude Canton Thompson, Neolitik olarak tanımladığı iki kültür belirler: Fayyum A ve Fayyum B. Aslında Fayyum B'nin sonradan, Erken Neolitik Çağa tekabül eden Fayyum A'dan 1000 yıl kadar öncesine ait olan Epipaleolitik Çağın Karun dönemine tekabül ettiğine karar verilir. Karun kültürü,

göl kıyılarında yaşayan avcılar, toplayıcılar ve balıkçılardan oluşur. Bitki veya hayvan evcilleştirme süreçlerinin deneysel aşamalarına dair hiçbir kanıt bulunmamıştır. Bu insanlar ceylan, antilop ve su aygırı gibi büyük memelileri avlarlardı. Başlıca protein kaynakları, avladıkları kedi balığı ve diğer türlerdi. Taş aletleri ağırlıklı olarak mikrolitikti. Elkab yerleşiminde balıkçılığın çok önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır ve bu toplumun Nil nehrinin derin sularında balık tutmak için tekneler inşa edip kullanmış olması muhtemeldir. Mısır'ın Epipaleolitik merkezlerinde, muhtemelen mineral öğütmekte ve pigment elde etmekte kullanılmış ağır taş endüstrisinin söz konusu olduğu belgelenmiştir. Bu aletlerde besin kaynağı bitkilerin öğütüldüğüne dair hiçbir ize rastlanmamıştır. Bu yerleşimlerin sürekli olarak iskân edilmediği, daha çok kamp işlevi gördükleri anlaşılmaktadır. Epipaleolitik Çağ avcılarının çöl ceylanı ve Berberi koyunu gibi belli memelileri avlamak için mevsimsel olarak Nil vadisinden çöle yolculuk yapmış olmaları mümkündür; Holosen çağın başlarında bu çöl bölgelerinin günümüzde olduğu kadar kurak olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir.

Sahra Çölünde Neolitik Çağ

Sahra Çölünde Neolitik Çağı göz önüne alırsak, MÖ 8000 civarında Yakındoğu'da yerleşik olan ve hem boyutları büyüyen, hem de nüfusu artan köylerle arada büyük farkların olduğu apaçık bir şekilde görülür. Çölün ekolojik şartları tarımsal faaliyetleri imkânsız kılar, dolayısıyla mevsimsel kamplarda avcılık-toplayıcılık ekonomisi, baskın hayat tarzını oluşturur. Köylerin ne boyutlarında, ne de nüfusunda artış olur. MÖ 5000 civarında bu bölgelerde yaşanan kuraklaşma süreci yerleşim yerlerinin zaman içinde terk edilmesiyle sonuçlanır. Aslında Sahra Çölünde bulunan Neolitik merkezlerde geleneksel anlamda Neolitik ekonomi söz konusu olmamıştır. Bu yerleşimlerin böyle sınıflandırılmış olması, çanak çömlek varlığından ve büyükbaş hayvanların burada yerel olarak evcilleştirilip yetiştirilmiş olma ihtimaline dayanır. Neolitik Çağ bu bölgede 4000 yıldan uzun bir süreyi kapsar ve Eski (8800-6800), Orta (6500-5100) ve Geç (5100-4700) olmak üzere üçe ayrılır. En önemli yerleşimler arasında Aşağı Nübye'de Bir Kiseiba, onun güneydoğusundaki Nabta Playa ve daha kuzeyde Dakhla ve Kharga vahalarındakilerdir. Araştırmalar sonucunda çöl bölgelerinde MÖ 7500'den itibaren toplumlara ve hayvanlarına su sağlamak ve çölde yaşamayı biraz kolaylaştırmak için kazılmış sayısız kuyu ortaya çıkarılmıştır. Ceylan ve yabani tavşan avcılığı yapılır, büyükbaş hayvanlar da, günümüzde Afrika'da hâlâ söz konusu olduğu üzere, etten ziyade süt ve kanları için yetiştirilirdi. Taş endüstrisi, dilgileri ve kendiliğinden yetişen bitkilerin tohumları ve yabani sorgum öğütmek için kullanılan değirmen taşlarını kapsar. Eski Neolitik Çağın çanak çömleği, tarak ve iplerle yapılmış çizgi ve noktalarla süslenmiştir. Bu üretim ve Orta Neolitik Çağı üretimi, Sudan'ın kuzeyinde yaygın olan "Sahra-Sudan" ve "Khartoum" geleneğinin çanak çömleğiyle bağdaştırılır. Orta ve Geç Neolitik Çağda Batı Çölünde daha çok sayı-

da yerleşim ortaya çıkar. Köylerde çamur ve samandan yapılmış, duvarları sıvanmış evler yer alır ve yerleşimler arasında kapladıkları alan açısından farklılıklar görülür. Daha küçük yerleşimlerin mevsimsel nitelikte olduğu, daha büyüklerinin nüfusunun ise yerleşik olduğu anlaşılınaktadır. Güneybatı Asya'da evcilleştirilmiş olan koyun ve keçi bu bölgede ilk olarak bu dönemde ortaya çıkmış olsa da, hayvansal proteinlerin büyük kısmı avcılık yoluyla sağlanmaya devam eder. Değirmen taşlarının ve havanların yanı sıra, başlıca taş aletler yontulmuş aletlerle içbükey tabanlı ve iki yüzeyli uçlardır. Geç Neolitik çağda Nabta Playa'da ve Bir Kiseiba'da ilk defa siyah kenarlı, yüzeyi cilalanmış çanak çömlekler görülür. Bu üretim daha sonra Nil vadisinde Hanedan Öncesi dönemi niteleyecektir. Batı Çölünde ve daha sonra Yukarı Mısır'da bu çanak çömleğin varlığı, geniş bölgeler arasında temas ve takas biçimlerinin yaşandığını destekler niteliktedir. MÖ 4900'dan sonra çöl bölgelerinin giderek kuraklaşması, Neolitik Çağ çobanlarının sadece vahalarla sınırlanmasına yol açar. Nabta Playa'da taş levhalarla kaplı iki tümülüs kazıldığında değişik yapıların kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu tümülüslerde bulunan iki çukurdan birine bir öküz kafatası gömülmüştü. Bir başka yapı, Avrupa prehistoryasında *henge* olarak tanımlanan, bir daire teşkil edecek şekilde dikey olarak yerleştirilmiş taş levhalardan oluşuyordu. Bu kontekstlerin işlevini kesin olarak tespit etmek zorsa da, güçlü sembolik anlamları olan yerlerin ilk örneklerini teşkil ettiklerine şüphe yoktur.

Nil Nehrinde Neolitik Çağ

Nil vadisinin Mısır'daki bölümünde tarım ve yetiştiricilik VI. binyılın sonlarında başlar. Mısır'da üretim ekonomisinin Doğu Akdeniz bölgesine göre daha geç ortaya çıkmış olması ve farklı özellikler sergilemesi tuhaf görünebilir. Böyle olmasının çeşitli açıklamaları vardır, ama Mısır'ın kendine özgü durumunu ancak çeşitli açıklamaların bileşimi açıklayabilir. Mısır'da buğdayla arpanın kendiliğinden yetişmediğini ve koyunun Güneybatı Asya'dan buraya yayıldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca Doğu Akdeniz bölgesiyle temas kurmak için ideal bir bölge olan Sina yarımadası aslında bu dönemde aşırı kuraklığından dolayı daha çok bir engel teşkil eder. Nil vadisi avcılar-toplayıcılar-balıkçılar için yeterince zengin bir gıda kaynağı oluşturur ve muhtemelen başka kaynaklara ihtiyaç duymazlar. Bu tabloda Fayyum A merkezleri en eski Neolitikleşme sürecine aittir ve 5500'den 4500'e kadar uzanan dönemi kapsar. Buralarda yaşayan insanlar tahıl tarımı yapar, koyun-keçi ve büyükbaş hayvan yetiştirirler. Ancak Fayyum A'da kalıcı köyler yoktur ve yerleşimler avcı-toplayıcılarınkine çok benzer; kalıcı yapılar sadece Kom W'dekiler gibi ocaklar ve tahıl ambarı-kuyulardan ibarettir. Fayyum'da tahıl ve koyun dışarıdan geldiyse de, bu kültürün bir bütün halinde yerel olarak geliştiği anlaşılmaktadır. Taş endüstrisinin ürünleri arasında değirmen taşlarının yanı sıra, Batı Çölündekileri andıran içbükey tabanlı ok uçları da vardır. Fayyum A'nın çanak çömleği, bitki içeren, kötü pişirilmiş bir kilden yapılmış, açık formlu sade kaplardan oluşur.

Giysi alanında keten dokuma belgelenmiştir. Deniz kabukları ve Doğu Çölünden gelen yeşil feldspattan inciler gibi başka objeler uzun mesafe takas yoluyla elde edilmiştir. Fayyum A'nın Neolitik kültürü hiçbir zaman kalıcı köylerde yaşayan bir topluma dönüşmeyecektir. IV. binyılda, Nil vadisi toplumsal açıdan daha girift hale gelirken Fayyum'da avcı-balıkçılara ait sadece birkaç kamp kalır, çünkü muhtemelen çiftçiler Nil vadisinin alüvyon toprağının tarımsal potansiyelinden daha büyük avantaj elde ederler. En önemli yerleşim yerleri arasında Kahire'nin güneyinde El-Omari Nil deltası yakınlarında Merimda Beni-Salame vardır. Merimda'da yapılan kalibre edilmiş radyokarbon tarihlendirmeleri 4750 ile 4250 arasına işaret eder. Köyün kapladığı alan çok geniş olup 24 hektara ulaşır ve başta boyutunun giderek arttığını düşündürür. Aslında bu köy hiçbir dönemde çok geniş değildi, köy halkı köyün yerini değiştirdiği için tek bir yerleşim yerinin söz konusu olduğu düşünülmüştür. Merimda'da baskı, oyma ve boyama motiflerle süslenmiş, siyah, cilalı çanak çömlekler bulunmuştur. Evler münferit olarak inşa edilmiş ve yanlarına tahıl ambarları eklenmiştir; bu durum, tahıl depolama üzerindeki kontrolün toplum değil, aile ölçeğinde olduğunu düşündürür. Merimda, tamamıyla Neolitik ekonominin hâkim olduğu bir merkez olarak tanımlanabilir. Merimda'nın çağdaşı olan El-Omari'de saman ve çamurdan yapılmış evler bulunur, iskeletleri ahşaptır ve gıda depolama amaçlı kuyuları vardır. Her iki köyde, yerleşim alanının içerisinde gömütler bulunmuştur. Merimda'da ölüler mezar eşyasından yoksun olarak, kıvrılmış konumda, El-Omari'de de genelde bir vazo içerisine gömülmüştür.

Yukarı Mısır'da kısmen Fayyum A'nın çağdaşı olan ve adını El-Tarif'ten alan Tarif kültürü tespit edilmiştir, ama bu bölgede Neolitik ekonominin hiçbir zaman tamamıyla gelişmediği ve avcı-toplayıcıların hayat tarzının baskın olmaya devam ettiği görülür.

Badari Kültürü ve Toplumsal Farklılaşmanın İlk Şekilleri

Orta Mısır'da tarım Badari kültürüyle (4500-4000) Badari-Matmar-Mostagedda bölgesinde ortaya çıkar. Burada da yerleşimler dayanıksız malzemelerle inşa edilmiş, ocaklarla tahıl ambarları içeren kulübelerden oluşur. Bu gruplar buğday, arpa, mercimek ve keten yetiştirir, kök toplar ve balıkçılık yapar, avcılık ise giderek önem kaybeder. Taş aletler orak ve iki yüzeyli baltaların yanı sıra, içbükey tabanlı ok uçlarından oluşur. Hem taş endüstrisi, hem de çanak çömlek Batı Çölünün bazı bölgeleriyle bağlantılı görünür. Ancak bu unsurlara rağmen Badari kültürü kuzeydeki topluluklara kıyasla daha büyük hareketlilik gösterir. Bu kültür hakkındaki bilgilerimiz daha çok nekropollerine borçluyuz, çünkü bu nekropollerde firavun hanedanlarıyla sonuçlanacak olan sürecin habercisi olan toplumsal bir farklılaşmanın başlangıcını belirlemek mümkün olmuştur. Mezar eşyaları arasında, Batı çölündekileri andıran, çok ince yüzeyli, yüzeyi dalgalı ve cilalanmış (*ripple ware*) kırmızı kenarlı, siyah çanak çömleğin yanı sıra, fildişinden kaşıklar, kilden figürinler, yüzeyinde boya izleriy-

le bakırtaşından ve dövülmüş bakırdan süslemeler olan arduvazdan paletler, eritme tekniğinin kullanılmadığı bir metalürji faaliyetinin ilk örneklerini teşkil eder. Ölüler mezarlara sol yanları üzerine, kıvrılmış pozisyonda, başları güney yönünde ve yüzleri batıya çevrili olarak yerleştirilmiştir. Bu yönelim şekli bir sonraki Nakada kültürünün mezarlarında standart hale gelecektir. Mezar ritüelleriyle bağlantılı karmaşık tören süreçleri, aidiyet duygusunu pekiştirmeye yarayan sembolik biçimleri temsil eder. Bu süreçler, çok uzun bir süre boyunca firavun toplumunda büyük önem taşıyacaktır. Bu ideolojik yönler ilk olarak Orta Mısır'da, geleceğin hanedanlarının yetişeceği humusun oluşumuna katkıda bulunacak olan Geç Neolitik çağ kültürleri arasında olgunluğa erişmiştir.

Mezopotamya'da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu

Gian Maria Di Nocera

Obeyd Kültürü

Alüvyon vadisindeki ilk yerleşim yerlerini VII ila VI. binyıl arasına tarihlendirebiliriz. Basra Körfezinin sularının Mezopotamya'nın güneyinden çekilmesiyle ortaya geniş düzlük alanlar çıkmış olsa da, kurak iklimden, toprağın tuzlanmasından ve bazen felaket boyutuna ulaşan su baskınlarından dolayı, suların düzene sokulması için bir sistem ve sulama kanalları olmaksızın bu topraklardan yararlanmaya imkân yoktu. Orta Mezopotamya'da bu dönemde Samarra kültürüyle toplulukların farklı bir şekilde yapılandığını ve toplumda büyük aile çekirdeklerinin ortaya çıktığını daha önce gördük. VI. binyılın başlarından itibaren Aşağı Mezopotamya'da bu olgu Obeyd kültürünün gelişimiyle daha belirgin hale gelir. Irak'ta Larsa şehri yakınlarında yer alan Tell el-'Oueili'de Obeyd öncesi ve Obeyd dönemlerine ait, hepsi birbirine çok benzeyen uzun bir yerleşim tabakalanması ortaya çıkarılmıştır. Bu mimari, Obeyd kültürünün en genel özellikleri konusunda önemli bilgiler sunar. Yapıların ana modülü, büyük bir salonun ve merkezi bir ocağın olduğu, üç bölümlü bir plana sahiptir. Çatı iki dizi direkle desteklenir,

dış duvarlar ise çıkıntılı direklerle süslenmiştir. VII. binyılın sonuyla VI. binyılın başlarına tarihlenen en eski seviye Obeyd 0 olarak tanımlanmıştır. Bu tabakalanma Obeyd 4'e kadar devam eder. Beş safha, çanak çömlek temelinde belirlenmiştir. Obeyd 0, 1 ve 2, Samarra kültürününkileri andıran stillerde, zengin süslemelere sahip boyalı üretimi kapsar; bu dönemlerde çanak çömlek, toplum içerisinde spesifik bir rol kazanır ve gruplarla kişileri belirlemeye hizmet eder. "Klasik" Obeyd kültürü sayılan Obeyd 3 ve 4'te (5200-4000) süslemeler giderek azalır ve standart unsurlara indirgenir; bu dönem bir bütün olarak Obeyd kültürünün en olgun safhalarını teşkil eder. Bu dönemde toplumsal ve ekonomik farklılıkların söz konusu olduğunu gösteren çeşitli bulgulara rastlanır; örneğin büyük boyutlu yerleşimler, planimetrileri konut yapılarını andıran, dini işlevli anıtsal yapılar ortaya çıkar. Bağdat'ın güneyindeki Tell Uqair'de ve Mezopotamya'nın daha güneyinde yer alan Eridu'da yürütülen kazılarda bu mimari şekli belgelenmiştir. Örneğin Eridu'daki tabakalanma, platform üzerine inşa edilmiş, platformlar ve sunaklar içeren, duvarlarında da çeşitli nişler bulunan çeşitli görkemli yapılara tanıklık eder. Planları üç bölümden oluşan bu yapılar, muhtemelen törensel veya tapıma yönelik, spesifik bölgelerde inşa edilmiştir.

Obeyd 3'le (5200-4700) birlikte Obeyd kültürünün çok uzak bölgelere yayılma süreci de başlar, ticaret ve takas ilişkileri kurulur. Böylece Yakındoğu'nun Basra Körfezi kıyılarına kadar uzanan geniş bölgeleri "kolonileştirilmiş" olur. Dicle nehrinin doğusundaki Hamrin vadisinde, Tell Abada adlı küçük sit alanında gerçekleştirilen kazılarda planları üç bölümden oluşan münferit yapılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak burada tapınaklar değil, içerisinde sayısız çocuk gömütü yer alan büyük boyutlu evler söz konusudur. Bu yapılar muhtemelen spesifik işlevlere sahipti. Obeyd kültürünün kuzey bölgelerine yayılmasıyla Halaf kültür modeli ortadan kalkar ve buralarda da daha önceden bilinmeyen, baskın hiyerarşilerle mülklerin toplumsal kontrolü yerine ailelerin ekonomik hayatını yönetmeye yönelik bir idari sistem ortaya çıkar. Irak'ın kuzeyindeki Tepe Gawra ile Türkiye'nin doğusunda, Fırat nehrinin yukarı çığırındaki Değirmentepe merkezlerinde gıdalar başta olmak üzere, malların kontrol ve idare sisteminde *cretula* ve mühür kullanımı yaygınlaşır. Gawra'nın XIII. seviyesinde bir avlu etrafında yer alan üç yapı ile çok miktarda *cretula* bulunmuştur. Bu yerleşim bu dönemde yoğun idari faaliyetlerin yer aldığı dini bir merkeze dönüşür.

Yeni ortaya çıkan seçkin sınıflar, Anadolu yaylası ve İran'ın güneybatısı gibi, Fırat ile Dicle nehirlerinin hammadde açısından zengin bölgelerine odaklanırlar. Geç Obeyd dönemine ait Değirmentepe'de bulunan eritme atıkları bu yerleşimde yoğun metalürji faaliyetlerinin gerçekleştirildiğine işaret eder. Zaten yüzyıllar süren deneylerden sonra metal tam da bu dönemde toplum içerisinde önemli bir rol oynamaya başlar. Mezar eşyaları arasında giderek daha çok yer bulan metal objeler ve silahlar, ilk defa toplumsal eşitsizliğin varlığına işaret eder. Obeyd kültürünün son safhasıyla Yakındoğu'nun birçok bölgesi, ortak bir kültürel ve tarihi olguya, "Büyük Mezopotamya" olarak tanımlayabileceğimiz tiyatroya dâhil olur.

Dördüncü Binyılda Yakındoğu ve MısırAnadolu'da Geç Kalkolitik Çağ

Bölgenin ve Toplumun Yapısı: Kentlerin ve Devletin Doğuşu

Gian Maria Di Nocera

MÖ IV. binyılda toplumda, ekonomik sistemde ve kültürün birçok yönünde derin değişiklikler meydana gelir. Ancak bütün bu değişimleri iki ana olay şeklinde özetleyebiliriz: bir yanda Mezopotamya'da ilk defa insan nüfusunun en karmaşık bir araya gelme şekli olan şehirler ortaya çıkar, diğer yanda devlet doğar. Dolayısıyla IV. binyılı günümüz toplumunun hukuki olmasa da antropolojik kökenlerinin uzandığı dönem olarak görmek yanlış olmayacaktır. Araştırmalarımızın temelinde, birincil devletin oluşumuna yol açan sosyo-ekonomik mekanizmaların incelenmesi ve kavranması yatar. V. binyıl sonlarında başlayıp IV. binyılda devletin oluşumuyla sonuçlanan uzun sürecin Mezopotamya'nın hemen her yerinde belgelendiğini söyleyebiliriz, ama aynı şey "şehir" için söz konusu değildir. Nitekim bölgede gerçek anlamda kentsel oluşumlar olmamasına rağmen devlet yapılarının ortaya çıktığı gözlemlenir. Örneğin Anadolu'da devlet son derece aşikâr bir şekilde tezahür etmekteyse de, tamamıyla kentsel bağlamlara oturtulması zordur. Gordon Childe'ın kendisinin de belirttiği gibi, şehir kavramını tanımlamak zordur. Şehri istatistiksel olarak yüksek sayıda insanın yaşadığı, uzamsal olarak geniş bir alan olarak tanımlamaya alışkınız. Aslında boyutların yanı sıra, bir yerin etrafındaki bölgeye göre üstlendiği işlev de önemlidir. Bir yerin "şehir" olarak nitelenebilmesi için bir yerleşimdeki münferit ekonomik faaliyetlerin yan yana bulunuş şeklini göz önüne almak yeterli olmayıp, faal nüfusun

ortak eylemlerinin ürünlerini de değerlendirmek gerekir; bu eylemler, bireylerin veya toplumsal grubun rolü ve faaliyetleri doğrultusunda ayrı bir değer edinir. Dolayısıyla şehir karmaşık bir oluşumdur ve karmaşıklığı arkeoloji alanına da yansıyabilir. Dini veya seküler alanla bağlantılı anıtsal kamu yapıları, savunma sistemleri, depolar, konut mimarisini içeren mahalleler, zanaat faaliyetlerine ayrılmış alanlar; hammaddelerin, zanaatın ve ticaretin dinamik idare ve kontrol faaliyetlerine işaret eden mühürler, *cretula*'lar, metâl, egzotik malzemeler gibi objeler, belli bir yerleşimin demografik verileri ve yüzölçümüyle beraber bir şehirde gerçekleşen faaliyetleri ve işlevleri tanımlamaya katkıda bulunan unsurlardır. Ancak bu unsurlar başka bir açıdan değerlendirildiğinde söz konusu yerleşimi idare eden toplumsal oluşum biçimini anlamamıza da olanak tanır.

Devlet, sosyo-politik oluşumların en karmaşık biçimidir. Merkezi bir sistemdir ve akrabalık bağları olmayan "kadrolu" kralları temel alır. Devlet, katmanlı bir oluşumdur, genelde kan bağları yerine iş alanındaki uzmanlığa dayalı yerleşim modelleri yoluyla farklılaşma gösterir. Ekonomik güç yapısı yeniden bölüşümü temel alır ve karmaşık bir bürokrasi yoluyla düzenlenir. Ekonomi ayrıca stratejik mülklere ve hizmetlere erişimde öncelik sahibi olan seçkin sınıfın kontrolündedir. Devlet aynı zamanda uzmanlık sahibi resmi görevliler tarafından işletilen kamusal yapılar yoluyla da kendini ifade eder. Din, tam zamanlı rahiplerin elinde olabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi, devlet oluşumlarına özgü olarak görülen birçok unsur IV. binyıl sırasında olgunlaşır ve tanımlanır. Geçmişte bu gibi gelişmelerin sadece Mezopotamya'nın güneyine özgü olduğuna inanılırken, Orta ve Batı Anadolu'daki Geç Kalkolitik çağ kültürleri konusunda günümüzde fazla bilgi sahibi olmamamıza rağmen aslında Anadolu'nun da bu geniş kapsamlı olguya dahil olduğu görülmektedir.

Batı Anadolu ve Amuk Ovası

Güneybatı Anadolu'da Geç Kalkolitik çağı en iyi temsil eden yerleşimler Maiandros [Menderes] nehrinin yukarı çığırında yer alan Beycesultan (XL-XX. seviyeler) ve aynı nehrin güneyindeki Aphrodisias ve Burdur yakınlarındaki Kuruçay'dır (6A ve B seviyeleri). Bu yerleşim yerlerinde, daha önceki geleneğin devamı niteliğinde kerpiçten dörtgen evler yer alır. Beycesultan'ın XXIV. seviyesinde bulunan muhtemelen kamusal işlevli bir yapı, III-II. binyılda Ege bölgesinin büyük boyutlu, tek odalı klasik dörtgen yapısı *megaron*'un "prototipi" olarak yorumlanmıştır, ancak bu seviyelerdeki mimariyi okumak daima kolay olmadığı gibi iyi muhafaza da edilmemiştir. Çanak çömlek geçmişe göre değişiklik gösterir, çünkü koyu renk cilalı arka plan üzerine bazen beyazla boyalıdır. Kuzeybatı Anadolu'da, Troas bölgesinde IV. binyılın ikinci yarısıyla III. binyılın başlarına tarihlendirilen Troia I'in yanı sıra, Troia I'den daha eski olan Kumtepe ve Kalkolitik döneme özgü, süslemelerin yüzeyin cilalanması yoluyla elde edildiği malzemelerin bulunduğu Beşik

Yassıtepe merkezleri bulunur. Nekropoller arasında ise, bazı belirsizlikler söz konusuysa da, Geç Kalkolitik çağla bağdaştırılan ve *pithos*'lar [büyük kap] içerisinde yetişkin gömülerinden oluşan Kusura A vardır. İzmir yakınlarındaki Liman Tepe'de (Türkiye'nin batı kıyısı) daha yakın zamanlarda yürütülen kazılarda konut işlevli yapılar ve mezar eşyasından yoksun, keramik kaplar içerisinde çocuk gömüleri ortaya çıkarılmıştır. Batı Anadolu'daki durumla Mezopotamya arasında fazla bağlantı yoktur, ama Ege bölgesinde durum daha açıktır. Kilikia'daki Tarsus'ta, Geç Kalkolitik çağa ait üç metrelik katmanlı çökeltide batıda olduğu gibi *pithos*'lar içerisinde gömülerin olduğu bir nekropol gün yüzüne çıkarılmıştır, ama bulunan çanak çömlek Kuzey Suriye'de bulunanlarla büyük benzerlikler taşır ve Amuk Ovasının safhasıyla bağlantılıdırlar.

Türkiye'nin güneyinde, Suriye'yle sınırda, Antakya, Reyhanlı ve Kırıkhan şehirleri arasında yer alan Amuk Ovasında ortaya çıkarılan ve Robert Braidwood tarafından 178 arkeolojik merkezden gelen malzemeler temel alınarak büyük bir titizlikle hazırlanıp 1960 yılında yayınlanan kronolojik tabakalanma, Amuk dizisi olarak bilinir ve günümüzde bile Yakındoğu'nun Geç Prehistorya kronolojisinin temel aldığı krono-tipolojik bir tabakalanma teşkil eder. Anadolu ve Cezire başta olmak üzere Yakındoğu'nun kronolojik tablosunu yeniden gözden geçirme amaçlı projeler sonucunda bilinen kronolojik yapı yeni ayrıntılarla güncelleşmiş ve zenginleşmiştir, ama Braidwood'un oluşturduğu temel sarsılmamıştır. Amuk Ovasının F safhası hem yüzey kontekstinde, hem de Tell al-Judaidah kazılarında, JK3 incelemesinde ve Çatalhöyük'ün W 16 bölgesinde belirlenmiştir. Bu safhanın en önemli özelliği, *reserved slip ware* [saklı astarlı kâseler] ve *chaff-faced ware* [saman yüzeyli kâseler] içeren, MÖ 4000 ile 3300 arasına tarihlenen çanak çömlek üretimidir. Orta Anadolu'nun, özellikle IV. binyılın ikinci yarısında gelişen ve yaylanın doğusundaki bölgelerle temas içinde olan kültürlerinin yerleşimleri Alişar Höyük, Alaca Höyük ve Çadır Höyük'tür. Bu yerleşimler özgün ve Mezopotamya'nın güneyine göre tamamıyla özerk özelliklere sahiptir. Bu bölgelere özgü çanak çömlek, *red-black ware* [kırmızı-siyah kâseler] olarak bilinir; her ne kadar III. binyılın tamamı boyunca, yani Erken Bronz Çağında kullanıldığı gözlemlenirse de ilk olarak Geç Kalkolitik çağda ortaya çıkar ve yaylada yaşayan topluluklara özgü bir çanak çömlek türüdür. Bu üretimin en önemli özelliği, iç ve dış yüzeyin renginde öne çıkan pişirme aşamasında gerçekleşen teknik müdahaleyle elde edilen kırmızı ve siyahtır, dolayısıyla boyalı veya kil astar kaplı bir üretim söz konusu değildir.

Orta ve Doğu Anadolu ve Arslantepe

Çatalhöyük ve Hacılar'da Neolitik çağın sona ermesiyle Anadolu kültürlerinde, Mezopotamya'nın güneyinde olduğu üzere toplum daha karmaşık ya-

pılara doğru bir dönüşüm sürecinden geçmeye başlar, ancak bu güzergâh farklı şekillerde sonuçlanacaktır, çünkü Anadolu'daki yerleşimler hiçbir zaman gerçek anlamda kentsel merkezlere dönüşmeyecektir. Bu süreç, Doğu Anadolu'da, Fırat nehrinin-yukarı çığırında, Malatya ovasında bulunan yerleşimlerden biri olan Arslantepe'de belirgin olarak görülebilir. 1961'de başlatılan kazılarda V. binyıldan Bizans dönemine kadar aralıksız bir tabakalanma ortaya çıkarılmıştır. IV. binyıla – Arslantepe VII (3800-3350) – tarihlenen bir dizi yerleşim yerinden birinde, muhtemelen tören işlevli anıtsal bir yapıyla yerel seçkin sınıfa ait konut işlevli binalardan oluşan karmaşık bir mimari söz konusudur. Birçok bulgudan Arslantepe'de bu dönemde bile seçkin gruplarla aileler açısından elverişli olan siyasi ve ekonomik bir organizasyon sisteminin olduğu anlaşılır. Seçkin gruplara bağlı olarak çalışanlar söz konusu olduğu gibi, gıda kaynaklarının kontrolüne yönelik bir idari sistemin var olduğuna dair bulgular da söz konusudur. Arslantepe'de büyük, anıtsal bir yapı olan Tapınak C, Mezopotamya modeli doğrultusunda üç bölümlü bir plana sahip, taş levhalardan oluşan bir platform üzerine inşa edilmiş, ortasında büyük bir salon bulunan münferit bir yapıdır. Nişlerin yer aldığı iç duvarlar kırmızı ve siyah resimlerle süslüydü. İki sıra halindeki küçük odalar törensel faaliyetlere destek işlevi görüyor olabilirdi. Bu "tapınak" apaçık bir şekilde güney bölgelerinin etkisini gösterse de, evler tamamıyla yerel niteliktedir. Tapınağın merkezi salonunda tornada seri olarak üretilmiş yüzlerce kâse bulunmuştur, birçoğu da yan odalardan birinde, kullanılmaya hazır halde üst üste yığılmış haldedir. Süslemeden yoksun, hızlı ve kaba saba bir şekilde imal edilmiş olan bu objeler muhtemelen tapınakta çalışan personele gıda tedarik etmek için kullanılmış olabilirdi, ancak burada işçilere gıda dağıtımının mı, yoksa törensel amaçlı yiyecek ve içeceklerin mi söz konusu olduğu belli değildir. Her halükârda işin içinde çok sayıda insan olmalıydı. Bu anıtsal mimarinin ve seri üretim çanak çömleğin yanı sıra, tapınak içerisinde çok sayıda *cretula* da bulunmuştur. *Cretula*'lar, satın alınan ve muhtemelen bir kontrol sistemi dâhilinde yeniden dağıtılacak olan mallar açısından idari faaliyetlerin söz konusu olduğuna dair önemli bir gösterge oluşturur. Dolayısıyla Arslantepe'de IV. binyılın ilk yarısından itibaren karmaşık toplumların özelliği olan ve aynı dönemde Mezopotamya'nın kuzeyinde de ortaya çıkan tüm unsurlar görülür. Anadolu'da, daha çok Doğu Anadolu'yla ve Yukarı Fırat'la sınırlı olmak üzere, devletin doğuşunun temelleri, özerk şekilde olsa da Mezopotamya'nın tamamının tabi olduğu derin değişimin etkisinde kalan yerel kültüre içkindir, ancak bu değişimin birçok belirtisi daha önceki Obeyd döneminde zaten görülmeye başlanmıştır. Bir yandan Arslantepe'nin VII. safhasında IV. binyılın sonunda tam anlamıyla devlet oluşumuna sahip bir yerleşimin ilk belirtileri görülürken, diğer yandan bu yerleşim hiçbir zaman kentsel yönde gelişmeyecektir.

Mezopotamya'da Eski ve Orta Uruk Dönemleri

Gian Maria Di Nocera

Toplumsal Katmanlaşma Göstergeleri

Gerçek anlamda şehirler, küçük merkezler ve köylerden oluşan farklılaşmış bir yerleşim sisteminin oluşumuna yol açan ve şehir-kırsal bölge ilişkilerinde yeni bir yapıya işaret eden kentleşme süreci Mezopotamya'da IV. binyılın ilk yarısından itibaren çok belirgin olarak gözlemlenir. Bu dönemin başrol oyuncusu, bu binyılın tamamını kapsayan Uruk kültürüdür. Bu kültür adını günümüzde Irak'ın güneyinde, Warka şehri yakınlarında bulunan kadim Güney Mezopotamya şehri Uruk'tan alır. Bu dönemin evreleri, 1930'lu yıllarda Uruk-Warka'da Eanna kutsal alanında gerçekleştirilmiş kapsamlı bir araştırmada ortaya çıkarılan stratigrafik seviyelerle bağlantılıdır. En yaygını olan üçlü ayrıma göre bu dönem Erken Uruk (XII-VIII. Eanna seviyeleri), Orta Uruk (VII-VI. Eanna seviyeleri) ve Geç Uruk (V-IV. Eanna seviyeleri) şeklinde bölünür. Bu ayrımı sadeleştiren bazı yazarlar sadece Erken ve Geç Uruk tabakalanmasını dikkate alır. Ancak geçmişte Orta Uruk dönemine tarihlendirilebilecek verilerin sayısı yetersizken, günümüzde ortaya çıkan ilave bulgular arkeolojik açıdan böyle bir dönemin göz önüne alınması gerektiğini düşündürür. Erken ve Orta Uruk dönemleri için referans kabul edilen merkezlerin özellikle Yukarı Mezopotamya'da bulunması oldukça çelişiktir; nitekim 1930'lu yıllarda Uruk şehrinde yürütülen kazılardan sonra Güney Mezopotamya'da Abu Salabikh ve Tell Uqair merkezleri dışında önemli sayılabilecek çok az sayıda kazı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Uruk'un Eanna stratigrafisi de sorunlardan yoksun değildir. Yukarı Mezopotamya'da ise daha yakın dönemde birçok merkez ortaya çıkarılmıştır. Bazı belirsizliklere rağmen, Uruk'un kronolojisiyle Anadolu'da Geç Kalkolitik çağ arasındaki denkliğe göre Eski Uruk, Geç Kalkolitik 2'ye (4000-3800), Orta Uruk, Geç Kalkolitik 3-4'e (3800-3350), Geç Uruk da Geç Kalkolitik 5'e (3350-3000) tekabül eder. Mezopotamya toplumunda yer alan ve yukarıda sözü edilen değişimler IV. binyılın ilk yarısında belirgin biçimde gözlemlenmeye başlanır. Bu değişimlerin en önemlisi, servetin toplumlar içerisindeki dağılımındaki farklılaşmadır. Toplumsal eşitsizliğin temelinde yatan ekonomik eşitsizliğin lehine işlediği seçkin gruplar işgücünün idaresinde ve siyasi-dini kurumların doğudan denetiminde rol oynamaya başlar. Bu değişimler arkeolojik açıdan

birkaç hektarlık alan kaplayan büyük boyutlu yerleşimlerin gelişimi yoluyla tezahür ederler. Bu yerleşimlerde törensel işlevli anıtsal bir mimari ve boyalı çanak çömleğin yerini süslemesiz, seri üretim çanak çömleğin aldığı gözlemlenir. Gıda maddelerinin depolanmasında ve muhtemelen kurumlarda hizmet veren personele yemek dağıtımında çok miktarda kap kullanılır. Çanak çömlek, sembolik değerini kaybeder ve seçkin sınıfların çalışmaktan uzaklaşmasını teşvik eden yeni üretim şekilleriyle bağlantılı bir işlev kazanır. Çalışma üzerindeki denetim, uzmanlaşılmış zanaattan tarıma ve yetiştiriciliğe kadar birçok üretim sektörünü kapsar.

Tell Brak

Bu dönemin en önemli merkezlerinden biri, Suriye'nin kuzeydoğusunda yer alan ve Yukarı Habur bölgesinin en büyük yerleşimlerinden biri olan Tell Brak'tır. Brak, Habur vadisindeki tarım arazilerinin kontrolü açısından stratejik bir noktada yer alır. Brak'ta son zamanlarda yürütülmüş kazılar sonucunda özellikle TW sondajında IV. binyılın önemli bir tabakalanması ortaya çıkarılmıştır. Sosyo-politik açıdan belli bir karmaşıklık düzeyini yansıtan en eski bulgular, V. binyılın sonlarında Güneydoğu Anadolu'da görülen, Brak'ta da baskı yapılmış ve oyulmuş çanak çömleklerle bir arada gözlemlenen, *coba-bowls* [Coba kâseleri] olarak bilinen seri üretim çanak çömlek üretiminin ortaya çıktığı Geç Kalkolitik 2 (4000-3800) dönemine aittir. Ancak buradaki asıl yenilik, kalınlığı iki metreye ulaşan kerpiçten duvarlarıyla anıtsal bir kamusal mimariden ibarettir. Geç Kalkolitik 3'e denk gelen IV. binyılın ortalarında Brak en geniş yüzölçümüne ulaşır, yani 43 hektarlık bir alanı kapsar ve gerçek anlamda bir kentsel merkeze dönüşür. Brak'taki en önemli yapının "Göz Tapınağı" (*Eye Temple*) olduğuna şüphe yoktur. Burada aynı yapı üst üste katmanlar şeklinde inşa edilmiştir. Her yapı inşa edilirken bir önceki yıkılmış ve zemin kerpiçle tesviye edilmiştir. Böylece tapınak gerçek anlamda bir platform üzerine inşa edilmiştir. Üç bölümlü bir plana sahip olan yapının dışında nişler ve payandalar yer alır. Tapınağın doğu tarafında, mimari özellikleri yerel bir stile işaret eden uzun ve dar depolar bulunur. Tapınak adını son derece belirgin iki göz imgesinin yer aldığı, kireçtaşından binlerce küçük levhadan alır. Tapınakların stratigrafik tabakalanmasında zemini beyaz sıvayla kaplı olan *White Eye Temple* [Beyaz Göz Tapınağı] en yeni yapıdır; onu gri renkli tuğlalarla inşa edilmiş olan *Gray Eye Temple* [Gri Göz Tapınağı] ve en eskisi, kırmızı tuğlalardan oluşan *Red Eye Temple* [Kırmızı Göz Tapınağı] izler. Günümüzde kronolojik olarak Geç Kalkolitik 3/Orta Uruk'la ilişkilendirilen *Gray Eye Temple*'da muhtemelen adaklarla bağlantılı olan büyük gözlü binlerce küçük idol dâhil çok miktarda obje bulunmuştur. Brak'ın Geç Kalkolitik 4 döneminde (TW 13 seviyesi) Güney Mezopotamya'nın etkisi giderek daha çok hissedilir ve çanak çömlekte Uruk'a özgü malzemeler arasında en

önde gelen, bitkisel açıdan zengin bir karışımdan yapılan *chaff-faced ware* [saman yüzlü kâseler] yerel çanak çömlekle bir arada yer alır. Brak'ın başlıca tepesinin çevresinde yer alan ve yüzölçümü beş hektarı geçmeyen küçük yerleşimler bu dönemde bile kentsel merkezin uydu-köyler üzerinde hâkimiyet kurmuş olabileceğini akla getirir.

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak

Belh vadisinde bulunan, aynı döneme ait Hammam et-Turkman sit alanında da (B dönemi) görkemli bir kamusal yapı bulunur; üç bölümden oluşan bir planı olan anıtsal yapının nişleri ve payandaları vardır ve kerpiçten yapılmış yapay bir teras üzerine inşa edilmiştir. Tell Hamoukar'da da benzer bir yapı söz konusudur. Güneydoğu Anadolu'yla Kuzey Irak arasında bulunan Hacınebi, Tell al-Hawa ve Tepe Gawra gibi başka yerleşimlerin mimarilerinde ve arkeolojik malzemelerinde de apaçık şekilde karmaşık bir toplumsal yapının belirtileri görülür. Örneğin Gawra'da Erken ve Orta Uruk'a tekabül eden dönemde çalışma alanında uzmanlaşma, son derece gelişmiş bir idari sistem ve mezar kalıntılarının belgelediği toplumsal farklılaşmaya dair bariz bulgular ortaya çıkarılmıştır. Orta Fırat kıyısında bulunan Sheikh Hassan adlı küçük yerleşimin de Orta Uruk dönemine ait safhasında uzmanlaşmış metalürji faaliyetlerinin ve seri üretim çanak çömleklerin iznine rastlanmıştır. Bu yerleşim yeri Orta Uruk döneminden itibaren Orta Fırat çığırında güneyin etkisinin ne kadar güçlü olduğunu gösterdiği için de önem taşır. Tabakalanması özellikle bu döneme ait olan Sheikh Hassan, Uruk döneminin ilk "koloni" örneğini teşkil edebilir. Daha öncesinde iskân edilmeyen bu yerleşim, nişler ve kuleler içeren kalın surlarla çevrilidir. Tapınak olduğu sanılan "ızgara planlı" bir yapının duvarları çok kalındır ve büyük olasılıkla temel yapısıyla bağlantılıdır. Karkamış yakınlarındaki küçük Zeytinlibahçe'nin aynı döneme ait seviyelerinde de benzer bir yapı ortaya çıkarılmıştır.

IV. binyılın ilk yarısında Yukarı Mezopotamya'daki birçok merkezde seri üretim şeklinde imal edilmiş çanak çömlekler daha çok, başlangıçta sadece Geç Uruk dönemine tarihlendirilip sonradan bu dönemde de var oldukları anlaşılan *bevelled rim bowls*'dur [kıvrık ağızlı kâseler]. Hızlı bir şekilde elle ve muhtemelen bir kalıptan imal edilen bu kaba saba çanak çömlekler yanlış şekilde pişirilmiş, yüzeyleri işlenmemiş ve kenarları çarpık bir şekilde "kesilmiştir". Bu çanak çömlekler ve seri olarak imal edilen başka örnekler, Geç Uruk döneminde bol miktarda üretilecektir.

Geç Uruk Dönemi ve "Kentsel Devrim"

Gian Maria Di Nocera

Nüfus ve Üzerinde Yaşadığı Topraklar

Karmaşık toplumsal oluşumların gelişim sürecinin zirvesine, IV. binyılın ikinci yarısında, Geç Uruk döneminde ulaşılır. Güney Mezopotamya'da, devletin ilk olarak ortaya çıkışı anlamına gelen bu olguya büyük kentsel merkezlerin doğuşu ve gelişimi eşlik eder. Bu bölgenin tamamı, hiyerarşik açıdan farklı, birbirine bağımlı yerleşim ağlarından oluşan yoğun bir ağla kaplıdır. Şehirler siyasi ve dini gücün odak noktası haline gelir. Irak'ın güneyinde ve İran'ın güneybatısında Robert McC. Adams, Hans Nissen ve Gregory Johnson tarafından yürütülen ve birkaç yıl süren araştırmalar, bu bölgenin IV. binyılın tamamı boyunca ne şekilde iskân edildiğini anlamamıza izin verdi. Nippur-Adab, Uruk ve Susiana bölgeleri nüfusun giderek artmasıyla IV. binyılın sonlarında bazı yerleşimler devasa boyutlara ulamıştır. Ancak burada daha ilgi çekici olan, nüfusla üzerinde yaşadığı topraklar arasındaki ilişkidir. Özellikle göçebe veya çobanlık yapan yarı göçebe gruplarla tarımla uğraşan yerleşik nüfus arasındaki ikilem, bir ihtilaf ve çatışma nedeni olarak görülür. Aslında bu iki unsur daima bir arada var olmuşlar ve Uruk halklarının sosyal dokusunun ayrılmaz bir parçasını oluşturmuşlardır. Yüzey araştırmalarından da anlaşıldığı üzere, Güney Mezopotamya'da yerleşimlerden yoksun ve muhtemelen otlak olarak ayrılmış geniş bölgeler vardı. Koyun ve keçi yetiştirme, Geç Uruk ekonomisinde oldukça önemli bir rol oynadığından nüfusun yerleşimlere tamamıyla entegre olmuş kısmının da yetiştiricilikle uğraşmış olması mümkündür.

Burada önemli olan, toplum içerisindeki bireyler ve gruplar arasında eşitsizliği temel alan toplumsal bir sistemin pekişmesi, daha doğrusu güçlenmiş olmasıdır. Seçkin sınıflar anıtsal yapıların inşasında ve seri üretim çanak çömlek üretiminde giderek daha çok işgücüne ihtiyaç duyarlar. Uzmanlaşmış zanaat faaliyetlerini aralıksız olarak denetimleri altında tutan seçkin sınıflar, tarım ve hayvancılığa dayalı olanlar başta olmak üzere ekonomik kaynaklara el koyarlar, ayrıca ticari faaliyetleri de kontrollerine alırlar. Bu durum, Uruk halkının bir kısmının kendi emeklerinin ürününden uzaklaştığı konusunda önemli bulgular sunar. Nüfusun bu kısmı, siyasi güç kazanmış gruplar tarafından kullanılacak olan ürünler imal eder ve karşılığında geçim ve korunma elde eder.

Uruk yerleşim merkezi, bu karmaşık sürecin sembolik bir örneğini oluşturur. Geç Uruk döneminde, yani IV. binyılın son yüzyıllarında şehir artık 100 hek-

tarlık bir alan kaplar. Çevresi konusunda henüz fazla bilgi sahibi olmadığımız Eanna kutsal alanının IVa seviyesinin kapladığı yaklaşık altı hektarlık alanda muhtemelen törensel veya genel kamusal işlevli anıtsal yapılar bulunur. Hepsi aynı döneme ait olmayan bu yapılar, Eridu'daki daha önceki Obeyd dönemini kat kat aşan, devasa bir mimari projenin bir parçası olmalıydılar. "C Tapınağı" ve "D Tapınağı" olarak bilinen ve planları üç bölmeden oluşan yapılarda muhtemelen dini faaliyetlerin gerçekleştiği veya törensel amaçlı yiyecek tüketilen geniş, merkezi bir salon ile depo olarak kullanılan küçük, yan odalar bulunur. Benzer bir yapı, temelleri bu bölge için oldukça sıra dışı sayılan kireçtaşından levhalarla inşa edilmiş, "Kireçtaşı Tapınak" (*Kalksteintempel*) olarak tanımlanan bir önceki, yeterince belgelenmemiş V. seviyede de ortaya çıkarılmıştı.

Bu tür yapıların yanında, plan açısından yepyeni mimari eserler de ortaya çıkar; örneğin "C Tapınağı"nın kuzeybatısında devasa bir yapı olan "Direkli Salon"un (*Pfeilerhalle*) dört tarafı açık olup, çamur sıvası henüz nemliyken renkli kilden konilerle süslenmiş, kalın direklere sahiptir. Dış duvarlardaki bu tür uygulamaların sonucu olan çokrenkli mozaik benzeri süslemeler, birçok kamusal yapının cephesini kaplıyordu. Eanna'nın kuzey ucunda yer alan "Taş Konili Tapınak" (*Steinstifttempel*) diğer tapınaklardan daha küçüktür ve T şeklindeki planıyla üç bölmeden oluşan planların bir varyasyonunu oluşturur. Bu tapınak, kil yerine taştan olan dekoratif konilerinin yanı sıra, diğer yapılardan ayrı olan konumuyla da diğer tapınaklardan farklıdır. Çevresindeki duvar da konilerle süslenmiştir.

"Taş Konili Tapınak"tan sonra inşa edilen ama bu bölgeyle bağlantılı olan, çok büyük olmayıp kısmen zemine gömülü olan sıra dışı bir yapı, bu döneme özgü küçük ama uzun tuğlalarla inşa edildiği için "Küçük Tuğlalı Yapı" (*Riemchengebäude*) olarak bilinir. Bu yapının özelliği, dörtgen plan üzerinde yükselen duvarlarının iç içe olup dört bir yanda devam eden bir tür koridor oluşturuyor olmasıdır. Bir tek bu yapı içerisinde *in situ* arkeolojik malzemeler bulunmuştur. Burası muhtemelen kültle bağlantılı eşyaların muhafaza edildiği bir depoydu. Bulunan zengin malzemeler arasında çeşitli el yapımı objeler, hayvan kemikleri, ahşap unsurlar, vazolar, kakma taş parçaları, biri bakır, diğeri, bakır-gümüş alaşımı iki mızrak ucu, taştan bir baş parçası (Güney Mezopotamya'daki en eski insan biçimli heykel örneklerinden biri) ve çeşitli kült objeleri vardır. Bu yapı büyük bir yangında yerle bir olmuştur. Yine Eanna alanında ama "Taş Konili Tapınak"ın oluşturduğu yapı bütününe göre ters tarafta, "Kırmızı Tapınak" olarak bilinen ve yine bir duvarla çevrili olan bir başka yapının biraz güçlükle ayırt edilebilen kalıntıları yer alır. Geniş bir avluya bakan çeşitli odalardan oluşan, dörtgen planlı devasa "E Sarayı"nda da plan açısından yenilikler gözlemlenir. "E Sarayı"nın güneybatısında yer alan, kısmen toprağa gömülü olan ve küçük bir bank içeren yapı da, işlevi belli olmayan büyük, dörtgen bir avluya bakar. Bu merkezdeki başka benzer yapılarda da bazı inşaat modülle-

rinin kurallara bağlandığı bellidir. Örneğin Uruk'daki ikinci kutsal alan, yani Eanna'nın batısında, tanrı Anu'ya adanmış ziggurat alanında yüksek bir platformun üzerinde, planı üç bölmeden oluşan "Beyaz Tapınak" yükselirdi, yanında da Eanna'daki "Küçük Tuğlalı Yapı"ya çok benzeyen, temeli taştan bir yapı olan *Steingebaude* yer alıyordu.

Kültürel Modeller ve İdari Yapı

Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri, hâkim grupların Mezopotamya'nın başka merkezlerine de kültürel modeller "dayatma" veya başka bölgelerdeki yerel toplumları bariz şekilde etkileri altına alma becerisidir. Örneğin Uruk'ta gün yüzüne çıkarılan mimari özellikler, Bağdat'ın 80 kilometre kadar güneyinde yer alan ve aynı döneme ait olan Tell Uqair'de de görülebilir. Buradaki Geç Uruk dönemine ait tapınak, daha önceden başka yapıların yer aldığı yüksek bir platform üzerine inşa edilmiştir. Basamaklar yoluyla çıkılan bu platform, iki ayrı düzeyden oluşur ve taştan konilerle süslenmiştir. Daha üstteki platforma inşa edilmiş olan tapınağın planı üç bölmeli olup Uruk'taki "Beyaz Tapınak"ın planına çok benzer. İçerisinde bir leopar, bir boğa ve muhtemelen bir aslanın imgeleriyle süslenmiş bir sunak ve adaklar için bir levha vardı, duvarlarına ise geometrik ve figüratif motifler betimlenmişti.

Geç Uruk döneminde muhasebe ve ekonomik kayıt sistemlerine dair ilk belgeler, oldukça karmaşık toplumsal idari sistemlerinin varlığını teyit eder. Daha önceki dönemlerde bazı obje türlerinin bilindiği anlaşılıyorsa da, bu malzemenin kullanımı, yoğunluğu ve geçirdiği hızlı değişim, artık tamamıyla merkezileşmiş bir yapıya sahip olan Uruk toplumunda ekonomi alanında giderek daha etkili bir idare sisteminin gerekli olduğunu gösterir. İdari belgeler mühür, *cretula*, *bulla* ve üzerinde sayısal ve piktografik işaretler olan tabletler şeklinde kategorilerde toplanabilir. Kamusal idarenin ticari işlemlerinde ve idare sistemlerinde bu objeler büyük önem kazanır. Spesifik kişilere ait olan mühürler, belirli idari faaliyetlerde bulunan bu bireylerin rollerini ve sorumluluklarını belirlememize yardımcı olur ve kaynaklara farklı erişim düzeyine sahip gerçek anlamda bir hiyerarşinin söz konusu olduğunu gösterir. *Bulla*'lar, ticari işlemler için önemli araçlardır. Kilden yapılan bu mahfazalar, küreler, diskler, küçük koniler gibi farklı objeler içerir. *Bulla*'lar ekonomik bir işlemde birim, onluk ve yüzlüğün yanı sıra sözleşmenin içeriğini temsil eder. Anlaşmazlıklar söz konusu olduğu zaman *bulla*'lar kırılır ve malların sayımında söz konusu olan asıl miktarlar anlaşılır. Kontrol işleminin basitleştirilmesi için *bulla*'ların yüzeyine sonradan, içerdiği objeleri temsil eden daireler çizilir ve kesikler atılır. Bunlar, Uruk halklarının kullandığı ilk grafik işaretlerdir. Kısa süre içinde *bulla*'ların yerini üzerinde sayısal semboller olan, başlangıçta oval, sonradan dörtgen tabletler alır. Tabletlerin *cretula*'lara ilaveten kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nesnelerin üzerine bastırılıp mühürlenen bu kilden topaklar, önceki bölümde de söz

ettiğimiz gibi, kapları, depo kapılarını veya haneye tecavüz ve hırsızlığa karşı teminatın gerekli olduğu her türlü obje ve ürün için kullanılırdı; aynı *cretula* ayrıca mührün sahibinin gerçekleştirdiği idari işlemin de doğrudan kanıtını teşkil ederdi, dolayısıyla işi bittikten sonra muhasebe belgesi olarak arşivde muhafaza edilirdi. *Cretula*'nın ekonomik açıdan anlamı, idari işlemlerin muhafaza edilip hatırlanmasına izin veren tabletlerin kullanımıyla tamamlanır. 1928'de Uruk'un Eanna kutsal alanında yürütülen kazılarda 4000 kadar tablet bulunmuştur; bir kısmı kronolojik açıdan IV seviyeye, yani Geç Uruk dönemine, bir kısmı da III. seviyeye, yani Cemdet Nasr olarak tanımlanan III. binyılın başlangıcından hemen sonrasına aittir. Tabletlere ender olarak başka yerlerde de rastlandıysa da, günümüzde Eanna Mezopotamya'nın tamamında, yazının kökeninin incelenebilmesi için olabilecek en somut bulguları oluşturan Geç Uruk dönemine ait tabletlerin en yüksek sayıda bulunduğu yerdir.

Geç Uruk Kültürünün Yayılması

Gian Maria Di Nocera

"Koloni" Olgusu

IV. binyılın ikinci yarısında kentleşme sürecinin ve devlet tipi ilk yapıların oluşumunun yanı sıra, Mezopotamya'nın tamamı başta olmak üzere, daha uzak bölgeler de dâhil Yakındoğu'nun çeşitli bölgeleriyle ilişkiler yoğunlaşır. Bazen bu ilişkiler nüfusun henüz iskân edilmemiş yerlere yeni yerleşimler kurmak için güneyden kuzeye hareketinden oluşur. Aynı zamanda uzun bir geleneğe sahip yerel merkezlerle güneyden gelen gruplar arasında etkileşim gerçekleşir ve bu merkezler Uruk kültürünün hayat tarzını ve iktidar sistemini az veya çok benimserler. Böylece Uruk kültürü Yakındoğu'da farklı şekillerde yayılır. Orta ve Yukarı Fırat boyunca Habuba Kabira, Cebel Aruda, Hassek Höyük ve IV. binyıl ortalarında Urukların ticari üssü olarak ortaya çıkan Sheikh Hassan gibi bazı koloni merkezleri doğar. Yukarı Mezopotamya'da uzun bir yerel geleneğe sahip bazı büyük merkezler koloni olarak nitelenemezse de, Tell Brak, Tell Hamoukar ve Ninova gibi güneyde yer alan ön-kentsel merkezlerin güçlü etkisi altında ka-

lırlar. Anadolu'da, Toros dağlarının güneyinde yer alan Zeytinlibahçe Höyük, Kurban Höyük ve Hacınebi gibi daha küçük bazı yerleşimler de bu gruba dâhildir.

Yukarı Fırat'ın daha da kuzeyinde güneyden gelen bu etkinin farklı bir sonucu görülür; örneğin Arslantepe'de yenilikçi özelliklerle yerel özellikler orijinal bir şekilde kaynaşır. Geç Uruk kültürü, büyük Uruk merkezlerinin baskısından dolayı İran'da da yayılır; örneğin Huzistan'da Mezopotamya'nın alüvyon bölgesinin yayılması sonucunda Susa, Abu Fanduweh ve Chogha Mish ortaya çıkar. Bu baskı sonucunda Orta Zagros dağlarında (Batı İran), Kangavar vadisinde Godin Tepe gibi küçük üsler de kurulur. Godin'in Geç Uruk çağına tarihlendirilen V. dönemi, merkezi bir avluyla üç büyük yapı ile bu yapıya erişim sağlayan bir mekândan oluşur. Bu yapı kompleksinin tamamı, eğrisel, kalın bir duvarla çevrilidir. Bu dönemde Susa, büyük bir yerleşim olmalıydı. Karkheh nehrinin kestiği geniş düzlükte yer alan Susa da, Uruk gibi, ekonomi ve ticaret alanında çeşitli girişimlerin itici merkezi işlevi görüyor olmalıydı. Susa'yı oluşturan dört tepeden biri olan Akropolis Geç Uruk döneminde en azından dokuz hektarlık bir alan kaplamış olmalıydı (Akropolis'in 17. seviyesi), ancak asıl yerleşim alanının yüzölçümünün çok daha geniş olduğu tahmin edilir. Fırat'ın Suriye'deki orta çığırı boyunca yer alan klasik koloni merkezleri, Habuba Kabira ve Cebel Aruda'dır. Habuba Kabira üç ana tepeden oluşur: kuzeyde Tell Habuba, merkezi bölgede daha geniş bir tepe ve güneyde Tell Kannas. Habuba Kabira'nın tamamının on hektarlık bir alanı kapsadığı tahmin edilir. Bu yerleşim IV. binyılın sonlarına denk gelen oldukça kısa bir sürede gelişmiştir. Tespit edilen üç seviyenin en yenilerinin kalibre edilmiş radyometrik tarihleri 3300 ile 2950 arasında yer alır. Bu kronolojik tarihlendirme, kazılarda gün yüzüne çıkarılan arkeolojik buluntularla da teyit edilmiştir: bunların arasında kıvrık ağızlı kâseler (*bevelled rim bowls*) başta olmak üzere seri üretim çanak çömlek, omuz kısmı oyulmuş geometrik motiflerle süslenmiş dört kulplu kaplar ve ağzı kıvrımlı şişelerin yanı sıra bol miktarda idari işlevli nesne vardır. Bu buluntular, kontekstlerin büyük kısmının Geç Uruk dönemine tarihlenmelerine izin verir ve Susa Akropolünün 17. seviyesi ve Uruk'ta, Eanna kutsal alanının IVb-V seviyesine tekabül eder. Yerleşim çekirdeğinin etrafı, kalınlığı üç metreye ulaşan görkemli bir surla çevrilidir. Bu yapının dış cephesinde dörtgen kuleler yer alır; şu ana kadar kuzey tarafında 8, batı tarafında ise 29 kule tespit edilmiştir. Bu surun hemen dışında, tamamı boyunca uzanan ikinci bir sur ilk koruma sistemini teşkil ediyordu. Bu surların üzerinde iki tane kapı ve her kapıdan önce geniş, dörtgen birer alan vardır. Tell Kannas'ın kuzeyinde bulunan, konutlara veya zanaat faaliyetlerine ayrılan alanlar ayrıntılı bir kentsel dokudan oluşur. Burada yer alan, çakıl taşlarıyla döşenmiş sokaklar birbirlerine dikey eksenler üzerine inşa edilmiştir ve drenaj sistemleriyle donatılmıştır. Meskûn alanlar giderek büyümüş olup sonuçta yoğun şekilde iskân edilmiştir. Planlardaki

ortak unsur, üç bölmeli bir yapı ve etrafında küçük odaların bulunduğu geniş, merkezi bir salondur. Birden fazla evin bir araya geldiği, avluların da birleştiği bu inşa modeli, mimari yapı kompleksinin oluşturulmasında kullanılır. Genelde konutlar söz konusuysa da, özellikle avlularda metalürji üretimi gibi zanaat faaliyetlerine ayrılmış alanlar yok değildir. Başka yapılar depolama ve malların idari kontrolü işlevi sergiler. Bu gibi faaliyetler, üzerinde mühür izi olan *cretula*'ların, *bulla*'ların ve sayısal tabletlerin varlığıyla belgelenmiştir.

Habura Kabira'nın yerleşim planı, Güney Mezopotamya modelinin etkisini gösterir ve şehrin idari ve dini merkezi olan Tell Kannas'ta ortaya çıkarılmış tapınaklar bu sıkı ilişkileri teyit eder niteliktedir. Planları üç bölmeli olan bu tapınaklar, Uruk şehrinde bulunan, aynı döneme ait tapınaklarda kullanılan küçük tuğlalarla (*Riemchen*) inşa edilmiş, dış kaplamada aynı kilden koniler kullanılmıştır. Uruk kültürü sona erdiğinde şehir de nihai olarak terk edilir. Habuba Kabira'dan çok uzak olmayan, Cebel Aruda adındaki diğer yerleşim, kireçtaşından bir dizi tepede bulunur. Bu yerleşimde bir tepede, kuzeyinde ve güneyinde, biraz daha alçakta yer alan iki meskûn alana göre hâkim konumda geniş bir törensel-dini alan ortaya çıkarılmıştır. Cebel Aruda'nın da iskân dönemi çok kısa olup 3350 ile 3000 arasında yer alır. Bu dönemin sonunda şiddetli bir yangınla konut işlevli yapıların büyük kısmı yerle bir olduğundan iskân döneminin o anda sona erdiği varsayılır.

Cebel Aruda'nın dini mimarisi Güney Mezopotamya'nın plan modellerini sadık bir şekilde yansıtır. Tepenin en yüksek noktasında önce avlusu bir duvarla çevrili, "Kırmızı Tapınak" olarak bilinen bir tapınak inşa edilir. Biraz altındaki bir terasta çeşitli ocakların bulunduğu bir alan mutfak olarak kullanılır. İkinci yapı safhasında terastaki bölge genişletilip tuğlalarla yapılmış geniş bir terasta toplanır, böylece bu yapı kompleksinin tamamının daha görünür olması sağlanır. Münferit tapınaklar, içerisinde sunak olan büyük bir salonla yanlarda daha küçük odalardan oluşur. Nişler bulunan dış duvarlar bir bütün olarak Uruk'taki "Beyaz Tapınak" ile Tell Uqair'deki "Boyalı Tapınak"ın mimari modellerini andırır.

Tapım alanının kuzeyinde ve güneyinde, muhtemelen tapınak personeline ayrılan konut alanları yer alır. Daha büyük olan evler, bir avlu çevresinde düzenlenmiş ayrı yapılardan oluşur (bu durum daha küçük evlerde söz konusu değildir). Bütün evler, üç bölmeli plana sahiptir. Asıl idari bölge, tapınak bölgesinin güneyinde yer alıyor olmalıydı. Bu yerleşimin en görkemli yapı komplekslerinden birinde sayısal tabletler, *cretula*'lar ve bir mühür gibi idari malzemelerle seri üretim kâseler ve bir depo alanı ortaya çıkarılmıştır. Cebel Aruda'da çanak çömlek, gliptik ve diğer materyal, Uruk ve Susa çanak çömleği ile gliptiğine özgü stil ve motifler içerir. Ancak Susa ile benzerliği sınırlıdır ve sadece belirli unsurları kapsar. Bu yerleşim alanının dini-idari niteliği oldukça ön planladır.

Habuba Kabira ile Cebel Aruda, gerçek anlamda ticari koloniler olarak var olma nedenlerini Geç Uruk döneminin Güney Mezopotamya'sından alırlar. Tell Brak ise, güneyin güçlü etkisinin, sosyal dokuda kendini hissettiren yerel unsuru ortadan kaldıramadığı büyük bir kentsel merkezdir. Yerel seçkin sınıfların Güney Mezopotamya hayat tarzlarını ve idari sistemlerini kendi siyasi güçlerini pekiştirmek ve meşru kılmak için kullanmış olması mümkündür. Brak'ın Geç Uruk/Geç Kalkolitik 5 çağına tarihlendirilen TW alanının 12. seviyesinde Güney Mezopotamya repertuarına özgü çanak çömleğin yanı sıra, boyalı kilden koniler, *bulla*'lar, üzerinde piktografik işaretler olan tabletler ve Habuba Kabira'dakilere benzer armut şeklinde ocaklar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bütün bunlar, Tell Brak'la Uruk dünyası arasındaki güçlü bağlantılara işaret eder, ama burası yine de bir "koloni" sayılmaz.

Anadolu yaylasında bulunan Arslantepe'nin Güney Mezopotamya ile ilişkisi farklıdır ve büyük ihtimalle Orta Fırat üzerindeki yerleşim yerlerinin aracılığını gerektirmiştir. Radyokarbon yöntemiyle tarihlendirilmiş sayısız buluntunun ortaya çıkarıldığı VI A dönemi kronolojik olarak 3350 ile 3000 arasına tarihlendirilir. Arslantepe'nin Geç Kalkolitik 5 dönemi mimari açıdan tapınaklar, depolar, idari malzemenin atık alanları, avlular, koridorlardan ve dini veya seküler, belli başlı kamusal işlevlere ayrılmış alanlardan oluşan karmaşık bir saray kompleksini içerir. Eski tepenin yamaçlarının en yüksek kısımlarında yer alan iki törensel yapı bu yerleşim alanının tamamına hâkimdi. İki tapınak plan ve boyutları açısından birbirlerinin neredeyse aynısıdır ve özgün nitelikler sergilerler. Bu yapılar Mezopotamya geleneklerini temel alsa da yerel gereksinimlerden kaynaklanan örf ve adetler doğrultusunda inşa edilmişlerdir. Çanak çömlek üretimi de bölgesel özelliklere sahiptir, ama Güney Mezopotamya kaynaklı etkiler de yok değildir. Arslantepe'de, tapınaklarda çalışan personele günlük yemeklerini vermek için kullanılan, klasik seri üretim *bevelled rim bowls* yoktur, ancak onun yerine benzer işlevlere sahip "tornadan çıkmış kâseler" vardır.

Geç Uruk dönemine özgü olarak nitelenen özelliklerden çoğu Arslantepe'de benimsenip yerel olarak yorumlanmıştır. "Saray"ın odalarından birinde dokuz kılıç, on iki mızrak ucu, bir plaka, belki bir toka ve dörtlü bir sarmaldan oluşan, arsenikli bakırdan silahlar bulunmuştur. Kılıç yepyeni bir unsur oluşturur; kılıcın kabzası bazen oyma motiflerle süslenmiştir, üç örneğin üzerinde de gümüş kakmalı üçgenler yer alır. Arslantepe'de kılıcın varlığı, savaşma yönteminde köklü bir değişikliğin mevcudiyetini akla getirir; bu özellik Yakındoğu'da sonradan ortaya çıkacak olan imparatorlukta önem kazanacaktır. Dolayısıyla Arslantepe'de metalürji, merkezi bir idari sistemde öncelikli bir rol edinir, çünkü metal, ekonomik prestij ve güç ifadesi haline gelir. Arslantepe yerleşim yeri Yukarı Fırat'ın başlıca, hatta muhtemelen tek idari merkezidir ve bir yanda Doğu ile Orta Anadolu, diğer yanda güney arasında sınır bölgesi işlevi gördüğü

neredeyse kesindir. Bu yerleşim yeri, oynadığı son derece önemli role rağmen, Anadolu'nun geri kalan kısmında olduğu üzere, kentsel özellikler sergilemez.

Geç Uruk Kültürünün Yayılımını Yorumlamak

Uruk kültürünün coğrafi açıdan bu kadar büyük bir bölgeye yayılmasının ardındaki nedenler araştırmacılar arasında geniş kapsamlı tartışmalara konu olmuştur. Uruk kültürünün yayılması konusunda uzun bir süre boyunca Güney Mezopotamya'daki merkezlerin, bu bölgenin yoksun olduğu metal, ahşap ve değerli taşlar gibi hammaddeleri bulma gereksinimi üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla Geç Uruk kültürünün çevre bölgelerdeki varlığı, Anadolu ve İran'daki zengin kaynaklara erişimi kontrol altına alma arzusundan kaynaklanırdı. Yakın bir tarihte Gullermo Algaze yeni bir yaklaşım önererek Uruk kültürünün yayılmasının ardında uzun mesafe ticaretinin olduğunu ortaya attı. Immanuel Wallerstein'ın "dünya sistemi" kuramını temel alan Algaze, Aşağı Mezopotamya'nın şehir devletlerinin anıtsal kamusal yapılarını zenginleştirmek için çok miktarda metal, ahşap ve değerli taşa çok büyük ihtiyacı olduğunu savunur. Bu maddeler hem otorite sembolleriydi, hem de yeni iktidar hiyerarşilerine meşruluk kazandırırdı. Algaze'ye göre bu merkezler bundan dolayı sınırlara yakın bölgelerde kontrol noktaları oluşturmak ve hammaddelerin aralıksız olarak güneye doğru akması için girişimlerde bulundular. Karşılığında sınır bölgelerine buğday veya arpa ve işlenmiş ürünler temin edildi. Böylece sınır bölgelerindeki yerleşim yerlerindeki seçkin sınıflar, ayrıcalıklarını teyit etmek için egzotik mallar elde ederlerdi. Güney Mezopotamya'nın büyük merkezleri, alüvyon ovasını Anadolu'ya bağlayan belli başlı güzergâhlar boyunca gerçek anlamda koloniler, uydu-köyler ve küçük ticari üslerden oluşan bir yerleşim ağının oluşumunu kolaylaştırmış olmalıdır. Bu rekonstrüksiyona Uruk kültürünün etkisini güçlü bir şekilde yansıtan yerler dâhildir, çünkü Güney Mezopotamya toplumlarının hayat tarzını benimseyen yerel iktidar grupları bu devasa kontrol sisteminin başrol oyuncularıydı. Algaze'nin ortaya attığı model hiç şüphesiz araştırmacılar arasında büyük ilgi uyandırdıysa da, bu model bazı durumlarda, bu yoğun uzun mesafe ticaret faaliyetinin yeterli düzeyde arkeolojik buluntularla belgelenmemiş olması gibi nesnel verilerle çelişir. Ayrıca sınır bölgelerindeki merkezlerde Güney Mezopotamya kaynaklı işlenmiş ürünlerin varlığının çok geniş kapsamlı olmadığı görülmektedir. Metalürji gibi birçok alanda sınır bölgelerinin yerleşim yerlerindeki uzmanlaşmış üretim son derece gelişmiş olup güneydeki merkezlerden kaynaklanmadığı bellidir. Algaze'nin "koloni" gözüyle baktığı bazı yerleşim yerlerinin arkeolojik veriler temelinde böyle olmayabileceği de bir başka tartışma konusu teşkil eder. Son yıllarda Uruk dünyasında sınırlara yakın bölgelerde yürütülen araştırmalar sonucunda geçmişte düşünüldüğünden çok daha büyük bir toplumsal ve ekonomik karmaşıklık düzeyinin söz konusu olduğu ortaya çıkarılmıştır. Uruk kültürünün yayılmasını açıklamak için başka bir yaklaşım öne süren Gregory Johnson,

Güney Mezopotamya'daki şehir devletlerinin, tarım amaçlı toprağın yetersiz olmasından ve bireylerle aileleri için iş imkânlarının az olmasından dolayı sürekli olarak kendi aralarında çatışma halinde olduğunu vurgular. Bu sürekli çatışma hali binlerce insanın güneyden Suriye'ye ve Doğu Anadolu'ya göç etmesine neden olmuş olmalıdır. Köklerini kaybeden bu insanlar yeni yerlere yerleşerek Uruk hayat tarzlarını benimsediler. Johnson'ın önerisi oldukça inandırıcıysa da, arkeolojik olarak belgelenmesi her zaman mümkün değildir. Joy McCorriston ve Rita Wright'ın öne sürdüğü bir başka hipoteze göre koyun ve keçi yetiştiriciliği, Geç Uruk ekonomisinde son derece önemli bir kaynak teşkil eder. Bu iki yazara göre bu faaliyet geniş ölçekli tekstil üretimine yönelikti. Yünleri tekstil imalatında kullanılacak olan devasa koyun sürülerin kontrolünün merkezi kurumlar tarafından üstlenilmesi gerekliydi. Bu faaliyetin devasa boyutları, tarım için kullanılmayan engin arazilerin otlak olarak kullanılmasını gerektirdi. Bu amaçla güneydeki büyük kentsel merkezlerin yakın çevresinde uygun araziler araştırıldı ve bu gereksinim nüfusun bir kısmının yeni bölgelere göç etmesine veya dağ eteklerindeki ve yaylalardaki toplumlarla yoğun ilişkiler kurmalarına yol açmış olabilir. Bu münferit yorumların ötesinde, Uruk kültürünün yayılmasının nedenlerinin daha karmaşık olması ve daha uzak bir geçmişe, belki de V. binyıl ortalarına kadar uzanıyor olması mümkündür. Bu süreç IV. binyıl başlarında, yani engin Mezopotamya bölgesi içerisinde, özellikle Dicle ve Fırat rotaları boyunca etkileşimlerin yoğunlaştığı dönemde pekişmeye başlar.

Doğu Akdeniz'de ve Mısır'da Ön-Kentsel Kültürler

Gian Maria Di Nocera

Doğu Akdeniz'de Ghassul Kültürü

Doğu Akdeniz bölgesindeki kentleşme süreci, Mezopotamya bölgesine göre bambaşka niteliklere sahiptir. Filistin'de, Çanak Çömleksiz Neolitik kültürlere özgü yerleşim modeli daha VII. binyılda kesintiye uğramıştır ve göçebe veya

yarı göçebe hayat tarzıyla bağlantılı modeller baskın hale gelmiştir. Bu geçim modeli Necef'te, Ürdün Vadisinde ve Ürdün bölgesinde, yani Doğu Akdeniz'in güney ve doğu bölgelerinde uzun bir süre boyunca söz konusu olmuştur. Lübnan kıyılarıyla Kuzey Filistin'e yerleşenler tarım ve çobanlığa dayalı karışık bir ekonomiye sahip küçük toplumlarken, daha iç bölgelerdeki gruplar daha çok çobanlıkla uğraşıyordu. Bu toplumlar arasında sürekli ilişkiler söz konusu olmuştur. Kuzey Filistin'de Kalkolitik dönemin (4500-3500) tamamı boyunca süren bu yerleşim modeli özellikle büyükbaş hayvanlar ve domuz yetiştiren çiftçi topluluklarını ve ağırlıklı olarak yerleşik bir ekonomiyi temel alır. Güney bölgelerinde nüfusun daha hareketli olması keçi yetiştiriciliğindeki artışa bağlıdır. Bu insanlar Kuzey Necef, Ölü Deniz ve Aşağı Ürdün Vadisinin yanı sıra, Gazze ve Tel Aviv kıyılarında da yaşardı. Bu toplumların hepsi kendine özgü nitelikler sergiler, ama bir bütün olarak, adını Ürdün Nehrinin kıyısında yer alan Teleilat el-Ghassul'dan alan Ghassul tabakasına ait olduğu söylenebilir. Bu küçük toplumlar göçebe olarak yaşarlar, kısmen özerktirler, ancak aralarında, çok engin bir bölgede bir tür kültürel birlik oluşturan sağlam ilişkiler söz konusudur. Ölü Deniz'in batısı, sadece mağaralarda gömüt yerleri, depolar veya kült mekânlarının olduğu çöl bölgesidir. Münferit bir tapınak ve muhtemelen bir hac merkezi olan En Gedi bu son kategoriye bir örnek teşkil eder. Kıyı boyunca gün yüzüne çıkarılmış yerler genelde nekropollerdir. En tipik gömüt biçimi, anakayaya kazılmış küçük mağaralarda birden fazla gömü şeklindedir. Genelde ikincil gömüler söz konusudur. Sıklıkla rastlanan, kulübe biçimli ostothekler bu bölgenin tabakasına özgüdür. Necef'in kuzeyinde görülen çoklu gömüler içeren ve taşlarla işaretlenmiş çukur mezarlar ise daha çok yakınlardaki Sina geleneğini çağrıştırır. Necef'te çok yerleşim yeri vardır, ama küçük boyutlarda olup genelde nehir kıyılarında yer alırlar. Münferit evler zeminin altına, lös katmanına kazılmıştır; bu evler, ağırlıklı olarak çobanlığı temel alan ekonomilerde olduğu üzere, düzenli olarak ve periyodik olarak terk edilip yeniden iskân edilirdi. Aşağı Ürdün Vadisinde bulunan Teleilat el-Ghassul adlı yerleşimde kerpiç ve çamurdan yapılmış evler, yiyecek depolamaya, tapıma ve evle ilgili başka işlevlere yönelik alanlar da içeren avluların çevresinde yer alır. Bu bölgedeki yerleşim yerleri kalıcı türdendir.

Metalürji alanında IV. binyıl ortalarında görülen sıra dışı gelişme süreci tek başına Ghassul kültürüne atfedilir; bu dönemde hem arsenikli bakır bileşimi kullanılır, hem de olağanüstü kalitede objelerin yapımında ilk defa kayıp mum tekniğine başvurulduğu görülür. Bu açıdan en şaşırtıcı keşiflerden biri, Ölü Deniz'in batısında, Nahal Mişmar mağarasında yapılmıştır ve hasırlara sarılmış, sapasağlam halde, 415'i bakır ve arsenikli bakırdan olmak üzere 427 obje bulunmuştur. Bu nesnelerin büyük kısmı topuz başları, asalar ve üzerlerinde hayvan figürleri olan taçlardan ibarettir. Bu göçebe halkların hareketliliklerinden dolayı Sina'daki ve özellikle Necef'in güneyindeki Wadi Feinan'daki mine-

ral yataklarına erişim sağlamış olmaları muhtemeldir; buralar, temelli yerleşmeye uygun olmayan çöl bölgeleridir. Abu Matar ve Şikmim'deki kazılarda bakır objelerin yanı sıra, bu metalin köyde işlendiğini gösteren bakır mineralleri ve atıkları gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu metalürji faaliyetleri büyük ihtimalle takas veya ticarete değil, tam tersine, Ghassul kültür içerisindeki toplumsal hiyerarşilere ve ilk otorite biçimlerinin ortaya çıkmasını vurgulayacak prestijli obje imalatına yönelikti. Ghassul kültürüne ait hiçbir metal objenin Filistin dışında bulunmamış olması bu olguyu teyit eder. IV. binyılın ikinci yarısında güney ve iç bölgelerin yarı göçebe unsuruyla, kuzeydeki yerleşik gruplar arasında giderek daha sıkı bağlar kurulur ve bir kültürel geçişim olgusu sonucunda Ön-Kentsel olarak tanımlanan ve Eski Bronz I çağına tarihlenen dönem başlar. Bu dönemde Filistin'de ilk müstahkem yerleşim yerlerinin ortaya çıkışı gibi çeşitli önemli değişimler gözlemlenir. Ayrıca Filistin'in iç kısımlarında yeni bölgeler meskûn hale gelirken, tarım alanında da ilk defa bağcılık yapılır ve zeytin yetiştirilir. IV. binyıl sonlarında ortaya çıkan bu yeni unsurlar bu bölgeye özgü hale gelecek ve bir sonraki binyılda pekişecektir.

Mısır'da Buto-Ma'adi ve Nakada Kültürleri

Kentleşmenin gelişimi açısından diğer önemli bölge Mısır'dır, ama Doğu Akdeniz bölgesinde olduğu üzere burada da sonuç Mezopotamya'dakinden farklıdır. Nil Vadisinin Mısır'da yer alan kısmı, tahıl tarımı açısından ideal bir ortam teşkil eder, ancak Yukarı Mısır'da gerçek anlamda ilk tarım köylerinin ortaya çıkışı, Hanedan Öncesi olarak bilinen IV. binyılı bulur. Arkeolojik araştırmalar, bu dönemde Aşağı Mısır'da Buto-Ma'adi ve başlangıçta Yukarı Mısır'da var olan Nakada olmak üzere iki farklı kültürel merkezin söz konusu olduğunu göstermiştir. Bu iki kültür arasındaki ayrım, IV. binyılda kullanılan farklı keramik geleneklerini temel alır. Kuzeydeki Buto-Ma'adi kültürü oldukça iyi muhafaza edilmiş olan yerleşim yerleri sayesinde bilinir, güneydeki Nakada kültürü ise, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren, keramik üzerindeki dikkatli tarihlendirmeler temelinde kronolojiyi oluşturmamıza izin veren geniş nekropoller ile belgelenmiştir. Günümüzde Nakada, son zamanlarda yürütülmüş çeşitli stratigrafik bağıntılar ve radyometrik tarihlendirmeler sayesinde üç ana bölüme ayrılır: en eski dönem olup 4000-3500 arasını kapsayan Nakada I, 3500-3200 arasını kapsayan Nakada II ve Mezopotamya'daki Geç Uruk döneminin çağdaşı olan 3200-3000 arasındaki Nakada III.

Ma'adi adlı prehistorik yerleşim yeri Kahire'nin güneyinde bulunur, Buto ise deltanın kuzey kısmında yer alır. Dolayısıyla Buto-Ma'adi kültürü özellikle Kuzey Mısır'da, deltanın kuzeyinden Fayyum bölgesine kadar yaygındır ve özellikleri Yukarı Mısır'daki Nakada kültüründen çok farklıdır. Radyokarbon tarihleri, 3900 ila 3500 arasındaki döneme işaret eder. Ma'adi'deki kazılarda bu köyde tahıl tarımı yapıldığı, büyük baş hayvanlar, koyun, keçi ve domuz

yetiştirildiği teyit edilmiştir. Avcılık buranın ekonomisinde marjinal bir rol oynardı, ama kemikten bazı zıpkınların varlığı, balıkçılık yapıldığını gösterir. Mimari, küçük kuyulardan, direk deliklerinden ve ocaklardan oluşur. Toprağa yarı gömülü dört geniş yapı, Necef Çölündeki aynı döneme ait evleri andırır. Temelleri taştan olan bir tanesi, temel gıdaların depolama alanı olarak yorumlanmıştır. Keramik, küre şeklinde kaplarla Nil kilinden yapılmış, kırınızı veya siyah olan yüzeyleri parlatılmış veya cilalanmış kâselerden oluşur. İlk olarak Doğu Akdeniz bölgesinde üretilmiş olan şarap ve zeytinyağı kapları da burada iyi belgelenmiştir, zaten o bölgeden ithal edildikleri sanılır. Ma'adi'de bulunan iş aletleri, büyük boyutlarda külçeler ve mineraller gibi bakır objeler metalürji faaliyetlerinin varlığını ortaya koyar. Bazı örnekler üzerinde yürütülen analizlerden, Ma'adi'de bulunan bakırın muhtemelen Wadi Arabah'taki madenlerden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Arkeo-zoolojik buluntular arasında muhtemelen evcilleştirilmiş eşeklerin en eski örneği yer alır. Yerleşim yeri içerisindeki kazılarda mezarlar bulunmuşsa da sadece bebeklerle çocuklara aittirler. Köyün dışında ise, Ma'adi'nin 150 metre kadar güneyinde 76 mezarlı ve Wadi Digla yönünde bir kilometre uzaklığında 471 mezarlı (14'ü hayvanlara ait) iki büyük nekropol ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarların yarısı mezar eşyasından yoksundur, diğer yarısında ise genelde bir veya iki süslemesiz kap vardır. En zengin mezarlarda sekiz kap bulunur. Bedenlerin yönü genelde rastgeledir, ama Wadi Digla'daki en geç döneme ait mezarlarda ölüler kıvrılmış konumda, sağ yanları üzerinde, başları güneye, yüzleri doğuya dönük olarak gömülmüştür.

Günümüz Tell el-Fara'in ("firavunların tepesi") şehrinde bulunan Buto sit alanında yapılan kazılar sonucunda, en eski seviyelerinde (I-II), Ma'adi'de bulunan, yani Aşağı Mısır'a özgü keramik eserlerin yer aldığı karmaşık bir tabakalanma ortaya çıkarılmıştır. En yeni seviye olan ve 3300-3200 arasına tarihlenen III'te ise Nakada kültürüne özgü buluntular yer alır. Mimari burada bariz bir şekilde değişir; ilk seviyelerdeki sıkıştırılmış çamurdan yapılan evlerden III. seviyede kerpiç evlere geçilir. Ma'adi köyü, Nakada IIc'ye (3500-3350) tekabül eden IV. binyıl sonlarında terk edilir, ama Buto'daki tabakalanmadan sürekli olarak iskân edildiği anlaşılır ve Aşağı Mısır'ın Hanedan Öncesi Buto-Ma'adi kültürüyle Yukarı Mısır'ı Nakada kültürünün kaynaştığı III. seviyede apaçık bir şekilde belgelenmiştir. Nakada kültürü adını W. M. Flinders Petrie tarafından 1894-95'te kazıların yürütüldüğü, Hanedan Öncesine ait bir yerleşimden alır. Bu yerleşim IV. binyılın tamamı boyunca iskân edilmiştir; Yukarı Mısır bölgesinde bu dönemin en önemli yerleşim yerleri Abydos, Nakada'nın kendisi ve Hierakonpolis'tir. Nakada I dönemine ait yerleşim yerleri Orta Mısır'da, el-Badari bölgesinde de tespit edilmiştir, Nakada II'ye tarihlenen yerler Fayyum'a kadar uzanır, Nakada III dönemine tarihlendirilen buluntular ise Nil deltasına kadar yayılmıştır. Nakada kültürü konusundaki bilgilerimizin büyük kısmını nekropollere borçluyuz. Petrie Nakada'da "kuzey şehri" ve "güney şehri"

olmak üzere iki yerleşim yeri ile 2200'den fazla mezar içeren üç nekropolde kazılar yürütmüştür. 1970 ile 1980'li yılların başları arasında gerçekleştirilen yeni araştırmalarda ahşap ve çamurdan yapılmış kulübelerden ibaret küçük köylerin kalıntıları belgelenmiştir. Bu kulübelerin içerisinde ocaklar ve gıda maddelerinin muhafaza edildiği küçük kuyular vardı. Ekonomi tahıl ve arpa tarımına dayalıydı, büyükbaş hayvanlar, domuz ve keçi yetiştirilirdi, ayrıca balıkçılık yapıldığına dair açık bulgular söz konusudur, ama avcılığın ekonomide marjinal bir rol oynadığı anlaşılır. Güneydeki köyde bulunmuş olan sayısız *cretula*'nın depoların kapaklarında kullanıldığı sanılır. Güney bölgesinin ekonomik uzmanlaşma faaliyetlerine ayrılmış olması muhtemeldir.

Nakada'nın en büyük nekropolü "güney şehri"nin kuzeybatısında bulunurdu; güneyinde muhtemelen küçük bir tarımsal köyle bağlantılı olan B Mezarlığı vardı. Biraz daha güneyinde bulunan T Mezarlığı, Hanedan Öncesi dönemin ileri gelenlerine ayrılmıştı. Nakada döneminde ölülerin bedenlerinin tamamı kıvrılmış vaziyette, dairesel veya dörtgen çukurlara yerleştirilmiştir. Petrie yaklaşık 200 mezarın standart yönelime sahip olduğunu belgelemiş ve bedenlerin sol yanları üzerinde, başları güneye doğru, yüzleri de batıya çevrili olarak konumlandırıldıklarını tespit etmiştir. Bu yönelim, Ma'adi mezarlarında gözlemlenen yönelimin tamamıyla zıddıdır.

Bir yandan Nakada'nın iskânı kentsel bir nitelik sergilemezken, diğer yandan nekropoller zaman içinde sosyal karmaşıklığın giderek arttığını düşündürür. Nakada I'in mezarları küçüktür ve az sayıda eşya içerirler, Nakada II'ninkiler ise daha büyüktür ve daha çok sayıda eşya içerirler. Muhtemelen Nakada II'ye tarihlenen ve sadece 69 mezar içeren T Mezarlığı ileri gelenlere ayrılmıştı. Mezarlar genelde büyüktü ve üç tanesi kerpiçten, karmaşık bir yapıya sahipti. 5 numaralı mezar, taş kaplar ve ithal egzotik maddelerden takılar gibi çok sayıda eşya içeriyordu. Nakada III safhasında mezar sayısı azalır, ama bazıları önemli buluntular içerir; aynı dönemde "kraliyet mezarları" olarak bilinen, kerpiçten yapılmış, nişlerle süslenmiş yapılar içerisinde de mezarlar yer alır. Bu yapı türü Hanedan döneminin başında Nakada'ya özgü asıl anıtsal mezarı temsil eder.

Hierakonpolis'teki kazılarda ortaya çıkarılan, Hanedan Öncesi döneme ait nekropolde Süslemeli Mezar yer alır. Nakada IIc aşamasına tarihlenen bu mezar, Mısır'da Hanedan Öncesinde mezar yapısının duvarlarındaki sıva üzerine resimler çizilmiş olan tek mezardır. Hanedan Öncesine ait Nakada II yerleşiminin geri kalan kısmı toprağa kısmen gömülü dörtgen evlerden oluşur ve bazıları kerpiçten alçak duvarlarla çevrilidir. Zemini kille sıvanmış geniş bir avlunun kült alanı olduğu düşünülür. Kuzey sınırında bir girişe işaret eden direk delikleri ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşim yeri Nakada IIIa'ya kadar tekrar tekrar kullanılıp uyarlanmıştır. Ayrıca keramik ve taş kapların imalatı, takı üretimi ve bira yapımı gibi uzmanlaşma faaliyetleri için bir alan da tespit edilmiştir.

Çölden iki kilometre kadar uzaklıktaki Wadi Abu el-Suffian'da yine üst sı-

nıflardan şahsiyetlere ayrılmış geniş bir nekropol ortaya çıkarılmıştır. Mezar eşyalarındaki keramik eserler, Nakada Ic-IIa'nın geçiş safhasına tarihlendirilebilir. Kayda değer sayıda mezar köpek, eşek, keçi, koyun, büyükbaş hayvan ve domuz gibi evcilleştirilmiş hayvanların yanı sıra, yaban öküzü, babun, timsah, fil, ceylan, yabani tavşan, inek antilobu ve su aygırı gibi yabani türlerin kalıntılarını da içerir. Ancak hayvanlar daima insanlarla bir arada bulunmamıştır. Nitekim bir mezarda bir boğa ve sol yanı üzerinde yatırılmış erkek bir fil olmak üzere sadece hayvan kalıntıları bulunmuştur. Bu nekropolde Nakada III'e tarihlendirilen üç mezar ötekilerden oldukça farklıdır. En eskisinde ayakları boğa ayağı şeklinde yontulmuş ahşap bir yatağın kalıntıları ile altın, gümüş, bakır, akik, turkuaz ve lapis lazuliden, olağanüstü zenginlikte takılar bulunmuştur. Bu mezarların en büyüğünün üzerinde etrafı bir setle çevrili, ahşap ve kamıştan bir yapı vardı. Üçüncü mezar ise pişmiş topraktan bir tabut ile üzerinde "şehir" ve "tanrı" anlamına gelen iki hiyeroglif olan bir *cretula* içeriyordu. Bazı mezarlarda naaşı muhafaza etmeye yönelik, sonraki mumyalama yöntemlerinin öncülü sayılan, bandaj ve ağaç kabuğu gibi bazı yöntemlerin kullanıldığı belirlenmiştir.

Nakada kültürüne ait başka birçok yerleşim de kazılmıştır, ama hiçbiri çok büyük sayılmaz. Hierakonpolis, Nakada ve Abydos yerleşimlerinin coğrafi konumu ise çok önemli bir rol oynamış olmalıdır, çünkü bu merkezler hem bölgesel, hem de uzun mesafeli ticarete elverişli rotalar üzerinde yer alırlar. Bölgesel seçkin sınıflar tarım, zanaat üretimi ve uzun mesafeli ticaret gibi ekonominin birçok yönü üzerindeki kontrollerini arttırmayı başarırlar. Bu üç yerleşim yeri Nakada II ile III'in geç aşamasında kültürel kimliklerinin itici merkezleri olarak işlev görürler ve Mısır'ın deltaya kadar olan kısmını kültürel açıdan birleştirmeyi başarırlar. Bu halkları IV. binyılın sonundaki ilk Mısır devletinin öncüleri olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000)

Şehrin Kökeni

Massimo Maiocchi

MÖ IV. binyılın ortalarına doğru Mezopotamya'nın güneyinde "ilk kentleşme" olarak bilinen, büyük etki yaratacak bir olgu ortaya çıkar; toplumsal, çevresel ve teknolojik unsurların iç içe geçtiği bu olgu sonucunda, tapınak ve saray gibi kurumların çevresinde hiyerarşik olarak düzenlenmiş ilk karmaşık kentsel oluşumlar ortaya çıkar. Bu model birkaç yüzyıl içinde Yakındoğu'nun tamamına yayılır ve yazı gibi, ilk kentsel merkezlerin kendilerini kabul ettirmesine izin veren yeniliklerden birçoğunu beraberinde getirir.

Neolitik Miras

Kentleşme olgusunun ardında, binlerce yıl boyunca gelişen bir dizi tarihi koşul bulunur. MÖ VI. binyıl civarına tarihlenen ilk Neolitik yerleşimler stratejik olarak, Zagros dağlarının etekleri gibi, çeşitli ekolojik birimlerin sınırında yer alır. Bu topluluklarda yiyecek kaynaklarını yerel olarak imal etme teknikleri avcılık-toplayıcılığı tamamlayıcı rol oynarlar ve küçük grupların hayatta kalma ihtimallerini azamiye çıkarmalarına izin verirler. Kuraklık, sel, doğal felaketler veya salgın hastalıklar nedeniyle kaynaklara erişimin ortadan kalkması riski, stratejilerin gıda maddelerine farklı ve uzun süreli olarak erişmeye izin verecek şekilde çeşitlendirilmesi sayesinde asgariye indirilir. Makul derecede erişilebilir bir mekân içerisindeki bu çeşitlilik arayışı, özellikle yağışın sulamasız tarım için yeterli olduğu bölgelerde tezahür eder; örneğin ilk kentleşme

MÖ IV. binyılın ortalarına doğru, Babil'in çevre bölgelerinde gerçekleşecektir. Yabani türlerin evcilleştirilmesi, mevsimsel döngüler ve bölge konusunda bilgi sahibi olma, tahılları kavurma, kurutma ve öğütme tekniklerinin geliştirilmesi ve keramik imalatının çeşitlendirilmesi, büyük boyutlu bir kentsel merkezin gelişmesi için elzem önkoşullardır. Saban-tohum ekme makinesinin icadıyla yeni bir katkı elde edilir, çünkü bu alet sayesinde tarım faaliyetlerine ayrılan zamanda ve işgücünde kayda değer derecede azalma sağlanır. Antikçağda Yakındoğu tarihinin tamamı boyunca başlıca gıda kaynağı olan arpanın evcilleştirilmesine gelince, doğal seçilimle insan emeğinin birleşik etkisi sayesinde daha bereketli çeşitleri gelişir. Hızla yayılan altı sıra taneli başaklar, iki sıralı yabani arpanın yerini alır. Artan tane sayısına daha dayanıklı bir sap eklenir, böylece hasat sırasında mahsulün doğru şekilde toplanma, dolayısıyla da bir sonraki tarımsal döngüde kullanılma ihtimali artar.

Ancak teknolojik yenilikler, kültürel, toplumsal ve ekonomik türden değişimlere neden olan tek itici güç olarak görülemez ve ilk toplulukların yerleşme süreçleri üzerinde çok etkili olan çevresel bağlamın bir parçasıdırlar. Uruk, Mezopotamya alüvyon bölgesinin güneyinde, yağışın sulama yardımı olmadan arpa yetiştirilmesi için yeterli olmadığı Fırat nehri kıyısında bulunur. MÖ IV. binyılına ait paleo-iklim verileri hem Basra Körfezinin sularının çekilmesi, hem de yağışların azalması sonucunda iklimin giderek kuruduğunu göstermiştir. Daha önceleri aşırı miktardaki sudan dolayı sıklıkla su baskınlarına maruz kalan Güney Babil artık tarımsal kaynakların kullanımı açısından ideal bir durumdadır. Taşkın ovalarında, sınırlı boyutta toplulukların bile açabileceği küçük kanallar sayesinde kolaylıkla tarım yapılabilir. Mahsul çok bereketlidir, yılda iki veya üç defa ürün alındığı olur ve altı sıralı arpa hasadın daha da yüksek olmasına olanak tanır. Küçük boyutlu yerleşimler zenginleşir ve aralarında sıkı ilişkiler gelişir; böyle bir şey, toplumlar arası ilişkileri sınırlayan geniş bir hinterlanda ihtiyaç duyan avcılık-toplayıcılık temelli toplumlar için imkânsız olurdu. Demografik büyümede büyük bir artış olsa da düzeyi konusunda farklı görüşler söz konusudur. En iyimser görüşlere göre MÖ IV. binyılda Babil'de görülen nüfus artışı sadece yerel büyüme göz önüne alınarak açıklanamaz. Bu durumda etkisi yerel yer değiştirmelere eklenen büyük göç hareketleri yer almış olmalıdır. Dolayısıyla Sümerlerin Mezopotamya'nın güneyine yerleşmesi bu dönemde gerçekleşmiş olabilir.

Yürütülen arkeolojik yüzey araştırmalarından, MÖ IV. binyılda güneydeki kırsal yerleşimlerin sayısının giderek azaldığı ama toplam nüfusun arttığı ve yüzölçümü 30 hektarı aşan merkezlerde toplandığı apaçık bir şekilde görülür. Bu olgunun ardında yine yağıştaki kademeli azalma ve ona bağlı olarak nehir sularının geri çekilmesi yatar: daha önceleri Fırat nehrinin küçük kollarının kıyısında yer alan köyler, nehirle daha doğrudan temas içinde olan yerleşim yerlerine dâhil olur. Demografik yoğunlaşma kentleşemeye daha da katkıda bulunur: Uruk'un

yüzölçümü önce 70 hektara, MÖ 2900'e doğru, yani Ön Hanedanlar devrinde de 100 hektara ulaşır. Bunlar, gerçek anlamda bir metropolün boyutlarıdır ve şehrin Klasik Çağ Atinasının yüzölçümünün iki katına ulaştığını gösterir.

İklimin yavaş da olsa giderek kuraklaşması, tarlalardan yüksek mahsul alınmasını sağlayacak kanalların kazılmasını gerektirir. MÖ IV. binyıl ortalarında bu sadece kısmi bir ihtiyaçtır, ama ileride tüm kralların başlıca endişe kaynaklarından biri haline gelecek ve kentleşmenin ardındaki en önemli dürtülerden birini teşkil edecektir. Mezopotamya'nın güneyinde, uzun tarlalara dayanan bir tarım sistemi gelişir, böylece tüm tarlaların kısa kenarının suyoluna erişimi olunca saban-tohum ekme makinesinin de potansiyeli azamiye çıkarılmış olur. Bu sistemin tam olarak ne zaman kullanılmaya başlandığını bilmiyoruz, çünkü verilerin büyük kısmı Mezopotamya'nın Ön Hanedanlar devrine aittir (özellikle Lugalanda ve İri-inim-gina arasında yer alan Lagaş şehri, MÖ y. 2350), ama son 20 yıllık sürede hak ettikleri ilgiyi görmeye başlamış olan Uruk dönemine ait bazı metinler, daha sonraki dönemle ilgili bilinenlerle uyumludur. Tarımsal arazilerin birbirine yakınlığı, kıyısında bulundukları aynı suyoluna bağımlı olmaları ve sistemin zaman içinde böyle muhafaza edilmesi, toprağın idaresinin merkezileştirilmesini kolaylaştırır. Kabaca eşitlikçi sayılabilecek toplum yapısından gayrışahsi devlet oluşumuna geçişte tapınaklar önemli bir rol oynar. Toprakların merkezi idaresini ve üretilen malların dağıtım sistemini gerekçelendirmeye yarayacak ideolojik sistem bu şekilde oluşacaktır. Uruk'ta yürütülen kazılar sonucunda Anu (Gökyüzü tanrısı) zigguratı ve tanrıça İnanna'ya (Venüs gezegeniyle özdeşleştirilmiştir) adanmış, işlevleri henüz tamamıyla belirlenememiş bir dizi yapıdan oluşan Eanna kutsal alanı olmak üzere anıtsal bir yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır. Eanna, Uruk'un tarihinde, tapınak alanını yeniden yapılandırmak amacıyla defalarca dümdüz edilmiştir; bu alan MÖ 3100'e doğru kentsel dokuya göre 30 metre kadar yükseğinde olmalıydı. IVa seviyesinde bulunan çok sayıda çivi yazılı tablet ve silindirik mühür, IV. binyılda Uruk'un ekonomik ve toplumsal hayatı konusunda değerli bilgiler sunar. Burada ilk şehrin ortaya çıkışının ardında yatan ve yerleşim sistemlerinin değişen iklim tablosuna uyarlanmasına izin veren, iç içe geçmiş olguların ne kadar kademeli şekilde geliştiği vurgulanmalıdır. Başka bir deyişle unsurların arasında dinamik ilişkilerin olduğu bir mekanizma söz konusudur ve değişiklikler makul ölçülerde ve sürelerde gerçekleşir. İşlevsel açıdan bakınca, kentsel merkezlerin gelişimine izin veren, toplumsal, ekonomik ve çevresel değişikliklerden kaynaklanan yeni sorulara cevap bulma ihtiyacı olacaktır.

Ekonomik ve Toplumsal Yapı

MÖ IV. binyılın sonunda Uruk toplumunun ve ekonomisinin ifade şekilleri konusunda yürütülen araştırmalar iki ayrıcalıklı kaynak tipolojisini temel alır: Arkaik Çağa ait metinler ve mühürlerle vazolar üzerindeki ikonografik tasvir-

ler. Metinler açısından, çivi yazılı ilk tabletler ortaya çıktığı andan itibaren iki yazılı kaynak tipolojisi söz konusudur: eskiliklerinden dolayı her ikisinin de deşifre edilmesi zor olan idari raporlar ve sözlüksel metinler. Hem söz konusu dönem, hem de Yakındoğu'nun Antikçağ tarihinin tamamı açısından idari belgelerin sayısı daha çoktur. IVa seviyesinden günümüze ulaşmış, çoğu bölük pörçük olan 1800 kadar tabletin yirmi kadarı sözlükseldir; bunlara III. seviyede (MÖ y. 3100-2900 arası Cemdet-Nasr dönemi olarak bilinir) bulunmuş, 700 kadarı sözlüksel olan 3200 metin eklenebilir. Her iki metin tipolojisi başlardan itibaren hiyerarşik olarak düzenlenmiş, iş bölümü düzeyinde son derece uzmanlaşmış, katmanlı bir topluma tanıklık eder. İdari belgelerin sunduğu veriler kısmiyse de, merkezi otoritenin yeniden bölüşüm sistemine dayalı şehir idare mekanizmasının ayrıntılarını içerirler. Belgelerin hem daha çok, hem de daha anlaşılır olduğu sonraki dönem verileri de göz önüne alındığında, ortaya çıkan ekonomik tablo temelde, sonraki dönemlerde de Yakındoğu ekonomisinin iki ana direğini oluşturmaya devam edecek olan arpa yetiştiriciliğine ve küçükbaş hayvancılığa dayalıdır.

Arkaik döneme ait tabletlerin öne çıkan özelliklerinden biri, standart bir metrik sistemin kullanımıdır. Bu nokta, kentleşmenin ifade edildiği şekillere kıyasla genelde göz ardı edilir, ama şehrin depolarına girip çıkan malların etkin idaresi ancak ağırlık ve ölçü gelenekleri sayesinde gerçekleşebilir ve bu gelenekler ekonomik merkezileşme sürecinin en önemli yönlerinden birini oluşturur. MÖ IV. binyılın ağırlık ve ölçü sistemi kaçınılmaz olarak bazı tutarsızlıklar içerirse de, devletin muhasebesi açısından yeterlidir. Böylelikle arpa miktarı, kuru gıdalar için hacim standardı ve onun katlarıyla askatları doğrultusunda, belirli bir bira miktarı sıvılar için hacim standardı doğrultusunda ölçülür, vs. Standardizasyon süreci, seri üretim ve azık sistemi gibi ön-devlet organizmasının oluşumu açısından çok önem taşıyan iki olguyla da bağlantılıdır.

Özellikle keramik alanında seri üretim yapıldığı görülür. Uruk'ta Kalkolitik dönemin sonlarına özgü, tornada imal edilmiş zengin süslemeler içeren keramikten (en tanınmış merkezinden dolayı Obeyd olarak bilinir) yavaş yavaş süslemelerin bir dizi yatay veya dalgalı çizgiyle sınırlı olduğu daha kaba bir imalata geçilir. Bu keramik eserlere muhtemelen işçilerin gündelik azıkları için kullanılan, kenarları yuvarlanmış, kalıpla üretilmiş binlerce kâse eklenir. Bu kâselerin arpa veya başka gıda türleri için kullanıldığını, ağzı temsil eden bir simgeyle söz konusu kâseyi temsil eden bir simgenin yan yana yer aldığı, "yemek için" anlamına gelen bir piktogramdan anlıyoruz. Bu kâselerden Uruk'un yanı sıra, Susiana'da (İran'ın batısı) ve daha genel anlamda Uruk kültürünün yayıldığı bütün bölgelerde bol miktarda bulunmuştur.

İlk kentleşmeyle birlikte yaygın hale gelen azık sistemi, gelecekteki bütün merkezlerin toplumsal yapısının temelinde yatan merkezi bir gerçekliğe geçişe işaret eder. Tapınak ve saray gibi büyük kurumlar tarafından idare edilen bu sistem, kanal kazma, yapı inşa etme, tarla sürme ve kumaş dokuma gibi amaç-

larla, genelde aylık olarak hesaplanan süreler boyunca zorunlu işgücü kullanımını öngörür. Merkezi idare bu zorunlu çalışma karşılığında çalışanlara belli miktarda arpa, kumaş ve zeytinyağı verir. Bu aylık maaş, işin fiili süresinin tamamı için verilir ve bu süre arpanın tarımsal döngüsünü temel alır. Azık miktarı hem çalışmanın türüne, hem de çalışanların yaşına, cinsiyetine ve sosyal statüsüne bağlıdır. Ebla ve Girsu'daki Sargon öncesi metinlerde (MÖ y. 2400) görüldüğü üzere, yetişkin erkeklere ayda ortalama 60 litre arpa verilirken, kadınlara ve çocuklarına yaklaşık olarak yarısı verilir. Tarımsal bölgelerin denetimcileri gibi üst sınıftan erkek memurlara yapılan ödemelerde kayda değer düzeyde farklar görülür; bu tür aylık ödemeler taban maaşın iki katına kadar çıkabilir.

Çalışma alanındaki görevler de, maaş için temel alınan yaş ve cinsiyet kriterleri doğrultusunda düzenlenir: erkekler tarlalarda ve fiziksel gücün gerekli olduğu tüm işlerde çalıştırılır; kadınlar değirmende veya dokumada çalışır, kumaşların hem azık sisteminde kullanılan kısmını, hem de iç ticarete ve ihracata yönelik kısmını üretirler.

Taştan küçük bloklar olan silindirik mühürlerin eğimli yüzeyine negatif olarak yontulmuş çeşitli sahneler, Uruk'un Arkaik döneminde hayata dair bir kesit sunar. Silindirler kilin üzerinde yuvarlanarak bastırılınca bu sahneler, pozitif olarak basılır. Amaç, kapılara veya kapaklara az miktarda kil uygulayarak mekânları veya kapları mühürlemektir. Söz konusu yüzeyin tamamının mühürlenmesiyle, *cretula*'nın tahrifatı engellenmiş olunur. Mühürlerin tanıklık ettiği ikonografik repertuara, yapı inşası, gıda kaynaklarının dönüşümü, hayvan motifleri (hem yetiştiricilik, hem de güreş), tekne geçitleri, hapishanelerden sahneler ve geometrik motifler gibi çok çeşitli sahneler dâhildir. Kral-rahip olarak bilinen, başında sonraki dönemlerde şehir idarecilerinin taktığı türden bir başlık olan kişinin burada önemli bir rol oynadığı görülür. Gliptik, şehir hayatının tüm aşamalarını koordine eden büyük kurumların idaresinde çok katmanlı ve son derece uzmanlaşmış bir toplumu yansıtır.

İş bölümü, kentsel oluşumun başlıca özelliklerinden biridir ve üretim birimleri katı bir şekilde yapılandırılmıştır. Uruk'un "kült kabı" olarak bilinen eserin figüratif sahneleri bu açıdan çok miktarda bilgi sunar. Su mermerinden yapılmış bu kapta üç kuşak halinde yontmalar yer alır: en alttakinde suyla ilgili, bitkisel ve hayvansal motifler (çok küçük hayvanlar) yer alır; orta kuşakta çıplak erkeklerden oluşan bir alay ekmek dolu sepetler, (muhtemelen bira dolu) kaplar ve başka yiyecekler taşır; en üst kuşakta tanrıça İnanna müritlerinden birinin adaklarını kabul eder, arka tarafta da kral-rahip yer alır. Kabın üzerindeki her şey düzen ve yapılandırma fikrini aktarmaya katkıda bulunur; bu fikre sözlüksel metinlerin tanıklık ettiği sosyal hiyerarşide ve özellikle Sümer dilinde yazılmış, şehrin iç yapısı hakkında bilgi sunan meslekler listesinde de rastlanır. Birçok terimin anlamı kesin değildir ve yorumlamaların temel ala-

bileceği tek kaynak, yarım binyıldan uzun bir süre sonrasına tarihlendirilen Akadça tercümesidir. Ancak olası anlamsal türemeler göz önüne alındığında bile, memur listesinin hiyerarşik bir kriter doğrultusunda hazırlandığı bellidir, çünkü önce örneğin adaletin icrası, tarımsal bölgelerin idaresi ve dini işlevlerle bağlantılı üst düzey memurlara, sonra çömlekçiler, fırıncılar ve aşçılar gibi çeşitli türden zanaatkârlara yer verilmiştir.

MÖ IV. binyılın ikinci yarısına doğru Uruk kültürü Mezopotamya taşkın ovasının güneyinden günümüzde İran'da bulunan Susa'ya kadar uzanır, Fırat nehrinden yukarıya, Ninova'ya, Habur nehrinden de Suriye'nin kuzeyine (Habuba Kabira) kadar ulaşır. Muhtemelen uzun mesafeli ticaret yollarını güvenlik altına almak amacıyla iki-üç kuşak boyunca koloni olarak ortaya çıkan bütün bu yerleşimlerden geriye kalan maddi izler (*bulla*'lar, mühürler, keramik, kıvrık ağızlı kâseler, anıtsal yapılar, vs.) güneydeki metropollere özgü izlere çok benzer. Farklı şekillerde benimsenecek ve değişken yerel katkılarla oluşacak olan kentsel kültürün aktarım çizgileri bunlar olacaktır; hepsi de Geç Uruk döneminde geliştirilmiş, yazının aralarında çok önemli bir rol oynadığı kentsel idare tekniklerine çok şey borçludur.

Yazının Doğuşu

Yazının doğuşunu şehirlerin ortaya çıkışıyla sonuçlanacak yerleşim sürecinin sayısız anlarından biri olarak (ama zirvesi değil) algılamak mümkünse de, bu yeniliğin Antikçağın kültürleri üzerindeki etkisini önemsememek zordur. Bu konuda eldeki belgeler neredeyse sadece iki merkezle sınırlıdır, çünkü bu dönemde yalnızca Uruk ve Susa makul düzeyde incelenmiştir. Uruk'ta bulunan tabletler ikincil bir konteksten, yani dolgu malzemesi olarak kullanıldıkları Eanna kutsal alanından gelir. Birincil kontekstleri konusundaki bilgi eksikliği, Yakındoğu'da yazının tarihinin rekonstrüksiyonunu zorlaştırırsa da bu zorluğun eleştirel metodoloji yoluyla aşılması mümkündür. Mezopotamya'da ilk metinler, Geç Uruk döneminin sonlarında (MÖ y. 3400-y. 3100) ve muhtemelen Mısır'da Hanedan 0'ın ön-hiyeroglif belgelerinden kısa bir süre önce ortaya çıkar. Bu ilk belgelerden önceki uzun dönemde farklı hesap ve maddi yazı sistemleri geliştirilmiştir. Nitekim MÖ IX. binyıldan itibaren kullanılan, taştan veya kilden küçük objelerin (genelde uzunlukları 2-3 cm'yi aşmaz), daha geç döneme ait buluntulara dayanılarak, sayısal işaretler olarak kullanıldığı sanılır. Bu gibi objeler Mısır'dan İran'a kadar, Yakındoğu'nun tamamında bulunmuştur. Mezopotamya'da, çivi yazısının tamamıyla geliştiği MÖ II. binyıla kadar kullanılmaya devam edeceklerdir. Daha eski dönemle ilgili olarak, kumaş veya deri gibi dayanıksız malzemeden kaplarda tutulduklarından zamana yenik düştükleri düşünülür.

Hesap araçları olduğu varsayılan bu objelerin en sık rastlanan çeşitleri koni, disk, çokgen veya yarım ay şeklindedir; her biri belli bir mal türü (koyun, keçi, kumaş, vs.) saymak için kullanılmış olabilir. Bu işaretlere bazen basit

kesikler eklenmiştir: bunlar genelde birbirine paralel, ışınsal veya ortogonal çizgiler, ender olarak da eğimli çizgiler şeklindedir. Bunların yanı sıra, farklı sayılarda ve işlevleri belli olmayan delikler de vardır. Bazı örneklerin biçimi ve üzerlerindeki işaretler, MÖ IV. binyıl sonlarında ortaya çıkacak olan çivi yazısı işaretleriyle kıyaslanabilir. Ancak sayısal işaretlerin büyük kısmı için bu türden denklikler bulmak mümkün değildir. Geç Uruk döneminden itibaren bu küçük objeler *bulla* adı verilen, içi boş, kilden kürelerin içine yerleştirilir; bu objeler Uruk'un yanı sıra, çok miktarda bulundukları doğuda Susiana'dan kuzeyde Suriye'ye kadar, bu kültürün yayıldığı çeşitli bölgelerde de ele geçmiştir. Genelde üzerlerinde bulunan mühür izi tek bir mühürle yapılmış eldeki alanın tamamını kaplar. Bu objelerin malların birden fazla şahıs arasında gidiş gelişinde hafızaya yardımcı olarak kullanıldığı sanılır. Örneğin merkezi idare belli bir çobana kaç tane hayvanın emanet edildiğinin veya belli bir kişiye tarlaya ekim yapmak üzere ne kadar arpa verildiğinin hesabını yapmak isteyebilirdi. Mühür hem içeriğin, yani işaretlerin sağlam kalmasını temin ederdi, hem de söz konusu özne veya işlemin garantörü hakkında bilgi verirdi. Örneğin otlaktan dönen hayvanların tasvir edildiği bir mühür, sürülerin idaresinden sorumlu olan kurumla bağdaştırılırdı. Başka bir *bulla* tipolojisinin üzerinde ise içindeki işaretlerin izleri bulunur. Böylelikle içindeki işaret sayısını ve tipolojisini kontrol etmek için belgeyi yok etmeye gerek yoktur. Ancak son zamanlarda X ışınlarıyla yapılan, objeye zarar vermeyen incelemeler sonucunda *bulla*'ların dışındaki izlerin daima içlerindeki işaretlere tekabül etmediğini belirlemek mümkün olmuştur.

Gün yüzüne çıkarılan üçüncü obje tipolojisi, üzerlerinde sayılara dayandırılabilecek, daire ve yarım daire şeklinde kesikler olan sayısal tabletlerden oluşur. Son olarak Eanna'nın daha yakın zamanlara ait seviyelerinde, en eski piktografik işaret repertuarının kullanıldığı çivi yazılı tabletler bulunmuştur. Bazı günümüz araştırmacıları (özellikle bu konuyu tartışma açmış olan Pierre Amiet ve Denise Schmandt-Besserat) bu maddi mecraları evrimsel bir model doğrultusunda ilişkilendirmeye çalışmıştır. Buna göre zaman içinde çeşitli uyarlamalar sonucunda sayısal işaretler içeren *bulla*'lardan, içerdikleri işaretlerin izini dışında taşıyanlara, sonra sayısal tabletlere ve gerçek anlamda çivi yazılı tabletlere geçilmiştir. Ancak bu kuram eldeki belgelerin birçok özelliğini açıklamakta yeterli değildir ve bir dizi eleştiriye fırsat verir. Her şeyden önce, çivi yazısı işaretlerinin sayısal tabletlerden türediğini gerekçelendirmek mümkün değildir, çünkü metrolojik işaretlerden farklı işaretler içermezler. Ancak Uruk ve Susiana'da, yanlarında çivi yazısıyla bir veya azami iki işaretin yer aldığı uzun sayı listeleri içeren bazı sayısal-ideografik tabletlerin belgelendiği göz önüne alınmalıdır. Bazılarının üzerinde mühür izleri bulunan bu tabletler, sayısal tabletlerle daha sonraki döneme ait çivi yazılı tabletler arasındaki bağlantıyı teşkil ediyor olabilir. İkinci olarak, bazı işaretlerle sonraki döneme ait çivi yazısı işaretleri arasında denklik olmama-

sı, yazının *bulla* sisteminin etkisi altında kalmış olabileceğini, ancak sadece bazı özelliklerini benimsediğini akla getirir. Ayrıca, işaretlerin belgelendiği son derece geniş alanda aynı hesaplama sisteminin kullanılmış olması pek muhtemel görünmez. Bu kadar farklı türde işaretlerin var olması ve bazılarının delikli olması, farklı işlevleri olduğuna, hatta oldukları bölgeye göre değişkenlik gösterdiğine işaret edebilir. *Bulla*'ların içindeki işaretler de yüzeylerindeki izlere daima tekabül etmezler, bu da hafızaya yardımcı olma amaçlı bu sistemlerin farklı bireyler veya gruplar tarafından farklı kurallar doğrultusunda kullanıldığı anlamına gelebilir. Dolayısıyla bu maddi mecraları muhasebe kayıtları alanında birbirinden bağımsız girişimler olarak görmek ve sayısal-ideografik tabletlerden çivi yazılı tabletlere evrimsel geçişe kesin gözüyle bakmamak daha doğru olacaktır. Hepsi aynı döneme ait olan (gerçi Susa'daki *bulla* sisteminin ilk tabletlerden kısa bir süre önce kullanılmaya başlandığı sanılır) ve bir anlamda birbiriyle rekabet eden çeşitli sistemler arasında gelişmekte olan bir şehrin muhasebe ihtiyaçlarını karşılamaya en uygun olanı yaygın hale gelmiş olmalıdır. Çivi yazılı belgelerin, o zamana kadar logografik [bir simgenin tüm ifadeyi temsil ettiği] şekilde ifade edilen, yani söylemin sesbirimsel versiyonunun tamamının yazıya dökülmediği Sümer dilini tamamıyla kayıt altına alabilmesi için Ur'un Arkaik döneme ait metinlerine (MÖ y. 2800) ve özellikle Fara dönemine (MÖ y. 2500) kadar, yani yüzyıllarca beklemek gerekecektir. Çivi yazısı zaman içinde Sümerceden farklı diller konuşan birçok halk tarafından ödünç alınıp uyarlanacaktır; örneğin bir Sami halkı olan Akkadlar, sayısal işaretlerin yanı sıra, telaffuza ve Akkad dilindeki karşılığa da yer veren iki dilli sözlükler hazırlayacaktır

Yazının idari ihtiyaçlara cevaben ortaya çıkışıyla ilgili olarak sıklıkla MÖ III. binyıl sonlarında Sümer kaynaklarında sunulan versiyon alıntılanır. Emmerkar ve Aratta Beyi olarak bilinen bir yazıda Uruk kralı olan Emmerkar'ın, İran yaylasının ötesindeki Aratta Beyine gidecek olan habercisinin (hitabet veya belki de hafıza alanındaki) beceriksizliğinden dolayı yazıyı icat ettiği anlatılır: "Haberci, ağzı ağır olduğundan (mesajı) tekrar edecek halde değildi, dolayısıyla Kulaba (Uruk'un en önemli bölgesi) Beyi kili şekillendirerek tabletlerde (yapıldığı) gibi üzerine kelimeler koydu. Kelimeler daha önce hiç kile konmamıştı".

Tarihe karşıt olduğuna şüphe olmayan bu anlatım yine de bizi Mezopotamya ideolojisinin Ön Hanedanlar devrinde açıkça belli olacak olan temel bir özelliği, yani kraliyetle idare arasındaki bağlantı üzerinde düşünmeye iter.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Yakındoğu'nun Geri Kalanında Şehirler ve Devlet Oluşumları, s. 98; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; İmparatorluk Başkenti ve Başkentler İmparatorluğu: Assurluların Şehir ve Ülke İnşası, s. 381; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Hattuşaş, Hitit Başkentinde Sanat ve Mimari, s. 347; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşaatı, s. 294;

Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi

Massimo Maiocchi

MÖ 3000 ile 2400 arasında bağımsız şehir devletleri olarak karşımıza çıkan çeşitli kentsel oluşumlar arasındaki ilişkiler yoğunlaşır. Dolayısıyla uzun mesafeler üzerinden hem barışçıl işbirliği ve ticaret dönemleri, hem de kaynakların ve toprakların kontrolü için ihtilaf dönemleri yaşanır. İlk kral yazıtlarının tanıklık ettiği istikrarsızlık tablosunda ideolojik açıdan Nippur ve Kiş sırasıyla dini ve siyasi merkezler olarak öne çıkar.

Şehir Devletleri Sistemi

MÖ III. binyılın ilk yüzyıllarında en geniş yüzölçümüne ulaşan Uruk şehrinin kentsel profiline, çevre bölgeyle olan ilişkileri açısından son derece önemli bir unsur olan surlar eklenir. Surların, Mezopotamya'da uzun sürecek olan (MÖ 2900-2350) Ön Hanedanlar döneminin karakteristik özelliğini, yani şehir devletleri arasında ihtilafların ve rekabetin doğuşunu yansıttığını söyleyebiliriz. Gerçi sonraki literatürde Uruk'un harikalarından biri olarak tanıtılacak olan kerpiçten bir surun inşası şehri ve hinterlandını ağır bir çöküşten kurtarmayacaktır. Fırat nehrinin bazı kollarının seyrinin değişmesi, şehrin giderek çöküşünün nedenlerinden birini teşkil edebilir; suyollarının seyrinin dönemsel olarak değişmesi, bazı siyasi oluşumların ortadan kalkmasına, bazılarının da doğmasına neden olacaktır. Yüzyıllar geçtikçe Orta Babil'de Kiş ve Nippur, Mezopotamya'nın en güneyinde de Şuruppak, Adab (Bismaya), Lagaş (Tell al-Hiba), Umma (Tell Jokha) ve Eridu (Tell Abu Shahrain) gibi merkezler ortaya çıkar. Köylerin krize girip kentsel merkezlerin ortaya çıkışı Güney Babil'de giderek yoğunlaşırken, suya erişimdeki azalmanın daha az hissedildiği kuzeyde bu dönüşümün daha sınırlı şekilde gerçekleştiği sanılır. Bağımsız şehir devletlerine dönüşecek olan çeşitli merkezler arasındaki bölgesel farklılıklar da giderek artar. Tapınakların yanı sıra saray oldukları kesin olarak belirlenen ilk yapılar ortaya çıkar (örneğin Kiş'te), ama MÖ IV. binyılın sonlarından itibaren Uruk'ta da görülürler. Bu arada, epigrafik belgelerdeki artış sayesinde bir yandan dini ideoloji, diğer yandan kraliyet propagandası giderek gelişir.

Ön Hanedanlar dönemi geleneksel olarak arkeolojik açıdan üçe bölünür: Ön Hanedan I (MÖ 2900-2750), II (MÖ 2750-2600) ve IIIa (MÖ 2600-2450) ile IIIb'den (MÖ 2450-2350) oluşan III. Bu dönemin MÖ III. binyılın ilk yüzyıllarını kapsayan ilk bölümüyle ilgili olarak, siyasi tarihine dair herhangi bir varsayımda bulunmamıza izin verecek tarihyazımsal türden yazıtlara henüz sahip

değiliz. Bu kaynak türü MÖ 2600'a doğru, tapınaklara adanan objelerin üzerine yontulmuş kral isimleri şeklinde karşımıza çıkar. Dolayısıyla çeşitli kralların çağdaşlığı konusunda kesin bir kronolojik liste oluşturmak son derece zordur. Bu dönemin sonunda ise epigrafik dokümantasyonda hem sayı, hem de ayrıntı açısından artış olur. Ön Hanedanlar dönemi genel anlamda oldukça üniter bir dönem olarak görülebilse ve şehir devletlerinin siyasi muhataplar olarak ortaya çıkışı MÖ III. binyılın ilk yarısındaki olayların ortak paydası sayılabilse de, bu dönemin başlarını niteleyen dönüşüm süreçlerini incelemek zordur. Mezopotamya'nın güneyindeki belli başlı şehirlerin bazılarında bazen işbirliği, bazen de savaşa dönüşecek ihtilaf dönemleri konusunda bilgi sahibiyiz, ama kaynakların azlığından dolayı siyasi tablonun barış içinde bir arada yaşamaktan endemik bir savaş durumuna nasıl geçtiğini anlamak imkânsızdır.

Merkezileşme ve partikülarizm de, Ön Hanedanlar dönemini yorumlamamıza yardımcı olacak iki kavramdır. Birinci olgu ancak III. binyıl ortalarından sonra belgelenebilirken, ikincisi yerel kültlerin yayılmaya başlamasıyla hemen gerçekleşir. Dini ideoloji şehre diğer kentsel merkezlere kıyasla kendi bireyselliğini kabul ettirme imkânı verir. Tüm kentsel oluşumlar şehrin tanrısının ve onun tanrısal ailesinin merkezi haline gelir. Sümer ülkesinin kutsal şehri olarak öne çıkan Nippur (diğer adıyla Nibru, günümüzde Nuffar), tutarsız bir askeri gücün karşısındaki önemli ideolojik rolünden dolayı bazı açılardan zamanın ilerisinde bir Vatikan olarak tanımlanabilir. Nitekim Sümer dini vizyonu doğrultusunda üstünlüklerinin kendi şehirleri dışında da tanınmasını isteyen Mezopotamyalı krallara makam bahşetmek (veya teyit etmek) tanrıların tanrısına düşer. Öte yandan krallar da Ekur'da, yani "ev-dağ"da sayısız değerli objeyi tanrıya adarlar. Burada Ön Hanedan II dönemi sonlarında Kiş kralı olan Enmebaragesi'nin (MÖ y. 2600) kaymaktaşından iki kabına dikkat çekmek isteriz; en azından yarım binyıl sonrasına ait olan *Tummal Vakayinamesi*'nde Nippur kutsal alanındaki ilk mimari eserlerin inşası Enmebaragesi'ye atfedilir.

Kral yazıtları retoriğinde kralın askeri başarıları ve yenilgileri, genelde kralın ve birliklerinin yanında devasa oranlarda tasvir edilen kentsel tanrının olumlu yaklaşımına veya kızgınlığına atfedilir. Babil'in güneyinde, Lagaş eyaletindeki Girsu'da (günümüzde Tello) bulunmuş olan ve Ön Hanedan IIIb dönemine tarihlenen *Eannatum* veya *Akbabalar Steli* (akbabalar düşmanların cesetleriyle kendilerine ziyafet çekerken resmedilmiştir), bu türün en önemli örneklerinden biridir. Mezopotamya kralları, askeri görevlerini yerine getirmenin yanı sıra genelde zamanlarını kanallar kazdırmakla ve tapınakları onartmakla geçirirler. Bu görevlerin ilki, kralın halkın çobanı olduğu ve halkın geçimlerini efendilerinden elde ettikleri düşüncesine dayanır. İkincisi, kralın kaderinin bağlı olduğu tanrıya ibadet görevlerine dâhildir. Şehir yöneticilerinin kullandığı unvanlar, nasıl bir işlevi nerede yerine getirdiklerine ve unvanlarının söz konusu olduğu tarihsel döneme bağlıdır. Burada anahtar terimler *en*, *ensi* ve *lugal*'dir. İlk unvan, eldeki

belgelerin başlangıcından itibaren görüldüğü kadarıyla Uruk'a özgüdür ve kralrahip işlevleriyle bağlantılıdır. Lagaş'ta en üst düzey bağımsız kentsel makam için kullanılan *ensi* terimi idari işlevleri vurgular ve genel olarak "vali" anlamına gelir. Son olarak, Kiş şehriyle bağlantılı olan *lugal* teriminin, muhtemelen bir meclis tarafından belirli bir ihtilafla başa çıkmak üzere seçilen askeri türden bir lider için kullanıldığı sanılır. Bu görev Sargon hanedanıyla (MÖ y. 2335- y. 2154) babadan oğula geçmeye başlar ve *lugal* terimi sadece Akkad kralı için kullanılır, ensi ise iktidardaki hanedana tabi olan yerel vali anlamına gelir. Ancak bu rasyonalizasyonda bu otorite biçimlerinin somut hale geldiği farklı tarihsel dönemlere tarihlendirilebilecek istisnalar söz konusudur. Örneğin *lugal Kiš* unvanı bağlı olduğu şehirden kısa süre sonra bağımsız hale gelerek Babil'e hâkim olmayı başaran kralların onursal unvanına dönüşür.

Kiş ise Ön Hanedan II ve IIa'nın büyük kısmı boyunca dünyevi iktidarın merkezidir. Bu şehir, Enmebaragesi'nin Nippur'da adak olarak sunduğu iki kap, Mesalim'in de (MÖ y. 2550) sırasıyla Lagaş ve Adap tapınaklarına sunduğu bir topuz başı ile üç adaklık kap üzerindeki tasvirlerden de görüldüğü üzere, Sümerlerin hâkimiyetindeki güneyin büyük kısmı üzerinde birleştirici bir rol oynamış olmalıdır. *Lugal kiš* unvanıyla vurgulanan bu hâkimiyet bu merkezin coğrafi konumuyla bağlantılı olabilir, çünkü Kiş, Fırat'ın stratejik seyir değiştirmeye, dolayısıyla da nehrin aşağısındaki şehirlerin kaderini değiştirmeye eğilim gösterdiği bir noktayı kontrolü altında tutar. Ön Hanedanlar döneminin toplumsal durumu konusunda ayrıntılı bilgi sahibi değiliz. Şuruppak (Fara) arşivlerinde bulunan, ev ve genelde iki veya üç hektarlık tarla alım satımına dair elli kadar sözleşme en azından Ön Hanedan IIIa döneminden itibaren özel mülkiyetin varlığına tanıklık eder. Bu belgelerde satıcının giderleri genelde, satın alınan mülkün taban fiyatının yanı sıra, daha geniş aile üyelerine, tanıklara ve kâtibe vermek üzere törensel amaçlı ayni hediyeler de (yün, ekmek, çorba, vs.) olmak üzere birden fazla kaleme ayrılır. Arazi satışlarının kaydedildiği taştan anıtlar olan "eski *kudurru*"lardan da benzer veriler elde edilir; bu belgelerden toprağın ortak mülkiyetinden bireylerin arazi mülkiyetine geçildiğini görebiliriz.

İşbirliği ve İhtilaf

Ön Hanedanlar döneminin ilk kısmı konusunda fazla epigrafik belgeye sahip değilsek de, arkeolojik buluntular son derece zengindir. Ur ve Kiş'teki kraliyet mezarlarında altın, gümüş, lapis lazuli, akik ve değerli ahşaptan mezar eşyaları bulunmuştur. Kakma işinin zenginliği ve metal işleme teknikleri, hem son derece uzmanlaşmış bir zanaat dünyasına, hem de bu değerli malzemelerin Mezopotamya'ya ulaşmasını sağlayan ticari ilişkilere tanıklık eder. Bu türden bir ticaret ağı, özellikle daha coşkulu akan Dicle'ye göre uzun bölümleri seyre elverişli olan Fırat'la bağlantılı suyolları gibi çeşitli ulaşım güzergâhları üzerinde bulunan şehirler arasında antlaşmalar olmasını gerektirir. Günümüzde

Bahreyn olan Dilmun'a doğru giden güneydeki deniz yolları ve mevsimsel iklim şartlarına tabi olan Toros ve Zagros dağlarındaki geçitlerden kuzeyle doğuya giden kervan güzergâhları bu nehir ulaşım ağını temel alır.

Epigrafik düzeyde Ur kaynaklı, Ön Hanedan I dönemine ait bir mühür izi grubu ile Şuruppak (günümüzde Fara) kaynaklı, Ön Hanedan IIIa dönemine ait en az iki metin çeşitli işbirliği süreçlerine tanıklık eder. Uruk dönemine göre epey büyük boyutlara sahip olan söz konusu mühür izlerinde, aralarında Ur, Larsa, Adab, Kiş ve Uruk ile kesin olarak tespit edilemeyen iki merkez olmak üzere çeşitli şehirlerin simgeleri tasvir edilmiştir. Bu objelerin çeşitli şehirlerin ortak mülkiyet mallarıyla bağlantılı kapları mühürlemek için kullanıldığı varsayılabilir. Ancak siyaset, savunma veya ticarete yönelik olması muhtemel olan bu antlaşmalar konusunda ayrıntılı bilgi sahibi değiliz.

Şuruppak metinlerinde de benzer bir senaryo sunulur. Çivi yazılı bu iki küçük tablet, sonraki yüzyıllarda Sümer ülkesinin tamamı anlamına gelecek olan Ki-engi adlı bir yerde Şuruppak, Uruk, Adab, Nippur, Lagaş ve Umma'dan gelen neredeyse 700 kişilik bir "işçi" (veya asker) grubunun toplandığına tanıklık eder. Bir başka metinde bu şehirlerden gelme 4 bin kadar "işçi", zanaatkâr ve denetmenin listesi sunulur, ama başka ayrıntılara yer verilmez. Bu belgeler temelinde Ön Hanedan döneminin tamamını niteleyen ama tarihi inişli çıkışlı, şehir devleti boyutunu aşan bölgesel bir birlik şeklinde bir *heksapolis*'in [altı şehirden oluşan birlik] söz konusu olduğu varsayılır.

İlk ihtilaf olayları bu dönemin sonlarına tarihlenir. Lagaş ile Umma arasında en azından bir yüzyıl süren ihtilaf paradigmatik bir örnek teşkil eder; bu ihtilafın ilk anlatımı (MÖ y. 2450), Lagaşlı Eannatum'a ait, Ön Hanedan IIIb'ye tarihlenen ve yukarıda da sözü edilen, bölük pörçük haldeki *Akbabalar Steli*'dir. Bu stelde kral, iki merkezin talip olduğu önemli bir tarımsal bölge olan Gu-edena'nın verimli topraklarına el koymak suçunu işleyen rakip şehre karşı kazandığı zaferi hatırlatır. Ancak bu olayın Umma versiyonu konusunda bilgi sahibi değiliz. Eannatum'un yeğeni Entemena kendi kral yazıtlarında amcası döneminde hakem görevi verilen Kiş kralı Mesalim'in yaptırdığı sınır steline saygıda kusur eden düşman kralın kibirinden dolayı bu ihtilafın yeniden canlandığını kaydeder. Her iki örnekte ihtilaf başlangıçtaki duruma dönülerek çözülür; Umma kiraladığı arazilerin ücretini Lagaş'a ödemenin yanı sıra, suyollarının seyrini ve sınır stelinin yerini değiştirmemeye söz verir. Bu çözüm, bize şehir devletleri sistemini niteleyen derin ama hassas denge konusunda bir fikir verebilir. Ancak bu denge Ön Hanedanlar döneminin ön-imparatorluk olarak bilinen son döneminde Umma kralı Lugalzagesi tarafından sarsılacaktır (MÖ y. 2350); Uruk'un krallık unvanını ele geçirmeyi başaran Lugalzagesi o dönemde İri-inim-gina'nın kral olduğu Lagaş'ı yok etmeyi başaracak, hâkim olduğu toprakların "aşağı denizden", yani Basra Körfezinden "yukarı denize", yani Akdeniz'e kadar uzandığını ilan edecektir.

Toplumsal Reformlar ve Sekülerleşme Olguları

Girsu'da (Tello) bulunan sayısız kral yazıtı arasında genelde İri-inim-gina'nın Reformları olarak bilinen, propaganda amaçlı bir metinde Lagaş kralı çok uzun zamandan beri ruhban sınıfına ve halkın en zayıf kesimlerine zarar veren bir dizi suistimali anlatır. Bu belgeden geriye kalan birkaç nüshadan en eksiksiz olanları, tornada yapılmış iki kil koninin üzerine yazılmıştır. Ancak bu yazıtların birincil arkeolojik konteksti konusunda bilgi sahibi değiliz. Metin çeşitli bölümlere ayrılmıştır: kralın belli başlı yerel tanrılar onuruna bazı önemli mimari yapıların (tapınaklar, kanallar ve surlar) inşa edildiğini hatırlattığı kısa giriş bölümünden sonra Lagaş'ta çok eski zamanlardan beri yozlaşmış olan örf ve adetler sıralanır. Koruyucu tanrı Ningirsu'nun İri-inim-gina'yı büyük bir kalabalığın içinden seçerek "ellini tuttuğu"nun ve onu kral yaptığının anlatıldığı kısa bir bölüm, kralın aslında tahtı zorla ele geçirdiğini düşündürür. Daha önceki örf ve adetleri tersine çeviren, gerçek anlamda "reformlar"la devam eden metin, bu yazıtın yazılma vesilesini teşkil eden bir kanalın tanrıya adanmasıyla son bulur.

Her ne kadar metinde sözü edilen suistimallerin tam olarak ne olduğu belli değilse de, bunları dört ana kategoride toplamak mümkündür: çeşitli profesyonel denetçilerin haksız olarak bazı mallara el koyması; vergilerin yasadışı, abartılı veya uygunsuz şekilde (ayni ödemeler yerine gümüş) toplanması; mülklerin güçlüler tarafından zorla satın alınması; daha önceki vali-*ensi*'lerin tapınak mülkiyetlerini idaresinde uygunsuzluklar. Bu gibi yolsuzluklar Ningirsu'nun ruhban sınıfını etkileyip onları meşru arazi gelirlerinden yoksun bırakmakla kalmamış, toplumun en zayıf kesimlerine zarar vermiş, onları borçlarından dolayı köle durumuna düşürmüş, hırsızlık yapmak zorunda bırakmıştır. İri-inim-gina halkın bu kesimi için borçların veya cezaların iptaline başvurmuş, bu davranışıyla halkın en yoksul kesimlerinden onay isteyen *homo novus* [yeni insan] rolüne uygun davranmıştır. Dolayısıyla örf ve adetlerde yozlaşma suçlamaları tahta çıkmadan önce tapınak idarecileri oldukları bilinen seleflerinden Enentarzi ve Lugalanda'ya yöneliktir. Bu durumda suistimallerin çok uzun zamandır gerçekleştiğinin söylenmesi, kralın aldığı önlemleri pekiştirmek için retorik bir hileden ibarettir. Tapınak mülklerinin idaresi alanındaki reformların yorumlanması daha zordur. Yazıtta İri-inim-gima hakkında şöyle yazar:

"Ningirsu'yu "ev"in ve vali-*ensi*'nin alanının sahibi olarak belirledi; Baba'yı (=Ningirsu'nun karısı) "ev"in ve Kadın'ın (=kraliçe) alanının sahibesi olarak belirledi; Şulşagana'yı (= Ningirsu ve Baba'nın oğlu) "ev"in ve kraliyet soyunun sahibi olarak belirledi".

Ancak bunlar, Lagaş'ın bu dönemdeki gerçek ekonomik-idari durumuyla ilgili bildiklerimizle uyumlu değildir. Zaten bu dönemin idari arşivlerinin analizine dayalı araştırmalarda kaynaklardaki kademeli azalmanın Enentarzi'yle

başlayıp oğlu Lugalanda döneminde devam ettiğini, Ningirsu tapınağının tarımsal mülklerinden gelen gelirlerin Baba'nın tapınağına aktarıldığı gösterilmiştir. "Baba'nın evi" olarak tanımlanan üretim biriminin, "Donna'nın evi", yani kraliçenin eviyle bağlantılı daha büyük bir idari sistemin bir parçası olduğu, dolayısıyla kraliyet ailesinin doğrudan kontrolü altında olduğu sanılır. İri-inim-gina'nın bu kurumu ortadan kaldırmasının doğrudan iki sonucu olmuştur: bir yandan bu idari birimin tamamı tanrıçanın denetimi altına alınır; diğer yandan İri-inim-gina bu birimin tek garantörü ve idarecisi haline gelir. Dolayısıyla bu manevranın amacı, teokratik bir ideoloji bahanesiyle tapınak mülklerinin idaresini kralın kontrolü altına almak olmalıydı.

Sümer Kraliyet Listesi

Bu belge, MÖ III. binyılın son çeyreğinin siyasi olaylarını ve kraliyet ideolojisini anlamamız açısından büyük önem taşır. Bu belgenin İsin-Larsa dönemine (MÖ y. XX-XIX yüzyıllar) ve Eski Babil döneme (MÖ y. XIX-XVII yüzyıllar) ait çeşitli nüshaları Mezopotamya'daki birçok merkeze (Nippur, İsin, Larsa, Kiş, Sippar, Susa, Şaduppum, Tutub, Şekhna) aittir. Bu nüshaların ne yazık ki yarısı eksik olan en eskisi, III. Ur hanedanına – nihai yakarışta tanrılaştırılmış olarak sunulan Şulgi'nin krallığının (MÖ 2094-2047) sonlarına – tarihlenir ve muhtemelen Adab'dan gelmektedir. Her ne kadar daha eski dönemlere atıflar (hatta daha yeni nüshalarda mitolojik atıflar) içerse de, muhtemelen yazıldığı dönem olan Eski Akkad döneminin ikinci yarısından itibaren olan kısmı güvenilir sayılır. Bu listede sistematik ve basmakalıp bir şekilde, kraliyetin gökyüzünden indikten sonra Mezopotamya'nın bir şehrinden diğerine nasıl yer değiştirdiği anlatılır. Sıralanan her bir merkez için o hanedana üye olan kralların isimleri, krallıklarının ne kadar sürdüğü ve her bir hanedanın toplam süresi verilir. Her bölümün sonunda – belgenin nerede yazıldığına bağlı olarak – söz konusu şehrin yerle bir edildiği, silahlarla yenilgiye uğratıldığı, yani krallık döneminin bittiği ve kraliyetin başka bir şehre taşındığı anlatılır.

Ancak bu belgenin ardındaki ana fikir, yani Mezopotamya'nın tarihi boyunca tek bir kral altında birleşmiş olduğu fikri, gerçek siyasi durumla ilgili bildiklerimizle örtüşmez. Ön Hanedan dönemi çok bölük pörçük bir tablo oluşturur ve az sayıdaki egemenlik dönemlerinin oldukça sınırlı etkiye sahip olduğu anlaşılır. Belgenin taraflı olduğu, sırasıyla MÖ XXV-XXIV. ve XX. yüzyıllarda Babil'in güneyinde son derece önemli iki merkez olan Lagaş ve Larsa hanedanlarından söz edilmemiş olmasından da anlaşılır. Belgenin çeşitli nüshaları arasında bazen hem belirli bir kralın yönetim süresi, hem de haleflerinin sıralaması ve bazı hanedanların konumu açısından ciddi çelişkiler söz konusudur. Örneğin en eski tarihli nüshada birbirini izleyecek şekilde sunulmuş olan Kiş kralları daha yeni tarihli bir belgede üç ayrı hanedan altında toplanmıştır. Buna rağmen günümüz tarihçileri genelde, eldeki fırsatlardan dolayı hanedan-

lardan daha geç tarihli belgeler temelinde söz ederler. İlk kralların yönetim süreleri 360'ın katları şeklinde hesaplanmıştır. Eridu'nun ikinci kralıyla 72.900 yıla ulaşılır, sonra bu süre zaman içinde sürekli olarak azalır. Sayılar sadece Kiş hanedanının sonlarına doğru, kralların yönetim süresi 40 yılı aşmamaya başlayınca inanılır hale gelir. Belgenin Paleo-Babil nüshalarında çeşitli krallar arasına bazı tanrısal varlıklar (Dumuzi), mitolojik kahramanlar (Lugalbanda, Gılgamış) ve hatta hayvanlar (Köpek, Kuzu, Akrep, Ceylan, vs.) dâhil edilir. Ur III nüshası bu açıdan daha makul görünür, ama bunun nedeni metindeki sayısız eksiklik olabilir. Sonuçta listede adı geçen kralların çok azı tarihi olarak belgelenmiştir. Bunların ilki, adı Nippur'da Enlil'in tapınağı olan Ekur'da iki kap üzerinde geçen Kiş kralı Enmebaragesi'dir, ancak listenin farklı nüshalarında ona atfedilen yönetim süresi 600 ile 900 yıl arasında değişir.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Şehrin Kökeni, s. 84; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası, s. 294; Savaş Anıtları ve Anıtların Savaşı: Savaşları Anma Yöntemleri Üzerine Düşünceler, s. 299; MÖ III. Binyılda Gliptik Alanında Tanrılar, Kahramanlar, Hayali ve Korkunç Varlıklar, s. 304

Yakındoğu'nun Geri Kalanında Şehirler ve Devlet Oluşumları

Massimo Maiocchi

Kentleşme, Orta-Güney Babil'in kenarında kalan bölgelerde de gelişir ve çevresel bağlamına göre farklı özellikler sergiler. Suriye'de Ebla'nın ekonomisi çobanlığa ve kumaş ticaretine dayanır, kültürel açıdan kadim Sümer merkezleriyle bağlantılı olan ama önemli bir Sami hanedanın merkezi olan Mari'yle ilişkileri inişli çıkışlıdır. Yukarı Habur kıyısında başkent Urkeş olmak üzere Hurriler yaşar, Fırat nehrinin batısında ise ilk göçebe halklar tarih sahnesine adım atmaya başlar. Akdeniz kıyışlarında Sur, Sidon ve Biblos'un Mısır'la ticari ilişkiler içinde olduğu görülür. İran'da ve Indus vadisinde ise büyük şehir devleti konfederasyonları ortaya çıkar.

Yukarı Mezopotamya ve Suriye

Uruk kültürünün yayılması MÖ IV. binyıl ortalarından itibaren, Suriye'de Orta Fırat boyunca yer alan bir dizi yeni merkezin doğuşunu beraberinde getirir. Habuba Kabira başta olmak üzere bu merkezlerden bazılarının surlara sahip olması, yerel halkla ilişkilerin daima sorunsuz olmadığına işaret eder. Uruk'un MÖ III. binyıl başlarındaki çöküşünden sonra bu koloniler terk edilecektir ve daha önceden var olan, iki dünya arasında arayüz noktaları olarak sivrilmiş merkezler güneydeki kentsel kültürü devam ettirecektir. Bunlar arasında yer alan Nagar (Tell Brak), Mezopotamya'yla doğrudan ve aralıksız temas içinde olduğu sanılan tek yerdir; bu ilişkiler önce keramik, sonra da, Ön Hanedan IIIa dönemine tarihlenen bir meslek listesinin tanıklık ettiği üzere, epigrafi yoluyla belgelenmiştir.

MÖ III. binyılın ilk yarısında anıtsal mimarinin aniden kesintiye uğradığı, hatta bölgenin tamamında yaygın kırsallaşmanın hâkim olduğu görülür. Bu olgu Chagar Bazar gibi büyük merkezlerin yanı sıra onlara tabi yerleri de etkisi altına alır ve yukarı Habur kıyısındaki bu gibi yerlerin boyutları neredeyse yarıya iner. Öte yandan küçük köylerin sayısı giderek artar, hatta dört katına çıkar. Bu tablo MÖ III. binyıl ortalarından biraz önce köklü bir değişime uğrar ve Suriye'nin tamamında çok sayıda yerleşim ortaya çıkar: Fırat'ın orta çığırında Mari (Tell Hariri), Terka (Tell Aşara), Tuttul (Tell Bi'a) ve Karkamış; Halep civarında Ebla (Tell Mardik); yukarı Habur kıyısında Shekhna (MÖ II. binyılda Şamşi-Adad'ın başkenti Şubat-Enlil, günümüzde Tell Leilan olarak bilinir), Nabada (Tell Beydar), Taidum (günümüzde Tell Hamidiye olabilir) ve Urkeş (Tell Mozan); biraz daha batıda, Habur ile Belh arasında Tell Khuera. MÖ III. binyıl ortalarına doğru Dicle nehrinin Yukarı Zap'la birleştiği noktada Assur şehri de doğar. Genel olarak "ikinci kentleşme" olarak bilinen bu olgu, bazen etkileri bölgesel düzeye bile ulaşan devlet oluşumlarının ortaya çıktığını gösterir. Shekhna'dan elde edilen paleo-iklimsel verilerden de görüldüğü üzere, yağış rejiminin giderek istikrarlı hale gelmesi de bu sürece katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu devlet oluşumları Uruk "sistemi"nin bileşenlerini ödünç alarak onları hem çeşitli ekolojik nişleri belirleyen farklı bir hidro-jeolojik yapıdan, hem de yerli etnik unsurların varlığından kaynaklanan, kendilerine özgü niteliklerle zenginleştirirler. Suriye'nin yarı çorak bölgelerinde gelişen ekonomi çobanlığa ve yarı göçebeliğe dayalıdır; bu olgular Babil'de de söz konusuysa da, burada yerleşik kentsel sistemle bağlantılıdırlar ve başka yerlere göre daha yoğun entegrasyon ve karşılıklı değiş tokuş ilişkilerinin gelişmesiyle sonuçlanırlar. Ebla'da yürütülen kazılarda büyük bir saray arşivi gün yüzüne çıkarılmıştır (yarısı yayınlanmış olan 15 bin kadar tam veya fragman halinde tablet). Sami dil ailesinden yerel Ebla lehçesiyle yazılmış olan bu belgeler Ön Hanedan döneminin sonuyla Eski Akkad döneminin başları arasına tarihlenir. Büyük kısmı Suriye'nin başkentinin idaresiyle bağlantılıdır, ama

aralarında yolculuk anlatımları, edebi metinler, Sümer dilinde tek dilli sözlük listeleri ve Sümer-Ebla dilleri için iki dilli sözlükler de vardır. Kırk yıllık bir süreyi kapsayan idari raporlardan ekonominin saraydan idare edildiğini görürüz; *en* adlı sümerogramla (Ebla dilinde *malkum* olarak okunur) adı geçen krala *lugal-lugal* olarak bilinen yirmi kadar üst düzey şahsiyet ile adlarını bildiğimiz (Tiṛ, Ebrium ve İbbi-Zikir) ama makamlarını bilmediğimiz daha da üst düzey birkaç kişi eşlik eder. Merhum kraṛlara sunulan adaklardan söz edilen önemli bir metinde on kralın sıralanmış olması sayesinde ekonomi konulu metinlerde adı geçen kralları teyit etmek mümkündür: İgriş-Khalam, Mari kralı İblul-İl'in (MÖ y. 2350) çağdaşı olmalıydı, İrkab-Damu ve İşar-Damu döneminde ise Ebla hızlı bir çöküş sürecine girmeden önce gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu krallar hem Emar ve Nagar gibi yakın, hem de Kiş gibi uzak merkezlerle, evlilik üzerine kurulu bir ittifak politikası izlerler; Kiş, Aşağı Mezopotamya için tek referans noktası olarak verilmiş olup, güneye uzanan ticari yolların kontrolü üzerinde oynadığı rolün önemine işaret eder. Topraklar Babil'dekilere benzeyen mekanizmalarla işlenir ve iş gücü yine azık sistemiyle sürdürülür. Ancak mahsul, kuru tarımın yapıldığı bir bölgeden bekleneceği üzere, çok daha düşüktür. Tohumla ürün arasındaki oran bire üç ile bire dört arasında, yani güneydekinden neredeyse on kat azdır. Dolayısıyla Ebla'da tahıl tarımı ekonomide oldukça mütevazı bir rol oynar ve ekonomi asıl yünün dönüşümüne dayalıdır. Bu faaliyet dalından kaynaklanan çok büyük zenginlik, devletin kasalarında altın ve gümüş külçeler veya standart ağırlıkta değerli objeler şeklinde biriktirilir. Bu adet, aşağı taşkın bölgelerinin kanallar yoluyla yoğun tarıma dayanan ve servet birikimi yerine dış kaynaklı malların tedarik edilmesine eğilim gösteren ekonomisine göre farklılık gösterir. Örneğin Ebla'da bulunan bir metinde krala ve Mari yaşlılarına bir "hediye" olarak 45,6 kg altın ile 702,2 kg gümüş kayıt altına alınmıştır. Bu, "hediye" gibi retorik bir yöntemin ardına gizlenmiş bir vergi olabilir ve arşivlerin başlangıç döneminde Fırat'ın orta çığırı üzerindeki başlıca merkezle tabiiyet ilişkilerine işaret edebilir. Mari kralı Enna-Dagan'ın adı verilmeyen bir Ebla kralına yazdığı ve ona kendisinin ve seleflerinin zaferlerini uzun bir liste şeklinde hatırlattığı mektup bu anlamda yorumlanabilir. Güç ilişkilerinin bu belgelerin kapsadığı dönemin sonuna doğru, Mari'nin Akkad kralı Sagon'un yeni doğan imparatorluk topraklarına katılmasıyla tersine döndüğü anlaşılır, hatta Ebla'nın da fethedildiği, hatta belki de yerle bir edildiği sanılır. Ebla ile Abarsal (Assur olduğu şeklindeki tespit doğru görünmemektedir) arasındaki uluslararası bir antlaşma metninden Ebla'nın, Mari'nin kuzeyinde, Fırat nehri kıyışımdaki Karkamış'ı da kapsayan ticari ağı konusunda ayrıntılar elde etmek mümkündür. Belli başlı suyolları ve kervan yolları üzerindeki yapıların bir kısmı Abarsal bölgesinde bulunur ve Abarsal, topraklarından geçen Eblalı tüccarlara yiyecek ve koruma sağlama sözü verir. Bu sistem II. binyılın

başlarında faaliyet gösteren ve servetlerini Anadolu'da kumaş ticaretine dayandıran Eski Assur tüccarların ticari planlarını andırır. Eblalı tüccarların takas sistemi, MÖ III. binyılda gelişmiş bir merkez olan ama bu dönemi konusunda fazla bilgi sahibi olmadığımız Akdeniz kıyısındaki Biblos'a kadar ulaşmış olmalıdır. Kraliyet sarayında hatıra eşyaları olarak bulunan, Kefren (MÖ 2520-2495) ile I. Pepi adlı firavunların kartuşlarını içeren kaymaktaşı ve dioritten kaplar da buradan geçmiş olmalıdır. Nerede olduğu tam olarak bilinmeyen, doğudaki Khamazi Krallığı ise Afganistan'dan getirtilen, yirmi kilo civarında bulunmuş olan yarı işlenmiş lapis lazuli ve kralın bir mektubundan öğrendiğimiz üzere kraliyet ahırlarına getirilen yaban eşekleri için aracılık etmiş olmalıdır.

Suriye'nin III. binyıldaki diğer büyük başkenti olan Mari (Tell Hariri) konusunda ise o kadar bilgi sahibi değiliz. Mari'nin Ön Hanedan IIIb döneminden günümüze, henüz sadece kısmen yayınlanmış olan idari içerikli birkaç düzine metinle kırk kadar kral yazıtı ulaşmıştır; bu yazıtlar arasında İştar'ın tapınağında bulunan ve kendisinden "büyük ensi" diye söz eden İşki-Mari'nin günümüzde Metropolitan Museum'da olan heykelin veya Ebih-Il'nin günümüzde Louvre Müzesinde olan, üzerinde "kaptan" (Sümer dilinde *nubanda*) yazan, gözleri akik ve lapis lazuliden, alçıtaşı heykelin üzerindekiler vardır. Sonradan Zimri-Lim (MÖ 1780-1758) döneminde yeniden inşa edilecek olan kraliyet sarayı ilk olarak tahminen bu dönemde kurulur. Mari, Ebla'ya göre Sümer ülkesinin olaylarına daha fazla dâhildir ve aralarındaki kültürel yakınlık hem kral heykellerinin biçimsel özelliklerine, hem sulamalı tarım uygulamasına (Mari'nin yıllık yağış düzeyi 150 mm civarında olduğu için bu uygulama gereklidir), hem de siyasi olaylara yansımıştır. Nitekim Mari'de, I. Ur hanedanından, *lugal Kiş* unvanını kullanan kralı Mesannepadda'ya (MÖ y. 2450) ait bir "küçük hazine" bulunmuştur. Buna, Mari'nin Lagaş kralı Eannatum tarafından yenilgiye uğratıldığına dair bir haber ekleyebiliriz. Mari'nin güneyin siyasi hayatına katılımı, yerel kültürel özelliklerinin ağır basmasının ışığında da önemlidir; antroponomi, yerel tanrıların kültü ve kadim Sami takvimin kullanımının da işaret ettiği gibi, Mari'de Sami etnik grubunun Ebla diline çok benzeyen bir dil konuşulur. En önemli siyasi gelişme, Akkad'ın düşüşüyle yaşanır ve burada bulunan Akkad askeri valileri (Akkad dilinde šakkanakku) bağımsızlıklarını ilan ederler, ama III. Ur hanedanının çöküşünden sonrasına kadar unvanlarını muhafaza ederler. Bu valilerden Güney Babil'in idari konulu metinlerinde, evlilik politikaları açısından söz edildiği gibi, kendilerinden geriye sayısız mühür izi de kalmıştır. Bu dönemde Mari'nin iç bölgelerinde, Ebla metinlerinde de ara sıra adları geçen ve II. binyılda Orta Mezopotamya'nın tamamına yerleşmiş olan Amori (veya Martu) göçebeleri giderek varlıklarını hissettirirler. Mezopotamya'nın edebi geleneğinde onlara III. Ur hanedan imparatorluğunun çöküşünde çok önemli bir rol atfedilir.

Yukarı Habur

Yukarı Habur bölgesinde yıllık yağışların 200 mm sınırını geçmesinden dolayı kanalizasyon faaliyetleri gerektirmeyen tarım biçimlerinin uygulanabilmesinin sonuçları toplumsal yapıya da yansır. Nabada (Tell Beydar) arşivlerinde bulunmuş 250 kadar idari konulu metinden küçükbaş hayvan sürülerinin merkezi olarak idare edildiği anlaşılmaktadır. Bu sürüler muhtemelen yıl boyu, çobanlıkta uzman olan kişilere emanet edilirdi, bu da orta mesafe çobanlığın uygulandığını akla getirir. Bu bölgede MÖ III. binyılın ikinci yarısından itibaren Hurrilerin varlığı belgelenmiştir. Hurriler, hakkında çok bilgi sahibi olmadığımız bir halktır, Urartu ailesinden olan dilleri, arkeolojik açıdan henüz çok incelenmemiş olan Toros dağları boyunca konuşulur. Ancak başkentleri olan Urkeş (Tell Mozan) dağlık bölgesinde, Sami kökenli olduğu apaçık olan Nagar (Tell Brak) ve Nabada gibi başka önemli yerleşim yerlerininkine çok benzeyen bir çevresel bağlamda bulunur. Dolayısıyla Urkeş'in kendine özgü nitelikleri, farklı etnik yapısına atfedilmelidir. Urkeş'te, anıtsal bir taş duvarla çevrili, uzun bir merdivenle ulaşılan bir terasın zirvesinde bir tapınak ve Hitit dönemine ait ritüel metinlerinde ve Kitabı Mukaddes'te adı geçen, ölüler yoluyla kehanette bulunmak için kullanılan bir çukur (Abi) bulunmuştur. Bunlara ilaveten, Hurri Krallığıyla evliliğe dayalı bir ittifak politikası sürdüren Naram-Sin (MÖ 2254-2218 arası Akkad kralı) dönemine ait bir kraliyet sarayı da gün yüzüne çıkarılmıştır. Diplomatik yaklaşımın ardında, silahla irade dayatmanın imkânsızlığı yatıyor olmalıydı; hâlbuki Naram-Sin'in müstahkem bir saray inşa ettirdiği yakınlardaki Nagar'da silahların üstünlüğü belgelenmiştir. İlk epigrafik izler (Tiş-atal ve Tupkiş yazıtlarının yanı sıra kraliyet ailesinin mühürleri ve Hurri dilinde idari konulu bir metin) Akkad dönemine tarihlenir, ama maddi kültür unsurlarından, bu halkın Yukarı Habur bölgesine yerleşmesinin çok daha önce gerçekleştiği anlaşılır.

Yakındoğu'nun Diğer Krallıkları

Her ne kadar Bereketli Hilal bölgesi, belgelenen malzeme dolayısıyla öne çıksa da, Mezopotamya'nın siyasi bir boşlukla çevrili olmadığı, bazıları büyük boyutlu olmak üzere çeşitli krallıklarla temas içinde olduğu kesindir, ama özellikle MÖ III. binyılla ilişkili olarak bu krallıklar arkeolojik açıdan fazla incelenmemiştir. Ancak hem Yukarı, hem de Aşağı Mezopotamya'ya ait belgelerde bu krallıkların izine rastlanır. Aralarında en öne çıkan ve İran'ın batısında yer alan Elam, başkentleri Susa ve Awan olan bir şehir konfederasyonu şeklindedir.

MÖ IV ile III. binyıl arasında Susa'nın Uruk'un etkisi altında kaldığını zaten gördük. MÖ III. binyıl hakkında bu şehrin akropolünde bulunmuş 14 bin kadar tablete sahip olduğumuz gibi, bunlara Tepe Yahya, Tell Malyan ve Şahr-i-Sokhta gibi İran'ın dört bir tarafına yayılmış çeşitli merkezlerinde bulunmuş

başka belgeler eklenmelidir. Bu belgeler, sadece kısmen deşifre edilmiş olan ve ilk Uruk tabletlerinden kısa bir süre sonra ortaya çıktığı ve doğudan gelen halkların beraberinde getirdikleri sanılan ön-Elam yazısıyla yazılmıştır. Ur III döneminden itibaren, muhtemelen Awan hanedanının son kralı olan ve Ur-Nammu'nun (MÖ y. 2112-2095) çağdaşı olduğu sanılan Puzur-İnşuşinak yönetiminde ortaya çıkmış olan lineer Elam dili de belgelenmiştir. Elam dili şimdilik Sümer dili gibi izole bir dil gibi durmaktadır. Eski Yakındoğu tarihinin tamamı boyunca bu krallık, Mezopotamya'ya yaklaşımı konusunda muğlak bir politika sürdürür. Ön Hanedanlar devrinde belgelenmiş olan sayısız yağmalama amaçlı saldırıyla birlikte Enmebaragesi, Lagaş kralı Eannatum, Adab kralı Lugalannemundu (ama bu bilgi kesin değildir), Sargon kralları ve Ur III kralları başta olmak üzere Mezopotamya'nın çeşitli kralları da Elam topraklarına askeri seferler düzenlerler.

Şimaşki ve Markhaşi (veya Barkhaşi) krallıkları da sıklıkla Mezopotamya'ya karşı Elam Krallığıyla ittifak kurarlar. Bunlardan İran'ın batısında, Zagros sıradağlarının büyük kısmını kapsıyor olması gereken Şimaşki Krallığı daha çok Ur III dönemine ait bazı çivi yazılı metinler sayesinde bilinir. Eski Babil dönemine tarihlenen ve 12 kral içeren Susa'nın *Şimaşki Kral Listesi* son derece ilginçtir. Şulgi (MÖ 2094-2047) ile Şu-Sin (MÖ 2037-2029) arasında yirmi yıl kadar iktidarda kalan Yabrat (yazıyla Ebarat veya Ebarti) döneminde Krallığı genişleyip Anşan bölgesine kadar ulaşır. III. binyılın son yıllarında Ur'u fethederek bu şehrin üçüncü hanedanının imparatorluğuna son verecek olan kral, Kindattu'dur. Markhaşi Krallığı ise Anşan'ın doğusunda, Orta İran'da yer alır. Bu bölgede son zamanlarda yürütülen yüzey araştırması sonucunda hiçbiri henüz araştırılmamış 300 kadar alan ortaya çıkarılmıştır. Doğudan gelen sert taşların ticareti bu bölgeden geçtiğinden Babil'le ticari ilişkiler söz konusudur. MÖ XXIII. yüzyılda Akkad hanedanından krallar olan Maniştuşu ile Rimuş, bölgenin tamamını kapsayan keşif seferleri düzenlerler. Markhaşi Krallığı en azından Şulgi'den (MÖ 2094-2047) İbbi-Sin'e (MÖ 2028-2004) kadar Ur III kralları ile sıkı ilişkiler geliştirirler, ama bu hanedanın çöküşüyle Markhaşi kendini Babil'in ticari güzergâhının dışında bulur. Daha da doğuda, Indus Vadisinde, yani günümüzde Pakistan ve Batı Hindistan olan bölgedeki kültürlerin, olgunluk dönemi olarak bilinen MÖ 2600'a doğru tamamıyla gelişmiş olduğu görülür. Bu bölgede en iyi incelenmiş yerleşim yerleri Mohenjo-Daro, Harappa ve Kalibagan'dır.

Uruk kültürünün bu merkezler üzerindeki etkisini değerlendirmek zordur. Henüz deşifre edilmemiş olan yazı yerel kaynaklıdır ve Mezopotamya'ya göre daha geç tarihte, mühür kullanımıyla birlikte yayılır. Belgeleme, tarihi bir analiz için yeterli hale geldiği zaman, örneğin çok geniş bir bölgede ortaklaşa kullanılan ağırlık ve ölçü sisteminden de görüldüğü üzere, bu merkezlerin son derece merkezi, üniter bir kültür oluşturduğu görülür. Ancak belki de, bazı açı-

lardan Elam konfederasyonuna benzeyen, koordine bir şehir ağından ve bölgesel düzlemde ortak politikalardan söz etmek daha doğru olacaktır. Akdeniz'in karşı kıyısında ise, MÖ III. binyılda Sur, Sidon ve Biblos gibi gelişmiş şehir devletleri Mısır'la takas sistemine dâhil olmuştur.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Şehrin Kökeni, s. 84

Eski Akkad Dönemi

Massimo Maiocchi

MÖ XXIV. yüzyıl ortalarına doğru Mezopotamya Akkad kralı Sargon tarafından birleştirilir. Ezici askeri üstünlüğü ve zekice planladığı evlilik politikası sayesinde halefleri, başlıca ticaret yollarının kontrolüne dayalı olan çok büyük bir imparatorluğun dizginlerini tutmayı başarır. Siyasi ortamdaki değişiklikler, ağırlık ve ölçülerin ele alınması ve daha etkili bir bürokratik sistem gibi yeni idari araçların geliştirilmesini gerektirir. Bu gelişmelere kraliyet sanatı ve ideolojisinde, kralın hayattayken tanrılaştırılması dâhil olmak üzere önemli yenilikler de eklenmelidir.

İlk İmparatorluk

Akkad hanedanının iktidara gelmesiyle (MÖ y. 2335-2154), Ön Hanedanlar döneminin tümünü niteleyen şehir devleti boyutunun aşıldığına ve tarihte ilk imparatorluk olarak bilinen döneme geçildiğine tanık oluruz. Ancak bu dönemin incelenmesini zorlaştıran faktör, başkent Akkad'ın yerinin henüz belirlenmemiş olmasıdır. Dolayısıyla, güneyde Nippur, Adab, Umma ve Girsu, doğuda, Diyala Nehrinin vadisinde Tutub (günümüzde Khafaja) ve Eşnunna (Tell Asmar), daha kuzeyde Gasur (MÖ II. binyılda Nuzi, günümüzde Yorgan Tepe), Yukarı Habur'un kıyısında Nagar (Tell Brak) ve Urkeş (Tell Mozan), Elam konfederasyonunda (günümüzde İran'ın batısı) Susa (Şuş) gibi merkezlerde ele geçen belgelere dayanan, çevresel olarak niteleyebileceğimiz bir bakış açısıyla yetinmek zorundayız. Bu döneme ait kral yazıtlarının sayısı çok azdır, çünkü çoğu Sargon krallarının, kraliyetin tanrı Enlil tarafından meşru olarak bahşedildiği dini

merkez Nippur'daki Ekur'a adadığı, günümüze ulaşmamış heykellerin ve başka adaklık objelerin üzerine oyulmuştur. Bu yazıtlardan geriye neyse ki ağırlıklı olarak Eski Babil döneminde (MÖ XIX-XVII. yüzyıl) Nippur kâtipleri tarafından kil tabletler üzerine sabırla işlenmiş kopyaları kalmıştır. Tarihi bilgiler edinme açısından güvenilir olmayan, ancak kraliyet propagandası açısından çok önemli olan Akad krallarının "efsaneleri", birkaç yüzyıl sonrasına ait, bu hanedanın kralları hakkında anekdotlar içeren edebi metinlerdir. Bu efsaneler arasında hanedanın kurucusu olan Sargon'un (MÖ 2335-2279) Anadolu'daki bir seferinden ilham alınan *Savaş Kralı* öne çıkar. Bu eser Assur ve Ninova kaynaklı kopyalarının yanı sıra, Mısır'da firavun Akhenaton'un (MÖ 1353-1335) başkenti El-Amarna'da bulunan tabletler ve Hitit dilindeki bir kopyası sayesinde tanınır. Hanedanla ilgili gelişen ve yorumlanması zor olan sözde "tarihi kehanetler" konusunda da benzer şüpheler söz konusudur; kurban edilmiş hayvanların iç organlarının yorumlanmasına dayanarak kehanette bulunmaya çalışan bu metinler, Akkad krallarının saray entrikaları ve bazı savaşları konusunda bilgiler içerir. Bereketli Hilal'in dört bir tarafındaki yerel memurlar tarafından yazılmış tarihi açıdan güvenilir olan mektuplar ise örneğin Zagros dağlarında yaşayan ve sonradan imparatorluğun çöküşüne katkıda bulunacak olan Guti halkı konusunda ilginç bilgiler içerir. Sargon ile halefleri sayesinde Mezopotamya'nın tamamı ilk defa bir Sami hanedanın hâkimiyetine girer ve bölgede adını başkentten alan Akkad dili konuşulur. Akkadca, MÖ II ve I. binyıllarda, Arapçanın ve İbranicenin uzak akrabaları olan Babil ve Assur dillerinin türeyeceği temel diyalekti teşkil eder. Ön Hanedanlar döneminin tamamı boyunca özellikle Orta ve Kuzey Babil'de Sami soyundan halkların var olduğu kanıtlanmıştır. Özellikle Babil'in güneyinde konuşulan Sümer dili MÖ III. binyıldan itibaren kaybolmaya başlayacak, ama Ortaçağda Latincenin rolüne benzer şekilde Mezopotamya tarihinin tamamı boyunca kült ve kültür dili olarak varlığını sürdürecektir. Akkad hanedanının kendini kabul ettirdiği bir buçuk yüzyıl toplamda hem ikonografik temsiller, hem idare, hem de kraliyet ideolojisi açısından gelenekle kopuş dönemi olarak nitelenebilir.

Siyasi Olaylar ve Askeri Fetihler

Akkad İmparatorluğunun gücünün ardında askeri üstünlüğünün yattığına şüphe yoktur. Doğrudan kralın hizmetinde çalışan, ok-yay ve savaş baltası kullanımında uzman bir profesyonel asker ordusunu Sargon'a borçluyuz. Sargon'un zaferleri onuruna işlenen bir yazıtta şöyle yazar: "Sargon, kral: Enlil ona rakip vermedi, 5400 erkek her gün ekmeğini onun önünde yer". Bu insanların imparatorun, hiyerarşik olarak düzenlenmiş sayısız taburdan oluşan ordusunun çekirdeğini teşkil ettiği sanılır. Bu maaşlı birliklerin, Ön Hanedanlar devrinin Lagaş kralı Eannatum'a ait *Akbabalar Steli*'nde görüldüğü üzere kalkanlı ve uzun mızraklı çiftçilerden oluşan "Sümer phalanksı"na karşı fazla zorlanmadı-

ğı bellidir. Zaten Sargon'un kral yazıtlarında daima askeri fetihler vurgulanır ve Mezopotamya krallarının karakteristik faaliyetlerinden olan tapınak veya kanal inşasına çok az yer verilir. Orduyu oluşturan profesyonel askerlere kısmen yenilgiye uğratılan halkların elinden alınan, kısmen de, hanedanın ikinci kralı Maniştuşu'nun günümüzde Louvre Müzesinde bulunan dikilitaşı üzerindeki yazıtından görüldüğü üzere, piyasa fiyatına satın alınan araziler verilir. Bu yazıtta Orta Babil'de kral tarafından bir dizi büyük aileden satın alınmış, toplam 3.500 hektarlık çeşitli arazilerden söz edilir. Bu sistem bazı açılardan, kralla ordu arasındaki ilişkinin güçlendirilmesini amaçlayan feodal vassal sistemini andırır.

Sargon'un tahta çıkışı konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Hem daha geç dönemlere ait efsanelere, hem de *Sümer Kraliyet Listesi*'ne göre Sargon Kiş kralı Urzababa'nın sarayında saki iken tahtı ele geçirmeyi başarmıştır. Çağdaş yazıtlara göre Kiş yeniden iskân edilir, hatta Sargon'un torunu Naram-Sin döneminde Akkadlara karşı bir konfederasyona katılması bir ihanet eylemi olarak görülür. Akkad İmparatorluğunun ilk genişleme döneminde Adab da, muhtemelen tabi olduğu Uruk kralı Lugalzagesi'ye karşı çıkabilmek amacıyla Sargon'u destekler görünür. Askeri girişimler önce Babil'in güneyini hedef alır ve Sargon'un yenilgiye uğrattığı Lugalzagesi, zincirlenerek Enlil'in Nippur'daki tapınağının önünde sergilenir. Sargon ardından Gılgamış adlı epik şiirde (Birkaç yüzyıl sonra yazılmıştır) Uruk şehrinin gurur kaynaklarından biri olarak tanıttığı şehir surlarını yıkar. Sonra da Ur, Lagaş ve Umma'ya saldırır ve bu şehirler de benzer bir kaderi paylaşır. Sargon sembolik bir hareketle – kanla kirlenmiş – ellerini denizde (yani Basra Körfezinde) yıkadığını ilan eder. Son olarak yerel kralların yerine güvendiği valiler atar; daha önce eşi görülmemiş bu hareket bir yandan Akkad krallarının gücünü gösterirken, diğer yandan da güç uygulamadan bölgenin kontrol altında tutulmasının imkânsızlığına işaret eder. Bundan sonra Sargon Fırat nehrini takip ederek Suriye'de Mari'ye kadar çıkar, sonra da Ebla'ya, Lübnan'ın sedir ormanlarına ve Toros'un gümüş renkli dağlarına ulaşır. Böylece yeni doğmakta olan imparatorluğunun ihtiyaç duyduğu kaynakları getirecek bütün stratejik ticari rotaları kontrolü altına almış olur. MÖ III. binyılda Babil'in en önemli istikrarsızlık unsurlarından biri olan Elam konfederasyonuna karşı çeşitli seferleri de zaferle sonuçlanır. Sargon'un haleflerinin görevi, Akkadların kontrolü altındaki toprakları muhafaza etmek, hatta genişletmek olacaktır. Oğulları Maniştuşu ve Rimuş (MÖ y. 2278-2255), hem güneydeki şehirlerde, hem de Elam konfederasyonunda sürekli olarak isyanlarla karşı karşıya kalacak, Elam bölgesini daha iyi kontrol edebilmek için burada bir askeri üs oluşturacaktır. Burada gerçekleşen ve tarihte "büyük isyan" olarak bilinen en önemli olay Maniştuşu'nun oğlu Naram-Sin'in krallığının ikinci yarısında gerçekleşir. Babil'in belli başlı tüm merkezleri (Adab, Apiak, Borsippa, Dilbat, Ereş, İsin, Kiş, Kazallu, Kiritab, Kutha, Lagaş, Nippur,

Sippar, Şuruppak, Tiwa, Umma, Ur ve Uruk), Akkad hâkimiyetinden kurtulmak için Kiş ve Uruk'un liderliğinde iki müttefik grubu oluşturur. Naram-Sin ünlü bir yazıtta mucizevi zaferini şöyle tasvir eder:

"Akkadların güçlü kralı Naram-Sin, dünyanın dört bir tarafı ona baş kaldırınca, İştar'ın ona verdiği sevgi sayesinde tek bir yılda dokuz savaşta zafer kazandı ve ona karşı harekete geçen kralları tutsak aldı".

Bunun sonucunda Akkad halkı, belli başlı Sümer-Akkad tanrılarına (Uruk, Nippur, Tuttul, Kiş, Eridu, Ur, Sippa ve Kutha'da) danıştıktan sonra Naram-Sin'i tanrı ilan ederler ve onun onuruna Akkad'da bir tapınak inşa ederler. Kuzeye yapılan seferlerle Akkadların hâkimiyeti Ebla'ya kadar uzanır ve yazıtlara göre şehir yerle bir edilir, bu arada Naram-Sin'in Nagar'da (Tell Brak) kendine bir saray yaptırması bölge üzerindeki askeri hâkimiyetine tanıklık eder. Naram-Sin, silahlarının gücüyle ulaşamadığı yerlerde evliliğe dayalı ittifak politikaları uygular. Kızı Taram-Agade'yi, Toros dağları boyunca ve ötesine uzanan Hurri Krallığının başkenti Urkeş'in (Tell Mozan) kralına gelin verir. Ayrıca İran yaylasında yer alan Markhaşi Krallığının bir prensesinin Naram-Sin'in oğlu Şarkali-şarri'yle (MÖ y. 2217-2193) evlendiği ve ortak düşmanlara karşı beraber hareket etme konusunda adı belli olmayan bir Elam krallıyla imzalanmış, günümüze ne yazık ki parçaları ulaşmış olan uluslararası bir antlaşma konusunda bilgi sahibiyiz. Böylece tarihinin zirvesine ulaşan imparatorluk bu dönemde "aşağı denizden (Basra Körfezi) yukarı denize (Akdeniz) kadar" uzanır. Ancak bölge hiçbir zaman tamamıyla barış içinde olmayacaktır. Babasının yerini alan Şar-kalli-şarri'nin döneminin ilk yarısında ilk çöküş belirtileri görülmeye başlanır; bu durum üzerinde hem istikrarsız iç politika, hem de "Barbar" halkların (Zagros dağlarında yaşayan Lullubiler ve Gutiler) saldırıları ve Umma ile Adab başta olmak üzere güneydeki bazı şehirlerin sosyal dokusuna nüfuz etmeyi başarmaları rol oynar. İmparatorluğun sonlarında yaşanan anarşi dönemi, *Sümer Kraliyet Listesi*'nde "Kim kraldı? Kim değildi?" cümlesiyle belirtilmiştir. Böylece Akkad, ülkeyi kırk yıl daha yönetecek olan Dudu (MÖ y. 2189-2169) ve Şu-Turul (MÖ y. 2168-2154) gibi son kralların döneminde yeniden eyalet boyutunda bir merkez olur.

Akad'ın çöküşüyle başkenti Ur olan yeni imparatorluğun doğuşu arasındaki, Guti devri olarak da bilinen bu dönemde, kavimler halinde toplanan istilacılar güneye hâkim hale gelirler ve kral Erridu-pizir (MÖ XXII. yüzyıl) Akkad krallarının yaptığı gibi Nippur kutsal alanında tanrılara bir heykel adar. Ancak bu dönem uzun sürmeyecektir. Utu-khegal (MÖ y. 2120-2112) döneminde Uruk, Gudea döneminde de Lagaş gelişir. Gudea'nın ve üyesi olduğu Lagaş'ın ikinci hanedanının tarihleri kesin değildir. Ur-Nammu (MÖ y. 2112-2095), hatta Şulgi'yle (MÖ y. 2094-2047) aynı dönemde yaşamış olmaları mümkündür ve bu durumda III. Ur hanedan krallarının iç politikaları bağlamında ilginç sonuçlar söz konusu olabilir. Gudea'dan geriye kalan çok sayıda yazıtlı heykel ve kral ya-

zıtı arasında, Mezopotamya'nın imparatorluk altında birleşme döneminin son bulmasıyla yeniden ortaya çıkan şehir devleti sistemi dâhilinde uzun mesafeli ticaret ilişkilerinin yeniden canlanması sayesinde Ningirsu'da inşa edilen yeni tapınak E-ninnu'nun yapımıyla bağlantılı, kilden koniler konusunda uzun bir anlatım da vardır.

Akkad Krallarının Getirdiği Yenilikler

Sargon'la torunu Naram-Sin'in başarıları, Mezopotamya'da kraliyetin ifade edilme biçimleri üzerinde uzun bir süre boyunca etkili olmuş, onlardan sonraki kralların hepsi için bir referans noktası teşkil etmiştir. Kraliyet propagandası Akkad İmparatorluğu döneminde büyük ilerlemeler kaydeder ve evrensel imparatorlukları gerekçelendiren ideolojik araçlar inşa edilir. Sargon zaten Ön Hanedanlar döneminde Kiş şehrinin hâkimiyet dönemine uzanan eski "Kiş kralı" (Sümer dilinde *lugal Kiš*) unvanını kendine göre yorumlayarak kendini "bütünün kralı" (Akad dilinde šar kiššatim) ilan eder. Uruk koruyucusu (gökyüzü tanrısı) "An'ın rahibi" unvanı daha geleneksel gibi görünürse de Lugalzagesi'yle kıyaslama anlamında eleştirel bir niyet de taşıyabilir. Son olarak Sargon kızlarından birini Enkheduanna adıyla Ur'da Ay tanrısına ve muhtemelen bir Sümer prensesini de Akkad'da tanrıça İştar'a rahibe olarak adar. İnanna/İştar'a (Venüs gezegeni ve Akkad'ın şehir tanrıçasıyla ilişkilendirilir), Ay tanrısı Nanna/Sin'e (Ur tanrısı) ve belli başlı tanrıların tapınaklarına yazılmış uzun bir dizi ilahi geleneksel olarak Mezopotamya'nın tek kadın şairi olan Enkheduanna'ya atfedilir.

Bütün bu önlemler, Akkad krallarının sayısız yazıt bıraktığı Nippur'daki tanrı Enlil'in meşru hâkimiyet beyanlarıyla bir arada ele alındığında Akkadların Sümerlerin elindeki güneye hâkimiyetlerini kabul ettirme amacı taşıdığı anlaşılır. Asıl ideolojik kırılma, Naram-Sin'in kendisine "(dünyanın) dört bir tarafının kralı" unvanını uygun görmesiyle ve "büyük isyan"da kazandığı zafer sonrasında adının başına, daha önce Mezopotamya'da eşi görülmemiş bir şekilde, tanrısal adlara özgü belgili tanımlık getirmesiyle gerçekleşir. Naram-Sin ikonografik düzeyde kendini, adını ondan alan ünlü stelde (günümüzde Louvre Müzesinde) devasa boyutta ve başında tanrılara özgü boynuzlu bir başlıkla tasvir ettirir, bu arada tanrılar da kişileştirilmemiş yıldız sembollerine indirgenmiştir. Bu anıtta askerlerin tasviri, tek tek bireylerin anatomik ayrıntılarıyla dikkat çeker; böyle bir titizlik örneğin *Akbabalar Steli*'nde söz konusu değildir: burada tanrı Ningirsu'nun Lagaş kralı Eannatum'un önünde liderlik ettiği ordu, ayrıntıları seçilemeyen bir asker kütlesidir ve ayak sayısıyla baş, mızrak ve kalkan sayısı birbirine uymaz. Ninova'da bulunan ve günümüzde Bağdat Müzesinde muhafaza edilen, muhtemelen haleflerinden birine ait olmasına rağmen Sargon başı olarak bilinen başın tasvirinde de ayrıntılara büyük önem verilmiştir. Kralın hayattayken tanrılaştırılması, Naram-Sin'in oğlu Şar-kali-şarri tarafından sadece krallığının başlarında ve III. Ur hanedan

krallarıyla II. binyıl başlarında bazı krallar tarafından da uygulanacaktır. Evrensel hâkimiyet fikri, uzak diyarlardan (başta, günümüzde sırasıyla Bahreyn, Umman ve Indus Vadisine tekabül eden Dilmun, Magan ve Meluhha) gelen ticaretin tamamının herhangi bir karşılık söz konusu olmadan Akkad'a yöneldiği hunivari bir dünya görüşüne yansır. Bu retorik yöntemler ise Lagaş kralı Gudea ve halefleri tarafından da benimsenir.

Bürokratik açıdan Naram-Sin'in ağırlıklar ve ölçüler alanına getirdiği devrim son derece önemlidir. İmparatorluğun farklı bölgelerinde kullanılan ve kendi aralarında dönüştürülmesi pek mümkün olmayan farklı sistemlerin dönüştürülmesi sonucunda eski standartlar yerel kâtipler tarafından uzun bir süre boyunca kullanılmaya devam edilse de zaman içinde yerlerini imparatorluk birimlerine bırakırlar. Bu reformun sistematik olarak uygulanması için III. Ur hanedanını beklemek gerekecektir. Bu hanedan döneminde merkezi bürokrasi devlet kasalarına girip çıkan emtianın doğru şekilde hesaplanması için gerekli araçlara sahip olacaktır. Devletin merkezileşmesinin etkisinin görüldüğü bir başka alan olan yazılı tabletler Sargon döneminin ikinci yarısından itibaren, muhtemelen başkentten Mezopotamya'nın belli başlı bütün merkezlerine gönderilen kraliyet kâtiplerinden dolayı büyük bir homojenlik ve zarafet sergiler.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi, s. 161; Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi, s. 92; III. Ur Hanedanı, s. 109; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Savaş Anıtları ve Anıtların Savaşı: Savaşları Anma Yöntemleri Üzerine Düşünceler, s. 299

III. Ur Hanedanı

Massimo Maiocchi

Güney Mezopotamya'da, bir siyasi belirsizlik döneminden sonra III. Ur hanedanı kralларının yönetiminde yeniden parlak bir çağ yaşanır, "Barbar" Gutiler kovulup güney birleştirilir. Ur şehrinin kralları Akkad istilası sırasında denenen idari yapıların çoğunu benimseyip onları bürokratik etkinlikleri açısından geliştirirler. İmparatorluk eyaletlere bölünür ve eyaletler katı planlar

doğrultusunda vergiye tabi tutulur. Kraliyet propagandası dâhilinde bilinen ilk yazılı kanunlar hazırlanır. Ancak bu büyük idari mekanizma, batıda Amoriler, doğuda da Elamlılar olmak üzere yabancı halkların baskısı dâhil çeşitli iç ve dış kaynaklı etkenden dolayı çökecektir.

Siyasi Olaylar

"Barbar" Gutilerin Mezopotamya'nın merkezinden kovulması, Uruk kralı Utukhegal (MÖ 2120-2112) eliyle gerçekleşir; Tirigan'ın ordusunu yenmeyi başaran Utu-khegal elli yıllık siyasi ademi merkeziyet dönemi sonucunda Babil'i birleştirme sürecini başlatır. Ancak bu projeyi tamamlamak, Ur valisi ve muhtemelen kardeşi olan Ur-Nammu'ya (MÖ y. 2112-2095) düşecektir. *Sümer Kraliyet Listesi*'ne göre Ur-Nammu, Ur şehrinin üçüncü hanedanı olan ve MÖ III. binyılın son yüzyılındaki siyasi olaylarda başrol oynayan bu yeni hanedanın ilk üyesidir. Bu dönem sıklıkla "Yeni Sümer devri" veya "Sümer Rönesansı" olarak adlandırılır, ancak bu tanımlamalar yanıltıcı olabilir. Sümer dilinin imparatorluğun tamamında idari bir dil olarak yayıldığı doğruysa da, Sümercenin konuşma dili olarak giderek kaybolduğu ve hanedanın sonunda ölü bir dil haline geldiği de doğrudur. Öte yandan Akkad krallarına göre özellikle kraliyet propagandası alanında çeşitli farklılıkların söz konusu olduğu kesindir. En azından Şulgi'nin (MÖ 2094-2047) uzun devrine kadar III. Ur hanedanı kralları, yılların adlarından da anlaşıldığı üzere neredeyse sadece inşaat faaliyetleriyle uğraşırlar ve özellikle Babil'in güneyinde, imparatorluğun merkeziyle ilgili savaş faaliyetlerinden kaçınırlar.

Kral yazıtlarının retoriğindeki ideolojik farklılıklar bir yandan etnik faktörlere dayandırılabilirken, diğer yandan hem ideolojik, hem de bürokratik açıdan imparatorluğun idari yapısına odaklanma zorunluluğundan da kaynaklanıyor olabilirler. Özellikle Ur-Nammu'nun kısa sürede kontrolü altına aldığı Lagaş'ta muhalefet biçimleri söz konusu olmuş olmalıdır. Öte yandan Gutilerin hâkimiyetinden bıkmış bazı yerel valilerin bu yeni durumu onaylamamış olması düşünülemez. Ur-Nammu Uruk'un da kralı haline geldikten sonra Güney ve Kuzey Babil'in birleştiğini vurgulamak amacıyla "Sümer ve Akkad kralı" unvanını alır. Sonra da bekleneceği üzere Ur ve Nippur başta olmak üzere kapsamlı bir yeniden inşa sürecine girişir. Başkentte Nanna ve Ningal (sırasıyla Ay tanrısı ve tanrıçası) zigguratlarının inşasına başlanır ve mahsulde artış sağlayacak olan kanallar kazılır, ülke dışından hammaddeler getirilir ve imparatorluğun tamamı kontrol altına alınır. Ülke sınırlarını Gutilerin ve özellikle Puzur-İnşuşinak (MÖ y. 2120-1990) döneminde Diyala bölgesine kadar ulaşan Elamlıların yağmalarına karşı korumak gereklidir. Ur-Nammu Susa'yı ele geçirmeyi başarır, ama kısa süre sonra muhtemelen Gutilere karşı verilen bir savaşta ölür, çünkü bu savaşı konu alan bir cenaze ağıtı vardır. Böylece faaliyetlerini sürdürme görevi genç oğlu tarafından devralınır.

Şulgi hiç şüphesiz III. Ur hanedanı krallarının en dikkat çekici olanıdır. Elli yıl kadar süren krallığı iki bölüme ayrılabilir: ilk yirmi yılda gerekli istikrarı sağlayacak bir dizi reform yapar, sonraki yıllarda da imparatorluğun sınırlarında çeşitli askeri seferler yürütür ve ele geçirdiği toprakları, hem ticari rotaları güvenlik altına almak, hem de bir dizi "tampon-devlet" oluşturmak amacıyla eyaletler şeklinde düzenler. Şulgi, büyüklüğünü kanıtlamak istercesine Naram-Sin'in ve haleflerinin yaptığı gibi, hayattayken kendini tanrılaştırır. Bu amaçla güneydeki çeşitli merkezlerin mülklerini de meşru olarak yönetebilmek için o merkezlerin kendi tanrılarıyla akrabalık bağları inşa eder.

Hakkında daha az bilgi sahibi olduğumuz oğlu ve halefi Amar-Sin de (MÖ 2046-2038) babasınınkilere benzer politikaları sürdürür ve doğudaki sınır bölgelerini güçlendirir. Ancak sınırla ilgili sorunlar kardeşi ve halefi Şu-Sin (MÖ 2037-2029) döneminde, Suriye steplerinden gelen Amorilerin yarattığı baskıdan dolayı patlak verir. Göçebe halkları kontrol altına almak için Babil'in kuzeyine bir set çekilir ve bu olay hem iki yıl adıyla, hem de Umma'daki Şara tapınağının kuruluş yazıtıyla hatırlanır. Doğu sınırındaki gerginlik Şimaşki Krallığıyla ihtilafa dönüşür ve Ur'un zaferiyle sonuçlanır, ama sonrasında doğu eyaletleri vergilerini ödememeye ve imparatorluktan kopmaya başlarlar. Bu çatlak I. Ur hanedanının son kralı İbbi-Sin'in ilk yıllarında güneydeki Lagaş ve Umma şehirlerine yayılır. Sistem güney kaynaklı gıda maddelerinden yoksun kalınca çöküşe geçer. Kral muhtemelen Nippur ve Ur'u Amorilerin ve Elamlıların saldırılarına karşı korumak amacıyla son çare olarak devasa surlar yaptırır.

Şimaşki'yi evlilik politikaları yoluyla bağlama çözümü de sonuç vermez. İbbi-Sin'in İsin'deki vali İşbi-Erra'ya gönderdiği ve sonraki döneme ait kopyaları sayesinde bilinen bir mektupta imparator artık tükenmiş olan başkentin halkını doyurabilmek için çok miktarda arpa satın almasını ister. Ancak durumdan yararlanan İşbi-Erra, Amorilerin saldırılarından dolayı yaşamsal önem taşıyan erzakları gönderemeyeceğini söyler, hatta imparator adına Nippur'u ilhak eder. İşbi-Erra'nın muğlak politikası, Şimaşki hanedanının altıncı kralı Kindattu'nun birliklerine müdahale etmekten kaçındığı zaman apaçık hale gelir ve bunun sonucunda Ur şehri yağmalanır, İbbi-Sin tutsak alınır. Böylece MÖ III. binyılın son imparatorluğu sona erer ve Babil kralı Hammurabi'nin Mezopotamya'yı birleştirmesi öncesinde bu bölge üzerinde dönüşümlü olarak İsin ve Larsa krallarının hâkimiyet kurduğu bir dönem başlar.

İdari Reformlar

III. Ur İmparatorluğu ekonominin temelinde yatan idari araçların çoğunu Akkad İmparatorluğundan devralır. Ancak bu araçlar geliştirilip daha önce eşi görülmemiş, sistematik bir şekilde uygulanır ve bu dönem insanlık tarihinin en iyi belgelenmiş dönemlerinden birine dönüşür. Günümüze ulaşmış neredeyse 100 bin çivi yazılı metnin çok büyük kısmı idari içeriklidir. En büyük miktarda

belgenin kaynağı olan Umma, Girsu, Drehem, Ur ve Nippur'un her birinde bulunan binlerce tablete son zamanlarda yayınlanmış olan Garşana ve İrisagirg arşivlerini de eklemek gerekir.

İmparatorluk merkez ve çevre olmak üzere ikiye ayrılır. Merkez Sümer ve Akkad bölgelerini, yani Aşağı Diyala dâhil olmak üzere Babil bölgesinin tamamını içerir. Bu geniş bölge, büyük ölçüde önceden var olan şehir devletlerine tekabül eden çok sayıda eyalete bölünür; bu eyaletleri yöneten ve kral tarafından atanan *ensi*'ler genelde Ur krallarının sıkı akrabalık ilişkileri kurmaya eğilim gösterdiği yerel soylu ailelerin arasından seçilirler. Sivil valilere genelde yabancı olan (Akkad, Amori, Hurri, Elam) askeri valiler de eşlik eder; askeri valilerin amacı *ensi*'lerin gücünü sınırlamak ve şehir devletlerini daha sıkı kontrol altında tutmaktır. Özellikle Gutilerin varlıklarını daha çok hissettirdiği Umma'da çok sayıda birlik olduğu bilinir. Şulgi bütün krallık mülklerinin kadastrosunu hazırlattıktan sonra eyaletlerin vergilendirilmesinden elde edilen emtianın hareketlerini merkezileştirerek kentsel yeniden bölüşüm sistemini büyütür. Sümer dilinde hem "sıra, rotasyon", hem de "transfer, takas" anlamına gelen *bala* olarak bilinen idari sistem, devasa miktarda ürünün imparatorluğun dört bir tarafında dağıtıldığı bir dizi toplama noktasından oluşur. Örneğin Orta Babil'deki Puzriş-Dagan'da (günümüzde Drehem) her gün yüzlerce baş hayvan toplanır ve daha önceki tahminlere kıyasla olası fazlalık veya bakiyeler dâhil olmak üzere sürülerin sayısı, hayvanların türleri, yaşı ve cinsiyeti, yaşaması veya şişmanlaması için gerekli olan yem miktarı ve elde edilen ürünler (yün, peynir, et) kraliyet kâtipleri tarafından kayıt altına alınır. Tarım alanında aynı idari teknikler neredeyse saplantı derecesinde geliştirilir. Tarla ölçüleri, suyollarına göre konumları, ekim için gerekli tohumlar, hasat sonucunda elde edilen mahsul ve yine daha önceki tahminlere kıyasla olası fazlalık veya bakiyeler kayıt altına alınır. Tabletler yazı, mizanpaj, teknik kelime dağarcığı ve belgelerin diyakronik incelemesine izin veren, yıl adını temel alan tarihlendirme formüllerinin sistematik kullanımı açısından standart hale gelir.

Babası Ur-Nammu'nun adı altında kuşaktan kuşağa aktarılmış olan kanunları da Şulgi'ye atfetmek mümkündür. Bu türden en eski belge olan bu metin propaganda amacı apaçık olan bir önsözle kırk kadar yasadan ibarettir. İlk bölümde kral birinci şahıs anlatıcı olarak, iki yüzyıl önceki Lagaş kralı Urukagina'nınkileri andıran bir dizi reformdan söz eder. Bu reformlar arasında bir genel af, ağırlıkların ve ölçülerin sabitlenmesi ve "öksüzü zengine, dul kadını güçlüye" teslim etmediğine dair bir beyan yer alır. *Protasis* [koşul cümlesi] ve *apodosis* [sonuç cümlesi] şeklinde kısa cümleler şeklinde düzenlenmiş olan asıl yasalar medeni ve cezai hukukun temel yönleriyle ilgili olup, neredeyse üç yüzyıl sonra ünlü Hammurabi Kanunlarında, Amori kaynaklı olduğu belli olan kısas yasasını gerektirecek suçlar için parasal yaptırımlar öngörülür. Kanunlar organik şekilde düzenlendiyse de, kendinden sonraki Mezopotamya kanunla-

rında da söz konusu olduğu üzere, hukukun her yönünü kapsamayacaktır. Bu belgelerin asıl amacı bir yandan propaganda yapmak, diğer yandan merkezi otoritenin denetim ve standartlaştırma iradesini gerçekleştirmektir.

Sonraki Yüzyılların Geleneğinde Ur İmparatorluğu

III. Ur hanedanı krallarından geriye çok sayıda edebi metin kalmıştır. Bunların çok büyük bir kısmını, en az bir veya iki yüzyıl sonrasına ait olan kopyaları sayesinde tanırız; eğitsel metin külliyatına dâhil olan bu kopyalar, artık ölü bir dil haline gelmiş olan Sümer dilini öğrenmek isteyen genç Sami kâtipler tarafından yazılır. Okullarda tamamıyla anma amaçlı metinlerin yanı sıra, hakiki olup olmadıkları günümüzde bile tartışma konusu olmaya devam eden kraliyet mektupları da kopyalanır. Zaten bu metinlerin tamamı III. Ur hanedanına ait olmak zorunda değildir. Nitekim bu dönemle ilgili edebi kataloglarda birkaç istisna dışında aşina olmadığımız metinlerin başlıkları yer alır. Bu durumda günümüze kadar ulaşmış eserler, MÖ III. binyılda "Sümer kültürü"nün yeniden canlanmasına değil de II. binyıldaki entelektüel bir geri kazanıma tanıklık ediyor olabilir.

Bu eserlerin merkezinde, yirmi kadar ilahi, dua, "şarkı" ve on beş kadar mektubun başrol oyuncusu olan Şulgi yer alır. Şulgi'nin atletizm, akıl, savaş, aşk ve adalet dâhil her alandaki becerileri yüceltilir. Bunlar, MÖ II ve I. binyılda yaşamış Babil krallarının klişeleşmiş özelliklerindendir. Sonraki yüzyılların geleneğinde, Sargon'un imparatorluğunda da olduğu üzere, Mezopotamya'nın en etkili imparatorluğunun çöküşünün nedenleri de sorgulanacaktır. Günümüz tarihçileri III. Ur hanedanının geçirdiği krizi iklimsel değişiklikler, Barbar halkların istilaları, aşırı düzeyde katılık ve üretim sisteminin fazlasıyla ağır vergilere dayalı olması gibi çeşitli faktörlere bağlarlar. Müşterek sebepler kuramına göre bu unsurların hepsi imparatorluğun çöküşüne katkıda bulunmuştur.

MÖ II. binyıl edebiyatından geriye, özellikle *Ur'un Yok Olması Üzerine Ağıt*'ta daha kasvetli bir imge kalmıştır ve *Akad'ın Laneti* olarak bilinen benzer bir eserle kıyaslanabilir. İkinci esere göre çöküşün nedeni, Naram-Sin'in Nippur'un Ekur'unda yaptırdığı, tanrı tarafından onaylanmamış onarım faaliyetleridir. Ur-Nammu hanedanı konusundaki yargı ise daha acı ve anlaşılmazdır:

"Ur'a kraliyet bahşedilir, ama ebedi bir krallık değil. Çok eski zamanlardan, ülkenin kurulduğundan beri, insanların çoğaldığı zamana kadar hâkimiyeti sonsuza kadar süren bir krallığı kim görmüş ki?"

Aynı edebi gelenek bir yandan imparatorluğun çöküşünün nedenlerini anlayamazken diğer yandan Elamlılar ve Amoriler başta olmak üzere "Barbar" halkları siyasi parçalanmanın failleri olarak belirler. Bu halklar yerleşik halklara özgü uygarlaştırıcı unsurlardan yoksun ve hayvani özelliklere sahip gibi tanıtılır. Bu edebi stereotipe göre evleri yoktur, yiyecekleri pişirmezler, bira içmezler, ölülerini gömmezler, tanrılara dua etmeyi bilmezler. Ancak bu görüşün tam tersine, MÖ II. binyılın ilk yarısının tamamı boyunca Mezopotamya üzerin-

de hâkimiyet kuracak ve MÖ III. binyılın kentsel mirasını devralıp onu özgün niteliklerle zenginleştirecek olanlar, Orta-Kuzey Babil'de giderek yerleşik hale gelen Amoriler olacaktır.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Eski Akad Dönemi, s. 104; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351

Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık

Emanuele M. Ciampini

Mısır devletinin doğuşuyla sonuçlanan sürecin günümüzde yeniden kurgulanması, birbiriyle bağlantılı, ama mahiyetleri ve amaçları açısından farklı iki unsuru temel alır: bize tarihi olaylar konusunda karmaşık ve çok ayrıntılı bir tablo sunan arkeolojik bulgular ile kültürel ve siyasi bir gerçek olarak oluşum anının o dönemki algısı. Toprağa dayalı, üniter bir devletin oluşumuyla ve onunla özdeşleşen lider figürünün, yani tarihsel çağın firavununun doğuşuyla sonuçlanan aşamalar bu şekilde belirlenebilir. Aynı zamanda Mısır kültürü tarafından devletin ve iktidarın anlamı açısından ele alınabilecek olan kuruluş unsurları tespit edilebilir.

Coğrafi Uzam

Firavun kültürü, Nil nehrinin aşağı çığırının geçtiği ve yıllık taşkınlarıyla peyzajın fiziksel özelliklerini belirlediği bölgede gelişir; bölgenin başlıca özelliği, genişliği değişken olan (birkaç yüz metreden birkaç kilometreye kadar) sulak, bereketli bir kuşaktır; nehrin düzeni aynı zamanda ülkenin tarımsal karakterini de belirler ve ekonomi daima topraktan faydalanabilmeye bağlıdır. Nüfus eskiden beri yerleşiktir, irili ufaklı ve daima sulak bir alan yakınlarında bulunan yerleşimler halinde düzenlenmiştir; vahalar da yerleşim yerleri teşkil eder, çöl bölgelerinde ise yarı göçebe gruplar yaşar. Kara Ülke (Mısır'ın eski adı), Akdeniz'den Nil nehrinin ilk çağlayanına, yani Elephantine'ye (günümüzde

Assuan) kadar uzanan bölgedir; burası üç bin yıldan uzun bir süre boyunca, Yukarı ve Aşağı Mısır olmak üzere iki parçadan oluşan devletin kalbidir, merkezi günümüzde Kahire yakınlarında bulunan Memphis bölgesi, sınırları da Libya dağlarıyla (batı) Arabistan dağlarının (doğu) çöl nitelikli uzantılarıdır. Vadinin hemen batısında, Memphis bölgesinin güneyinde eskiden beri ıslah edilmiş olan ve Bahr Yusuf'la beslenen sulak Fayyum bölgesi bulunur. Ülkenin çevresinde, onunla daima sıkı bağlar kurmuş olan bölgeler yer alır: Libya çölü, çok eski zamanlardan beri iskân edilen ve Sudan'a kadar ulaşan kervan güzergâhlarıyla birbirine bağlanan vahalarla doludur (Kharga, Dakhla, Farafra, Bahariyya ve daha batıda Siwa); doğudaki Arabistan çölü, değerli taşlar ve altın bulma amaçlı madencilik seferlerinin hedefidir; Doğu Akdeniz bölgesine ulaşmak isteyenlerin zorunlu geçiş yeri olan kuzeydoğudaki Sina yarımadası ise yine madencilik (bakır, turkuaz) açısından çok önemlidir. Mısır'ın güneydeki komşusu olan Nübya, dönem dönem firavunların kontrolü altına giren farklı etnik-bölgesel oluşumlar bütünüdür ve maden ve altın açısından zengin olan bu engin bölge, Afrika'dan gelen egzotik ürünlere aracılık eder.

Başlangıç

Mısır'daki ilk yerleşimlere dair buluntular bize belli bölgelere özgü kültürel modellerden oluşan grupların teşkil ettiği karmaşık bir tablo sunar; bu gruplar MÖ IV. binyıl boyunca, genelde aralarında ihtilaf olan bölgesel siyasi birimler şeklinde bir araya gelirler; bu birimlerin ayırt edici özellikleri arasında keramik veya törensel amaçlı makyaj için paletler gibi belirli üretimler vardır. Bu kültürlerin bazıları diğerleri üzerinde hâkimiyet kurarken kendi modellerini sınırlarının ötesine de yayarlar. Zaman içinde Nakada kültürü (adını Yukarı Mısır'daki merkezinden alır) ilk sınırlarının çok ötesine yayılır ve devletin oluşum sürecini kayda değer düzeyde hızlandırır.

Nakada kültürünün biçimsel özellikleri bazen ilkel düzeyde de olsa, tarihsel çağların firavun kültürünün anlamsal unsurlarının varlığına açıkça işaret eder; bunların arasında *serekh* (kraliyet yapılarına özgü, nişli ve alçak kabartma şeklinde sütunlu mimari dekoratif motif) ve Akrep Kralın topuz başı veya üzerinde güney kralının kuzey toprakları üzerindeki zaferinin yüceltildiği, daha da büyük önem taşıyan Narmer paletinin bir örneğini teşkil ettiği kral ikonu vardır. Bu tasvirlerde Hierakonpolis'in (Mısır dilinde "Şahinin Şehri" anlamına gelen *Nekhen*), kralın sembolü olduğu iktidar modeli olan şahin tanrısı Horus'a çok önemli bir rol atfedilir; şahin figürü, Horus'un sözlü adı olan *serekh*'in adında kullanılır ve kralın tanrısal niteliğine işaret eder. Bu dönemde güneydeki merkezlerin (Nakada, Hierakonpolis, Abydos) başrol oynadığı ihtilaflar, devletin kuruluşunun temelindeki ihtilaf olarak yorumlanacaktır; nitekim devletin fiili olarak birleşmesi, geleneksel olarak I. hanedanın başlangıcı ve merkezi iktidarın merkezi Memphis'in kuruluşuyla özdeşleştirilir. Mısır ge-

leneğine göre hanedanın kurucusu Meni'dir (Yunancada Menes) ve bazılarına göre adını kraliyet ailelerinin ilk şehri olan Tjenu'dan (Yunancada Thinis) alan Thinis hanedanının ilk firavunu olan Aha'yla aynı kişidir.

Nakada modelini temel alan kültürel birleşmeye toplumun giderek daha belirgin hiyerarşileşme süreci eşlik eder ve bu kültürel modellerden asıl yararlanacak olan seçkin sınıfların ortaya çıkışıyla sonuçlanır. Dönemin ikonografisindeki en anlamlı sahneler (sürek avı, savaşlar, geçit törenleri) güçlü bir kutsal niteliğe sahip bir lider figürü çevresinde toplanan hâkim grupların ayırt edici unsurlarının ifadesidir: bu toplumların lideri, insanlarla tanrılar arasındaki arayüzün ve kendisi de bir tanrı olan tarihsel çağın firavun imgesinin öncülüdür. Yazının devlet yönetiminde oynadığı önemli rol de bu sürecin başarısına belirleyici bir katkıda bulunur; yazının ilkel modeli sayılabilecek (ve hiyerogliflerde var olmaya devam edecek olan) ikon temelli bir işaretleme sistemi bu alandaki ilk girişimler olur; bu ilk girişimleri zamanla, akılcı bir kayıt ve hafıza sistemine doğru ilk adımlar olarak görülebilecek daha karmaşık versiyonlar izleyecektir.

Thinis Dönemi (I-II. Hanedanlar: MÖ y. 3000-2650)

Bazı kral adlarının tanıklık ettiği gibi (Aha, "Savaşçı"; Djer, "Kaçıran"; Den, "Öfkeli" vs.), bazen oldukça saldırgan bir özellik sergileyen bu dönem Mısır'ın toprağa dayalı devletinin gelişimi açısından temel bir geçiş niteliğindedir. Dönemin yıllıklarından elde edilen veriler temelinde düzenli bir devletin söz konusu olduğunu ve liderinin tanrıların onayıyla meşruluk kazanan bir birleşme sürecini temsil ettiğini görürüz; bu süreç tarihsel çağlarda güneyin kralı (*nesu*) ve kuzeyin kralı (*bit*) terimlerinin birleşmesinden oluşan, "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın kralı" şeklindeki geleneksel unvanın benimsenmesiyle zirveye ulaşacaktır.

Aslında dönemin kraliyet unvanı, güneyin (Nekhbet) ve kuzeyin (Udjo) hanedan tanrıçalarını çağrıştıran "İki Hanımınki" şeklindeki versiyonla da toprakların birliği temasını teyit eder.

Bu krallar en eski gelenekler doğrultusunda Abydos'un günümüzde Umm el-Qa'ab ("Kapların Annesi", çünkü topraktan bol miktarda keramik parçası çıkar) olarak bilinen ve çölde bulunan Arkaik dönem nekropolünde gömülmeye devam eder. Bu mezarlar, düzgün biçimli (paralelyüzlü) anıtsal yapılar olup yerin altında mezara ve mezar eşyalarına ayrılmış çeşitli mekânları kapsarlar: bu yapıların düzenlenmesinde mezar geleneğinde pekişmiş bütün unsurlar bir yapı oluşturacak şekilde bir araya gelir ve firavunların mezar kültürünün çok önemli bir anını teşkil eder. Bu mezarlarla bağlantılı, ama tarımsal faaliyetlere ayrılan bölgeye daha yakın yerlerde, büyük açık avlular içeren ve *serekh*'le süslenmiş sağlam duvarları olan bazı yapılar vardır. Geleneksel olarak mezar sarayları olarak tanımlanan bu yapılar kralın ölümünden sonra kullandığı tören mekânları olarak yorumlanabilir: kral, avludaki faaliyetleri yoluyla birli-

ğini sağladığı ülkenin kontrolünü elinde tutmaya devam ederdi. Bu yapıların inşasında kullanılan ana malzeme olan kerpiç, büyük bir ustalıkla daha hafif malzemelerle (ahşap, kamış ve alçı) bir arada kullanılmıştır, taş ise çok daha nadiren kullanılır.

Thinis döneminin sonuna doğru (II. hanedan) iktidar yapısında, devletin kuruluş mitinin başrol oyuncuları Horus ile Seth arasında bir ihtilaf yaşandığına dair bazı değişikliklerin yer aldığı görülür ve bu değişiklikler kralların adlarına da yansır (Hetepsekhemui: "iki güçlü kral barıştı" ve Khasekhemui: "iki güçlü kral tahta çıktı"); tanrılarla kıyaslama teması, devlet modelinin ve ideolojik mekanizmalarının oluşum sürecinin akıcılığını bir kez daha tespit etmek açısından faydalıdır. Bu arada, Doğu Akdeniz'in çeşitli yerlerinde (özellikle Filistin) bulunan Mısır kökenli buluntuların da işaret ettiği gibi, bu bölgeyle ilişkiler de yoğunlaşmış olmalıdır.

Kutsal kuruluş süreci bu zengin kraliyet geleneğiyle kıyaslanınca daha az gösterişli görünür ve bölgesel inşaat temelli ve sembolik geleneklere bağlıdır; ülkenin çeşitli merkezlerinde (Hierakonpolis, Gebtu, vs.) izleri ortaya çıkarılmış olan kutsal yapılar bazen sonraki dönemlerde inşa edilen kutsal alanların en eski aşamasını teşkil eder: örneğin Elephantine'de granit kayanın doğal bir girintisine inşa edilmiş olan Satet tapınağının temel seviyelerinde Arkaik Çağa ait bir tapınağın izleri görülür.

Thinis hanedanları aynı zamanda işaret kullanımının düzenli hale getirilmesiyle sonuçlanacak, ikonografik bir yazı sisteminin yayılmasına da tanıklık eder; giderek daha esnek ve karmaşık hale gelen grafik işaretleme sistemi somut verilerin (idari notlar, isimler, unvanlar, vs.) yanı sıra, "yazılabilir/tanımlanabilir" gerçekliğin ayrılmaz bir parçası olan olayları da kayıt altına alacak düzeye gelir.

III. Hanedan (MÖ y. 2650-2575)

III. hanedana geçişle birlikte Mısır, Thinis hanedanı deneyiminin olgunluğa eriştiği yeni bir döneme girer ve Memphis devlet modeline zemin hazırlanır. Sonraki kaynaklarda Djeser [Zoser] (MÖ 2630-2610) adıyla bilinen ve adı Torino'daki Kral Papirüsünde (Ramses döneminde papirüse yazılmış, tanrıların krallığından itibaren Mısır krallarının listesi) kırmızı mürekkeple yazılı olan Netjerikhet'in dönemi bu sürecin önemli bir aşamasını teşkil eder. Aslında kültürel gelişme süreci bu dönemde belirleyici bir dönüm noktasından geçer: kraliyet nekropollerinin Sakkara'ya (Memphis bölgesine) taşınması da, yapı malzemesi olarak taşın kullanılmaya başlanması da, mezarın mimari odağı olarak yüksek basamaklı piramitlere geçilmesi de eski geleneklerle önemli bir kırılma anına işaret eder. Ancak Djeser yapı bütünü, ölüm sonrası kraliyetle bağlantılı törenselliğe önem veren Arkaik modele çok şey borçludur: yapı içerisinde, merhum kralın tanrısal niteliğini teyit edecek alanlar yer alır ve erişilmeyecek

yükseklikte duvarlarla çevrilidir; tamamıyla taştan olup ebedi olan yapıların oluşturduğu bir tür tiyatro sahnesinde hareket eden kralın ruhu taç giyme ve statüsünü teyit etme törenlerini sonsuza kadar tekrarlar (bu ritüeller bütünü "kraliyet jübilesi" olarak bilinir, Mısır dilindeki karşılığı da *heb-sed*'dir); böylece amacı Djeser'in kral ve tanrı boyutunu ebedi kılmak olan bir dizi törensel yapı (örneğin Abydos'taki mezarlar ve tanrısal tapınaklardaki heykeller) üniter bir sistemde bir araya gelmiş olur.

Sonradan Mısır'ın en önemli dini merkezlerinden biri haline gelecek olan Heliopolis (Mısır dilinde Iunu) kökenli çok önemli bir buluntu da Djeser dönemine tarihlenir; burada bir *favissa* (ritüel amaçlı depo) içerisinde Djeser tarafından kutsanmış, amacı tam olarak belli olmayan (tanrı veya kral kültü için bir temelin bir parçası olabilir) bir mahfazanın parçaları bulunmuştur.

Memphis Dönemi (IV-VI. Hanedan: MÖ y. 2575-2150)

IV. hanedan (MÖ 2575-2465) – III. hanedanın sonunda Mısır Eski Krallık olarak tanımlanan tarihsel safhaya tam anlamıyla girmiş olur: biçimsel açıdan düzgün piramidin kabul görmesi, devletin siyasi yapısıyla kültürel gelişimin ülkenin giderek Memphis sarayının kültürel modeline uyarlanması doğrultusunda ilerlemesiyle birlikte bu sürecin tamamlandığına dair büyük bir gösterge sayılabilir. Bu süreç IV. hanedanın ilk kralı Snofru'nun (MÖ 2575-2550) döneminden itibaren kendini belli etmeye başlar; Snofru'ya selefi Huni'nin (MÖ 2600-2575) anıtının bittiği yerde, Meidum'da bir tane, Dahşur'da da iki tane olmak üzere üç piramit atfedilmiştir. Bu son derece kapsamlı mimari program sadece anıtların teknik nedenlerle terk edilmesinden kaynaklanmayıp (örneğin yapısal zararlara rastlanan Meidum mezarı açısından böyle bir öneri ortaya atılmıştır), ülkenin tamamını liderinin tanrısal doğasıyla bağlantılı tek bir inşa projesine dâhil edebilecek güçlü bir iktidarın işareti olmalıdır.

Bu eğilimin giderek güçlenmesine tanıklık eden Snofru'nun halefleri Memphis'in büyük nekropolünün kuzey kısmında, Gize'de, daha önce eşi görülmemiş bir anıtsallık düzeyinde mezar yapıları inşa ettirirler. Bu alanın tamamına hâkim olan Khufu (Yunancası Kheops (MÖ 2550-2530) olan Khnumkhuefui'nin kısaltması), Khaefra (Khefren, MÖ 2520-2495) ve Menkaura (Mykerinos, MÖ 2490-2479) piramitleri hem anıtsallığa, hem de kralının çevresinde toplanan bir toplumun kendini tasvir becerisinin en olağanüstü örneklerinden biri olan bir saray mezarlığının gelişimine katkıda bulunur. Bu dönemde idari yapının iskeletini oluşturan kralla ailesinin mezar yapıları, kaynakların idaresi ve yeniden bölüşümü açısından da önemli ekonomik-idari merkezlerdir: mezar kültünün ve personelinin geçimi, mezara ayrılan arazilerin (dini vakıflar) gelirleriyle sağlanır, bölgenin idaresi ise, kaynakların akılcı bir şekilde kullanılmasını temin eden kraliyet kurumlarının (Mısır dilinde *hut*) sorumluluğundadır.

Giderek gelişen devlet modeli, piramitlerin inşası için kurulan ulusal şantiyelerin başarıya ulaşması için ideal şartları oluşturur: oldukça kısa bir dönemde (Djeser'in yüksek basamaklı piramidiyle Gize'deki anıtlar arasında yaklaşık 100 yıllık bir süre vardır) mükemmelleştirilen teknik ustalık düzeyi katı bir uygulama sürecini temel alır ve uzman ustalara (teknisyenler, taş ustaları, vs.) ülkenin sakinlerinden oluşan daha kapsamlı bir iş gücü eşlik eder; halk, Nil nehrinin yükselmesiyle tarımsal faaliyetlerin sona erdiği dönemle çakışacak şekilde yıllık zorunlu çalışma şeklinde işgücü sunar. Kralın ölüm sonrasındaki kaderini yorumlamamız için değerli bir anahtar sunan ve odağında piramit olan anıtsal mezar programının (mezarlık bölgesiyle Nil nehrini birbirine bağlayan bir kanal yakınında bulunan tapınak ve mezara bitişik olan mezar tapınağı) ardında bu olağanüstü organizasyon becerisi yatar: başlangıçtaki kraliyet ritüellerinden, mezar yapılarının doğu-batı şeklindeki yöneliminden de anlaşıldığı üzere, güneşin doğuşuyla bağlantılı olarak apaçık bir şekilde öte dünya boyutuna geçtiği görülür.

V ve VI. hanedanlar (MÖ 2460-2150) – Piramitler döneminde ortaya çıkan devlet modeli, Memphis modelinin olgunluğa eriştiği sonraki hanedanların da (V ve VI.) temelini oluşturur. Neferirkara-Kakai'nin (MÖ 2445-2425, V. hanedan) anıt mezarında keşfedilen Abusir Papirüsleri, dönemin idari ve ekonomik yönetimi açısından değerli bir tanıklık sunar: bu yapının personeline ve kaynaklarına dair düzenlemeler, kralla ailesinin kaynakların ve iş gücünün idare ve yeniden bölüşüm çekirdeğini teşkil ettiği devlet modelinin katı düzeninin kanıtıdır.

Ancak bu siyasi tablo içerisinde bölgesel kontrol dengelerinin giderek yer değiştirdiği ve eyaletlerin servetin yönetimi ile idaresine daha kararlı şekilde katıldığı görülür. Bu geçiş dönemine eyalet nekropollerinin gelişimi eşlik eder; yerel beylerin yaptırdığı mezarlar, bölgeyle ilişkilerinin ölümden sonra da devam ettiğinin elle tutulur kanıtıdır. Ancak bu durum kraliyet iktidarının genel zayıflamasından ziyade yeniden yorumlanması anlamına gelir; bu olgunun çeşitli belirtileri arasında V. hanedan döneminde kraliyetin Heliopolis'in güneş doktriniyle ilişkilerinin güçlenmesi, kraliyet unvanının kralın Güneş tanrısının oğlu olduğunu gösteren adını temel alması ve işlevleri kraliyetin güneş kozmogonisi modeliyle bağlantılı kült biçimleri bağlamında tanımlanan, güneş tapınağı olarak adlandırılan kutsal yapılar vardır. Ancak kral makamının tanrısal boyutunun en olağanüstü ilan ediliş biçimi, V. hanedanın sonlarından itibaren Sakkara'daki Unis piramidi (MÖ 2355-2325) gibi kraliyet mezar yapılarında ortaya çıkan ve konumlarından dolayı Piramit Metinleri olarak bilinen mezar formülleridir; çok eski zamanlara tarihlenen ve heterojen bir nitelik gösteren (genelde ritüel ağırlıklı) bu malzemenin amacı, kralın tamamıyla tanrılaşmaya kadar geçirdiği yeniden doğuş safhalarını belirtmektir.

Dolayısıyla Eski Krallığın olgunluk döneminde (IV-VI. hanedanlar) Mısır'ın kültürel ve siyasi modelinin oluşum sürecinin çok ilerlediği anlaşılır: eyaletle-

rin giderek kendi statülerinin bilincine varmasına karşın, üniter devlet artık pekişmiş bir veridir. Bölgesel kontrol de bazıları epey uzak olan bölgelerle askeri ve ticari türden ilişkilerin yoğunlaşmasının temelini oluşturur; IV. hanedanın Ebla'da (Suriye) bulunan taş kap parçalarını veya resmi görevlilerin Doğu Akdeniz'e ve ilk çağlayanın güneyine düzenlediği seferleri göz önüne almak yeterli olacaktır (Uni ve Herkhuf'un otobiyografileri).

Dönemin Kültürü

Firavun devleti modelinin oluşumuyla sonuçlanan sürecin karmaşıklığı, daima Eski Krallığın başlıca özelliklerinden biri olacaktır; Mısırlıların kendileri bu dönemi, zaman içinde kalıcı olacak bir anlambilim açısından belirleyici bir safha olarak görürler; aradan yüzyıllar geçtikten sonra bile seçkin firavun sınıflarının kadim temsilcileriyle doğrudan temasa izin veren yazının doğuşu da bu prestije katkıda bulunur. Djeser (bu isim Yeni Krallık'ta, dönemin kaynaklarında Netjerikhetli Horus olarak bilinen kral için kullanılır) veya Snofru gibi şahsiyetler uzun bir süre boyunca şan ve şöhret sahibi olacaktır: ilki tamamıyla taştan yapılmış ve kendisine "kesme taş kullanımını başlatan" unvanını kazandıran anıt mezarıyla, ikincisiyse Dahşur ve Sina'daki piramitlerinin bölgesinde tanrılaştırılmış, adil ve tarafsız bir kral olarak bilinecektir.

Yazının kullanımı ve sonraki dönemlerde klasik olarak somutluk kazanacak olan bir dilsel idealin tanımlanması, Eski Krallık kültürünün en önemli ifadelerinden biridir; Eski Krallık yazı yoluyla Memphis kraliyet sarayının modelinin temsil ettiği ve bilgelik edebiyatı türünde de kuramlaştırılan (*Kagemni'nin Öğretileri, Herdedef'in Öğretileri, Ptahhotep'in Öğretileri*) hiyerarşik toplumdan geriye izler bırakır: konu aldıkları dönemden sonra yazıldıkları sanılsa da, bu pseudo-epigrafik metinlerde Memphis dönemine özgü ideal devlet modeli tasvir edilir.

Konuları ve olayları tasvir etmek için ortaya çıkan ilk yazı biçimleri, üst düzey resmi görevlilerin unvan dizilerinden gelişen şahsi otobiyografilerin ve *Piramit Metinleri*'nin de katkısıyla giderek daha karmaşık bir hal alırlar. Otobiyografilerde Memphis toplumsal modelini yansıtan bireyler kendilerini, statülerine hürmeti temel alan basmakalıp bir şekilde ve hizmetinde çalıştıkları kralı yücelterek sunar. Uni'nin (VI. hanedan) otobiyografisinde görüldüğü üzere, yazıtlarda kral figürünün öne çıktığı bir kariyer tasvir edilir: "Teti hazretlerinin tapınağında kuşağı bağladığımda çocuktum (...) Pepi hazretleri döneminde ritüel başı ve saray yaşlısı oldum; kral hazretleri beni "dost" olarak gördü, şehrinin rahiplerinin müfettişi yaptı (...). Geçmişte hiçbir köleye böyle bir şey olmamıştı, kral hazretlerinin kalbindeki yerim bu kadar değerliydi (...)". Bu otobiyografik yazıtlar aynı zamanda önemli bir tarihsel değere sahip olup ülkenin hayatı ve dış bölgelerle ilişkileri konusunda bilgiler sunar.

Kralların öte dünyadaki varlığının mirası olan (vatandaşlar ise aynı hayatta kalma biçimine erişim hakkına sahip olmayıp mezar kültüne konu oldukları

nekropol bölgesinde kalırlar) *Piramit Metinleri*'nde ise yeniden doğduğunda güneşle bağlantıları giderek güçlenen kralın tanrısal doğası yüceltilir. Ancak aynı zamanda, ülkenin birleşme sürecine atıfta bulunan aşağıdaki alıntıdan da görüldüğü üzere, kökleri devletin oluşum aşamalarına kadar ulaşan ritüel temelli unsurların da yankısı kendini hissettirir: "Büyüğü (kuzey tacı) yutan Beyaz (güney tacı) görünür". Böylelikle kralın kaderi daha eski dönemlere özgü özel törensel mekanizmanın dışına çıkar ve tanrısal olanın karmaşık statüsüne giderek yaklaştığı vurgulanır; mezardaki kral güneşin teknesinin aralıksız bir ölüm-diriliş ritmine uyduğu gökyüzünün ebedi yeniden doğuş ritimlerine dâhil olmayı arzular.

Eski Krallıkta Kral: Piramit Metinleri, formül 273

Piramit Metinleri, Eski Krallık dönemine tarihlenen anıt mezarların içine kazınmış ve kralın tanrıların özelliklerini *edinebilmek ve tanrısal gücünü kabul ettirmek* için onlardan beslendiğini anlatan *mezar formülleridir; bu sürecin sonunda kral tamamıyla tanrısal boyuta ulaşır.*

Gökyüzü kararıyor, yıldızlar soluyor; Kemerler [= gök kubbe] titriyor, Akeru'nun [= yeryüzü tanrısı] kemikleri ürperiyor. Babalarından ve annelerinden beslenen, bir tanrı gibi güçlü görünen kral Unis'i görünce hareketleri duruyor [...] Unis tanrıdır, yaşlıların en yaşlısıdır, kalabalıklar ona hizmet eder, kalabalıklar ona adak sunar; tanrıların babası Orion tarafından ona Güçlü Kral belgesi verildi! Unis ufkun efendisi olarak taçlandırıldı ve gökyüzünde yeniden belirdi; tanrıların omurgalarını saydı, kalplerini aldı, kırmızı tacı yedi, yeşil tacı yuttu [= Aşağı Mısır'ın iki tacı] [...] Kalplerle ve büyüleriyle beslenmekten memnun.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Krallık Döneminde Mısır, s. 153; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Mısır'da Yeni Krallık, s. 188; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Mısır'da Geç Ramses ve Ramses Sonrası Dönemleri ve Aşağı Dönem, s. 225; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351; Mısır ve Doğu Akdeniz. Mısır'ın Yakındoğu Vizyonu, s. 333; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomi, s. 455; Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama, s. 467

Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500)

Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı

Nicla De Zorzi

III. Ur İmparatorluğunun sonuyla birlikte Mezopotamya'da iktidar aşırı derecede bölünür. Eski Babil döneminin Hammurabi'nin Babil tahtına oturduğu yıl olan MÖ 1792'ye kadar olan ilk kısmında İsin ve Larsa krallıkları Güney Mezopotamya'daki şehirlerin kontrolü için birbirleriyle rekabet ederler ve sonuç bazen birinin, bazen diğerinin lehine olur. MÖ 1792'de Ekallatum beyi Şamşi-Adad, Mari şehrini fetheder ve Kuzey Mezopotamya'nın büyük kısmını kontrolü altında birleştirerek "Yukarı Mezopotamya Krallığı" olarak bilinen, büyük bir krallık yaratır. MÖ 1795'te ölümüyle gelişen istikrarsızlık hali ve krallığın parçalanması Babil kralı Hammurabi'nin siyasi ve askeri egemenliği için en uygun şartları yaratır.

İsin ve Larsa Dönemi

Yazılı belgelerin yetersizliğinden dolayı, III. Ur hanedanının son bulmasına neden olan olayların sıralamasını kesin olarak yeniden kurgulamaya imkân yoktur. MÖ III. binyıl sonuyla II. binyıl başları arasında Mezopotamya'nın batısındaki topraklarından yola çıkarak yavaş yavaş Sümer ve Akkad şehirlerine sızan Amori göçebeleri muhtemelen bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Ur kralları bu göçleri engellemek amacıyla Dicle ile Fırat nehirleri arasında bir

sur inşa ederler. Amoriler son Ur kralı İbbi-Sin'in ordusuyla doğrudan çatışmaktan kaçınırlar, Elamlılara karşı mücadelede ise I. İsin hanedanının kurucusu İşbi-Erra'nın (MÖ 2017-1985) yanında yer alırlar. Elamlıların Ur şehrini ele geçirdiği MÖ 2002 yılı, Eski Babil döneminin başlangıcıdır.

III. Ur İmparatorluğunun mirasını devralan İsin kralları Ur'un düşüşünden sekiz yıl sonra şehri Elamlıların elinden geri alırlar ve yeniden inşa sürecini başlatırlar. İşbi-Erra'nın halefi olan Şu-İlişu (MÖ 1984-1975), Elamlıların şehri fethettikten sonra savaş ganimeti olarak ülkelerine götürdükleri şehrin tanrısı Nanna'nın heykelini Ur'a iade etmek gibi önemli bir sembolik harekette bulunur. Şu-İlişu ayrıca, kraliyet başkentinin İsin olmasına rağmen, üyesi olduğu hanedanın "Ur kralı" unvanı alan ilk kralıdır. Ancak İsin kralları, bütün iddialarına rağmen, eski Ur İmparatorluğunun sadece merkezini geri almayı başarırlar ve sınır bölgelerindeki birçok şehir bağımsız hanedanların merkezleri haline gelir. Örneğin Dicle nehrinin kollarından olan Diyala nehrinin vadisinin aşağı kısmındaki Eşnunna şehrinde ortaya çıkan teokratik devlette bir prens olan yerel kral, şehrin asıl kralı sayılan tanrı Tişpak'ın temsilcisi veya valisi durumundadır.

Ur kralı İbbi-Sin dönemi başlarında bir Amori hanedanının yerleştiği Larsa şehrinde de (günümüzde Tell Senkere) bağımsız bir krallık gelişir. Larsa kralları Güney Mezopotamya şehirlerinin ve su kaynaklarının kontrolü için İsin kralarıyla çatışmaya başlarlar. MÖ 1926'da Larsa kralı Gungunum (MÖ 1932-1906) İsin kralı Lipit-İştar'ın (MÖ 1934-1924) elinden hem Ur şehrini, hem de körfezde deniz ticareti üzerindeki hâkimiyetini alır. Bu ihtilaf Larsa kralı Abi-sare ve İsin kralı Ur-Ninurta dönemlerinde bazen birinin, bazen diğerinin lehine iki taraf için farklı sonuçlarla devam eder ve iki şehir arasındaki sınır Adab şehrinin kuzeyine sabitlenir. Larsa'nın İsin lehine büyümeye başlaması Sumu-El (MÖ 1894-1866) döneminde başlar; Sumu-El, kuzeye doğru genişlemenin yanı sıra, Fırat nehrinin daha önce rakip bölgeden geçen bir kolunun seyrini Larsa'nın lehine çevirmek için büyük kanal açma faaliyetleri yürütür.

İsin ile Larsa arasındaki ihtilaf yıllarında Orta-Kuzey Babil'de iktidar aşırı derecede bölünmüş durumdadır ve büyük veya orta büyüklükte birçok şehir bağımsız hanedanların merkezleri haline gelir. MÖ XIX. yüzyıl başlarında Babil'e yerleşen Amori kökenli hanedan çok önemlidir. Bu hanedan Sumu-la-El (MÖ 1880-1845) döneminde hâkimiyetini kuzeyde Sippar'dan güneyde Marad'a kadar uzatarak ve Kutha, Kiş, Lagaba, Damrum, Borsippa, Dilbat ve Kazallu'yu dâhil ederek bölgeyi birleştirir.

MÖ 1834'te, hâkimiyetleri kısa süren çeşitli kralların birbirini izlediği bir siyasi istikrarsızlık döneminden sonra Larsa tahtı, merkezi Babil'in doğu sınırındaki Maşkan-şapir şehri olan, muhtemelen Elam kökenli bir hanedanın kontrolüne girer. Bu hanedanın kurucusu Kudur-Mabuk Larsa kralı unvanını almaz ama krallığın yönetiminde çok faal bir rol oynar. Tahta oğulları Warad-Sin (MÖ 1834-1823) ile Rim-Sin (MÖ y. 1822-1763) çıkar, kızı Enanedu ise Ur'da tanrı Nanna'nın rahibesi olur.

Mezopotamya tarihindeki en uzun yönetim olan Rim-Sin döneminde büyük askeri fetihler gerçekleşir. Rim-Sin'in tahta çıktığı MÖ 1822'de ailesi Doğu Babil'de kuzeyde Nippur ve Maşkan-şapir'den güneyde Basra Körfezine kadar uzanan geniş bir bölgeye hâkimdir. Rim-Sin MÖ 1810'da Uruk, İsin ve Babil'den oluşan bir ittifakı yenilgiye uğratır ve bir dizi başarılı sefer sonucunda MÖ 1803'te Uruk şehrini ele geçirip yerle bir eder. MÖ 1793'te İsin'in de ele geçirilmesiyle Larsa bölgenin en büyük gücü ve MÖ 1792'de tahtına Hammurabi'nin (MÖ 1792-1750) çıktığı, giderek büyümekte olan Babil'le başa çıkabilecek tek krallık haline gelir.

Yukarı Mezopotamya Kralı Şamşi-Adad

Hammurabi sahneye çıktığında krallığı mütevazı boyutlardadır ve son derece karmaşık bir satranç tahtası üzerinde ikincil öneme sahiptir. Güneyinde Larsa Krallığı, doğusunda henüz pek tanınmayan Malgium ve Der krallıkları bulunur; kuzeydoğusunda yer alan ve merkezi Diyala nehrinin vadisinde olan Eşnunna Krallığı, Mezopotamya Ovası ile İran yaylası arasındaki sınırı teşkil eder; kuzeyde ise Şamşi-Adad (MÖ y. 1812-1775) adında bir Amori kralının kurduğu Yukarı Mezopotamya Krallığı bulunur. Bu kral öyle bir ün ve prestij kazanır ki sonraki yüzyıllarda birçok Assur kralı onu kendi hanedan ataları arasında sayar.

Bazı kaynaklara göre Şamşi-Adad'ın MÖ 1833'ten itibaren hüküm sürdüğü şehrin hangisi olduğu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre (J.-M- Durand, D. Charpin) burası Akkad ülkesinde bir şehirdir. Başka kaynaklarda Eşnunna kralının MÖ 1820'de yürüttüğü sefer karşısında Şamşi-Adad'ın şehrinden ayrılıp Babil'e sığınmak zorunda kaldığı anlatılır. MÖ y. 1811'de, Eşnunna kralı Naram-Sin'in ölümünden sonra Şamşi-Adad Dicle Nehri kıyısında, Assur'dan birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Ekallatum şehrine yerleşir ve buradan bölgenin dört bir yanına çeşitli askeri seferler düzenler. MÖ 1808'de Assur şehrini ele geçirir; bu çok önemli fetih Anadolu'yla olan zengin ticari ağları kontrolü altına alması anlamına gelir. Şamşi-Adad Assur'u fethettikten sonra Cebel Sincar, yani "Habur üçgeni", başka bir deyişle Habur'la kollarının suladığı bereketli dağ eteklerinin batısındaki toprakları da hâkimiyetine almak amacıyla kuzeybatıya doğru hareket eder. Şamşi-Adad'ın topraklarını genişletme hedefi bu noktada, Fırat nehrinin Suriye'deki orta çığırı üzerinde bulunan ve Amori kökenli bir hanedanın merkezi olan Mari şehrinin hedefleriyle çatışır. Yahdun-Lim (MÖ 1815-1794) döneminde Mari'nin hâkimiyeti, krallığın merkezini oluşturan Mari, Terka ve Tuttul şehirlerinin bulunduğu Orta Fırat'tan Habur üçgenine kadar uzanır, dolayısıyla bu bölgede bulunan Şekhna'yı (günümüzde Tell Leilan) Şubat-Enlil adı altında başkenti haline getiren Şamşi-Adad'la rekabet içindedir. Yahdun-Lim bu dönemde Belh'le Habur'un aşağı çığırlarıyla İdamaras olarak bilinen bir bölgeyi kapsayan bir alanı kontrolü altında tutar. Şamşi-

Adad'la ihtilaf Yahdun-Lim'i o dönemde Güney Mezopotamya'da, Mari yakınlarındaki Rapikum'a kadar uzanan geniş bir bölgeye hâkim olan Eşnunna'yla ittifak oluşturmaya iter. Hanedanlar arası bir nikâhla – Yahdun-Lim, Eşnunnalı bir prensesle evlenir – mühürlenen bu ittifak, Mari'nin, işaret, hece tablosu ve tablet şekli açısından Eşnunna'nınkine benzeyen yeni bir yazı şeklini benimsemesiyle kendini gösteren kültürel bir etkileşimin de başlangıcı anlamına gelir. MÖ 1794'te ölen Yahdun-Lim'in yerine oğlu Sumu-Yaman geçer, ama krallığı uzun sürmez, çünkü bir yıl kadar sonra, belki de Şamşi-Adad'ın kışkırtması üzerine kendi hizmetkârları tarafından öldürülür. Bu siyasi istikrarsızlık halinden yararlanan Şamşi-Adad ise MÖ 1792'de Mari şehrini fetheder ve böylece Kuzey Mezopotamya'nın tamamını hâkimiyetine almış olur.

Sonraki yıllarda, artık yaşlanmış olan Şamşi-Adad ikametgâhını Şubat-Enlil'e taşır ve krallığını idari açıdan yeniden düzenler: kendi "büyük kral" unvanını alırken oğulları İşme-Dagan ile Yasmah-Adad'a sırasıyla Ekallatum ve Mari şehirlerinin yönetimini bırakır. Mari sarayında bulunan bazı mektuplardan Şamşi-Adad'ın her konuda son söz sahibi olduğu ve oğullarının faaliyetlerini denetlediği anlaşılır: babası özellikle Yasmah-Adad'ı defalarca azarlar, tembellikle ve becerisizlikle suçlar.

MÖ 1782'de Şamşi-Adad'ın baş rakibi Eşnunna kralı Daduşa (MÖ 1794-1779) Orta Fırat bölgesine bir saldırı düzenler, Sukhum'u istila eder ve Mari bölgesi için tehdit oluşturur. Ancak bu ihtilaf dönemi uzun sürmez ve iki krallık arasında imzalanan bir antlaşmayla yeniden barış sağlanır, hatta aralarında askeri bir ittifak kurulur; bunun sonucunda Şamşi-Adad, Daduşa'nın birliklerinin de yardımıyla doğu Dicle'ye doğru harekete geçer ve Assur'un 100 km kadar doğusunda, Adhem havzası ile Küçük Zap nehri arasında bulunan Arrapkha Krallığını (MÖ 1780) ve Ninova ile Kabra şehirlerini (MÖ 1779) ele geçirir.

Eşnunna'yla olan ittifakı ayrıca Şamşi-Adad'ın Katna (günümüzdeki adıyla Homs yakınlarındaki Tell Mishrifeh) kralının yardımına gitmesine izin verir. Katna Krallığı, Suriye'nin batısında hâkimiyet kurmak için Yamhad Krallığıyla (başkent Halep) rekabet içindedir. Katna ile ittifak, Şamşi-Adad'ın küçük oğlu Yasmah-Adad ile Beltum adında Suriyeli bir prenses arasındaki evlilikle pekiştirilir. Ancak bu evlilik Mari sarayında çeşitli sorunlara yol açar: Katna kralı kızının sarayda öncelikli bir rol oynamasını ister, ama Yasmah-Adad'ın zaten bir karısı vardır ve daha önceki Mari kralı Yahdun-Lim'in kızıdır. Bundan dolayı Beltum sarayın dışında, ikincil bir konumda tutulur; Yamhad'a karşı Katna'yla ittifakı sürdürmek isteyen babasının yazdığı mektuplar ve azarlamaları, Yasmah-Adad'ı Beltum'u yeniden yanına almaya zorlar.

Daduşa'nın MÖ 1779'daki ölümüyle Şamşi-Adad ile Babil kralı Hammurabi (tahta çıkışı MÖ 1792) arasında Sukhum'un ve önemli katran kaynakları olan Hit ile Rapikum şehirlerinin kontrolü için rekabet başlar. İki krallık arasındaki kısa süreli bir ihtilaf olur ve onu yeni Eşnunna kralı İbal-pi-El'in de dâhil

olduğu bir ittifak dönemi izler. Üç müttefik kral MÖ 1777'de, Dicle nehri yakınlarında, Maşkan-Şapir'e göre yukarıda bulunduğu sanılan Malgium Krallığına karşı ortak bir sefer düzenlerler. Başkenti aylarca kuşatılan Malgium kralı barışı sağlayabilmek için, üç kral arasında bölüşülmek üzere 15 talent (y. 450 kg) gümüş gibi büyük bir ödeme yapar. Şamşi-Adad'ın MÖ 1775'teki ölümüne kadar olan yıllarda Eşnunna ve Yamhad'la olan ilişkiler zora girdiği gibi, yaşanan halk isyanları, salgın hastalıklar ve göçebe kabilelerin saldırıları Yukarı Mezopotamya'daki bu krallığı zayıflatır. Yahdun-Lim'in Halep'teki sürgünden dönen torunu Zimri-Lim (MÖ 1775-1761) Mari tahtını ele geçirir; şehirden kovulan Yasmah-Adad kaynaklardan da kaybolur. Başka birçok küçük krallık özgürlüklerini kazanırlar ve bir tek İşme-Dagan Ekallatum bölgesini kontrolü altında tutmayı başarır. Şamşi-Adad'ın ölümüyle karmaşık bir tarihi dönem başlar. Krallığın parçalanmasıyla Mezopotamya'nın çeşitli krallıkları arasında sınırların belirlenmesi açısından gerilimler baş gösterir.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Babil ve Assur, s.181; Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi, s. 92; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Mezopotamya'da Yolculuk Yapmak, s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323

Babil ve Sümerlerin Mirası

Nicla De Zorzi

III. Ur hanedanından kralların yarattığı türden karmaşık bir sistemin idari gereksinimleri, kraliyet sarayının kontrolü altındaki okullarda eğitim alan kâtip-idarecilerden oluşan görkemli bir topluluğun oluşumunu belirler. Hâlhıki Eski Babil döneminde eğitim, sınırlı sayıda öğrenciye, büyük ölçüde daha önceki dönemlerde tasarlanmış geleneksel bir müfredat doğrultusunda kendi evlerinde eğitim veren aydın bireylerin elindedir. Konuşma dili olarak artık "ölü" bir dil olan Sümerce, Eski Babil eğitim sistemi içerisinde hayatta kalır ve öğrenilmesi, kâtiplerin kültürünün en önemli yönünü teşkil eder.

Tanıtıcı Bilgiler

MÖ II. binyılın ilk yüzyılları, daha önceki dönemle devamlılık çerçevesinde yorumlanabilir. I. İsin hanedanının kralları, III. Ur krallarının halefleri gibidirler. Anma yazıtları ve kraliyet ilahileri, III. Ur hanedanının propaganda stilini taklit eder (hatta gerçek anlamda intihaller söz konusudur) ve kâtiplerin yazdığı edebi metinler Ur-Nammu'nun halefleriyle bağlantıları vurgular. İlk İsin krallarından yazıtlarda "Ur kralı" diye söz edilir. III. Ur hanedanının prensesleri gibi, İsin prensesleri de Ur'da tanrı Nanna'nın rahibeleri olurlar. İsin ve Nippur'da bulunan ve MÖ II. binyıl başlarına tarihlendirilen idari metinlerde de belirgin kırılma izleri söz konusu değildir. Buna rağmen, MÖ III. binyıl sonuyla II. binyıl başları arasında, özellikle Amorilerin Yakındoğu'nun belli başlı şehirlerine daha yoğun bir şekilde sızmasıyla etnik açıdan kayda değer değişiklikler yaşanır. Ayrıca İsin krallarının, III. Ur İmparatorluğunun topraklarının sadece küçük bir kısmını geri almayı başardıklarını unutmamak gerekir.

Öte yandan, bu döneme ait kaynakların büyük ölçüde Sümer dilinde yazılmış olması dikkat çekicidir. MÖ III. binyıl sonlarında, yani III. Ur döneminde, tam olarak belli olmayan bir tarihte konuşma dili olarak ölü bir dil haline gelen Sümerce, en azından iki binyıl daha, yani hem Sümer, hem de Akkad dilinde çivi yazısının MS I. yüzyıl başlarında tamamıyla ortadan kalkmasına kadar (son astronomi metni MS 75 yılına tarihlendirilir) edebiyat, eğitim ve litürji dili olarak varlığını sürdürür.

Eski Babil Döneminde Okul

Bildiğimiz Sümerce metinlerin büyük kısmı Eski Babil dönemine aittir ve genç öğrencilerin çivi yazısı eğitimi aldığı ve eğitimlerinin ilerleyen safhalarında, önceden kararlaştırılmış bir kanon doğrultusunda Sümer dilinde karmaşık edebi metinler yazdıkları kâtip okullarındaki (Sümer dilinde "tabletlerin evi" anlamına gelen é-dubba) faaliyetlerin sonucudur. Bazı edebi ve dini metinlerin, hatta tarihleri belli olmayan ve ancak tahmin edilebilecek mektupların elimizdeki tek elyazması nüshası sıklıkla bu yazı alıştırmalarından gelir. Babil okullarındaki hayatın yeniden kurgulanmasını, bazen ironik tonda olmak üzere eğitim yöntemleri konusunda bilgiler sunan (ve é-dubba edebiyatı olarak bilinen) Sümerce edebi metinlere dayandırırız. Bu belgeleme sayesinde Sümer dilinin Eski Babil döneminde okullarda konuşulmaya devam edildiğini biliriz; bu durum, Ortaçağda sadece *scriptorium*'larda [yazıhane] varlığını sürdüren Latinceninkine çok benzer. Sümer dilini iyi bilmek bir kâtip için bir prestij ve olgunluk işaretidir, hatta bazı dönemlerde kâtipler bu noktada, edindikleri statüyü göstermek amacıyla adlarının Sümerce versiyonunu benimserler. Bir Sümer deyimine göre "Sümerce bilmeyen bir kâtip ne biçim bir kâtiptir?".

Okullarda çırakları bir öğretmen ve en azından başlarda daha ileri yaştaki bir öğrenci olan bir "ağabey" izler; öğrenciler bu kişilerin rehberliğinde sivri uçlu bir aletle kil tabletler üzerine çivi yazısı şeklinde işaretler kazıyarak yazı yazmayı öğrenirler. Bu işaretler şekilleri ve telaffuzları temelinde ezbere öğrenilir. Daha sonra Akkad dilindeki tercümeleriyle birlikte Sümer dilinde kelime listeleri defalarca yazılır. Gramer de aynı şekilde, iki dildeki isim ve fiillerden oluşan paradigmaların tekrarı yoluyla öğretilir. Eğitimin son safhasında Sümer edebiyatı öğrenilir: öğrenciler önce dikte edilen yazılar, sonra da ezbere, büyük ölçüde geleneksel olan ve deyimlerden (yani birkaç satırlık basit yazılar) karmaşık edebi eserlere kadar uzanan kapsamlı bir edebi müfredat doğrultusunda farklı türde metinler yazarak dili ne kadar iyi bildiklerini göstermek zorundadırlar. Müfredatın bir kısmı matematiğe ve idari muhasebe veya tarlalarla arazilerin bölünmesi gibi pratik sorunların çözümü için gerekli olan becerilerin edinilmesine ayrılır. Günümüze kadar ulaşmış sayısız matematik tableti üzerinde yapılan incelemeler, bu kâtiplerin ulaştığı yüksek beceri düzeyini ve örneğin Pythagoras'ın teoreminin bilincinde olduklarını göstermiştir; bu teoreme göre tüm dik üçgenlerde hipotenüs üzerine inşa edilen karenin alanı, dikkenarlar üzerine inşa edilen karelerin alanlarının toplamına eşittir. Altmışlı sayı sistemi de bu dönemin yeniliklerinden birini teşkil eder. Kâtiplerin formasyonu gerçek anlamda çok disiplinli olup müziği, yani müzik türleri ve şarkı söyleme konusunda bilgiler de içerir.

Kâtip okulunun iki öğrencisi arasındaki diyalog,

M. Civil, "Sur les 'livres d'écolier' à l'époque paléo-babylonienne", [Eski Babil Döneminde 'Okul Kitapları' Üzerine] J.-M. Durand – J.-R. Kupper (ed.), *Miscellanea Babylonica. Mélanges offerts à Maurice Birot* [*Babil'den Çeşit Çeşit. Maurice Birot'ya Sunulan Karışık Eserler*] içinde, Paris 1985, s. 67-78.

Aşağıdaki metin, é-dubba *edebiyatı külliyatına dâhildir; bu diyalogda iki kâtip, Sümer dilini ne kadar iyi bildiklerini karşılaştırıp sahip oldukları bilgilerle övünürler.*

(ll. 1-7) Genç adam, [öğrenci misin? – Evet, öğrenciyim]. Öğrenciysen, Sümerce biliyor musun? Evet, Sümerce konuşabiliyorum. O kadar gençsin ki, kendini nasıl [bu kadar iyi] ifade edebiliyorsun? Hocanın anlattıklarını defalarca dinledim, onun için sana cevap verebilirim.

(ll. 32-38) Kâtiplik becerilerine mükemmel derecede sahibim, her şey bana kolay geliyor. Hocam bana bir işaret gösteriyor, ben ona ezbere birden fazla işaret ekliyorum. Okulda gerekli süreyi geçirdim, Sümer dili, yazı sanatı, tabletlerin içeriği, bilanço hesaplamaları konusunda olmam gereken düzeydeyim. Hatta Sümerce konuşabilirim.

Edebi kanona dâhil olan Sümerce metinlerin çeşitli türleri arasında mitler; efsanevi kralların maceralarının epik anlatımı; tufandan önce ve sonra

Mezopotamya'yı yönetmiş olan hanedanların listesini içeren ve "standart" şekli MÖ 2100 ile 1900 arasında, yani III. Ur ve İsin ile Larsa hanedanları devrinde hazırlanan, *Sümer Kraliyet Listesi* gibi tarihi veya tarihyazımsal metinler; kral-lar, tanrılar ve tapınaklar adına ilahiler (örneğin üç İsin kralına yazılmış üç ilahi ile tanrıça Nisaba adına yazılmış bir ilahinin "yüksek" eğitimde önemli bir rol oynadığı sanılır); İsin'in ilk kralları tarafından siyasi meşruiyet elde etmek amacıyla sipariş edildiği sanılan ve Eski Babil dönemine ait kopyaları saye-sinde bildiğimiz *Sümer ve Ur'un Yıkımının Ağıtı* gibi, şehirlerin yıkımını konu alan ağıtlar; bitki (Palmiye ve Ilgın), hayvan (Balık ve Kuş), hammadde (Tahta ve Kamış), mevsim (Yaz ve Kış), nesne (Çapa ve Saban) vs. temsil eden çiftlerin kendi niteliklerini yüceltip rakiplerinin niteliklerini aşağılayarak birbirlerine espriler yaptığı ve iki taraftan birinin kazanmasıyla sona eren tartışmalar veya yarışmalar vardır. Müfredatın bir başka unsuru, Sümerce yazılan mektuplar ve özellikle "tarihi mektuplar"dır: örneğin III. Ur krallarının yazışmalarının bir kısmı günümüze bu şekilde ulaşmıştır. Daha eski dönemlere ait (örneğin Akkad ve Ur krallarının) kraliyet mektuplarının bazı kopyaları, bu mektupların ori-jinallerinin Nippur'daki Enlil tapınağı olan Ekur'da hâlâ bulunduğu Eski Babil dönemine ve okul ortamına aittir. Bazı örneklerde çırak kâtip, kopya ettiği üze-rinde yazıtın bulunduğu mecrayı ve konumunu da belirtmiştir.

Kâtip okulundaki iki öğrenci arasındaki kavga,

H.L.J. Vanstiphout, "The Dialogue Between Two Scribes" [İki Kâtip Arasında Di-yalog], W.W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World* [*Kutsal Kitapların Bağlamı. Kitabı Mukaddes Dünyasından Kutsal Yazılar*] içinde, Leiden-New York-Köln 1997, s. 589-590

Yine é-dubba külliyatına ait bir başka diyalog, Girine-Isag (G.I.) ve Enki-Mansum (E.M.) adındaki iki öğrenci arasındaki bir kavgadır; birinci öğrenci ileri düzeyinden yararlanarak, kendisinden genç olan ikinci öğrenciye haka-ret eder ve ona kötü davranır.

(ll. 1-14) (G.I.) Evet, meslektaşım, bugün tabletimize ne yazalım? (E.M.) Bu-gün dersimizden tek kelime yazmayalım! (G.I.) Ama hocamız bunu öğrenecek ve senin yüzünden bize kızacak. Ona ne diyeceğiz? (E.M.) Ben ne istersem onu ya-zabilirim! Ödevimi yapacağım! (G.I.) Eğer böyle yaparsan ben senin "ağabeyin" değilim! Neden "ağabey" konumumu suistimal ediyorsun? Ben kâtiplik sana-tında mükemmel hale geldim, "ağabey" görevimi mükemmel şekilde yerine ge-tirdim. Senin anlayışın kıt, öğrenmekte güçlük çekiyorsun; okulda bir çıraktan başka bir şey değilsin! Kâtiplik sanatında beceriksizsin, Sümerce de sessizsin! Elin felç geçirmiş gibi, sivri uçlu bir alete de, kile de uygun değil; [senin] elin ağzına yetişemiyor. Bir de benim gibi bir kâtip mi olmak istiyorsun?

Ancak Mezopotamya'da yapılan kazılarda şu ana kadar okul benzeri bir ya-pının, yani geniş ölçekte öğretimin gerçekleştiği karmaşık bir kurumun ortaya

çıkarılmamış olması da ilginçtir. Elimizdeki eğitim tabletlerinin büyük kısmının bulunduğu, Nippur ve Ur gibi Eski Babil yerleşimlerinde (İsin, Larsa ve Uruk'ta da tabletler bulunmuştur) muhtemelen ruhban sınıfından aydın bireylerin evleri olan küçük ölçekli yapılar ortaya çıkarılmıştır. Eğitimin Eski Babil döneminden itibaren (ve özellikle sonraki dönemde) bireylerin elinde olduğu görüşü genel olarak kabul görür; aydın bireyler kendi evlerinde (daha aydınlık olmasından dolayı muhtemelen avluda), kendi çocukları, akrabalarının ve belki de meslektaşlarının çocukları dâhil sınırlı sayıda öğrenciye eğitim vermiş olmalıdır. En azından MÖ XVIII. yüzyıldan itibaren böyle olmuş olmalıdır. Son zamanlarda öne sürülen bir görüşe göre III. Ur'un son safhasında ve muhtemelen MÖ II. binyıl başlarında, yani yukarıda sözü edilen "é-dubba edebiyatı"nın oluşum döneminde okul kamusal bir sorumluluktu ve metinlerde tarif edilenlere benzer yapılar (mimari açıdan da) gerçekten vardı. Ancak ne yazık ki bu açıdan da arkeolojik verilere sahip değiliz. Sarayın eğitimi teşvik ettiğine şüphe yok: okul bürokratların ve muhasebecilerin eğitilmesi işlevini yerine getirmenin yanı sıra, kralların veya atalarının yüceltilmesini (ve I. İsin hanedanı kralları için olduğu üzere meşrulaştırılmasını) amaçlayan yazıların çoğunun da üretildiği yerdir.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Babil ve Assur, s. 181; Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi, s. 92; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Mezopotamya'da Yolculuk Yapmak, s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323

Anadolu'da Assur Tüccarları

Nicla De Zorzi

MÖ XIX ve XVIII. yüzyıllarda Assur şehri, Anadolu'daki Assur kolonileri sayesinde gelişmiş bir ticari ağa sahiptir. En önemli kolonileri olan Orta Anadolu'daki kadim Kaneş şehrinde, büyük kısmı tüccarlar tarafından gönderilen veya alınan ve bu karmaşık ticari sistemin özelliklerini ayrıntılı bir şekilde belgeleyen mektuplar olmak üzere, 23 bin kadar çivi yazılı tablet keşfedilmiştir.

Tanıtıcı Bilgiler

Assur tarihinin MÖ II. binyılın ilk yüzyıllarına tekabül eden en eski dönemi konusunda, XIX. yüzyıl sonlarında ve 1948 yılından itibaren, Orta Anadolu'da, günümüz Kayseri şehri yakınlarındaki Kültepe'de (Kaneş) düzenli olarak yürütülen kazılar sayesinde bilgi sahibiyiz. Burada bulunan 23 bin civarında çivi yazılı tablet (özellikle mektup), Anadolu'da kurulan ve Akkadcadaki adı *karum* "(ticari) üs" anlamına gelen bir Assur kolonisini temel alan karmaşık bir ticari ağı belgeler. "Eski Assur" terimi Assur kökenli tüccarların lehçesi ve Kültepe/Kaneş'te bulunan tabletlerde kullanılan, bu lehçeye uyarlanmış çivi yazısı için kullanılır. Bu terim kolaylık açısından, "Orta Assur" ve "Yeni Assur" dönemlerinden ayırt edilmesi amacıyla bu tarihi dönem için de kullanılır.

Her şeyden önce MÖ II. binyıl başlarında, sonradan gelişecek, toprağa dayalı bir devlet olarak bir Assur siyasi oluşumundan değil de ancak Assur şehir-devletinden söz edilebileceğini açıkça söylemek gerekir. MÖ III. binyıldan itibaren iskân olan ve önce Akkad krallarına, sonra da III. Ur krallarına tabi olan Assur ülkesi MÖ 2025 civarında bağımsızlığını kazanır ve ilk Eski Assur krallarının döneminde ticaret sayesinde hızla zenginleşir. Hanedanın kurucusu I. Puzur-Assur'un torunu İlluşuma, Güney Mezopotamya halkıyla takas ilişkilerini kolaylaştıracak bazı önemli ekonomik önlemler alır. Oğlu ve halefi I. Erişum (MÖ 1974-1935) Kaneş ekonomi kolonisini kurmanın yanı sıra Assur halkı için malların (gümüş, altın, bakır, kalay, arpa ve yün) serbest dolaşımına da karar verir. MÖ 1837 civarında, yani Naram-Sin döneminde, Kaneş *karum*'u, muhtemelen Anadolu'da yaşanan askeri ihtilaflar sonucunda aniden yıkılır ve terk edilir. Karum'un hayatının bu safhası arkeolojik açıdan da tanımlanmıştır ve Kültepe'nin II. seviyesinde tekabül eder. Anadolu'da Assur ticaretinin yeniden canlanması (*karum* Kaneş'te IB seviyesi) Assur'un Ekallatum kralı Şamşi-Adad (MÖ y. 1812-1775) tarafından fethedilmesiyle (MÖ 1808) gerçekleşir ve şehir başkent statüsüne sahip olmasa da çok önemli bir dini ve ekonomik rol oynamaya devam eder. Şamşi-Adad MÖ 1775'te ölüp tahta oğlu İşme-Dagan geçtiğinde Assur şehri zaten daha özerk bir statüye sahiptir. MÖ XVIII. yüzyıl ortalarına doğru şehir, önce Babil'in, sonra da Mitanni devletinin etkisi altında olan yerli bir hanedanın kontrolündedir. Ancak Anadolu'daki Assur ticaret ağı siyasi istikrarsızlık ortamının etkisiyle MÖ 1725'ten itibaren giderek zayıflar.

Assur ve Anadolu'da Assur Kurumları

Assur şehri özel bir rejimle, kralın yerel tanrı olduğu ve adının şehrin adıyla aynı olduğu teokrasiyle yönetilir. İktidar üç kutup arasında bölüşülür: "prens" veya "kral" unvanı alan ve tanrıyla şehir halkı arasında aracılık yapan tanrının vekili; şehir meclisi; görev süresi bir yıl olan bir yönetici. Kralın ticari mekanizmadaki rolü, meclis "başkanı" işleviyle ve mecliste alınan kararların yeri-

ne getirilmesiyle sınırlıdır. Belgelerde "şehir", yani anonim bir kolektif girişim yoluyla söz edilen meclis, önemli bir idari, ekonomik ve hukuki merkez teşkil eder: meclisin görevi, Ön Asya'da Assur ticaret kolonilerini ağırlayan çeşitli bağımsız prensliklerle diplomatik ilişkileri düzenleyerek Assur'un dış politikasını tanımlamaktır. Ayrıca hukukî otorite vasfına sahip olan meclis, ticaret yasalarını kararlaştırır ve tüccarlar arası kavgaları çözüme kavuşturur. Meclis üyeleri arasında yaşlıların yanı sıra tüccarlar ve kolonilerin resmi sözcüsü bulunur. "Yöneticilerin evi" veya "belediye" de bir başka önemli ekonomik ve idari kurumdur. Bu kurum Ön Asya'daki tüccarlarla değil, Assur'daki aileleriyle temas halindedir, ayrıca yola çıkan kervanlardan ihracat vergisi toplar. Belediye ayrıca lüks tüketim ürünlerinin ticaretinin tekelini elinde bulundurur. Adını o yıla veren idareci, şehrin en önemli aileleri arasında kurayla belirlenir. Ön Asya'daki Assur ticaretinin yapısı piramit şeklindedir; piramidin zirvesinde malların geliş ve yeniden dağıtım noktası, Assur otoritesinin doğrudan kontrolü altındaki Kaneş *karum*'u yer alır. *Karum*'un meclisinde "küçükler ve büyükler" toplanır ve büyükler arasında tüccar locarlarının başkanları yer alır. "On grubu" adı verilen, icra organı olarak işlev gören küçük bir grup, yerel otoritelerle müzakere yapma görevini yürütür. Meclis aynı zamanda mahkeme işlevi görür, kavgalarda uzlaşma sağlar, ticaret kurallarına uyulduğunu denetler. Kaneş *karum*'u Ön Asya'daki tüm Assur kurumlarının başıdır; sayısı otuzu bulan bu kurumlar, ana *karum*'un modeli doğrultusunda oluşturulmuş koloniler (*karum*) ve bir miktar ekonomik ve idari özgürlüğe sahip olsalar da en yakındaki *karum*'un kontrolü altında olan ticaret merkezleri (*wabartum*) olmak üzere iki grupta toplanır. Assur yönetimiyle Ön Asya'nın belli başlı prenslikleri arasındaki ilişkiler, antlaşmalar doğrultusunda düzenlenir: Anadolu prensleri, Assur tüccarlarının topraklarında serbestçe dolaşmasına izin verir ve kendileriyle mallarının güvenliğini temin ederler; karşılığında ihtiyaç duydukları hammaddeleri elde ederler ve vergi toplayarak zenginleşirler.

Eski Assur Ticaret Ağının İşleyişi

Ticarete en çok konu olan maddeler kalay ve kumaştır. Günümüzde Özbekistan olan bölgeden gelen kalay, Anadolu ve Batı Suriye'de çok aranan bir maddedir, bölgedeki zengin bakır madenlerinin beslediği yerel bronz endüstrisi için gereklidir. Kumaşa gelince, Güney Mezopotamya'dan ithal edilip Anadolu'nun saraylarında kullanılan kaliteli kumaşları, tüccarların genelde kendi evlerinde dokuduğu veya daha az miktarda da olsa kurumsal olarak üretilen kumaşlardan ayırt etmek gerekir. Aynı ticaret ağı, lapis lazuli ve demir gibi lüks tüketim ürünleri için de kullanılır. Bakır, antimon, yün ve buğday gibi bazı maddeler ise Assur'dan ithal edilmez, ama Anadolu'daki Assurlu tüccarların tekeline tabidir.

Mallar Assur pazarından satın alındıktan sonra Assur otoritelerine toplam değerin 1/120'si değerinde ihracat vergisi kalay olarak ödenir. Bu mallar

Anadolu'ya, hatırı sayılır personelin eşlik ettiği, sayıları 300'e kadar ulaşan eşekten oluşan kervanlarla taşınır. Assur'dan Anadolu'ya altı hafta süren yolculuk (y. 1300 km) sadece yumuşak mevsimlerde gerçekleştirilebilir ve tehlikelerle (savaşlar, eşkıyalar, doğal engeller) doludur. İçinden geçilen ülkelerin kralları, kalay olarak belli bir geçiş ücreti ödenmesi karşılığında kervanların güvenliğini temin ederler; malların sahipleri veya Assur'daki temsilcileri bu geçiş ücretini yola çıkarken kervan başına teslim eder.

Kervan gideceği yere ulaşınca yerel otoritelere başvurması gereklidir. Anadolu sarayları, taşınan malın türüne göre belirli bir yüzdesine (kalay için yüzde üç, kumaş için yüzde beş) tekabül eden bir ithalat vergisi alır ve kumaşın yüzde onunu ayrıcalıklı bir fiyattan satın alma hakkına sahiptir; bu ücreti ödediği tüccar veya *karum* temsilcisi bir anlamda banka işlevi görerek daha sonra malın sahibiyle hesaplaşır. Malın geri kalan kısmı altın veya gümüş karşılığında satışa çıkarılır veya başka ticari merkezlerde satılması için kredi karşılığı bir temsilciye teslim edilir. Malın bir kısmını *karum*'daki ofise emanet etmek de mümkündür. En yüksek kâr, kumaş satışından elde edilir (kalayın yüzde 100'üne karşılık, kumaş için yüzde 200). Buna eşeklerin ve malları ambalajlamak için kullanılan düşük kaliteli kumaşların bir kısmının satışından elde edilen kâr eklenir. Ama tabii bu miktardan nakliye giderlerini, vergileri ve öngörülmeyen kayıpları (hırsızlık, eşeklerin ölümü, satıcıların suistimalleri, dolandırıcılık, vs.) düşmek lazımdır. Gelir olarak elde edilen gümüş *karum*'daki ofiste kayıt altına alınır ve eşek sırtında Assur'a geri götürülüp yeni kervanların hazırlanması veya büyük araziler satın almak için yatırım amaçlı olarak, ya da borç kapatmak veya ceza ödemek için kullanılır.

Taram-kubi'nin tüccar kardeşine mektubu,

C. Michel, *Correspondance des marchands de Kanish* [*Kaneş* Tüccarlarının Yazışmaları], Paris 2001, s. 470 (no. 348)

Çok ilginç bir belge, tüccarların Assur'da kalan eşleriyle kocaları veya ticaretle uğraşan kardeşleri arasındaki yazışmaların ne kadar *canlı olduğunu gösterir. Aşağıda tercümesi verilen mektubun göndericisinden de anlaşıldığı üzere, kadınlar ticaret mekanizmasında önemli bir rol oynar. Gerçek anlamda bir iş kadını olan Taram-Kubi evi idare eder, kumaş ihracatına katkıda bulunur ve kocasından bağımsız olarak muhasebeyle ilgilenir. Ancak mektuplardan bazıları, bu kadınların birçok endişe kaynağının olduğunu, kocalarının yokluğundan, kaynak eksikliğinden veya yerlerini Anadolu kadınlarının almasından yakınmaktan çekinmediklerini de gösterir. Taram-kubi bu mektupta kardeşini (mektubun ikinci göndereni Şimat-Assur'un kocası) eve dönmeye ikna etmek için dini argümanlara başvurur.*

(ll. 1-19) İmdilum'a ilet: biz Taram-Kubi ve Şimat-Assur'uz. Burada [Assur'da] rüya uzmanlarına, kâhinlere ve ruhlara danışıyoruz; [tanrı] Assur seni sürekli

uyarıyor: sen gümüşü [fazla] seviyorsun ve hayatını ihmal ediyorsun! Şehirdeyken (= Assur'da?) [tanrı] Assur'u memnun edemezsin. [Bu] mektuptan haberin olduğu zaman, istersen gel, Assur'u ziyaret et ve hayatını kurtar! Neden kumaşlarımın parasını göndermiyorsun?

Assurlularda ticari girişim denince akla aile gelir: Assur'da yaşayan ve girişimin başı olan baba, yatırım amaçlı sermayeyi bir araya getirir, malları satın alır ve nakliyeyi ayarlar. Büyük oğul veya bir kardeşi girişimin Anadolu kolunu idare eder ve gelen malların satışını üstlenir. Diğer oğullar ve yeğenler satışa ve nakliyeye yardımcı olur. Girişimin çeşitli kolları arasındaki ilişkiler, yoğun yazışmayla sağlanır. Kadınlar, yani eşler ve kızlar da bazen kumaş dokuyarak, bazen de hukuki ve mali meselelerle ilgilenerek ticarete katkıda bulunur ve girişimde önemli bir rol oynar. Bu yapı sabit değildir ve sıklıkla bazı aile üyelerinin özerk hale gelip kendi girişimlerini oluşturdukları görülür. İkinci vatanla ilişkiler de bir Anadolu kadınıyla evlenerek ve ikinci bir aile kurarak güçlendirilir. Aile girişimlerinin yanında, hem kısa, hem de uzun vadede gerçek anlamda çapraz ticari birlikler de söz konusudur. Kısa vadeli olanlarda bir kredi veren, ortağı olan başka tüccarlara belirli bir ticari girişim için belirli bir miktar borç verir; küçük tüccar gruplarının tek bir yolculuk için sermayelerini ve mallarını birleştirdikleri, giderleri ve kârı da orantılı olarak bölüştükleri de görülür. Uzun vadeli birliklerde ise, genelde büyük aile girişimlerinin başları olan birkaç kredi veren, hatırı sayılır miktarda altın ve gümüşten oluşan sermayelerini, birkaç yıl boyunca (genelde on yıl) mal alım satımı yapması için güvenilir bir temsilciye devrederler. Elde edilen kazanç, ortaklar arasında kesin kurallar doğrultusunda bölüşülür.

Bir kumaş tüccarının mektubu,

C. Michel, *Correspondance des marchands de Kanish*, Paris 2001, s. 250 (no. 164)

Eski Assur tüccarlarının yazışmaları incelendiğinde, hem dolandırıcılık girişimlerinin, hem de bu tür davranışlara eğilimin oldukça yaygın olduğu görülür. Örneklerin büyük kısmı kumaşlarla ilgilidir; bunun nedeni muhtemelen vergi yükü ve kumaşların, kalay, demir veya lapis lazuli gibi ürünlerin satıldığı pazarlara göre kontrol düzeyinin daha düşük olduğu pazarlarda satılmasının daha kolay olmasıdır. Burada aktarılan mektup, gümrük memurlarının dikkatsizliğinden yararlanıp belli sayıda kumaşı kaçak geçirmenin mümkün olduğunu gösterir.

(ll. 1-13) Mannum-ki-Assur'a ilet: ben Şumi-abiya. Kumaşlar güvenli bir yerde. Kaçak [kumaşları] geçirdiğimde onları bulduler! Ama onları saraya göndermek üzere sayarlarken kervan kumaşlarıyla birlikte iki tane değerli kumaşı geçire[bildim]. Bir tanesi Takkuşta [kumaşı], bir tanesi de namaşşukhum (= bir Babil ürünü).

Ticaret yoluyla büyük kazançlar elde etme imkânı, kurallara uymadan zenginleşme girişimlerini de belirler. Örneğin bazı tüccarların yola çıkarken vergi yükünü azaltmak amacıyla mallarının tamamını beyan etmedikleri ve malın geri kalanını yasadışı olarak nakletmeyi tercih ettikleri olur, ama bunu yapmak için koruma altında olmayan, dolayısıyla da geçiş ücretine tabi olmayan yollardan geçerek mallarını riske atarlar. Böyle durumlarda gümrük memurlarına rüşvet vermek gibi uç noktada çarelere de başvurulduğu olur. Başka tüccarlar ise genelde Assur kurumlarının (belediye ve galiba kralın kendi) tekeli altında olan ve çok yüksek fiyatlara satılan lapis lazuli ve demir gibi lüks tüketim araçlarının karaborsa ticaretine girişirler. Ancak bu gibi faaliyetlerin riski de bir o kadar yüksektir: bazı örneklerde cezalar ödenirken daha ciddi durumlarda tüccarlar az veya çok uzun sürelerle tutuklanırlar ve her halükârda girişimleri zarar görür.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Ekonomisi ve Toplumu, s. 242; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Fildişi ve Altın. Uluslararası Dönemin Sanatı, s. 329

Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar

Nicla De Zorzi

Eski Babil dönemi, Mari şehrinin arşivlerinden gelen bol miktarda bilgi sayesinde göçebelerle yerleşik halklar arasındaki ilişkilerin incelenmesi açısından ayrıcalıklı bir dönemdir. Orta Fırat çığırında yer alan Mari şehri, Mezopotamya taşkın ovasının bereketli ve tarıma elverişli topraklarıyla Kuzey Suriye'nin yarı kurak platosu arasında sınır teşkil eder. MÖ II. binyılda Mezopotamya'da göçebeliğin tipolojik açıdan ana özelliği, hem ekonomik, hem de toplumsal olarak göçebe ve yerleşik unsur arasındaki ortakyaşam eğilimidir, ama özellikle edebi kaynaklardan, kent merkezli eğilimlerin etkisi altında kalan farklı bir tablo elde ederiz. Orta Fırat çığırının çobanlıkla uğraşan kabileleri Amori kökenlidir, yani MÖ III ile II. binyıllar arasında kademe kademe Suriye'nin ve

Mezopotamya'nın kentsel bölgelerine sızan yarı göçebe topluluklardır. Amorilerin büyük kısmı yerleşik hayata geçer ve yaşadıkları şehirlerde zaman içinde iktidarı ele geçirmeyi başarıp MÖ II. binyılda Mezopotamya'da birbiriyle rekabet eden kraliyet hanedanlarını kurarlar.

Tanıtıcı Bilgiler

Mari şehri Orta Fırat çığırı üzerinde, Habur nehriyle birleştiği yere göre aşağısında (ve Suriye ile Irak arasındaki sınıra yakın yerde), günümüzde Tell Hariri şehrinin olduğu yerde bulunur. Her ne kadar Ebla metinlerinden de anlaşıldığı üzere Mari MÖ III. binyıldan itibaren önemli bir şehirse de, genelde literatürde kullanılan "Mari çağı" terimiyle MÖ 1810-1760 arasındaki devir, yani Mari arşivinin (y. 20 bin tablet) kapsadığı, Babil kralı Hammurabi'nin (MÖ 1792-1750) şehri yerle bir etmesinden hemen önceki dönem kastedilir. Mari arşivlerinde üç ana tarihi safha belgelenmiştir: Yahdun-Lim ve Sumu-Yaman'ın krallıklarına tekabül eden ilk safha şehrin Şamşi-Adad tarafından fethedilmesine ve tahta oğlu Yasmah-Adad'ın çıkmasına kadar sürer. Yasmah-Adad öldüğünde Mari kral Zimri-Lim'le yeniden bağımsızlığını kazanır. Ancak Babil kralı Hammurabi bu döneme MÖ 1761'de nihai olarak son verir.

Mari arşivleri, Amori kökenli bir hanedan tarafından yönetilen en önemli krallıklardan birinin iç yapısını ve dış ilişkilerini son derece ayrıntılı bir şekilde belgeler ve özellikle bereketli, tarıma elverişli toprakların sınırında yaşayan yarı göçebe çobanlarla kentsel toplumlar ve merkezi yönetim arasındaki sıkı ilişkilere ışık tutar.

Yakındoğu'da Göçebeliğin Tipolojileri ve Özellikleri

Yakındoğu'da yatay göçebelikle dikey göçebeliği birbirinden ayırt etmek gereklidir. Dikey göçebelikte kışın kullanılan vadilerdeki otlak bölgeleriyle yazın kullanılan dağlık bölgeler arasında göç hareketleri söz konusudur: Zagros, Toros (Türkiye'nin güneyi) ve Lübnan dağlarıyla bitişiklerindeki vadiler arasında hareket eden topluluklar bu gruba girer. Yatay göçebelik ise kışın steplerde veya çölde otlakların kullanılması, yazın da genelde tarımsal bölgelere daha yakın olan daha nemli vadilere göç etmek anlamına gelir.

Mezopotamya'da ise kentsel gerçeklikle ve tarım-çobanlık üretim sistemiyle yakın bağlantılar içerisinde gelişen bir göçebeliği bu unsurlardan bağımsız göçebelikten ayırt etmek önemlidir. Arap yarımadasının steplerine ve çöllerine özgü olan ikinci tip göçebelik MÖ I. binyıldan itibaren görülür. MÖ II. binyılda Mezopotamya'da ise sadece ilk tipten örnekler söz konusudur; bu göçebelik türünün en önemli özelliği, kabileler halinde düzenlenmiş olan göçebe unsurlarla kentlerde ve etrafındaki köylerde yaşayan yerleşik unsur arasında ekonomik ve toplumsal açıdan ortakyaşam eğilimidir. Bu göçebelik türünün jeo-fiziksel

bağlamı, yıllık 200 ila 400 mm yağış izohiyetleri arasında yer alan bir "dimorfik bölge", yani özellikle nehrin, çobanlar tarafından kışlık otlak yeri olarak kullanılan step benzeri yaylaların sınırlarını belirleyen yüksek falezlerin arasına sokulan noktalarda Habur ve Fırat vadileridir. Yakındoğu'da kuraklıktan dolayı tarımsal üretimin sadece yıllık yağış ortalaması 300 mm'yi geçen yerlerde mümkün olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Tarım ve çobanlıkla uğraşan halklar, çöllerle yeterli düzeyde yağış alan veya sulama yapılabilen bölgeler arasındaki bu geçiş bölgesinden ustalıkla yararlanırlar; yağmur mevsimi olan kışın steplerde otlayan sürüler ilkbahar sonunda nehir kıyısına veya yılın büyük kısmı kuru olan mevsimsel suyolları olan *wadi*'lere götürülür. Koyunlar ve keçiler, otladıkları tarlaları dışkılarıyla gübrelerler ve anızlıkla beslenirler. MÖ II. binyıl sonlarında, deve kullanımına dayalı uzun mesafeli göçebeliğin doğuşuyla göçebelerin yıllık yağışın 100 mm'nin altında olduğu çöl bölgelerinden uzaklaşması mümkün olur. Mezopotamya ve Suriye-Filistin'in kentsel alanlarından uzak bölgelerde hareket eden bu topluluklar yine de yerleşik toplumlarla sıkı bağlar geliştirirler ve başlıca faaliyet alanları ticarettir.

Yakındoğu'nun göçebe-yerleşik halkları arasındaki ilişkiler geleneksel olarak, göçebeliğin farklı türleri göz önüne alınmadan, güçlü rekabet ve zayıf etkileşim şeklinde yorumlanmıştır. Bu görüş, Mezopotamya'nın kent merkezli bir bakış açısı yansıtan ve göçebe gruplarının ötekiliğini ve yerleşik halklar için teşkil ettikleri tehlikeyi vurgulayan metinsel kaynaklarının etkisi altında gelişmiştir. Örneğin Sümerlere ait bir edebi metinde Gutiler şöyle tasvir edilir: "Kişi olarak sayılmayan, ülkeye dâhil edilmeyen Gutium, bağlar nedir bilmezler, içgüdüleri insanidir, ama köpek zekâsına ve maymun görünümüne sahipler". Bu kaynakları temel alan araştırmacılar başlangıçta göçebelerle yerleşik halk arasındaki ilişkileri Suriye çölünden veya dağlık bölgelerden (Zagros ve Toros sıradağları) kentsel toplulukların siyasi veya ekonomik krizden veya büyük ölçekli iklimsel değişimlerden kaynaklanan zayıflığından yararlanarak onları yok etmek amacıyla geldiği varsayılan göçmen dalgalarının sonucu olarak yorumlamıştır. Bu görüş tamamıyla aşılmış olup, günümüzde belgelenmiş göçebelik modelleri ve zaman ile uzam içerisindeki evrimleri daha büyük ilgi görür. "Dimorfik bölge" kavramının yanında, bazı bölgelerde ve belirli durumlarda göçebelerle yerleşik halk arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisiyle bağlantılı olarak "sosyal dimorfizm" kavramı da kabul görmüştür. Mal takası, bu karşılıklı bağımlılık ilişkisinin en görünür yönlerinden birini oluşturur: çobanlar hayvan ürünleri sağlarken karşılığında tarım veya zanaat ürünleri alırlar. Ama iki grup arasındaki etkileşime dair daha karmaşık tezahürler de söz konusudur: örneğin göçebe çobanlar yerleşik grupların sürülerini sözleşmeyle otlatabilir veya kendi sürülerini yerleşik grupların topraklarında otlatabilir. Ayrıca kentsel merkezlere en yakın olan göçebe grupları mülk temelli vergi, zorunlu çalışma, askerlik, vergilendirme, köylerde kabileyle saray arasındaki

ilişkilerden sorumlu memurların varlığının kabul edilmesi gibi çeşitli bağımlılık türlerine tabidir.

Çobanlarla çiftçiler karşılıklı temas içinde olmakla kalmaz: göçebe çobanlık ve yerleşik tarım, her grubun benimsediği yaşam tarzında da belirli bir hareketlilik öngören çok çeşitli olası ekonomik stratejilerin bir parçası olarak yorumlanabilir. Örneğin iklim açısından zorlu olan dönemlerde yerleşik gruplar alternatif bir yaşam tarzı olarak göçebe yaşam stilini benimseyebilirler. Öte yandan göçebeler de çobanlığın yanında avcılık, toplayıcılık, ticaret ve tarım gibi başka faaliyetler de yürütebilirler. Bütün bunlar tabii iki grup arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve örneğin göçebe grupların kentsel toplumlara karşı yağma amaçlı saldırılar düzenlemesine engel olmaz.

Amoriler

Amoriler MÖ II. binyılın Mezopotamya kaynaklarında en çok belgelenen göçebe grubudur. Bu grubu tanımlamak için kullanılan Sümer dilindeki *Martu* ile aynı zamanda "batı" anlamına gelen Akkad dilindeki *Amori* belirli bir etnik gruba veya kavime işaret etmeyip asıl Mezopotamya'ya göre batıda, yani Ugarit'in doğusundaki dağlık bölgede ve Suriye'de (Cebel Ansariyeh) Cebel Bişri'ye kadar olan bölgede yer değiştiren yarı göçebe toplulukların tamamını kapsar. MÖ III. binyılın Sümer metinlerinde belgelenmiş olan bu toplulukların kentsel bölgelere saldırılar düzenlediği anlatılır, hatta III. Ur kralları onları uzak tutmak için Dicle ile Fırat arasına (günümüz Bağdat şehri civarı) bir savunma seddi inşa etmek zorunda kalır. Dönemin yazılı kaynaklarında Amorilerin yaşam tarzı (steplerde, çölde veya dağlarda dağınık halde çadırlarda) ve cenaze adetleri (ölülerini gömmedikleri söylenir) aşağılanır. Buna rağmen başka kaynaklarda da MÖ III ile II binyıl arasında bu grupların kentsel oluşumlara kademeli entegrasyonunun gerçekleştirildiği belirtilir: Sümer ve Akkad şehirlerinde yaşayan bazı Amoriler, başta askeri alan olmak üzere kent idaresinin çeşitli alanlarında çalışır ve kabilelere göre gruplanmışlardır; bazılarıysa çobanlık yaparak zenginleşir ve tarımsal bölgelere yerleşerek kazançlarını arttırır.

Amorilerin batıdaki bölgelerden Mezopotamya'ya göçü kesin olarak kurgulanamazsa da Antikçağ yer isimlerinde izleri muhafaza edilmiştir. Nitekim MÖ II. binyılın ilk yarısında Yakındoğu'nun farklı bölgelerinde yer alan birçok önemli yerleşim yerinin aynı adlara sahip olduğu tespit edilmiştir (D. Charpin). Bu "yansımalı yer isimleri" Amorilerin hareketlerinin sonucu şeklinde açıklanabilir, çünkü Amoriler ulaştıkları yerlere kendi ayrıldıkları yerlerin adlarını vermiş olmalıdırlar. III. Ur hanedanının çöküşü ve onu izleyen siyasi kriz sonucunda Amoriler Mezopotamya'nın ve Suriye'nin kentsel bölgelerine giderek daha yoğun şekilde sızar. Şehirde, özellikle askeri kariyerlerinde başarı elde edenlerin birçoğu iktidara gelmeyi başarır ve gerçek anlamda hanedanlar oluştururlar.

Ancak Amorilerin kendilerini siyasi olarak kabul ettirmesi, kültürel değişime yol açmaz: Amoriler büyük ölçüde kendilerinden önce var olan kültürü özümserler ve Akkad dilini benimserler; İbranice, Fenikece, Ugaritçe ve Aramiceye yakın bir batı Sami lehçesi olan asıl dillerinden izler, sadece Mari'nin isimlerinde ve lehçesinin bazı bölümlerinde muhafaza edilmiştir.

Bu hanedanlar kısa sürede kentsel gerçekliğe uygun yönetim biçimleri benimseyip, onlara direnç gösteren ve başkaldıran göçebe topluluklara boyun eğdirmeye çalışırlar. Devletin merkeziyetçi eğilimleriyle göçebelerin özerkçi eğilimleri arasındaki gerilim, bu halklar konusunda günümüze ulaşmış verilerin çoğunun ardında yatan bir dizi uzlaşma ve ihtilafla sonuçlanır.

Mari'de Göçebe ve Yerleşik Halk

Mari kaynakları, MÖ II. binyılda Suriye steplerinde yer alan yatay göçebelik konusunda değerli bilgiler sunar ve halkın bu kesiminin hem siyasi, hem de ekonomik açıdan oynadığı önemli role tanıklık eder.

Şehir, Fırat nehrinin kışın steplere göç eden çobanların köylerinin bulunduğu geniş bir vadisini kontrol eder. Bu topluluklar için kullanılan Hana terimiyle bir kavim değil, "Bedevi" olarak niteleyebileceğimiz bir yaşam tarzı kastedilir. Hanalar iki gruba ayrılır: Simalitler (*sim'al*, solda, yani kuzeyde olanlar) ve Yaminitler (*jamin*, sağda, yani güneyde olanlar). Sim'alitiler Habur nehrinin üst üçgeninde, Yaminitler de, başta Terka ve Tuttul merkezleri olmak üzere daha çok Fırat'ın orta çığırında yaşarlar. Yaminitler ayrıca, en önemlileri Amnanu ve Yakhrurular olan beş kavme ayrılır. Sayıca en büyük olan Simalit grubu da Yabasu ve Aşarugayu olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Dönemin kaynaklarında daha az belgelenmiş olan, dolayısıyla muhtemelen kentsel merkezlerle fazla bağlantılı üçüncü bir grup olan Sutiler Suriye'nin ve Mari ile Palmyra vahası arasındaki bir dağlık bir bölge olan Cebel Bişri'nin steplerinde yaşar. Kaynaklarda hırsız ve katil diye söz edilen Sutiler sıklıkla kaynakların kontrolü için kent dışı bölgelerle ihtilaf içine girer. Ancak başlıca faaliyet alanlarının Suriye çölünü geçen kervanlara koruma sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kavimlerin toplumsal yapısı konusunda oldukça ayrıntılı bilgi sahibiyiz. Yarı göçebe olan bu topluluklar, köylerde yaşayan ve tarımla uğraşan veya çobanlıkta uzmanlaşmış ailelerden oluşur. Örneğin Yaminitleri teşkil eden beş kavmin her biri, belli sayıda ailelerden oluşan klanlardan ibarettir. Kabileler, klanın yaşlıları tarafından en önemli ailelerin arasından seçilen krallar tarafından yönetilir. Her Bedevi kralının yanında halkın göçebe bölümünden bir veya iki reis veya kılavuz yer alır. Şehirle ilişkiler, klanları idare eden ve hem çobanlıkla uğraşan toplulukların, hem de küçük köylerin reisi görevi gören ve ataması genelde Mari kralı tarafından onaylanan resmi bir görevli veya şeyh tarafından düzenlenir. Bu görevli askere alma sorumlusu

olarak özellikle askeri türden meselelerle ilgilenir. Merkezi yönetimlerle göçebe grupları arasındaki ilişkiler bazen eşeklerin kurban edildiği kanlı ritüellerle teyit edilir.

Göçebe kavimlerle şehirler arasında muğlak ilişkiler söz konusudur. Bu ilişkileri bir yandan karşılıklı bağımlılık şeklinde yorumlamak gerekir: köy toplumlarının üyeleri, Mari sarayının kendi tarlalarını işletmek ve sürülerini otlatmak için yararlandığı işgücünün bir kısmını oluşturur. Göçebeler aynı zamanda kumaş ve giysi üretimi için gerekli olan yünü sağlar. Ayrıca orduda asker olarak görev alırlar ve karşılığında saraydan tarlalar elde ederler. Kabile toplulukları bir yandan bu hizmetler karşılığında askeri koruma ve ekonomik faydalar elde ederken, diğer yandan ihtilaf durumlarında Mari kralıyla askeri ittifak kurmaları beklenir. Ancak bu, sabit bir sistem değildir ve göçebe kabileler sıklıkla başkaldırır, kendi aralarında veya Mari'nin düşmanlarıyla ittifak kurarlar.

Öte yandan bu dönemin kralları kavim aidiyetlerini kraliyet unvanları ve atalarının uzun listeleri yoluyla vurgulamaya çalışırlar: Uruk ve Babil kralları (hatta Katna, Karkamış, Zalmakkum ve Eşnunna kralları) Yaminit kökenlidir, Mari ve Halep kralları ise Simalit'tir. Özellikle Mari kralları kendilerine atfettikleri "Mari ve Khana ülkesi kralı" unvanıyla hem kentsel alan, hem de kavim toplulukları, yani Simalitlerle Yaminitler üzerindeki hâkimiyetini ilan eder. Bir kraliyet hanedanına aidiyetin önemi, dini alanda da, ata kültü gibi bazı ortak ritüellerde kendini gösterir.

Kavim kökenlerinin izleri unvanların yanı sıra, bazı kralların yaşam tarzında da muhafaza edilir. Mari'de bulunmuş ünlü bir mektupta bir idareci tahta yeni çıkan Zimri-Lim'i şehre göçebe usulü, at üzerinde değil, kentsel adetlere uygun şekilde, eşeklerin çektiği bir arabayla girmeye teşvik eder. Zimri-Lim'in kendisinin Mari'deki muhteşem saray yerine Fırat nehri kıyısındaki bir kampta yaşamayı tercih ettiği, sarayı sadece resmi amaçlarla ve ünlü arşivleri muhafaza etmek için kullandığı anlaşılmaktadır.

Amori krallarının büyük kısmı sadece birkaç kuşak içerisinde yerleşik hale gelmiş hanedanlara üyedirler ve dönemin siyasi ihtilaflarının büyük kısmı kavimler arası rekabet yoluyla açıklanabilirken, aralarındaki sayısız ittifak da kavimler arası var olan ve siyasi amaçla yararlanılan dayanışmayı temel alır. Bu kralların arasındaki ilişkiler, hem yaşlarının, hem de güçlerinin göz önüne alındığı çok karmaşık kurallar doğrultusunda düzenlenir. Krallar kendilerini kardeşlik veya boyun eğme ilişkileri temelinde tanımlarlar. Aynı statüye sahip olan krallar birbirlerine "kardeş" muamelesi yapar. Daha az güçlü olan krallar daha güçlü olan "babaları"nın "oğulları" gibidir. Güçlü krallarla alt düzeydeki krallar arasındaki ilişkiyi tanımlamanın bir başka yolu da birincisinin "efendi," ikincisinin "hizmetkâr" sayılmasını öngörür. Bu durumda burada en geniş anlamıyla ev ve aile yapısı metaforu benimsenmiştir: ilk

olarak MÖ III. binyılda Ebla'da görülen bir algı doğrultusunda, uluslararası sahnedeki çeşitli kralların büyük bir ailenin birer parçası olduğu ve aralarında kardeşlik veya baba-oğul ilişkilerinin olduğu düşünülür. Ancak belirli bir kavme aidiyetin bireysel bir karar sonucunda sorgulanıp değiştirilebileceği de gösterilmiştir (B. Lafont); bu durumda Amori toplumunda belli düzeyde "geçirgenlik" söz konusudur ve bir yanda akrabalık grubu, diğer yanda siyasi veya sosyal toplum arasında çözünümler gerçekleşebilir. Yakındoğu'nun krallarını, prenslerini ve göçebe reislerini bir araya getiren aşırı düzeydeki hareketlilik ve karmaşıklık, Eski Babil devrinin en ilginç ve kendine özgü yönlerinden birini teşkil eder.

Kral Zimri-Lim'e uğursuz bir alametten söz edilen mektup.

J.-M. Durand, *Archives épistolaires de Mari* [*Mari'nin Mektup Arşivleri*] I/1, Paris 1988, s. 497

Eski Babil döneminde, alametlerin derlemelerinden oluşan özel bir metin kategorisinin geliştiği görülür. Kurban edilen hayvanların iç organlarının incelenmesi kehanet biliminde öncelikli bir rol oynasa da, Eski Babil döneminden itibaren, insan ve hayvanlar arasında şekilsiz *canlıların doğumu dâhil [mucize temelli kehanet], gündelik hayattan uğurlu alametlerin sistematik olarak gözlemlenmeye başlandığı anlaşılır. Mari'de bulunan ve Mari Krallığının en önemli vilayetlerinden biri olan Saggaratum valisi Sumkhu-rabi tarafından Kral Zimri-Lim'e gönderilen bir mektupta Zazum adlı bir* sugagum *(*şeyh, *kabile reisi) sürüsünde canavar görünümlü bir kuzunun doğduğu anlatılmıştır.*

(ll. 1-31) Efendime ilet: bu olayı [anlatan], hizmetkârın Sumkhu-rabi. Zarrum-Rabbum'da, sugagum Zazum'un sürüsünde bir kuzu-izbum doğdu. Ben Mari'de efendimi [ziyaret ederken] kimse bana haber vermedi. Bölgeme döndüğümde kuzuyu bana getirdiler ve bana şöyle dediler: "Tek kafası var, yüzü, erkek küçükbaş hayvan yüzü; tek göğsü, tek kalbi, tek iç organ bütünü var; ama göbek bağından aşağıda, yan tarafında iki bedeni [var]. Doğduğu anda omuzlarından biri koptu ve başını ezdik [...]". Şimdi efendim onu görsün diye onu efendime getirttim.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; III. Ur Hanedanı, s. 109; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı, s. 122; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası, s. 294; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Mari Sarayı, s. 319

Hammurabi Döneminde Babil

Nicla De Zorzi

MÖ 1792'de Babil tahtına çıkan Hammurabi, krallığının ilk döneminde başlıca amacı kendi krallığının komşu Eşnunna ve Mari krallıklarıyla ortak sınırlarının çizilmesi olan bir dizi askeri sefer düzenler. Mezopotamya'da ilerleyen Elamlıların MÖ 1764'te yenilgiye uğratılması ise Hammurabi'nin Larsa ve Mari şehirlerini fethetmesiyle sonuçlanacak olan bir yayılma politikasının başlangıcı anlamına gelir. Hammurabi MÖ 1750'de öldüğünde Babil Yakındoğu'nun en güçlü krallığıdır. Ancak Hammurabi'nin halefleri kısa süre sonra bu krallığın yapısı ve sınırların muhafaza edilmesiyle bağlantılı sayısız sorunla karşı karşıya kalır. İsyanlar, seller, kıtlık ve kuzeyden gelen göçebe halklar olan Kassitlerin sızması sonucunda krallığın temelleri giderek zayıflar. Babil'e öldürücü darbeyi indirenler MÖ 1595'te şehri ele geçirip yağmalayan Hititler olur. Eski Babil dönemi konusundaki incelemeler, ilgili kaynakların çeşitliliği ve zenginliği sayesinde son yıllarda kayda değer bir düzeye ulaşmıştır. Örneğin bu dönemde Yakındoğu'nun belli başlı şehirlerinin krallarını birbirine bağlayan ortak kavim aidiyetinin kolaylaştırdığı yoğun uluslararası ilişkiler, bu dönemin baş özellikleri arasında yer alır. Ayrıca toplumun yapısı, adalet sistemi (Hammurabi'nin Kanunlarını göz önüne almak yeterli olacaktır), ekonomi ve din konusunda sayısız bilgi sahibiyiz.

Hammurabi'nin Yükselişinden Babil'in Yok Olmasına (MÖ 1792-1595)

Hammurabi (MÖ 1792-1750), MÖ XIX. yüzyıl başlarında Babil'e yerleşen Amori kökenli bir hanedanın altıncı kralıdır. Hammurabi'nin tahta çıktığı MÖ 1792 yılında Babil, güneyde Larsa, doğuda Eşnunna ve kuzeyde Yukarı Mezopotamya krallıklarının hâkim olduğu siyasi bir satranç tahtası üzerinde ikincil bir rol oynayan, mütevazı boyutlarda bir krallıktır. Hammurabi krallığının ilk yıllarında topraklarını genişletmekle uğraşır. MÖ 1777'de Malgium Krallığına karşı yürüttüğü başarılı seferde Şamşi-Adad (MÖ 1812-1775) ve Eşnunna kralı İbal-pi-El'le (MÖ 1784-1770) ittifak kurar.

MÖ 1775'te Şamşi-Adad'ın ölümü ve krallığının parçalanmasıyla Mezopotamya'nın çeşitli kralları arasında her ülkenin sınırlarının tanımlanmasında bir gerilim dönemi başlar. Eşnunna kralı II. İbal-pi-El Yukarı Mezopotamya Krallığını yeniden inşa etmeye çalışır ve MÖ 1772'de, Zimri-Lim'in hâkimiyetindeki Mari Krallığının bulunduğu Orta Fırat çığırına doğru ilerler.

Zimri-Lim, Beniaminit kökenli göçmen kabilelerin başkaldırmasından dolayı zorlu bir dönemden geçmektedir (kendi hanedanının Simalit kökenli olduğu unutulmamalıdır). İbal-pi-El iki cephe açar: Mari yakınlarındaki cephede Hana şehrini ele geçirir, kuzeybatıdaki cephede de Cebel Sincar bölgesinde, aralarında Şamşi-Adad'ın eski başkenti Şubat-Enlil'in de olduğu (sembolik açıdan önemli bir zafer) çeşitli şehirleri fetheder. Bu arada Hammurabi Zimri-Lim'e yardımcı olmaya karar verir ve MÖ 1772-1771 arasında Fırat vadisindeki iki kaleye Babil ordusu yerleşir. Ülke içindeki isyanı bastıran Mari kralı da Eşnunna'nın ilerleyişini durdurmak ve bazıları zaten düşmanın eline geçmiş olan (örneğin Andarig kralı Qarni-Lim) bölgenin küçük krallıkları üzerindeki kontrolünü muhafaza etmek için kuzeye yönelir. Eşnunna birliklerinin Cebel Sincar'dan aniden çekilmesiyle, bölgede Mari'ye sadık kalan krallarla Eşnunna'nın tarafına geçenler arasında hesaplaşmalar yaşanır. MÖ 1770'te Zimri-Lim'in İbal-pi-El'le imzaladığı barış antlaşması, kralların kendi "tanrıları", yani kutsal heykeller veya semboller huzurunda ettikleri dualarla teyit edilir. Zimri-Lim bu antlaşmayla Eşnunna kralının üstünlüğünü kabul eder ve ondan "baba" diye söz eder. Öte yandan İbal-pi-El'in üzerindeki hak iddialarından vazgeçtiği Sukhum, Mari (Hit şehri) ile Babil (Rapikum şehri) arasında bölüşülür ve İbal-pi-El Cebel Sincar'dan da vazgeçer. Böylece yeni bir barış ve istikrar dönemi başlar (MÖ 1769-1766).

MÖ 1765'te o ana kadar tarafsız olan, hatta Mezopotamya'nın çeşitli krallıkları arasındaki ihtilaflarda hakemlik yapması istenen güçlü Elam ülkesinin (günümüzde İran'ın batı kısmına tekabül eder, başkenti de günümüzde Tall-i-Malyan olan Anşan'dır) kralı, Hammurabi'nin ve Zimri-Lim'in de yardımıyla Eşnunna'yı kuşatarak ele geçirir (dolayısıyla Zimri-Lim de, birkaç yıl önce Eşnunna'yla imzaladığı antlaşmaya rağmen bu ittifaka dâhil olur). Ancak Elam'ın yayılmacı hedefleri Diyala nehri havzasıyla sınırlı değildir. Bir Elam ordusu Dicle nehrinden yukarıya ilerler, Anadolu'ya giden ticaret yollarını kontrolü altına almak amacıyla Ekallatum'la Şubat-Enlil'i alır. Cebel Sincar bölgesiyle Mari Krallığı bir kez daha tehlikeli bir duruma düşer. Bu arada ikinci bir ordu Babil'in hâkimiyetindeki bölgede ilerler, Mankisum ve Upi (Klasik dönemde Opis olarak bilinen şehir) şehirlerini ele geçirir. Bu noktada Zimri-Lim ile Hammurabi ortak bir düşmanla karşı karşıya kaldıklarından ittifak kurarlar (MÖ 1765) ve Elam'la barış müzakereleri yapmanın imkânsızlığını gören Yamhad Kralı (başkenti Halep olan Suriye krallığı) Yarim-Lim de bu ittifaka katılır. Bu ittifak MÖ 1764'te Elam ordusunu yenilgiye uğratmayı başarır. Bu zafer Hammurabi'nin yayılmacı politikasının başlangıcını teşkil eder. İlk önemli fetih, Elam'a karşı ittifaka katılmamış tek kral ve artık yaşı ilerlemiş olan Rim-Sin'in Larsa Krallığıdır. Şehir, altı ay süren bir kuşatma sonucunda, gıda kaynaklarının yokluğundan dolayı düşer (MÖ 1763). Hammurabi Rim-Sin'le maiyetini Babil'e götürtür ve kendisi Larsa'ya

yerleşerek "Sümer ve Akkad kralı" unvanını alır. Larsa'nın fethi, inişli çıkışlı bir şekilde de olsa, Yakındoğu'yu yıllar boyu nitelemiş olan güç dengesine son verip Babil'in hâkimiyetiyle sonuçlanır. MÖ 1761'de Hammurabi'nin eski müttefiki Zimri-Lim de yenilgiye uğrar ve bir sene sonra Mari şehri yerle bir edilir. Sarayda, yağmalardan sonra, geriye bir tek arşivler kalır: Babilliler idari arşivle harem arşivine dokunmazlar, yazışmaları içeren arşivi ise sarayın 115 sayılı salonunda, mühürlü sepetler içerisinde toplarlar. Diplomatik türden belgelerin bir kısmı muhtemelen Babil'e götürülür. Dicle Nehri üzerindeki konumundan dolayı büyük stratejik öneme sahip olan Malgium Krallığı, Mari'yle aynı kaderi paylaşır (MÖ 1759).

Hammurabi, krallığının son safhasında, kuzeyde ve kuzeydoğuda yaşayan yarı göçebe iki halk olan Gutiler ve Turukkilere karşı zafer kazanır ve su baskınlarına karşı inşaat faaliyetleri yürütür (su baskınları Hammurabi'nin ölümünden sonra gerçek anlamda bir sorun haline gelecektir). MÖ 1755'te Hammurabi'nin kuzeye düzenlediği son sefer Şubartum'un (günümüzde Irak olan bölgenin kuzeyi) fethiyle taçlandırılır.

Hammurabi, Babil'i tek eşi batıda Halep olan, Yakındoğu'nun en güçlü krallığı haline getiren 43 yıllık bir yönetimden sonra MÖ 1750'de ölür. Haleflerinin karşı karşıya kaldığı başkaldırılar ve isyanlar kısa süre sonra krallığın güney kısmının kaybedilmesiyle sonuçlanır. Sık sık yaşanan su baskınları, halkın büyük kısmının Güney Babil'den ayrılıp kuzeye, Babil İmparatorluğunun merkezine göç etmesine yol açar. Güneyde, "Deniz Ülkesi" adı verilen hanedanın yönettiği bağımsız bir krallık ortaya çıkar; Fırat nehrinin orta çığırında ise başkent Terka olmak üzere özerk Khana krallığı oluşur.

Babil'in karşısına tarım üretimi alanında bir kriz başta olmak üzere bir dizi ekonomik sorun çıkacaktır ve MÖ XVIII. yüzyılda bölgeye sızan, Sami kökenli olmayan Kassitlerle tekrar tekrar ihtilaflar yaşanacaktır. Ancak son darbeyi indirenler, Hititler olur. MÖ 1595'te Hitit kralı Murşili (MÖ y. 1620-y. 1590) Babil'i ele geçirir, yağmalar ve bir hakaret hareketi olarak şehrin tanrısı Marduk'un heykelini buradan aldırır. Burada oluşan iktidar boşluğu, önce Deniz Ülkesi hanedanı, sonra da Babil'de iktidara gelen bir Kassit hanedanı tarafından doldurulacaktır.

Tanımlamayla İlgili Bir Sorun

Yakındoğu'nun Antikçağ tarihi araştırmalarında III. Ur İmparatorluğunun sonundan (MÖ 2002) Babil'in Hititler tarafından fethedilmesine kadar uzanan dönem yaygın olarak "Eski Babil dönemi" olarak tanımlanır. Bazı uzmanların gayretleri sayesinde bu dönem konusundaki araştırmalar hatırı sayılır bir düzeye ulaşmıştır. Son zamanlarda Fransız bilim adamı Dominique Charpin'in de gösterdiği gibi, "Eski Babil dönemi" şeklindeki tanımlama tümüyle uygun değildir, çünkü sadece birkaç onyıl süren (Hammurabi'nin MÖ 1763'te Larsa'yı

alışından MÖ 1738'de Samsu-iluna'nın krallığının ortalarına kadar) Babil hâkimiyetini vurgular. Bu durumdan Babil hanedanı kraliyet listelerinde ilk olarak MÖ 1894'te söz edilse de, siyasi açıdan önemli bir siyasi rol oynamaya başlaması ancak MÖ 1792'den itibaren, yani Ur şehrinin düşüşünden bir yüzyıl kadar sonrasına tekabül eder.

Amori kökenli halkın temel rolünü ve bu dönemin kraliyet hanedanlarını niteleyen birliği vurgulayan "Amori dönemi" tanımlaması ise daha uygun görünmektedir.

MÖ XVII. Yüzyılda Uluslararası İlişkiler

MÖ II. binyılda Yakındoğu'nun belli başlı şehirlerinin krallarının ortak noktası, kavimsel kökenleridir. Elimizdeki belgelerden, bu hanedanların kendi konumları konusundaki algılarında (hem mutlak, hem göreceli anlamda) hem aile, hem de siyasi iktidar anlamındaki "ev" kavramının ne kadar önemli olduğunu gösterir. Nitekim bu terim ait olunan hanedanın yanı sıra, hanedanlar arası evlilik mekanizması yoluyla iki yabancı güç arasında oluşan ve pekiştirilen birliğe de (tek bir şeyin oluşturulması) işaret eder. Aralarında kesin modeller doğrultusunda bağlar bulunan ve üyeleri az çok ortak kavimsel kökenlere sahip olan Amori hanedanları birer piramit teşkil eder. Aile metaforu, hem eşit düzeydeki krallar, hem de krallarla onlara bağlı olarak çalışanlar arasındaki ilişkilerin tanımlanmasında önemli bir anlama sahiptir: krallar, kendi aralarındaki ilişkiler doğrultusunda birbirlerine "baba" ve "oğul" veya "kardeş" derler, üst düzey görevliler dâhil çalışanlar ise "hizmetkârlar"dır. İkincil düzeydeki bir kral bile daha güçlü bir kralın "hizmetkârı" sayılır. Amori dönemini niteleyen bol miktardaki yazışma bu kanunları belirleyip ayrıntılarını incelemeye izin verir, ama yukarıdaki gibi kurgusal akrabalıkların söz konusu olduğu bir ortamda krallar arasındaki gerçek kan bağlarını tespit etmek zordur. Bu şekilde biçimselleştirilen "aile" terminolojisi sadece bir norm meselesi değildir ve her kralın kendi kimliğini ve komşularına kıyasla kendi konumunu (alt düzey, eşit veya üst düzey) oluşturmasına ve kendi haklarıyla görevlerini kabul ettirmesine izin verir. Ancak söz konusu yapı çok katı bir şekilde dikkate alınmamalıdır: çeşitli krallar arasındaki kişisel ilişkilere bağlı olarak söz konusu olan sayısız nüanslar ve ara düzeyler temelinde örneğin aynı kişinin bir kralın oğlu, bir kralın da babası, ya da birinin oğlu, ama başkasının hizmetkârı sayıldığı olur. Ayrıca, aynı kavme aidiyet iki kralı ittifak kurmaya iten bir nedenken, bireysel tercihler veya ittifak ve/veya bağımlılık ilişkilerinin muhafaza edilmesini veya değiştirilmesini belirleyen güç ilişkilerindeki değişim dolayısıyla tartışmaya açıldığı da olur.

Çeşitli krallar arasında, sembolik hareketlerden oluşan yemin törenleri yoluyla teyit edilen "vassallık" ilişkileri de gelişir: alt düzeydeki "vassal" kral

efendisinin giysisinin eteğini eline alırken efendisi de onun çenesine dokunur. "Vassal"ın görevi efendisine düzenli olarak yazmak ve ona sahip olduğu tüm bilgileri iletmektir; ayrıca yıllık haraç ödemek ve ihtiyacı olduğu takdirde ona askeri destek sağlamak zorundadır, karşılığındaysa saldırıya uğradığı takdirde yardım elde eder; son olarak, dönem dönem gidip krala bağlılığını yinelemelidir; Mari'de sonbahardaki "Eştar bayramı" vesilesiyle bütün vassalların toplandığı genel toplantıların varlığı belgelenmiştir. Bu bayram ata kültünü temel alır: Mari kralının "oğulları", "aile"nin tamamının birliğini pekiştirmeye yönelik bir törende "babaları"nın etrafında toplanır. MÖ XVII. yüzyılda uluslararası düzeyde gelişen yoğun ilişkiler, Yakındoğu'nun tamamı içerisinde yoğun bir mal ve kişi dolaşımını da belirler. Saraylar arasında iyi ilişkiler, aralıksız bir mesaj ve armağan değiş tokuşu yoluyla sürdürülür. Karşılıklı yazılan mektuplar ve elçilerin düzenli ziyaretleri, iki krallık arasında barışçıl ilişkilerin söz konusu olduğunun asgari diplomatik tezahürüdür. Krallar da hem askeri seferler düzenlemek için, hem de diplomatik amaçlarla, yani ittifaklar oluşturmak veya pekiştirmek için sıklıkla yer değiştirirler. Örneğin Mari kralı Zimri-Lim'in yönetiminin sekizinci yılında Suriye'nin batısına, önce Halep'e, sonra da Ugarit'e yaptığı ziyareti göz önüne alalım: beş ay süren bu siyasi, askeri (beraberinde 4 binden fazla askerden oluşan bir ordu vardır) ve dini amaçlı yolculuk boyunca krala maiyetinin büyük kısmı eşlik eder; bu yolculuğun ayrıntıları, armağan olarak taşınan veya kabul edilen malların kayıtları sayesinde günümüze ulaşmıştır. Diplomatik araç olarak büyük önem taşıyan armağan değiş tokuşu karşılıklılık mekanizması doğrultusunda gerçekleşir: kralların görevi birbirlerine armağanlar sunmanın yanı sıra, kendilerine sunulanları kabul etmek ve karşılıklarını vermektir. "Armağan alma – kabul etme – karşılık verme" şeklindeki dinamiği temel alan sistemin bir başka özelliği, mükemmel simetrisidir: taraflardan biri için değerli olan, diğer taraf için de değerli olmalıdır; gönderilen armağanın değeri, karşılığında gönderilen armağan kabul edildiği anda ölçülür. Armağanlar çeşitli türden olup gıda ürünlerini (şarap, bal), lüks tüketim ürünlerini, ender bulunur hayvanları (atlar), hatta insanları (müzisyenler, kâtipler, işlerinin ehli köleler) kapsayabilir. Saraylar arasındaki düzenli diplomatik ilişkilerin yanı sıra, kralların yabancı ülkelere yaptığı ziyaretler, yeni bir kralın tahta çıkışı, askeri zaferler, dini törenler, elçilik misyonları ve hanedanlar arası evlilikler gibi armağan değiş tokuşunu gerektiren başka birçok vesile de söz konusudur.

Bu sistemin tamamının önemli bir dini boyutu vardır ve siyasi, diplomatik ve askeri hayatın her aşaması tanrıların himayesinde gerçekleşir.

Eski Babil Döneminde Dinin Özellikleri

Mezopotamya'da insanla tanrısal dünya arasındaki ilişki algısında kral, tanrılarla halkı arasında aracı işlevi görür. Son zamanlarda bazı araştırmacıların

ortaya koyduğu gibi, MÖ II. binyılda Mezopotamya'da siyasi düzlemde iki model söz konusudur: yerel tanrının iktidarda olduğu, kralın da onun temsilcisinden başka bir şey olmadığı teokratik rejim (Assur, Eşnunna ve Der gibi şehirler) ile kralın meşruiyetinin hem bir hanedana üyeliğine, hem de tanrılar tarafından seçilmiş olmasına bağlı olduğu ilahi hak temelli monarşileri. Hammurabi yazıtlarında kraliyet soyundan geldiğini vurgulamak için kendini Babil kralı Sin-muballit'in oğlu" veya "Ebedi kraliyet tohumu Sin-muballit'in güçlü varisi Sumu-la-El'in soyundan" olarak tanımlar. Soya verilen önem, ata kültünde ve geçmiş kralların eserlerinin sürekli olarak ilham alınması gereken modeller olarak anılmasında kendini gösterir.

Bu monarşi sistemlerinde kral konumunu bir tanrının seçimine borçludur: ünlü Hammurabi Kanunlarının önsözünde en yüce tanrılar Anu ile Enlil'in iktidarı evrenin merkezindeki Babil'e yerleşen tanrı Marduk'a emanet ettiği, taht için ise Hammurabi'nin adını verdikleri yazılıdır.

Amori döneminde üç tanrının öncelikli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır: Yamhad Krallığının tanrısı Adad, Zimri-Lim'in hanedanının tarihi aracılığıyla Mari Krallığının siyasi hayatında çok önemli bir rol oynar (bu kralın destanında yanında yer alan tanrı ona, zamanında yardımcı olduğu babası Yahdun-Lim'in tahtına çıkacağına söz verir): Orta Fırat'ın tanrısı Dagan'ın Terka'daki tapınağı Yakındoğu'nun tamamı için bir hac merkezidir; Sippar ve Larsa'nın yanı sıra Andarig Krallığının da tanrısı olan Şamaş, ittifak törenlerinde yemin edilirken yakarılan tanrıdır. İsin ile Larsa şehirleri arasında ihtilafın yeniden alevlendiği MÖ II. binyıl başlarında Nippur şehrine sahip olmak büyük önem taşır, çünkü Sümer tanrılarının tanrısı Enlil'in tapınağı Ekur oradadır.

Tanrısal dünyayla sıkı bağlar, kralın daima tanrıların huzurunda eylemlerinin hesabını vermesini ve her türlü siyasi veya askeri faaliyetten önce onlara yakarılmasını gerektirir. Kehanet olgusu bu açıdan büyük önem taşır. Diplomatik türden her çeşit girişimde kâhinler hazır bulunurlar çünkü tanrıların lütfunu temin etmeleri gereklidir. Alamet yorumları bu açıdan ilginç bir örnek oluşturur: belli bir eylemin gerçekleştirileceği günün veya ayın uğurlu mu uğursuz mu olduğunu gösteren bu takvimler, antlaşmaların imzalandığı anda özel bir önem kazanır.

Bazen tanrılar özellikle uluslararası türden meselelerde izlenmesi gereken tavrın belirlenmesi için kâhinler aracılığıyla doğrudan kralla temas kurarlar. Falcıların tersine, kâhinler kralın hizmetinde olmadıklarından tanrılarla aralarındaki özel ilişki belli düzeyde bağımsız olmalarına izin verir. Dolayısıyla sıklıkla krallarının diplomatik yaklaşımını eleştirdikleri veya değiştirmeye çalıştıkları olur, ayrıca yabancı krallarla temas etmekten çekinmezler, hatta başka ülkelerle ilgilendikleri olur.

Kralın Maiyeti ve Kraliyet Ailesi

Gerçek veya kurgusal aile veya hanedan anlamına gelen "ev" terimi aynı zamanda iktidarın icrasının fiziksel yeri, yani saray için kullanılır. Amori dönemine tarihlenen şehirlerin hemen hepsinde (İsin, Larsa, Uruk, Eşnunna, Mari, Şubat-Enlil, Katna) saraylar gün yüzüne çıkarılmıştır; bu sarayların en tanınmış olanı, arşivleri ve olağanüstü duvar resimlerinden oluşan eşsiz buluntularıyla Mari sarayıdır. Bazı yerleşimlerde yürütülen kazılarda ise (Babil, Halep) henüz saraylar bulunmamıştır. Ayrıca metinlerden ve arkeolojik kazılardan, kralın yaşadığı tek yerin başkent sarayı olmadığını, taşra merkezlerinde de kralın kısa veya uzun süreler boyunca kalabileceği kraliyet saraylarının olduğunu göstermiştir. Sarayda kraliyet ailesinin üyeleriyle kralın maiyeti yaşar. Kadınlar (bu gruba müzisyenler ve hizmetkârlar da dâhildir), içeride kadınların, dışarıda da erkeklerin denetiminde olan, gerçek bir harem şeklinde ayrı bir yerde yaşarlar. Kraliçe de önemli bir yere sahiptir ve kralın başkentte olmadığı durumlarda geçici olarak yönetimden sorumlu olabilirler. Kralın oğulları doğdukları anda ebelere emanet edilirler ve sarayın dışında yetiştirilirler. Metinlerden kralın oğullarının hayatları boyunca çok yer değiştirdiğini, bazılarının yabancı ülkelerin saraylarında yaşadığını (örneğin Hammurabi'nin oğulları Mari'de yaşar), bazılarının bu saraylara tutsak olarak ulaştığını, bazılarının da krallığın sınır şehirlerinde idareci olarak yaşadığını öğreniyoruz. Kralın kızları ve kız kardeşleri dini işlevlere sahip olabilir veya babalarının/kardeşlerinin evlilik politikasının bir parçası olabilirler. Kraliyet sarayında ayrıca maiyeti, vekiller, kâtipler ve çeşitli idari görevlerden sorumlu olup bazıları çok güçlenip prenseslerle evlenmeyi başaran (böylelikle prensesleri hayal kırıklığına uğratan) ileri gelenler yaşar.

Krallığın İdaresi

Krallık bir dizi aracı, yani derecesi, sorumlulukları ve coğrafi bölgesi son derece muğlak olan çeşitli resmi görevliler yoluyla idare edilir. Krallığın başlıca eyaletleri, kralla yakın bağlantıları olan üst düzey görevlilere emanet edilir; onların altında yer alan yerel valiler daha küçük bölgelerden veya şehirlerden sorumludur. Ayrıca, kraliyet arazileri ve tahıl ambarları sorumlusu veya kanalların bakım ve onarım sorumlusu gibi spesifik görevlere sahip daha alt düzey görevliler vardır. Yerel yönetim iki düzeyde faaliyet gösterir: "şehir" ve "mahalle". Üst düzey idareciler toplumun içinden seçilir ve teoride kraliyet idaresinden bağımsızdırlar, ama pratikte genelde eyalet idarecileriyle beraber faaliyet gösterirler. Şehir idari ve hukuki açıdan bir "Büyük" ve Yaşlılar, yani en önemli ailelerin başları tarafından yönetilir. Şehir ve onu oluşturan bütün mahalleler ayrıca mahkeme görevi de gören ve birer temsilcisi olan bir meclise de sahiptir.

Saray ile yurttaşlar iki ayrı siyasi unsur oluştursa ve karşılıklı iletişimleri aracı işlevi gören çeşitli görevliler tarafından yürütülse de, kral adaletin icrasını şahsen üstlenebilir. Kral figürü öncelikli bir konuma sahiptir: sayısız yazıtta halkına doğru yolda ilerlemesi için rehberlik yapan ve tanrıların isteği üzerine ülkeye hukuk ve adalet bahşeden "adil kral" rolüne önem verilir. Kralın tahta çıktığı zaman, gerekli olduğu takdirde dönem dönem yenilenebilecek aflar ilan etmesi, bu tür faaliyetlerin somut örneklerindendir. Bu gibi tedbirler hakkında, Hammurabi'nin haleflerinden Ammisaduka'nınki (MÖ 1646-1626) gibi emirnameler sayesinde bilgi sahibiyiz. Bu emirnameler daha çok saray adına çalışanların, bir de bireylerin kendi arasındaki borçların iptalini kapsar. Özellikle bu ikinci grup toplumsal açıdan çok önemlidir, çünkü borçlarını ödeyemeyen bireyler aile bireylerini kredi verenlerin insafına bırakmak zorunda kalırlar. Dolayısıyla af emirnameleri ailelerin tekrar bir araya gelmesine izin vererek toplumun yozlaşmış hukuki, ekonomik ve sosyal durumunun düzeltilmesine izin verir. Bu emirnameler aynı zamanda kralın krallığın ekonomisine müdahale etme girişimlerini de temsil eder.

Kral ve Hukukun İcrası: Hammurabi Kanunları

Yazılı kanunların varlığı da kralların hukuki faaliyetleriyle bağlantılıdır; en ünlüleri olan Hammurabi Kanunları, geçen yüzyıl başlarında İran'da, Susa'da bulunan (ama aslında Sippar'da, tanrı Şamaş'ın tapınağında bulunuyor olması gerekirdi) ve günümüzde Louvre'da muhafaza edilen bir stel üzerinde yer alır. Bu kanunlar üç bölümden oluşur: önsöz, 275 "yasa" ve sonsöz. "Yasalar" vakalar temelinde formüle edilmiştir, yani soyut veya genel bir ilke değil, belli bir vaka ("eğer" ile başlayan bir *protasis* [koşul cümlesi]) ve çözümü (*apodosis* [sonuç cümlesi]) sunulur. Örneğin "eğer bir adam [başka] bir adamın gözünü kör ettiyse, onun da bir gözü kör edilmelidir" (paragraf 196). Susa stelinin üzerindeki metin başlıca bilgi kaynağımızsa da, tek değildir: bu kanunnameden fragmanlar başka yerlerde de bulunmuştur (muhtemelen Babil'in tüm belli başlı tapınaklarında bu kanunnamenin bir kopyası bulunurdu) ve bazılarının burada incelenen metne göre daha geç bir tarihe ait olması, bu eserin kısa sürede bir "klasik" haline gelip kâtip geleneğinin *corpus*'una dâhil olduğunu gösterir. Ancak Hammurabi Kanunlarının ünü eskiliğinden ve uzunluğundan kaynaklanıyorsa da Mezopotamya'da yazılan ilk kanunlar değildir. Bundan önce, Ur kralı Ur-Nammu ile İsin kralı Lipit-Eştar'ın Sümer dilindeki iki kanunnamesi ve Eşnunna kralı Daduşa'nın Akkad dilindeki kanunnamesi olmak üzere en az üç kanunname yazılmıştır. Hammurabi Kanunları konusunda günümüzde bile araştırmacılar arasında fikir birliği yoktur. Yaygın olarak kullanılan "kanun" terimi de doğru değildir. Bazı araştırmacılara göre bu eser, uygulanması öngörülen yasaların derlemesidir; tam tersine inanan başkaları ise eserin "edebi" yönünü ve onurlandırma amaçlı yazıtlar gibi başka metin türleriyle ben-

zerliklerini vurgularlar. Ancak farklı bir yorumun tercih edilmesi daha doğru görünmektedir: bu kanunlar, hem ideolojik, hem de pratik olmak üzere çeşitli yönleri olan bir birikim sürecinin sonucu olarak görülebilir. Bu kanunlar en azından kısmen kralın hukuk alanındaki faaliyetlerinin meyvesidir. Ancak dönemin hukukunu tamamıyla kapsayan bir kanon oluşturmayıp seçme vakaları ele alır. Hammurabi Kanunlarında aktarılan yasalarla gündelik hukuk uygulamalarından söz edilen belgeler (örneğin mektuplar ve dava metinleri) arasında yapılan kıyaslamalar sonucunda bu belgelerde hemen hiçbir zaman kanunlara atıfta bulunulmadığı, hatta bazen onunla çeliştikleri görülür. Bu tür hukuki derlemelerin amacının kavranması için yazılma yönteminin göz önüne alınması gerekir; çağdaş araştırmacılar, bu belgelerin eğitim ortamında hazırlandığı görüşündedir. Nitekim kanunların yapısının, yine vakalar şeklinde sunulan ve unsurları genelde somut olayların gözleminden elde edilip analoji ve çağrışım gibi ilkeler temelinde bir araya getirilip oluşturulan alamet listeleri gibi başka derlemelere benzediği tespit edilmiştir. Bu durumda kanunları yazmanın ardındaki motivasyon, genelde propaganda amacı taşıyan ve kralı adalet bahşeden ve onu koruyan kişi olarak sunan önsöz veya sonsözlerde aranmalıdır.

MÖ II. Binyılın İkinci Yarısında Babil Toplumu

Hammurabi Kanunlarının ve onlarla bağlantılı başka metin türlerinin (mektuplar, hukuki ve idari metinler) analizi MÖ II. binyılın ikinci yarısında Babil toplumunun yapısı hakkında bol miktarda bilgi sunar. Babil toplumu üçe ayrılmıştır: saray aristokrasisini oluşturan "efendiler" (bu kelimeye tekabül eden Akkadca terim aslında "bir" anlamına gelir ve cinsiyet veya sınıf konusunda bilgi vermez; bu terimin ikinci sosyal sınıfla beraber kullanıldığı zaman daha dar bir kategoriye ve daha yüksek sosyal ve ekonomik sınıfa işaret ettiği sanılır), "sıradan yurttaşlar" (Akkad dilindeki *muškenum*, "diz çökmek" anlamına gelen bir kökten türemiştir), yani saray idaresinde yer alanlar dışında halkın büyük kısmı ve "köleler". Köle sınıfı içerisinde köle olarak doğanlarla savaş veya ekonomik zorluklar sonucunda köle olanları (borçtan dolayı kölelik) birbirinden ayırt etmek gerekir. Kölelerin statüsünün belirlenmesini sağlayan saç kesimi ve ayırt edici işaretler, kaçmaları durumunda da yakalanmalarını kolaylaştırır. Köle kadınlar konusunda, cinsellik ve üreme açısından kabiliyetleri temelinde özel kurallar uygulanır. Kölelik üç şekilde sona erebilir: borçların ödenmesi (genelde kralın yayınladığı af emirnameleri sonrasında), serbest bırakma ve azat etme. Kölenin efendisi tarafından azat edilmesi, köle doğan güneşe bakarken alnına yağ sürüldüğü bir tören şeklinde gerçekleşir ("bu sembolik eyleme "alnı temizlemek" adı verilir). Azat edilmenin karşılıksız olarak gerçekleşmesi çok enderdir ve genelde serbest bırakılan köleler efendileri yaşlandığı zaman ona yardımcı olmaya söz verirler.

Aile, Babil toplumunun en temel çekirdeğidir. Hamurrabi'nin Kanunları, yeni bir ailenin kuruluş eylemi olan ve temelde kadının babasının evinden kocasının

evine geçişi anlamına gelen evlilik işlemleri konusunda sayısız bilgi içerir. Bu işlemlerin en önemli anı, gelinin ailesiyle damadın ailesi arasında bir sözleşmenin imzalandığı ve gelinin anne ile babasına gümüş halinde bir ödemenin yapıldığı andır. Böylece anne ile baba gelin üzerindeki otoritesinden vazgeçmeye ikna edilir ve nişan dönemi başlamış olur: damadın gerekçesiz olarak evlilikten vazgeçmesi durumunda bu miktar gelinin ailesinde kalır; gelinin ailesinin aniden evlilikten vazgeçmesi durumunda ise bu aile damadın ailesinin ödediği miktarı iade edip üzerine iki katını ödemeye zorunludur. Evlenen kadın damadın beraberinde ailesinin mülkünün bir payına tekabül eden bir çeyiz getirir. Bazen aile babasının bu adetle bağlantılı ekonomik sorunlardan kaçınmak için kızını dini bir "kariyere" zorladığı olur; Babil'de kadınlar Sippar'da tanrı Şamaş'ın rahibeleri olurlar. Evlenmeleri yasak olan bu rahibeler, çeyizlerine tekabül eden mülklerin ismen sahipleri olmalarına rağmen, mülklerinin gerçek idarecileri olan kardeşleri veya babaları tarafından geçindirilir. Evlat edinmeyle ilgili bazı belgelerden, rahibelerin mülklerini istedikleri varislere bırakma hakkına sahip olduğu sanılır, ama daha dikkatli bir inceleme sonucunda, çeyizin aile içinde kalmasını amaçlayan bir sistem doğrultusunda varislerin genelde kardeşlerinin yine kendilerini dine adamaya zorlanmış kız çocukları olduğu anlaşılmaktadır.

Bir kâhinin konsultasyonu,

J.-M. Durand, *Archives épistolaires de Mari* [*Mari'nin Mektup Arşivleri*] I/1, Paris 1988, s. 283-284

Mari'de bulunmuş bir mektupta İşkhi-Adad adlı bir kâhin, Kral Zimri-Lim'e bir şehrin fethi öncesinde yapılan bir konsültasyonun olumlu sonucunu iletir.

(ll. 6-25) Şehrin fethi öncesinde önümüzdeki 3 gün için alametleri topladım. Olumlu kehanetler elde ettim. Midenin sol tarafı siyahtı ve bağırsaklar şişmişti. Elde ettiğim alametler "Fetih" gerektiriyor. Benim Efendim şehri silah gücüyle ele geçirecek. Khali-Khadun birliklerin ve savaş alanının sağlığı konusundaki alametleri başka yerde (savaş alanında) topladı. Elde ettiğim alametler olumlu. Savaş alanı da iyi, birlikler de iyi.

Bir rahibenin Mari kralına mektubu,

J.-M. Durand, *Archives épistolaires de Mari [Mari'nin Mektup Arşivleri]* I/1, Paris 1988, s. 424

Bu mektupta tanrı Adad'ın rahibesi İnib-şina, Mari kralı Zimri-Lim'i Eşnunna'nın yanıltıcı barış önerileri hakkında uyarır. Tanrı Dagan'ın kadın kâhini Mari kralına rakibine karşı zafer kazanacağı sözünü verir.

(ll. 1-23) Yıldız'ıma ilet: ben İnib-şina. Kadın kâhin Şelebum bana daha önce bir mesaj verdi ve ben onu sana yazdım. Bugün tanrı Dagan'ın Terka'daki bir rahibesi beni ziyaret etti ve benimle konuştu. Bana [şöyle] dedi: "Eşnunnalı

adamın barış önerileri bir kandırmacadan ibaret. Samanın altından su akıyor ve ben onu dokuduğu ağla bağlayacağım. Ben onun şehrini yok edeceğim ve eski zamanlara tarihlenen hazinesini elinden alacağım". Bana böyle dedi. Dikkat et. Alametleri [almadan önce] şehre girme.

•

Eski Babil Döneminden bir kira sözleşmesi,

R. Pientka-Hinz, "Altbabylonische Texte" [Eski Babil Metinleri], B. Janowski – G. Wilhelm (ed.), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* içinde, Neue Folge Band I, Texte zum Rechts-und Wirtschaftsleben, Gütersloh 2004, s. 34

Eski Babil döneminde evlerin veya bazı kısımlarının kiralanmasına dair sayısız belge söz konusudur. Bu kira sözleşmesinde bir rahibe-naditu, bir mekânı bir aşçıya kiraya verir.

İşme-Sin'in kızı Ruttija'nın atölyesi, İşme-Sin'in kızı Ruttija tarafından Şamaş-ezessu'nun oğlu aşçı Sippuşa'ya bir yıllığına kiralandı. Yıllık kira, günde 1 5/6 [litre] [arpa?] olacaktır. Sippuşa çatıyı boyayacak [ve] temel duvarını güçlendirecektir. Masrafları ev sahibi karşılayacaktır. [aşağıda... 2 tanık] Kral samsu-ditana'nın 14. yılı, Abum ayının 24. günü.

Eski Babil Döneminde Ekonomi

MÖ XX. yüzyılda, I. İsin hanedanına tekabül eden dönemde, III. Ur'un ekonomik sistemi, yani büyük bir şirket şeklinde düzenlenmiş merkezi devlet yapısı hâkim olmaya devam eder. MÖ XIX. yüzyıl başlarında da haraca dayalı şeklinde tanımlayabileceğimiz yeni bir ekonomik sistem ortaya çıkar. Saray – yani devlet – artık başlıca ekonomik aktör değildir, ekonomik faaliyetleri, kazanç sağlama imkânı karşılığında saraya vergi veya haraç ödeyen "girişimcilere" bayilik olarak devretme eğilimini sergiler. Sarayla girişimciler arasındaki ilişkiler, karşılıklı sorumlulukların ve özellikle girişimcilerin saraya ödemesi gereken verginin belirtildiği bir sözleşme yoluyla düzenlenir. Ayni veya gümüş şeklinde ödenmesi gereken vergi genelde sabit bir miktara tekabül eder, ya da beklenen sonuçlar temelinde önceden belirlenir. Sistem Yakındoğu araştırmalarında yaygın olarak "Palastgeschäfte" (saray işleri) olarak bilinir. Sarayın bu ekonomi politikasının amacı, kendi üretim, satış ve denetim mekanizmaları üzerinde tasarruf yapmak, riskleri girişimcilere devrederek onlardan kaçınmak, az sayıda sorumluluk yoluyla sade ama sağlam ilişkiler sürdürmek ve en önemlisi, doğal kaynakları fazla çaba sarf etmeden gümüşe dönüştürmektir. Tarımdan (örneğin hurma palmiyesinin yetiştirilmesi) tarımsal ürünlerin hasadı, nakliyesi ve depolanmasına; hayvancılıktan doğal kaynaklardan faydalanmaya (avlanma, balık tutma, kamış hasadı); zanaattan uzun mesafe ticarete; mevsimsel işgücü istihdamından vergi toplanmasına kadar, sarayın (ve tapınağın) ekonomik faaliyetleri neredeyse her açıdan bu şekilde düzenlenmiştir:

Örneğin Sippar'da bulunmuş zengin metinsel belgeler, yünün gümüşe dönüşüm sürecini ayrıntılı bir şekilde yeniden kurgulamamıza izin verir. Kışın sonunda saraya ait koyunların yünü şehrin dışında kırpılır ve yün "yeni yılın bayram evi" olarak bilinen bir yapıya götürülür. Bu noktada saray, kısa vadede ihtiyaç duymadığı bir üretim fazlasına sahip olur ve bu yünü ya satıp gümüşe dönüştürmesi, ya da başka mallarla takas etmesi gerekir. Bu süreç doğrudan saray tarafından idare edilmeyip, sarayla özel ekonomik alanlar arasında ara konumda bulunan aracılara devredilir. Bu işlemin tamamıyla iki aracı ilgilenir: biri "tüccarların denetmeni", diğeri saray sorumlusudur. Yün dağıtım için, sonradan geri ödenecek kredi şeklinde özel girişimcilere (tüccarlara) emanet edilir (bunun için sözleşmeler hazırlanır). Yün satılıp karşılığında gümüş elde edilince gümüş aracıya verilir ve borç ödenmiş olunur. Bu işlem uzun bir süreyi kapsayabilir ve bu arada tüccar elindeki gümüşü kendi işleri için de kullanma imkânına sahiptir.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı, s. 122; Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar, s. 135; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Babil ve Assur, s.181; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Assur, Babil, Elam, s. 200; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398; Babil Kulesi: Gerçeklikten Mite Babil, s. 402; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323; Mezopotamya'da Yolculuk Yapmak, s. 314; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310; Tarih Öncesi Müzik Seslerinden Akdeniz'in Müzik Kültürlerine, s. 490; Mezopotamya Kültürlerinde Müzik, s. 502

Mısır'da Orta Krallık

Emanuele M. Ciampini

Eski Krallığı izleyen dönem tarihi açıdan çok önemli bir safhadır: devletin bu ilk safhasını niteleyen Memphis modeli köklü bir değişim sonucunda bölgesel güçlerin etkisi altında parçalanmaya başlar. Eski Krallığın son döneminde özfarkındalıklarını ilan eden taşralı aileler, eyaletlerden ibaret olan yeni bir siyasi ve sosyal sahnenin asıl oyuncuları haline gelirler; bu eritme potasından doğan yeni merkezi model Memphis'i ideal referans noktası ola-

rak görmeye devam etse de güçlü bir siyasi ve ideolojik değere sahip bir hanedanın ortaya çıkmasına vesile olur.

Birinci Ara Dönem (VII-XI. Hanedanlar: MÖ y. 2150-1990)

Tarihçilerin algıladığı anlamda ara dönem, kısmen Eski Krallığı izleyen dönemin ebedi algısını yansıtan modern bir tanımlamadır; Memphis modelinin artık çöküş sürecine girdiğini ifade eden bazı edebi eserlerde (İpuur Ağıtları, *Umutsuzluğun Diyalogu*) Mısır'ın artık tersine döndüğü açıkça görülür. Halbuki bu döneme ait kaynaklar, arkeolojik verilerin de teyit ettiği çok daha karmaşık bir gerçekliğe işaret eder.

Manetho'nun, günümüzde varlığı şüpheli sayılan VII. hanedan konusundaki kısa beyanatının ("70 günde 70 kral") gösterdiği üzere, Eski Krallığın sona ermesinden hemen sonraki durumu kesin olarak tespit etmek zordur; doğrudan verilerde ülkenin kontrolünü kaybetmiş olan Memphisli krallardan (VIII. hanedan) ve bölgesel iktidarlardan söz edilir. Yerel tapınağa ekonomik-idari yetkilerin atfedildiği Gebtu (Yukarı Mısır) kraliyet emirnameleri bu dönem açısından önemli bir tanıklık teşkil eder. Aynı dönemde Nübye'de "C Grupları" kendilerini kabul ettirir; bu yerel kültürün gelişimi, Mısır'ın varlığını daha az hissettiriyor olması ve Asya kökenli halkların deltanın doğu kısmına yerleşmeye başlamasıyla da bağdaştırılmıştır.

Merkezi iktidar giderek zayıflarken güneyde güçlenen Herakleopolisli (eski Nennesu) bir aile kraliyet niteliği kazanır ve IX ile X. Manetho hanedanını yaratır; bu kralların da referans modeli, Sakkara'nın kraliyet nekropolü olarak seçilmesinden de anlaşıldığı üzere, yine Memphis'tir. Genel siyasi durum oldukça değişken olmalıdır, kraliyet unsurları belli başlı kontrol merkezlerinden uzak bölgelere kadar yayılmıştır (örneğin Yukarı Mısır'da, Dara'da bulunan Khui piramidi).

Herakleopolis'teki iktidarla aynı dönemde, daha güneydeki Teb'de yükselişe geçen ve ataları Antef'i kendi iktidarlarının kurucusu olarak gören bir başka hanedan da yeni bir siyasi birleşme hareketinden sorumludur. Bu hanedanın (Manetho'ya göre XI. hanedan) güçlenmesi, kuzeydeki Herakleopolisli prenslerle ihtilaf durumunun ortaya çıkışında belirleyicidir; bu çatışmanın aşamaları, Ankhtifi a Mo'alla gibi bazı otobiyografilerde ve Asiut, Beni Hasan ve Deir el-Berşa nekropollerindeki yazıtlarda belgelenmiştir; bu metinlerde ve arkeolojik verilerde Mısır'daki Asya kökenli halklardan daha kesin şekilde söz ediliyor olması, ülkenin yeni etnik ve sosyal biçimlenişine işaret eder. Bu toplumun benimsediği yeni idari modelde bölgesel unsur temel bir rol oynar; ancak bu ailenin örnek aldığı daha geniş model (soydaşlık), yeni seçkin sınıfları temsil eden stellerin süslemelerine de yansımıştır.

Teb'in iktidarının asıl güçlendiği dönem, tam anlamıyla kral olarak nitelenen III. Antef dönemidir (MÖ 2070-2060); fiili birleşme ise, geç dönem geleneklerine göre Teb iktidarının kurucularından biri sayılan II. Mentuhotep'le (MÖ 2060-2010) gerçekleşir. Mentuhotep'in krallığı, Teb'in iktidarın tören ve temsil merkezi olarak yükselişinde önemli bir rol oynar: kraliyet mezarı olarak güney geleneğine özgü, cephesi sütunlu bir mezarın benimsenmesi, Memphis geleneğine göre nihai bir değişime işaret eder; sonraki yüzyıllarda krallık makamını meşrulaştırma törenlerinde çok önemli bir merkez haline gelecek olan Karnak'taki Amon tapınağının ilk anıtsallaşma sürecini de Mentuhotep'e borçluyuz. Mentuhotep'in halefleri döneminde hanedan soyu zayıflamaya başlar ve Orta Krallığın başlamasıyla kraliyet hanedanı değişir.

Orta Krallık (XII. Hanedan, MÖ 1990-1785)

XII. hanedanın tahta çıkışı, Mentuhotep'in ailesinin zayıflamasıyla bağlantılıdır: geleneklere göre yeni hanedanın kurucusu olan I. Amenemhat'ın (MÖ 1990-1960) bir önceki hanedanın veziri olduğu sanılır; Heliopolis'teki kadim ve saygın Ra tapınağının güneydeki karşılığı haline gelecek olan Karnak'taki Amon-Ra tapınağına verilen önemden görüldüğü üzere, Teb hanedanıyla olan bu bağlantı, bu hanedan soyunun kraliyet geleneği üzerinde belirleyici olur. Ülkenin birleşmesinin kutlandığı Amenemhat-İtj-taui ("Amenemhat, İki Ülkenin fatihidir", Lisht yakınları) adındaki yeni kraliyet sarayının inşasının da gösterdiği gibi, bu hanedanla yeni bir dönemin başladığı fikrine işaret edilir. Asya kökenli halkların sızmasını sınırlamak amacıyla deltanın doğusuna ve özellikle Nil nehri üzerinde yeni bir sur sisteminin inşa edildiği Nübye'ye odaklanılması da hanedanın siyasi enerjisini teyit eder.

Amenemhat'ın halefi I. Sesostris, hanedan krizlerinden kaçınmak amacıyla onu tahta ortak eden babası Amenemhat'ın kanlı ölümü üzerine tahta çıkar; Sesostris'in barışçıl krallığı döneminde Nübye'deki Kerma Krallığıyla (günümüzde Sudan) ilişkiler kurulur ve Karnak'ta Teb'in kutsal alanındaki ilk anıtsal aşamayı oluşturan bir dizi mimari girişimde bulunulur. Aynı siyasi çizgiyi izleyen halefleri II. Amenemhat (MÖ 1930-1890) ve II. Sesostris'in (MÖ 1890-1875) dönemlerinde, Mısır sınırına gelen Doğulu insanların tasvir edildiği ünlü resimden (Beni Hasan mezarları) görüldüğü üzere, Asya'dan sızanların sayısı giderek artar.

Ancak hanedanın muhtemelen en önemli şahsiyeti, Fayyum'un ıslahını tamamlayan ve Birinci Ara Dönemle Orta Krallıkta önemli bir rol oynayan eyalet valilerinin (nomarklar) gücünü sınırlayarak devletin idaresine müdahale eden III. Sesostris'tir (MÖ 1875-1840); bu değişimle beraber büyük taşra nekropollerinin giderek önem kaybettiği ve mezarlık alanlarının daha merkezi bir teşkilat doğrultusunda kraliyet mezarının etrafında toplandığı görülür. Bu kralın adının bağdaştırıldığı Nübye surları, Mısır'ın Nübye'deki gücünün ideolojik kalesi

haline de gelir; siyasi sınırı teşkil eden stelin bulunduğu Semna Kalesi, Nil Nehrini takip ederek Mısır'a ulaşan ticaret rotalarının zorunlu geçiş noktasıdır ve III. Sesostris'in Nübye'de tanrılaştırılmış olmasından da anlaşıldığı üzere, Mısır bu bölgede büyük bir güç elde eder.

III. Sesostris'in krallığının belli bir olgunluk düzeyine ulaştığı, krallığı döneminde Nübye'yle ve Yakındoğu'yla ilişkilerin çok yoğunlaştığı (örneğin Biblos kıyı yerleşimindeki Mısır kökenli buluntular) halefi III. Amenemhat'la (MÖ 1840-1795) daha iyi anlaşılır. Hanedanın olgunluk dönemi, devletin akılcı modellere göre düzenlenmesiyle aynı döneme denk gelir: bir yanda karmaşık devlet idaresinin başındaki vezirlere atfedilen çeşitli yetkiler, merkezi bir modele doğru ilerleyen bir hiyerarşinin kendini kabul ettirdiğini gösterirken, diğer yanda kâtip sınıfına atfedilen rol, bunun devletin dönüşümünün ideal aracı olan ve metin yazımında bitişik şekli de (hieratik) gelişecek olan yazıya sahip olmasını sağlar. Devletin denetimi aynı zamanda toplumun askeri unsurunun daha öncelikli bir rol edinmesinden de geçer; her ne kadar henüz profesyonel bir ordudan söz edilemese de, toprakların idaresinde emniyet güçlerinin kontrolüne başvurulurken, bu algının yansıdığı öte dünya da tanrı Osiris'in giderek artan sayıda muhafızlar ve tanrılar tarafından korunan krallığı olarak görülür.

İkinci Ara Dönem (MÖ y. 1785-1550)

III. Amenemhat'ın halefi IV. Amenemhat'ın krallığı çok kısa sürer ve hanedanın da sonu anlamına gelir; ondan sonra tahta çıkan Kraliçe Neferusebek'le XIII. hanedan başlar (MÖ y. 1780-1710). XII. hanedan ile sonraki dönem arasında bir duraksama olarak görülen süreç aslında çok daha muğlaktır ve firavun geleneğinde devamlılık şeklinde yorumlanır; Birinci Ara Dönemde olduğu gibi İkinci Ara Dönemin tanımının da modern yaklaşımın ürünü olması bir tesadüf değildir; dönemin kraliyet mezarlarında piramitlerin tercih edilmesi (örneğin Sakkara'daki Khendjer piramidi ve Mazghuna'daki anonim piramitler) ile Nübye ve Biblos ile ilişkilerin sürdürülmesi, devamlılığın anlamlı bir işareti sayılabilir.

Ancak bu tablo zamanla homojen siyasi güçler arasında bir denge durumuna dönüşür ve ikinci bir hanedan (XIV. hanedan), XII. hanedanın halefleriyle bir arada yer alır; bu veriye bölgeye sızan Asya kökenli insanları ve bu dönemin son bölümünde (XV-XVI. hanedanlar) Asya kökenli hanedanların yerleşeceği Avaris'i (günümüzde Tell el-Daba) kuran Hiksos halklarının (Manetho'nun tanımlamasına göre "yabancı toprakların kralları") gelişini de eklemek gerekir. Kazılarda ortaya çıkarılan, Doğu Akdeniz'e ve dönemin ilişkilerinin gelişimi açısından çok anlamlı bir şekilde Ege'ye özgü nitelikler sergileyen buluntular bu insanların Asya kökenli olduğunu teyit eder. Mısır'a atların gelişi ve Asyalı fırtına tanrılarıyla (örneğin Baal) özdeşleştirilen Seth kültüne verilen önem, Hiksos kültürünün ayırt edici nitelikleri arasında yer alır. Bu arada Teb'de üst düzey bir aile iktidarını Elephantine'ye kadar yaymayı başarır; XVII. hane-

dana dönüşecek olan bu ailenin temsilcileri, Mentuhotep'in ailesinin yaptığı gibi, mezarlarını yine Teb'in batısındaki tepelere yaptırırlar; bu anıtlar özellikle daha geç döneme (Yeni Krallık sonları) ait, Teb'deki kraliyet mezarlarının yağmalanması üzerine yürütülen soruşturmanın kaydedildiği belgelerde adları geçtiği için bilinir. Güneydeki hanedanın elde ettiği hâkimiyet, kısa sürede Hiksos hanedanıyla araların açılmasına neden olur: XVII. hanedandan Kral Sekenenre-Tao'nun, savaşta ölmüş olabileceği izlenimi yaratan yara izlerine sahip mumyasından da görülebileceği üzere, Tebli hanedanın kendini kabul ettirme çabalarına askeri çatışmalar eşlik etmiş olmalıdır.

Hanedanın son iki temsilcisi olan Kamose (MÖ 1555-1550) ve Ahmose (MÖ 1555-1525), ülkenin tamamının yeniden fethini tamamlar; Ebana'nın oğlu Ahmose adlı bir resmi görevlinin el-Kab'daki mezarının duvarlarına kazılmış olan otobiyografik metin bir kez daha o dönemin tarih tablosu için değerli bir kaynak teşkil eder. Kamose, ülkeyi birleştirdiğine dair, benzer bir metin içeren ve hem Mısır'a yeniden istikrar kazandıran bu faaliyetleri, hem de Mısır'ın Asya bölgesinde ve Nübye'de yürütülen askeri müdahalelerini yücelten çeşitli steller yaptırmıştır.

Eski Krallıktan Sonra Mısır: Bireyden İdeolojiye

Memphis kültürünün ortadan kalkması, insanlık boyutundan ayrı olarak tanrısal doğaya sahip bir gücün tezahürü olarak algılanan merkeziyetçi devlet kavramının kaderini tayin eder. Baştan tanımlanan siyasi ve toplumsal dengelerin merkezinde o dönemin etkin unsuru olarak birey yer alır; bireyin düzenli bir yapının unsuru olduğu sıkı bir modelden, toplumsal unsurları kadim geleneği yansıtmaya devam etseler de daha serbest olan bir yapıya geçilir.

Bu geçişe çeşitli türden bulgular tanıklık eder: çarpıcı bulgular teşkil eden dönemin otobiyografik metinlerinde bireyler kendilerini karmaşık bir mekanizmanın bir unsuru olarak değil de genelde ait oldukları bölgeyle özdeşleştirilen kendi dünyalarının toplumsal dinamiklerinin odak noktası olarak temsil ederler. Dolayısıyla bu metinlerde resmi görevlinin, bireyin olumlu iradesinin sahnesi olan kendi topraklarındaki faaliyetlerini yüceltme amaçlı ifadelerinin kabulü büyük önem taşır. Böylece merkezinde kendi statüsünün ve toplum içindeki rolünün yükünün bilincinde bir bireyin olduğu, aynı anda hem toplumsal, hem de edebi olan bir *topos* ortaya çıkar.

Mısır'ın bu yeni imajı edebi üretim yoluyla da ancak bambaşka bir şekilde geliştirilir; olumlu özellikler sergileyen bireysel bilince, merkezi bir siyasi ve toplumsal modelden ödünç alınan unsurlarla yüklü bir imge tekabül eder. Böylece *İpuur* Ağıtları gibi bir eserde, örneğin *Ptahhotep'in Öğretileri*'nde tasvir edilen Memphis toplumunun tam tersi olarak algılanan Birinci Ara Dönemin dramatik bir tablosu sunulur. Mısır'ın bu imgesi, belgesel ve arkeolojik verilerden ortaya çıkan tabloya tekabül etmeyip, Memphis modelinin taşraya özgü yeni bireysel modelle yan yana getirilmesine izin veren edebi bir fikri yansıtır.

III. Sesostris'in Semna'daki (Nübye) Sınır Stelinden

III. Sesostris kendini yayılma politikasına ve kayda değer sur yapılarının inşasına adar. Aşağıdaki metin, Mısır'ın ticaret rotalarının zorunlu uğrak yeri Semna Kalesinde, kralın ihtişamını göstermek ve yüceltmek amacıyla dikilen görkemli bir stelden alınmıştır.

Ben konuşan ve eylemde bulunan [...] saldırganlara saldıran, sessiz olmak gerektiğinde sessiz olan, bir söze aynı tonda cevap veren bir kralım: çünkü saldırıya uğradıktan sonra sessiz kalan bir insan, rakibinin kalbine cesaret veren biridir. Cesur olmak saldırgan olmak demektir, geri çekilmek korkaklıktır. Kendi sınırından çekilen insan korkaktır, çünkü Nübyeli ağzını açtığı anda itaat eder; ona cevap veren, geri çekilmesini sağlar, o da ona karşı çıkana sırtını döner. Nübyeliler cesur insanlar değildir, kalplerinde namertlik olan sefillerdir: bunu ben şahsen gördüm, yalan söylemiyorum!

Vezir Ptahhotep ve Prens Herdedef gibi saray ortamıyla bağlantılı aydın şahsiyetler ideal Memphis modelini desteklerken, yeni şahsiyetler farklı bir gerçekliğe ses verirler; bu değişim daha sonraki dönemin kültürü (bu edebi eserleri yaratan kültür) tarafından bir idealle çok farklı bir gerçeklik arasında karşıtlık bağlamında geliştirilmek istenir. Dolayısıyla kraliyet modellerinde kayda değer düzeyde devamlılığa rastlanması son derece anlamlıdır; örneğin Sakkara'da İbi piramidinde (VIII. hanedan) yer alan mezar metinleri, *Piramit Metinleri* ile Orta Krallığın üst düzey resmi görevlilerinin mezarlarında bulunan *Lahit Metinleri*'nden alınma bazı formüller içerir; bu metinlerde kadim Abydos merkeziyle bağlantılı olan ve bu dönemde onuruna son derece popüler ritüellerin düzenlendiği tanrı Osiris'in ününden söz edilir.

Ancak edebi üretime getirilen siyasi yorum şekli, ideolojik mesajların Mısır kültürünün öncelikli unsuru haline geldiği XII. hanedan döneminde büsbütün dikkat çeker. *Ipuur Ağıtları* gibi bir metin bile edebiyatla ideoloji arasında var olan sıkı bağlantıları açık bir şekilde gösterir: ancak bu bağlantıyı en bariz şekilde tanımlayan, gerçek anlamda kraliyete bağlı edebiyatın metinleridir.

Kraliyete bağlı üretim farklı biçimlerde (bilgelik, mesihçilik) gelişir, ama ortak noktaları, siyasi bir varlık olarak krala atfedilen ve kuramsal bir düşüncenin sonucu olan merkezi roldür; bu anlamda kötümser edebiyatın kendisi, bu mesajın önemli bir unsuru olarak yorumlanabilir, çünkü ancak XII. hanedanın krallarının merkeziyetçi gücüyle çözüme kavuşabilecek, devlet dışı bir duruma ışık tutar. Dolayısıyla *Nefertiti'nin Kehaneti* gibi mesihçi bir metin, Eski Krallığı izleyen kriz dönemine son verebilecek bir kralın gelişini öngörür: "[...] Yukarı Mısır'dan bir kral gelecek, adı [...] Ameny [= I. Amenemhat]. Beyaz tacı alacak, kırmızı tacı fethedecek; o dönemin insanları, sevinin!" Bu kehanetvari stili artık tanrısal bir dogma olmaktan çıkan ve sağlam, siyasi bir kurum halini alan kraliyet tanımlamasıyla kıyaslayabiliriz: "Kraliyet ne kadar güzel bir görev! Kralın eserlerini muhafaza edecek çocukları veya

kardeşleri olmasa bile, biri diğerini güzelleştirir; bir insan ataları için, yaptıklarının kendisinden sonrakiler tarafından güzelleştirilmesi için faaliyet gösterir" (*Merikara'nın Öğretileri*).

Birinci Ara Dönemin bireysel ve edebi kaynaklardaki algısı: Kheti'nin Asiut'taki mezarındaki otobiyografi (IX-X. hanedanlar)

Mısır'da İlk Ara Dönemde ortadan kalkan merkezi iktidarın yerine krallığın çeşitli bölgelerinde kraliyetle bağlantılı hanedanlar ve aileler ortaya çıkar; aşağıdaki metin, ülkenin yeni durumundan kaynaklanan zorlukları ve topraklarını idare eden beylerin özerkliğini belgeleyen bir otobiyografiden alınmıştır.

Yukarı Mısır zorluklar içindeyken ve kimse su görmemişken [= yani susuzluk varken) bu şehir için bir kanal yaptım; sınırları [...] mühürledim; yaylaları verimli hale getirdim, Nil Nehrinin çorak bölgeleri sulamasını sağladım [...].

Ülke ihtiyaç içindeyken kuzeyin buğdayına bol miktarda sahiptim, şehri[mi] hayatta tuttum [...].

Yurttaşla karısının, dul kadınla çocuğunun buğday alabilmesini sağladım. Atalarımın emrettiği vergileri ve haraçları erteledim. Otlakları benekli ineklerle doldurdum, herkesin çeşitli renklerde hayvanları [vardı], inekler ikiz buzağılar doğuruyordu, ahırlar [...]la ve genç ineklerle doluydu. Sekhether (= tarlaların tanrıçası) bana karşı lütufkâr ve şöyle diyordu: o, hayvan sürülerinin efendisi.

Firavun kültürünün sonraki dönemlerde klasik sayılacak olan bu önemli aşaması, hemen sonraki dönemde görülen entelektüel gelişimin temelini oluşturur: İkinci Ara Döneme tarihlenen edebi elyazmaları (*Westcar Papirüsü Öyküleri*) ve bilimsel elyazmaları (tıp ve matematik), kralları kraliyet ritüel listelerinde değil de Torino'daki *Krallar Papirüsü*'nün ansiklopedik derlemesinde yer alan Hiksos döneminin de dinamizmini yansıtır. Yüzyıllar sonrasına, II. Ramses dönemine (MÖ 1290-1224) ait olan *400 Yılının Steli*'nde de Hiksos dönemiyle olan bağlantılar ilan edilir: Pi-ramesses bölgesinde Seth'in kültü, bölgedeki varlığının 400. yılı kutlamalarıyla bağlantılıdır, dolayısıyla Asya kökenli hanedanların dönemine kadar uzanır.

Birinci Ara Dönemin bireysel ve edebi kaynaklardaki algısı: İpuur Ağıtları

Mısır'da Birinci Ara Dönemde siyasi ve toplumsal açıdan hatırı sayılır bir değişim yaşanır. Aşağıdaki metin taşra hanedanlarıyla giderek zayıf düşen merkezi iktidar arasındaki bu ihtilaf dönemini belgeler.

İşte, daha önce yaşanmamış bir şey gerçekleşti: kralın [bedeni] sefiller tarafından [mezardan] alındı.

İşte, şahin olarak gömülen (= kral) [...] ve piramidin sırrı boşaltıldı.

İşte, yasa tanımayan bir grup adam bu toprakları kraliyetinden yoksun bıraktı.

İşte, bazıları taca, İki Ülkeyi yatıştıran Ra'nın tacına başkaldıracak hale geldi.

İşte, sınırları meçhul olan bu toprakların sırrı açıklandı, saray bir anda yıkıldı.

[...]

İşte, daha önce mülkü olmayan şimdi hazinelere sahip oldu, prens de onu övüyor.

İşte, yoksul zengin oldu, zengin olanın da artık hiçbir şeyi yok.

İşte, saki sakilerin efendisi oldu, haberci olan da şimdi habercileri yolluyor.

İşte, ekmeği olmayanın şimdi kileri var ve deposu başkasının mallarıyla dolu.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık, s. 114; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Mısır'da Yeni Krallık, s. 188; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Mısır'da Geç Ramses ve Ramses Sonrası Dönemleri ve Aşağı Dönem, s. 225; Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama, s. 467; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomi, s. 455; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351

Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200)

El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi

Elena Devecchi

El-Amarna dönemi (MÖ XIV. yüzyıl ortaları), MÖ XIII. yüzyıl sonlarında sona eren, siyasi düzeyde sınırlı sayıda büyük bölgesel güçlerin (Mısır, Babil, Mitanni, Hatti, Assur ve Alaşiya) bir arada yer aldığı ve daha küçük krallıklar üzerinde etkili olduğu tarihi bir çağın başlangıcını temsil eder. Yoğun diplomatik ilişkilerle siyasi ve ticari ittifaklar, denge ve çatışmasızlık durumunun sürdürülmesini sağlar ve hem yazılı, hem de arkeolojik kaynaklarda belgelenen bölgeler arası takas ilişkilerinin gelişmesine izin verir.

Siyasi sistem

MÖ II. binyıl ortalarına doğru Yakındoğu'da yaşanan bir dizi önemli değişim, bölgenin tamamının siyasi sistemindeki köklü değişiklikler üzerinde belirleyici olur. Babil'in siyasi ve kültürel açıdan merkezi rolünü kaybetmesi, Mitanni ve Hatti krallıklarının uluslararası güçler haline gelmesi ve Mısır'ın Suriye-Filistin bölgesine yayılması, MÖ XIII. yüzyıl sonlarına kadar geçerli olacak yeni bir düzenin oluşmasına neden olan en önemli faktörler arasında yer alır. Bu yeni düzen "bölgesel sistem", yani sınırlı sayıda büyük boyutlu, toprağa dayalı devletin etki alanlarındaki daha küçük oluşumları kontrol altında tuttuğu siyasi bir sistem olarak tanımlanmıştır. Bu bölgesel sistemin temel aldığı karmaşık siyasi ve diplomatik mekanizmalar, bu tarihi dönemin başlangıç dönemine (MÖ XIV. yüzyıl ortaları) ait olan el-Amarna mektuplarıyla çok iyi belgelenmiştir.

Mısır'ınel-Amarnayerleşiminde(sapkınfiravunIV.Amenhotep/Akhenaton'un [MÖ 1353-1335] Orta Mısır'da kurduğu başkent Akhetaton) bulunan arşiv, IV. Amenhotep'in (ve kısmen de olsa selefi III. Amenhotep'in) Asya'nın bağımsız krallarıyla ve Suriye ile Filistin'deki vassallarla yazışmalarını içerir. Birinci grup dönemin terminolojisinde "büyük krallar" olarak tanımlananları içerir: Mısır, Babil, Mitanni, Hatti ve Alaşiya (bu dönemde Kıbrıs adasına tekabül eden krallık) krallarına sonradan, Mitanniler Hititlerin boyunduruğuna girince yerini alan Assurlular katılacaktır. İdeolojik düzlemde "büyük krallar" arasındaki ilişkiler, aynı sınıfa aidiyeti, eşitlik durumunu kabulü temel alır; kralların birbirlerine kardeş olarak hitap etmesi, aralarındaki kardeşlik ve dostluk bağlarını vurgulamaları rastlantı değildir. Uygulamada ise bu "kardeşlik" bağları bir yandan denge ve çatışmasızlık durumunun muhafaza edilmesi, diğer yandan sadece belirli ülkelere özgü ürün ve hammaddelere erişim gibi büyük avantajlar sağlayan siyasi ve ekonomik ittifaklar anlamına gelir.

Takas Mekanizması

El-Amarna mektupları, bu sistemin mesaj değiş tokuşuna dayalı olan takas mekanizmasını öncelikli olarak temel aldığını gösterir. Mesajlar, dönemin diplomasi dili olup hem yazışmalarda, hem de antlaşmalar veya emirnameler gibi her türlü uluslararası belgede kullanılan Akkad dilinde yazılmış mektuplar şeklinde iletilir. Babil ve Assur'dan gelen mektuplar sırasıyla Orta Babil ve Orta Assur dillerinde yazılmıştır, Mitanni, Hitit, Mısır ve Suriye-Filistin kaynaklı mektuplar ise Akkad dilinin "çevre" olarak bilinen yerel varyasyonlarına tanıklık eder. Çevre Akkadcasının temelinde, Babil'in kültürel prestiji sayesinde Aşağı Mezopotamya'dan Yakındoğu'nun sınır bölgelerinin tamamına yayılan ve Mısır, Anadolu, Suriye ve Filistin'de ortak dil olarak benimsenen Orta Babil dili yatar. Orta Babil dili bu bölgelerde kaçınılmaz olarak yerel halkların konuştuğu dillerin (Mısırca, Hititçe, Hurrice ve Kenanca) etkisinde kalır, Akkad kelime dağarcığı ve söz dizimi az veya çok derecede değişime uğrar.

"Büyük krallar"ın birbirlerine yazdıkları mektuplar son derece katı bir protokol doğrultusunda hazırlanır, hatta bir unvanın veya selamlama formülünün atlanması veya her unsur için öngörülen düzene uyulmaması hakaret nedeni sayılabilir ve mektup yazılan kişinin şiddetli protestosuna yol açabilir.

Diplomasiden Ticarete Armağan Takası

Mesajlar, karşılıklı selam ve nezaket değiş tokuşuna vesile sunmanın yanı sıra genelde bir başka değiş tokuş konusu olan armağanlara da eşlik eder. Armağanlar göreceli olarak mütevazı oldukları zaman iyi dilek amacı taşırlar, daha değerli oldukları takdirde de saraylar arası bir tür ticareti temsil ederler. Bu "ritüelleşmiş" ticaret uzun müzakereler ve spesifik bir protokol gerektirir; "ar-

mağanlar" saray veya tapınakların inşası gibi spesifik vesilelerle gönderilir veya talep edilir. Armağan talebi, her ülkenin en çok miktarda sahip olduğu hammaddelerin dağıtımı doğrultusunda gerçekleşir: Mısır'dan altın, abanoz ve fildişi talep edilir, Kıbrıs karşılığında özellikle bakır ve gemi inşası için kereste sunar, Mitanni, Assur ve Babil lapis lazuli, akik, atlar, arabalar ve silahlar sunar, Hatti ise başlıca gümüş ihracatçısıdır.

"Büyük krallar"ın armağan talep etmekteki ısrarcılığı, bu armağanların dönemin kraliyet ideolojisi açısından ne kadar önemli olduğunu gösterir; bu egzotik malları elde etme kabiliyeti, kralın hem kendi düzeyindekiler, hem de tebaası karşısında gücünün ve prestijinin bir göstergesi sayılır.

Alaşiya (Kıbrıs) kralının firavuna mektubu,

M. Liverani, *Le lettere di el-Amarna. Le lettere dei "Grandi re"* [*El-Amarna Mektupları. "Büyük Krallar"ın Mektupları*], Paideia editrice, Brescia 1999, s. 416-417

Bakır külçe gönderimine eşlik eden ve karşılığında başka malların (özellikle keten ve yağ) talep edildiği mektup.

Alaşiya kralı, kardeşim Mısır kralına böyle (diyor). Bilesin ki ben iyiyim, ülkem de iyi; senin sağlığına gelince, senin sağlığın, evinin, çocuklarının, karının, atlarının ve arabalarının, ülkenin sağlığı da iyi olsun! Bak şimdi, sen benim kardeşimsin! Sen bana şöyle yazdın "Neden bana habercini göndermedin?" Aslında ben senin bir fedakârlıkta bulunduğunu bilmiyordum, bir hiç uğruna alınma! Öğrenir öğrenmez habercimi sana gönderdim işte. Habercim yoluyla yüz talentlik bakır göndermedim mi? Ayrıca işte sana habercimin getirmesi gereken ekipman: altın kaplama abanoz bir yatak; altın (kaplı) bir shukhitu arabası, iki at, kırk iki keten bezi, elli keten şal ve iki keten elbise, on dört abanoz (gövde), on yedi parfümlü yağ şişesi; ve kraliyet keteninden dört bezle dört şal. Eksik olan ekipman da: [...] yatak için [...] eşek derisi; eksik olan şişelerden de 30 [...] habercim [yoluyla] göndereceğim. [... 35 ... ...] daha önce Alaşiya [topraklarında], benim tüccarlarım ve [...] onlarla birlikte senin tüccarlardan yirmisi. Aramızda bir antlaşma yapalım, benim habercim sana gelsin, senin habercin bana gelsin. Ayrıca, neden bana yağ ve keten göndermedin? Bana gelince, senin istediklerini sana (daima) verdim. Sana kraliyet tahtına oturduğun zaman başından aşağı dökmen için bir şişe dolusu parfümlü yağ göndermedim mi?

Arkeoloji alanında el-Amarna döneminde Doğu Akdeniz'deki ticari takasın belki de en canlı imgesini, Türkiye'nin güneybatı kıyılarında, Uluburun açıklarında bulunan, MÖ XIV. yüzyılın ikinci yarısında battığı sanılan bir geminin kalıntısı oluşturur. Geminin muhtemelen Doğu Akdeniz kıyılarından gelen yükü ağırlıklı olarak, bronz üretimi için gerekli iki metal olan bakır ve kalay külçelerinden oluşuyordu; külçeler üzerinde yürütülen analizler, bakırın en önemli yatakların bulunduğu Kıbrıs'tan kökenli olduğunu tespit etmemize olanak tanımıştır, ama kalayın kaynağı henüz belirlenememiştir. Bunların yanı

sıra gemide, büyük ihtimalle Ölü Deniz civarından kaynaklanan, şam fıstığı reçinesi içeren Kenan Ülkesi amphoraları ile Kıbrıs seramikleri içeren *pithos*'lar vardı. Taşınan mallar arasında ayrıca mavi ve turkuaz renkte cam hamurundan sayısız çubuk vardı; Geç Bronz Çağında üretilmeye başlanan cam hamuru, çok rağbet gören ve temin edilmesi zor olan lapis lazuli gibi sert taşların yerini alabilecek suni bir maddedir. Uluburun batığında ayrıca abanoz, fil ve suaygırı dişi, devekuşu yumurtaları, akikten inciler, sırlı seramik, kaya kristali, kehribar ve altından objeler gibi lüks tüketim ürünleri de bulunmuştur.

"Küçük" Katna ve Ugarit Krallıkları

Bu uluslararası takas ortamına "büyük krallar"ın yanı sıra onlara tabi olan "küçük krallar" da dâhildi ve işin ilginç tarafı, bu dönemde Yakındoğu'nun bazı saraylarında birikmiş olan serveti en iyi yansıtanlar, bu küçük krallıkların başkentlerinde ortaya çıkarılan buluntulardır. Bu dönemin saray kültürünün ve ekonomisinin tipik örnekleri sayılabilecek iki yerleşim vardır: Suriye steplerinin sınırında bulunan Katna (günümüzde Tell Mishrifeh) ve Suriye'nin kuzey kıyılarında yer alan Ugarit (günümüzde Ras Shamra).

Orta Bronz Çağında bağımsız bir krallığın merkezi olan Katna Geç Bronz Çağında dönüşümlü olarak Mitanni, Mısır ve Hatti'ye tabi olur. Şehircilik açısından en görkemli dönemlerinden birini Geç Bronz Çağının başlarında yaşayan şehir MÖ XIV. yüzyıl ortalarında Hititler tarafından yerle bir edilir. Katna sarayının zenginliğini en iyi yansıtan şeyler, kraliyet mezarlarında bulunan ve bir kısmı ithal edilmiş, bir kısmı da yerel olarak üretilmiş olan değerli objelerdir. Yerel olarak üretilen objeler çok ilginçtir, çünkü Suriye geleneğinden unsurların Mısır'dan Mezopotamya'ya kadar başka stil ve kültürlere özgü unsurlarla nasıl kaynaştığını gösterir. "Uluslararası" olarak tanımlanan bu melez stil Orta Bronz Çağından itibaren Doğu Akdeniz'in tamamına yayılmaya başlar, ama zirveye ulaştığı dönem, uzmanlaşma tekniklerinin, ikonografik motiflerin, değerli maddelerin ve işlenmiş objelerin dolaşımının bazıları birbirine çok uzak olan bölgeler arasında bile var olan yoğun etkileşim ortamında en yüksek düzeye ulaştığı Geç Bronz Çağıdır. Katna'da yürütülen arkeolojik kazılarda uluslararası stile özgü bir başka ürün, yani kraliyet sarayını süsleyen, bu dönemde çok rağbet gören Minos stilinde duvar resimlerinden sayısız fragman gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu tür fresklere Nil deltasında Tell ed-Daba'dan Filistin kıyısındaki Tel Kabri'ye ve Suriye'nin kuzeyindeki Alalakh'a kadar Doğu Akdeniz'in her yanındaki kraliyet saraylarında rastlanmıştır. Uluslararası stil, Nuzi'deki kraliyet sarayının duvarlarını süsleyen Minos stilinde *bukranion* ve Hathor başı motifli duvar resimlerinden de görüldüğü üzere, Yukarı Mezopotamya'ya kadar ulaşır.

Ugarit örneği, bu yoğun takas ağının MÖ XIII. yüzyılda uluslararası düzeyde devam ettiğini belgeler. Bu kıyı şehri ayrıcalıklı coğrafi konumundan ve

Hatti ile Mısır arasındaki barış antlaşmasını izleyen istikrar durumunun sağladığı, ticarete elverişli şartlardan yararlanmasını bilir. Ugarit Akdeniz'le iç bölgeler arasında bağlantı ve malların yeniden dağıtımı için merkez işlevi görür: şehrin arşivlerinde bulunan metinlerden, Amori'ye gönderilen yarı değerli taşlar, Karkamış bölgesine gönderilen yün, gümüş, balık ve zerdeçal yükleri, Fırat nehri üzerindeki Emar şehrine gönderilen kalay, bakır ve şap konusunda bilgi sahibi oluruz. Başlangıçta saray idaresine bağlı olan tüccarlar giderek daha özerk hale gelirler ve hem iç bölgelerde (Emar), hem de kıyılarda (Biblos, Sur, Sidon, vs.) yer alan başka şehirlerde faaliyet gösteren ortaklarıyla gerçek anlamda ticari girişimler oluştururlar.

Saraylar arası armağan değiş tokuşu, Alaşiya kralının çok miktarda bakır külçesi gönderdiğini haber vermek için Ugarit kralına yazdığı bir mektuptan da görüldüğü üzere, önemli bir rol oynamaya devam eder. Bu metinler sayesinde yeniden kurgulayabildiğimiz bu tablo, arkeolojik buluntular sayesinde de tamamlanır ve zenginleşir: bakır külçelerinin yanı sıra, Kıbrıs kökenli keramik ürünler de Alaşiya'yla ilişkilere işaret eder; Myken ve Minos kaynaklı bol miktarda lüks tüketim ürünü Yunanistan'la Girit arasındaki ilişkileri teyit eder; Ugarit limanının depolarında bulunan ve "Kenan" olarak bilinen türden onlarca kap da şarap, zeytinyağı ve tahıl gibi dayanıksız ürünlerin ticaretinin ne kadar yoğun olduğunu gösterir. Doğu Akdeniz bölgesinin ticari takaslarındaki bu ayrıcalıklı rol, Ugarit'i bölgenin en zengin merkezlerinden birine dönüştürür; şehrin ihtişamı, hem kraliyet sarayında, hem de belli başlı tapınaklarda bulunan son derece kaliteli, sayısız lüks tüketim ürününden de tahmin edilebilir.

Ticaretin saray ekonomisi açısından önemi, hem büyük, hem de küçük kralların bu faaliyetlerin gelişmesi için olabilecek en elverişli şartları temin etmesini sağlar. Dolayısıyla kervanları sıklıkla saldırılara ve soygunlara maruz kalan tüccarların güvenliği hem el-Amarna döneminde, hem de MÖ XIII. yüzyılda büyük krallar arasındaki yazışmalarda sıklıkla rastlanan bir konudur.

MÖ XIII. yüzyıl ortalarında Karkamış kralı İni-Teşup tam da bu gibi sorunlarla başa çıkmak amacıyla Karkamış tüccarlarının Ugarit topraklarında öldürülmesi ve tam tersi durumlarda benimsenmesi gereken hukuki prosedürleri tanımlamak için bir dizi emirname yayınlar.

Ticaret aynı zamanda, Hatti ile Assur arasındaki çatışma döneminde olduğu üzere, iki büyük güç arasındaki ihtilaflarda misilleme aracı olarak da kullanılır. Hitit kralı IV. Tuthaliya'nın (MÖ y. 1240-1215) Amori kralı için ilan ettiği boyun eğme antlaşmasında vassalın kendi tüccarlarını Assur'a göndermesi ve Assurlu tüccarları kendi ülkesine kabul etmesi açıkça yasaklanır, böylece tüccarların denize erişimi engellenmiş olur. Ancak bu antlaşmadan kısa bir süre sonrasına ait belgelerde Assur topraklarına giden tüccarlardan söz edilmesinden de anlaşıldığı üzere, ekonomik çıkarlar kısa sürede siyasi ihtilafların önüne geçer.

Son olarak, Geç Bronz Çağında Yakındoğu saraylarında çok rağbet gören özel bir emtia türünden, yani uzmanlık sahibi kişilerden de söz etmek gerekir; geldikleri ülkenin nam saldığı teknikler konusunda uzman olan zanaatkârların yanı sıra hekimler, kötü ruhları kovanlar ve müzisyenler krallar tarafından karşılıklı iyilik takası ideolojisi doğrultusunda başka krallara "ödünç verilir", "egzotik" kökenli saray personeli ve hizmetkârlar da armağan olarak başka saraylara gönderilir veya satın alınır.

Evlilik İttifakları

Böylece saraylar arası üçüncü takas konusuna, yani evliliklere geliyoruz. Hanedanlar arası evlilik adeti Klasik dönem öncesi Yakındoğu'da MÖ III. binyıldan itibaren uygulanır ve Geç Bronz Çağında giderek yoğunlaşır. Hanedanlar arası evlilikler genelde "büyük krallıklar" arası ittifakları teyit amaçlıdır: Mitannili prensesler IV. Thutmosis (MÖ 1401-1391) ve III. Amenhotep'e gönderilir, III. Hattuşili'nin (MÖ 1275-1260) kızı ile II. Ramses arasındaki evlilik de iki kral arasında varılan barış antlaşmasını taçlandırır. Babil de sıkı bir evlilik politikası uygular ve kendi prenseslerini hem firavunun, hem de Hitit kralı Şuppiluliuma'nın (MÖ 1370-1342) sarayına gönderir; Şuppiluliuma'nın Babilli karısı, Hatti sarayında da önemli bir rol oynayacaktır. Bu yabancı gelinlere müstakbel kocalarının saraylarında bahşedilecek mevki sıklıkla anlaşmazlık konusu olur: Asyalıların bakış açısıyla büyük bir kralın kızıyla başka bir kralın birleşmesi eşit düzeyde bir evlilik sayılır, dolayısıyla prenses kraliçe olmalıdır; firavun açısından ise haremine bu prenseslerin dâhil olması, büyük veya küçük bir kralın kızları olmalarından bağımsız olarak firavunun gücünün ve prestijinin göstergesinden başka bir şey değildir ve yabancı gelinler birinci eş ve tahtın varisinin annesi rolündeki Mısırlı eşin yerini alamazlar. Ayrıca firavunların kendi kızlarını yabancı krallarla evlendirmeyi reddetmesi de Asyalı kralları büyük hayal kırıklığına uğratır ve büyük krallar arasındaki ilişkilerin temel aldığı karşılıklılık ilkesinin tartışmaya açılmasına neden olur.

Hanedanlar arası evlilikler sadece büyük krallar arasında değil, krallarla vassalları arasında da gerçekleşir. Bu durumda da Mısırlıların yaklaşımı, başta Hititler olmak üzere Asyalıların yaklaşımından çok farklıdır. Firavun yeni eşler "edinmek"le yetinir ve bu amaçla vassallarından kendisine armağanlar yollamalarını veya haraç ödemelerini ister gibi kızlarını göndermelerini ister.

Hititler ise evlilik yoluyla ittifakı kralla vassalları arasındaki sadakat bağlarını güçlendirmek için başvurulan siyasi bir araç olarak görür, çünkü boyun eğen krallarla evlenen Hitit prensesleri kraliçe olacak, oğulları tahtı miras alacaktır. Bu tür evliliklerin özellikle Hitit otoritesi için hassas ve potansiyel olarak riskli olabilecek şartlar altında gerçekleşmesi, Hititlerin bu evliliklere atfettikleri stratejik değere işaret eder: örneğin Mitanni prensi Şattivaza, Mitanni'nin bağımsız krallık statüsünden Hitit vassalı durumuna geçti-

ği anda I. Şuppiluliuma'nın kızıyla evlenir; III. Hattuşili Amori tahtına hain Benteşina'yı yeniden oturttuğu zaman Hitit kraliyet ailesiyle vassal krallık arasında çifte evlilikler gerçekleşir, yani Benteşina, III. Hattuşili'nin kızıyla, Benteşina'nın bir kızı da bir Hitit prensiyle evlenir. Bu evlilik politikası aynı zamanda Hititlerin imparatorluğa bağlı topraklarda kontrol ve idare açısından önemli konumlara kraliyet ailesinin üyelerini yerleştirme eğilimini yansıtır.

Daha küçük krallıkların kraliyet aileleri arasında da evlilik ittifakları yoluyla bağlar kurulur. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz, Amori ile Ugarit arasındaki evliliklerin sonuçları daima başarılı olmamıştır. Örneğin bir olay neredeyse küçük bir uluslararası diplomasi krizine yol açmıştır, çünkü olayın kadın kahramanı aynı zamanda hem Amori kralının kızı, hem Ugarit kralının karısı, hem de Hatti kralının yeğenidir. Kaynaklara göre Amori prensesi, kocasına karşı ne olduğu tam olarak belli olmayan "büyük bir günah" işler ve kocası onu eşlikten reddedip Amori'ye geri gönderir. Ancak sonradan Ugarit kralı onun iade edilmesini talep eder ve iki vassal krallık arasında patlak veren yasal ve diplomatik kriz ancak Karkamış ve Hitit krallarının müdahaleleriyle çözüme kavuşur. Uzun müzakereler sonucunda prenses, devlet çıkarları uğruna kurban edilerek eski kocasına teslim edilecek, o da onun infaz edilmesi için gemiler ve birlikler gönderecektir.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Suriye-Filistin'de Mısır Politikası, s. 167; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Fildişi ve Altın. Uluslararası Dönemin Sanatı, s. 329; Amarna Sanatı, s. 357

Suriye-Filistin'de Mısır Politikaları

Elena Devecchi

Geç Bronz Çağında Suriye-Filistin bölgesi dönemin büyük güçleri olan Mısır, Mitanni ve Hatti arasında çekişme konusu olur. Mısır'ın firavun tarafından fethedilen topraklar üzerindeki etkisi çok güçlü olup bölgenin siyasi, toplumsal ve ekonomik dokusundaki kapsamlı değişiklikler açısından belirleyici olur.

Mısır'ın Suriye-Filistin Bölgesinde Yayılması

Mısır'ın Suriye ve Filistin üzerindeki hâkimiyeti MÖ XVI. yüzyılda, XVIII. hanedan firavunlarıyla başlar ve MÖ XII. yüzyılda XX. hanedanla sona erer. Tarihi olaylar özellikle tapınakların duvarlarına ve ülkenin dört bir tarafına dikilmiş stellerin üzerine yazılan resmi anlatımlar yoluyla belgelenmiştir, ama askeri seferlere katılan ordu subaylarının mezarlarını süsleyen anlatımlar da son derece faydalıdır. Bu anlatımlara sıklıkla eşlik eden kabartmalarda ve duvar resimlerinde tasvir edilen savaş, kuşatma, tutsakların yakalanması, haraç ödenmesi, vs. gibi sahneler görsel açıdan paha biçilmez bir tamamlayıcı unsur oluşturur. Mısır kaynaklarına bu dönemde Mısır'la temas içinde olan bölgelerden edinilen bilgileri ve özellikle Suriye-Filistin bölgesiyle Hitit başkenti Hattuşaş'ta bulunan arkeolojik buluntuları eklemek gerekir.

Mısır'ın Doğu Akdeniz'e yaklaşımı ilk zamanlar, yani I. Ahmose ve Hatşepsut (MÖ XVI-XV. yüzyıllar) döneminde ağırlıklı olarak saldırgan ve yıkıcı askeri seferler şeklindedir. Bölgeyi sistematik bir şekilde hüküm altına almayı amaçlayan gerçek anlamda yayılmacı politika III. Thutmosis (MÖ 1479-1425) tarafından benimsenir. Bu firavunla halefleri II. Amenhotep ve IV. Thutmosis döneminde Filistin'le Güney Suriye ilhak edilir ve Mısır'ın kontrolü altındaki bölgenin bu dönemde belirlenen sınırları Geç Bronz Çağının sonlarına kadar nerdeyse değişmeden kalır. Mısır ordusunun neden olduğu yıkım ve Thutmosis hanedanının yürüttüğü büyük ölçekli sürgün politikası, Suriye-Filistin bölgesinin demografik dağılımında derin bir değişime yol açar; bir yandan özellikle Mısır otoritesinin daha güçlü bir şekilde hissedildiği Filistin bölgesinde çeşitli yerleşim yerleri geriler veya terk edilirken, buna paralel olarak en iç bölgeleri terk edip en yoğun ticari rotalara tekabül eden kıyılara ve nehir vadilerine yerleşme eğilimi görülür.

Mısır'ın Suriye ve Filistin'e otoritesini dayatma ve pekiştirme aşaması, hem yerel kralların direnişinden, hem de bu dönemde Kuzey Suriye'ye hâkim olan Mitanni Krallığının Mısır'ın kuzeye yayılmasını engellemeye çalışmasından dolayı firavunla ordusunun sürekli olarak bölgede bulunmasını gerektirir. Bu iki gücün bölgeye hâkim olmak için birbiriyle mücadele ettiği ilk dönemden sonra Mitanni ve Mısır nihayet diplomatik ittifak yoluna başvurur ve bu amaçla Mitanni prensesleriyle Mısır firavunları arasında bir dizi evlilik gerçekleşir.

Fethedilen Toprakların İdari Yapısı

III. Amenhotep (MÖ 1391-1353) ve IV. Amenhotep (MÖ 1353-1335) dönemlerinde Mısır'ın hâkimiyeti altındaki topraklardaki askeri varlığı giderek azalır ve bu bölgelerin idaresi, üç ana idari bölgeden sorumlu olan Mısırlı valilere emanet edilir: Filistin kıyısındaki Gazze, Kenan Ülkesi'nin, Bekaa vadisindeki Kumidi (günümüzde Kamid-el-Loz) Ube bölgesinin, Suriye kıyısındaki Sumu-

ra da (günümüzde Tell Kazel), el-Amarna döneminde Hititler tarafından ilhak edilecek olan Amori eyaletinin merkezidir. Bu merkezlerin her birinde yaşayan Mısırlı vali, genelde oldukça küçük boyutlu olan bir garnizonla birlikte o bölgenin kontrolünden ve idaresinden sorumludur. Ayrıca Mısır'ın ekonomik açıdan doğrudan faydalandığı bazı limanlar ve bölgeler söz konusudur; örneğin Yarimuta'nın tahıl üretimi tamamıyla Mısır yönetimine yöneliktir. Toprakların geri kalanı, firavuna sadakat yemini eden yerel hanedanların temsilcilerine bırakılır. Firavunların hâkimiyeti yıllık haraç ve bu bölgeden geçen Mısır birliklerine yardım ve erzak sağlama zorunluluğu şeklinde kendini gösterir. El-Amarna'da bulunan "küçük krallar"ın mektupları oldukça kısa bir kronolojik süreyle sınırlıysa da, Suriye-Filistin bölgesinin Mısır'ın hâkimiyeti altındaki durumunu ve firavunla vassalları arasındaki ilişkileri anlamak açısından başlıca kaynağı teşkil ederler. Ayrıca, Suriye-Filistin bölgesinin birbirinden farklı elliden fazla yerleşiminden gelen Mısır vassallarının mektuplarının çivi yazısının daha küçük ve marjinal merkezlere bile yayıldığına tanıklık ediyor olması ilginçtir; bu yerlerdeki küçük arşivlerde ve tablet depolarında, kâtiplik okullarının varlığını teyit eden eğitsel metinler de bulunmuştur.

Farklı İktidar İdeolojileri

Siyasi duruma gelince, Mısır'ın vassallarının sürekli olarak kendi aralarında çatıştıkları anlaşılır: bu karşılıklı düşmanlık hali bir anlamda endemik sayılabilir ve hanedan kavgaları ve taht rekabetinden kaynaklanmış olabilir, ama el-Amarna döneminde Mitanni'nin Hititler tarafından önce zayıflatılıp sonra da yok edilmesi ve kuzey ile güney blokları arasındaki dengeyi bozması ile Amori Krallığının son derece saldırgan politikası gibi dış faktörlerden dolayı daha da ciddileşir. Bütün küçük krallar, kendileri lehine müdahalede bulunması için firavuna başvururlar, ama vassalların yardım talebinin dikkate alınmadığı sanılır veya en azından mektuplarında sürekli olarak yakınmalarından böyle bir izlenim elde edilir.

Aslında Mısır'ın hükmettiği topraklara yaklaşımı, firavunun iç ihtilaflar durumunda vassallarının yanında yer almasını öngörmez ve askeri müdahaleler, Mısır'ın çıkarlarının tehlikeye düştüğü durumlarla sınırlanır. Mısır'ın vassalları açısından tabiiyet ilişkisi temelde *do ut des* [veresin diye veriyorum] ilkesini temel alır, yani koruma karşılığında sadakat, haraç ve askeri yardım verilir. Bu algı kaçınılmaz olarak firavunun yaklaşımıyla çelişir; firavuna göre Mısır'ın evrenin tamamı üzerindeki hâkimiyeti normal bir durumdur, dolayısıyla firavun otoritesine mutlak düzeyde boyun eğilmesi karşılığında herhangi bir şey yapma zorunluluğunu hissetmez. Belki de tam olarak bu gibi ideolojik çelişkilerden kaçınmak için Asyalı prensler, firavunun sarayına getirilip Mısır geleneklerine uygun şekilde yetiştirilirler, babalarının ölümünden sonra da tahtlarına oturtulurlar. Hitit sistemi ise farklıdır, çünkü

kralla vassallar arasındaki ilişkiler, hem vassallar için zorunlulukların, hem de kralın vassal tarafından seçilen varisin tahta çıkmasını temin etmesini öngören antlaşmalarla tanımlanır. Hitit kralları genel anlamda hüküm altındaki toprakların yönetimiyle bağlantılı meselelerle daha ilgilidir ve vassallar arasındaki ihtilafları çözmek için sıklıkla emirnameler yoluyla müdahalelerde bulunurlar. Ayrıca kralla vassal arasındaki mesafe aşılmaz ise de, evlilik politikaları yoluyla bir anlamda azalır. Mısır-Mitanni ittifakından kaynaklanan denge durumu el-Amarna döneminde Hititlerin Suriye'ye müdahalesiyle sona erer, Mitanni çöker ve Mısır'ın Asya'daki toprakları üzerindeki hâkimiyeti tehlikeye girer. Ama Mısır'la Hatti arasındaki asıl ihtilaf el-Amarna döneminin sonlarında, Horemheb, I. Sethi (MÖ 1305-1290) ve II. Ramses'in Hitit topraklarında yürüttüğü askeri seferler sonucunda patlak verir. Meydan muharebesi Kadeş Savaşında (MÖ 1285) yer alsa da, Doğu Akdeniz'de çeşitli yerlere dikilmiş olan anma stelleri ve Amon ile Ramesseum tapınaklarının duvarlarında yer alan onurlandırma amaçlı yazıtlar, II. Ramses'in bu savaştan hemen sonraki yıllarda Filistin'e ve Güney Suriye'ye düzenlediği ve muğlak sonuçları Mısır'ın bu bölgenin tamamındaki otoritesini zayıf düşüren diğer seferlere tanıklık ederler. Hitit Krallığının bir yandan Kadeş'te Ramses ile karşı karşıya gelen II. Muwatalli'nin (MÖ 1290-1272) ölümünden sonraki yıllarda patlak veren hanedan savaşları sonucunda zayıflaması, diğer yandan Doğu cephesinde, yani Kuzey Suriye ile Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Assur'un yayılmacı politikalarının tehdidi altında olması, firavunun manevraları için daha elverişli şartlar oluşturur. Ancak bu dönemde Hatti ile Mısır arasında çok önemli çarpışmalar yaşanmaz ve Kadeş Muharebesiyle elde edilen statüko, III. Hattuşili ile II. Ramses arasında imzalanan barış antlaşmasıyla teyit edilir; Mısır hâkimiyetindeki bölge ile Hitit hâkimiyetindeki bölge arasında, kıyıda Trablus'tan Bekaa vadisindeki Orontes [Asi] Nehrinin kaynağına kadar uzanan hat üzerinde yer alan sınır Bronz Çağının sonlarına kadar aynı kalacak, bölgesel sistemin çöküşü sonucunda uluslararası siyasi satranç tahtası alt üst olacaktır.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi, s. 161; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Mısır ve Doğu Akdeniz. Mısır'ın Yakındoğu Vizyonu, s. 333

Hurriler ve Mitanni Krallığı

Elena Devecchi

En azından MÖ III. binyıldan itibaren Yakındoğu'da var olan Hurri halkı MÖ II. binyılda bir dizi yerel devlet oluşturur, ama Hurri Mitanni Krallığının, Güneydoğu Anadolu'dan Kuzeybatı Suriye'ye ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar uzanan bir alanı kendi otoritesi altında birleştirmesi MÖ XVI. yüzyıl sonlarını bulur. Sonradan Mitanni Krallığı önce Hititler, sonra da Assurlular tarafından ilhak edilir, ama Hurri kültürel unsuru en azından Geç Bronz Çağının sonların kadar Kuzey Suriye'de canlı kalır.

Antikçağda Yakındoğu'da Hurri Varlığı

"Hurri" terimiyle Yakındoğu'nun günümüzde Kuzey Irak ve Suriye ile Türkiye'nin güneyine tekabül eden bölgelerinde, MÖ III. binyıl sonlarından MÖ II. binyıl sonlarına kadar kullanıldığı bilinen Hurri dilini konuşan halklar kastedilir. Hurriler ve Hurri Mitanni Krallığı'na dair kaynaklar oldukça zayıftır, çünkü Hurri merkezlerinde günümüze kadar yapılan kazılarda büyük boyutlu arşivler bulunmamıştır. Ayrıca yazılı kaynakların yokluğunda belirli bir yerleşimde veya bir bölgenin tamamında Hurrilerin var olup olmadığı kesin değildir, çünkü özellikle en eski dönemlerde, diğer etnik gruplardan ayırt edilmesini sağlayacak özelliklere sahip maddi bir kültür görülmez.

MÖ II. binyılın ikinci yarısı, Hurri tarihinin en iyi belgelenmiş dönemidir: Hitit başkenti Hattuşaş'ın arşivleri hem Hurrice metinler, hem de Hurrilerin ve Mitanni Krallığının tarihi konusundaki bilgiler açısından başlıca kaynağı teşkil eder, bununla birlikte Mısır'da el-Amarna arşivleri, Suriye'de Alalakh, Ugarit, Katna ve Emar, Kuzey Irak'ta Nuzi, Kuruhanni ve Arrapha, Anadolu'da da Hititlerin Şapinuva yerleşimi gibi yerlerde de son derece önemli belgeler bulunmuştur. Bugüne kadar ortaya çıkarılmış olan Hurrice metinler ağırlıklı olarak dini niteliktedir (arınma ritüelleri, büyüler, dualar, kehanet sorguları, kült veya bayram törenlerine dâhil edilen metinler), ama mitolojik metinler, iki veya üç dilli sözlükler ve bazı mektuplar da söz konusudur. Son olarak, Mitanni Krallığının son döneminde Med-Assur krallarının onurlandırma yazıtları da belgelenmiştir.

Kaynaklardan edindiğimiz izlenim temelinde, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'deki Hurriler MÖ II. binyılda giderek önem kazanır ve Hurri hanedanları tarafından yönetilen devletlerin sayısı giderek artar. Ancak iktidarın parçalanmış olması Hurri krallıklarının, Hitit kralı I. Hattuşili'nin başlattığı ve

halefi I. Murşili'nin devam ettirdiği yayılmacı politikanın ve MÖ XVI. yüzyılda Kuzeybatı Suriye'de yer alan başarılı askeri seferlerin oluşturduğu tehdit karşısında ittifak kurmasına engel olmaz. I. Hattuşili'nin ve I. Murşili'nin Suriye'de elde ettiği zaferler Hititlerin bölgeyi ilhak etmesine izin verir, ama bu durum kısa sürer çünkü I. Murşili'den hemen sonra Hitit Krallığı, baş gösteren taht kavgalarından dolayı zayıflar ve daha önceden hâkimiyetine aldığı toprakların büyük kısmı üzerindeki kontrolünü kaybeder. Böylelikle, özellikle Yamhad/Halep Krallığının yok olması sonucunda Suriye'de oluşan iktidar boşluğu, Hurri unsurunun bölgenin tamamını yavaş yavaş Mitanni Krallığının otoritesi altında birleştirmesine izin verir.

Mitanni Krallığının Kuruluşu

Yer ismi olarak Mitanni'ye ilişkin en eski veri, Mısırlı bir subayın mezarında bulunan ve Suriye'ye yapılan bir sefer anlatılırken *mtn* ülkesinden söz edilen bir hiyeroglif yazıtında saptanmıştır. Araştırmacılar bu seferin Firavun I. Thutmosis döneminde (MÖ 1504-1492) gerçekleştiği konusunda hemfikir olup seferi MÖ XVI. yüzyıl sonlarıyla XV. yüzyıl başları arasına tarihlendirirler. Ancak bu yazıtta Mitanni ülkesinden söz ediliyor olması, bu dönemde sonraki kaynaklarda Mitanni Krallığı olarak geçen oluşuma tekabül eden, gerçek anlamda siyasi bir varlığın var olduğu anlamına gelmez, zaten I. Hattuşili ile I. Murşili'nin Kuzey Suriye seferleri sırasında savaştığı krallıklar arasında böyle bir isim yer almaz. Bu yer isminin etimolojisine gelince, *Maitta* şeklindeki kişi adıyla iyelik belirten *-ni* ekinin bileşimi olduğu sanılır; dolayısıyla Mitanni, Maitta'nın Mitanni kraliyet ailesinin eski bir üyesinin adı olabileceği öngörülerek, "Maitta'nınki (= ülkesi)" anlamına gelebilir.

Mitanni ülkesinden çivi yazılı kaynaklarda Hanigalbat olarak da söz edilir; MÖ XV-XIV. yüzyıllarda Nuzi metinlerinde kullanılmaya başlanan bu coğrafi nitelikli isim MÖ XIII. yüzyılda yaygın hale gelir; Hitit metinlerinde genelde "Hurrilerin ülkesi" şeklindeki etnik-dilsel tanımlama tercih edilir. Mısır kaynaklarında ise Mitanni'den sıklıkla Nakharina/Nakhrima şeklinde söz edilir.

Mitanni'nin başkenti olan kadim Vaşşukanni şehrinin günümüzde Tell Fekheriye olarak bilinen yerleşime tekabül ettiği sanılır ve her halükârda Kuzeydoğu Suriye'de yer alması gerekir. Mitanni ülkesinin Hititler yüzünden bağımsızlığını kaybetmesinden sonra (MÖ XIV. yüzyılın ikinci yarısı) yeri günümüzde henüz bilinmeyen Taide yeni başkent olur. Arkeolojik açıdan ise Mitannilerin varlığının bazı "teşhis edici" unsurlarını tespit etmek mümkündür. Bu unsurlardan biri, adını bol miktarda bulunduğu merkezlerden birinden alan Nuzi seramiğidir: çok ince hamurdan yapılıp tek renkli arka plan üzerine beyazla boyanmış doğal ve geometrik motiflerle süslenen bu lüks tüketim ürününün yaygınlığı hem coğrafi, hem de kronolojik açıdan Mitanni Krallığına tekabül eder. Gliptik alanında belirlenmesi mümkün olan Mitanni'ye özgü stil de, Nuzi

seramiğinde olduğu üzere, çok geniş bir alana yayılmıştır. Hem Mitanni krallarının, hem de vassal Arrapha Krallığının kraliyet mühürleri büyük önem taşır; büyük çeşitlilik gösteren son derece karmaşık süslemeler içeren bu mühürlerin üzerindeki alan bu üretime özgü bir tür *horror vacui* [boşluk korkusu] doğrultusunda iblisler, canavarlar ve mücadele sahneleriyle doludur.

Mitanni hanedanının bir özelliği, kadim Hint geleneğiyle olan sıkı kültürel bağlarıdır; bu bağlar Hint-Aryan dilsel mirasa ait olan hanedan isimlerinin seçiminde ve Mitra, Varuna, İndra ve Nasatya gibi Vedalara ait tanrılara ibadet edilmesi şeklinde kendini gösterir. Kadim Hint dünyasıyla ilgili bu bariz kültürel atıfları yorumlamak zorsa da, Hint-Aryan bir halk grubunun Habur Nehrinin yukarı çığırına yerleşmiş olması ve burada sonradan Mitanni Krallığına dönüşecek olan bir devleti ele geçirmiş olması mümkündür. Ancak Mitanni Krallığının başlıca etnik unsuru Hurri'dir ve Hurri dili krallar tarafından da kullanılır; bu dilin incelenmesi açısından en önemli belge olan ve el-Amarna arşivinde bulunan Mitanni mektubu, Mitanni Kralı Tuşratta (MÖ 1375-1350) tarafından III. Amenhotep'e, Mitannili bir prensesle evliliği vesilesiyle gönderilmiştir. Ancak Mitanni bölgesinde günümüze kadar bulunan veya o bölgeden kaynaklanan belgelerin büyük kısmı Hurri dilinde değil, Akkad dilinde, daha doğrusu Akkad dilinin hem kelime dağarcığı, hem de gramer açısından Hurri dilinin etkisinde gelişen bir çeşitlemesiyle yazılmıştır.

Mitanni Krallığının Zirvesi

Hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olduğumuz ilk Mitanni kralı I. Parattarna'dır (MÖ XV. yüzyılın ilk yarısı), halefleri arasında ise sadece adlarını bildiğimiz Kirta ve I. Şuttarna olabilir. Parattarna döneminde Mitanni Krallığı batıda Güneydoğu Anadolu'da Kizzuwatna Krallığına ve Kuzeybatı Suriye'de Halep ile Alalakh'a (günümüzde Tell Açana) kadar uzanan, güneydoğuda da Fırat'ın orta çığırındaki Terka'yı (günümüzde Tell Ashara) dâhil eden geniş bir bölgeyi kapsıyordu. Alalakh ve Hattuşaş arşivlerinde bulunan belgeler, I. Parattarna'nın Hatti kralı II. Zidanza, Alalakh kralı İdrimi ve Kizzuwatna kralı Pilliya'nın çağdaşı olduğunu tespit etmemize izin verir

Mitanni Hatti kralı Tuthaliya, Alalakh kralı Nikmepa ve Kizzuwatna kralı Şunaşşura'nın çağdaşı olduğu sanılan Şauştatar'ın (MÖ y. 1420) krallığının başlarına kadar bu bölgelere hâkimdir. Ancak Mitanni Krallığı bu dönemde Kizzuwatna üzerindeki kontrolünü kaybeder ve krallık Hitit askeri ve siyasi faaliyetlerini yeniden canlanmasını sağlayarak Mitannilerin Güneydoğu Anadolu ve Kuzeybatı Suriye üzerindeki hâkimiyetine müdahale eden I/II. Tuthaliya tarafından ilhak edilir. Mitannilerin Suriye üzerindeki hâkimiyeti de Firavun III. Thutmosis'in saldırgan siyasetinin tehdidiyle karşı karşıya kalır; Thutmosis Suriye'de bir dizi askeri sefer düzenleyip Halep'e kadar ulaşır ve bölgeyi kontrolleri altında tutmakta zorlanan Hurrilerle defalarca çatışır. Mitannilerin ba-

tıdaki toprakları Hatti'nin ve Mısır'ın yayılmacı politikasından dolayı giderek küçülürken, Şauştatar döneminde krallık doğuya doğru kayda değer derecede yayılır. Nitekim bu kralın Assur'a karşı düzenlediği seferin başarılı olduğu bilinir ve Dicle ile Aşağı Zap nehirlerinin doğusunda bulunan, başkentiyse günümüzde Kuzey Irak'taki Kerkük şehrine tekabül eden Arrapha Krallığının bu sefer sırasında ilhak edilmiş olması mümkündür.

Hurri Ekonomisi ve Toplumu: Nuzi Örneği

Arrapha Krallığının idari merkezlerinden biri olan Nuzi (günümüzde Yorgan Tepe) arşivlerinde bulunan binlerce metin MÖ XIV. yüzyılın ilk yarısında Hurri toplumunun gündelik hayatının incelenmesi için ideal belgesel malzeme sunar. Nuzi idari açıdan, şehirde bir sarayı olan Arrapha kralına bağlıdır, ama şehrin idaresi, günümüzün belediye başkanı kavramıyla kıyaslanabilecek olan *hazannu*'nun elindedir. Şehrin ekonomisi tarım, hayvancılık, çobanlık ve ticarete dayanır. Nuzi'de bulunmuş az sayıda siyasi metinden şehrin Mitanni, Assur ve Babil'le ilişkileri olduğu anlaşılır, Nuzi belgeleri özellikle arazi mülkiyeti konusunda ilginç bilgiler sunar; işlenen veya otlak olarak kullanılan topraklar kısmen krala, kısmen bireylere aittir. Tamamıyla yerel ölçüde olan arşivler, halkın büyük kısmının konuştuğu dil olan Hurricenin etkisi altında gelişen bir Akkad diyalektiyle yazılmış metinler içerir. Saray arşivinde askeri malzemelerin depolanması, dokuma, saray topraklarının idaresi gibi merkezi olarak yönetilen bir ekonomiye özgü faaliyetler belgelenir. Özel arşivler büyük toprak sahibi ailelere ait olup ağırlıklı olarak, Nuzi toplumunu en doğru şekilde yansıtan hukuki metinler içerir. Bu belgelerden ortaya çıkan tablo, toplumun derin bir ekonomik kriz geçirdiğini, küçük toprak sahiplerinin giderek yoksullaşmasının borçlanma sonucu köleleşmeye yol açtığını gösterir; bu adet çok eski zamanlardan beri Yakındoğu'da yaygın ise de Geç Bronz Çağında daha önce eşi görülmemiş düzeylere ulaşır. Bunun başlıca nedeni, sarayların bu soruna yaklaşımındaki değişikliktir; nitekim daha önceleri kral, toplumsal gerilim açısından emniyet supabı işlevi gören borç erteleme emirnameleri yayınlarken, Geç Bronz Çağında saray bu borçlanma sistemine göz yummaya başlar, çünkü borç verenlerin büyük kısmının üyesi olduğu ve sarayın güvenliğinden sorumlu olan askeri aristokrasiyle dayanışma içindedir. Zaten büyük toprak sahipleri de genelde, savaş arabalarının Yakındoğu'nun askeri faaliyetlerinde önemli bir rol oynamaya başladığı MÖ II. binyıl ortalarından itibaren öncelikli bir konum edinen *maryannu*, yani "arabacı" sınıfıyla özdeşleşir.

Arabacı birliğinin savaşların neticesinde belirleyici olmasının hem ideolojik, hem de toplumsal açıdan sonuçları olur. Nitekim ekipman maliyetli olduğundan ve eğitimin zorlukları hatırı sayılır ekonomik imkânlar gerektirdiğinden kaçınılmaz olarak toplumsal hiyerarşi içerisinde yüksek bir konumda bulunan bir gruba ortak olan bir tür kahramanlık ideali giderek yayılır. Ayrıca, sarayların

tam zamanlı arabacıları işe alma ve onlara yerleşimcilerin işlediği topraklardan verme zorunluluğu, yönetici sınıf içerisinde rahip, idareci ve kâtiplerden oluşan oligarşinin yanında ilk defa askeri bir grubun da yer almasıyla sonuçlanır.

Mitanni ülkesinin diğer ucundaki Alalakh'ta bulunan metinlerde de benzer bir tablo ortaya çıkar, dolayısıyla bu durumun Geç Bronz Çağında Yakındoğu'nun büyük kısmında yaygın olduğunu düşünmek mantıklı olacaktır.

Mısır'la İttifak

Hakkında yeterli miktarda bilgi sahibi olduğumuz bir sonraki Mitanni kralı, dönemi Mısır politikaları açısından bir dönüm noktası teşkil eden I. Artatama'dır. Bu dönemden itibaren meydan savaşlarına ittifak tercih edilir ve bunun için, Artatama'nın bir kızıyla Firavun IV. Thutmosis arasındaki birleşmeden itibaren çeşitli hanedanlar arası evlilikler gerçekleştirilir. Bu evlilik politikası Mitanni kraliyet ailesiyle Mısır kraliyet ailesi arasında üç kuşak boyunca bağlantılar olmasını sağlayacak, bu iki krallık arasında el-Amarna döneminin sonlarına kadar bir denge ve barış halinin olmasını temin edecektir. Nitekim bir sonraki Mitanni kralı II. Şuttarna da kızlarından birini bir sonraki firavun olan III. Amenhotep'le evlendirecektir.

II. Şuttarna'nın halefi olan oğlu Artaşumara sadece birkaç yıl tahtta kalır. Onun döneminde Mitanni sarayı, Artaşumara'nın Mitanni tahtındaki halefi Tuşratta'nın III. Amenhotep'le IV. Amenhotep'e (MÖ 1353-1335) gönderdiği ve el-Amarna arşivine dâhil olan mektupların en eskisinin tanıklık ettiği gibi, iç savaştan dolayı büyük zarar görür. Tuşratta Mısır'la, seleflerinin başlattığı ittifak amaçlı evlilik politikasını sürdürür, ama krallığı sırasında Hititlerle çatışmalar yaşanır ve Hititler Mitannilerin Kuzey Suriye'deki hâkimiyeti karşısında yeniden tehdit oluşturur hale gelirler. I. Şuppiluliuma (MÖ 1355-1320) bir yandan Mitanni kraliyet ailesinin kendi içindeki bölünmelerden yararlanarak Tuşratta'ya rakip olan tarafla ittifak kurar, diğer yandan bir dizi askeri sefer sonucunda Mitannilerin Suriye'deki topraklarının büyük kısmını ele geçirmeyi başarır.

Tuşratta bir suikaste kurban gidince Hitit kralı rakip grup tarafından sürgüne gönderilen Mitanni kralının oğlu Şattivaza'yı desteklemeye karar verir ve onun babasının krallığını yeniden ele geçirmesine yardımcı olur. Ancak Şattivaza'nın Şuppiluliuma'ya borcu, Mitanni'nin bağımsızlığını kaybettiği anlamına gelir ve Mitanni bu andan itibaren "büyük krallık" olmaktan çıkıp Hititlerin vassal bir devletine dönüşür.

Bağımsızlığın Sonu

Mitannilerin bağımsızlığının sona ermesinden ve Hititlere boyun eğmelerinden hemen sonraki dönem fazla belgelenmemiştir ve eldeki bilgiler Şattivaza'dan sonra Mitanni tahtına çıkan kralların isimleriyle sınırlıdır. Ancak onurlan-

dırma amaçlı bazı Med-Assur yazıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla MÖ XIII. yüzyılın ilk yarısında I. Adad-nirari, I. Şalmaneser ve I. Tukulti-Ninurta, bu metinlerde adı Hanigalbat olarak geçen Mitanni'ye karşı seferler düzenlerler ve ülke Hititlerin kontrolünden çıkıp Assurluların eline geçer. II. Şattuara, hakkında bilgi sahibi olduğumuz son Mitanni/Hanigalbat kralıdır. MÖ XIII. yüzyılın ikinci yarısında Assur kraliyet ailesinin bir dalının üyeleri "Hanigalbat ülkesinin kralı" unvanını alarak Assur Krallığının en batısındaki bölgeyi yönetirler. "Hanigalbat ülkesi" artık Hurri krallığı değil, sadece Assur Krallığının bir bölgesi anlamına gelir.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi, s. 161

Hitit İmparatorluğu ve Mısır'la Çatışma

Elena Devecchi

Merkezi Orta Anadolu'da olan Hatti Krallığı MÖ XIV. yüzyıl ortalarıyla XIII. yüzyıl sonları arasında Yakındoğu siyasi sahnesinin baş oyuncularından biri haline gelir. Ülke topraklarının güneye doğru genişlemesi ve Kuzeybatı Suriye'nin fethedilmesi Hititleri kaçınılmaz olarak bölgede var olan diğer güçlerle çatışmaya iter; bu güçler arasında bulunan Mısır'la dostane ilişkilerin geliştirilmesi MÖ XIII. yüzyılı bulur.

Hitit Krallığının Oluşumu

Eski Assur koloni sisteminin çöküşüyle Anadolu'da başlayan karanlık ve fazla belgelenememiş dönem MÖ XVII. yüzyıl sonlarına kadar sürer. Kaynak sayısı yeniden arttığı zaman bu bölgenin, Anadolu'ya ve bazı dönemlerde Suriye'ye Geç Bronz Çağının sonlarına kadar hâkim olacak tek bir hanedanın, yani Hititlerin otoritesi altında birleştiği görülür. Hititler yayılmacı politikalara olan eğilimlerini Eski Krallıktan itibaren gösterirler: I. Hattuşili ile I. Murşili'nin

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye düzenlediği bir dizi askeri sefer, Hititlerin uluslararası siyaset sahnesinde ilk defa hâkimiyet kurmasını sağlar, hatta I. Murşili Mezopotamya içlerine kadar inerek Babil'e saldırır. Bu seferlerin kısa vadeli sonucu, Hititlerin Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan ticari yolları kontrolleri altına almasıdır, ama Hititlerin kültürel tarih üzerindeki etkileri daha da geniş kapsamlı olacaktır, çünkü Hititler bu seferler sırasında Suriye'den çivi yazısını "ithal ederler"; Hitit diline uyarlanacak olan bu yazı, günümüzde bu halkın tarihini ve kültürünü incelememize olanak tanıyan binlerce tablette kullanılacaktır. Başlıca arşivler, krallığın başkentinde, yani MÖ II. binyılın en büyük şehirlerinden biri olan Hattuşaş'ta (günümüzde Orta Anadolu'daki Boğazköy yakınlarında) gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkarılmıştır. Arkeologların ortaya çıkardığı kalıntıların büyük kısmı MÖ XIII. yüzyıla, dolayısıyla başkentin nihai dönemine tarihlenir: büyük ölçüde zeminin engebeli oluşunun sağladığı doğal savunma sistemini temel alan görkemli surların içerisinde, kraliyet sarayı ile daha çok tapınaklar içeren aşağı şehir ve yukarı şehrin yer aldığı akropol bulunur. Türkiye'de araştırma yürütülen ve yine son derece önemli buluntuların gün yüzüne çıkarıldığı diğer Hitit merkezlerinin en önemlileri Tapigga, Sarissa ve Şapinuva'dır. Geç Bronz çağında Hitit İmparatorluğunun bir parçası olan Suriye'deki Ugarit, Katna, Emar ve Alalakh da Hitit araştırmaları açısından kaynak teşkil eder. Ayrıca el-Amarna'da bulunan yazışmalarda da Hatti'den söz edilir. Belge türleri, emirnameler, resmi görevlilerle ileri gelenler için talimatlar, yasa derlemeleri, uluslararası antlaşmalar ve mektuplar gibi krallığın yönetimiyle bağlantılı siyasi ve hukuki metinlerin yanı sıra, tarihyazımı, bayram ve ritüel tasvirleri, dualar ve mitler gibi edebi ve dini metinler de içerir. Sayıları en yüksek olan dini konulardaki metinler, Hititlerin tarihleri boyunca temas ettiği kültler ve tanrılar konusunda göreceli olarak hoşgörülü olduklarını gösterir; hatta Hititlerin, "Hatti"nin bin tanrısı" olarak ifade ettiği bütün tanrıları bir devlet kültü şeklinde bir araya getirme girişimleri de bu tavırlarının bir ifadesidir. Bu belgelerin büyük kısmı Hitit dilinde yazıldıysa da, Akkadca, Hurrice, Luvice ve Hattice olarak yazılmış belgeler de söz konusudur. Ayrıca, özellikle Hitit tarihinin son dönemlerinde Luvice hiyeroglıflerle yazılmış anma amaçlı yazıtları da göz önüne almak gerekir. Son olarak, ekonomik ve idari konularda hemen hiçbir metnin olmaması da ilginçtir; bu tür bilgilerin kayıt altına alınmamış olması ihtimal dışı olduğundan, bu amaçla ahşap tabletlerin kullanıldığı ve kil tabletlerin tersine günümüze ulaşmadıkları öne sürülmüştür.

I. Hattuşili ile I. Murşili'nin elde ettiği başarılardan sonra Hitit Krallığı için, muhtemelen hem hanedan kavgaları, hem de düşman saldırılarından dolayı bir zayıflama dönemi başlar. Telipinu'nun döneminde bir canlanma söz konusuysa da, gerçek anlamda yeniden canlanma ancak I/II. Tuthaliya'yla (MÖ y. 1420-1400) gerçekleşir; bu dönemde toprakların düzenli ve etkili bir şekilde yönetilmesi sa-

yesinde krallık güçlenir ve büyür. Özellikle din ve kült alanında Hurri kültüründen unsurların giderek daha yoğun şeklinde benimsenmesi gibi bir başka önemli olgu da bu döneme tarihlenir ve tam da bu dönemde I/II. Tuthaliya tarafından ilhak edilen Güneydoğu Anadolu'daki Kizzuwatna Krallığıyla geliştirilen sıkı ilişkilerden kaynaklanır. I/II. Tuthaliya'nın başlattığı bu olumlu yaklaşım halefleri I. Arnuwanda ve III. Tuthaliya ile de devam eder ve Hatti yavaş yavaş "büyük krallıklar" kulübüne dâhil olarak imparatorluk çağına adım atar.

İmparatorluk Çağı ve Hatti Topraklarının Genişlemesi

Hitit İmparatorluğuyla Mısır arasında resmi ilişkilere dair en eski tanıklıklar yaklaşık olarak bu döneme aittir. Nitekim Hitit başkentinin arşivlerinde, Kuzey Anadolu'da olduğu sanılan Kuruştuma'dan gelen bir topluluğun Mısır'a sürülmesiyle ilgili olarak iki krallık arasında imzalanan Kuruştama Antlaşmasının metni bulunmuştur. Her ne kadar bu metin günümüze bölük pörçük bir halde ulaştıysa da, Hatti ile Mısır arasındaki ilişkileri eşitlikçi ve barışçıl anlamda tanımlayan maddeler içermiş olması mümkündür. Ancak bu barışçıl dönem MÖ XIV. yüzyılın ikinci yarısında I. Şuppiluliuma döneminde (MÖ 1355-1320) sona erer, çünkü bu kralın Suriye'ye yönelik yayılmacı politikası, Suriye-Filistin bölgesinin idaresinin o ana kadar temel aldığı güç dengelerini alt üst edecektir. Şuppiluliuma'nın askeri seferlerinin başlıca sonuçları, Mitanni'nin bu dönemden itibaren bağımsız "büyük krallık" statüsünü kaybederek bir Hitit vassalına dönüşmesi ve Kuzey Suriye'de o döneme kadar Mitanni'ye tabi olan bütün toprakların Hatti tarafından ilhak edilmesidir. Geleneksel olarak ve stratejik konum açısından en önemli iki merkez olan Halep ve Karkamış ile yeni elde edilmiş olan topraklar, Şuppiluliuma'nın oğullarından ikisine verilir. Halep siyasi merkez işlevini hızla kaybedip Fırtına tanrısının kült merkezine dönüşürken, Karkamış kralları zaman içinde Hitit kontrolündeki Suriye'nin fiili valileri gibi işlev görecektir ve krallık hiyerarşisi içerisindeki statüleri veliaht prensinkine benzeyecektir. Diğer krallıklar ise ("büyük krallık" Mitanni'nin yanı sıra Mukiş, Ugarit, Nukhaşe, Amori, Katna, Kadeş), Hititlerin fethettikleri toprakları idare sisteminde temel bir unsur olan bağlılık antlaşmalarıyla bağımlı hale getirilen yerel hanedanların temsilcilerine bırakılır. Daha önceleri komşu krallıklarla eşit düzeydeki ilişkileri teyit etmek için kullanılan bu antlaşma şekli imparatorluk çağında Hitit krallarının Suriye ve Anadolu'da yürüttükleri askeri seferler sırasında fethettikleri krallıkların boyun eğmesini resmileştirip düzenlemek için başvurdukları ayrıcalıklı hukuki ve diplomatik bir araç haline gelir. Ortak noktası son derece standart ve formüler bir yapı olan bağlılık antlaşmaları, komşu krallıklarla ilişkiler, saldırı ve savunma amaçlı askeri ittifak, haraç ve sınırların tanımlanması, tahtın yasal varisinin korunması, kaçakların sınır dışı edilmesi, vs. gibi konuları kapsayan maddeler içerirlerdi.

Bu antlaşmaların en önemli unsuru, vassalın Hatti tanrıları ve Hitit kralına etmesi gereken, kendisinin ve hüküm altındaki krallığın sadakat yeminidir. Ayrıca antlaşmaların büyük kısmının başında bulunan tarihi önsöz de kaçınılmaz olarak kısmi olsa da, Hititlerin Suriye ve Anadolu'da yayılma sürecinin siyasi ve askeri olayları konusunda değerli bir kaynak teşkil eder.

Mısır'la Çatışma

Şuppiluliuma'nın yayılmacı politikası kaçınılmaz olarak, Hititlerin kontrolü altındaki bölgeyle komşu hale gelen Mısır'la çatışmaya yol açar. Böylelikle iki krallık arasında başlayan gerilimli dönem, Mısır'da "kralın karısı" anlamına gelen ünlü *dakhamunzu* olayı sonucunda silahlı bir çatışmaya yol açacaktır. Bu olayın anlatıldığı ve Şuppiluliuma'*nın Kahramanlıkları* olarak bilinen tarihyazımsal eserde, kimliği günümüze kadar tartışmalı olmaya devam eden bir firavunun dul karısının Şuppiluliuma'ya yazarak, Mısır tahtında kendisine eşlik etmesi için ondan evlenmek üzere bir oğlunu istediği anlatılır. Hitit kralı bu talebin tuhaflığı karşısında bir süre kararsız kaldıktan sonra Prens Zannanza'yı gönderir, ancak prens Mısır'a varır varmaz öldürülür. Bunun üzerine Şuppiluliuma Mısır'ı cezalandırmak için bir sefer düzenler ve Hatti ile Mısır arasındaki ilişkiler o andan itibaren tamir olunamaz bir şekilde bozulur, neredeyse bir yüzyıl sonra da ünlü Kadeş Savaşı gerçekleşir (MÖ 1285). Hitit kralının düzenlediği cezalandırma amaçlı seferin sonuçları arasında, askerlerin memleketlerine dönerken getirdikleri salgın hastalığın yayılması da vardır; I. Şuppiluliuma'nın halefi II. Arnuwanda da tahtta birkaç yıl kaldıktan sonra bu hastalıktan ölür.

II. Arnuwanda'nın ölümü üzerine tahta çıkan II. Murşili (MÖ y. 1318-1290), Hitit İmparatorluğunun tarihinde büyük öneme sahip bir başka şahsiyettir. Murşili'nin uzun dönemi, kralın kendisi tarafından hazırlattırılan, *On Yıllık Yıllıklar* ve *Tam Yıllıklar* şeklindeki iki tarihyazımsal metin sayesinde büyük ölçüde yeniden kurgulanabilmektedir. Eski Krallıktan beri Hititlerin kullandığı bir türün en üstün örnekleri olan bu yıllıkların Murşili döneminin ilk on yılını kapsayan ilkinde olayların anlatımı özet şeklindedir, ikinci grup ise daha geniş bir süreyi kapsar ve daha ayrıntılıdır.

Murşili'nin Anadolu ve Suriye'deki vassallarına yönelik olarak yayınladığı antlaşmalar ve emirnameler ile kralın dindarlığına tanıklık etmekteyiz. Bunların yanı sıra sıklıkla çağdaş olaylarla ilgili atıflar içeren, tanrılara yönelik sayısız dualar da son derece önemlidir. Dış ilişkilere gelince, II. Murşili Batı Anadolu'daki Arzawa Krallığını fethederek özellikle Anadolu'da başarılı olur, Suriye'deki durum ise bazı vassalların başkaldırması ve Mısır'la aralıksız çatışmalardan dolayı giderek daha karmaşık hale gelir. Her ne kadar yeniden ele alınan bazı belgeler II. Murşili ve Horemheb zamanında Hatti ile Mısır arasındaki ilişkilerin sorunsuz olduğu savını destekler gibi görünse de, iki krallık

arasındaki husumet yıllar boyu sürer ve Firavun I. Sethi'nin Suriye'ye düzenlediği askeri seferlerle ve Hititlerin Amori ve Kadeş üzerindeki kontrolü kaybetmeleriyle daha da ciddileşir. Mısır'la asıl çatışma II. Murşili'nin halefi II. Muwatalli döneminde (MÖ 1290-1272) patlak verir ve II. Ramses'le Yakındoğu'nun Klasik dönem öncesi tarihinin en önemli olaylarından biri olan Kadeş Savaşı yaşanır. Neredeyse sadece Mısır kaynakları sayesinde bilgi sahibi olduğumuz bu savaş, Hititler açısından olumlu biter ve Hititler kaybettikleri toprakları geri alıp sınırı neredeyse bir yüzyıl kadar önce I. Şuppiluliuma tarafından kararlaştırılan hatta geri getirmeyi başarırlar.

II. Muwatalli döneminde Hitit tarihi açısından temel önem taşıyan bir başka olay gerçekleşir ve başkent Hattuşaş'tan Anadolu'nun güneyinde bulunan ama yeri henüz belirlenmemiş olan Tarhuntaşa'ya taşınır. Bu kararın Hattuşaş'ın kuzeyine yerleşen Kaşka kabilelerinin sıklıkla tekrarlanan saldırılarına tepki olarak mı yorumlanması gerektiği, yoksa Muwatalli'nin dini reformuyla mı bağlantılı olduğu ve Anadolu'nun güneyine özgü Fırtına tanrısı kültünü mü temel aldığı kesin değildir. Her halükârda Hattuşaş Muwatalli'den sonra yeniden Hitit İmparatorluğunun başkenti olacaktır, Tarhuntaşa ise kraliyet ailesinin yan bir koluna verilecek ve Karkamış'a benzer bir statü elde edecektir.

Pax Hethitica Dönemi

Hatti ile Mısır arasındaki statüko, II. Ramses ile yasal varis III. Murşili/Urhi-Teşup'la uzun çatışmalardan sonra tahta çıkan III. Hattuşili (MÖ 1265-1240) arasında imzalanan bir barış antlaşmasıyla resmen teyit edilir. İki kralı bu ihtilafı diplomatik yoldan çözmeye iten nedenler arasında her iki krallığın da başka düşmanların (Mısır için Libya sınırı, Hatti için doğu) tehdidi altında olması ve en azından bir cephede çatışmadan vazgeçmenin ikisi açısından da elverişli olması da vardır. Böylece Doğu Akdeniz'in bir yüzyıllığına biri kuzeyli (önce Mitanni, sonra Hatti), diğeri de güneyli (Mısır) iki büyük güç arasında bölündüğü teyit edilmiş olunur. Bu antlaşma öncesindeki müzakereler ve iki Hitit prensesiyle II. Ramses arasındaki evlilik, iki saray arasında gerçekleşen ve Hitit başkentinin arşivlerinde bulunan yoğun yazışmalar sayesinde kapsamlı olarak belgelenmiştir. İki krallık arasında yenilenen, her iki tarafın yücelttiği ve zengin armağan değiş tokuşuyla desteklediği "kardeşlik" hali bir daha tartışmaya açılmayacaktır. Bu ittifak antlaşmasıyla birlikte, Hatti Krallığının son güçlü dönemini teşkil eden *Pax Hethitica* [Hitit Barışı] başlar. Nitekim III. Hattuşili'nin haleflerinin döneminin ana özelliği, bir yandan kralın giderek artan otorite kaybı, diğer yandan hem batı, hem de doğu cephesindeki saldırılardan kaynaklanan istikrarsızlık ve zayıflık halidir. Kaynaklardan da bu dönemde, Suriye'deki toprakların kontrolünden sorumlu olan Karkamış kralının giderek güçlendiği ve Hatti kralının vassalları üzerindeki otoritesinin giderek azaldığı izlenimi elde edilir; Hatti Krallığının çöküşünden sonra Kuzey Suriye'de kendini Hitit gele-

neğinin varisi ilan edeninin de Karkamış olması tesadüf değildir. Hatti resmi görevlilerine ve halkına dayatılan sadakat yeminlerinin sayısındaki büyük artış, III. Hattuşili'nin halefi IV. Tuthaliya'nın (MÖ 1240-1215) kraliyet hanedanı içerisindeki kavgaların tahtın düzenli verasetine engel olabileceğinden korktuğunu gösterir. Ancak zayıflama ve parçalanma sürecinin önü alınamaz ve MÖ XIII. yüzyıl sonlarında, bir kurumsal kriz, topraklar üzerinde kontrol kaybı ve Deniz Kavimleri olarak bilinen halkların saldırıları olmak üzere hem iç, hem de dış kaynaklı bir dizi faktörden dolayı bir kuşak sonra, yani II. Şuppiluliuma döneminde (MÖ y. 1200-1190) Hitit İmparatorluğu çökecektir.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 329; Suriye-Filistin'de Mısır Politikası, s. 167; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Yeni Hitit Krallıkları ve Arami Devletleri, s. 204; Mısır'da Geç Ramses ve Ramses Sonrası Dönemleri ve Aşağı Dönem, s. 225; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Hattuşaş, Hitit Başkentinde Sanat ve Mimari, s. 347

Babil ve Assur

Elena Devecchi

MÖ II. binyılın ikinci yarısı Mezopotamya'nın tarihinde hem siyasi açıdan (çünkü bu dönemde Demir Çağında siyasi sahneyi hâkimiyetleri altına alacak olan iki imparatorluğun temeli atılır), hem de kültürel açıdan (çünkü Mezopotamya'nın bin yıllık edebi geleneği bu dönemde resmiyet kazanır) çok önemli bir dönemdir.

Oluşum Dönemi

MÖ II. bin yıl ortalarında Mezopotamya'da oluşmaya başlayan bölgesel türden, toprağa dayalı iki devletten çağdaş kaynaklarda sırasıyla "Babil Ülkesi" veya "Karduniaş Ülkesi" ve "Assur Ülkesi" diye söz edilir. Bölgenin tarihinde ilk defa "Babil" ve "Assur" terimlerinin hem coğrafi, hem de siyasi olan iki oluşum için kullanılmasını haklı kılan üniter bir Babil devleti ve üniter bir Assur devleti fikri kabul görür.

Babil'de bu süreç, I. hanedanın çöküşü üzerine yabancı bir hanedanın, yani Kassit kökenli bir hanedanın tahta çıktığı MÖ XVI. yüzyıl başlarına tarihlenir. Kassit dönemi sadece Babil'in değil, genel anlamda Yakındoğu'nun en az araştırılan dönemlerinden biridir; bunun nedeni bir yandan yazılı kaynakların dağılımının homojen olmaktan çok uzak olması ve var olanların büyük kısmının henüz incelenmemiş olması, diğer yandan ise arkeolojik buluntuların sayısının az olmasıdır. Şu anda sahip olduğumuz bilgiler Kassit halkıyla ilgili en eski kaynakların XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olup bu halkın kökeninin Zagros dağları civarı olduğunu düşündürür. Her ne kadar Kassit hanedanının Babil'de iktidarı ele geçirişi fazla belgelenmediyse de, bunun bir istila olduğunu düşünmek büyük ihtimalle doğru değildir ve Babil'in I. hanedanının son döneminden beri Babil halkıyla barış içinde bir arada yaşayan bir azınlığın siyasi bir eylemi olduğunu düşünmek daha gerçekçi olacaktır.

Kassitlerin Babil'in kültürel ve dini geleneklerini tamamıyla benimsemiş olması, Babil üzerinde kurdukları hâkimiyetin en önemli özelliğini teşkil edecektir. Ekonomik-idari ve hukuki metinlerin, mektupların ve Kassit dönemine özgü steller üzerine yazılan kraliyet bağış ve muafiyet belgeleri olan *kudurru*'ların yazılmasında Babil'de bu dönemde kullanılan dilsel varyasyon olan Orta Babil dilinin benimsenmiş olması da bu durumu teyit eder. Bilinen başka dillerle akraba olmayan ve izole olduğu sanılan Kassit dili konusunda ise yazılı örneklere sahip değiliz; bu dilin yeniden kurgulanması sadece ikidilli Kassit-Babil sözlüğü ve Akkadca metinlerde bulunan şahıs isimleri, tanrı isimleri ve ender bulunur kelimeler sayesinde mümkündür. Bu bölgede tek bir hanedanın mutlak anlamda en uzun hâkimiyet dönemi olan Kassit dönemi (MÖ 1590-1150), Güney Mezopotamya'ya birlik ve istikrar kazandırır; ancak buna rağmen MÖ II. binyılın ikinci yarısında, bölge demografik açıdan küçülür, tarımda kriz yaşanır ve etkileri en çok en alt sosyal sınıflar üzerinde hissedilir. Bir yandan yeni şehirler kurulur, Babil, Nippur, Sippar, Larsa gibi belli başlı kentsel merkezler yeniden canlanır ve tapınaklar yeniden üretim ve yeniden bölüşüm işlevi görmeye başlarken, diğer yandan küçük ve orta ölçekte sayısız yerleşim ortadan kalkar.

Eski Babil döneminde yaratıcılık açısından en üst düzeye ulaşan edebi repertuar bu dönemde resmiyet kazanır; Kassit döneminde hem epik şiirler gibi gerçek anlamda edebi metinlerin, hem de daha eski tarihlere ait kehanet dizileri, sözlük derlemeler, vs. gibi inceleme eserlerinin standart versiyonları geliştirilir. Buna paralel olarak, araştırmacıların "standart Babilce" adını verdiği, eski biçimlerle Orta Babil biçimlerinin kaynaştırıldığı yapay bir dil de yaratılır, edebi ve şiirsel metinlerle kralların mimarî faaliyetlerini yüceltmek ve anmak için yazılan kraliyet yazıtlarında kullanılır. Sümerce kuruluş yazıtlarının ve ikidilli Sümerce-Akkadca eserlerin hazırlanmasında kullanılan kültür dili olmayı sürdürür. Ayrıca çeşitli kralların döneminin en önemli olaylarının olduk-

ça yalın bir biçimde anlatıldığı, vakayiname olarak bilinen ve genelde bu dönem konusundaki bilgilerin başlıca kaynağını teşkil eden tarihyazımsal eserler gibi yeni türler ortaya çıkar. Din alanında, Kassit dönemine özgü bir olgu olan bireysel koruyucu tanrı fikrini yansıtan tanrıya bireysel dua türü gelişir. Kassit hanedanına atfedilebilecek bir başka belge türü de, üzerinde kralların toprak tahsisleri ve vergi muafiyetleri, bunların yanı sıra tanrı ve yıldız sembolleriyle kötülüğe karşı koruyucu nitelikte canavarlar, bazen de kralın kendisinin yer aldığı taştan steller olan *kudurru*'lardır. *Kudurru*'ların büyük kısmı, Elamlı krallar tarafından Babil'in fethi sonrasında ganimet dâhilinde getirildikleri Susa'da bulunmuştur.

Assur ülkesinin toprağa dayalı, siyasi bir varlık kazanması Babil'e kıyasla daha sonra olur. MÖ XIV. yüzyıl ortalarında I. Assur-uballit'in Assur siyasi anlayışında yarattığı köklü değişikliği yansıtan "Assur ülkesi kralı" unvanı ilk olarak Mısır firavunlarıyla diplomatik ilişkiler bağlamında kullanılacaktır. Assur o ana kadar tamamıyla ticaret eğilimli bir şehir devletiydi ve daha kapsamlı siyasi sistemlere geçici olarak dâhil olup daha güçlü devlet birimlerine bağlıydı; MÖ XIV. yüzyıldan öncesine ait çok az sayıda kaynaktan elde edilen izlenim, Assur ülkesinin oldukça zayıf ve siyasi olarak ayrı bir krallık olduğu ve sıklıkla Mitannilerin kontrolü altına girdiğidir. Assurluların Mitanni'ye bağımlı olduğu, Orta Assur dönemine ait belgelerin hem dilsel, hem de paleografik açıdan Mitanni kâtip geleneğinin etkisini yansıtmasından da anlaşılır. I. Assur-uballit ise artık tanrı Assur'un "vekili" olarak davranmayıp tanrının iradesini krallığın genişletilmesi için itici güç olarak sunan, böylelikle dini açıdan meşruiyet kazanan mutlak kralın toprağa dayalı devleti fikrini dayatır. Bu ideolojik dönüm noktası, özellikle siyaset ve propaganda nitelikli olmak üzere edebi üretime de yansır; nitekim bu dönemde yüceltme amaçlı yazıtların sayısının arttığı ve bu yazıtlarda kralın askeri seferlerinin ve girişimlerinin anlatımına giderek daha çok yer ayrıldığı görülür. Buna paralel olarak, ekonomik-idari ve hukuki metinlerde, mektuplarda, yasa derlemelerinde ve emirnamelerde Orta Assur olarak bilinen dilsel varyasyon da benimsenir.

Asıl Babil ve Assur krallıklarının oluşumundan hemen önceki dönemde (MÖ XVIII-XVI. yüzyıllar) güvenilir çağdaş yazılı kaynakların sayısı çok azdır ve belli başlı bilgiler, anlatımları özet şeklinde olan ve sıklıkla birbiriyle çelişen *Babil Kraliyet Listesi*, *Assur Kraliyet Listesi* ve *Senkronik Kraliyet Listesi* olarak bilinen kronografik eserlere dayanır. Her halükârda, MÖ II. binyılın ikinci yarısından itibaren Babil ile Assur arasında, sıklıkla ihtilaflı olsa da, yoğun siyasi ve kültürel ilişkilerin başladığı barizdir, hatta bu iki güçten birinin tarihini diğerinden söz etmeden yazmaya imkân olmadığı görülür. Bildiğimiz kadarıyla Babil ile Assur arasındaki ilk diplomatik ilişkiler MÖ XV. yüzyılda, biri Kassit kralı Burna-Buriaş ile Assur kralı III. Puzur-Assur, diğeri Kara-indaş (MÖ y. 1413) ile Assur-bel-nişeşu arasında imzalanan iki ant-

laşmayla başlar. Bu antlaşmaların metni günümüze ulaşmadığından eşit mi yoksa farklı düzeylerde mi oldukları belirlenemez, ama iki krallık arasındaki sınırı konu aldıkları bilinir. Hem Assur ülkesinin, hem de Babil'in Mısır'la diplomatik ilişkileri de MÖ XV. yüzyıl başlarına, firavunlar III. Thutmosis ile II. Amenhotep dönemlerine tarihlenir.

Babil ile Assur "Büyük Krallıklar" Kulübüne Dâhil Olur

MÖ XIV. yüzyılın ilk yarısında Mısır'la ve Elam'la yoğun bir evlilik ittifakı başlatan I. Kurigalzu'nun döneminin bir başka özelliği, Dur-Kurigalzu ("Kurigalzu'nun Kalesi", Kuzey Babil'de, günümüzde Aqar-Quf) adlı yeni bir başkentin kuruluşudur. Muhtemelen İran yaylasına giden ulaşım yolları üzerindeki kontrolü arttırmak amacıyla kurulan Dur-Kurigalzu'nun uzun bir süre boyunca siyasi-idari başkent işlevi gördüğü sanılsa da, Kassit kralların asıl merkezinin neresi olduğu kesin değildir. Örneğin Nippur'da bulunan bir başka önemli krallık sarayında, daha çok MÖ XIII. yüzyıla tarihlenen binlerce idari metin bulunmuştur. Babil ise her şeyden önce krallığın dini ve kültürel başkentiydi.

El-Amarna yazışmalarındaki Mısır-Babil dosyası, Kurigalzu'nun halefleri I. Kadaşman-Enlil (MÖ 1374-1360) ile II. Burna-Buriaş (MÖ 1359-1333) dönemine tarihlenir. Burna-Buriaş dönemi bir yandan Babil'in uluslararası prestijinin zirvesiyle Mısır, Elam ve muhtemelen Hatti'yle yeni evlilik ittifaklarının oluşturulmasını, diğer yandan Assurluların Babil politikasına müdahale döneminin başlangıcını temsil eder. Zaten bu dönemde I. Assur-uballit yönetimindeki Assur ülkesi, Mitanni krallığının Hititler eliyle çöküşünden yararlanarak büyük krallık statüsüne ulaşır. I. Assur-uballit'in politikası, Assurluların bundan sonra uluslararası siyaset sahnesinde oynayacakları merkezi role işaret eder. Assurlular batıda, Mitanni topraklarına yayılmaya çalışırken Mitanni kraliyet ailesinin Hitit kralı I. Şuppiluliuma'yla mücadele eden kolunun yanında yer alırlar. Mitanni üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesinden Hatti galip çıkacaktır, ancak o andan itibaren Assur ülkesi Hititlerin Kuzey Suriye'deki toprakları için sürekli olarak tehdit oluşturacaktır. Assur kralı, el-Amarna'da bulunan mektuplardan anlaşıldığı üzere, aynı dönemde Firavun IV. Amenhotep'le de iyi diplomatik ilişkiler geliştirir.

Babil'e gelince, Burna-Buriaş öldüğü zaman I. Assur-uballit tahta desteklediği adayı yerleştirmeyi başarır, ama onun da bir saray isyanı sırasında öldürülmesi, Assur kralının cezalandırma amaçlı bir sefer düzenlemesine neden olur ve bu defa tahta II. Kurigalzu (MÖ 1332-1308) çıkar. II. Kurigalzu tahta Assur desteğiyle çıksa da Assurlulara tabiiyet ilişkisine son verir ve onlara son derece saldırgan davranır.

Assur Ülkesinin Genişlemesi ve Hatti'yle İhtilaf

Assur ülkesi, I. Assur-uballit'in halefleri döneminde göreceli olarak biraz zayıflar, ama Orta Assur krallığının kurucusunun başlattığı yayılmacı politika MÖ XIII. yüzyılda I. Adad-nirari (MÖ 1295-1264) ve I. Şalmaneser (MÖ 1263-1234) sayesinde yeniden tam hızla devam eder. Assur kaynaklarında adı Hanigalbat olarak geçen Mitanni'nin fethi önemli bir askeri başarıdır, Assurluların yayılmacı hedefleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya ve doğuda Zagros ve Arrapha dağlarının olduğu bölgeye de yönelir. Hanigalbat'ın fethedilmesi ve Assurlu kralların Kuzey Suriye ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yürüttüğü saldırgan politika, artık komşu hale gelen Hatti ile Assur arasında kaçınılmaz olarak ihtilafa neden olur. Hititlerin Fırat Nehrinin batı kıyısına kadar uzanan etki alanı Karkamış'ın kontrolü altındadır, Assur Krallığının batı sınırı ise Belh Nehridir. Bu iki bölge arasında, ne Hititlerin, ne de Assurluların nihai olarak boyun eğdiremediği göçebe kabilelerin yaşadığı step bölgesi bu iki gücün arasında tampon işlevi görür. İhtilafın en önemli aşaması muhtemelen III. Hattuşili ve I. Şalmaneser döneminde başlar, ama iki krallık arasındaki ilişkileri yeniden kurgulamak her zaman kolay değildir. Eldeki kaynakların çoğunu (özellikle Hitit sarayında bulunan mektupları) tarihlendirmek oldukça güçtür. Hatti ile Assur ülkesinin bir meydan muharebesinde karşı karşıya gelip gelmediği de kesin değildir: bazı araştırmacılara göre bu savaş, Bir Assur kralının Ugarit kralına yazdığı bir mektupta büyük bir Assur zaferi olarak sunulan Nikhriya Muharebesidir (MÖ XIII. yüzyıl ortaları), başkaları ise Assur krallarını yüceltme amaçlı yazıtlarda yer almayan bu olayın tarihi açıdan doğruluğundan şüphelidir ve bu çatışmanın boyutları Assur anlatımında sunulduğu kadar büyük değildir. Muharebenin tarihi de tartışmalıdır, çünkü I. Şalmaneser mi yoksa I. Tukulti-Ninurta döneminde mi (MÖ 1233-1197) gerçekleştiği belli değildir. Her halükârda, Hititlerle Assurlular arasındaki ilişkilerde bazen ihtilafların, bazen de huzurlu dönemlerin ve yoğun diplomatik ilişkilerin yaşandığı anlaşılmaktadır.

Güney cephesine gelince, I. Adad-Nirari ve I. Şalmaneser dönemlerinde Babil'le yakalanan ve I. Tukulti-Ninurta'nın Babil'i fethetmesine kadar süren denge durumu I. Adad-nirari ile Kassit kralı Nazi-Maruttaş arasındaki antlaşma yoluyla resmiyet kazanır. Her halükârda MÖ XIII. yüzyılda Kassit hâkimiyetindeki Babil konusunda elimizde çok az bilgi vardır ve bu dönemle ilgili belgelerin büyük kısmı Nippur kaynaklı ekonomik-idari metinlerle sınırlıdır.

Bu dönemde Assurlu kralla Yukarı Mezopotamya'da fethedilen toprakları baştan düzenlemek amacıyla idari merkezlerden oluşan bir ağ yaratılır ve bu merkezler genelde Assurlu soylular olan çeşitli valilere emanet edilir. Bu idari merkezler sistemi konusundaki bilgilerimiz son yıllarda, özellikle Kuzey Suriye'de yürütülen çeşitli arkeolojik kazılarda yapılan keşifler ve gün yüzüne çıkarılan çeşitli yerleşim yerleri sayesinde çok artmıştır. Habur Nehri kıyısında

ortaya çıkarılan Dur-Katlimmu merkezi (günümüzde Tell Sheh Hamad), I. Şalmaneser ile halefi I. Tukulti-Ninurta döneminde batı bölgesinin başlıca merkezi ve bu bölgeyi idare eden "Büyük Vezir, Hanigalbat ülkesi kralı"nın ikametgâhı işlevi görür. Dur-Katlimmu arşivlerinde bulunan metinlerden, bu yerleşim yerinin tamamıyla Assurlaşmış olduğu, idaresinin Assurlu resmi görevliler tarafından üstlenildiği ve halkının da büyük ölçüde Assurlu yerleşimcilerden oluştuğu izlenimi elde edilir. Yenilgiye uğrayan yerel halk ise sürülür veya civardaki kırsal bölgelere gönderilir. Bu tablo, Yukarı Mezopotamya'daki bir başka idari merkez olan Kharbe'de (günümüzde Kuzeydoğu Suriye'de Tell Chuera) bulunan ve MÖ XIII ile XII. yüzyıllar arasında Assur ve Hitit krallıkları arasındaki ilişkiler konusunda ilginç bilgiler de içeren belgelerle de teyit edilmiştir. Krallık topraklarının genişlemesi ve Orta Assur krallarının başlattığı kontrol sisteminin Assur toplumunun yapısında kapsamlı bir değişime yol açtığını belirtmek gerekir; daha önceleri büyük tüccar ailelerinden oluşan egemen sınıf artık askeri aristokrasiyle örtüşür ve kralın emriyle, fethedilen toprakların ekonomik idaresinden sorumlu kılınır. Bu seçkin sınıfın krallığın yönetimine dâhil edilmesi, Assur sınırlarının genişlemesinin temel nedenlerinden birini teşkil eder; ülkenin büyümesi sadece kral değil, yeni toprakların ilhakından doğrudan fayda gören bu üst düzey subay ve ileri gelenler sınıfı tarafından da istenir.

Assur Ülkesiyle Babil Arasında Çatışma

MÖ XIII. yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren Assur kralı I. Tukulti-Ninurta'yla (MÖ 1233-1197), Orta Assur Krallığı gücünün ve toprak genişliğinin zirvesine ulaşır. I. Tukulti-Ninurta'nın yayılmacı politikası başlangıçta hem boyun eğilmesi zor, hem de kereste ve bakır gibi hammaddelerin temini açısından elzem olan, Assur ülkesinin kuzeydoğu ve kuzeybatısında yer alan dağlık bölgelere yöneliktir. Daha sonra Assur ordusu yeniden Fırat Nehrine uzanarak burada, o dönemde IV. Tuthaliya'nın (MÖ y. 1240-1215) yönetiminde olan Hititlerle karşı karşıya gelir. Hatti ile Assur arasındaki gerginlik, o döneme ait kaynaklarda yer alan mesaj değiş tokuşlarından ve ticaret trafiğinden de anlaşıldığı üzere, I. Tukulti-Ninurta'nın döneminin ikinci yarısında yumuşar.

Tukulti-Ninurta, döneminin ikinci yarısında özellikle güney cephesinde faaldir, çünkü Kassit kralı IV. Kaştiliaşu (MÖ 1232-1225) Assur ülkesiyle sınırda bulunan toprakların bir kısmını fethetmeyi başarmıştır. İki kralın karşı karşıya geldiği meydan savaşı Assurlular açısından zaferle sonuçlanır: Babil kralı yakalanıp Assur'a getirilir, Tukulti-Ninurta da törenle Babil'e girerek krallığın yönetimini yedi yıllığına üstlenir. Babil'e karşı kazanılan zafer, Orta Assur siyasi edebiyatının başyapıtı sayılan *Tukulti-Ninurta Şiiri*'nde konu edilir; bu şiirde birinci şahıs şeklinde anlatılan kralın başarıları neredeyse epik bir boyut kazanır ve Babil'le savaş iyilik (tabii ki Assur dünyası) ile kötülük (Babilliler) arasındaki çarpışma olarak sunulur. Babil bir yandan ant-

laşmalara uymayarak Tukulti-Ninurta'yı ona savaş açmaya "zorlayan" hain olarak görülse de, diğer yandan Assur kralının bile hayran kaldığı bir kültürel model teşkil eder: şehrin yağmalanmasından sonra Assur'a götürülen ganimetin, bu dönemde Assur edebi üretimini etkileyecek olan sayısız Babil metni içermesi tesadüf değildir. Hem kraliyet yazıtlarında, hem de epik ve dini metinlerde, Babil geleneğine atfedilen kültürel prestijin bir kanıtı olarak Babil dilini temel alan, Orta Assur biçimleriyle kaynaşmış bir dil kullanılır. *Tukulti-Ninurta Şiiri* de Orta Assur yerine Babil dilinde yazılmıştır. Tukulti-Ninurta Krallığının bir başka özelliği olan iddialı kentsel projelere Assur'da tapınakların ve yeni bir kraliyet sarayının yanı sıra Assur'a göre Dicle Nehrinin karşı kıyısında, Kar-Tukulti-Ninurta ("Tukulti-Ninurta'nın Limanı") adı verilen yeni, görkemli bir başkentin kuruluşu dâhildir.

I. Tukulti-Ninurta'nın fethettiği topraklar, döneminin sonunda patlak veren kavgalar sırasında kaybedilir. Babil yeniden bağımsızlığını kazanır ve iktidara dönen Kassit hanedanı birkaç yıl boyunca daha krallığa göreceli bir istikrar hali sağlar. Ancak MÖ XII. yüzyıl ortalarında Babil için ufukta bir başka tehdit görünür: Assurluların yeniden başlayan saldırılarının yanı sıra, MÖ XIV. yüzyıl ortalarından itibaren bölgenin Mezopotamya'ya ilgi duyan üçüncü gücü haline gelen Elam Krallığının saldırgan politikaları Kassit hanedanının sonu üzerinde belirleyici olacaktır. Elam kralı Şutruk-Nahhunte düzenlediği seferler sonucunda Babil Krallığının kuzey kısmını fethederken oğlu Kutir-Nahhunte Babil'e kadar ulaşır, şehri yağmalar ve son Kassit kralı Enlil-nadin-akhi'nin krallığına son verir.

Babil'in çöküşüyle birlikte Assur Krallığı için de, I. Tukulti-Ninurta'nın ölümünden sonraki hanedan kavgalarından kaynaklanan derin bir siyasi kriz dönemi başlar. Assur ülkesi ayrıca göçebe Arami kabilelerinin de baskısı altında kalır ve bu saldırılar sonucunda topraklarının bir kısmını kaybeder. Ancak Assur Krallığı, bu kısa süreli zayıflama dönemine rağmen, Demir Çağında Yakındoğu üzerine hâkimiyet kuracak olan Assur İmparatorluğuna dönüşmeye hazırdır: bu sürecin temelleri, Orta Assur Krallığının başlarında siyasi ideolojiyle monarşik kurumu emperyalist ve mutlakiyetçi anlamda dönüştüren I. Assuruballit tarafından atılmıştır; ayrıca başlıca tanrı Assur adına ve onun emriyle yürütülen askeri yayılma politikası, MÖ I. binyılda Yakındoğu'nun tamamının fethi şeklinde somutluk kazanacaktır.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi, s. 161; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Assur, Babil, Elam, s. 200; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245; Assur Kültürü, s. 249; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Kassit Sanatı Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398; Babil Kulesi: Gerçeklikten Mite Babil, s. 402

Mısır'da Yeni Krallık

Emanuele M. Ciampini

Hiksos hanedanının sonu ve yeniden birleşen devletin başına Tebli bir ailenin gelmesiyle firavun kültürünün olgunluk dönemi başlar; bu karmaşık dönem aynı zamanda son derece zengin arkeolojik, epigrafik ve metinsel veri sayesinde araştırmaya son derece açık olan, bol miktarda fırsat sunar.

XVIII. Hanedan (MÖ 1550-1305)

Hanedanın başında bulunan bazı isimler, sonraki gelenekler açısından önemli bir rol oynar: özellikle Amon'un İlahi Tapıcısı unvanını ilk olarak alan Kraliçe Ahmose-Nefertari ile oğlu, Kral I. Amenhotep (MÖ 1526-1504) Teb'in tanrıları ve geçmişe göre çok daha geniş bir bölgeye hâkim olan, emperyalist nitelikli bir iktidarın sembolleri haline gelecektir. I. Amenhotep'in döneminin başlangıcı astronomik gözlemler yoluyla MÖ 1526 olarak belirlenmiştir: dönemle ilgili veriler, Teb geleneğiyle ve Karnak'ın efendisi Amon-Ra'nın kraliyet iktidarının meşrulaştırılmasındaki rolüyle bağlantılı bir ideolojik modeli tespit etmemize izin verir.

I. Amenhotep'in halefi I. Thutmosis (MÖ 1504-1492) güçlü bir dış politika uygulayarak Nübye ve Asya'ya seferler düzenler ve bu seferleri yüceltmek amacıyla Fırat kıyısına bir stel yaptırır. Onun döneminden itibaren Mısır dış politikasında sadece hâkimiyet aracı değil, aynı zamanda kraliyet ailesinin benimsediği uluslararası bir kültürel modelin de ifadesi olan askerileşme yönünde kararlı adımlar atılır. I. Thutmosis'le Karnak'ta Amon-Ra Tapınağının anıtsallaştırma süreci devam eder ve yapı giderek kraliyetle bağlantılı bir nitelik kazanır; ayrıca kral Mısır tarihinde ilk defa, kendi mezarı için Teb'in batı kıyısındaki bir çöl vadisini seçer, böylece Krallar Vadisi Yeni Krallığın tamamı boyunca kraliyet nekropolü haline gelir; lahit odası öncesinde bir eksen değişikliği yaratan yeraltı odası, XVIII. hanedanın büyük kısmı boyunca uygulanacaktır. Kraliyet mezarlarının süslemelerinden sorumlu olan zanaatkârların yaşadığı ve dokümantasyon açısından Yeni Krallık konusunda değerli bir kaynak teşkil eden Deir el-Medina adlı işçi köyü de bu dönemde kurulur.

I. Thutmosis'in ölümüyle iktidar çocuklarına geçer: kızı Hatşepsut üvey kardeşi II. Thutmosis'le evlenir, onun ölümü üzerineyse tahtın varisi III. Thutmosis'in (MÖ 1479-1425) henüz reşit olmamasından dolayı naibi olur. Ancak sonra Hatşepsut kendisinin firavun ilan edilmesini sağlayacak şekilde fiili olarak taç giyer. Böylece Thutmosis'in kızı tanrısal kraliçe statüsü elde ede-

rek Amon-Ra'nın kendisinden doğuşunu tasvir eden bir mitten, Yeni Krallıkta büyük rağbet görecek teoloji-kült nitelikli önemli bir metinde (*Sonnenpriester* [*Güneşin Rahibi*] olarak bilinen metin) kralın güneşin tek rahibi olarak tanımına kadar uzanan karmaşık bir ideolojik mekanizma yaratır.

Hatşepsut babasının politikaları doğrultusunda Karnak'taki Amon-Ra Tapınağında önemli müdahaleler gerçekleştirir; daha kuzeydeki Beni Hasan yakınlarında ise bir kaya tapınağını yerel bir aslan tanrıçası olan Pakhet'e adar (adını da Speos Artemidos'a çevirir) ve Hiksos hanedanının birkaç on yıl önceki kovuluşunu yücelten bir levha yaptırır. Ancak Hatşepsut'un adının bağlantılı olduğu asıl tapınak Deir el-Bahari'de (Batı Teb) yaptırılır ve burada kraliçenin sarayındaki en önemli şahsiyetlerden biri olan Senmut'a da yer verilir; tapınağın süslemelerinde firavunun yukarıda sözü edilen tanrısal doğumu hatırlanır ve güneyde bulunan, egzotik ürünlerle nam salmış bir bölge olan Punt'a (Afrika veya Arap yarımadası boynuzu) düzenlenen bir seferin ünlü tasvirine yer verilir. Kraliçe ayrıca Deir el-Bahari civarında bir mezar kazdırır; burada yürütülen kazılarda babası I. Thutmosis ile kendisinin lahitleri bulunmuştur.

Hatşepsut'un halefi III. Thutmosis birkaç yıl boyunca naibinin gölgesinde kalır; ancak bir süre sonra dinamik bir kral olduğunu kanıtlayarak ülke sınırlarını Nil'in üçüncü çağlayanına (günümüzde Sudan) kadar genişletir. Kralın Suriye'ye düzenlediği askeri seferlerden Karnak Tapınağında hazırlanan *Yıllıklar*'da söz edilir: dönemin anlatımlarında (örneğin resmi görevlilerin otobiyografilerinde) savaşlar, Naharina'da düzenlenen fil avı gibi sembolik değeri güçlü olaylarla dönüşümlü olarak anlatılır. Mısır'ın en büyük rakibi, Suriye'ye hâkim olan ve Doğu kökenli kültürel unsurların Mısır'a yayılmasında aracılık eden Mitanni devletidir.

Krallığın son dönemi barış içinde geçer ve Karnak'ta ve Batı Teb'te zengin mimari projeler gerçekleştirilir; Karnak'ta inşa edilen Kutlama Salonu, kraliyet kültüyle bağlantılı bir yapı kompleksidir (Deir el-Bahari, Medinet Habu); Nübye'deki ilk Mısır tapınaklarından biri olup Ellesija'da dağa oyulan ve günümüzde Torino'daki Museo Egizio'da muhafaza edilen tapınak da III. Thutmosis tarafından inşa ettirilmiştir. Kraliçe Hatşepsut'un *damnatio memoriae*'ı [anısının lanetlenmesi] de bu döneme tarihlenir. Karnak Tapınağına verilen önem, hanedan boyunca gelişen bir denge duygusuna işaret eder; bu büyük tapınak ülkenin en önemli idari ve ekonomik merkezlerinden birine dönüşür ve Teb kraliyet ritüelinin ve meşruiyetinin sahnesi olarak algılanan bir tören merkezi haline gelir. En uzak diyarlardan gelen ve askeri seferlerle Mısır'ın uluslararası sahneden giderek öne çıkmasını sağlayan ticari takasların meyvesi olan zenginlikler burada toplanır.

III. Thutmosis'in Krallar Vadisindeki mezarında günümüze ulaşmış olan karmaşık süslemeler, dönemin en önemli kraliyet mezar metinlerinden biri

olan ve güneşin gece izlediği güzergâhı tasvir eden *Amduat*'ın eksiksiz bir versiyonunu içerir. III. Thutmosis'in öldüğü zaman efsanevi bir nitelik kazanması kısmen halefi II. Amenhotep'in (MÖ 1425-1401) Asya ve Nübye'de sürdürdüğü askeri sefer politikalarından kaynaklanır. Atların kullanımıyla bağlantılı bir askeri aristokrasiyi temel alan ve büyük bir kararlılıkla desteklenen uluslararası bir aristokrasi modeli de bu saldırgan politika için daha elverişli şartlar sunar; Doğunun etkileri, Mısır tanrılarına Asyalı tanrıların (örneğin Astarte, Baal ve Reshep) eklenmesi şeklinde de görülebilir. Suriye'yle ihtilaflar sonradan Mitanni Krallığıyla barışma süreciyle sonuçlanır. II. Amenhotep'in Krallar Vadisindeki mezarı Yeni Krallık sonlarında kraliyet mumyalarını saklamak için kullanılır.

II. Amenhotep'in halefi IV. Thutmosis'in (MÖ 1401-1391) tahta çıkışı, Giza sfenksinin ayaklarının arasına dikilen stelde anılmıştır; prens, sfenks şeklinde kişileşen güneş tanrısı Haremakhet tarafından bir aslan avı sırasında seçilmiştir. Bu metin, Heliopolis türünden güneş kültünün, en azından kısmen Teb'in hâkimiyetine karşı giderek ağırlık kazandığına tanıklık ettiği için önemlidir. IV. Thutmosis'in Giza'da sfenks adına yaptırdığı tapınak da firavunların sfenksle bağlantısına işaret eder.

IV. Thutmosis'in varisi III. Amenhotep'in dönemi (MÖ 1391-1353), XVIII. hanedanın zirvesini oluşturur; seleflerinin askeri politikalarının meyveleri nihayet olgunluğa ulaşır ve bu dönemdeki barış ortamı zenginlik ve kültürel gelişim için elverişli şartlar sağlar. III. Amenhotep ile Kralın Büyük Karısı unvanını ilk olarak alan karısı Teye'nin, krala tamamıyla tanrısal bir nitelik kazandıran ideolojik evrimi temsil ettikleri söylenebilir. Kralla kraliçenin tanrılaştırılması, Mısır politikasının temel unsurlarından biri haline gelir, örneğin Nübye'de Soleb ve Sedeinga tapınakları kralla kraliçenin kült mekânları ilan edilir. Teb'te ise sürecin en ideal örneği Luksor tapınağında gerçekleşir ve Amon-Kamutef'in ("Amon-annesinin boğası") ilksel yaratıcı yönü, Opet Bayramında kralın meşruiyetinin kaynağı haline gelir; tapınağın süslemelerinde ilk olarak Hatşepsut tarafından öne sürülen tanrısal doğum miti de işlenir.

III. Amenhotep'in dış politikasının ana özelliği, Mısır'ın dönemin en büyük yabancı güçleriyle (Mitanni, Babil, Hatti, Assur) ve Suriye-Filistin bölgesindeki vassal devletlerle etkileşim içinde olmasını sağlayan son derece dinamik diplomatik faaliyetlerdir; bu değiş tokuşların en önemli göstergesi, Mısır sarayına Doğulu prenseslerin gelişiyle sonuçlanan hanedanlar arası evliliklerdir. III. Amenhotep döneminin diplomatik belgelerinin Amarna'da keşfedilen bir kısmı, bu dönemde geliştirilen ilişkilerin karmaşıklık düzeyi konusunda çok net bir tablo sunar.

Kral Makata'da (Batı Teb), kraliyetin ellinci yıldönümünde kullanılmak üzere anıtsal bir saray yaptırır; kralın Kom el-Hitan'daki tapınağı sonraki dönemlerde yapı malzemesi olarak kullanılmak üzere sökülmüş olup tapı-

naktan geriye sadece Dev Memnon Heykelleri olarak bilinen iki devasa heykel kalmıştır.

Amarna Dönemi ve Hanedanın Sonu

III. Amenhotep'in yine Amenhotep adlı varisi krallık makamını babasıyla birlikte üstlenir. Ancak kısa süre içinde bazı ideolojik ve dini unsurlar (örneğin güneş kültürüyle bağlantılar) giderek ağırlık kazanır ve yüzeysel olarak zaman içinde değişmez olarak sunulan firavun kültürü içerisinde sıklıkla bir devrim olarak yorumlanan bir doktrin doğrultusunda düzenlenir. Bu yeni ideolojinin merkezinde, bu dönemi niteleyen biçimsel unsur olan güneş diski Aton'un tanrısal hypostasis'i yer alır; aslında Aton, güneşin fiziksel görünümü değil de tanrı olarak IV. Thutmosis döneminde belgelenmiştir, kralların bazı tanrısal yönleri ise III. Amenhotep dönemine uzanır.

Yeni kral IV. Amenhotep (MÖ 1353-1331) kısa süre içinde bu yeni doktrinin özelliklerini belirler: nitekim Karnak'ta inşa ettirdiği yapılar, kralla tanrı Aton arasındaki ilişkileri gösteren yeni ikonografik modeller içerir. Yeni kraliyet tasvirlerinde temel bir rol bahşedilen kralın karısı Nefertiti'nin varlığı kraliyet ailesinin mitolojik önemine işaret eder. IV. Amenhotep döneminin dördüncü yılında köklü bir değişim yaşanır: kraliyet sarayı, kralla tanrısı arasındaki özel bağın somut bir işareti olarak Akhetaton'a ("Aton'un Ufku", günümüzde Orta Mısır'da Amarna) taşınır ve aynı zamanda kralın adı Akhenaton'a dönüştürülür. Daha önceki geleneklerle kırılma, kralla Aton arasında var olan ve III. Amenhotep'in krallığının temelinin doğal evrimi sayılabilecek güçlü ilişkiyi öne çıkarır. Bu yeni doktrinin gücü, öte dünyada ölülerin kralı Osiris gibi Mısır düşüncesine kök salmış unsurların ortadan kalkması üzerinde de belirleyici olur.

Kraliyetin tanımı, güneş litürjisi (Sonnenpriester) metninden

Güneş tanrısı Ra, insanları yargılayıp tanrıları memnun etmek, Maat'ı gerçekleştirip Isfet'i yok etmek için canlıların dünyasının başına ebediyen değişmeyecek olan kralı getirdi. Kral tanrılara adaklar ve eletti ruhlara mezar adakları sunar ve adı Ra'nın adı gibi göklerdedir.

Bu değişiklikler yönetime de yansır: yeni kraliyet ikametgâhının idaresi farklı bir yeniden bölüşüm sistemi gerektirir ve Mısır'ın kaynaklarının idaresinde temel ekonomik merkezler olarak işlev gören tapınaklar yoksullaşmaya başlar. Bu değişimin öngördüğü daha sert politikalar doğrultusunda geleneksel tapınaklar kapatılır ve tanrıların adları, hatta tanrı kelimesinin çoğul versiyonu anıtlardan silinir. Dış politika açısından Akhenaton döneminin başlıca

özelliği, Amarna'da ortaya çıkarılan bir arşivde belgelendiği üzere, çok geniş bir diplomatik ilişkiler ağıdır; Akkad dilinde yazılmış olan mektuplarla raporların başrol oyuncuları Mısır kralıyla Doğunun büyük kralları ve vassallarıdır. Kawa ve Kerma'da Aton tapınaklarının varlığından anlaşıldığı üzere, Nübye de bu dönemin politikasına dâhildir.

Akhenaton döneminin son yıllarında bazı karanlık noktalar söz konusudur: Nefertiti belgelerden kaybolurken Smenḫara adlı bir prens kısa bir süreliğine tacı takar; Akhenaton muhtemelen Amarna'daki kraliyet mezarına defnedilir, iktidar da önce Smenkhara, sonra da Krallar Vadisinde Amarna'da kendine gizli bir yer yaptıran Tutankhamon'la (MÖ 1333-1323) Teb'e döner. Tutankhamon kraliyet sarayını (kral kanı taşıyan prenslerinin eğitim aldığı) Memphis'e taşır ve ortodoksluğa dönüşü teşvik eder, ama Amarna doktrininin ve kültürünün belirli katkılarını ortadan kaldırmayı başaramaz. Tutankhamon öldüğü zaman tahta çıkan yaşlı rahip Ay öldüğünde Krallar Vadisinde mütevazı bir mezara gömülür ve 1922 yılında neredeyse sapasağlam halde ortaya çıkarılır; ailenin hanedan soyu artık sekteye uğramıştır ve hanedanın son kralı olan Horemheb, kral kanından bir prensesle evliliği ve Teb rahiplerinin desteği sayesinde tahta çıkan bir subaydır.

Amarna öncesi modelin yeniden canlandırılması, Cebel Silsila'daki kumtaşı ocaklarından yararlanılan mimari projeler yoluyla da gerçekleşir; ülke dışında ise Horemheb'in politikaları Mısır'ın Yakındoğu sahnesindeki eski rolünün geri kazanılmasını amaçlar. Horemheb öldüğünde Krallar Vadisinde yer alan ve sonradan Ramses geleneğine özgü hale gelecek olan doğrusal eksenli mezarların ilk örneği olan bir mezara gömülür (tahta çıkmadan önce kendine Memphis'te bir mezar hazırlatmıştı); mezarın süslemeleri, yine güneşin gece seyriyle bağlantılı yeni kompozisyonlarla (örneğin Kapıların Kitabı) zenginleşir. Hanedanın sonlarında ordunun merkezi rolü, bir sonraki kraliyet ailesinin tahta çıkışında belirleyici olacaktır.

Ramses Dönemi (XIX. Hanedan, MÖ 1305-1196)

Kökeni Nil deltasına uzanan XIX. hanedan, ileri yaşta tahta çıkan bir subay olan ve kısa dönemi Amarna sonrası dönemle enerjik halefleri arasında bir bağlantı oluşturan I. Ramses tarafından kurulur. Ramses öldüğü zaman Krallar Vadisindeki küçük bir mezara gömülür. Halefi I. Sethi, oğlu olarak ona görevini ve geçmişle olan ilişkilerini Abydos'ta Osiris'in sembolik mezarı Osireion başta olmak üzere çeşitli kutsal yapılar yoluyla anar. Belli başlı ulusal tanrılara adanan bir tapınakta geçmişin krallarını yüceltmek amacıyla yer verilen kral listesi, Mısır'ın hanedan sıralamasının yeniden kurgulanması açısından en önemli kaynaklardan birini teşkil eder. Kralın kuzeyle bağlantılarının anılması (örneğin Heliopolis'teki mimari faaliyetler), Teb'de (Karnak'taki hipostil mekân) ve Nübye'de (Cebel Barkal, eski adıyla Napata) yapılan müdahalelerle

dengelenmiştir. Sethi'nin Filistin'de, Kadeş'e kadar olan bölgede Mısır'ın konumunu pekiştirmeyi hedefleyen dış politikası Karnak kabartmalarında işlenir. Baskıları giderek hissedilen Libyalılara karşı yürütülen seferlerden görüldüğü üzere, batı cephesi de ilgi konusu olur; Sethi ayrıca Suriye bağlamında en güçlü devlet olarak ortaya çıkan Hitit devletiyle de diplomatik ilişkileri teşvik eder. Kraliyet sarayını kuzeye taşıma tercihi, uluslararası sahnenin canlılığının yanı sıra, kraliyet ailesinin kuzeyli kökeniyle de açıklanabilir; bu kararı destekleyen Sethi'nin halefi de buraya XX. hanedana kadar kullanımda kalacak bir saray yaptıracaktır.

Değerli hammaddelere (özellikle altın ve sert taşlar) ulaşmak amacıyla maden bölgelerine (Sina, Nübye, Doğu çölü) yapılan seferler de ekonomik canlanmaya katkıda bulunur. Ancak Sethi geleneklere de saygılı davranarak Gurna'da (Batı Teb) bir tapınak yaptırır ve Krallar Vadisinde, 1817'de Padovalı arkeolog Giovanni Battista Belzoni (1778-1823) tarafından gün yüzüne çıkarılacak olan çok güzel bir kraliyet mezarı kazdırır. Sethi'nin halefi II. Ramses (MÖ 1290-1224) firavunların gücünün sembolik bir figürü olup adı Yeni Krallığın sonlarına kadar dokuz halefi tarafından kullanılacaktır; 67 yıllık süresiyle Mısır tarihinin en uzun sürenlerinden biri olan krallık dönemi de II. Ramses'in ününe katkıda bulunur. Ramses'in saygınlığının kaynakları arasında bulunan askeri faaliyetlerinin zirvesi, Mısır ordusunun Hitit ordusuyla karşı karşıya geldiği Kadeş Muharebesinde (MÖ 1285) yaşanacaktır. Bu savaş gerçek anlamda zaferle sonuçlanmasa da, Mısır'ın propaganda kampanyasında bu olay kralın tanrısal doğasının bir kanıtına dönüştürülecek, tapınak süslemelerinde ve edebi kompozisyonlarda sıklıkla işlenecektir. II. Ramses'in haleflerinin dış politikası Mısır'ın Filistin bölgesindeki varlığını pekiştirecek ve en önemlisi Hitit devletiyle barışmayı sağlayacaktır; Hititlerle imzalanan barış antlaşması (Mısır ve Hitit versiyonlarıyla) Yakındoğu'da Geç Bronz Çağın diplomatik faaliyetlerinin en önemli örneklerinden biri sayılabilir.

Uluslararası denge ve uzun krallık dönemi, eşi görülmemiş bir anma projesinin temelini oluşturur: II. Ramses'in Mısır ve Nübye'de inşa ettirdiği yapılar, kralın uyguladığı ve kökleri XVIII. hanedanın geleneğine kadar uzanan tanrısal kraliyet dogmasını ilan eden ideolojik modelin göz alıcı bir tablosunu sunar. Bu politika, kralın imgesinin hem tanrının tasvirine dönüştüğü, hem de bölgeyi kontrolü altında tutan gücün somut bir göstergesi olduğu Nübye tapınaklarında son derece belirgindir. Mısır'daki birçok kutsal yapının inşasında bir yandan Amarna'daki yapıların malzemeleri kullanılırken diğer yandan Akhenaton döneminde silinen yazıtların tadilat girişimleri teşvik edilir.

Kraliyet nekropolünün işçilerinin köyü olan Deir el-Medina'dan edindiğimiz veriler de ülkenin giderek zenginleştiğini teyit edici niteliktedir, çünkü bu köyün geçiminin bağlı olduğu tüketim ürünleri ve lüks tüketimi artık giderek yaygın hale gelmiştir: ancak bu verilerin işaret ettiği zenginliğe rağmen, ida-

ri belgelerde düzenli olarak kaydedilen geleneksel referans malları sisteminin yerini alacak bir para sisteminin olmadığı görülür.

II. Ramses Yeni Krallık gelenekleri doğrultusunda, Nefertari başta olmak üzere Büyük Gelinlerin hâkim olduğu ve çok sayıda çocuğun bulunduğu büyük bir hareme sahiptir; kralın başlıca-ikametgâhı olan Pi-ramesses ("Ramses'in evi", günümüzde Qantir), Yeni Krallığın sonuna kadar siyasi hayatın merkezidir. Ramses'in uzun krallık dönemi, taht verasetinin aleyhinedir: çeşitli prensler babalarından önce öldüğü gibi halefi Merneptah (MÖ 1224-1214) tahta çıktığında yaşı ilerlemiştir. Ülke dışında da durum değişir: Hitit Krallığı özellikle ülke içi kavgalardan kaynaklanan bir krize girerken, batıda Libya halkının ve Doğu Akdeniz'e doğru hareket eden toplulukların neden olduğu önemli değişimler yaşanmaya başlanır. Bu halklarla gerçekleşen çarpışmalardan söz edilen bazı yazıtlardan da anlaşıldığı üzere, Merneptah batıdan gelen bu saldırıları engellemek zorunda kalır; İsrail'den söz edilen en eski Mısır kaynağı da Merneptah dönemine tarihlenir. Çöküş döneminin başlamakta olduğu, çeşitli belirtilerden anlaşılır: firavunun kendine bir saray yaptırdığı Memphis'e verilen önem, bir kriz anında geleneksel olarak kraliyetle ilintili olan bir merkeze bağlanma iradesinin bir göstergesi olabilir.

Merneptah öldüğü zaman tahta ailenin yan bir kolundan olan ve mezarı üzerindeki kasıtlı tahribattan anlaşıldığı üzere tahtı zorla ele geçirdiği sanılan Amenmesse çıkınca hanedan soyunun ne kadar zayıfladığı apaçık hale gelir. Amenmesse'nin halefi II. Sethi'yle meşru hanedan soyuna dönülür; Sethi'nin Teb'deki mimari projeleri arasında Karnak'ın kutsal sandalının üçlü tapınağı vardır. Sethi öldüğü zaman, hanedanın son üyesi olan Ramses-Siptah adına naiplik, Sethi'nin Krallar Vadisinde mezarı bulunan karısı Tausret tarafından üstlenilir.

XVIII ve XIX. Hanedanların Uluslararası Kültürü

Yeni Krallık döneminde Mısır'da dış dünya konusunda farklı bir yaklaşım söz konusudur: dışarının kaosuyla Mısır'ın düzenini kıyaslayan bir ideolojinin merkezinde yabancı imgesi yer almaya devam etse de, belgesel ve arkeolojik gerçeklik daha ayrıntılıdır. Hem Doğuda yürütülen askeri seferler, hem de Hiksos halkının ülkenin kuzeyindeki varlığı, Doğu kaynaklı unsurların yüksek bir kültürün ve seçkin bir stilin tipik göstergeleri olarak görülmesini sağlar; dış dünya artık kralın karşı koyduğu kaosun belirtisi olmaktan çıkıp, ilgi ve anlayışa konu olur. III. Thutmosis'in Karnak'taki Tören Salonunun bir odasının, Doğu Akdeniz bölgesinin bitkilerinin ve hayvanlarının gerçekçi tasvirlerini içeren süslemeleri, bu açıdan en önemli örneklerden birini teşkil eder; Hatşepsut'un Deir el-Bahari'deki tapınağında yer alan Punt ükesinin tasviri de artık Mısır'da yaygın hale gelen, dış dünyaya ilgi duyulduğu ve düzenli modele entegre edildiği yaklaşımı yansıtır. Bu kıyaslama sürecine dâhil olan Mısır'ın tanrısal dün-

yasında, bazıları Nil'e özgü tanrılarla özdeşleştirilen Doğulu figürler resmi ve bireysel dindarlık olgularının baş oyuncuları haline gelirler.

Aynı iletişim araçları bu yeni ruh haline uyarlanır: Amarna'daki çivi yazılı arşivde bulunan III. Amenhotep'le Akhenaton arasındaki diplomatik yazışma, kültür üreten dış dünyanın bilincinin somut kanıtıdır. Dolayısıyla diplomatik mektuplar arasında Mezopotamya geleneği doğrultusunda edebi metinlerin ve sözlükelrin bulunması şaşırtıcı değildir; bu metinler, artık uluslararası ilişkilerde yaygın hale gelen bir yabancı dili öğrenmek için başvurulan araçların ve Nil Vadisinde de benimsenebilecek modellerin varlığının apaçık kanıtıdır. Böylelikle Mısır dili, yazılı ve edebi dilin saygınlığının konuşma düzeyinde de söz konusu olmasını sağlayan sürecin de katkısıyla dış kaynaklı sözcüksel etkilere açılır.

Toplumsal ve Kültürel Modeller

Firavun uygarlığının olgunluk dönemini temsil eden Yeni Krallığın ana özelliği, bu yeni gerçekliğe bağlı olan toplumsal evrimdir; daha güçlü bir rol edinen askeri seçkin sınıf, savaşı geçmişte olduğu gibi ara sıra değil de sürekli bir faaliyet olarak gören bir sosyal sınıfın ortaya çıkışında belirleyici olur. Bu sınıfın üyeleri devlet yönetiminin en üst düzeylerine ulaşmalarına izin verecek kariyerler yapma imkânına sahiptir; böyle bir kariyerin en dikkat çekici örneklerinden olan Horemheb ordunun en üst düzeyinden gelip tahta çıkar, I. Ramses de selefinin subaylarından biridir ve askerleri o tahta çıktıktan sonra bile ona "general" unvanıyla hitap eder. Benzer bir olgunun gerçekleştiği rahip sınıfı da giderek kült alanında uzman bir sınıfa dönüşür; böylece hem tanrılarla teması, hem de ekonominin giderek gelişmesini temin eden uzmanların idare ettiği tapınaklar, Mısır toplumunun bir diğer kutbu haline gelir.

Bu toplumda firavun da kendini belirli bir şekilde sunar: resmi yazıtlarda firavunun tanrısal doğası vurgulanır ve tanrının oğlu olduğu ilan edilir, *Sonnenpriester*'de sunulan firavunun becerilerinin tasviri ise onun insanlarla tanrılar arasında bir arayüz olarak gösterir. Ancak bireysel yaklaşım değişen toplumsal tablonun etkisiyle kaderini düzenli bir dünyanın tek garantörü sayılan bir kralın gücüne değil, kaynaklarda giderek bariz hale gelen bireysel bir dindarlık duygusunun referans noktası olan bir tanrıya emanet eder. Bu yeni duygu Ramses dönemi bilgelik edebiyatında da (*Ani Öğretileri*, *Amenemope* Öğretileri) kendini gösterir; artık bireyin toplumla ve ideal garantörü olan firavunla bağı eskisi kadar güçlü değildir ve insanın kaderi tanrıların iradesine bağlıdır, çünkü dönemin metinlerinde sıklıkla tekrarlandığı üzere, insanın varlığı tanrının elindedir. Günümüz duyarlılıklarına daha çok benzeyen bu yeni toplumsal ve kültürel gerçeklikte klasik modelin karşısında gündelik, karmaşık ve ayrıntılı bir gerçeklik çıkar.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Mısır'da Geç Ramses ve Ramses Sonrası Dönemleri ve Aşağı Dönem, s. 225; Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık, s. 114; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Krallık Döneminde Mısır, s. 153; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomi, s. 455; Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama, s. 467

İkinci Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600)

Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü

Giancarlo Lacerenza

MÖ II. binyılın sonunu izleyen yüzyıllarda Yakındoğu'nun siyasi ve toplumsal tablosu köklü değişimlerden geçer. Eski imparatorluklar çökerken veya az ya da çok kapsamlı değişimlere uğrarken, yeni uluslar ve halklar ortaya çıkar ve Mısır, Assur ve Babil gibi geriye kalan imparatorlukların sınırları ve görünümlerini değişikliğe uğratır. Ege-Anadolu kökenli göçmenler olan ve aralarında Filistiler de bulunan Deniz Kavimleri Hititlerin çöküşüne katkıda bulunur ve Filistin'le Mısır'ın arasına yerleşir.

Değişim Çağı

MÖ II. binyılın son iki yüzyılında ve özellikle MÖ y. 1150'den itibaren Yakındoğu tarihinde yeni bir dönem başlar. Geç Bronz Çağının sonu ve Demir Çağıyla (ilk dönemde Demir I) örtüşen bu dönem, geniş çaplı ekonomik krizin yanı sıra hem önceki iki yüzyılda biriken gerilimler, hem de yeni unsurlar başta olmak üzere çeşitli faktörlerin bir araya gelmesinden kaynaklanır. Bu faktörler arasında bölge içerisinde göçebelikte artış ve Hatti ve Babil gibi yerlerde merkezi kontrole ve sömürüye daha çok maruz kalan merkezlerden kaçış yer alır. Bölge dışında ise, Ege-Anadolu bölgesi başta olmak üzere Doğu Akdeniz'in tamamına yönelen göç akımlarından dolayı harekete geçen halkların Yakındoğu'ya gelişi

etkili olur. Bu güçlerin belirleyici katkısıyla Yakındoğu'yu uzun bir süredir niteleyen siyasi ve toplumsal senaryolar oldukça kısa bir sürede neredeyse baştan şekillenir. Geç Bronz Çağında zaten yaygın hale gelen ekonomik ve demografik kriz, Mısır ve Assur gibi büyük güçlerin istikrarına ve rolüne zarar verir, küçülmelerine neden olur, Hitit İmparatorluğu gibi başka güçlerin ve Mitanni, Emar ve Ugarit gibi çeşitli oluşumların parçalanmasını kolaylaştırır. Boyutları ve iddiaları daha mütevazı çeşitli devletler ortaya çıkar ve tarih sahnesine kendi epigrafik ve arkeolojik verileriyle Filistiler, Aramiler, İsrailliler ve Kuzey Arabistan kabileler gibi halklar adım atar ve Yakındoğu'nun tarihi ve kültürel geleceğinde önemli bir değişime yol açarlar.

Münferit halkların hayatında ve çevredeki veya ekonomik ve ticari ilişki içinde oldukları uluslarla ilişkilerinde oluşan derin değişiklikler, yeni iletişim yöntemlerinin geliştirilmesini dayatır; dolayısıyla aynı dönemde Akkad dilinin ve çivi yazısının uluslararası iletişimin araçları olarak hatırı sayılır bir prestij kaybına uğraması tesadüf değildir. Suriye-Kenan bölgesinin tamamındaki kâtip okulları geriler ve özellikle Suriye-Kenan kıyı bölgesinin kentsel merkezlerinde çivi yazısını yerel lehçelere uyarlama girişimleri birkaç kuşak sonra yerini önce hecesel (örneğin Biblos'taki pseudo-hiyeroglifik yazıtlar), sonra da tek ünsüz harfli lineer yazılara bırakır; bu sistem, Aramilerin Yakındoğu'nun tamamına yayılmasının da etkisiyle yeni bir iletişim, bilgi kaydetme ve iletme yöntemini dayatacaktır.

Deniz Kavimleri

Bütün bu değişimlerin başrol oyuncuları olan Deniz Kavimleri – Mısırlıların tanımına göre "denizden gelen yabancılar" (*n3 ḫ3tw n p3 ym*) – farklı halklardan ve uluslardan oluşan heterojen bir bütündür, ama kaynaklarda yer alan ayrıntılara rağmen, kökenleri ve hareketleri henüz tartışmalıdır ve kesin olarak belirlenmemiştir. Günümüzde MÖ II. binyıl sonlarında Mısır'dan Anadolu'ya kadar olan bölgeyi kapsayan krizin neredeyse tamamıyla, en azından kısmen bir konfederasyon oluşturan ve sayıları olduğundan yüksek olarak tahmin edildiyse de oldukça yüksek olan bu toplulukların gelişinden kaynaklandığı tezi artık eskisi kadar rağbet görmez. Nil deltası yakınlarında Şerden adlı halklarla o sıralarda krallığının ikinci yılında olan II. Ramses (MÖ XIII. yüzyıl) arasında geçen ve yabancıların yenilgiye uğrayıp Hitit İmparatorluğu sınırında savaşacak paralı askerler olarak görevlendirilmeleriyle sonuçlanan ilk temaslar dışında (Kadeş Savaşıyla ilgili anlatımlarda da Şerdenlerden söz edilir), Mısır kaynaklarında Firavun Merneptah'ın krallığının beşinci yılında, yani MÖ 1220'ye doğru Mısır'a saldıran ilk organize göçmen toplulukları, "Dokuz Kemer" olarak bilinen küçük devlet veya yarı devlet oluşumlarının üye olduğu bir konfederasyona liderlik eden, Libya'dan gelen üç birime destek veren Libyalı beş birimdir. Mısırlıların bu saldırıya verdiği kar-

şılıktan söz edilen Karnak yazıtında adı geçen Şerden/Şerdana, Şekeleş, Ekveş (veya Akavaşa), Lukka ve Tereş (veya Turuş/Turşa) halklarından bazılarından, el-Amarna mektupları gibi daha eski kaynaklarda da söz edilir; etnik grup adlarının yazımındaki heterojenlik hem Mısır metinlerinin kendi içlerindeki, hem de Akkad kaynaklarına göre olan varyasyonları yansıtır (bunların yanı sıra, araştırmacıların telaffuzu muğlak veya bilinmeyen isimleri seslendirmek için farklı kriterler uyguladığı da olur).

Merneptah Perire'de zafer elde ettiğini iddia etmesine rağmen (firavun ölen düşmanlarından sünnetsiz olanları hadım ettirir, diğerlerinin ellerini kestirir) saldırılar devam eder, hatta daha büyük ölçekte oldukları anlaşılır; nitekim III. Ramses'in krallığının beşinci ve sekizinci yıllarına ait iki yazıtta boyutları pek de küçük sayılamayacak askeri harekâtlardan söz edilir; bu örneklerde adı geçen beş grup, zaten bilinen Şekeleşlerin yanı sıra Pelesetler, Thekerler, Denyenler ve Weşeşlerden oluşur. Bu gruplar Hititleri ve Mitannileri yendiklerini ilan ederler:

"Yabancılar adalarında bir komplo planladılar ve hep beraber harekete geçip savaşmaya başladılar. Hiçbir ülke onlara karşı koyamadı: Hatti, Kade, Karkamış, Arzawa ve Alaşiya, hepsi yerle bir edildi. Amori yakınlarında bir kamp kuruldu. Yabancılar halkları yok ettiler ve ülke daha önce hiç olmadığı gibi oldu. Sonra önlerinde ateşle ve alevlerle Mısır'a doğru hareket ettiler. [...] Ülkenin tamamına el koydular ve büyük bir kibirle 'Başaracağız!' dediler (Medinet Habu'daki mezar tapınağının yazıtından).

Ugarit'in son kralı Hammurapi'nin kimsenin karşılık vermediği yarım çağrılarını içeren yazışmalarda, şehrin yerle bir edilişinin arifesinde yine "gemilerde yaşayan" Şekeleşlerin (bu sefer Şikalayu şeklinde) adı geçer.

Mısır'daki alçak kabartmalarda görüldüğü üzere yerleşecek ve işleyecek toprak arayışında aileleri ve hayvanlarıyla birlikte kitlesel olarak göç eden bu grupların kim olduğu konusunda fikir birliği yoktur. Neredeyse tüm araştırmacılar Pelesetlerin (Prst) Filistiler, Denyenlerin de Danailer (Yunan kaynaklarında Danaoi, Akkad kaynaklarında Danuna) olduğu konusunda hemfikirken, Ekveş/Akhalılar, Lukka/Lykialılar, Şerden/Sardinyalı, Şekeleş/Sicilyalı, Theker/Teukriler, Tereş/Tirenliler (veya Etrüskler) gibi özdeşleştirmeler tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Filistiler

Deniz Kavimlerinin sonradan, muhtemelen Mısır'ın onayı veya en azından izniyle Filistin'in güneyine yerleşecek olan kısmının (yani Şerdenler, Thekerler ve Pelesetler) – kısmen Kitabı Mukaddes'te savaşçı ünlerinden söz edilmesinden dolayı – en iyi bilinen grubu, çeşitli kökenlerin (Kıbrıs, Kappadokia, Mykenai) atfedildiği Pelesetler/Filistilerdir. Filistiler uzun süredir Mısır'ın hâkimiyetinde bulunan bölgelere ve Ekron, Aşdod, Gat, Aşkelon ve Gazze'den

oluşan beş şehirlik birliğin içerisine yerleşirler; bu şehirler yeni gelenler sayesinde hem demografi, hem de ekonomi ve kentsel alan anlamında büyürler. Bu yerleşim yerlerinde (Gazze dışında) günümüzde yürütülmekte olan yoğun arkeolojik keşifler sonucunda Filisti maddi kültürünün, MÖ X. yüzyıl sonlarında neredeyse ortadan kaybolan Kenan, Mısır ve Ege unsurlarını birleştiren birçok yönü ortaya çıkarılmaktadır. Dolayısıyla Filistiler kültürel ve toplumsal asimilasyon yoluyla kısmen Samileşirler, kendi dillerinden ve yazılarından vazgeçerek komşularının ifade araçlarını benimserler. Filisti kültürünün MÖ XI ile X. yüzyıllar arasında geçirdiği kültürel değişim, Gat'ta (Tell es-Safi) yapılan arkeolojik kazılarda çok iyi belgelenmiştir; burada bulunan ve tabakalanmaya dayanarak MÖ 950'ye tarihlenen *ostrakon*'un [üzerine yazı yazılan çömlek kırığı] üzerinde iki Filisti adı (Kitabı Mukaddes'teki Golyat adına benzer adlar), Fenikelilerle Aramilerin kullandığı yazıya göre daha geç bir versiyon gibi görünen lineer Ön-Kenan yazısıyla yazılmıştır.

Filistilerin bilinen son epigrafik anıtı, Ekron'da (Tel Mikne) bulunan, taş üzerine oyulmuş bir adaktır; burada şehrin MÖ 604'te Babilliler tarafından yerle bir edilmesinin arifesinde son kralın soyu aktarılmıştır:

"Ya'ir'in oğlu Ada'nın oğlu Yasid'in oğlu Pady'nin oğlu, Ekron efendisi Akish tarafından hanımı Ptnyh (?) için yaptırılan tapınak. Ptnyh onu kutsasın ve korusun, ona uzun bir hayat versin ve toprağını kutsasın".

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Yeni Hitit Krallıkları ve Arami Devletleri, s. 204; İsrail ve Doğu Akdeniz, s. 213; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi, s. 161

Assur, Babil, Elam

Giancarlo Lacerenza

MÖ XII ile VII. yüzyıllar arasındaki dönem Assur'la Babil arasındaki ihtilaflarla ve sürekli iniş çıkışlarla geçer; bazıları muhteşem, bazıları sefil bir takım şahsiyetler, büyük krallar ve tahtı zorla ele geçirenler birbirini izlerken Mezopotamya'nın son büyük krallıkları gelişir ve sonraki yüzyıllarda öncelikli bir rol oynayacak olan Elam giderek güçlenir.

İmparatorluklar Arası Çatışmalar

MÖ XII. yüzyılda Assur İmparatorluğu da, kısmen I. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 1233-1197) tahta çıkarken çektiği zorluklar olmak üzere çeşitli nedenlerden kaynaklanan bir gerileme döneminden geçer. Batıya doğru genişleme, özellikle Deniz Kavimlerinin önemli bir rol oynadığı yoğun göç hareketlerinden dolayı güçlüklerle karşılaşırken, doğuda da durum zorlaşır çünkü Babil bölgesi, Assurluların II. Meli-Şipak ve I. Marduk-apla-iddina'ya haraç ödedikleri Kassit hanedanı ve Orta Elam hâkimiyeti döneminden sonra II. İsin hanedanı ve özellikle dördüncü kralı I. Nebukadnezzar'la (MÖ 1124-1103) yeniden güçlenir. Ancak Nebukadnezzar Assur kralı Assur-res-işi (MÖ 1200-1100) tarafından yenilgiye uğratılır ve Assur kralının oğlu I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) önce kuzeye, sonra kuzeybatı ve batıya, Hitit ve Fenike bölgelerine seferler düzenler ve başarılı olur, Arwad, Biblos ve Sidon gibi şehirleri haraca tabi tutar; daima kesin sonuçlar elde etmese de, bu seferlere bu dönemin başlıca kaynağı olan bazı kuruluş metinlerinde büyük önem verilir. I. Tiglat-pileser krallığının XXI. yılında doğuya, Babil'e birkaç defa sefer düzenler ve oğullarından birinin Babilliler tarafından öldürülmesinin intikamını alır; her ne kadar ülkeyi gerçek anlamda ele geçiremese de, en azından propaganda amacıyla kullanacağı "Sümer ve Akkad kralı" unvanını alması mümkün olur.

Ancak valileri bazen "kral" unvanı taşıyan (örneğin Mari'de) eyaletler şeklinde düzenlenmiş olan yeni imparatorluk, beceriksiz krallardan ve özellikle dış kaynaklı baskılardan dolayı pek uzun süreli olmayacaktır. Kuzeyde Urartularla çatışmalardan dolayı zayıflayan Assurlular ülke içinde Aramilerin demografik baskısını kontrol altına alamaz ve girdiği uzun karanlık dönemden ancak MÖ X. yüzyıl sonlarında, II. Adad-nirari (MÖ 911-891) ülkeyi yeniden birleştirip, ülke topraklarını genişletmeme pahasına da olsa Aramiler üzerinde yeniden hâkimiyet kurmayı başardığında çıkar.

Babil'e gelince, MÖ XII. yüzyılda siyasi tarihi giderek Assur'a bağımlı hale gelir ve dönem dönem doğuda Elam'ın da müdahalelerine uğrar. Kassitlerin Babil üzerindeki uzun süreli hâkimiyetinden sonra, İran yaylasında (ve günümüzde İran olan bölgenin güneybatısında) yer alan bu ülke, Mezopotamya'nın tarihi ve Assur-Babil arasındaki etkiler üzerinde bir süre boyunca etkili olur. MÖ XII. yüzyılda Orta Elam Krallığı I. Şutruk-Nahhunte (MÖ 1185-1155) tarafından kurulan hanedan yönetiminde en müreffeh dönemini yaşar ve Sippar, Eşnunna ve Kassitlerin Babil'in yanı sıra başkent olarak kullandığı Dur-Kurigalzu ülke topraklarına katılır. Babil'in kuzeydoğu bölgesinin kontrolünü alan II. Kutir-Nahhunte nihayet Kassit hanedanına son vermeyi başarır. Babil'in tamamını istila eden Kutir-Nahhunte, Hammurabi'nin Kanunlarını içeren stel, Akkadlı Naram-Sin steli ve tanrı Marduk'un heykeli gibi Mezopotamya uygarlığının sembolik değeri yüksek çeşitli anıtlarını Susa'ya taşır. Ancak bu parlak devir sadece birkaç yıl sürer ve İsin hanedanıyla Babil yeniden canlanır ve hem

Assurlulara, hem de Elamlılara karşı koyar. II. İsin hanedanının üçüncü kralı Ninurta-nadin-şumi, Assur topraklarında Arbela'ya [Erbil] kadar ulaşmayı başarır, oğlu I. Nebukadnezzar ise (MÖ 1125-1204), Ulaya Nehri yakınlarında gerçekleşen zorlu bir mücadele sonucunda Elamlıları nihai olarak yenilgiye uğratır. Nebukadnezzar Susa'ya kadar ilerler ve halkının bağımsızlığını elde etmenin yanı sıra Marduk heykelini geri alıp vatanına geri getirerek hem Babil tanrılarının başında Marduk'un yer aldığını (*Enuma Eliş* adlı ünlü *Yaratılış Destanı* muhtemelen bu dönemde yazılmıştır), hem de ülkeyi kurtaran kral olarak kendini kabul ettirir. Bütün bunlar, Nebukadnezzar'ı konu alan ve kaderini Marduk'un kaderiyle bağdaştıran, dolayısıyla da kralın rolüyle en yüce varlığın rolünün tek bir siyasi-teolojik ideolojide birleştiren bazı epik metinlerin de yardımıyla gerçekleşir.

Propagandaya ve halkın gözündeki imgesine büyük önem veren yeni Babil kralı yazıtlarda kendinden "Amori fatihi" ve "Kassitlerin yağmalayıcısı" gibi sıfatlarla söz ettirir, ama elde ettiği zaferlere rağmen, oldukça zayıf olan kaynaklarda görüldüğü üzere, hâkimiyeti altındaki toprakların durumu çok parlak değildir. Belli başlı ulaşım yolları çökmüştür veya kötü durumdadır, Hititlerle ve Mısır'la ticari ilişkiler neredeyse yok olmuştur, önü alınamaz gibi görünen demografik çöküşle maddi kaynaklardaki azalma da sulama sisteminin ve kanal bakımının etkili bir şekilde sürdürülmesini engellediğinden tarım çökme noktasına gelmiş, halkın geniş kesimlerinin ekonomisi de sırf geçim düzeyine indirgenmiştir. Ancak kültür alanında bazı gelişmeler yaşanır; I. Nebukadnezzar dönemi araştırmalara önem verilmesiyle ve Sümerceden tercümelere yeniden başlanmasıyla bilinir.

MÖ I. binyılda Babil

Babil'in MÖ XI ile VII. yüzyıllar arasındaki tarihi pek iç açıcı değildir. I. Nebukadnezzar'ın varisleri anlaşmaya varamazlar ve çeşitli karışıklıklardan sonra tahta Arami kökenli Adad-apla-iddina (MÖ 1068-1047) çıkar. Bu kralın kökeni önem taşır, çünkü onun döneminde Aramilerin göçleri ve saldırıları yoğunlaşır ve Aramiler birkaç kuşak içerisinde ülkeye yerleşip özellikle Aşağı Mezopotamya'nın demografik dokusunun önemli bir unsuru haline gelirler. II. İsin hanedanının son kralı olan Nabu-şumu-libur'u (MÖ 1033-1026) izleyen yeni hanedan güney kökenlidir ve Deniz Ülkesinin İkinci Hanedanı (MÖ XI. yüzyıl) olarak bilinir.

Babil batı cephesinde Assurluların saldırılarının hedefi olmaya devam eder, çünkü Assurlular bu toprakları ilhak etmenin getireceği siyasi ve kültürel prestijden vazgeçmek istemezler. Ama bu arzuları ancak aralıklı olarak gerçekleşir. II. Adad-nirari yönetimindeki saldırılardan sonra II. Tukulti-Ninurta'nın ordusu MÖ 885'te Babil bölgesini daha derinlemesine istila eder, ülkeyi yağmalayarak ve haraca bağlayarak zayıflamasına neden olur. Gerginliklerin yatıştığı

bazı anlara rağmen – örneğin Nabu-apla-iddina döneminde Ebabbar tapınağında kült faaliyetlerinin canlandığı bilinir – Marduk-zakir-şumi'nin (MÖ 854-819) aile içindeki hanedan gerginliği durumu büsbütün zorlaştırır: Marduk-zakir-şumi kardeşinden kurtulmak için Assurlulara başvurur ve bu sıra dışı rolü bahşettiği III. Şalmaneser (MÖ 858-824) ülkeye yeniden barış getirir. Babil kralı bu iyilik karşılığında V. Şamşi-Adad'a (MÖ IX. yüzyıl) zor anlarında destek olur, ancak MÖ 814'te Babil'i istila ederek bu bölgenin uzun çöküş dönemini başlatan da Şamşi-Adad'dır. Bölge, Pulu şeklinde yerel bir hanedan adı alacak olan III. Tiglat-pileser (MÖ 774-727) döneminde doğrudan Assur hâkimiyetine girişi dışında neredeyse Keldanilere teslim edilir.

Elam ve Babil'in Yeniden Doğuşu

MÖ VIII. yüzyıl sonlarında Keldani Marduk-apla-iddina (MÖ 721-710) çeşitli müttefikler sayesinde Assurluları ülkeden uzak tutmayı başarır. Önceleri Elam'a sığınmak zorunda kalır ve burada Khumbanigaş'ın (MÖ 742-717) desteğini alır, ama sonra Babil'i, şehre büyük bir şiddetle boyun eğdirecek olan Sanherib'e bırakmak durumunda kalır. Sonraki dönemde Assurlularla Keldaniler dönüşümlü olarak bölgenin hâkimiyetini ellerinde bulundururlar ve Keldani döneminde Elamlılar da etkilerini hissettirir. Babil'in MÖ 689'da yerle bir edilmesi şehrin sonu anlamına gelmiş gibi görünür ve yakın çevresi Assur yıllıklarına göre "bir bataklığa benzer". Ancak Sanherib, belki de dini ilkelerinin etkisiyle şehri yeniden canlandırır ve başına vali olarak oğlu Esarhaddon'u (MÖ 680-669) getirir. Assur tahtına çıktıktan sonra da Babil bölgesini unutmayan Esarhaddon, Borsippa, Nippur, Sippar ve Uruk'un da dâhil olduğu bölgede çeşitli görkemli kamusal yapılar yaptırır, saray ve tapınakları yeniden inşa ettirir ve oğlu Şa-maş-şumu-ukin'i bölgeye vali olarak atar. Kardeşi Assurbanipal'e başkaldırı başarısızlığa uğrayınca Şa-maş-şumu-ukin'in yerini alan Kandalanu adlı birinin, yeni, yerel bir hanedan adı alan Assurbanipal'in bizzat kendisi olduğu sanılır.

Sonraki yıllar konusundaki bilgilerimiz muğlaksa da, yeni Babil kralı Nabopolassar'ın (MÖ 625-605) tahta çıkışıyla kriz dönemi sona erer; yeni kral, Assurluların önü alınamaz çöküşünden yararlanarak Medlerle ittifak halinde MÖ 612'de Assur'u ve Ninova'yı ele geçirir ve imparatorluğu ortadan kaldırır. Böylece ortaya çıkan Yeni Babil İmparatorluğu bir yüzyıldan az sürecek (MÖ 625-539), ama Yakındoğu'nun kültürel tarihindeki mirası çok daha uzun süreli olacak, derin bir iz bırakacaktır.

Elam'a gelince, hem Babillilerle, hem de Assurlularla uzun süren bir ihtilaf döneminden sonra yeni Elam Krallığı iç savaş sonucunda daha zayıf düşer ve şartlar, Susa şehrinin MÖ 647'de Assurbanipal tarafından yağmalanmasını kolaylaştırır. Şehrin yağmalanması ünlü bir kabartmada tasvir edilmiş, Assurbanipal yıllıklarında da yüceltilmiştir:

"Ben, büyük ve kutsal şehir Susa'yı, tanrıların ikametgâhı ve inançlarının merkezini fethettim. Saraylarına girdim, altın ve gümüş dolu kasalarını boşalttım [...] Elam'ın tapınaklarını yerle bir ettim; tanrılarıyla tanrıçalarını dört bir tarafa saçtım; eski ve yeni kralların mezarlarını tahrip ettim, güneşe açtım, kemiklerini de Assur'a gönderdim. Elam'ın eyaletlerini de ortadan kaldırdım, topraklarına tuz ektim." Bundan birkaç yıl sonra, MÖ 640'ta son Elam kralı III. Khumma-khaldash yakalanır ve sonraki yıllarda krallık sayısız küçük özerk oluşuma bölünürken Anşan Krallığına (Elam'ın ilk başkenti) hâkim olan Akhaimenidler giderek güç kazanır ve MÖ 540'ta başkenti de kontrollerine alırlar.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü, s. 197; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Babil ve Assur, s. 181; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Babil ve Sümerlerin Mirası, s. 126; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Yeni Babil İmparatorluğu: Siyasi ve Ekonomik Yapılar, s. 259; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385

Yeni Hitit Krallıkları ve Arami Devletleri

Giancarlo Lacerenza

Hitit İmparatorluğunun çöküşüyle yerel Yeni Hitit krallıklarının yeni sosyopolitik oluşumları ortaya çıkar. Bu yeni ortamda Aramiler Suriye'de düzenli bir askeri güç olarak kendilerini kabul ettirirler ve geriye, bereketli hilale olağanüstü uzun bir süre ve çok yaygın olarak kullanılacak olan Arami dilini bırakırlar.

Hatti'nin Sonu ve Dönüşümü

Uzun bir süredir zayıf düşen, ciddi bir ekonomik krizle salgın hastalıkların etkisinde olan ve idari açıdan asgari düzeye inen (II. Şuppiluliuma başta olmak

üzere son krallar kendi ileri gelenlerinin ve vassal devletlerin bile sadakatinden emin olamaz) Hitit İmparatorluğu MÖ 1180-1170 civarında, Deniz Kavimlerinin de etkisiyle yıkılır; bir Hitit kralının (belki de II. Şuppiluliuma'nın kendisi) Deniz Kavimleriyle Alaşiya'da (Kıbrıs) karşı karşıya gelmiş olması mümkündür.

İmparatorluk ortadan kalkarken, eski başkent Hattuşaş belki de sarayın daha güvenli bir yere taşınması için terk edilir. Ama Hitit uygarlığı MÖ XII ile IX. yüzyıllar arasında Kappadokia, "Aşağı Ülke" (Tabal; Kitabı Mukaddes'te Tubal), Kilikia (Khilakku, Que), Suriye (Khattina, Karkamış, Hamath-Lu'aş) ve Fırat'ın yukarı çığırı (Gurgum/Pyramos, Kummuh/Kommagene, Melid/Malatya) arasına dağılmış halde çeşitli küçük "Yeni Hitit" devletlerinin kurulmasıyla yeniden canlanır. Bu canlanma sonucunda özellikle kuzeydeki Yeni Hitit krallıklarında Hitit hiyerogliflerinin epigrafik kullanımının mühürleri ve bunların yanı sıra kamusal yazıtlarda çivi yazısının yerini almaya başlaması, bu yeni bölgesel düzenin bağımsız ve "yerel" özelliğini, soyunu ve prestijini vurgulayıcı niteliktedir. Öte yandan bu yazıtların dili bazen Hititçeden çok Luviceye yakındır (ve bu dil-yazı bileşimi "hiyeroglifik Luvice" olarak bilinir), ancak verilerimiz, bazılarına göre etnik nedenleri olan, başkalarına göre ağırlıklı olarak sosyo-kültürel bir değişime bağlı olan bu dilsel değişimin niteliklerini tespit etmek açısından yeterli görünmemektedir.

Yazılı kayıtların ve arkeolojik bulguların azlığı, MÖ XII-X. yüzyıllarda bölgedeki durum konusunda yeterince açıklayıcı bir tablo oluşturmamıza izin vermez. Suriye bölgesinde Yeni Hitit merkezlerinden Karkamış konusunda hatırı sayılır düzeyde bilgiye sahibiz, çünkü şehrin MÖ 1150 ile Assur kralı II. Sargon tarafından fethedildiği ve halkının sürülüp yerine Assurluların yerleştirildiği 717 yılı arasında kalan döneme dair elimizde bol miktarda veri ve epigrafik kaynak vardır. Yine tarihi konusunda bir miktar bilgi sahibi olduğumuz, Orta-Batı Suriye'de, Orontes Nehri kıyısındaki Hama MÖ XI-X. yüzyıllarda Aramilerin eline geçer. MÖ IX. yüzyıl ortalarında, özellikle III. Şalmaneser döneminde Assurluların baskısı giderek artar: ancak Assurluların düzenlediği çeşitli seferler Suriye'den çok kuzeyde başarılı olur ve Hama gibi bazı merkezler saldırılara karşı koymayı başarır. Assur kayıtlarında ve Urartu yazıtlarında (Urartular MÖ VIII. yüzyıla kadar kuzeye bir dereceye kadar hâkimdir) en iyi bilinen Yeni Hitit merkezlerinin yanı sıra, Kuzey Suriye ile Kilikia arasındaki bölgede yer alan, pek tanınmayan ve yerinin belirlenmesi zor olan küçük devletler de kayıt altına alınmıştır.

Özellikle Suriye bölgesinde yer alan bazı küçük krallıklarla devletlerin Hitit mi yoksa Arami kökenli mi olduğunu tespit etmek son derece zordur. Bazı yazıtlarda (örneğin günümüzde Zincirli olan Sam'al ve Hama) Hititçeyle Aramicenin bir arada bulunması, bu kültürlerin yan yana var olduğunu, hatta ikidillilik durumunun söz konusu olduğunu açık bir şekilde gösterir. Ancak birden fazla epigrafik dilin varlığı sadece Luvice, Hititçe ve Aramice için geçerli değildir;

MÖ IX ile VII. yüzyıllar arasında Fenike dilinin de belli bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. MÖ IX. yüzyıl sonlarında Sam'al kralı Kilamuwa, Assurluların ittifakıyla Danunalara karşı kazandığı zaferle de övündüğü, Fenike dili ve yazısıyla uzun bir yazıt diktirir. Ondan birkaç on yıl sonra Karatepe kralı Azitawanda (MÖ VIII. yüzyıl) Karatepe Kalesini inşa ettirirken diktirdiği iki dilli (Fenikece ve hiyeroglif Hititçesi) anma yazıtında "Mupşu soyundan", yani Yunan kaynaklarına göre Kilikia'daki çeşitli şehirlerin efsanevi kurucusu, kâhin Mopsos'un soyundan geldiğini de öne sürer. Yine Azitawanda soyuna-kalesine ait bir başka çok önemli alçak kabartma dizisi, Yeni Hitit sanatını en iyi temsil eden örneklerden olup Mısır, Assur ve Arami figüratif unsurlarının bir sentezini sunar. MÖ VII. yüzyıla kadar yerel krallar ve valiler tarafından Luvi-Fenike ve Fenike dillerinde yaptırılan çeşitli yazıtlar da Kilikia kökenlidir.

Yeni Hitit krallıklarının Yeni Assur İmparatorluğunun ortaya çıkmasıyla son bulduğu anlaşılmaktadır: Urartu'nun MÖ 743'te III. Tiglat-pileser'in ordusuna teslim olması Assurluların işini kolaylaştırır ve MÖ 710'da II. Sargon döneminde bu krallıklar birer eyalet haline gelir, ancak imparatorluğun çöküşüyle bağımsızlıklarını yeniden kazanırlar.

Aramilerin Ortaya Çıkışı

Şu ana kadar sıklıkla adı geçen Aramilerin henüz tarihi ve kültürel görünümünün belli başlı özellikleri belirtilmemiş, MÖ II ile I. binyıllar arasında Suriye-Mezopotamya bölgesinin tamamını, Anadolu'nun da bir kısmını ilgilendiren bir genişleme ve güçlenme sürecinin başrol oyuncusu olan bu halk hiçbir zaman "Aram" adı altında üniter bir devlet oluşturmamıştır. Aramilerden ilk olarak MÖ XI. yüzyıl sonlarına doğru, I. Tiglat-pileser'in yıllıklarında, Assur ordusunun "Hatti ülkesinde Karkamış'a kadar" kovalamak zorunda kaldığı silahlı bir göçebe topluluk (*aḫlamu*) olarak söz edilmiştir. Bu dönemde Suriye-Arabistan çölünün kuzey kısmıyla Dicle ile Fırat'ın orta çığırı arasındaki stepler arasında kalan bölgenin, genel anlamda, Mezopotamya kaynaklarında sözü edilen ve Aramilerle ortak özellikler teşkil eden, onlarla isimleri ve dolayısıyla dilsel açıdan da en azından kısmi bir devamlılık sergiledikleri görülen halklardan MÖ III. binyıl sonlarında Amorilerin ve daha sonra dış gözlemciler (yani Assurlular, Hititler ve Babilliler) tarafından tanımlandığı varsayılan toplulukların temsilcileri olan Sutilerin bölgelerine tekabül ettiği görülür.

"Aramiler"in ilk yerleşim girişimi MÖ X. yüzyıldan itibaren Fırat Nehrinin orta-yukarı çığırında görülür: daha önceden var olan devlet oluşumlarının ortadan kaybolmasından sonra boş kalan veya terk edilen kentsel merkezler veya alanlar iskân edilir ve her alan belirli bir kurucunun veya kahramanın "evi" (*bitu*) olarak tanımlanır. Bit-Aguşi (Halep bölgesi, Arpad merkezli), Bit-Zamani (Güney Dicle bölgesi), Bit-Bahiyani (Tell Halaf bölgesi, eski Guzana), Bit-Adini (Karkamış bölgesi) vs. gibi isimler alan bu bölgeler ve şehirler hakkında bil-

gilerin verildiği Assur yıllıklarında bu ilk aşamada en önemli devlet oluşumu olarak Bit-Adini'den söz edilir ve MÖ IX. yüzyılın ikinci yarısında onunla uzun uzun savaşılır. Bu dönemde buradan daha güneyde, Şam bölgesinde yeni bir hanedan ortaya çıkar; Kitabı Mukaddes'teki "Aram" soyundan, Kral I. Barhadad'ın Fenike tanrısı Melkart'a adadığı, bölgenin en eski Aramice yazıtında da söz edilir. Ancak MÖ 870'e tarihlenen en eski Arami resmi epigrafik belge, Tell Fekheriye'de (Bit-Bahiyani'deki Sikan) bulunan, üzerinde Assurca ve Aramice olmak üzere iki dilli bir adak yazıtı bulunan bir heykeldir; bu yazıtta Guzana'nın Arami valisi (adı sadece Arami versiyonunda "kral" olarak geçer), tanrı Adad'ın yerel tapınağındaki çeşitli kült eşyalarının kutsandığını anlatır. Tarihi tam olarak belirlenemese de, en erken MÖ IX. yüzyıl sonlarında Pukudu, Gambulu ve Ru'ua gibi Arami kabilelerinin veya klanlarının Mezopotamya'nın güneydoğusuna doğru göç ettiği tespit edilmiştir; Babil bölgesinin tarihinde önemli bir rol oynayacak olan Kaldayyu, yani Keldanilerin kökeninin de bu topluluklar olduğu sanılır (bazı araştırmacılar ise, Keldanilerin kökeninin belirsiz olduğunu veya Orta Arabistan gibi apayrı bir bölgeden geldiklerini öne sürerler).

Epigrafi ve Dil

Arami devletlerinin MÖ IX ile VIII. yüzyıllar arasındaki epigrafik kayıtları çok zengin olmasa da anlamlıdır, çünkü elimizdeki metinler Hamath-Lu'aş kralı Zakur (MÖ y. 810), Arpad kralı Mati''el (MÖ y. 750: Sefire yazıtı olarak bilinir) ve Sam'al kralı Bar-rakib'e (MÖ y. 735) aittir. Bazıları oldukça kısa olan tüm bu yazıtlar, özel bir nedenden dolayı ilginçtir: örneğin en uzun metinlerden biri olan Sefire'nin yazıtında üç stel üzerinde Arpad kralı Mati''el ile muhtemelen Katka'nın Assurlu valisi olan Bar-Gaya arasındaki ittifak antlaşmasının metni verilmiştir; antlaşmayı himaye etmeleri için çağrı yapılan tanrıların ağırlıklı olarak Mezopotamya kökenli olması ilginçtir. Bu dönemde bile bazı metinlerde Aramice ile Akkadcanın bir arada kullanılması veya iki dilden kelimelerin birbirinin yerini alabilmesi, Aramicenin Suriye-Mezopotamya bölgesinin tamamında gündelik iletişimde ve uluslararası dil olarak giderek artacak olan öneminin yanı sıra, Aramice ile Assurca arasındaki karşılıklı etkileşimin habercisidir. Bu sürecin eşlik ettiği Assur toplumunun kısmi ama çapraz Aramileşme sürecinde çeşitli asimilasyon yöntemler sonucunda orduda, kâtipler, rahipler ve kâhinler arasında, hatta sarayda bile Aramilerin sayısı giderek artar. MÖ VIII. yüzyıl sonlarından itibaren Aramice resmen imparatorluğun ikinci dili haline gelir.

Yukarıda söz edilen, Sur'un en önemli tanrısı Melkart'a adanan Bar-hadad'ın yazıtı, Şam Krallığındakiler başta olmak üzere Aramilerin erken dönemden itibaren batıya doğru yayılmaya başladığını, bu sürecin Kenan Ülkesi'nin kıyılarıyla sınırlı kalmadığını, Ege ve Batı Akdeniz'e kadar uzandığını, amacın koloni kurmak değil de ticaret yapmak olduğunu ve kültürel yansımalarıyla da

karşılaştığını teyit eder. Kitabı Mukaddes'te (1-2 Krallar) birkaç defa adı geçen, MÖ IX. yüzyılda yaşamış Şam kralı Haza'el'den Samos'taki Hera Tapınağında ve Euboia'da, Eretria'daki Apollon Tapınağında bulunan yazıtlarda söz edilmiş olması, MÖ VIII. yüzyılda Sybaris'e ve Pythekousai'ya (İschia) kadar ulaşan Aramilerin Batıdaki çeşitli epigrafik izlerinin en eskisidir. Haza'el adı, Yukarı Suriye'de, Arslantaş'ta (eski Khadatu) bulunan, fildişinden bir süsleme levha üzerinde de yer alır. Bu dönemde Assur kaynaklı metinlerde de Arami krallıkları konusundaki kayıtlarda büyük bir artış kaydedilir.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü, s. 197; Fenikeliler ve Akdeniz'de Kolonizasyon, s. 208; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Hitit İmparatorluğu ve Mısır'la Çatışma, s. 176; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar, s. 135; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Hattuşaş, Hitit Başkentinde Sanat ve Mimari, s. 347

Fenikeliler ve Akdeniz'in Kolonileşmesi

Giancarlo Lacerenza

MÖ II ile I. binyıl arasında, Mezopotamya'daki imparatorlukların kendi aralarında ve Mısır'la olan mücadeleleri devam ederken, kıyı şehirlerinin gelişimine elverişli şartlar gelişir; bu şehirler, Fenikelilerin Akdeniz'deki büyük maceralarının ve Batı Akdeniz'in çehresini köklü bir şekilde etkileyecek olan kolonilerinin başlangıç noktasını teşkil eder.

Kenan Ülkesi

MÖ XII ile XI. yüzyıllar arasında, Kenan bölgesiyle Ürdün bölgesinin tamamı arasında kalan alan, civardaki imparatorlukların çöküşünden farklı şekillerde etkilenir, örneğin kıyı bölgesinde kayda değer bir ekonomik gelişme süreci yaşanır. Fenikeliler bu gerçekliğe aitse de, görünümlerini ünitermiş gibi sunmak eğitim alanında bugüne kadar çok kullanılan, kısmen meşru bir eylemse de,

metodolojik açıdan o kadar doğru olmaması muhtemeldir. Nitekim Suriye-Kenan kıyılarında yer alan ve özerkliklerini gururla savunan çeşitli şehir devletlerinin tarihi birbirinden çok farklıdır; daha sonra daha geniş idari yerleşimler şeklinde birleşecek olan bu şehirlere önce Yunanlar, sonra da Romalılar ortak bir terimle "Fenikeliler", yani mor boyanın ülkesinden gelen halk (Yunancada *phoinikie*, Nuzi metinlerinde *kinaḫḫu*) adını verir. Aslında Fenikeliler Sidonlulardan, Surlulardan, vs. başka bir şey değildi. Bu durumda burada ve başka yerlerde Fenikelilerden söz edilmeye devam edilirse de bunun tek nedeninin kapladıkları alanın sınırları içerisinde kalan belirli şehirlerin etnik, dilsel ve kültürel benzerlikleri olduğu göz önüne alınmalıdır; kuzey sınırını Tell Sukas'ın teşkil ettiği bu bölgedeki en önemli merkezler Arwad/Arados, Gebal, Sur ve Sidon olup onları önemleri çeşitli dönemlere göre değişen Simira, Tripoli, Beritos, Sarepta, Dor ve gibi başka şehirler izler, güney sınırında da Akko şehriyle Carmelo burnu yer alır.

MÖ II. binyıl sonlarına kadar, Kenan Ülkesi kıyısında Fenikeli olarak adı geçen – Gebal (Akkadca kaynaklarda Gubla, Yunan kaynaklarında Biblos) gibi bazıları son derece eski olan – şehirler aslında Suriye'nin iç bölgelerindeki sosyo-kültürel oluşum bütününden farklı özelliklere sahip değildirler. Ama MÖ y. 1200'den itibaren bu şehirler Mısır'ın zayıflamasından ve Deniz Kavimlerinin saldırılarından yararlanarak kısa sürede kendi kimliklerini inşa etmeyi veya güçlendirmeyi başarırlar. Bir avuç şehir, denizcilikte usta olmaları, her yere kolaylıkla ticaret ve üretim merkezleri kurmaları ve başka yerlere ait önsezileriyle keşifleri kendi kültürel nitelikleri altında birleştirme becerileri sayesinde Akdeniz ekonomisinin tamamı açısından büyük önem taşıyan çeşitli ticaret ve takas türleri alanına hâkim olmayı, hatta üzerlerinde mutlak kontrol sahibi olmayı başarır. Bu sürecin sonucunda, en azından civardaki oluşumların tarihine kıyasla, hatırı sayılır bir refah ve zenginliğe ulaşılsa da, bu şehirlerin hâkim olduğu toprakların yüzölçümü uzun bir süre boyunca oldukça sınırlı kalır: Kitabı Mukaddes'te Kena'an (Kenan) adı verilen, Suriye ile deniz arasında yer alan ince toprak şeridinin kuzeydoğusunda doğal sınırların yanı sıra Aramiler (Fenike öncesi Ugarit'e komşu bölgeye artık sahip değildirler), güneyde de Mısır'ın uzun süredir hedef aldığı topraklar veya Thekerler/Tjekerler (Deniz Kavimlerinden biri), Filistiler ve de İsrailliler gibi yerel veya etnik halkların yaşadığı bölgeler yer alır. Bu halklar, Aşkalon'a yeni yerleşmiş Filistilerin Sidon'u yerle bir ettiği zaman olduğu gibi, bazen Fenike şehirlerinin hayatı üzerinde baskı yaratırlar.

Deniz Kıyısında bir Uygarlık

Fenike şehirleri, zenginlikleri, diplomatik becerileri ve bazen kıyıya yakın küçük adalar (Sur) veya denize bakan burunlar (Sidon) üzerindeki elverişli konumları sayesinde (bu yerleşim modelleri Batıdaki kolonilerde de uygulanacaktır), MÖ VIII. yüzyılda Yeni Assur istilalar sonucunda civar oluşumların

çöktüğü dönemlerde bile özerkliklerini korumayı başarırlar. Bu şehirlerin konumları, doğal olarak denizcilik faaliyetlerine eğilimli olmalarını kolaylaştırır, ancak bu şehirler ayrıca hem bitmiş ürün imalatında, hem de tarım ve inşaat alanlarında çeşitli üretim ve teknoloji türlerinde çok yüksek düzeylere ulaşırlar. Örneğin Kitabı Mukaddes'in yazarları Fenike şehirlerinin sakinlerine fazla sempati beslemese de, Kudüs'te Davut'un sarayının ve Süleyman'ın tapınağının yapımında kullanılan malzemenin, işgücünün ve mühendislik becerilerinin Sur kaynaklı olduğunu ilan ederek (2. Samuel 5:11; 1 Krallar 5) Surluların yapı inşası alanındaki becerilerine tanıklık ederler. İsrail'deki ilk saray inşasıyla ilgili bu veri gerçek olsun, efsanevi olsun, bölgede bol miktarda odun bulunması (örneğin Lübnan'ın ünlü sedirleri) ve örneğin I. Tiglat-pileser'in adamlarının Arwad, Gebal ve Sidon'dan kereste satın aldığını (MÖ y. 1100) gösteren çeşitli tanıklıklar, bu verilerin ardındaki varsayımları teyit eder. Aynı döneme ait ünlü bir Mısır edebi metninde anlatıldığı üzere, Wen-Amon adlı karakter de aynı amaçla Gebal'e gider ve kral Zakerba'al'ın huzuruna kabul edilirken "başının ardında denizin kocaman dalgaları kıyıda kırılır".

Şehirler ve Ticaret İlişkileri

Fenikelilerin adı, denizcilik ile ithalat ve ticaret faaliyetlerinin yanı sıra, özellikle lüks tüketim ürünleri alanında, imalatı bir bölgenin adını belirlemiş olan mor boya ve cam gibi hammaddelerin dönüşümü ve ihracatıyla bağdaştırılır. Alfabe öncesi lineer yazının geliştirilip yayılması da Fenikelilere atfedilir. Tüm zamanların en önemli Fenike şehirlerinden biri olan Sur'un etkili bir imgesinin yer aldığı Peygamber Hezekiel'in kitabında şehir, büyük bir ticaret gemisiyle kıyaslanır ve ticari ilişkiler ağındaki ülkelerin çok değerli bir "katalog"u sunulur:

"Rodos halkı seninle ticaret yaptı. Birçok kıyı halkı senin müşterindi. Senden aldıkları mala karşılık Fildişi ve abanoz verdiler. Sende çok çeşit ürün olduğundan, Edom seninle ticaret yaptı. Mallarına karşılık sana firuze, mor kumaş, işlemeli giysiler, ince keten, mercan, yakut verdiler. Yahuda ve İsrail seninle ticaret yaptı. Mallarına karşılık sana Minnit buğdayı, darı, bal, zeytinyağı, pelesenk verdiler. Ürünlerinin çeşitliliği, malının bolluğundan ötürü Şam seninle ticaret yaptı. Mallarına karşılık sana Helbon şarabıyla Sahar yünü, Uzal'dan getirilmiş şarap tekneleri verdi. Sana getirilen mallar arasında İşlenmiş demir, tarçın, güzel kokulu kamış vardı. Dedan halkı mallarına karşılık sana eyerlik kumaş verdi. Arabistan ve Kedar önderleri müşterindi, mallarına karşılık sana kuzu, koç, teke verdiler. Saba ve Raama tüccarları seninle ticaret yaptı, mallarına karşılık sana her çeşit baharatın en iyisini, değerli taşlar, altın verdiler.

Harran, Kanne, Eden, Saba, Assur, Kilmat tüccarları seninle ticaret yaptı. Pazarlarındaki mallara karşılık güzel giysiler, lacivert kumaş, işlemeler, sık dokunmuş, iplerle sarılmış renkli halılar verdiler. Ticaret gemileri senin mallarını taşıdı, denizin bağrında büyük yükle doldun." (Hezekiel 27:15-25).

Ancak bunca refaha, lükse ve elverişli şartlara rağmen, Fenike uygarlığının görünümü hakkındaki bilgilerimiz sadece arkeolojik buluntuların oluşturduğu maddi kültürden kaynaklanır. Bazı fragmanlar ve çeşitli dolaylı tanıklıklar yoluyla hatırı sayılır düzeyde olduğu sanılan edebi, dini ve tarihyazımsal metinler ve kamusal ya da kişisel olsun, hiçbir türde arşiv kaydı günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca, elde bulunan 6 binden fazla Fenike yazıtına rağmen, bazı dini ritüeller ve her şehrin kendi tanrılarına sahip olduğu dışında fazla bilgi sahibi değiliz. Sur'un en önemli tanrısı, "şehrin kralı" Melkart'tır; Gebal'da öncelikli bir konumda olan Ba'alat ("hanımefendi") ile El ve Adon'dan oluşan üçlü bir tanrı grubu, Sidon'da Astarte, Ba'al ("efendi") ve Eshmun'dan oluşan bir başka üçlü tanrı grubu vardır. Kartaca tanrılarının başında ise tanrıça Tanit ile Ba'al Hammon yer alır. Çeşitli tanrılara kutsal tepeler, kaynaklar ve ormanlar adanır: en yüce varlık sıklıkla belli bir yerin *ba'al*, yani "efendisi" olarak tanımlanır; diğer tanrılar arasında yıldız tanrıları (ay tanrısı Yarih; güneş tanrısı Şamoş; "Gökyüzünün efendisi" Ba'al-şamem) ve şimşek veya fırtına gibi (Reşef, Hadad) atmosferik olgularla bağlantılı tanrılar vardır.

MÖ IX. yüzyıl sonlarında Gebal'in önem kaybettiği ve muhtemelen hem önem, hem de büyüklük açısından "Fenike" şehirlerinin ilki olan Sidon'un Filistilerin yol açtığı yıkımdan sonra yavaş yavaş toparlandığı görülür; Klasik tarihyazımında kurucusu, Kitabı Mukaddes'te de, Davut ve Süleyman'la girişimcilik ilişkileri olduğu varsayılan Kral I. Hiram (MÖ 969-936) olarak verilen Sur da giderek gelişir. I. Hiram'ın MÖ 774 yılına kadarki haleflerinin sıralamasını aktaran Yahudi tarihçi Flavius Iosephus *Sur Yıllıkları* olarak bilinen Fenike kaynaklı belgelerden yararlandığını söylemiştir. Sur'un bu dönemiyle ilgili doğrudan kaynaklara sahip değiliz; daha kuzeyde yer alan Gebal kaynaklı bazı yazıtlar Sur hakkında bilgiler içerir: bunların arasında Kral Ahiram'ın (MÖ XI. yüzyıl) oğlu İttuba'al'ın babası için yaptırdığı lahit üzerine işlenen yazıt ile Kral Yehimilk'in (MÖ X. yüzyıl) ondan kısa bir süre sonra, MÖ 950'ye doğru en önemli yerel tapınağın yeniden inşası onuruna yaptırdığı yazıt bulunur. Bu ikinci yazıtta şöyle yazar: "Gebal kralı Yehimilk'in inşa ettiği tapınak: o, bütün tapınakların harabelerine yeniden hayat verdi. Ba'al-şamem, Gebal'in Ba'al'i ve Gebal azizlerinin meclisi Yehimilk'e uzun hayat ve Gebal üzerinde uzun yıllar (hâkimiyet) versin, çünkü o Gebal tanrılarının önünde adil ve dürüst bir kraldır".

Mısır'dan Assur Ülkesine

Firavun I. Şeşonk'un (MÖ 945-924) tahta çıkışıyla ve krallığı biterken, Mısır bir süreliğine bölgenin tamamının kontrolünü yeniden ele geçirir gibi görünür, ama bu, geçici bir durumdur, çünkü kısa süre sonra Fenike şehirlerinin yeniden hâkim hale geldikleri ve bu durumun bir yüzyıl kadar, yani III. Şalmaneser'in MÖ 852 ile 837 arasında Suriye'de yürüttüğü seferlere kadar sürdüğü anlaşılır. Bu olaylarla neredeyse aynı dönemde ve muhtemelen Assur'la ticaret krizinden

hemen sonra Fenikeliler Akdeniz'e yayılarak ticaret ve kolonileşme anlamında büyük bir hamle yaparlar (bazılarına göre onlardan önce Filistiler de benzer seferler gerçekleştirmiştir). Kuzey Afrika kıyılarındaki en önemli koloni olan Kartaca MÖ 814'te, o dönemde Kral Pygmalion'un (MÖ 820-774) yönetiminde olan Sur'dan ayrılanlar tarafından kurulur ve Fenike uygarlığının "batılı" varyasyonu olan Pön uygarlığı ortaya çıkar. Birkaç on yıl içerisinde Kıbrıs'tan Atlantik kıyılarına (Cadiz, Tanca, Lixus ve diğerleri), Kuzey Afrika kıyılarında (Kartaca'nın yanı sıra Kyrene, Cerbe, Leptis Magna, Naukratis, Utika, vs.), Sicilya'da (Mozia, Palermo, Solunto), Sardinya'da (Bithia, Cagliari, Nora, Sulcis, Tharros) sayısız Fenike ve Pön ticari üsleri ve kolonileri kurulur. Söz konusu merkezlerin listesi uzar gider: Ege'de Kythira, Rodos, Thassos, Telos, Thera; Akdeniz'in daha küçük adalarından Gozo, Lampedusa, Malta, Pantelleria; İspanya'nın doğusunda ve Balear adalarında Abdera, Baria, Cartagena, Malaga, Ibiza. Yukarıda da söz edildiği gibi, Fenikeliler bir süre boyunca (MÖ IX ile VIII. yüzyıllar) o kadar büyük önem taşır ki, dilleri bile çeşitli Yeni Hitit merkezlerinde ikinci, hatta bazen birinci epigrafi dili olarak kullanılır. Ancak MÖ VIII. yüzyıl ortalarına doğru Fenike merkezlerinin ekonomi açısından önemi ve fazlasıyla müreffeh olmalarından dolayı Assurlular haraçlarla yetinmekten vazgeçip bu toprakları ilhak etmeye karar verirler; bölgenin kuzey kısmı III. Tiglat-pileser döneminde bir Assur eyaletine dönüşürken, II. Sargon döneminde güney kısmı en azından görünürde özerkliğini muhafaza etmeyi başarır. Bir sonraki yüzyıl başlarında önce Sanherib, sonra da Esarhaddon dönemlerinde hem bazı başkaldırma girişimleri yaşanır, hem de Assurluların tepkisi giderek şiddetlenir ve örneğin Sidon, diğerlerine ibret olacak bir şekilde cezalandırılır: "Denizin ortasında yer alan müstahkem şehir Sidon'u yerle bir ettim; surlarını ve evlerini yıktım ve denize attım, bulunduğu yeri yok ettim. Ordumla karşılaşınca denize kaçan kralı Abdi-milkutti'nin kafasını kestirdim. Assur'da çok sayıda olan tebaasını sınır dışı ettim ve ülkeye bir hizmetkârımı vali olarak gönderdim (Assur Kralı Esarhaddon'un *Yıllıkları*'ndan)".

Kısa süre sonra sıra Sur'a gelir; şehrin son kralı I. Ba'al (MÖ 680-660) tahtında kalmayı başarır, ama her türlü yetkiden yoksun bırakılır. Fenike tarihinin ilk kısmı oldukça kötü biter: bölgenin kaderinde Assurluları Babilliler izler ve uzun süredir kralın değil de bir "hâkim" konseyinin yönetiminde olan Sur 13 yıl süren direnişin sonunda yeniden Babillilerin eline geçer.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü, s. 197; Yeni Hitit Krallıkları ve Arami Devletleri, s. 204; İsrail ve Doğu Akdeniz, s. 213; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Camın Öyküsü, s. 366

İsrail ve Doğu Akdeniz

Giancarlo Lacerenza

MÖ I. binyıl başlarında, İsrailliler adlı küçük bir ulus tarihinin ilk dönemini yaşar. Mısır'ın gölgesinde, Fenikelilerin etkisinde, kendilerinden çok daha güçlü Aramilerle ve civardaki başka birçok ulusla mücadele halinde ve önce Assurlular, sonra da Babillilerin baskısı altında olan İsrail sonuçta Babilliler tarafından askeri anlamda ezilir, ama sonradan şaşırtıcı bir şekilde, günümüze kadar canlı kalacak olan yeni bir kültürel fizyonomi geliştirmeyi başaracaktır.

Kökenlerinin Muğlaklığı

Son on yıllarda tarihyazımı, Yakındoğu'yu ele alırken Kudüs'ü hareket noktası olarak gören Kitabı Mukaddes'in bakış açısı büyük ölçüde aşılmıştır; nitekim artık, abartılı bir vurguyla da olsa, İsrail'in Suriye-Kenan bölgesinin tarihinde marjinal bir rol oynadığı, Bereketli Hilal'in tamamı ölçeğindeyse neredeyse hiç etkisinin olmadığı yeterince tekrar edilmiştir. Ancak İsrail ve Yehuda adlı o iki küçücük krallığın (ikincisinin ömrü sadece birkaç yüzyıl sürmüştür), Yahudilik ve Kitabı Mukaddes'in metninin çeşitli formülasyonları yoluyla bulunduğu eşsiz katkının Doğu, Akdeniz, Avrupa ve genel anlamda dünya tarihinde gelişiminde oynadığı rolün önemini reddetmek zordur. Dolayısıyla, çeşitli sınırlamalarına rağmen Kitabı Mukaddes sayesinde bu çok küçük bölge hakkında, daha büyük alanlar kaplayan çok daha önemli krallıklara ve imparatorluklara göre daha fazla bilgi sahibi olduğumuzu da göz önüne alarak, İsrail'in tarihine belirli bir yerin verilmesi gerekçeden yoksun değildir, ancak Yakındoğu'da çeşitli kültürlerle devletlerin fiili ağırlığı ve aralarındaki ilişkiler konusunda açık olmak gereklidir.

Kitabı Mukaddes, Eski İsrail'in güçlenmesini sağlayan olaylar konusunda, Kitabı Mukaddes temelli kronoloji doğrultusunda MÖ XV-XIV. yüzyılda gerçekleşmiş olabilecek, ama MÖ XIII. yüzyılın ikinci yarısından önce yer almış olması biraz zor olan Mısır'dan sürgünden itibaren "olayların tablosunu" sunar. Bu anlatımsal çizgi doğrultusunda (kavim liderleri dönemi konusundaki giriş bir yana bırakılırsa) olaylar Yahudilerin bir askeri lideri sayılabilecek olan Yoşiyahu'nun liderliğinde Kenan Ülkesi'ne gelişleri, çeşitli şehirlerin ele geçirilip yerle bir edilmesi ve böylece elde edilen toprakların kavimlerin sayısı, önemi ve rolü doğrultusunda 12 bölgeye bölünmesi şeklinde sıralanır. Kitabı Mukaddes dışındaki kayıtlardan elde edilen bilgiler bölük pörçük ise de, bu

tablonun teyit edilmesi ve bağlamının belirlenmesi açısından faydalıdır. MÖ II. binyıl başlarında Mısır'ın daha çok doğu yönündeki rakiplerine ve düşmanlarına yönelik lanetleme listeleri olan "lanetleme metinleri"nden, bu bölgede az veya çok önemli, krallar veya valiler tarafından yönetilen şehirlerle ilgili birçok yer ismi olduğu görülür; bu şehirlerin çoğu kuzeybatı Samicenin etkisini yansıtan adlara sahiptir, sıklıkla tanrının adını içerirler (El, Hadad) ve hiçbiri tipik bir Yahudi adı değildir. Birkaç yüzyıl sonrasında el-Amarna Mektupları (MÖ 1400-1350) bundan farklı, daha karmaşık bir gerçekliğe işaret eder: buna göre Kenan Ülkesi'nde bir dizi şehir devleti (aralarında o dönemde hakkında hiçbir şey bilmediğimiz Yebusilerin yaşadığı Kudüs de vardır) ile prensleri sürekli olarak ihtilaf halinde olan az çok özerk şehirler yer alır. Kayıtlarda, bu gerçeklik içerisinde Akkadca bir kelimeyle *ḫapiru* (veya *ḫabiru*) olarak tanımlanan göçebe toplulukların da olduğu görülür; bu toplulukların Yahudi (*'ivrim*) olması muhtemelse de, bu terimin başka dönemlerde ve bağlamlarda başka uluslar için kullanıldığı olmuştur.

İsrail adı ilk olarak, Teb ve Karnak'ta olmak üzere iki örneği olan Merneptah Steli (MÖ y. 1220) üzerindeki yazıtta geçer. Bu metinde Firavun Merneptah'ın Mısır dışında kazandığı bazı askeri zaferler konu edilir ve metnin sonuna doğru firavun, Kenan Ülkesi'nde de zafer elde ettiğini ilan eder; burada karşı karşıya geldiği ve yendiği yarı göçebe *yšr'r* halkının İsrail olduğu genel kabul görür:

"[...] Boyun eğen prensler 'Barış!' diyor
Dokuz Kemer arasında artık kimse başkaldırmıyor.
Libya yerle bir edildi, Hatti bastırıldı
Kenan Ülkesi acımasızca yağmalandı
Aşkalon sürüldü, Gezer yakalandı
Yano'am yok edildi, İsrail mahvedildi, tohumsuz kaldı".

Fetih ve Monarşi

Arkeolojik bulgular, Kitabı Mukaddes'teki ülkenin "fethi" ideolojisinin ardında farklı bir yerleşim modelinin yattığını gösterir: İsraillilerin, barışçıl sızma olarak bilinen yöntem doğrultusunda, en azından başlarda, farklı halkların zaten iskân ettiği vadilerden ve kıyı merkezlerinden uzak durarak tepelere ve platolara yerleştikleri anlaşılır. Metinde sıklıkla İsraillilerle, Filistiler başta olmak üzere bölgedeki halkları karşı karşıya getiren ihtilaflardan söz edilir. Kitabı Mukaddes'e göre bu çatışmalar zamanında İsraillilere liderlik eden bazı "hâkimler" (şofetim) vardı; bu hâkimlerin sonuncusu olan Samuel'in, halkın baskısıyla ve tanrının iradesiyle ilk kral olan (ama kısa süre sonra yerini Davut'a bırakacak olan) Saul'u (MÖ 1025-1005) seçtiğine inanılır.

Davut'un (MÖ 1000-960) krallığı başlangıçta sadece Yehuda ülkesinden oluşur ve Davut'un kuzeydeki "İsrail" bölgesindeki kabilelerin de kralı ola-

rak kabul edilmesi birkaç yıl sonra gerçekleşir. Kudüs'ün fethi, yeni krallığın başkenti olarak seçilmesi ve dini işlevinin planlanması da Davut'a atfedilir. Ancak Davut, Tapınağın inşasını somut olarak başlatamadan ölür ve bu görev oğlu Süleyman'a devredilir; Süleyman Kitabı Mukaddes'te – İbranice adı Shelomoh'tan da anlaşıldığı üzere, mükemmel, "tam" bir kral olarak tasvir edilir; eşi olmayan bir bölgenin hâkimidir ve kısmen krallığının refahından, kısmen de her türbilim ve gizem alanındaki kendi alim şöhretinden kaynaklanan prestiji uluslararası çapta kabul görür; Saba kraliçesinin ziyaretinin anlatıldığı ünlü bölümde Süleyman böyle tanıtılır (1 Krallar 10).

Kitabı Mukaddes'e göre Süleyman, uzun göçebe deneyimlerinin tamamı boyunca İsraillilere eşlik etmiş, seyyar bir tapınak olan Ahit Sandığının yer aldığı Kudüs Tapınağını inşa eden kişidir; ancak yine Kitabı Mukaddes'e göre, Süleyman'ın elde ettiği başarılar, yabancı uluslardan kadınlarla ve prenseslerle (hatta bir firavunun kızıyla) evlenmeye başlayıp putperestliğe düştüğü zaman yarım kalır. Düzenli monarşinin birliği kaçınılmaz olarak çöker ve o andan itibaren başkentleri sırasıyla Samiriye ve Kudüs olan, İsrail ve Yehuda şeklinde iki ayrı krallığın tarihi başlar. Kitabı Mukaddes yazarları bu iki krallığın tasvirinde tarafsız olmaktan uzak bir tavır sergileyerek, kuzeydeki krallığı son derece olumsuz bir şekilde, daha çok tahtı gasp edenler tarafından yönetilen ve özellikle İsrail'in ilk kralı I. Yeroboam'ın (MÖ 922-901) Bethel ve Dan'da istediği kült imgelerinden dolayı dine saygısızlık yapan, yozlaşmış ve buna bağlı olarak Tanrı tarafından sürekli olarak cezalandırılan bir krallık olarak tanıtırlar; Yehuda ise, tapınağın varlığı ve Davut'un soyundan gelen ve Süleyman'ın oğlu Rehoboam'la (MÖ 922-915) başlayan monarşi sayesinde tanrının lütfunu (sürekli olarak olmasa da) daha çok elde eder.

Kitabı Mukaddes Dışı Kaynaklar

"Birleşik" monarşi dönemi konusunda arkeolojik veya epigrafik, iç veya dış kaynaklı başka kaynak yoktur ve Yehuda ile İsrail topraklarındaki, hatta Kudüs'ün kendisindeki çeşitli surların MÖ XI veya X. yüzyıla tarihlenmesi de tartışmalı olmaya devam etmektedir. Ancak Kitabı Mukaddes dışındaki kaynaklarda "bölünmüş" monarşi dönemiyle bağlantılı çeşitli krallardan ve olaylardan yeniden tutarlı şekilde söz edilmeye başlandığı zaman (hem Assur kaynaklarındaki, hem de yazıtlardaki artıştan dolayı), Yahudi monarşi imgesi (kuzeyde "Omri soyu", güneyde "Davut soyu") yeni oluşturulmuş gibi görünmez. Assur yazıtlarında, o dönemde Aramilerle çatışma halinde olan kuzeydeki müreffeh krallıktan söz edildiği zaman, Hama ve Şam'la birlikte III. Şalmaneser'e (MÖ 858-824) karşı koyan krallar arasında İsrail kralı Ahab da (MÖ 869-850) yer alır: Fenikeli prenses İzebel'le evli olan ve Aramilerle savaşta ölen bu kralın (1 Krallar 16-22) döneminde Peygamber İlyas da faaliyet gösterir. Şalmaneser'in düzenlediği 30'dan fazla askeri seferle Fenikeli Sur'dan Keldani Bit-Yakin'e

kadar Yakındoğu'nun neredeyse tamamının kontrolünü ele geçirmesi, bölgeyi düzenli olarak Assur başkentine gönderilmesi gereken, eşi görülmemiş, son derece ağır haraçlara bağlaması, başkaldırının boyutlarına işaret eder. MÖ 853'te Kilikia ve Suriye-Kenan şehirlerinin oluşturduğu, Yehuda ve Şam ordularının da desteklediği bir ittifak Suriye'de, Karkar (Tell Qarqur) şehri yakınlarında III. Şalmaneser'le karşı karşıya gelir ve ilk anda üstünlüğü yakalamış gibi görünür; ancak ittifakın bu başarısı kısa süreli olur, çünkü birkaç yıl içerisinde Assur kralı kontrolü yeniden ele geçirir. Bu zaferlerden bazılarının başkente dikilen, "siyah dikilitaş" adlı anıt üzerinde figüratif olarak yüceltilmesini sağlayan kişinin ordu komutanı Dayan-Assur olduğu sanılır; neredeyse iki metre yüksekliğindeki bu kireçtaşından stelin üzerinde yer alan beş alçak kabartmada kralın önünde yere kapanmış beş yabancı kral tasvir edilmiş, yazıtlarda ise boyun eğmeyle bağlantılı olarak sunulan değerli ganimetler sıralanmıştır.

Karkar'da Kral Ahab'ın savaş alanına, 10.000 asker ile 2000 arabadan oluşan hatırı sayılır bir orduyla indiği söylenir: bu sayılar, geliştirilmesi birkaç kuşaktan daha fazlasını gerektiren bir askeri ve mali yapıya işaret eder. Moabların Ahab'ın haleflerinden Yehoram'a (MÖ 848-842) başkaldırması (bu başkaldırının MÖ 840'ta Yehuda ve Edom krallarıyla birlikte bastırılmasına Kitabı Mukaddes'te, 2 Krallar 3'te yer verilmiştir) olağanüstü bir epigrafik belgede ele alınmıştır; Moab kralı Meşa yaptırdığı stel ile (günümüzde Louvre'da) Yehoram'a ve "Omri soyuna" karşı kazandığı zaferi kutlamak için kutsal bir alanı tanrı Kemoş'a adar:

"Ben Moab kralı, Dibonlu Kemoş[yat]'ın oğlu Meşa. Babam otuz yıl boyunca Moab'ın kralıydı, ben de ondan sonra kral oldum. Qerihoh'ta Kemoş için bu alturayı yaptım. [...] çünkü o beni bütün krallardan kurtardı ve bana bütün düşmanlarımı [yenik olarak] gösterdi. İsrail kralı olan Omri Moab'a günlerce zulmetti, çünkü Kemoş [ülke]sine kızmıştı. Sonra yerine oğlu geçti ve o böyle dedi: 'Ben de Moab'a zulmedeceğim!' Kemoş bana şöyle dedi: 'Git Nebo'yu İsrail'den al!'. [Böylece] gece gittim ve şafaktan öğlene kadar onunla mücadele ettim. Onu ele geçirip tamamıyla yok ettim: yedi bin güçlü, (erkek) [hizmetkâr] lar (?) ve güçlü kadın [hizmet] kârlar (?) ve cariyeler. Onları Astar-Kemoş'a adamıştım. Yahweh'in [va]zolarını aldım ve onları Kemoş'a götürdüm...".

Moablar hakkında fazla bilgimiz yoksa da, Ürdün bölgesine bir süredir yerleşmiş, farklı kökenli üç gruptan biri oldukları bilinir ve kuzeylerinde Ammonoğulları, güneylerinde de Edomlular yer alır (Edomlular sonradan Güney Yehuda'ya yerleşirler). Aradan fazla zaman geçmeden Assur metinlerinde tahtı zorla ele geçiren bir İsrail kralı olan Yehu'nun (MÖ 842-815) Assurluların hükmü altına girdiğini ve yukarıda adı geçen III. Şalmaneser'in dikilitaşında diz çökmüş olarak tasvir edildiğini görürüz.

"Omri'nin oğlu Yehu'nun haracı: ondan gümüş, altın, altından bir saplu kupası, sivri tabanlı, altından bir vazo, altından kâseler, altından sepetler, kalay ve bir kraliyet asası aldım".

Yehu, taht verasetinde sorun olmaması için Ahab'ın hayatta kalan sayısız oğlunu öldürtmüş olmakla bilinir; ancak yine de Aramilerle ihtilaftan kaçınamaz, çünkü Arami kralı Haza'el (MÖ IX. yüzyıl) İsraillileri ağır bir yenilgiye uğratıp topraklarının bir kısmını ele geçirir (2 Krallar 9-10). Assur yıllıklarında adı geçen son İsrail kralıyla da MÖ VIII. yüzyıl başlarına ulaşılır: söz konusu kral, III. Adad-nirari'ye (MÖ IX-VIII. yüzyıllar) haraç ödeyen Yoaş'tır (MÖ 801 -785; ayrıca 2 Krallar 13:10-24'te adı geçer).

Ancak sonrasında İsrail'de II. Yeroboam'ın (MÖ 786-746) uzun ve müreffeh dönemi başlar. Arkeolojik ve epigrafik veriler, demografik patlamaya, tarımsal ürün fazlalığına, yoğun anıtsal inşaat faaliyetlerine ve savaş atı yetiştiriciliğinin ne kadar geliştiğine tanıklık eder; Samiriye kraliyet sarayındaki bir depoda bulunan, bu döneme ait kayda değer sayıda (80 kadar kısa belge) *ostrakon* [üzerine yazı yazılan çömlek kırığı], Antikçağın ilk Yahudi epigrafik metinlerini oluşturur. Bu dönemde ayrıca Yahudi dünyasının ilk "peygamber-yazarları" olan Hoşea ile Amos'un kuzeyde faaliyet göstermiş olması bir tesadüf değildir. Onlardan kısa bir süre sonra da Yehuda bölgesinde Yeşaya yazılarında MÖ VIII. yüzyıl ortalarında Yahudi toplumunun Assur kralı III. Tiglat-pileser'in yarattığı tehditten kaynaklanan siyasi ve toplumsal huzursuzluğunu yansıtır.

İmparatorlukların Gölgesi: Assur

Peygamber Yeşaya döneminde Yehuda'nın başında önce Tiglat-pileser'e zaten haraç ödeyen Ahaz (MÖ 735-713), sonra da oğlu Hezekiel (MÖ 715-686) bulunur. Yeşaya, o dönemde Pekah yönetiminde olan kuzeydeki krallığın, Arami kralı Resin'le beraber gerçekleştirilen bir başkaldırı girişimi sonrasında yok edilişine tanık olur; Hezekiel başkaldırı ittifakına katılmayı reddedince komşuları onu taht tan indirmekle tehdit eder. Hezekiel Assurlulardan yardım ister ve MÖ 734'te kuzey krallığına saldıran Assurlular Şam'ı ele geçirdikten sonra Gilead ve Celile'yi yakıp yıkar ve başkent Samiriye'de tahta Hoşea'yı kral olarak oturtur. Ancak Hoşea, Mısır'ın desteğine güvenerek Assurluların dayattığı ağır haracı ödemeye çok istekli değildir. Ama birkaç yıl sonra büyük bir felaket gerçekleşir: V. Şalmaneser ülkeyi yerle bir eder ve MÖ 722'de ise II. Sargon Samiriye'yi yok eder, İsrail halkının büyük kısmını – en az 30 bin kişiyi – imparatorluğun en ücra köşelerine sürer. Artık pekiştirilmiş bir eylem planı doğrultusunda yerlerine yabancı yerleşimciler getirilir.

Bu seferlerden söz edilen Assur yıllıkları, İsrail'in bu nihai döneminin kronolojisinin kesin olarak belirlenmesine katkıda bulunur. Bu olaylarla kuzey krallığının tarihi son bulur ve eski kabilelerin on tanesinin temsilcileri ortadan kaybolur. Bunun sonucunda Yehuda bölgesi yeniden Assurluların doğrudan tehdidiyle karşılaşır, hatta temkinli Hezekiel bile bir yandan bir başkaldırı girişiminde bulunur, diğer yandan Gazze'de artık bitkin haldeki Filistilere karşı

beklenmedik bir sefer düzenler (2 Krallar 18); ancak bu olayların tek sonucu, Sargon'un halefi Sanherib'in Yehuda'yı istila etmesidir. Assur seferi sonucunda Şefela ovasındaki bir tepede bulunan ve Filistilere ait olan Lakiş şehri yerle bir edilir; kralın yıllıklarında bu olaydan da söz edilir (ANET 287-288), ama bu konudaki en değerli tanıklık, Sanherib'in Ninova'daki sarayında bulunan alçak kabartmalardır: burada birbirinin ardı sıra kuşatmanın, yıkımın, halkın tabi tutulduğu işkencelerin ve sürgünün tüm aşamaları tasvir edilmiştir. Lakiş'ten sonra Sanherib'in ordusu başkente yönelir. Kuşatmanın arifesi Kitabı Mukaddes'te dramatik bir şekilde anlatılmış, kutsal şehrin surlarının dışında Assur kralının çok dil bilen ve Kudüs halkını korkutmak için kasti olarak onlara İbranice hitap eden komutan-habercisi ile Hezekiel'in temsilcileri arasında yer alan konuşmalar nakledilmiştir.

Sonra ayağa kalkıp Yahudi dilinde bağırdı: "Büyük kralın, Assur Kralı'nın sözlerini dinleyin! Kral diyor ki, 'Hezekiel sizi aldatmasın, o sizi kurtaramaz. Rab bizi mutlaka kurtaracak, bu kent Assur Kralı'nın eline geçmeyecek diyen Hezekiel'e kanmayın, Rab'be güvenmeyin. Hezekiel'i dinlemeyin. Çünkü Assur Kralı diyor ki, 'Teslim olun, bana gelin. Böylece ben gelip sizi kendi ülkeniz gibi bir ülkeye –tahıl ve yeni şarap, ekmek ve üzüm dolu bir ülkeye– götürene kadar herkes kendi asmasından, kendi incir ağacından yiyecek, kendi sarnıcından içecek. Hezekiel, Rab bizi kurtaracak diyerek sizi aldatmasın. Ulusların ilahları ülkelerini Assur Kralı'nın elinden kurtarabildi mi? Hani nerede Hama'nın, Arpad'ın ilahları? Sefarvayim'in ilahları nerede? Samiriye'yi elimden kurtarabildiler mi? Bütün bu ülkelerin ilahlarından hangisi ülkesini elimden kurtardı ki, Rab Yeruşalim'i elimden kurtarabilsin?' " Herkes sustu, komutana tek sözle bile karşılık veren olmadı. Çünkü Kral Hezekiel, "Karşılık vermeyin" diye buyurmuştu (Yeşaya 36:13-21; 2 Krallar 18:28-36).

Sanherib Kudüs'ü kısmen yağmalasa da kendi ülkesindeki bir komployu yatıştırmak için şehri kuşatmaktan vazgeçmek zorunda kaldığı anlaşılır. Hezekiel bundan önceki aylarda, hatta yıllarda şehrin surlarını güçlendirme fırsatı bulmuş, bu tür bir kuşatmayı öngörerek özellikle yiyecek depolarına, sarnıçlara ve su yollarına büyük önem vermiştir. Hem eski Yahudi kaynaklarında (2 Krallar 20:20; ve bkz. Yeşaya 22:9-11 ve 2 Tarihler Kitabı 32:3-4, 30), hem de daha yenilerinde (Sirah 48: 17) sözü edilen bu faaliyetlerden geriye çok miktarda arkeolojik izlerin yanı sıra şehrin dışındaki bir kaynaktan suyu şehrin içine yönlendirmek için Ofel tepesine kazılan kanalların yapımından söz edilen eşsiz bir yazıt kalmıştır:

"[Bu] bir galeri ve bu o galerinin öyküsü. Herkes kazmasını kendisine göre ters yönde [sallayınca] ve geriye kazılması gereken üç kübit [kalınca], birinin karşısındakine seslendiği duyuldu, çünkü güneyden ve [ku]zeyden bir yankı geliyordu. (Son kayaların) kazıldığı gün madenciler [kaz]malarını kendilerine göre ters yönde salladılar. Derken 1200 kübitlik sular kaynaktan sarnıca doğru aktı ve madencilerin başının üzerinde y[üz] kübitlik kayalar vardı. .. "

Hezekiel'in Kitabı Mukaddes'te çok sert bir kral olarak tasvir edilen ve işlediği bir dizi suçu anlatılan (2 Krallar 21) halefi Menaşe (MÖ 686-642) Mısır'a karşı Assurlulara destek verdiği için yıllar boyu tahtta kalır ve büyük kısmı çorak olan bir bölgenin sınırları dâhilinde de olsa, ülkede özellikle güneye ve Arabistan'a doğru demografik ve ticari açıdan kayda değer bir genişleme yaşanır. Menaşe'nin torunu Yoşiya (MÖ 640-609) döneminde gerçekleşen köklü dini reform 2 Krallar 22:8-13'te tapınağın tadilat çalışmalarında bir "Ahit Kitabı"nın (genelde Yasanın Tekrarı'na benzer bir metin olduğu düşünülür) bulunmasından ilham alınan bir olay şeklinde anlatılır. Yoşiya'nın ilan ettiği ve Assur hâkimiyetindeki kuzey bölgesi için de geçerli olan reformlar, birçoklarına göre Yahudiliğin monolatrisinin ve Kudüs'te uygulanan kültün münhasırlığının hakiki temelini, hatta gerçek anlamda ilk tarihi formülasyonunu teşkil eder.

"Kral Yoşiya haber gönderip Yehuda ve Kudüs'ün bütün ileri gelenlerini yanına topladı. Sonra Yehudalılar, Kudüs'te yaşayanlar, kâhinler, peygamberler, büyük küçük herkesle birlikte Rab'bin Tapınağı'na çıktı. Rab'bin Tapınağı'nda bulunmuş olan Antlaşma Kitabı'nı baştan sona kadar herkesin duyacağı biçimde okudu. Sütunun yanında durarak Rab'bin yolunu izleyeceğine, buyruklarını, öğütlerini, kurallarını candan ve yürekten uygulayacağına, bu kitapta yazılı antlaşmanın koşullarını yerine getireceğine ilişkin Rab'bin huzurunda antlaşma yaptı. Bütün halk bu antlaşmayı onayladı. Kral Yoşiya Baal, Aşera ve gök cisimleri için yapılmış olan bütün eşyaları Rab'bin Tapınağı'ndan çıkarmak üzere Başkâhin Hilkiya'ya, kâhin yardımcılarına ve kapı nöbetçilerine emir verdi. Bunları Kudüs'ün dışına çıkarıp Kidron Vadisi'nde yaktı, küllerini Beytel'e götürdü. Yehuda krallarının kentlerde ve Kudüs'ün çevresindeki tapınma yerlerinde buhur yaksınlar diye atamış olduğu putperest kâhinleri, Baal'a, güneşe, aya, takımyıldızlara –bütün gök cisimlerine– buhur yakanları ortadan kaldırdı" (2 Krallar 23: 1-5).

Mısır-Babil Kıskacı ve Sürgün

Yoşiya'dan sonra Yehuda kısa süreliğine Mısır'ın hâkimiyetine girer, ama Mısır Babil kralı II. Nebukadnezzar'a (MÖ 605-562) karşı savaştığı Karkamış Muharebesinde (MÖ 605) yenilince bölge Babillilerin kontrolüne geçer. Lakiş'te bulunan ve Babil'in düzenlediği seferin başlarına tarihlenen bir dizi *ostrakon*, şehrin ele geçirilip yerle bir edilmesinden hemen önce hazırlanmıştır ve çeşitli komutanların yakınlarda yer alan, bazıları zaten terk edilmiş olan veya fazlasıyla sessiz olan kalelerin durumu konusunda gönderdiği mesajları içerir:

"Yahveh efendimin güzel haberler duymasını sağlasın. Hizmetkârınız, verdiğiniz emirler doğrultusunda hareket etti: efendimin emrettiği her şeyi kapıya yazdım; efendimin Beth Harafid konusundaki sorularına gelince, orada kimse yok. Şema'yahu Semakyahu'yu çağırtıp şehre getirdi, ama ben hizmetkârınızı oraya göndermedim, ama gün doğumunda (yapacağım) ve o da bilecek. Biz

Lakiş'in işaretlerini, efendimin göndereceği bütün işaretleri gözlüyoruz, ama 'Azekah görmüyoruz".

Kral Yehoyakim'le oğlu Yehoyakin'in Filistin'i ele geçirmeye çalışan Firavun Nekho ile ittifak kurarak başkaldırma girişimi firavunun yenilgiye uğramasıyla başarısızlıkla sonuçlanır ve intikamını vahşi bir şekilde almaya karar veren Nebukadnezzar Kudüs'ü yağmalayarak kral Yehoyakin'i ülkenin askeri ve sivil seçkin sınıflarının tamamı – 2 Krallar 24: 13-14'e göre yaklaşık 10.000 kişi – ile beraber Babil'e sürer. Yehoyakin ile maiyeti Babil'deyken (buradaki kalışları çivi yazılı bazı idari metinlerde de belgelenmiştir) Yehuda tahtına Davut'un soyundan gelen Matanya getirilir ve Tsedekiya adını alır (MÖ 597-586). Tsedekiya MÖ 588'de Firavun Apries (MÖ VI. yüzyıl) döneminde yine Mısırlılara destek vermek gibi bir hata yapar. Bu sefer Nebukadnezzar yetersiz kalan önlemlerden vazgeçip dört ay süren bir kuşatmadan sonra her tür gıda kaynağından yoksun bıraktığı Kudüs'e girer, şehri ve tapınağı yağmalatır, kaçmaya çalışan Tsedekiya'yı da hain vassallara yapılan bir muameleye tabi tutar:

"Keldani ordusu kralın ardına düşerek Eriha ovalarında ona yetişti. Tsedekiya'nın bütün ordusu ondan uzaklaşıp dağıldı. Kral Tsedekiya yakalanıp Ribla'da Babil Kralının huzuruna çıkarıldı ve hakkında karar verildi. Tsedekiya'nın oğullarını gözü önünde öldürdüler; kendisinin de gözlerini oydular, zincire vurup Babil'e götürdüler" (2 Krallar 25:5-7).

Hemen sonraki yıllarda, dindar vali Gedalya'ın yönetimindeki yerel bir Yehuda kralına rağmen, Peygamber Yeremya'nın da belirttiği gibi (52: 29-30), Babil'e binlerce kişi sürülmeye devam edilir. Ancak bu sürgünlere rağmen Kudüs ve Yehuda, çok daha sonraki tarihlere ait Kitabı Mukaddes kaynaklarında dendiği gibi neredeyse bomboş kalmaz. MÖ 587 civarındaki olayların neden olduğu toplumsal ve kültürel kırılma, Pers kralı II. Kyros MÖ 538'de sürgündeki Yehudalıların atalarına ait ama kuşaklardan beri Babil hâkimiyetinde olan topraklarına dönmesine izin verdiği zaman bile düzelmez: sürgün edilen Yehudalıların bir kısmı Babil'de kalmaya karar verir. Bu arada Babil'deki Yehudalılar yerel kültürle ve dini geleneklerle mütemadiyen karmalaşmalarının sonucunda, ulusal tarihlerinin Yahudiliğin karakterini derinden değiştirecek olan, "sürgün öncesi" ve "sürgün sonrası" şeklindeki bölünmeyi temel alacağı yeni bir formülasyon elde ederler, böylece din adamlığına bambaşka bir önem atfedilerek yeryüzü ve insan üzerindeki hâkimiyet kralın gücünden Tanrının iradesine geçer.

Bkz. İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Deniz Kavimleri ve Doğu Akdeniz'in Çöküşü, s. 197; Fenikeliler ve Akdeniz'de Kolonizasyon, s. 208; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385

Arap Yarımadası ve Ticaret Yolları

Giancarlo Lacerenza

Uzun zaman boyunca Suriye-Mezopotamya bölgesindeki büyük imparatorlukların etki alanının dışında kalan Arap yarımadasının MÖ II ile I. binyıllar arasındaki tarihi ve kültürel fizyonomisi uzun bir süre boyunca ihmal edilmiştir. Ancak son yıllarda kaynakların yeniden yorumlanması ve yeni arkeolojik kazılar sayesinde kadim Doğu konusundaki bilgilerdeki bu büyük boşluk yavaş yavaş doldurulmaya başlanmıştır.

Arabistan ve Ticaret Yolları

Uzun zaman boyunca Suriye-Mezopotamya bölgesindeki büyük imparatorlukların ve devletlerin gölgesinde kalan Arap yarımadasının MÖ II ile I. binyıllar arasındaki tarihi ve kültürel fizyonomisi konusundaki araştırmalar, uzun bir süre boyunca ihmal edilmiş olmanın bedelini ödemeye devam etmektedir. Ancak son yıllarda, kaynakların yeniden yorumlanması ve bir dizi yeni arkeolojik kazı sayesinde, örneğin Güney Arabistan kültürünün MÖ II. binyıl ortalarından MÖ I. binyıl sonları arasındaki dönemde ortaya çıkışı belgelenerek, kadim Doğu konusundaki bilgilerdeki bu büyük boşluk kısmen de olsa doldurulmaya başlanmıştır.

Arap yarımadası, daha kuzeydeki bölgelerle kıyaslanabilecek bir kentleşme sürecinin gelişmesini engelleyici özelliklere ve iklim şartlarına sahiptir. Büyük kısmı çöllerden oluşan, yağışları hayvanların otlamasını ancak kış aylarında mümkün kılacak derecede az olan bölgeye erişim, vahalarla kuyuların yerlerinin bilinmesine bağlıdır. Bu nedenlerden de dolayı, tarih boyunca Arap yarımadasının tamamında, ülkenin en üretken kısmı olan güneyi, Suriye, Anadolu ve Mezopotamya gibi tüketim bölgelerine bağlayan oldukça az sayıda güzergâh vardır ve bunların kesiştiği yer Yesrib (geleceğin Medine'si) veya yakınlardaki Hayber, Teyma ve Dedan (al-'Ula) vahalarıdır. Arabistan'ın güneyinden gelen lüks tüketim ürünlerini taşımak için kullanılan eski kara yolu, Eilat (Ayla) ve Ürdün bölgesi üzerinden Şam'a, oradan da farklı yollardan Anadolu'ya ve Akdeniz ülkelerine, başka kesişme noktaları üzerinden de Mezopotamya'ya ulaşır. Eilat-Şam yolu üzerinde kervanların geçişinden en çok yararlanan kıyı şehirleri Gazze ile Sur'dur, ama MÖ I. binyıl başlarından itibaren Arami kralları bu önemli ticaret alanını kontrolleri altına almak için yoğun olarak uğraş verirler. Ancak doğrudan veriler henüz bu dönem konusunda güvenilir bir tablo oluşturacak yeterlilikte değildir.

Araplar

Assur kaynaklarında Arapların adı (kurA-ri-bi, lúA-ra-bu vs.) ilk olarak MÖ IX. yüzyılda, III. Şalmaneser'in Karkar Muharebesi (MÖ 853) onuruna yaptırdığı, Kurkh'ta (günümüzde Üçtepe) bulunan bir stelin üzerindeki yazıtta geçer; burada savaş alanındaki birliklerin liderleri arasında "Arapların kralı Gindibu" ile 1000 devesinden söz edilir. Bu stelde, sonraki döneme ait çivi yazılı metinlerde ve özellikler Assur kraliyet yazıtlarında "Arap" terimiyle çölden gelen, "çadırlarda yaşayan", genelde Kedar, Sumu'ilu, İdiba'ilu veya Thamud gibi kabilelere, ya da daha küçük gruplara üye olan, Teyma ve Saba ulusları gibi daha uzak yerlerden gelen göçebe uluslar kastedilir. Ancak "Arap", en azından bir süre boyunca, Mezopotamya kaynaklarında Bereketli Hilal'in yerleşik toplumlarının daha çok temas ettiği, özellikle Kuzey Arabistan çölünden gelen göçebeler için kullanılan bir terimdir; bu terim çok daha sonra, göçebe, yarı göçebe veya yerleşik nitelikte olmasından bağımsız olarak, yarımada halkının tamamına uygulanacaktır. Daha eskiden, en azından Mısır kaynaklı *Sinuhe'nin Hikâyesi*'den (MÖ XVIII. yüzyıl) itibaren Suriye-Arabistan çölünün göçebeleri için "Doğunun çocukları" teriminin kullanıldığı anlaşılmaktadır; bu terim Kitabı Mukaddes'te de, kavim liderlerinin anlatımlarında ve çeşitli peygamberlerin metinlerinde (Yeşaya 11:14; Yeremya 49:28; Hezekiel 25:4,10) aynı halklar için kullanılmıştır ve sıklıkla Araplarla Aramilerin bağdaştırıldığı görülür. Aynı edebi bölge içerisinde Arabistan kaynaklı özdeyişlere ve bilgelik geleneğine de atıfta bulunulur.

Kurkh stelinden sonra, MÖ IX-VIII. yüzyıllar konusunda bilgi edinmek için yine Kitabı Mukaddes'i ve özellikle Tarihler Kitabı'nı (örneğin 2 Tarihler Kitabı 21:16-17, 26:6-8) temel almak gereklidir, ancak burada aktarılan çeşitli geleneklerin bu metinlerin çeşitli versiyonlarının kendi aralarında tutarlı olmayıp yazıldıkları sonraki dönemde değişime uğradıkları sanılır. Konu hakkında en önemli atıflardan birinde Yehuda kralı Uziyahu'ya haraç ödediği anlaşılan, Meunlar (*me'unim*) adı verilen, bu konuda fikir birliği yoksa da Mainler olduğu sanılan bir topluluktan söz edilir. İşin tuhafı, MÖ IX. yüzyıldan MÖ 738'e kadar Assur yazıtlarında bir daha adı geçmeyen Araplardan bir daha söz edilmesi III. Tiglat-pileser dönemini bulur. Bu kral, her ikisine de kraliçelerin liderlik ettiği iki orduyla karşı karşıya kalır. Yıllıklarda ve bir yazıtta ilk olarak muhtemelen Kedar kraliçesi olan ve Anadolu'yla Suriye-Kenan bölgesinin başka birçok lideri ve kralı gibi Assur kralına haraç ödeyen Zabibe'den söz edilir; Zabibe'nin toprakları Assurluların hâkimiyetinde olmadığına göre haracın Arapların ve mallarının kuzey bölgelerinden geçişi için ödenmiş olması mümkündür. III. Tiglat-Pileser birkaç yıl sonra, MÖ 733'te "Arapların kraliçesi" (šar-rat kur*A ri bi*) olarak bilinen ve muhtemelen Suriye-Kenan bölgesindeki kralların Assurlulara başkaldırılarını desteklediği için "antlaşmayı ihlal eden" Şamsi ile karşı karşıya gelir. *Sa-qu-ur-ri* adlı bir yerde (Güney Suriye'de olabilir) gerçekleşen

muharebede Şamsi yenilgiye uğrar, askerleri, hayvanları ve baharatları elinden alınır; sonuçta Şamsi Assur kralına yeniden haraç ödemeyi kabul ederek konumunu muhafaza eder.

III. Tiglat-pileser ve II. Sargon dönemine ait tanıklıklar genelde özellikle Suriye ve Ürdün bölgelerinde yaşayan çeşitli göçebe gruplarını da Assur hâkimiyeti altında gibi göstermeye eğilimlidir. Ancak kaçınılmaz olarak taraflar arasında ara sıra çatışmalar patlak verir. II. Sargon Kuzey Arabistan'dan gelen çeşitli kabileleri yenilgiye uğratır ve en azından kendi yıllık yazarına göre onları başka yerlere sürer. Sanherib ile Assurbanipal arasındaki dönemin kayıtları ağırlıklı olarak Mezopotamya'nın güneybatı sınırını konu alır. Sanherib muhtemelen, bu bölgede faaliyet gösteren Arap kabileleriyle aktif olarak ilgilenen ilk Assur kralıdır; Babillilerin bu kabilelere destek vermesinden rahatsızlık duyarak, çeşitli yazıtlarda adı geçen Duma halkına (URU*A-du-umma-tu* ve varyasyonları) karşı seferler yürütür. Bu yazıtlardan birinde kraliçe Te'elkhenu'dan söz edilir; Kral Esarhaddon döneminde (MÖ VII. yüzyıl) Kedar kralı Yauta'dan ve Sanherib tarafından Ninova'ya sürülecek, birkaç yıl sonra serbest bırakılacak olan Kraliçe Tabua'dan söz edilir; Assurbanipal döneminde de Kedarlıların kralı Hazel'dir. Bu sınır ihlalinin yeniliği göz önüne alınınca, Herodotos'un (MÖ 484-424) Sanherib'den "Arapların ve Assurluların kralı" olarak söz etmesi (II: 14) oldukça anlamlıdır.

Duma adının çeşitli varyasyonları Yakındoğu'nun kayıtlarında sıklıkla yer alacaktır; nitekim Kuzeybatı Arabistan'ın Wadi Sirhan bölgesinde, al-Jouf bölgesinin başlıca vahası, Yesrib ile Şam arasındaki ulaşımın en önemli noktalarından biridir ve üs olarak önemini yüzyıllar boyunca muhafaza edecek, Klasik kaynaklarda da adı geçecektir.

Armağanlar, Haraçlar, Temaslar

Araplara karşı yürütülen seferler zaferle sonuçlanırsa da Assurluların toprakları açısından herhangi bir avantaj sağlamazlar ve Assurlular genelde savaş sırasında ele geçirilen kutsal imgelerin ve kralların sadakat ve haraç karşılığında iadesi konusunda antlaşmalar yapmakla yetinirler. Arap liderlerin ödediği vergilerle haraçların ve Assur krallarına gönderdikleri armağanların kayıtları, o dönemden itibaren Güney Arabistan'dan kaynaklanan ekonomiyi ve ticari akışı niteleyen mallar konusunda çok faydalı bilgiler sunar. Güney Arabistan'dan Saba kralı Karib'il'in (Karibilu) Sanherib'e gönderdiği ve bir ritüel dâhilinde Babil'deki Bit-Akitu tapınaklarına sunulan armağanlar (*namurtu*) arasında değerli taşlar ve baharatlar yer alır. Bu kralın, Sirwah'ta tanrı Almaqah'ın tapınağında iki uzun yazıt bırakan *mukarrib* Karib'il Watar olduğu sanılır; bu yazıtlarda Awsan ve Naşan krallıklarına karşı olanlar başta olmak üzere (Naşan, Awsan'la olan savaşta müttefiki olmuştu) sekiz askeri sefer tasvir edilir ve Saba kralı savaşçı, rahip ve yapı inşa ettiren bir kral olarak sunulur.

Araplardan haraç olarak en çok istenen mallar arasında altının yanı sıra develer de vardır: örneğin Esarhaddon Hazael'den 65 deve ister. Develerin Assur ordusundaki yerinin özellikle MÖ 671'de Mısır'la yaşanan savaşta önem kazandığı anlaşılır, çünkü Araplar bu savaşa çok sayıda develi birlikle katılır. Haraç olarak gelen mallar o kadar önemlidir ki, bu dönemde Ninova'nın kapılarından biri "*Te-e-me* (Teyma) ve *Su-mu-'-AN* halklarının armağanlarının geldiği Çöl Kapısı" olarak adlandırılır; *Su-mu-'-An* adının kökeni belli değildir ve bazı araştırmacılar tarafından "Sumu'ilulların ülkesi" anlamına gelen kur-*Sumu(')il* ile bağdaştırılır (bu terim ise Kuzey Arabistan kabileleri için daha sonra kullanılacak olan "İsmaili" tanımlamasıyla da bağdaştırılır). Araplarla Assurlular arasındaki ilişkilerin çok daha gerildiği Assurbanipal döneminde yazıtlarda Araplarla en azından iki büyük muharebe olmak üzere çeşitli çarpışmalar konusunda sayısız ve ayrıntılı atıflar yer alır. Bu çarpışmalar üç farklı sınırda gerçekleşir: Suriye-Ürdün bölgesinde Kral Yauta'nın Kedarlıları (en azından MÖ 652'den itibaren); Babil'in güneyinde Şamaş-şumu-ukin'in müttefik birlikleri; Doğu Suriye'deki Tadmor (Palmyra) bölgesinde göçebe kabilelerden oluşan bir konfederasyonla (MÖ 645'e doğru); bundan kısa bir süre sonra muhtemelen Wadi Sirhan bölgesinde Nebayotların (Kitabı Mukaddes'teki Nebayotlar) kralı Natnu'yla bir muharebe gerçekleşir ve kralın kampları yerle bir edilir. Assur vakayinamelerine göre Yauta'ya karşı yürütülen muharebeler sonrasında Assurluların gösterdiği acımasız muamele sonucunda açlıktan ölmek üzere olan Kedarlılar ünlü bir *topos*'a göre "kendi çocuklarını" yemek zorunda kalmışlardır.

Güney Arabistan'la o dönemde Kral Menaşe liderliğindeki Yehuda arasındaki ilişkileri konu alan bazı küçük ama önemli epigrafik belgeler de aynı döneme aittir: Davut'un Şehri yakınlarında bulunan, Güney Arap yazısıyla yazılmış üç *ostrakon*'da [üzerine yazı yazılan çömlek kırığı] Hallal, Hali ve Dad adları yer alır. Ama daha kuzeydeki Betel'de ve daha güneydeki Tell Jemmeh (Negev'de) ile Tell el-Kheleifeh'te (Eilat yakınlarında) de bu türden yazıtlar bulunmuştur, dolayısıyla baharat ticaretiyle bağlantılı olarak Güney Arabistan'da tüccarlardan veya ticari üslerden oluşan bir ağ söz konusu olmuş olabilir. Ancak II. Sargon döneminde Samariya'ya yerleştirilen Arap kabileleriyle bağlantılar olduğu da, en azından kuzey kaynaklı kayıtlar açısından ihtimal dışı değildir.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; İsrail ve Doğu Akdeniz, s. 213; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232

Mısır'da Geç Ramses ve Ramses Sonrası Dönemleri ve Aşağı Dönem

Emanuele M. Ciampini

Yeni Krallığın Mısır kültürünün referans dönemlerinden biri olarak ünü, Geç Ramses döneminden itibaren yayılmaya başlar: XX. hanedanın II. Ramses'i çağrıştıran adları, yavaş yavaş gün batımına doğru yol alan Mısır'ın referans modellerini tespit etmeyi kolaylaştıran örnekler sunar. Doğu Akdeniz'in tamamında yaşanan köklü değişimin ilk bariz işaretleri, Geç Bronz Çağındaki saray devletlerinin yaşadığı krizle belli olur ve Mısır da bir kez daha siyasi bir parçalanma sürecine maruz kalır. Yeni birleşme süreçleri daha eski modellerle bağlantılıysa da, Mısır'ı etkisi altına alacak uluslarüstü güçlerin kendilerini kabul ettireceği karmaşık bir gerçeklik, değişen toplumsal ve kültürel yapının ışığında yorumlanmalıdır.

Geç Ramses Dönemi (XX. Hanedan, MÖ 1196-1070)

II. Ramses'in (MÖ XIII. yüzyıl) kurduğu hanedanın yaşadığı kriz, Sethnakht tarafından kurulan yeni hanedanla birlikte kesinlik kazanır; Sethnakht'ın kısa süreli döneminden sonra tahta Yeni Krallığın son büyük kralı olan III. Ramses (MÖ 1194-1163) çıkar. III. Ramses'in referans modeli adından bellidir; II. Ramses nasıl Hititlerle savaşları kendi propaganda aracı haline getirdiyse, III. Ramses de Batı ulusları (Libyalılar, Deniz Kavimleri) ile olan mücadelelerin Medinet Habu'daki (Batı Teb) tapınağında bir dizi kabartmada ideolojik olarak sunulmasını sağlar. Burası zaten XVIII. hanedan tarafından Luksor'un batı karşılığı olarak yorumlanan bir tapınağın mekânı olarak seçilmişti; Geç Ramses döneminde Medinet Habu aynı zamanda Teb bölgesinin idari merkezi haline gelir ve şehrin belediye başkanı burada oturur. III. Ramses tapınağının birinci avlusunun yanında kraliyet sarayı yer alır; anıtsal giriş kapısı, Suriye kalelerinin girişlerinden ilham alınmıştır.

Bu güçlü iktidar gösterilerine rağmen, çeşitli belirtiler devleti etkisi altına almaya başlayan kriz haline işaret eder: ekonomik kriz, kraliyet nekropolünde çalışan işçilerin ücretlerinin düzenli olarak ödenememesine neden olur ve işçiler işyerini terk ederek greve giderler. III. Ramses'in ölümüne yol açan ve olaydan sonra yürütülen inceleme sonucunda kraliyet ailesiyle Ramses'in maiyetinin çeşitli üyelerinin dâhil olduğu anlaşılan komplo da krizin bariz işaretlerinden biridir.

III. Ramses'i aynı adlı sekiz kral daha izler; bu dizinin ilki olan IV. Ramses tahta çıktığı zaman tapınaklara verilen ve kayıt altına alınan bağışlar, tapı-

nakların ülke servetinin asıl sahipleri haline geldiğini gösterir. Kralların kökenleri, III. Ramses'in ailesinin farklı kollarından olduklarını gösterir ve bu da bir zayıflık göstergesidir; VI. Ramses tahta çıktığında selefi V. Ramses'in mezarını büyütüp Krallar Vadisinin en görkemli mezarlarından birine dönüştürünce bu tablo daha da belirgin hale gelir. IX. Ramses döneminde (MÖ 1131-1112) Teb nekropolündeki kraliyet mezarlarının yağmalandığına dair haberler giderek sıklaşır; Krallar Vadisindeki büyük mezarlarda da önceden hırsızlıklar gerçekleşiyor olmalıydı, ama bu olgu artık çok yaygın hale gelmiştir; resmi soruşturma belgeleri, hem ekonomik krizin kısmen mezarlara gömülmüş servetin dolaşıma sokulmasıyla geçici olarak düzeltildiğini, hem de bu yasadışı faaliyete Teb'in üst düzey resmi görevlilerinin de dâhil olduğunu gösterir. Kraliyet mezarlığının güvende olmaması, eski kralların mumyalarının kurtarılması için yine Krallar Vadisinde (II. Amenhotep'in mezarı) ve Deir el-Bahari'de iki gizli mezara yerleştirilmeleriyle sonuçlanır.

Deir el-Medina'daki işçi köyünde bulunan kayıtlar, bu dönemin en önemli bilgi kaynaklarından biridir: ilk olarak XVIII. hanedan döneminde ortaya çıkan ve XIX ile XX. hanedanlar arasında gelişen bu yerleşim yeri, uzmanlaşmış toplumun en karmaşık örneklerinden birini teşkil eder. Buranın bir özelliği de, okuryazarlık oranının ve toplumsal homojenlik düzeyinin oldukça yüksek olmasıdır (zanaatkârlar özellikle kraliyet mezarlarının dekoratörleri ve ressamları olduğundan faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için okuma yazmalarının olması gerekliydi). Burada yürütülen kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılan, olağanüstü sayıdaki papirüs ve *ostrakon* (üzerine yazı yazılan çömlek veya taş parçaları) üzerine belgeler bize köyün ve sakinlerinin hayatının bir kesitini sunmuştur. Bu toplumun kültürü, XIX. hanedanla kabul gören ve Deir el-Medina'da son derece canlı ve üretken bir merkezde gelişme imkânı bulan yerel modeli temsil eder.

Kralın rolü önemli olmaya devam etse de, ülkenin güneyinde gerçek anlamda siyasi bir güç haline gelen Teb rahiplerinin giderek artan önemi de zamanın ne kadar değiştiğinin bir göstergesidir. Pi-ramesses şehrinde yaşayan XX. hanedanın son kralı, IX. Ramses'in ölümüyle kriz gerçek anlamda patlak verir: yeni bir aile kuzeyin kontrolünü eline geçirirken, Teb'de iktidar sahibi artık Amon Herihor'un Büyük Rahibidir.

Ramses Döneminde Mısır'ın Kültürel Özellikleri

Mısır'ın Ramses döneminin en önemli özelliklerinden biri, kültürel kayıtlardaki farklılaşmadır; Nil ülkesi tarihte ilk defa resmi boyuta (özellikle tapınak ve kral) ait olan bir gelenek modeliyle bilinçli olarak boy ölçüşür ve karşısına yerel ruh halini çok daha iyi ifade eden daha ayrıntılı bir gerçekliği çıkarır. Bu olgu spesifik alanlarda (her şeyden önce yazılı dil ve üretim) daha çok hissedilse de, genel anlamda düşünce ve temsiliyet dünyasının tamamını kapsar.

THE AUTHOR AND T. E. LAWRENCE AT CARCHEMISH.

1. Ch. Leonard Woolley (solda) ve T. Edward Lawrence, Karkamış'taki kazılar sırasında, y. 1912-1914.

2. Samara, 1918

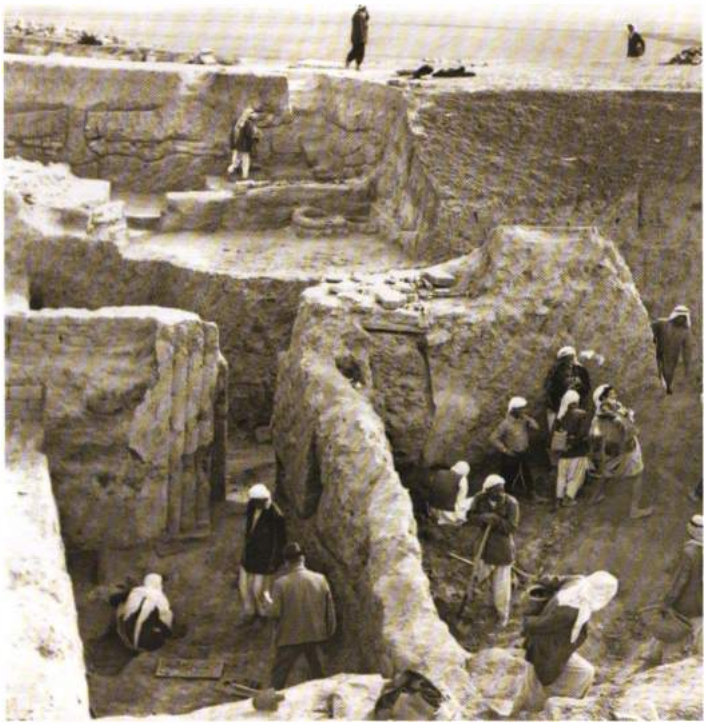
3. Sir Charles Leonard Woolley'nin kazıları sırasında Ur ziggurati, 1922-34, Berlin, Bildagentur fuer Kunst, Kultur und Geschichte.

4. 1920'li yılların sonuna doğru Berlin'de Vorderasiatisches Museum. İştar kapısının mineli, çokrenkli tuğlalarını yeniden dizme işlemi, Berlin, Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte.

5. Nippur, 1952.

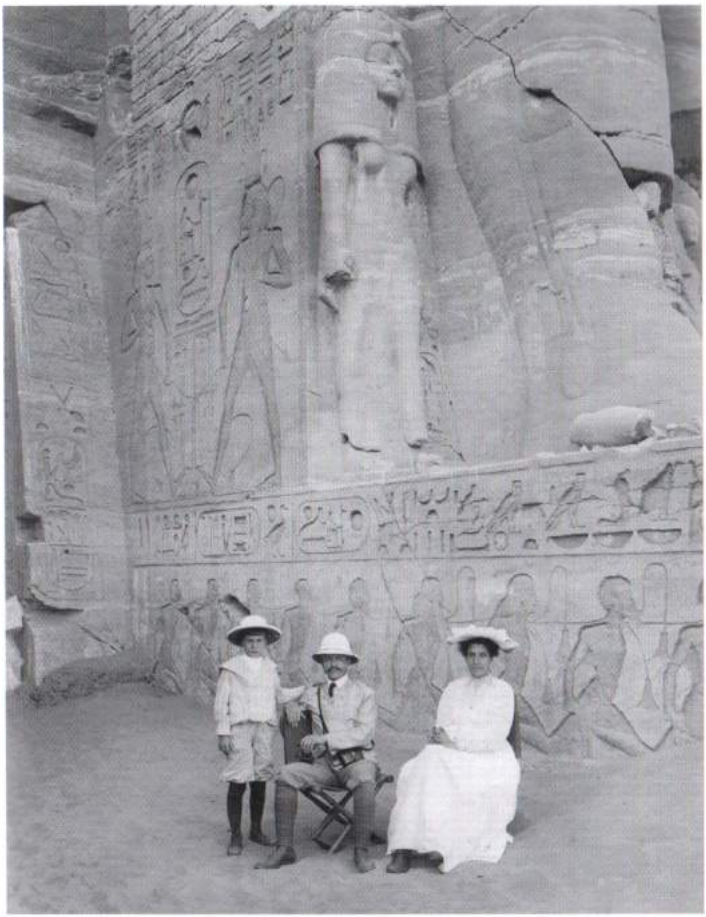
6. Nimrud, Haziran 1957. Agatha Christie, kocası arkeolog Sir Max Edgar Lucien Mallowan'la bir buluntunun fotoğrafını çekiyor.

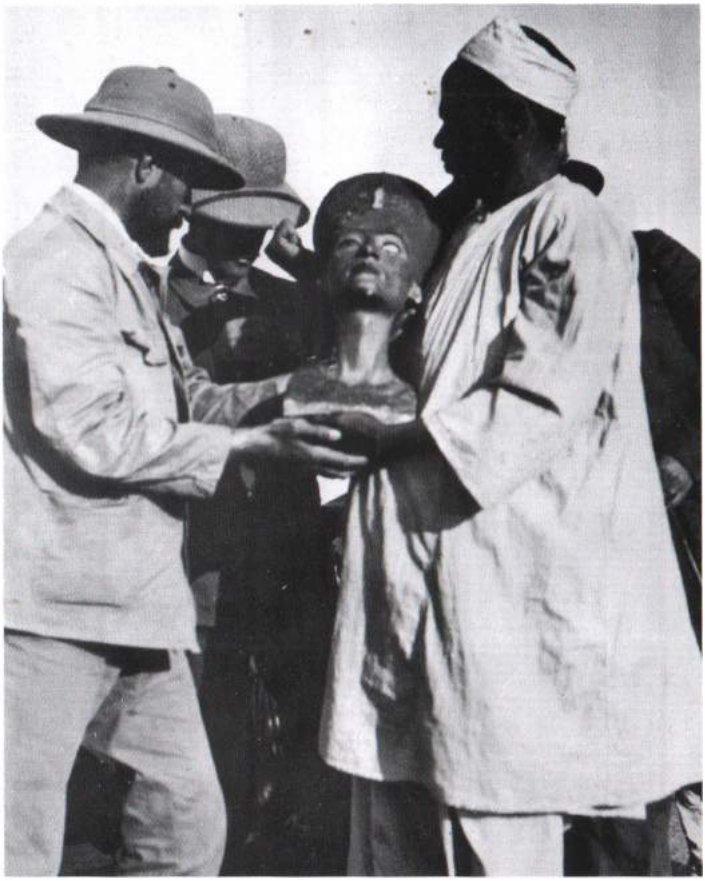
7. Nimrud, Haziran 1957. Agatha Christie, kocası arkeolog Sir Max Edgar Lucien Mallowan'la bir buluntunun fotoğrafını çekiyor.

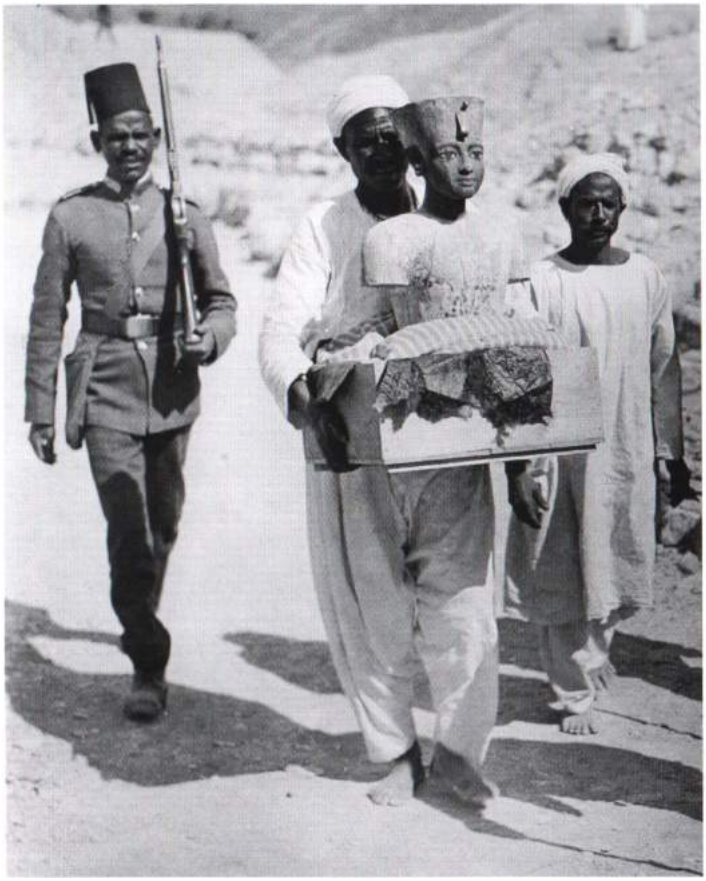
8. Karnak harabelerinin Felix Bonfils tarafından çekilmiş fotoğrafı, y. 1867-1885, Paris, Musée du Quai Branly.

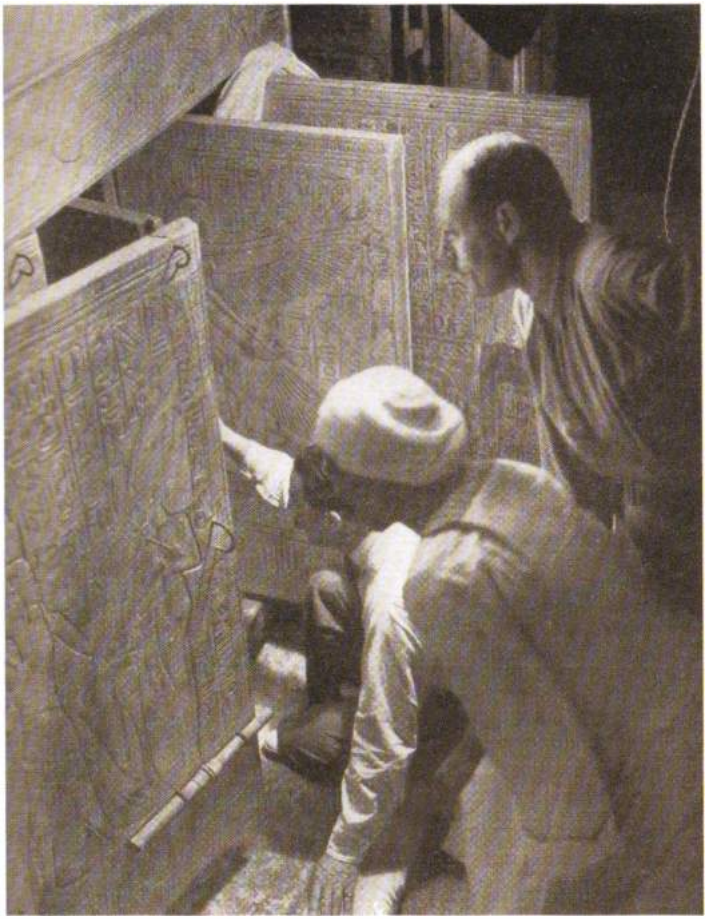
9. Chicago Üniversitesinin Doğu Enstitüsünün kurucusu, arkeolog James Henry Breasted, karısı ve oğluyla, Ebu Simbel, 1906.

10. Tell el-Amarna, Aralık 1912. Nefertiti'nin büstünün bulunması, Berlin, Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte.

11. Krallar Vadisi (Mısır): Tutankhamon'un mezar eşyalarının taşınması.

12. Krallar Vadisi (Mısır): Mezarı Kasım 1922'de keşfedilen Tutankhamon'un lahdini içeren sandıkların açılışı.

13. Gize, Şubat 1938. Mısırbilimci Walter Bryan Emery, Keops piramidinin mezar odasında kaydedilen radyofonik bir konferans verirken.

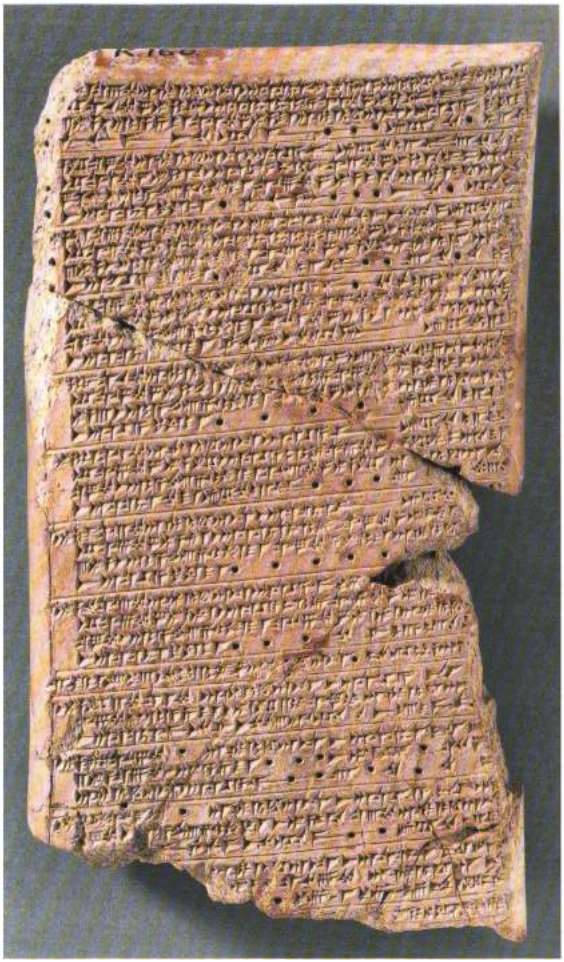
14. Kâtiplerin koruyucusu tanrı Thot, Luksor'da bulunmuştur, MÖ II. binyıl.

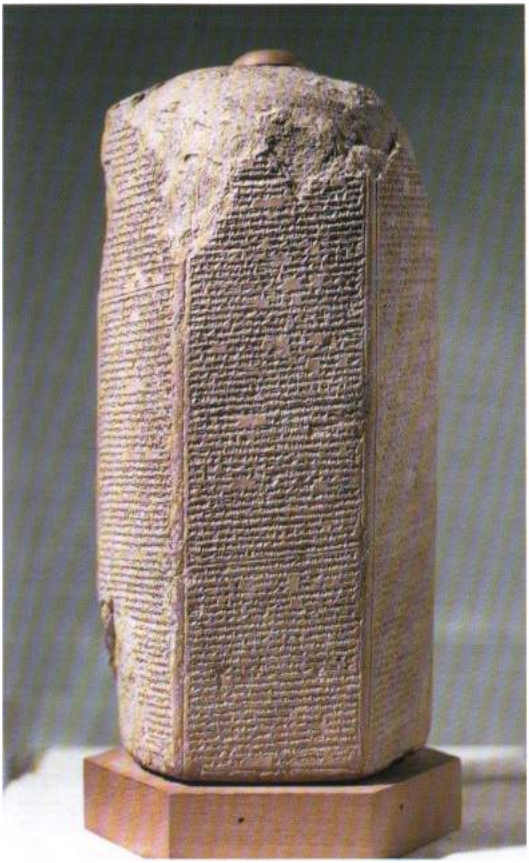
15. Şuruppak'ta bulunmuş, bir tarlanın ve bir yapının satış sözleşmesiyle ilgili çiviyazılı bir tablet, MÖ y. 2550, kil tablet, Paris, Musée du Louvre.

16. Tello'da (Girsu) bulunmuş, üzerlerinde "reformlar"ın metni olan İri-inim-gina konileri, MÖ XXV. yüzyıl, pişmiş toprak, Paris, Musée du Louvre.

17. Venüs gezegeninin gözlemlenmesi. Babil kralı Ammi Saduka'nın (MÖ 1582-1562) döneminde hazırlanan bir metnin VII. yüzyıla ait kopyası. Assurbanipal'in Ninova'daki kütüphanesinden, kil, Londra, British Museum.

18. Assurbanipal'in Vakayiname'sinin bir versiyonu ile kildeki prizma (prizma F). 7. yüzyılda Elam'a karşı seferler epey yer kaplar. a.C. Paris, Louvre Müzesi.

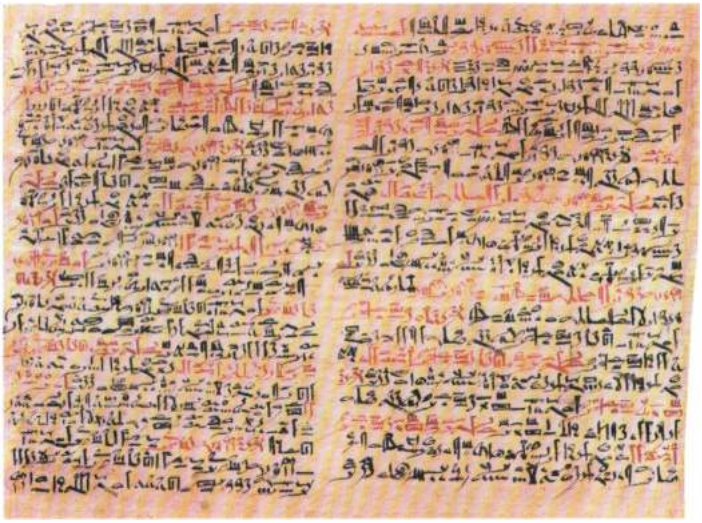
19. İki dilde sözlüksel bir metin ve Assurbanipal Kütüphanesinin kolofonunu içeren kil tablet. Ninova, MÖ VII. yüzyıl, Paris, Musée du Louvre.

20. İturaşdum steli, MÖ 1792-1750, Londra, British Museum.

21. Sippar'da bulunan "Babil haritası," MÖ VI. yüzyıl, kil tablet, Londra, British Museum.

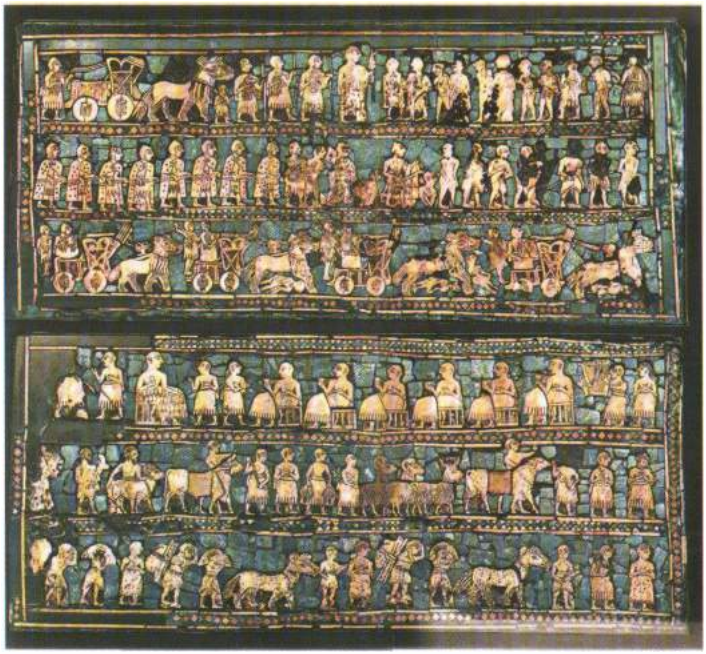
22. Edwin Smith papirüsü (sayfa 6 ve 7), MÖ y. 1550, New York, The New York Academy of Medicine.

23. Kadeş Savaşının tasvirinin bir kopyası ("Pentaur Şiiri"), XIX. hanedan (Ramses Hanedanı), MÖ XIII. yüzyıl, papirüs, Paris, Musée du Louvre.

24. Naram-Sin steli. Devasa boyutlarda ve başında tanrısal bir başlıkla tasvir edilen kral düşmanlara karşı ordusunun başındadır. Aslında Sippar'da yaptırılan stel Kral Şutruk-Nahhunte (MÖ XII. yüzyıl) tarafından başka birçok objeyle birlikte savaş ganimeti olarak Susa'ya götürülmüş ve Sargon hanedanından olan kralın Akkad dilindeki yazıtına kendisine dair Elam dilindeki bir yazıt eklettirilmiştir. MÖ y. XXIII. yüzyıl, Paris, Musée du Louvre.

25. Ur sancağı, sırasıyla düşmanların yakalanıp öldürülüşünün ve ritüel alayı ile şölenin tasvir edildiği "savaş" tarafı (üstte) ve "barış" tarafı (altta). Ur, kraliyet nekropolü, MÖ III. binyıl ortaları, kırmızı kireçtaşı, deniz kabuğu ve lapis lazulili kakma ahşap, Londra, British Museum.

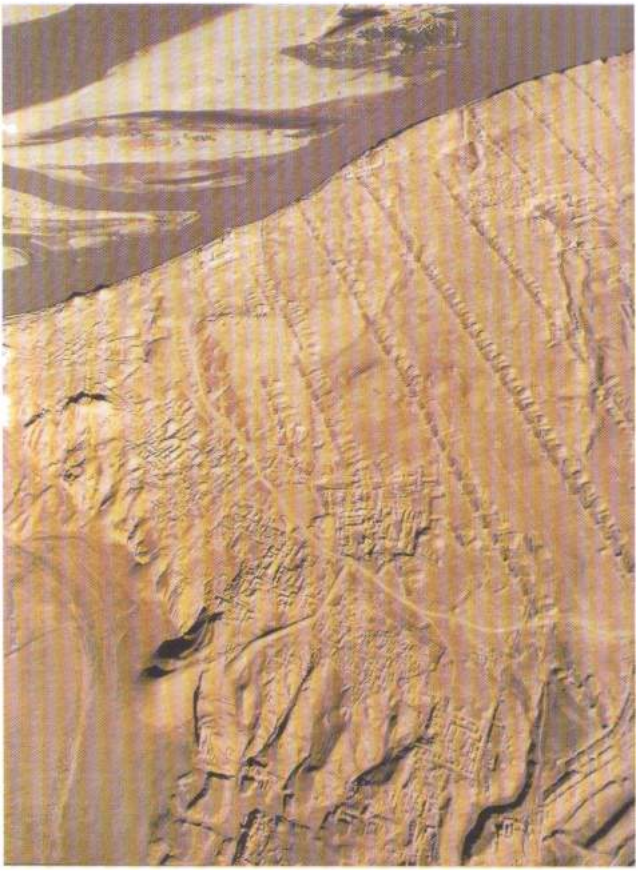
26. Ebu Simbel tapınağının kabartmalarında tasvir edilen Hitit askerleri, MÖ XIII. yüzyıl, kabartma, Ebu Simbel (Mısır).

27. Sanherib'in sarayı için bir taş ocağında çalışan esirlerin tasvir edildiği, kaymaktaşı bir levha üzerindeki kabartmadan bir ayrıntı. Ninova, güneybatı sarayı, MÖ VII. yüzyıl, kabartma, Londra, British Museum.

28. Hattuşa. Büyük Tapınak dahil olmak üzere yukarı şehrin panoramik manzarası.

29. Assur şehrinin havadan görünüşü.

30. Assurbanipal'in inşa faaliyetlerinden sorumlu kral olarak steli, Borsippa'da bulunmuştur, MÖ 668-665, Londra, British Museum.

31. Nimrud'da bulunan II. Assurnasirpal heykeli, Belitmati Tapınağı, MÖ IX. yüzyıl, British Museum.

32. Lagaş'ın vali-ensi'si Gudea'nın heykeli, üzerindeki çiviyazılı yazıtta tanrı Ningirsu'nun tapınağının inşası anlatılmıştır, MÖ y. XXII. yüzyıl, diorit, Paris, Musée du Louvre.

33. Üçüncü binyılda Ninova'daki İştar tapınağından egemenlik, belki Sargon I başkanı (MÖ 2300 civarında), bakır, Bağdat Irak Müzesi.

34. Figürin ve Ur-Nammu'nun kuruluş tuğlası, Nippur kökenli, MÖ III. binyıl, Bağdat, Iraqi Museum.

35. Lagaş prensi Urnanşe'nin bakırdan temel çivisi, Tello'da bulunmuştur, MÖ y. 2450, bakır, Paris, Musée du Louvre.

36. Şulgi'nin bakırdan temel çivileri, MÖ y. XXI. yüzyıl, Paris, Musée du Louvre.

37. Yabancıların tasvir edildiği mineli tuğlalar, Medinet Habu'da bulunmuştur, MÖ XII. yüzyıl, Kahire, Mısır Müzesi.

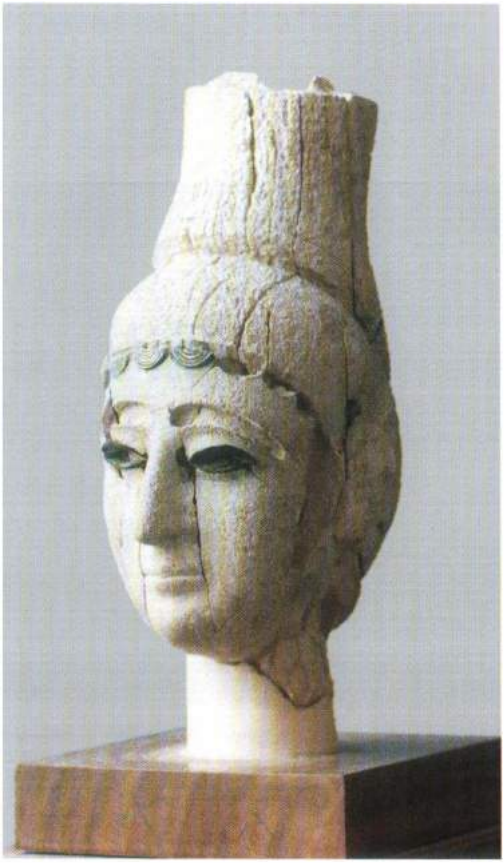
38. Kraliçe Nefertiti'nin Amarnalı Thutmosis'in atölyesinde bulunan büstü, sol profil, kireçtaşı ve boyalı alçı, MÖ y. 1350, Mısır, XVIII. Hanedan, Berlin, Aegyptisches Museum, Staatliche Museen.

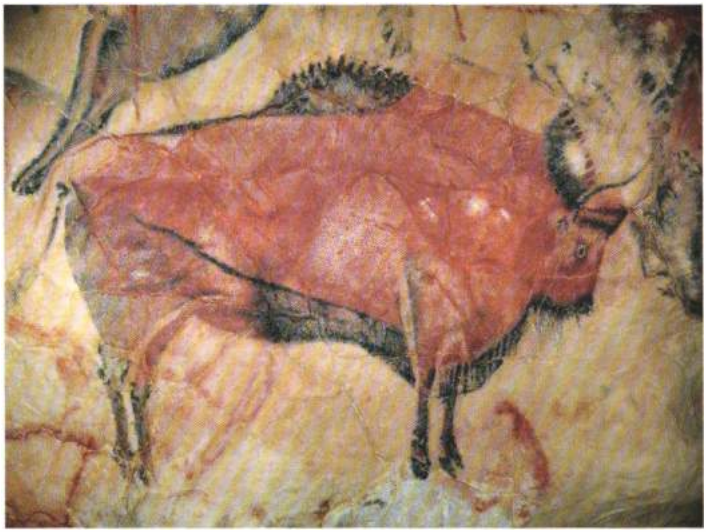
39. III. Amenhotep'in Büyük Karısı Tiye, XVIII. Hanedan, Berlin, Aegyptisches Museum, Staatliche Museen.

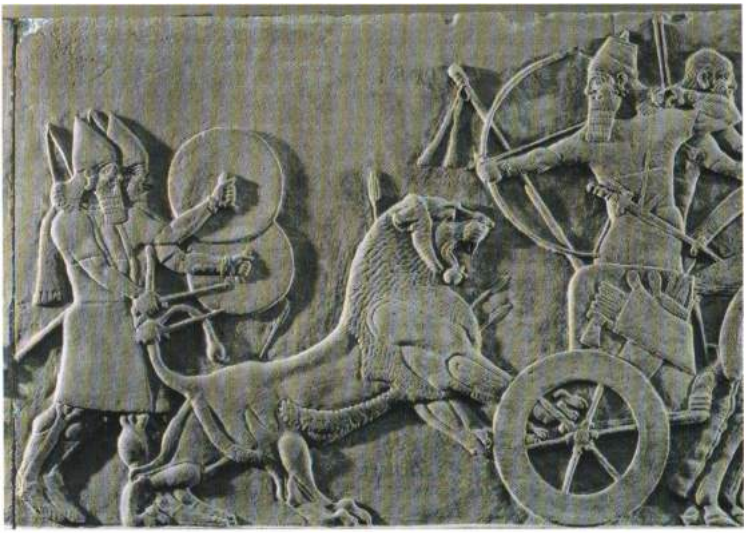
40. Akhaimenid Hanedanına mensup bir prensesin başı, MÖ VI-IV. yüzyıl, Tahran, Ulusal Arkeoloj Müzesi.

41. Üzerinde altın ve bakır gümüş alaşımı süslemelerden izler olan, gözleri lapis lazuli olan fildişi bir baş, MÖ XIII. yüzyıl, Şam, Ulusal Müze.

42. Bizon figürü. Altamira mağarasındaki (İspanya) bir duvar resminden ayrıntı, bundan 18.500-14.000 yıl önce, Altamira.

43. II. Assurnasirpal arabasıyla aslan avında, Nimrud sarayındaki bir kabartmadan bir ayrıntı, MÖ 865-860, alçak kabartma, Londra, British Museum.

44. Kaneş'te bulunmuş, aslan biçimli vazo, MÖ 1900-1800, boyalı pişmiş toprak, Paris, Musée du Louvre.

45. Tanrıça Gula için kutsal bir hayvan olan bir köpek heykeli, Kassit dönemi, MÖ II. binyılı, pişmiş toprak, Paris, Musée du Louvre.

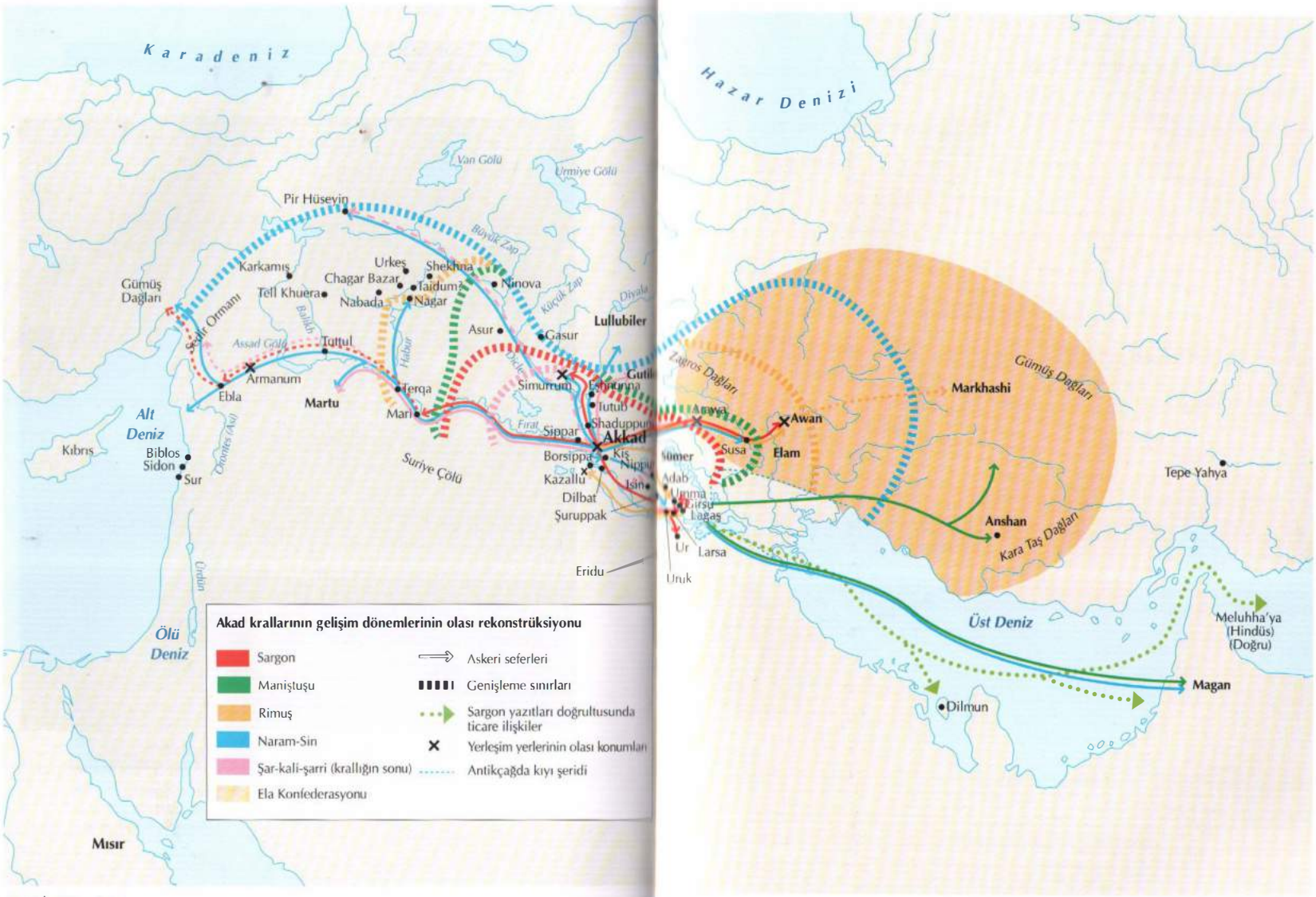

46. Şaha kalkmış koç ve çiçekli ağaç. Ahşap üzerine altın, lapis lazuli, deniz kabuğu ve kırmızı kireçtaşı, Ur kraliyet mezarlığında bulunmuştur, MÖ XXVI. yüzyıl, Londra, British Museum.

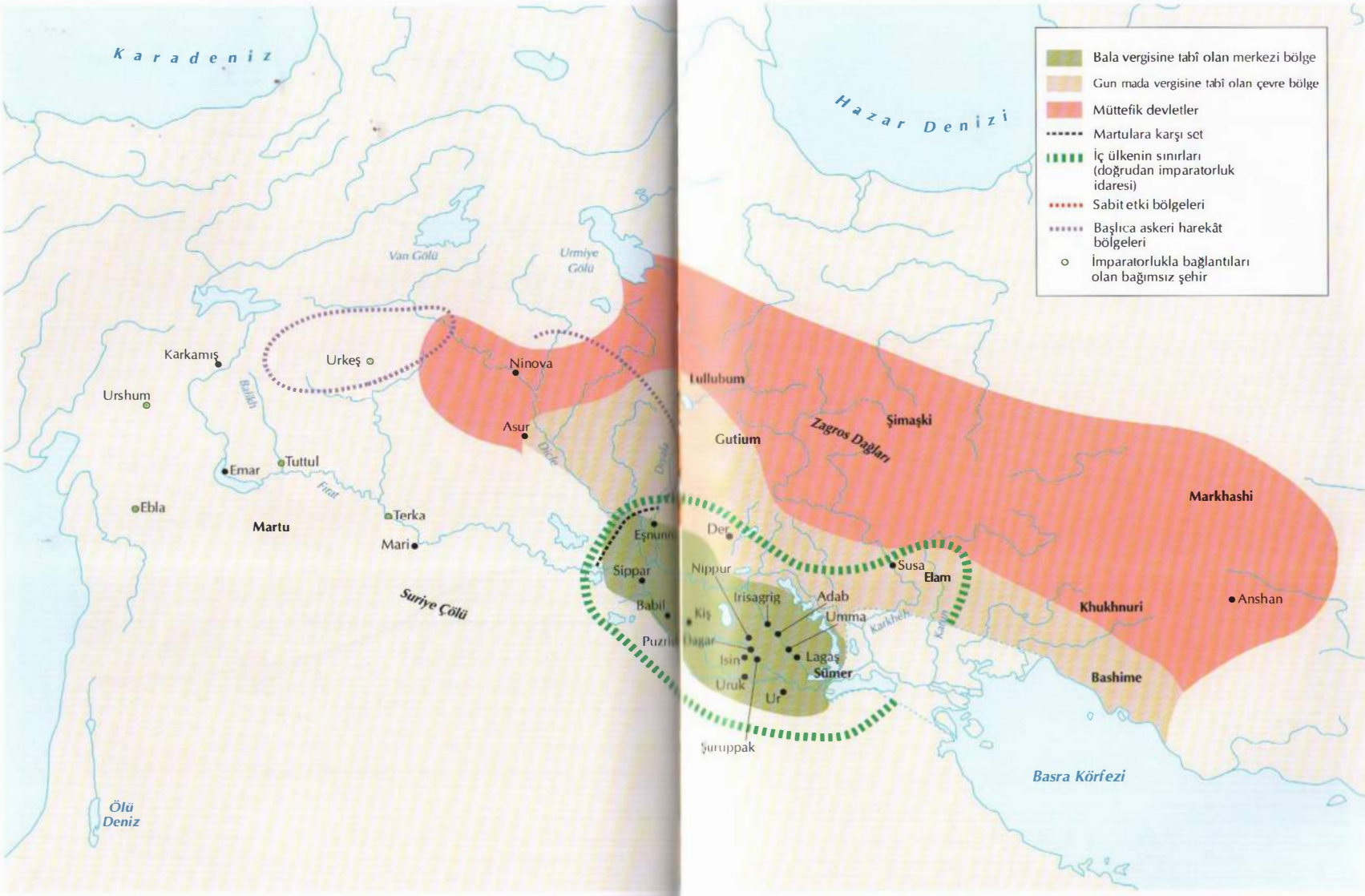

47. Mari'den aslan başlı kartal, MÖ III. binyıl, altın ve lapis lazuli, Şam, Ulusal Müze.

ANTİK YAKINDOĞU

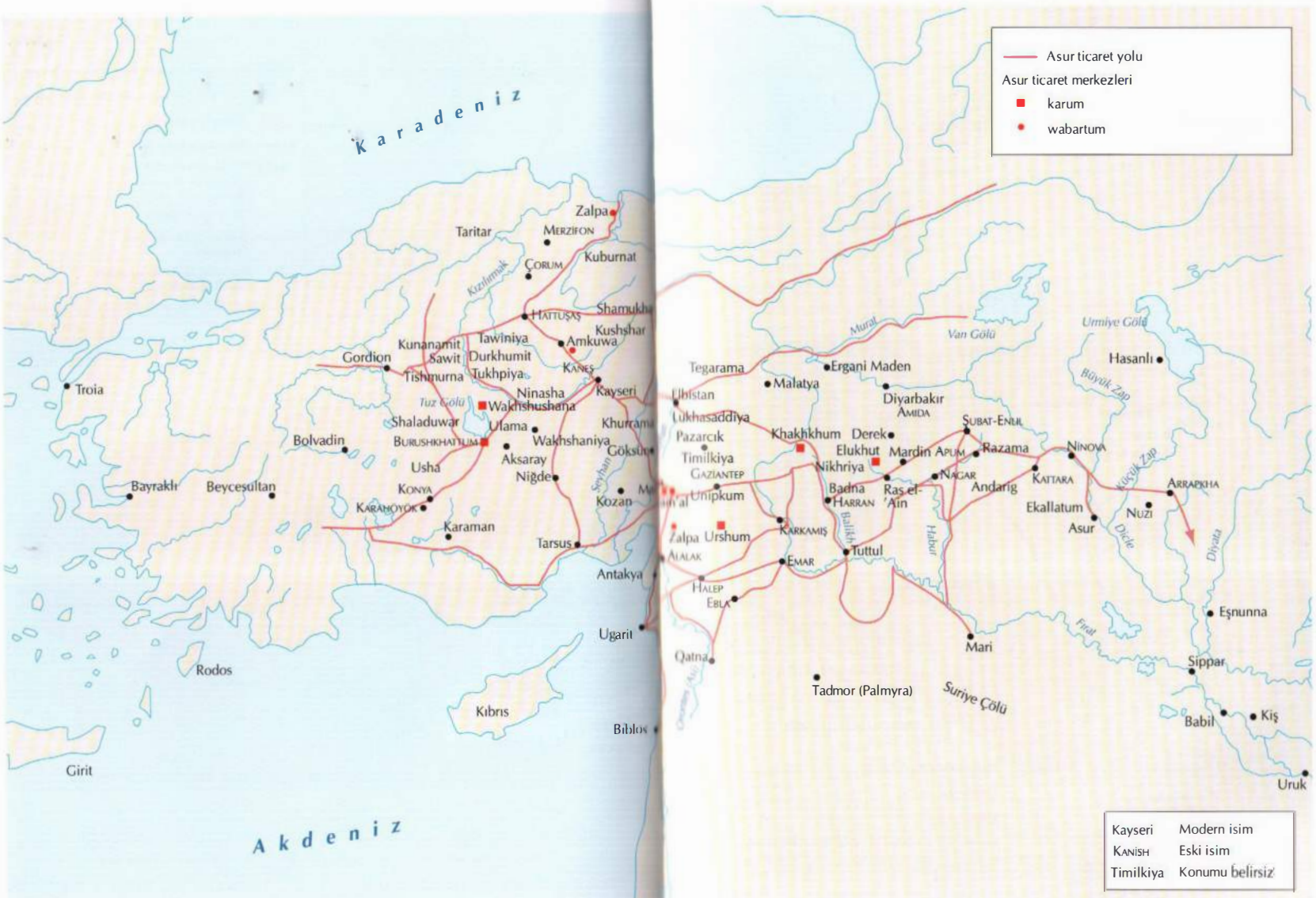

ANTİK YAKINDOĞU

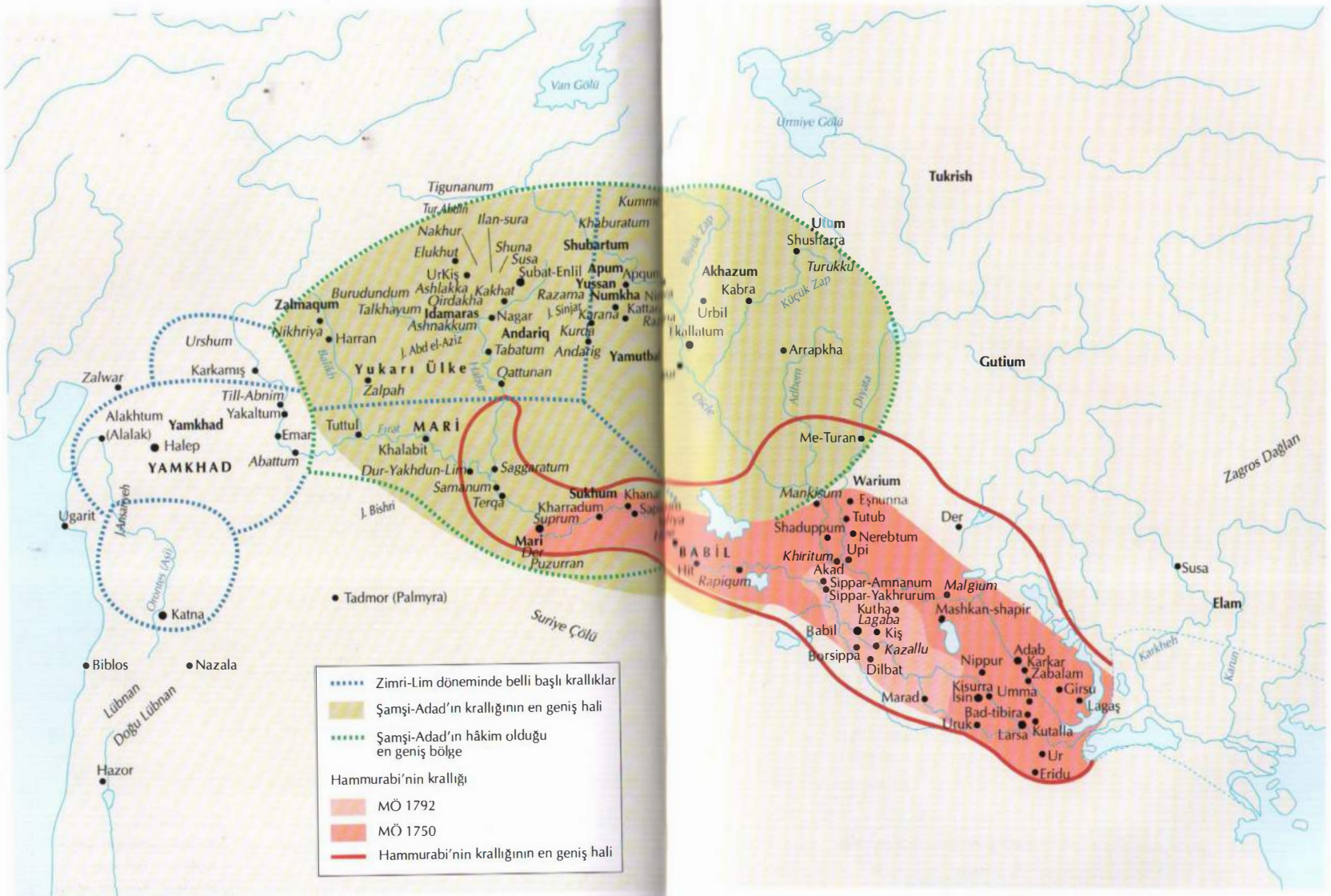
III. Ur İmparatorluğu

ANTİK YAKINDOĞU

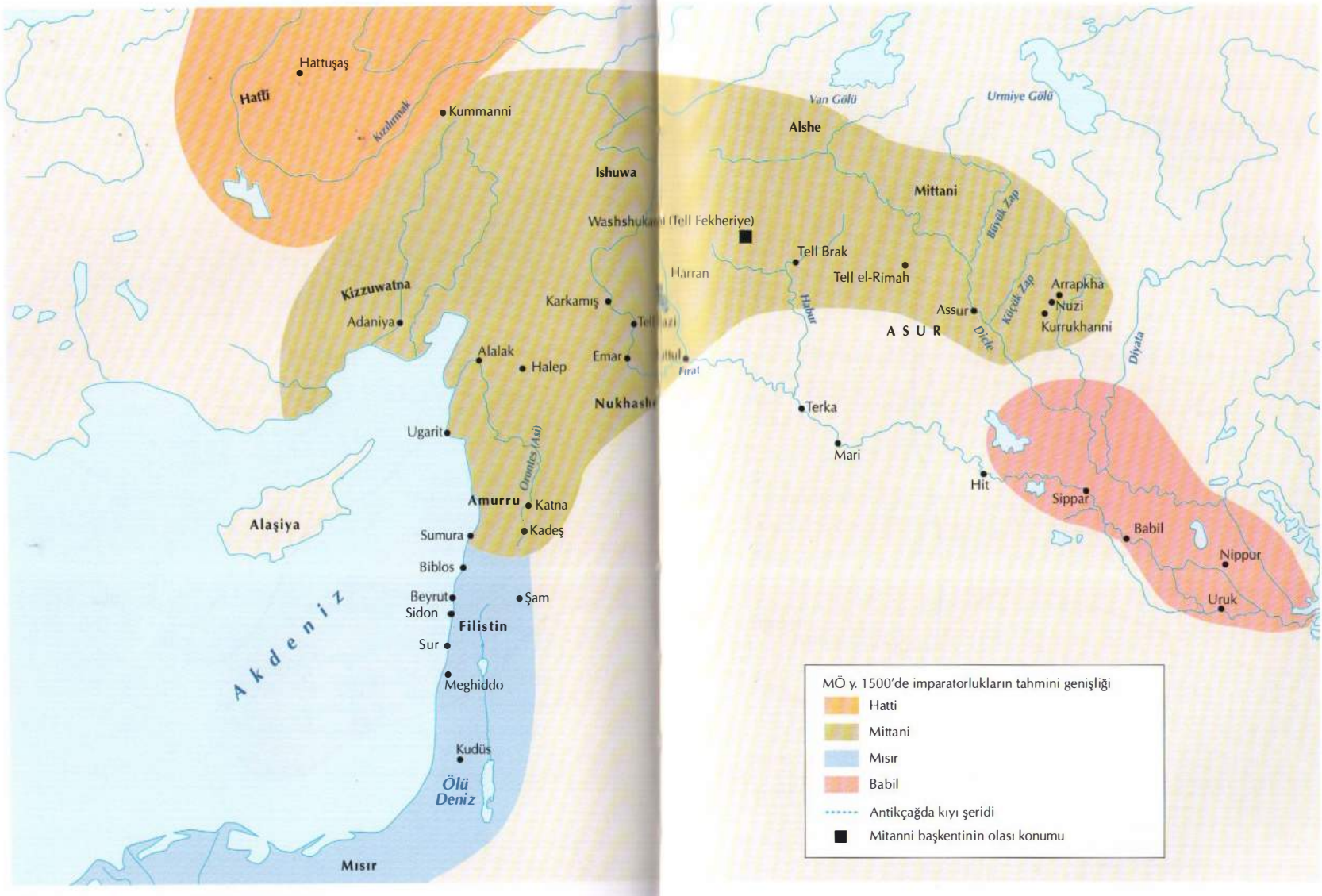
Anadolu'daki Assur ticaret yolları

ANTİK YAKINDOĞU

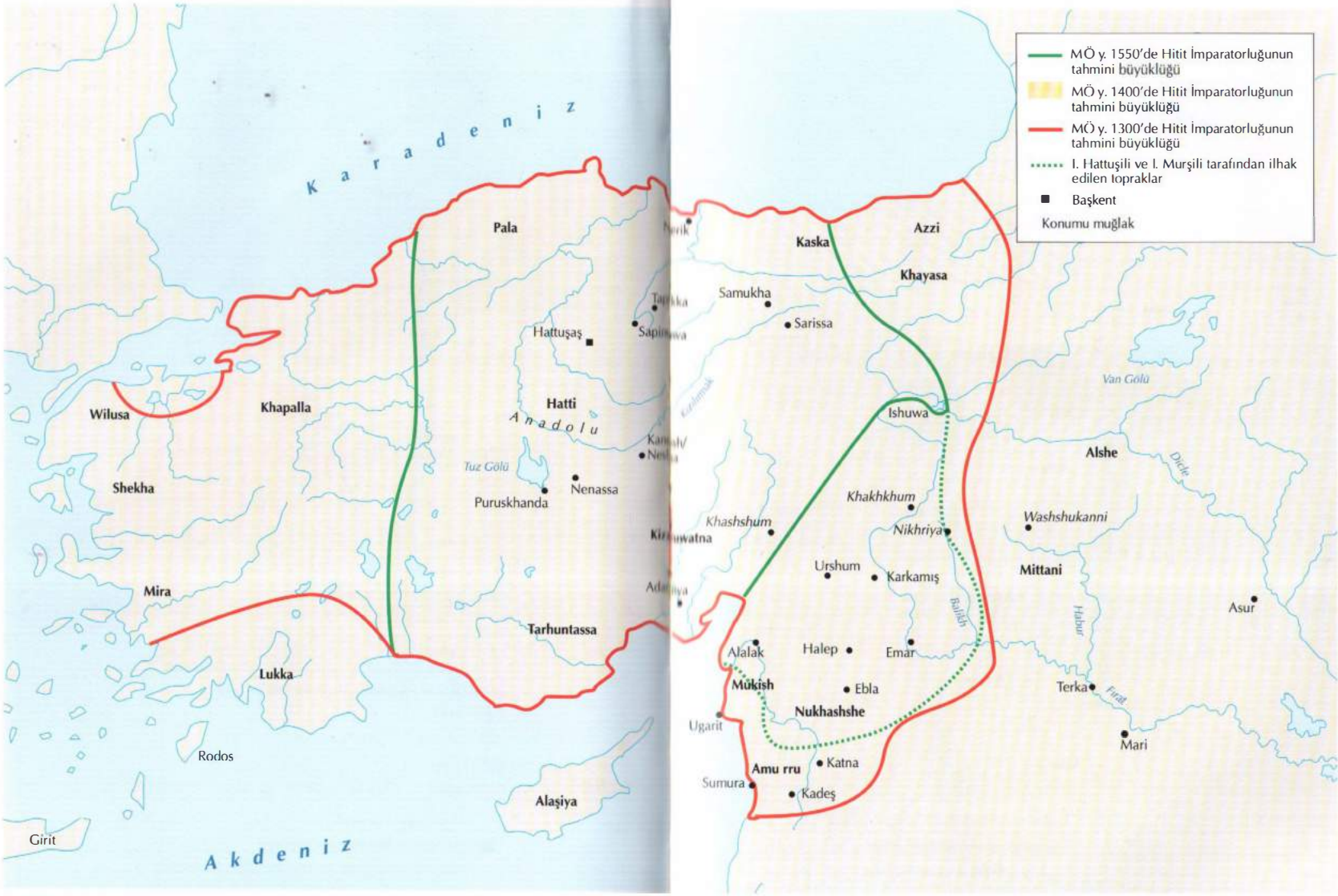
Amori Döneminde Suriye-Mezopotamya

ANTİK YAKINDOĞU

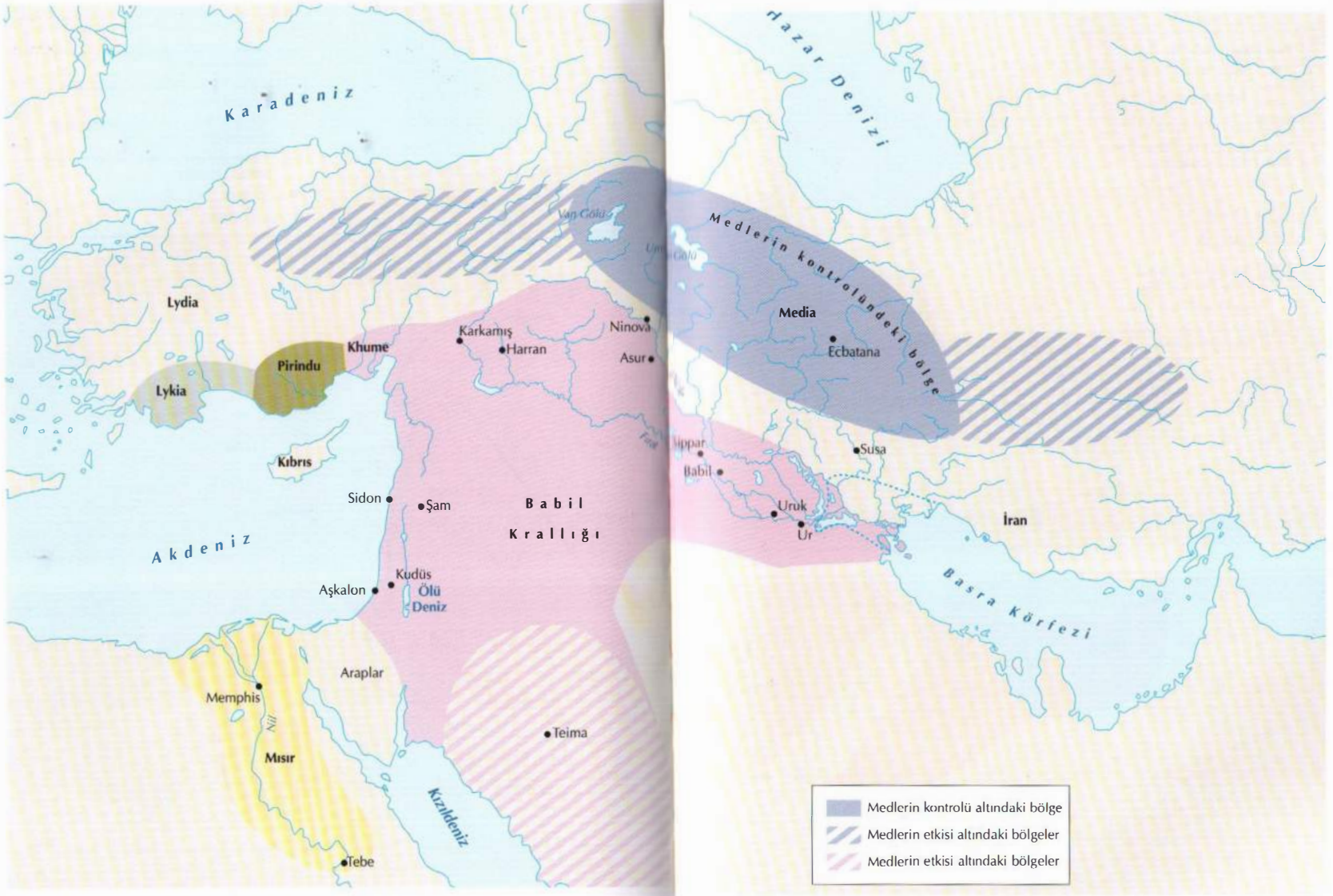

MÖ 1500 civarında Yakındoğu'daki belli başlı devletler

ANTİK YAKINDOĞU

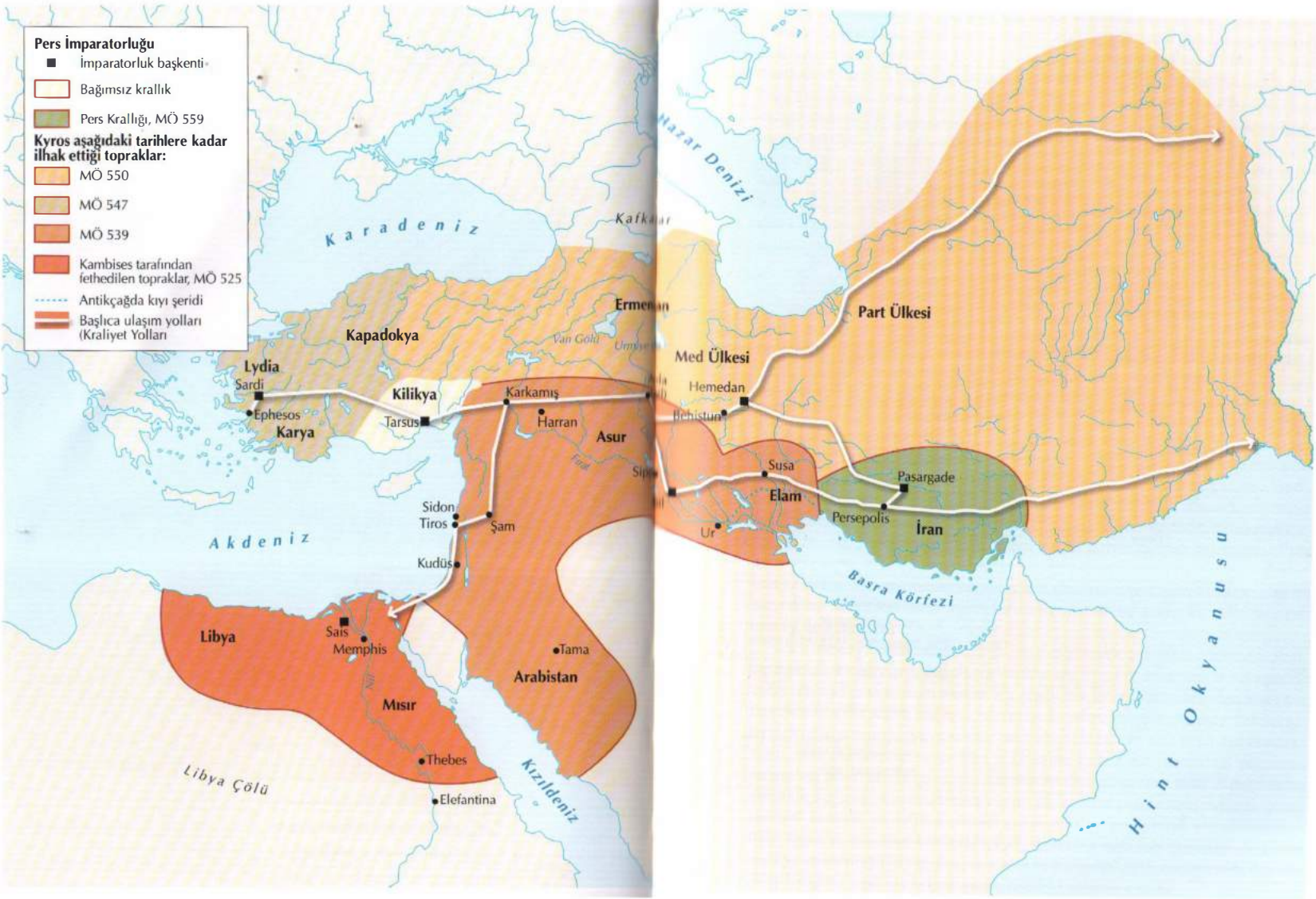

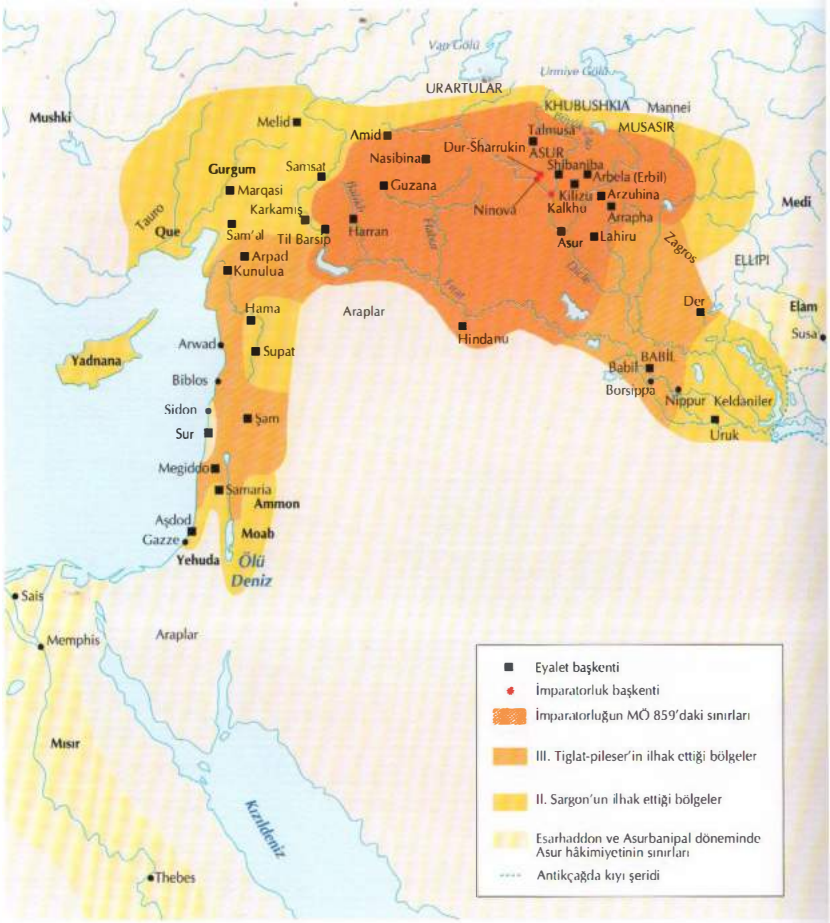
ANTİK YAKINDOĞU

Babil Krallığı ve Medlerin Hâkimiyeti

ANTİK YAKINDOĞU

Van Gölü
Urmiye Gölü
URARTULAR
KHUBUSHKIA
Mannei
Mushki
Melid
Amid
Talmusa
MUSASIR
Dur-Šharrukin
ASUR
Nasibina
Shibaniba
Arbela (Erbil)
Gurgum
Samsat
Marqasi
Guzana
Kilizu
Arzuhina
Karkamış
Ninova
Kalkhu
Arrapha
Medi
Tauro
Que
Sam'al
Til Barsip
Harran
Asur
Lahiru
Zagros
Arpad
Kunulua
ELLIPI
Hama
Araplar
Der
Elam
Susa
Hindanu
Arwad
Supat
Yadnana
BABİL
Babil
Biblos
Borsippa
Nippur
Kaldaniler
Sidon
Şam
Uruk
Sur
Megiddo
Samaria
Ammon
Aşdod
Moab
Gazze
Yehuda
Ölü Deniz
Sais
Memphis
Araplar
Mısır
Kızıldeniz
Thebes
Eyalet başkenti
İmparatorluk başkenti
İmparatorluğun MÖ 859'daki sınırları
III. Tiglat-pileser'in ilhak ettiği bölgeler
II. Sargon'un ilhak ettiği bölgeler
Esarhaddon ve Asurbanipal döneminde Asur hâkimiyetinin sınırları
Antikçağda kıyı şeridi

Bu sürece paralel olarak, Yeni Krallık'ta başlayan dış dünyaya açılım, farklı düzeylerde (metinsel, sözlüksel, sanatsal, dini, vs.) kültürel alımlama olgularını belirler; bu yeni duyarlılık, bir kültür sahibi ve aracı olarak yerel dilin de kabul görmesine katkıda bulunur. Bu yeni ruh halinin en anlamlı örneklerinden biri, hem Klasik modelden bilinçli alıntılar sayesinde daha zarif hale gelen konuşma diliyle ifade edilen, hem de Mısır bilimi bağlamında bu yeni ruh halinin en bariz meyveleri olarak yorumladığı aşk şarkıları veya kâtiplerin muhtelif yazıları gibi yeni türler yaratan edebiyattır. Aynı zamanda egzotik ve olağanüstü olana duyulan yeni ilgi, *Kaderi Çizilmiş Prensin Öyküsü* gibi bazı metinlerde olayın inşası ve gerçekliğin tasviri açısından temel bir rol oynar; dolayısıyla bu dönemden geriye kalan bulgular, Ramses devrinde Mısır kültürünün ne kadar eklektik ve bazı açılardan "modern" olduğunu gösteren ayrıntılı ve karmaşık bir tablo sunar.

Üçüncü Ara Dönem (MÖ 1070-712)

Yeni hanedan (XXI. hanedan) ikametgâhını Pi-ramesses'ten Nil deltası üzerindeki Tanis'e taşır. Bu hareket sonucunda hem yeni bir kraliyet şehri ortaya çıkar, hem de II. Ramses'in kadim merkezinin birçok anıtı fiziksel olarak yer değiştirir: Ramses dönemine ait malzemelerin kullanımının öne çıktığı yeni saray fiziksel olarak da, kendinden daha ünlü olan Pi-ramesses'teki sarayın bir kopyası niteliğindedir. Eski model, Tanis'in tasarlanmasında merkezi bir motif teşkil eder: yüzyıllar boyu kullanılan Krallar Vadisinden ayrılan kraliyet nekropolü de süslemeleriyle Yeni Krallıkta kullanılan büyük mezarlıkları çağrıştırmayı amaçlar. 1940'lı yıllarda keşfedilen bu mezarlarda daha eski modellerden ilham alındığı görülen değerli mezar eşyaları bulunmuştur; ancak bu yapılar artık bir mezarlıkta değil, büyük Karnak tapınağının bir kopyası olarak inşa edilen Amon tapınağının kutsal alanı içerisinde yer alır; Sais'te, Neith tapınağındaki kutsal alanda bulunan ve Klasik kaynaklarda da söz edilen Saisli kralların mezarlarından görüldüğü üzere, bu adet Geç Dönemde de sürecektir.

XXI. hanedan döneminde Libya unsuru giderek öne çıkar: dönemin kralların dan I. Osorkon'un (MÖ 984-978), Mısırlı olmayan adından da anlaşıldığı üzere, Batı kökenli olduğu sanılır. Bu arada Teb'te artık güneyin efendileri haline gelen Büyük Amon Rahiplerinin hanedan soyu giderek güçlenir; Teb rahiplerinin gücünün ardında, Amon'un meşrulaştırılmasını Yeni Krallığın ideolojisinin odak noktası haline getiren politikanın ürünü olan Karnak'ın muazzam zenginliği yatar; ancak bu eğilim duraklama dönemlerinden yoksun değildir ve özellikle Amarna dönemi, kendini tapınak meşrulaştırmasının dışında gören tanrısal kraliyet modelinin sürekli gelişiminin zirvesi olarak yorumlanabilir. İlahi Tapıcıya dönüşen kraliçenin kült açısından edindiği özellikler de kralla kraliçenin statüsünün tamamıyla siyasi ve kurumsal bir parametrenin dışında geliştirilip tanrısal bir boyuta yerleştirildiği anlamına gelir.

XXI. Hanedanın sona ermesiyle başa Libya kökenli yeni bir aile geçer; XXII. hanedanın temsilcileri, Amon'un ileri gelen rahipleri arasında kraliyet ailesinin üyelerinin yer almasından yararlanarak Teb üzerinde kontrol sağlamaya çalışırlar. Libyalı kralların Filistin'e de müdahale ettiği dinamik bir dönemden sonra hanedanın bir dizi iç meseleden dolayı çökmesine neden olacak olan krizin belirtileri görülmeye başlanır; son Libya kökenli kral III. Şeşonk'la hızlanan siyasi parçalanma süreci sonucunda iki farklı hanedan (XXIII ve XXIV) eş zamanlı olarak iktidarı ele geçirir. Bu arada Amon'un İlahi Tapıcısı tarafından görevlendirilen üst düzey görevlilerin Teb bölgesini kontrollerine almalarıyla Teb rahipleri de bir kriz döneminden geçer.

Napata Hanedanı (XXV. Hanedan, MÖ 747-656)

Bu parçalanmışlık hali ancak ülkeyi yeniden birleştirecek olan yeni bir gücün iktidara çıkmasıyla son bulacaktır; ancak bu sefer olaylar Mısır devletinin güney sınırının ötesinde, Napata'da cereyan eder ve XX. hanedandan sonra Mısır'ın hâkimiyetinin sona ermesiyle güç kazanan bir ailenin temsilcisi olan Piankhi'nin liderliğinde bir sefer başlar. Napata ordusunun kuzeye kadar uzanmasıyla sonuçlanan bu seferi kralın, kökeni Yeni Krallığa dayanan ve muhtemelen firavun modelleriyle kaynaşmış yerel kült biçimlerini temel alan yerel Amon tapınağında diktiği bir stelde anlatılmıştır. Yeni hanedan resmi ikametgâh olarak, kültürel ve ideolojik merkez rolünü daima muhafaza etmeyi başarmış olan eski Memphis şehrini seçer; ülke üzerinde hâkimiyet, geleneksel siyasi idare modelinin kalıcı olduğunu gösteren yerel güçler yoluyla sağlanmaya devam edilir.

Ülkenin merkezi bir gücün hâkimiyetinde olması ve Nübye'yle daima ayrıcalıklı bir ilişki sürdüren iktidardaki hanedanın gücü ekonomi için elverişli şartlar sağlar: bu dönemin zenginliğine tanıklık eden iddialı mimari projeleri arasında Piankhi'nin haleflerinden, büyük Karnak tapınağının yeni mimari aşamasının kurucularından biri sayılan Taharka'nınkiler (MÖ 690-664) çok önemlidir. Amon'un İlahi Tapıcısı olarak kraliyet soyundan bir prenses seçme tercihi, tahtın Teb konusundaki politikasını yansıtır; böylelikle kral tapınağın ve Thebes bölgesinin idaresine doğrudan dâhil olmasa da, aralarında kan bağları olan bir kişi yoluyla yine de kontrol sahibi olmaya devam eder. Teb'in asıl kraliçeleri sayılan bu kadınların çevresinde yer alan üst düzey resmi görevlilerin Asasif bölgesindeki (Batı Teb) mezarları hem süslemeleri, hem de metin seçimi açısından en anıtsal ve ilginç mezarlar arasında yer alır ve bariz bir şekilde Arkaik Çağdan ilham alınan bir zevki yansıtırlar.

XXV. hanedan döneminde uluslararası sahne köklü değişimlere maruz kalır; bölgesel devletleri giderek kontrolü altına alan Assur devleti Kuzey Mezopotamya'daki konumuna rağmen saldırgan bir fetih ve ilhak politikası yürütmeyi başarır; doğu kaynaklı bu tehdidin bilincinde olan Mısır, Assurluların

baskısı altında olan Yehuda Krallığına destek verir. Ancak fethe karşı koymayı başaramazlar ve Nil Vadisi bile saldırılara maruz kalır: Esarheddon tarafından düzenlenen ilk seferle (MÖ 671) Memphis fethedilir; on yıl kadar sonra daha büyük çaplı bir saldırı düzenleyen Assurbanipal daha güneye inerek Teb'i yağmalar ve çok yüklü bir ganimet elde eder.

Assurluların Mısır seferleri ülkenin ilhakıyla sonuçlanmazsa da son derece anlamlı sonuçlara yol açar: son temsilcisi Tanutamon (MÖ 664-657) olan Napata hanedanı daha güneye çekilmek zorunda kalır ve Napata'da firavun yönetimine özgü niteliklerde bir devlet kurar; Teb'deki tapınakların yağmalanması yoksul düşmelerine neden olur ve bu durumdan bir daha toparlanamazlar; son olarak, bu seferlerin sonucunda Assurlular Mısır'ın başına Nil deltasındaki Sais şehrinden bir aileyi getirir. Bu prensler kısa süre sonra Assur hâkimiyetinden kurtulup, ilk temsilcisi I. Psammetikhos (MÖ 664-610) olan XXVI. hanedanı kurarlar.

Sais Hanedanı (XXVI. Hanedan, MÖ 664-525)

Yeni kraliyet ailesi gücünü hızla pekiştirerek artık birinci çağlayanın ardına çekilmiş olan Napata hanedanının yerini alır; ailenin siyasi politikasını belirleyen I. Psammetikhos, kızı Nitokris'in Napata ailesinin temsilcisi II. Şepenupet tarafından İlahi Tapıcı olarak evlat edinilmesini sağlar. Aynı zamanda ordusunda Yunan paralı askerlerine görev veren ilk firavun olan Psammetikhos böylece Geç Döneme kadar devam edecek olan bir adeti başlatmış olur; Yunan askerlerinin varlığı ülkenin toplumsal ve kültürel tablosunda giderek daha önemli bir rol oynayacak ve Büyük İskender'in fethinden sonra Yunan unsurunun kendini kabul ettirmesi için gerekli temeli oluşturacaktır.

Psammetikhos'un haleflerinin Mısır için sağladığı siyasi istikrar, dinamik bir kültür şeklinde de kendini gösterir; Nil deltasının dönemin dengelerinde oynadığı merkezi rolün kendisine bağlı olduğu Sais büyük prestije sahip, kadim bir şehir olmasına rağmen günümüze ulaşan bulgu azlığından dolayı muhteşem geçmişine hakkını teslim etmek mümkün değildir; ancak Teb bölgesinde bu döneme ait bulgular (Asasif nekropolü, tapınak bölgelerinin heykelleri, vs.) bu devrin zenginliğini ve istikrarını teyit edici niteliktedir. Mısır'ın dış dünyaya ve geniş bir ticaret ağına açıldığı, çeşitli şekillerde kanıtlanmıştır: Nil Nehri ile Kızıldeniz arasında bir kanal açma girişimi, Doğu ile Akdeniz arasındaki ticari rotaların Mısır'dan geçmesini sağlama iradesini gösterir; Nil deltasında, Naukratis'te bir Yunan ticaret merkezinin oluşturulması da hanedanın ülkenin ekonomik ve ticari gelişimine ilgi duyduğunu gösterir; ancak gerçek çok daha karmaşıktır, çünkü demir gibi temel hammaddelerin ekonomik dolaşımda olmaması Mısır ekonomisinin içkin zayıflığına işaret eder; ancak bu eksikliği en azından kısmen telafi etme amacı taşıyan tahıl ve papirüs ihracatı, Mısır'ın zenginliği açısından belirleyici olan takas ürünleri haline gelir.

II. Psammetikhos döneminde Nübye'ye, XXV. hanedanın Napatalı krallarının *damnatio memoriae*'sını [anılarının lanetlenmesi] gerektiren askeri bir sefer düzenlenir; aralarında II. Ramses'in Ebu Simbel'deki dev heykellerinin bacaklarına grafitiler çizen Yunan paralı askerlerinin de olduğu Mısır ordusu Napata'ya ulaşır ve şehri fetheder. Bu arada II. Psammetikhos'un kızı Ankhnesneferibra Teb'de, I. Psammetikhos'un kızı, Amon'un İlahi Tapıcı Nitokris tarafından evlat edinilir; böylece Saisli aile Teb üzerinde kontrol sahibi olmayı garantilemiş olur, çünkü yeni İlahi Tapıcı hiyerarşinin en üst basamağındaki konumunu çok uzun bir süre boyunca koruyarak Pers hanedanı döneminde ölecektir. Mısır'da yabancıların varlığı hanedanın ikinci döneminde (Apries'in krallığından itibaren, MÖ 589-570), Elephantine'ye bir Yahudi toplumunun yerleşmesiyle artış gösterir; hanedanın son kralı olan ve Apries'i tahttan indirerek yerine geçen Amasis'in (MÖ 570-526) iltimas gösterdiği Yunanlar Mısır toplumunun ve ekonomisinin sabit bir unsuru haline gelir.

Dönemin Kültürü

Ramses döneminin sonu, Mısır düşünce ve kültür tarihinde önemli bir aşamaya işaret eder: yabancı ülkelerle ortak bir uluslararası dilin dayattığı kesin hatlar doğrultusunda gelişen güçlü bir devlet fikrinin yerini, Yakındoğu'da o dönemde kabul gören, bölgesel tipolojilere daha uygun, farklı bir gerçeklik alır. Ancak bu farklı gerçeklik, daimi referans noktaları olarak geçmişin özellikle ideolojik modellerine bakmayı engellemez: kralın tekrarladığı hâkimiyet ve iktidar paradigması artık fiili bir siyasi tabloya tekabül etmez.

Klasik bir modele atıf, Ramses dönemi kültürüyle başlayan ve eklektisizmi eskinin kuruluş safhası olarak algılayışı temel alan bir sürecin olgunluğa ulaşması olarak yorumlanabilir; böylelikle Napatalı kralların teşvik ettiği ve Saisli kralların da desteklediği birleşmeye resmi yazıtların, kralın tanrısal gücün meşru temsilcisi olarak temsil edilmesinde ısrarcı, kalıplaşmış imgelere ve yapılara ait olan ifade biçimleri eşlik eder. Meşrulaştırma ve ortodoksluk temalarına yapılan vurgu özellikle XXV. hanedan döneminde belirgindir ve olayların tanrıların lütfunun işareti olarak yorumlanması şeklinde kendini gösterir (örneğin Taharka döneminin altıncı yılında vuku bulan sıra dışı bir taşkın bir dizi anma amaçlı stelde konu edilir).

Bu kraliyet akımının ardındaki ruh hali, özellikle Sais dönemini niteleyen ama temelleri Napatalı krallar dönemine uzanan arkaizme yansır. Dönemin resmi görevlileri ve üst düzey yetkilileri genelde Eski Krallığa dayanan kanonlar doğrultusunda kendilerini resmettirir ve mezarlarında eski süslemelere ve *Piramit Metinleri*'nden artık klasik sayılan otobiyografilere (örneğin Asiut'un mezarındakiler Teb mezarlarından örnek alınır) ve Krallar Vadisinin Ötedünya Kitapları'na kadar uzanan metinlere yer verilir; İlahi Tapıcı Ankhnesneferibra'nın daha eski mezar kompozisyonlarından ve ritüellerinden

geniş bölümler içeren lahdi bu akımın bir örneğini teşkil eder. Bu olgunun ne kadar geniş kapsamlı olduğu, zaman içinde geçersiz hale gelen eski resmi unvanların, hürmet edilmesi gereken eski bir modeli temsil ettikleri algısıyla yeniden kullanılmaya başlanmasından da anlaşılabilir.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık, s. 114; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Krallık Döneminde Mısır, s. 153; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; İsrail ve Doğu Akdeniz, s. 213; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Mısır'da Yeni Krallık, s. 188; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Büyük İskender'in Fetihleri , s. 273; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351; Öte Dünya Algısı, s. 339; Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama, s. 467; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomi, s. 455; Tarih Öncesi Müzik Seslerinden Akdeniz'in Müzik Kültürlerine, s. 490; Eski Mısır'da Müzik, s. 497

Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600)

Assur Emperyalizminin Doğuşu

Luisa Barbato

İki yüzyıl süren bir kriz halinden sonra MÖ X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Assur ülkesi için bir askeri ve siyasi yükseliş dönemi başlar. Orta Assur dönemindeki fetihlerle oluşan sınırların içerisinde kalan topraklar tamamıyla kontrol altına alınıp MÖ XII. yüzyıldaki krizi izleyen iktidar boşluğundan yararlanmaya çalışan yarı göçebe halkların ülkeye sızması engellendikten sonra, yayılmacı bir politikanın inatla uygulanması sonucunda MÖ VII. yüzyılın son çeyreğine kadar sürecek bir imparatorluk ortaya çıkar.

Krizden İlk Siyasi ve Askeri Yükselişe

Bronz Çağından Demir Çağına geçiş Yakındoğu'nun jeopolitik ortamında farklı nitelikler sergiler. Fırat Nehrinin batısında, MÖ XII. yüzyıldaki kriz ve bölgesel ölçekteki krallıkların çöküşü sonrasında bölge siyasi açıdan kayda değer düzeyde bir parçalanmaya maruz kalır. Göçebe ve yarı göçebe toplulukların kapsamlı değişimlere yol açan hareketleri sıklıkla yerleşme olgularına ve hem sosyo-ekonomik, hem de kültürel açıdan özerkliği öne çıkan ulusal devletlerin oluşumuna dâhil olur.

Nehrin karşı yakasında ise daha önceki döneme özgü köklü ve karmaşık sistem hızlı veya radikal bir şekilde ortadan kalkmaz. Aralarında sürekli olarak güç ve denge oyunları söz konusu olan üç önemli devlet en az iki yüzyıl daha direnç gösterir; bunlar Assur, Babil ve Elam'dır.

Ancak Assur ülkesinin, geçmişin siyasi-idari yapılarının ve pekişmiş ideolojik yapıların temelinde, genel kriz durumundan yararlanmak amacıyla civar bölgeler üzerinde titizlikle geliştirilmiş planlı bir saldırı ve kontrol politikası uygulamaya başlaması, kayıtlar açısından çok zayıf olan iki yüzyıllık bir durgunluk dönemi sonucunda olur. Sonuçta Assurlular zaman içinde Yakındoğu'nun tamamını askeri ve ekonomik açıdan hâkimiyetleri altına alırlar ve bu dönem Assur İmparatorluğunun geri dönüşü olmayan, ani bir çöküşle sona erdiği MÖ VII. yüzyılın son çeyreğine kadar sürer.

Öte yandan uzun vadeli bakıldığında Assurluların askeri eğilimi, dağlarda yaşayan halkların uyguladığına inandıkları ve ne dereceye kadar gerçek, ne dereceye kadar bir algı olduğunu söylemenin zor olacağı baskının bir sonucu da sayılabilir. Cazip bir hammadde kaynağı olup, dağ insanları klişesi doğrultusunda tehditkâr ve korkutucu olarak tasvir edilen halkların yaşadığı Toros ve Zagros sıradağlarının oluşturduğu dağlık bölgenin hemen güneyinde bulunan Assur ülkesi, askeri bir teşkilatı ve potansiyel olarak yayılmacı bir politikayı taşımaya uygun yapıyı ve kurumları erkenden edinmeye başlamış olmalıdır.

Orta Assur İmparatorluğunun Mirası

Fetih süreci, devralınıp benimsenen miras üzerine inşa edilir. MÖ I. binyılın kayıtlarında, Orta Assur İmparatorluğunun en geniş yüzölçümüne ulaştığı dönemle apaçık bir devamlılık sergilenerek saldırganlık politikasının başlangıcı, Assur otoritesinin krallığın sınırlarının içerisinde (dışında değil) kendini kabul ettirmeye çalışması olarak açıklanır. Böylece MÖ X. yüzyılın ikinci yarısında, daha önceki dönemlerin kontrol sisteminin geri kazanılıp pekiştirilmesini hedefleyen bir askeri ve siyasi yükseliş hareketi başlar. Aramilerin bölgeye sızmasının Assur hâkimiyetini ne düzeyde etkilediği tartışma konusu olmaya devam ediyorsa da, ilk Yeni Assur kralları geleneksel yönetim merkezlerine destek sağlamayı ve onları güçlendirmeyi amaçlayan bir dizi seferle uğraşır. MÖ I. binyılın jeopolitik tablosunda yeni bir unsur teşkil eden, ama kökenleri Geç Bronz Çağında Suriye'de ve Yukarı Mezopotamya'da çobanlıkla uğraşan yarı göçebe halklara kadar uzanan Arami kabileleri Kuzey Suriye'ye, Fırat Vadisine ve Aşağı Mezopotamya'ya sızarken MÖ XII. yüzyıldaki krizden kaynaklanan siyasi boşluktan yararlanmış, geniş kırsal bölgelerin kontrolünü ele geçirmiş ve şehirler üzerinde baskı yaratmaya başlamıştı.

Bu dönemin askeri seferleri gerçek anlamda savaş harekâtlarından çok haraç toplama seferleri olarak nitelenebilir, ama Assur askeri faaliyetlerinin giderek daha sistematik ve tutarlı hale geldiği bir dönemin başlangıcını teşkil ederler. Yeniden otorite sağlamayı ve sınırları daha güvenli hale getirmeyi amaçlayan Assur seferleri, hammadde tedariki ve ticaret dinamiklerine açılım açısından temel önem taşıyan İran ve Suriye'ye erişimi yeniden sağlar.

Neredeyse aralıksız olarak her yıl düzenlenen bu seferler, Assur ordularını krallığın eski sınırlarının çok ötesine taşıyan ve coğrafi açıdan çok geniş bir imparatorluğun kurulup iki yüzyıldan uzun bir süre muhafaza edilmesini sağlayan sistematik yayılmacı politikanın temelini oluşturur. Ne kronolojik açıdan doğrusal, ne de biçim ve faaliyet açısından homojen olan bu uzun süreç sonucunda MÖ VIII ile VII. yüzyıllar arasında gücünün zirvesine ulaşan Assur İmparatorluğu Anadolu'dan Mısır'a, Akdeniz'den de Batı İran'a kadar uzanan bir bölgeye hâkim hale gelir. Assur İmparatorluğunun tahtında birbirini izleyen kralların benimsediği, eski bir gelenekten devralınan "dünyanın dört bir tarafının kralı" unvanı, dünyanın ideal sınırlarına kadar olan coğrafi uzamı oluşturduğuna inanılan dört çeyreği üzerinde kontrol sahibi olmak anlamına gelirdi.

Assurluların tarihi ve kültürel geçmişine hiç de yabancı olmayan emperyalist hedefleri sistematik bir şekilde uygulanınca, daha önceleri hükmedilen krallıklara uygulanan kontrol biçimlerinin heterojenliğinden farklı bir şekilde, fethedilen toprakların eyaletleştirilmesiyle sonuçlanır. İmparatorluk eyalet temelli, çokbiçimli bir gerçeklikten sürekli ve düzenli bir şekilde hammadde alınmasını sağlayacak büyük bir makineye dönüşmeye başlar ve eskiden istila edilen topraklardan dönemsel olarak haraç toplayan mekanizmanın yerini alır. Fethedilen toprakların zaman içinde değişen mahiyeti, merkezi yönetimle çevre bölgelerdeki çeşitli merkezler arasında sürekli ve etkili bir bağlantıyı temin edebilecek yaygın ve karmaşık bir bürokratik ağ yoluyla daha iyi kontrol sağlayabilmek için siyasi kurumların genel anlamda devamlılığının gövdesine idari ve hukuki araçların uyarlanma yetisi açısından belli düzeyde esnekliğin aşılanmasını gerektirir. İmparatorluk, Orta Assur döneminin sonlarında fetihlerin acımasızlığını, ekonomik sömürüyü ve kültürel suistimalleri gerekçelendiren ideolojik yapının temelini de yeniden ele alıp geliştirir. Yeni Assurluların kültürel evreninde Yakındoğu üzerindeki hâkimiyet kaçınılmaz olarak o kadar büyük öneme sahip olacaktır ki, toplumu çapraz olarak bölüp farklı ifade tarzlarının üzerinde etkili olacak, siyasi ve ekonomik alana yansımanın yanı sıra, ideolojik açıdan yenilikçi bir proje adına din ile sanatsal ve edebi tezahürleri de temel alacaktır.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Ekonomisi ve Toplumu, s. 242; Assur Kültürü, s. 249; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Assur, Babil, Elam, s. 200; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar, s. 135

Assur Fetihlerinin Aşamaları

Luisa Barbato

Assurluların uzun vadede sürekli ve düzenli gibi görünen yayılma süreci aslında durgunluk ve canlanma dönemleri içerir; bunların sonucunda siyasi ve askeri düzeyde bu sürecin devamlılığını sağlayacak, kayda değer büyüklükte değişimler yaşanır. Orta Assur döneminde kolonileştirilen bölgelerde kontrolü pekiştirme amacıyla başlatılan bu sürecin ikinci aşaması, krallık sınırları dışındaki toprakların fethine dönüşür ve MÖ VIII. yüzyılda eyaletleşme yoluyla emperyalist bir nitelik edinir.

Canlanma ve İlk Yayılma Süreci

MÖ X. yüzyıl ortalarında Assur ülkesi hâlâ bölgesel ölçekte bir krallıktır. İmparatorluğun oluşumu ve hâkimiyet hedeflerinin gerçekleşmesi ne kronolojik açıdan sürekli, ne de doğrusal bir süreç teşkil eder. Uzun vadede karşı konulmaz bir yayılma harekâtı gibi görünen ve hem büyük krallıkların, hem de küçük devlet oluşumlarının teker teker boyun eğmek zorunda kaldığı bu süreç aslında kesintilidir, elde edilen başarıların ve kontrol düzeyinin yeniden gözden geçirildiği durgunluk dönemleri de içerir. İmparatorluk kesintisiz bir süreç değil de, durgunluk ve hatta gerileme anlarının ve niteliksel sıçramaların yapının örgütlenmesindeki değişimleri belirleme açısından önemli bir işlev gördüğü evrimsel bir süreç doğrultusunda oluşur.

Sürecin ilk aşaması, Orta Assur döneminde kolonileştirilen komşu bölgelerin kontrolünü yeniden sağlama ve pekiştirme amacı güder. Hâkimiyet sonradan, savaş makinesinin sürekli ve etkili bir şekilde sınırların ötesine yansıtılmasıyla bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. Uzamsal "sıçrama"lara tabiiyet biçimlerindeki hatırı sayılır niteliksel değişimi de eklemek gerekir; nitekim MÖ VIII. yüzyıl ortalarından itibaren eyaletleşmenin tarihi sınırların ötesindeki bölgelere uygulanmasıyla tabiiyet apaçık şekilde emperyalist bir nitelik kazanır. İmparatorluğun zirve dönemi de kontrol sistemindeki benzer bir evrim ve devlet mekanizmasının merkezileşmesi yönünde çabalarla başlar.

Yeni Assur döneminin ilk kralları daha çok krallığın eski sınırlarını yeniden elde etmekle uğraşırlar; Orta Assur döneminde elde edilen konumların yeniden kazanılıp pekiştirilmesi kronolojik açıdan MÖ X. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşir ve Assurdan'ın döneminde (MÖ 934-912) başladığı sanılır. Sık sık tekrarlanan seferlerin coğrafi açıdan hedefinin kuzeydeki yaylalar, yani ticaret

yolları üzerindeki önemli merkezleri devralmak açısından belirleyici olan Yukarı Mezopotamya platosu ve Babil sınırı olduğu anlaşılır.

Bu aşamadan itibaren fetihlerin emperyalist bir amacı olduğu görülür: askeri seferlerin anlatılıp yüceltildiği kraliyet yazıtlarının iddialı tonu, sözde bir tanrısal buyruğun sağladığı meşrulaştırma yoluyla gerçekleştirilmesi umulan evrensel hâkimiyet planını ele verir. Kralların unvanları ve lakapları, daha önceki dönemlerin yayılma süreci doğrultusunda hareket etme amacı konusunda şüphe bırakmaz.

Assur ordularının ilk olarak II. Assurnasirpal döneminde (MÖ 883-859) ülkenin tarihi sınırlarının dışında düzenlediği seferlerin ayrıntıları, oldukça kapsamlı yıllıklarda anlatılmıştır. Assurnasirpal, Assur emperyalizminin anma ve "propaganda" ifadelerinin temel aldığı tüm belli başlı unsurlardan yararlanır; bunlara bir başkentin (Kalkhu, günümüzde Nimrud) inşası ve saraylardaki yontma kabartmaların yapımı dâhildir. Ancak bu dönemde yer alan askeri seferler sonucunda istikrarlı fetihler gerçekleşmez; Akdeniz kıyılarına kadar ulaşan ünlü sefer bile fiili bir hâkimiyet hedefinden çok sembolik bir değere ve önemli bir ekonomik mukabele değerine sahiptir.

Yayılma yolunda ilk adım, II. Assurnasirpal'in halefi III. Şalmaneser'in (MÖ 858-824), zengin kaynaklarından dolayı cazip gelen ve siyasi parçalanmışlığından dolayı da üzerinde hâkimiyet kurulması kolay olan Batı Suriye'yi hedef almasıyla atılır.

III. Şalmaneser'in halefleri döneminde, önceden fethedilmiş bölgelerde görevli kraliyet temsilcilerinin iktidar iddialarına, hatta gerçek anlamda özerklik ilan etmesine imkân veren ülke içi bir siyasi krizden kaynaklanan bir gerileme yaşanır. Bu resmi görevliler Assur krallarının kendilerini yüceltmek için kullandığı modellere başvurarak kendi adlarına yazıtlar yaptırırlar ve sergiledikleri merkezkaç eğilimlerle imparatorluğun siyasi birliğini zedelerler. Merkezi iktidar özellikle farklı ve esnek kontrol çözümlerinin ve bazıları Assurlu, bazıları yerel olan valilerin parçalanmaya elverişli şartlar hazırladığı ülke dışında güç kaybeder. Orta Anadolu'da, Van Gölü civarındaki dağlık bölgelerde yer alan Urartu Krallığı Assurluların siyasi krizinden faydalanarak Suriye bölgesi üzerinde etkili olmayı ve Assurlulara karşı stratejiler uygulamayı başarır.

Eyaletleşme ve Assur Döneminin Zirvesi

Assurluların kararlı yayılma süreci, ancak merkezi otoritenin güçlendirilmesinden ve ordunun baştan yapılandırılmasından sonra yeniden başlar. Monarşi otoritesinin ve prestijinin pekiştirilmesi, fetihler için bir hareket noktası teşkil eder. III. Şalmaneser dönemiyle devamlılık sağlayan ve ele geçirilen toprakları daha etkili bir kontrol aracılığıyla homojen hale getiren eyaletleşmenin yayılması, fetih sürecini kolaylaştırır ve daha istikrarlı kılar. Tahtı gasp ederek bir önceki hanedana son veren III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) bu politikayı

benimser. Onunla devletin siyasi ve idari yapısının tamamı değişir ve ülke bir imparatorluğa dönüşür.

Assurluların varlığı, Transeuphratia [Fırat'ın batı kıyısı] ve Doğu Akdeniz bölgesinden sonra kısa sürede kuzey ve kuzeybatıdaki dağlık bölgede ve Zagros Dağlarının ötesinde, doğuda da kendini daha çok hissettirmeye başlar. II. Sargon'dan (MÖ 721-705) sonra Elam, Urartu ve Mısır şeklindeki üç büyük bağımsız krallığı kontrol altına almak gibi gerçekleştirilmesi ve muhafaza edilmesi çok zor bir hedef şekillenir. Bu krallıkların ötesinde, fiilen kontrol altına alınmaları imkânsız olduğundan veya çok uzak olduklarından veya siyasi yapılarının türünden dolayı Assurluların ilgi alanına girmeyen topraklardan oluşan büyük bir boşluk vardır. Kentsel oluşumlar ve devletler imparatorluk sistemine kolaylıkla dâhil edilecek sosyo-politik yapılarken, göçebe ve yarı göçebe halklar, tam bir hâkimiyet değil de, genelde istikrarsız da olsa vassallık şeklindeki ilişkileri resmileştirmeye yarayan hukuki antlaşma (*ade*) yoluyla Assur etki alanına çekilirler.

Bu bağlamda kendi başına bir örnek teşkil eden Babil, özel statüye sahip gibidir. Yeni Assur kralları Babil'i imparatorluğa katmaya çalışırken çeşitli zorluklarla karşılaşırlar ve farklı siyasi müdahale ve askeri kontrol yöntemlerine başvururlar (olası yöntemler mandacılıktan aynı kralın Assur ve Babil olmak üzere iki kraliyet unvanını üstlenmesine, kukla bir kralın dayatılmasından başkent Babil'in yok edilmesine kadar uzanır). Asıl zorluk, heybetli ve ortak bir kültürel geleneğe sahip, ama özellikle farklı kökenden olmasına rağmen Babil tahtına kendi temsilcisini dayatma gücüne sahip Keldani unsurunun güçlü bir bağımsızlık eğilimi gösterdiği bir bölgenin kontrolünü tam olarak geçirmekte yatar. Öte yandan bu bölgede tam huzur sağlanması, Babil'in boyun eğmesi için elzem bir şart haline gelir.

Büyük Assur krallarının sonuncusu olan Assurbanipal döneminde (MÖ 668-629) fethedilen topraklar üzerinde istikrarlı hâkimiyet sağlanır. Yayılma güdüsünün tükenmesi sonucunda, boyun eğdirilen toprakların sınırlarına dışarıdan yapılan baskılara karşı bir savunma aşamasına geçilir. Bu andan itibaren imparatorluk temelde etkisizdir, yayılma hedeflerinden yoksundur ve zirveye ulaştıktan sonra hızlı ve dikey bir çöküş sürecine girer. Kaderini olumsuz olarak etkileyen faktörler arasında hükmedilen toprakların genişliği ve görevlerini yerine getirecek beceriye sahip haleflerin yokluğu vardır.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Assur, Babil, Elam, s. 200; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; Assur Ekonomisi ve Toplumu, s. 242; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 386

İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi

Luisa Barbato

Assur İmparatorluğu, iki yüzyıl süren azimli yayılmacı politikaları sonucunda, ani çöküşünden hemen önceki gücünün zirvesinde Akdeniz'den Med bölgesinin dağlarına ve Toros Dağlarından Mısır'a kadar uzanır. Bu kadar geniş ve büyük çeşitlilik gösteren bir ülkenin ardında oldukça karmaşık bir idari mekanizma vardır ve kral bu hiyerarşik yapının zirvesinde yer alır ve mutlak öncelik sahibidir.

Sınırların Genişlemesi

Assur İmparatorluğu sınırlarının giderek genişlemesiyle kaçınılmaz olarak, coğrafya, iklim ve üretim potansiyeli açısından büyük farklılık gösteren bir bölgeye dağılmış, heterojen bir halk oluşturan çok sayıda topluluk içerir. Assur algısında ve tasvirlerinde gerçek uzamın bu karmaşıklığını sadeleştirmek için dünyanın merkez ve çevre bölgeler şeklinde iki zıt kavramı temel alan imgesi geliştirilmiştir: biri uygar, meskûn ve müreffehken diğeri insanlık dışı ve nüfustan yoksun olmaya eğilimlidir ve imparatorluğun zengin kalbine gönderilecek hammaddelerin deposundan başka bir şey değildir.

Assurluların "zihinsel" adı verilen haritasında, *māt Aššur* ("Assur ülkesi") yani anavatana tekabül eden merkezi çekirdek, eski sınırları doğrultusunda, orta-yukarı Dicle ile Yukarı Zap nehirlerinin çizdiği üçgen içerisinde kalan bölgedir. Assur ülkesi, Yeni Assur döneminde kayda değer boyutlara ulaşan ve dönüşümlü olarak başkent işlevini üstlenen bazı şehirlerden dolayı yoğun nüfusa sahip bir bölgedir. Tüm merkezler idari mekanizmayı ağırlayabilecek saraylara ve kültleri ağırlayacak tapınaklara sahiptir. Her merkez kırsal bir idari bölgeye bağlıdır. Kentsel merkezlerin yerel idaresinden, bir "yaşlılar" konseyi (šibuti) ve bir "belediye başkanı" (ḫazanu) sorumludur.

Assur şehri bu dönemde hem eski siyasi üstünlüğünü, hem de canlı ticaret merkezi rolünü kaybetmiş, ama Eski Assur döneminden itibaren büyük bir kentsel merkez olmasını sağlayan kutsal şehir prestijini muhafaza etmeyi başarmıştır. Önce Kalkhu (günümüzde Nimrud), sonra da Ninova başkent olurlar. Bu iki şehir krallar tarafından genişletilir ve görkemli saraylar, kült mekânları ve etkili altyapılarla donatılır. Bu şehirlere kısa bir süre, yani II. Sargon döneminde Dur-Şarrukin (günümüzde Horsabad) eklenir; tahtı zorla gasp eden II. Sargon, idari ve dini merkezler olarak var olmaya devam eden diğer şehirlerin

krallarından kurtulmayı ve kendi prestijini arttırmayı hedefler. Daha önce bir köy olan bir yere inşa edilen yeni başkent için, kraliyet yazıtlarındaki anlatımdan ve sarayın duvarlarındaki kabartmalardan anlaşılacağı üzere, olağanüstü düzeyde insan gücü ve malzeme kullanılır. Akılcı bir plana sahip, görkemli bir şehir olan yeni başkent kalın surlarla çevrilir ve içerisinde çeşitli saraylar ve tapınaklar bulunur. Kral öldüğü zaman şehir terk edilir. Sargon'un bir savaş sırasında gerçekleşen ölümü (bir Assur kralı için sıra dışı bir kader) tanrının onun *hybris*'inden [kibir] dolayı verdiği ceza olarak yorumlanır; bundan dolayı halefi Sanherib (MÖ 704-681) Dur-Şarrukin'i terk edip başlıca Assur tapınaklarından birinin merkezi olan kadim ve saygın Ninova şehrini yeni başkenti yapmaya karar verir.

Merkezi ülke olan *māt Aššur*'a kuzeyde, Orta Assur döneminde fethedilen ve Fırat Nehrinin kolları Habur ile Belh boyunca sıralanan ve Zagros Dağlarının eteklerine kadar uzanan şehirleri içeren, günümüzde Cezire olarak bilinen bölge bağlanır. MÖ II. binyıldaki kolonizasyonda Assur halkının yaşadığı bu taşra bölgesine sonradan Aramiler yerleşir.

Bir de kaynaklara bakınca giderek büyüyen, daha heterojen ve uzlaşmış olmaktan uzak olan ve kısmen saygın geleneklere sahip büyük krallıklardan, kısmen daha yakın bir geçmişte kurulmuş küçük siyasi oluşumlar, kısmen de göçebe ve yarı göçebe topluluklar içeren çevre bölgeler vardır. İmparatorluk öncesi dönemde sınır bölgelerinin homojen olmaktan uzak bu tablosuna bir o kadar çeşitlilik gösteren idari bir yapı eklenir. Öncelikle Orta Assur döneminin bir mirası olan asıl Assur'la "Assur boyunduruğu altındaki" topraklar arasındaki karşıtlık kendini hissettirmeye devam eder; burada "asıl Assur", Assur ülkesiyle MÖ II. binyılda eyalet statüsü alan koloniler anlamına gelir, ikinci tanımlama da üzerlerindeki kontrol düzeyi ne olursa olsun, yeni fethedilen topraklar için kullanılır. Assurlular, bu bölgelerde yerel kralları, Assur kralı tarafından tanınan sadık naipleri görevlendirdikleri gibi bazen de buralara Assur kralının temsilcisi olan bir *qepu* veya sınır bölgelerinden yetkili olan bir šaknu atarlar.

Eyaletlerin Yönetimi

MÖ VIII. yüzyıldan itibaren çeşitli bölgeleri daha tutarlı bir şekilde idare etme eğilimi giderek yayılır. Bu arada sınır bölgelerinin yeniden düzenlenmesi anavatanın yeni siyasi, idari ve askeri yapısına uyarlanır, çünkü kral en üst düzey resmi görevlileriyle paylaştığı iktidarı bir arada tutmakta zorlanırken monarşik kurumu zayıf düşüren merkeziyetçilik kaybını engellemek gereklidir. Ülke içi siyasi sistemin baştan düzenlenmesi ve merkezileştirilmesi için daha önce geçerli olan yapı, kralın mutlak merkezi rolü çevresinde yeniden pekiştirilir, ama üst düzey resmi görevlilere de özellikle merkezi nitelikte olmayan yönetimde kayda değer bir yer verilir. Sonuçta iktidar hiyerarşisi giderek karmaşık bir hal alır; ortaya çıkan makam yapısının adı hakkında bilgi sahibiysek

de, kapsamlarını ve bu görevlerdeki kişilerin yetkilerini bilmiyoruz. Fethedilen bölgelerin idaresine gelince, ülke içi eyalet sisteminin ülke dışında da uygulandığı görülür. Eyalet yapısının yaratılmasıyla "Assur Ülkesi" ile "Assur boyunduruğu altındaki" şeklindeki karşıtlık sona erer ve feodal parçalanma aşılmış olur. Büyük krallıklar fethedildiği zaman da iki eyalete bölünmeleri şeklinde bir yönteme başvurulur. Eyaletlerin yönetimiyle görevlendirilen šaknu ve *pakhati* sadece bir dereceye kadar eşanlamlıdır, çünkü ikincisi eyaletlerin alt bölmeleri üzerinde yetki sahibidir. Her halükârda, bütün idareciler kendi yetki alanlarında saraya ve merkezi idareye karşı görevlerini yerine getirirler. İç bölgedeki eyaletler daha prestijli sayılır ve daha çok rağbet görür, dolayısıyla da öncelikli olarak daha üst düzey resmi görevlilere emanet edilirler. Kentsel merkezlerde ise yöneticilerin yaşadığı saraylar, surlar ve garnizonlar gibi imparatorluğun bu bölgelerdeki varlığının göstergeleri yer alır. Hükmedilen bölgelerin zengin kaynaklarından yıl boyunca ve kaynakların doğasıyla bağlantılı olarak belli miktarlar doğrultusunda faydalanmaya izin veren ağın merkezleri bunlardır. Sınır bölgelerinin imparatorluğun merkezi için ürettiği ve Assur ülkesine yıllık haraç şeklinde ulaşan zenginlik, *biltu/madattu* [katkı] ve *namurtu* ["ilave armağan] olarak nitelenir. *Madattu* genelde tahıl ve samandan oluşur; atlar ve kereste daha uzak bölgelerden gelir. Assur hâkimiyetinin ağır ekonomik etkileri söz konusudur. Kaynaklarda fetihlerin şiddet içeren yönü vurgulansa da, siyasi-idari ve ekonomik yapıların kontrolünün devralınması amacıyla yerel üretim potansiyeli hemen hiçbir zaman tamamıyla yok edilmez. En köklü müdahalelerin istilaya karşı koyan veya başkaldıran halklarla sınırlı olduğu düşünülebilir.

Her halükârda, idari uygulamaları tesviye etme eğilimine rağmen emperyalizm olgusu jeopolitik anlamda monolitik ve üniter değildir. İlişkilerin coğrafyası ve geometrisi, mutlak bir soyutlama doğrultusunda katı bir şekilde düzenlenmemiş olup münferit kısımların gerçek şartlarına uyarlanır ve imparatorluğun tamamı boyunca da belli bir esneklik hali devam eder. Zaman içindeki değişiklikler doğrultusunda esneklik gösteren bu yaklaşım, halkın direncine bağlıdır ve hem uzamın, hem de söz konusu bölgenin merkeze mesafesinin ve morfolojisinin etkisi altında değişim gösterir. Kraliyet iktidarının izin verdiği farklı özerklik dereceleri ve ayrıcalıklar, hükmedilen ülkelerle ilişkileri kendilerine özgü şartlar doğrultusunda teyit eden sadakat antlaşmalarıyla düzenlenir.

Ticari yönün ağır bastığı oluşumlarda veya halkın göçebe olduğu veya doğrudan kontrol altına alınamayacak kadar uzak olduğu durumlarda bu antlaşmalar özel maddeler içerebilir. Kültürel gelenekleri büyük ölçüde Assurlularınkiyle ortak olan güneydeki komşu Babil'le ilişkilerde de farklı sorunlar söz konusudur. Merkezi yönetim, bölgesel denge politikaları çerçevesinde Babil'in tabi bir konumda kalmasını ister ve bir yandan kendi siyasi-kurumsal üstünlüğünü kabul ettirirken diğer yandan diğer hüküm altındaki krallıklara göre ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu kabul eder.

Kaynaklardan elde edilen idari model, eyaletler, "kukla" yönetimler ve vassal devletler olmak üzere üç türlüdür. Son derece merkezi ve bürokratik olan siyasi yapının tepesinde yer alan kral (šarru) tabanında halk kitlesinin bulunduğu idari organizasyon şemasının zirvesi niteliğindedir. Karmaşık ve katmanlı kraliyet kavramı, her şeyden önce Assur tanrılarının en önemlisi olan Assur'un krala verdiği görev fikrini temel alır. Hanedan meşruiyetine gelince, taht verasetinde veliaht en büyük oğuldur (*mar šarri*) ve sıklıkla krallık makamına dâhil edilir. Taht sıklıkla gasp edildiği gibi, idari uygulamalarda ani değişiklikler yer alır ve başkaldırılar kanlı bir şekilde bastırılır. Kral tanrılaştırılmasa da, tanrılarla arasında ayrıcalıklı bir ilişki söz konusudur ve kral fetihleriyle evrenin yaratılışına ve büyümesine katkıda bulunur. Kralın işleri hiyerarşik skalada alt düzey görevliler ve personel tarafından idare edilse de, kral siyasi, idari ve dini hayatın merkezini teşkil eder, en yüce hâkimdir ve en yüksek askeri otoritedir. Kralın ayrıcalığı olan kahramanlık, kaynaklarda çeşitli şekillerde işlenmiştir: örneğin cesaretiyle gücü ve tebaasıyla kontrolündeki topraklara bahşettiği gelir kaynaklarıyla bağlantılı olarak pastoral yönü vurgulanır.

"Hadım ve sakallı" şeklinde tanımlanan en üst düzey yetkililer askeri ve dini idare alanında görev sahibidirler. Sadakatlerinden ve makamlarıyla servetlerini veraset yoluyla aktarma imkânsızlıklarından dolayı son derece güvenilir sayılan hadımlar her tür idari ve askeri alanda faaliyet gösterirler. "Krallığın ileri gelenleri" (*rabute*) arasında yedi kişi en prestijli makamlarda bulunur ve fiilen çok geniş yetkilere ve olağanüstü bir servete sahiptir. "Büyük general"in (*turtanu*) kendi birlikleri vardır, ama II. Sargon döneminden itibaren, bu tür yetkililerin geçmişte sahip olmayı başardığı büyük güç ve özerklik göz önüne alınarak bu görev, biri Aladağların güneyinde, Fırat Nehrinin sağ kıyısında yer alan iki Medio-Hitit krallığı olan Melid ile Kummuh arasında, diğeri Belh bölgesinde konuşlandırılmış, bu bölgelerden eyaletleriymiş gibi sorumlu olan iki farklı kişi arasında paylaştırılır. *Masennu*, yani haznedar, Aşağı Habur'un doğu kısmından sorumludur; imparatorluğun farklı yerlerinde çeşitli inşaat projelerini koordine eden *masennu*, Sargon döneminde yeni başkentteki çalışmalarda son derece faaldir. Saray habercisi *nagir ekalli*'nin bölgesi ise Yukarı Zap boyunca uzanır; bu eyalet ile "baş saki" (*rab shaqe*) sorumluluğundaki, Urartu'nın yanı başındaki Muşaşir ve Hubuşkia, sınır ötesindeki düşmanın oluşturduğu tehlikeden dolayı askeri açıdan stratejik ve son derece önemlidir. Baş hadım (*rab sha reshi*) kralın hizmetindeki sabit ekibin yönetiminden sorumludur, dolayısıyla en çok rağbet gören askeri makamlardan birine sahiptir. Büyük vezir (*sartennu*) Assur'la Babil arasındaki ilişkilerin idaresinden sorumludur. Bu unvanlar, başlangıçta saray içerisinde, kralın hizmetinde törensel işlevlere sahip olan bu üst düzey makamların zamanla devlet idaresi içerisinde ne kadar kapsamlı ve önemli görevler üstlendiğini gösterir.

İdari personelin üst derecelerinde rahiplerin olmaması ve üst düzey resmi görevlilere kutsal alanda yetkilerin verilmiş olması, Assur devletinin idaresinde "laikliğin" önemine işaret eder.

İdari hiyerarşinin daha alt kademelerinde durum çok karmaşıktır ve çeşitlilik gösterir. Ninova ve Kalkhu'da bulunan 2300 mektup, kralla farklı düzeylerde resmi görevliler arasındaki koordinasyonu sağlayan yazışmanın çok küçük bir kısmını oluşturursa da Assur bürokrasisinin nasıl işlediği konusunda bir fikir edinmemize katkıda bulunur. Tebaanın tamamından sadakat ve mutlak bağlılık beklenir ve isyankâr sayılabilecek davranışlar, hatta konuşmalar derhal ihbar edilir.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245; Assur Ekonomisi ve Toplumu, s. 242; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Assur, Babil, Elam, s. 200; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392

Assur Ekonomisi ve Toplumu

Luisa Barbato

Yeni Assur döneminde imparatorluğun kalbine sayısız eyaletten çeşitli yöntemlerle sürekli olarak ve bol miktarda zenginlik ve işgücü akar. Saray ve farklı ölçülerde de olsa tapınaklar en güçlü ekonomik organizmalar olmaya devam etseler de, dağıtım dinamikleri hükmedilen bölgelerin yanı sıra, Assur ülkesinin de ekonomik ve toplumsal yapısında derin değişimleri belirler.

Savaşlarla Siyasi, Toplumsal ve Ekonomik Dönüşümler

Yeni fethedilen bölgelerin kontrolü ve sömürüsü kaçınılmaz olarak genel anlamda ülkenin ve münferit bölgelerin üretim tablosunun yanı sıra, nicelik açısından büyük çeşitlilik gösteren hatırı sayılır bir servete hızlı ve uzun vadeli bir şekilde sahip olan asıl Assur ülkesininkinde de değişiklik yaratır.

Assur ülkesi zengin ve yoğun nüfuslu olsa da, her halükârda ufak boyutlu bir bölgedir, dolayısıyla bu kadar büyük bir imparatorluğu idame ettirmeye uygun değildir, üstelik aralıksız savaş durumu nüfusun azalmasına neden olur. Sürekli asker alımından dolayı boşalan kırsal bölgelere sürgünleri yerleştirmek gereklidir çünkü ülke ekonomisinin temelinde hayvancılıktan ve ticaretten de önce, tarım yatar. Yağışların yeterli, toprakların da tarıma elverişli olması tarım faaliyetlerini açıklar. Tarım köyleri, yaygın kentleşmenin gerektirdiği üretim tabanını teşkil eder. Savaşlar ve fetihler, imparatorluğun siyasi ve idari yapısında değişimlerin yanı sıra, ekonomik ve toplumsal açıdan da etki yaratırlar. Fethedilen bölgelerin yeniden dağıtımı Assur halkının belirli, dar bir kesimiyle sınırlıysa da, özellikle imparatorluğun son yüzyıllarında ileri gelenlere bahşedilecek olan büyük arazilerin gelişimi için elverişli şartlar sunar. Büyük arazi sahiplerinin yanında, giderek büyüyen, çeşitlilik göstermeyen köle sınıfı da, güçlü kamusal ve özel alacaklıların uyguladığı el koyma eylemleri sonucunda mülkleri ellerinden alınan ve köleleştirilen köy toplumlarının çöküşünün meyvesidir.

Arazilerin hukuki statüsüne gelince, serbest veya alım satıma tabi araziler, merkezi idarenin doğrudan kontrolü altındaki kraliyet arazilerine ve yine krala ait olup saray görevlilerine imtiyaz olarak verilen arazilere eklenir. Birinci ve üçüncü gruba, üretim üzerinden yüzde şeklinde vergi uygulanır. Tarım ve hayvancılık ürünlerinin toplanmasının yanı sıra, vergi almanın bir başka yöntemi, zorunlu çalışma şeklinde, yani inşaat veya tarım faaliyetlerinde çalışarak ve askerlik yaparak katkıda bulunmaktan ibarettir. Ancak merkezi idare kült merkezlerini ve üst düzey resmi görevlileri ilgilendiren bir muafiyet sistemi yoluyla kolaylıklar ve ayrıcalıklar da sağlar.

İmparatorluk yönetiminin gerektirdiği bürokratik ve idari çaba, halkın dağılımı üzerinde de etkili olur ve idare ile hizmetler gibi doğrudan üretimle ilgili olmayan faaliyetlerle uğraşanların sayısında artış, kırsal bölgelerin nüfusunda da azalmaya neden olur. Dolayısıyla saray ve tapınaklarda çalışanların sayısının artmasıyla şehirlerin nüfusu artar. Kentsel merkezlerin nüfusunun giderek yoğunlaşması da erzak sorununu daha ciddi hale getirir.

Vergi sistemi, saraydan idari mekanizmaya ve orduya, devlet yapılarının ayakta tutulmasını temin eder. Mülklerle servetin belli başlı şehirlerde toplanmış olması, merkezi otoritenin son derece merkeziyetçi ve krala odaklı bir sistemin istikrarı için gerekli olan prestijine ve gücüne tanıklık eder.

Ülke nüfusunun yeniden arttırılması için öncelikli olarak fethedilen bölgelerin halkları tarım alanında işgücü olarak kullanılır veya orduya alınır. Böylece bu halklar imparatorluğun devamlılığı ve istikrarı için vazgeçilmez bir unsur olarak üretim sistemine dâhil olurlar. Bu halkların organik ve işlevsel olarak entegre edilmesi hukuki açıdan statülerinin eşitlenmesi anlamına gelir ve sürülüp Assur ülkesine getirilenler ve yeni hüküm altına girenler dâhil her

kes ayrım gözetilmeksizin, kralın tebaası olur (*urdani ša šarri*). Yeni yurttaşlar ülkenin toplum ve üretim dokusuna dâhil edilir ve II. Sargon dönemine kadar geçerli olduğu bilinen, "Assurlular arasında saydım" formülü doğrultusunda onay alır, ama kısa sürede yerini nihai olarak coğrafi kökeni temel alan bir özdeşleşme alır. Böylece işgücünde elde edilen artışla, savaşa daha fazla güç ve zaman ayırmak mümkün olur, bunun sonucunda insani olan ve olmayan kaynaklarda yine artış olur ve süreç bu şekilde devam eder.

Suriye-Filistin bölgesinin ve Mezopotamya'nın dilsel açıdan giderek Aramileşmesi, imparatorluk yönetiminin insanlara uyguladığı sürgün adetiyle bağlantılıdır. Zorunlu yer değiştirmeler küçük grupların Aramice konuşanlar gibi sayısal olarak daha büyük olan gruplar tarafından asimile olmasıyla sonuçlanır ve bu elverişli şartlarda "imparatorluk Aramicesi" olarak bilinecek olan, önce Babil İmparatorluğunun, sonra da Pers İmparatorluğunun resmi dili birleşmiş Arami lehçesi ortaya çıkar.

Eyaletlerden imparatorluğun kalbine sürekli olarak zenginlikler akar. Böylece hem kaynaklar tedarik edilir, hem de işçiler ve askerler için iş temin edilir. Merkezi idarenin başlıca yerel kaynaklardan faydalandığı bir mekanizma doğrultusunda, genelde her bir ülkeden en karakteristik ürünleri göndermesi beklenir. Medler doğudan ordunun en vazgeçilmez kaynağı olan atları düzenli olarak sağlarlar, Fenike'den mor renkte giysiler gelir, Filistiler de zeytinyağı gönderirler ve zeytinyağı üretimi Assur idaresi tarafından baştan düzenlenip geliştirilir. Fethedilen bir bölge üretim dinamiklerinde veya ticarette önemli bir rol oynadığı zaman nüfusunun artması için başka yerlerden insanlar buraya sürülür.

Haraç yıllık olarak ödenir ve krala, sadakat yemininin de yenilenmesini öngören bir tören çerçevesinde sunulur. Malların kullanımının ve üretiminin salt ekonomik olmayan yönleri, siyasi ve ekonomik sistemin sürdürülmesi için elzem olan dinamikleri içerir. En güçlü ekonomik organizma, saraydır, ama bu alanda tekele sahip değildir: hem birincil üretim, hem de ticaret, tapınaklar veya büyük servete sahip bireyler tarafından da gerçekleştirilebilir. Tapınaklar içişleri açısından resmi olarak özerkse de, kralın belirlediği bağışlar, muafiyetler ve ayrıcalıklardan yararlanırlar. Savaş ganimetine dâhil olan lüks tüketim ürünleri kralın hakkıdır ve kral onları istediği gibi kullanır, hatta isterse başlıca kült merkezlerine bağışlayabilir. Saray personeli arasında özellikle en üst düzey olanlar çeşitli ayrıcalıklardan yararlanır ve belli bir ekonomik güce de sahiptir.

Bu bağlamda kadınların rolü sosyal açıdan önemlidir, ama sadece kraliyet ailesine üye olan kadınlarla ilgili belli düzeyde kayıt söz konusudur. Kraliyet ailesinden kadınlar, gayrı menkul içermesi mümkün olan kendi servetlerinin idaresinde belli bir bağımsızlığa sahiptirler. Kralların anneleri ve birinci düzeyden karıları dini ve törensel sorumluluklar ve işlevler yerine getirirler; ancak Şammuramat (V. Şamsi-Adad'ın [MÖ 823-811] karısı Semiramis) ve Sanherib'in (MÖ y. 705-681) karısı Naqi'a gibi bazı kraliçeler, eşleri üzerindeki etkileriyle ün salmıştır. Kraliyet ailesinin kadınları arasında, Assur toplumunun yapısına

tekabül edecek şekilde rol ve sorumluluklar açısından bir hiyerarşinin var olmuş olması mümkündür.

Ticaret, Assur ülkesinin ekonomik hayatında önemli bir yer kaplar. Bölgenin coğrafi konumu, Yukarı Mezopotamya ve İran'a veya Dicle yoluyla Basra Körfezine giden yollar boyunca uzun mesafe ticaret ilişkilerinde aracı rolü oynamasını sağlar. Yeni Assur döneminde, kaynak nakliyesiyle askeri harekâtları kolaylaştırmak ve haber alışverişine düzen getirmek amacıyla yol ağı geliştirilir. Öte yandan saray tek ticari temsilci konumunda değildir ve bireylerle hükmedilen halklara bile, kontrollü şekilde de olsa ticari faaliyetler yürütme ve finanse etme imkânı tanınır.

Ancak ekonomik dinamiklerde iktidarın merkeziyetçiliği karakteristik bir faktör teşkil eder. Geç Bronz Çağına özgü saray sisteminin geçerli olmaya devam etmesi Assur ülkesini uzun bir süre boyunca krizden korur, ama aynı zamanda Demir Çağına özgü yeni teknolojilerin ve yeniliklerin ülkeye ulaşmasını engeller. Bu gibi yenilikler, ticaret üzerinde tekel, zanaat atölyeleri üzerinde kontrol ve yazı tekniğinin uzmanlığı gibi özelliklere sahip olan saray sisteminin önem kaybettiği demir metalürjisi ve alfabe yazısının kullanımı gibi toplum tarafından uygulanan tekniklerin yaygın hale geldiği durumlarda kendine yer bulur

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; Assur Kültürü, s. 249; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392; Assurluların Savaş Mekanizması: Ordunun Bileşimi, Stratejiler ve Saldırı Taktikleri, s. 388; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Metalürji Sanatı, s. 362

Savaş, Ordu ve Sürgünler

Luisa Barbato

Assur ülkesi MÖ I. binyılda, insanlardan ve araçlardan oluşan, "doğru savaş" ideolojisiyle desteklenen güçlü bir savaş makinesi sayesinde Yakındoğu'nun o döneme kadar gördüğü en büyük imparatorluk unvanını kazanır. Assur ordusu, iki yüzyıldan uzun bir süre boyunca neredeyse aralıksız olarak yılda

bir düzenlenen seferlerle farklı coğrafi ve siyasi bağlamlarda faaliyet gösterir. Son derece hiyerarşik ve standartlaşmış bir organizasyonla hem stratejilerde, hem de mekanizmaların yapısında temkinli esneklik, ordunun başarısında belirleyici olur.

Ordu

Sürekli olarak sınırların ötesinde faaliyet gösteren bu savaş makinesi hatırı sayılır miktarda insan gücüne dayanır, etkili bir lojistik sistemiyle donatılmıştır ve koordinasyonu ile beslenmesi için gerekli olan altyapıları sağlayabilecek bir planlama süreci gerektirir. Bu karmaşık askeri mekanizma, imparatorluğun tamamında tutarlı bir şekilde düzenlenip yönlendirilir ve devletin hem bürokratik, hem de otokratik doğasını yansıtır. Kral, en üstün komutandır, ama fiili kontrolü yerine getiren, çeşitli eyaletlere konuşlandırılmış olan en üst düzey yetkililerin sıklıkla seferlerin asıl komutanları olduğu görülür. Ancak resmi anlatımların ideolojisi ve önceden belirlenmiş yöntemleri yoluyla bütün zaferler tanrılar tarafından kutsanan kralın cesur liderliğine atfedilir. Sarayların salonlarını ve avlularını süsleyen savaş konulu tasvirlerden bu temanın önemli bir gelişim süreci geçirdiği anlaşılır; örneğin II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) ön safta askerlerine liderlik yaptığı görülürken, son krallar kaçınılmaz olarak elde edilecek olan zaferi savaş meydanından uzakta duran arabalarının üzerinden seyrederler. Kralın altında, zirvesinde eyalet valilerinin yer aldığı piramit şeklindeki hiyerarşik yapılarda rütbelerine göre dizilmiş subaylar yer alır.

Başlangıçta ordu, silahlı halk, Assurlu asiller ve zorunlu çalışma olarak nitelendirilebilecek, tebaanın tamamının yerine getirmesi beklenen hizmet için askere alınan sıradan insanlardan oluşur. Askere alma ve askeri seferler, tarımsal faaliyetlerin o kadar acil olmadığı yaz aylarında gerçekleşir. Yaz ayları ayrıca iklim şartlarından dolayı nehirlerin ve dağ geçitlerinin daha kolay geçilmesine izin verir ve geçilen bölgelerde daha bol miktarda erzak bulmak mümkündür. Savaş harekâtlarının yer aldığı bölgelerde zorunlu orduya müttefiklerden oluşan daha mütevazı birlikler de katılır.

Zaman içinde ordunun bu yapısı yetersiz hale geldiğinden ordu, değişmekte olan siyasi ve toplumsal gerçekliğe uyarlanır. Geleneksel askere alma sürecine son verilmeden ve bazen özel asker alımlarına başvurularak, kendine yeterlilikten ve toprakların savunulmasından profesyonel askerlerden oluşan sabit bir orduya geçilir. Soylu ailelere üye gençlerden ve özel birliklerden kalıcı bir çekirdek oluşturulur, hükmedilen halkları askere alma sürecine tabi tutarak ve paralı askerler alarak yabancı birlikler kurumsallaştırılır.

Ordunun eyaletlerdeki varlığı ve ayakta tutulmasıyla bağlantılı gereksinimler, bir dizi sonuç üzerinde belirleyici olur ve erzak dağıtımıyla ilgili karmaşık mekanizmalar gerektirir. Eyaletler genelde fiili kapasiteleriyle orantılı olmayan, insan gücü ve araç şeklindeki katkılarıyla savaş faaliyetlerinde marjinal

olmaktan uzak bir rol oynar. Askere alma, en azından MÖ VIII. yüzyıl ortalarına kadar valilerin sorumluluğundadır, bu dönemde siyasi-idari alanda yaşanan yeniden düzenleme süreci sonrasında bu sorumluluk merkezi idare tarafından devralınır. Bu dönemden itibaren eyaletlerde krala doğrudan bağlı olup ordu için at toplamakla sorumlu olan temsilciler (*mušarkisu*) faaliyet gösterir.

Assur ordusu, gerektiğinde koordine olup birleşebilecek olan iki ayrı bölümden oluşur: "kralın birlikleri (*sab šarri*) ve "kralın hizmetkârları" (*kisir šarri*). İkincisi doğrudan kralın hizmetindeyse de fiilen baş hadımın emirlerini yerine getirirler. Piyadeler, arabacılar ve süvarilerden ibaret olan bu birliğe sürgünlerden oluşan bir birlikle "Arami" olarak bilinen bir birlik dâhildir. Saray milisleriyle kralın muhafızları da bu askeri formasyonun birer parçasıdır.

"Kralın birlikleri" olarak bilinen fiili ordu, "büyük general"in emirlerine itaat eder; büyük general makamı MÖ VIII. yüzyıl ortalarından itibaren, kralın otoritesini zayıflatabilecek bir gücü idare etmek ve bölmek amacıyla iki resmi görevli arasında paylaştırılır. Diğer "krallık grandileri"nin her biri birer birliği idare eder. Sabit bir üsle askere alınan birliklerden oluşan silahlı kuvvetlerin en büyük kısmı Sargon hanedanı döneminde (Sanherib'den Aşarbanipal'e kadar) on binlerce askerden oluşur; bu sayı değişkense de büyük ihtimalle 60 ila 70 bin civarındadır. Bunlara bölük odalarından sorumlu olan siviller, kâtipler ve kehanet ile ritüellerden sorumlu uzman personel ile kâhinler ve rahipler eklenir.

50'şer askerlik birimlerden oluşan savaş birlikleri piyadeler, süvariler ve arabacılardan ibarettir. Piyadelerin büyük kısmı okçudur ve okçuları biri kalkanlı, biri mızraklı iki asker korur. Okçulara sapanlı ve mızraklı askerler eklenir. Zaman içinde arabalar özellik ve boyut açısından farklılık gösterir, ama özellikle işlevleri büyük bir değişim geçirir. İki tekerlekli olup arkaları açık olan arabalar bir veya daha fazla at tarafından çekilir. MÖ IX. yüzyılda arabada bir arabacıyla bir okçuya yer vardır, ama sonradan onlara kalkanları piyadelerinkine göre daha küçük olan bir veya iki asker katılır. Küçük kalkanlar ve kısa kılıçlarla donanmış olan süvariler MÖ VII. yüzyılda hareketli unsur olarak arabaların yerini alır ve arabalar daha çok lojistik ve nakliyede kullanılır. İmparatorluk döneminin tamamı boyunca zahmetli ve neredeyse sürekli bir faaliyet içerisinde olan savaş atları ve katırlarının tedariki, imparatorluk eyaletlerinin hepsini kapsar ve kral huzurunda teftişleri öngörülür. Hem yolların açılmasında, hem de kuşatmalarda istihkâm erleri büyük önem taşır. Safları belli bir sayıda özel birlikler tamamlar. Kısmen saray kabartmalarında ikonografik olarak belgelenmiş olan zırhlar, kraliyet saraylarından uzak olmayan silah depolarında muhafaza edilir. Profesyonel askerler miğfer takar. Alt düzey askerlerin zırhları deridendir, üst düzey askerleri koruyan zırhlar ise metal pullarından oluşur. Yabancı kökenli askeri birimler etnik özellikleriyle ve kendilerine özgü zırhlarıyla öne çıkarlar.

Strateji ve İdeoloji

Kraliyet yazıtlarında sıklıkla meydan savaşlarında elde edilen başarıyla övünülmesine rağmen, ordu çok ender olarak tam bir formasyonla açık alanda muharebeye girişir. Stratejik açıdan düşmanı silahlı tehditle korkutmak tercih edilir ve düşmanın kendiliğinden boyun eğmediği durumlarda köylere ve şehirlere saldırılır. Kuşatmalar çok maliyetlidir, uzun sürerler ve makine kullanımı öngörülür, dolayısıyla ender olarak yer alırlar. Yenilgiye uğrayan halklar, olası isyanlardan ve direnişlerden caydırma işlevi görmeyi amaçlayan ibretlik eziyetlere ve işkencelere maruz kalır. Kaynaklara göre fetihlerden sonra ender olarak şehirlerin yıkımına başvurulur, çünkü genelde amaç o bölgenin idaresinin yerini almaktır. Bu tür ölçümler sıklıkla abartılı ise de, MÖ IX ile VII. yüzyıllar arasında, özellikle III. Tiglat-pileser ile II. Sargon tarafından yenilgiye uğrayan halkların sistematik olarak maruz kaldığı sürgünlerin 4,5 milyon kişiyi kapsadığı tahmin edilir. İnsanların zorunlu olarak yerinden olması, zorla yeri değiştirilen insanların düşman sarayın maiyeti, işinin ehli ustalar veya sıradan insanlar mı olduğuna bağlı olarak farklı düzeylerde gerçekleşir. Halklar ülkelerinden koparılıp yiyeceklerini genelde kendi başlarına temin etmek zorunda kaldıkları uzun ve yorucu yürüyüşler sonucunda ulaşılan, onlara yabancı olan bir ülkede yerleşip çalışmaya zorlanır. Assur ülkesinde sürgünler genelde büyük kentsel merkezlere gönderilir, büyük inşaat projelerinin gerçekleştirilmesinde işgücü olarak kullanılır, hizmetkâr olarak tanrılara sunulur veya çeşitli idare merkezlerine dağıtılır. Belgelere göre sınır bölgelerinde karşılıklı sürgünler de yer alır. Ama insanların zorunlu olarak yerinden edilmesinin tek nedeni ekonomik değildir: bu tür faaliyetler, fethin zor geçtiği durumlarda yönetici sınıfı iktidar merkezlerinden uzaklaştırmayı ve kültürel kimliklerini zayıflatmayı hedefleyen sert bir önlemdir. Babil, bu önlemin başka türlü kırılması zor olan bir direniş gücünü kökünden koparma aracı olarak uygulanmasına önemli bir örnek teşkil eder.

İmparatorluğun hâkimiyetine içkin olan sürekli suistimallerin yenilenlerin gözünde yenilgiyi en aza indirgeyecek bir gerekçelendirmeye ihtiyacı vardır. Bu fikri temel alan "doğru savaş", yani tanrıların iradesiyle ve onların himayesinde yapılan savaş kavramı, düşmanların sürekli olarak şeytanlaştırıldığı bir sefere ve Assur iktidarı için yeniden tehdit oluşturabilecekleri varsayımına dayanır. Yayılmacı politikalar için geliştirilen kuramsal mekanizmalar emperyalizmi yüksek bir yerden verilen bir emre uyan bir sistem gibi gösterir. Tanrıların emri şöyledir: "ülkenin sınırlarını genişletin". Teolojik gerekçelendirme yoluyla meşruiyet kazanan hâkimiyet, tanrıların belirlediği evrensel düzeni yaymayı amaçlayan, uluslararası ölçekte sözde uygarlaştırıcı bir misyonun aracı ve sonucu haline gelir. Bu gibi argümanların bilinçli olarak araçsallaştırılması yoluyla savaş temasının büyük ölçüde hâkim olduğu tutarlı bir anlatım geliştirilir. MÖ IX. yüzyılda Assur'un düşmanlarına karşı yürüttüğü faaliyetler anlatımsal açı-

dan "gerçekçi" bir şekilde, yani tanrıların desteği ve onayıyla gerçekleştirilen bir baskı olarak sunulur. Sonraki iki yüzyılda ise, bu argümanı dini düzleme kaydırma ve savaşı yeminli antlaşmalara ihanet edenlere verilen ilahi ceza olarak gerekçelendirme eğilimi ortaya çıkar.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; Assur Ekonomisi ve Toplumu, s. 242; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; Fenikeliler ve Akdeniz'de Kolonizasyon, s. 208; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385; Assurluların Savaş Mekanizması: Ordunun Bileşimi, Stratejiler ve Saldırı Taktikleri, s. 388

Assur Kültürü

Luisa Barbato

Toplumların farklı ifade şekillerinde kaçınılmaz olarak var olan askeri eğilim, MÖ I. binyılda Assur ülkesinin tarihi fizyonomisinin bir başka anlamlı yönünü, yani kralların giderek artan ve Assurbanipal Ninova'da kurduğu, "Kütüphane" olarak bilinen yerde toplanan ilmi coşkusunu gölgede bırakmıştır. Kütüphanenin koleksiyonunu teşkil eden binlerce çivi yazılı tablette kâtipler, kâhinler, astronomlar, matematikçiler ve diğer uzmanlar, Sümer ile Akkad ve daha genel anlamda Mezopotamya kültür geleneğini bir araya getirmiştir.

Yoğun Bir Araştırma Faaliyeti ve Çok Zengin bir "Kütüphane"

Assur İmparatorluğunun karakteri uzun bir süre boyunca özellikle askeri yönlerini vurgulayan bir tarihyazımı modeli temelinde yeniden kurgulanmıştır. Resmi olanlar başta olmak üzere kaynakların savaş ve acımasız fetih temalarına ayırdığı yerin ve verdiği önemin böyle bir kurgulamaya biçim ve madde kazandırdığına ve Assur ülkesinin MÖ I. binyıldaki savaş makinesi imajını sağ-

lamlaştırmaya katkıda bulunduğuna şüphe yoktur. Ancak büyük ölçüde hem yazılı, hem de figüratif yüceltme mekanizmasından oluşan kayıtların deforme edici merceğini devlet arşivlerinde yer alan pratik ve güncel mahiyette metinlerin (mektuplar, idari, hukuki ve kehanet içerikli metinler) eleştirel okumasıyla dengelemek mümkündür. Büyük çeşitlilik gösteren bu kaynaklardan ortaya çıkan tabloya göre saray ortamı askeri, idari ve diplomatik faaliyetlerin idaresiyle uğraşmanın yanı sıra, kâtiplerin, aydınların ve tıp, kehanet, astronomi, matematik, vs. uzmanlarının yürüttüğü araştırma ve eğitim faaliyetlerini de desteklemeye önem verir. Assurbanipal'in Ninova'da oluşturduğu, "Kütüphane" olarak bilinen ve Sümer ile Akkad kültür geleneğinin edebi ve ilmi metinlerinden oluşan büyük koleksiyon (binlerce sağlam veya fragman halinde belge), Assur krallarının çok daha eskilere dayanan ilgi alanının zirve noktasıdır. Bu koleksiyon muhtemelen Orta Assur döneminde, I. Tukulti-ninurta (MÖ 1243-1207) ile halefi I. Tiglat-pileser'in (MÖ 1114-1076) o dönemde krallığın başkenti olan Assur şehrinde kurdukları "kütüphane" ile başlayan sürecin sonucu olmalıdır. Ancak Assurbanipal'in selefi olan Esarhaddon'un (MÖ 680-669 arası kral) bu konuda daha büyük bir çaba göstererek başkentinin Tell Kuyuncuk bölgesinde bulunan çeşitli yapılarda (kuzeydeki saray ile bilgelik tanrısı, yazının koruyucusu Napu'nun tapınağı) metinleri bilinçli ve sistematik olarak topladığı anlaşılmaktadır. Metinlerin üzerinde yer alan kolofonlar ve mühür izleri, kralın şahsi koleksiyonuna ait sayıldıklarını gösterir.

Koleksiyonu oluşturan, birçoğu bölük pörçük olan ve muhtemelen Ninova yerle bir edildiği zaman (MÖ 612) çıkan yangında gördükleri zararın izlerini taşıyan binlerce çivi yazılı tablet XIX. yüzyıl ortalarında bulundu ve günümüzde büyük kısmı Londra'da, British Museum'da muhafaza edilmektedir. Her ne kadar 1849 ile y. 1880 arasında dikkatsiz bir şekilde yürütülen kazı faaliyetlerinden dolayı tabletlerdeki bilgilerin bir kısmı zarar görmüş veya tamamıyla yok olmuşsa da, Eski Mezopotamya'nın kültürü, sanatsal ve edebi tezahürleri ve bilimi konusunda sahip olduğumuz bilgilerin büyük kısmı "Kütüphane"nin kayıtlarından elde edilmiştir. Bu tabletler hem eski Assur merkezlerinden, hem de Nippur, Ur ve Borsippa gibi Babil şehirlerinden gelmektedir.

Assurlu ya da Babil kökenli olsun, alimlere, imparatorluğun dört bir yanındaki belli başlı merkezlerde bulunan okullarda dolaşıma giren sözlüksel, bilimsel ve edebi türden eserleri kopya etme, yorumlama ve geliştirme görevi verilir. Bu dönemde büyük ölçüde gelişen, çeşitli teknikleri kapsayan kehanet, siyasetle sıkı bağları olan bir "bilim" dalı haline gelir ve özellikle Esarhaddon döneminde en üst düzey krallık yetkililerinin kontrolü altına girer. Bu dönemde büyük gelişmeler kat edilen gök cisimlerinin matematik hesapları temelinde gözlemlenmesinden hem yıldız haritaları, hem de astronomi doğar.

Assurlular, Sümer-Akkad mirasını devralarak tüm kültürel alanlarda (sanattan edebiyata) faaliyet gösterirken, Babil geleneği "bilimsel" düşüncenin

gelişiminde merkezi bir rol oynar. Bazı alanlarda Assurluların yerel geleneklere müdahalesi Fenike zanaatının figüratif modelleri veya mimari gelenek gibi önemli ve yenilikçi sonuçlar yaratır (örneğin *bit-hilani* modeli: basamaklar yoluyla ulaşılan, sütunlu bir revaktan girilen, ekseni ön cepheye paralel merkezi bir salon ve daha küçük mekânlardan oluşan bir yapı).

Kökleri derine uzanan Babil geleneğinin etkisi farklı alanlarda kendini gösterir. Babil tanrılarından bazıları Assur tanrıları arasına dâhil edilir ve kraliyet yazıtlarının büyük kısmı Standart Babilce olarak bilinen Babil lehçesinin edebi versiyonuyla yazılır.

Mezopotamya'nın kültürel mirasını muhafaza etme arzusunun imparatorluğun sön dönemlerinde giderek arttığı görülür. "Kütüphane", son Assur kralları döneminde Mezopotamya kaynaklı bilgi ve kültür üzerine düşünüldüğüne işaret eder ve önemli bir kültürel sistematizasyon faaliyetine katkıda bulunur. Bu koleksiyonun yaratıcısı ve hamisi olan Assurbanipal, aydın bir insan olmakla övünür.

Assur ülkesinin artık büyük ölçekli fetihler gerçekleştirmediği bir dönemde Assurbanipal'in bireysel eğitime verdiği önem, kralın bir kahraman gibi gösterilmesine katkıda bulunur ve kültür ile emperyalizm arasındaki bağlantının daha geniş kapsamlı bir siyasi planın bir parçası olduğunu gösterir.

Bu metinlere erişebilen çok az sayıdaki insan, çivi yazısıyla haşır neşir olan uzmanlarla ve aydınlarla sınırlıdır; bu kültürel seçkin sınıf, yıllıkların veya Assur saraylarını süsleyen alçak kabartmaların yüceltma amaçlı mesajını en ince ayrıntısına kadar okuyup anlama becerisine sahiptir. Bu edebi üretim ve onunla bağlantılı çeşitli ideolojik sonuçlar şehir halkına dini törenler yoluyla ulaşsa da kırsal bölgelerde yaşayan halkın bu kapsamın tamamıyla dışında kaldığını tahmin edebiliriz.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385; Assurluların Savaş Mekanizması: Ordunun Bileşimi, Stratejiler ve Saldırı Taktikleri, s. 388; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mezopotamya'da Astronomi, s. 448

İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300)

Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler

Michael Jursa

MÖ VII. yüzyıl ortalarında Assur İmparatorluğu gücünün zirvesindedir. Ama birkaç on yıl sonra belli başlı şehirleri yerle bir edilmiş, son kralı yenilgiye uğratılmıştır. Başlıca varisi, tahtı zorla gasp etmiş olan Nabopolassar'ın kurduğu, müttefikleri Medlerle birlikte Assurluların Yakındoğu üzerindeki hâkimiyetine son veren Yeni Babil İmparatorluğudur. Yeni Babil İmparatorluğu'nun merkezi Babil'se ve Assurlularla olan ihtilaftan doğsa da, idari kurumlarının ve uygulamalarının çoğu açısından onların bir devamı sayılabilir. Bu yeni krallık MÖ 540'lı yıllarda yeni, güçlü bir rakiple karşı karşıya kalır: Kral Kyros yönetiminde ortaya çıkan Pers İmparatorluğu. Kyros MÖ 539'da önce Medleri, sonra da Lydialıları yendikten sonra Yeni Babil İmparatorluğunun son kralı Nabonidus'u da yenerek Babil'in bağımsızlığına son verir.

Assur İmparatorluğunun Sonu

Assur kralı Assurbanipal'le (MÖ 668-631) Babil kralı yaptığı kardeşi Şamaş-şumu-ukin (MÖ 669-648) arasındaki savaş, Assur İmparatorluğunun tarihinin son önemli olayıdır. Dört yıl süren kuşatmalar ve meydan savaşları sonucunda (MÖ 652-648) Assurbanipal'in ordusu, Şamaş-şumu-ukin'in liderliğindeki

Babil, Elam, Arami, Keldani ve Arap ittifakını yenmeyi başarır ama bedeli çok ağır olur. Bu ihtilaf Assur İmparatorluğuna başkaldırmayan eyaletlerin de kaynaklarını tüketirken, Babil'le civarının hem belli başlı şehirleri, hem de kırsal bölgeleri saldırılara maruz kalır, yağmalanır ve yerle bir edilir. İmparatorluk o derece zayıf düşer ki birkaç on yıl sonra yeni düşmanlarının meydan okumalarına ancak savunma yoluyla karşılık vermeyi başarırlar. Buna rağmen, Assurluların gösterdiği direniş imparatorluğun nihai çöküşünü MÖ 609 yılına kadar erteler; bu tarihte son Assur kralı, imparatorluğun batısında, Harran (günümüzde Urfa) şehri yakınlarındaki bir muharebe sonrasında kaynaklardan kaybolur.

Assur İmparatorluğunun sona ermesine neden olan olaylar dizisi, Assurluların yüzyıllık düşmanı Babillilerin bölgesinde gerçekleşir. Şamaş-şumu-ukin'in yenilgisinden sonra ülke Assur kralı Kandalanu yönetiminde (MÖ VII. yüzyıl) görünürde sakin bir dönem geçirir. Kandalanu'nun adı sadece Babil hukuki belgelerinde tarihlendirme formüllerinde Babil kralı olarak geçtiği için bazı araştırmacılara göre Assurbanipal'in bir lakabından başka bir şey değildir. Assurbanipal'in büyük oğlu Assur-etel-ilani, hadım general Sin-şumu-lişir ve Assur-etel-ilani'nin ölümünden sonra kardeşi Sin-şarra-işkun olmak üzere halefleri taht için birbirleriyle rekabet ederken Assur imparatorluğunun Babil üzerindeki kontrolü yine zayıflar. MÖ 626'da Babil'in güneyinde, Uruk'ta Nabopolassar (MÖ 626-605) bu istikrarsız durumdan yararlanarak Assurlulara başkaldırır. Kısa süre sonra, liderliğini yaptığı isyancılar Babil şehrinin sakinlerinin de yardımıyla başkenti ele geçirirler ve Nabopolassar kendini Babil kralı ilan eder. Sonraki yıllarda Assurlular Babil'in bazı kentsel merkezlerinin kontrolü için Nabopolassar'la mücadele ederler, bazen başarılı olurlar, hatta kısa süreliğine de olsa, isyanın ilk olarak baş gösterdiği Uruk şehrini geri almayı başarırlar, ama MÖ 615 civarında savaş nihai olarak Assur ülkesine taşınmıştır. Bu arada Babillilerle müttefikleri Medler ülkenin en önemli şehrini kuşatır, ele geçirir ve yağmalarlar, halkını da katlederler (Nemrut şehrinde yürütülen arkeolojik kazılarda kuyularda boğulmuş insanların kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır).

Nabopolassar ve Babil'in Yeniden Doğuşu

Son yıllarda yürütülen araştırmalar, Nabopolassar'ın kökeninin ortaya çıkarılmasına olanak tanımıştır. Nabopolassar yazıtlarda kendinden "hiç kimsenin oğlu" diye söz eder; bu, Mezopotamyalı bir kral için oldukça sıra dışı bir beyandır. Ninova'da bulunan Assur kraliyet yazışmaları ise, Nabopolassar'ın uzun süre boyunca Uruk şehrinde Assur valisi olan, Kudurru adlı üst düzey bir Babillinin oğlu olduğunu göstermiştir. Aile muhtemelen Keldani kökenli olup Dakkuru kabilesine üyedir. Bu da, Nabopolassar ile Assurlular arasındaki mücadelenin MÖ VIII. yüzyıldan beri Babil tahtı için rekabet eden Keldani kabi

leleriyle Assurlu istilacılar arasındaki ihtilafların devamı olduğunu gösterir. İsyanın başlamasından kısa süre sonra Assur kralına önemli bir olay anlatılır. Olayı yazanlar, Assurluları destekleyen Babillilerdir: "[Şehri ele geçirdiğimiz] zaman, Kudurru'nun cesedini sokaklarda sürükledik; çocuklarının hepsini Uruk'dan kovduk" (ABL 469:15'-vs 1). Hainlerin mezarlarının tahrip edilmesi bilinen bir Assur geleneğidir. Ölülerden alınan intikam, yaşayanları atalarından yoksun bırakır çünkü ölünün öte dünyadaki varlığı, ailesinin mezarı başında onu aralıksız olarak anmasına bağlıdır. Dolayısıyla çocukları için Kudurru yok olmuştur ve bu da isyancı kral Nabopolassar'ın hiç kimsenin çocuğu olmadığını söylemesinin sebeplerinden biridir. Yeni Babil hanedanının ilk kralının Assurlu istilacıların bir işbirlikçisinin oğlu olduğunu gizlemesinin çıkarlarına bağlı başka nedenleri de olabilir.

Nabopolassar krallığının ilk yıllarında Babil'deki Assur direnişiyle mücadele eder, ama her zaman başarılı olmaz. Savaş daha sonra Assur ülkesine taşındığı zaman kral büyük yıkıma uğramış olan ülkenin yeniden inşası için iddialı bir planı gerçekleştirmeye başlar ve büyük sulama kanalları kazdırır, Babil'in surlarını tamir ettirir ve her şeyden önce bölgenin belli başlı şehirlerindeki tapınakları yeniden inşa ettirir. Tapınakların inşası, zamanın ideolojisine göre tanrıların kralın girişimlerine ve tebaasının refahına iyi gözle bakması için elzemdir. Yeni hanedanın bütün krallarının yazıtlarında faaliyetlerinin özellikle bu yönü vurgulanır. Assur geleneklerinin tersine, Babil monarşi kavramı bir krallığın meşruiyeti, savaşlardan ve fetihlerden çok kralın halkının "iyi çobanı" ve ülkesinin tanrılarının kültünün dindar savunucusu olarak rolünün doğru yorumlanmasını temel almasını gerektirir. Bu durum yeni hanedanın Assurlu seleflerine göre komşu ülkelere karşı daha az saldırgan olduğu anlamına gelmez. Babil emperyalizmi Assur yayılmacılığını meşru kılanlara benzer dini kavramları temel almadığından, Babil İmparatorluğunun oldukça fırsatçı bir oluşum olduğu söylenebilir: Suriye ve Doğu Akdeniz'in efendileri olan Babil kralları, Assurluların fiili varisleridir. Buna rağmen Babilliler bu devasa topraklara el koydukları andan itibaren onu sömürüp inatla savunurlar. MÖ VII. yüzyıl sonlarına doğru batı tarafındaki başlıca düşmanları, Doğu Akdeniz'i kontrolleri altına almaya çalışan Mısırlılardır. Mısır ordusunu MÖ 605'te Karkamış'ta gerçekleşen bir muharebede nihai olarak yenilgiye uğratan Babil ordusunun başında Nabopolassar'ın büyük oğlu Nebukadnezzar (MÖ 605-562) vardır; prens, bu zaferden hemen çıkar sağlayamaz çünkü babasının ölümünden dolayı hemen Babil'e dönmek zorunda kalır. Taç giyme töreni sorunsuz geçer ve Nebukadnezzar kısa süre sonra savaş alanına döner.

Nebukadnezzar: Yeni Babil İmparatorluğunun Zirvesi

Sonraki yıllarda genç kral babasının politikalarını sürdürür: her bahar Babil birlikleri müttefik devletlerden ve yeni fethedilmiş bölgelerden kralları için ha-

raç toplamak amacıyla Doğu Akdeniz'e doğru yola çıkarlar ve karşı koyan şehirlerle devletlere teker teker boyun eğdirirler. MÖ 604'te Akdeniz kıyısındaki Aşkelon şehri ele geçirilir ve Yehuda kralı Yehoyakim (MÖ 609-598 arası kral) Babil kralına biat yemini eder. MÖ 601'de Nebukadnezzar Mısır'a yönelir. Babil ve Mısır orduları sınıra yakın yerde, hatta belki Mısır içerisinde karşı karşıya gelir. Muharebenin sonucu kesin değildir: bir Babil vakayinamesine göre "birbirlerine büyük kayıplar verdirdiler" (ABC 101 no. 5: 6), onun için yine aynı vakayinameye göre ertesi yıl kral "sayısız savaş arabasını ve atını yeniden düzenler" (ABC 101 no. 5: 8), ama sefere hemen başlayamaz, Yehuda kralı Yehoyakim de Babil'in boyunduruğundan kurtulmak için bu fırsattan yararlanır. Ama bu çarpışmanın Mısırlılar için daha da olumsuz sonuçları olur: o andan itibaren Mısırlılar Suriye, Doğu Akdeniz ve Filistin'in kontrolü konusunda Babillilerle bir daha rekabet edemezler. Nebukadnezzar birliklerini topladıktan sonra kararlılıkla harekete geçerek MÖ 599'da asi Arapları yener, MÖ 598-597'de de Kudüs'ü kuşatır. Yehoyakim'in halefi Yehoyakin ona boyun eğer ve Babil'e sürülür. Kitabı Mukaddes ile Babil vakayinamesinin anlatımları, Nebukadnezzar'ın sarayında bulunan ve aralarında Kral Yehoyakin olmak üzere sarayda kalan bazı sürgün Yehudalılar için gerekli olan yiyeceklerden söz edilen bazı çivi yazılı tablelerle de teyit edilmiştir.

Yehoyakin'in Nebukadnezzar tarafından tahta oturtulan halefi Tsedekiya (MÖ 597-586) birkaç yıl boyunca Babil'le ittifaka uyar. Ancak MÖ 590 civarında Peygamber Yeremya'nın tavsiyelerine rağmen (Yeremya'nın Kitabı, bu olayların başlıca kaynağını teşkil eder) sarayındaki Mısır yanlısı safların baskısına boyun eğerek Nebukadnezzar'a başkaldırır. Ertesi yıl Kudüs'e ulaşan Babil ordusu MÖ 587'de şehri ele geçirir ve yağmalar. Babilliler şehrin tapınağını yerle bir eder, halkı da Mezopotamya'ya sürerler, böylece Yahudilerin Babil esareti başlar. Filistin'in başka şehirleri de zarar görür: yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik kazılar da Babillilerin saldırılarının etkilerini gün yüzüne çıkarmıştır. Neredeyse tüm merkezlerde bu döneme tarihlenen yıkımın izleri görülür, hemen sonraki dönemde de savaşların ve Babillilerin Assur emperyalizm modelinin etkisiyle, tabi bölgelerin kontrolünü kolaylaştırmak ve krallığın merkezi bölgelerinde işgücü elde etmek amacıyla uyguladıkları doğuya sürgünler sonucunda demografik bir azalma ve yerleşimin küçüldüğü gözlemlenir. Nebukadnezzar muhtemelen bu yıllarda Lübnan'da Brisa Vadisindeki bir kayanın yüzeyine kendi tasvirini yaptırır ve etkileyici bir yazıt yazdırır.

Kralın başarılarının yüceltildiği bu metinde Nebukadnezzar'ın Doğu Akdeniz'e hâkim olduğu vurgulanır. Gerçekten de bölgede Babillilerin kontrolü altında olmayan şehir sayısı çok azdır; en önemlileri olan ve kıyının açıklarındaki bir ada üzerindeki konumundan dolayı kendini savunabilen Fenikelilerin ticari merkezi Sur, Flavius Iosephus'un alıntıladığı bir Yunan tarihçisine göre bir kuşatmaya 13 yıl boyunca direnir. Bu olayın teyit edildiği Hezekiel

Kitabı'nın bir bölümünde (Hezekiel 29, 18) peygamber Hezekiel Babilli askerlerin Sur kuşatmasında çektiklerinden söz eder, "bütün başlar kel olur" (miğferin sürtünmesinden dolayı) ve "bütün omuzlar yaralanır" (kuşatma surlarının, rampaların, vs. inşası için gereken malzemenin taşınmasından dolayı) der.

Bu dönemin siyasi tarihi açısından en güvenilir kaynakları teşkil eden Babil vakayinameleri dizisine MÖ 594'ten sonra ara verildiği için Nebukadnezzar'ın uzun krallık döneminin son on yılları konusunda ayrıntılı bir yeniden kurgulama yapmak mümkün değildir. Suriye ve Doğu Akdeniz'e askeri seferlerin devam ettiğini biliyoruz, ancak bazı araştırmacılar bunların daha çok imparatorluğun merkezi için haraç toplama amaçlı olduğunu savunur. Ayrıca Nebukadnezzar'ın doğrudan Mısır'ı hedef alan bir sefer planladığına dair göstergeler söz konusuysa da, böyle bir seferin nasıl sonuçlandığı bilinmez. İmparatorluğun kuzey ve doğu sınırlarındaki durum konusundaki bilgiler de bir o kadar muğlaktır; Nebukadnezzar'ın imparatorluğuyla babasının eski müttefikleri olan Medlerin toprakları arasındaki sınırın yerini tam olarak yeniden kurgulamak bile zordur. Babilliler Suriye'nin ve Dicle Nehrinin doğusundaki bölgelerin ovalarına hâkimken Medlerin de kuzeydoğudaki ovalara komşu olan tepelere ve platolara yerleştiği sanılır. Kaynaklarda iki güç arasında apaçık ihtilafların olduğuna dair herhangi bir tanıklık yoktur, ama Babil içerisindeki bazı iç çatışmalar sonucunda ülkeden sürülen bazı Babillilerin Medlerin ülkesine sığınarak onlardan yardım istemeleri anlamlıdır. İki ülke arasında eskiden var olan ittifakın artık söz konusu olmadığı açıktır. Nebukadnezzar, güneydoğuya düzenlediği bir seferle Babil'in geleneksel düşmanı Elam ülkesinin kalbine ulaşır ve muhtemelen başkent Susa'yı ele geçirir, ama bu konuda da çok az bilgi sahibiyiz.

Son Babil Kralları

Nebukadnezzar 43 yıllık krallığından sonra öldüğünde (MÖ 562) ardında merkezi Babil'in altın çağını yaşadığı engin ve görünürde istikrarlı bir imparatorluk bırakır. Ancak ülkenin iç istikrarının uzun ömürlü olmadığı anlaşılır: Nebukadnezzar'ın oğlu ve halefi sadece iki yıl sonra tahtı kaybeder. Darbeyi gerçekleştiren, Kudüs kuşatmasında hazır bulunan, bir başka Keldani kabilesinin lideri ve Hellenistik dönem tarihçisi Berossos'a göre (anlattıkları genelde güvenilirdir) kralın da kayınbiraderi olan General Neriglissar'dır (MÖ 559-556). Nebukadnezzar'ın kendi kabilesiyle Neriglissar'ın kabilesi arasında onun kız kardeşiyle evlenerek bir bağlantı kurmaya çalıştığı anlaşılır. Tahtta dört yıl oturan Neriglissar kuzeydoğuya seferler düzenleyerek Nebukadnezzar'ın politikalarını sürdürür. MÖ 556'daki ölümünden sonra tahta oğlu çıkar, ama birkaç ay sonra bir başka isyan sırasında tahttan indirilerek öldürülür.

Bu isyan, Yeni Babil krallarının sonuncusu ve en gizemlisi Nabonidus'la (MÖ 555-539) oğlu Bel-şar-usur'un eseridir. Yeni kralın kökeni konusunda

fazla bilgi sahibi değiliz: bir kraliyet ailesinden değildir, babasından tek bir yazıtta söz edilir, ama Babil devleti içerisindeki rolü ve makamı (böyle bir şey var idiyse) belli değildir. Oğlunun ona atfettiği unvan (*rubû*, yani büyük) bir Keldani kabilesine üye olduklarını düşündürür. Nabonidus'un annesi ise, aslında oğlu tarafından yaptırılmış bir yazıt olan "otobiyografisi" sayesinde bilinir: Adad-guppi imparatorluğun doğusundaki Harran şehrinde Ay tanrısı Sin'in bir rahibesidir. Nebukadnezzar ve Neriglissar döneminde Nabonidus'un askeri bir görevi vardır ve tahtı ele geçirmek için Babil ordusunun desteğinden yararlanır (bir yazıtta Nabonidus'un hırslı olmadığı yazar: tahtı gasp eden birinin sahte tevazusu olabilir mi?). Yeni kralın ilk yılları, Neriglissar'ın ülke içi politikalarının bir devamı sayılabilecek idari reformlarla geçer. Ancak Nabonidus krallığının üçüncü yılında Babil'den çekilir (bir Babil kralı için duyulmamış bir şey) ve ordusunu Arabistan'a götürür. Burada sonraki on yıl boyunca üs olarak kullanacağı vaha şehri Teyma'yı ele geçirir. Bu arada oğlu Bel-şar-usur babasının vekilliğini yaparak Babil'i yönetir. Ancak Babil'in en önemli dini bayramı olan Yeni Yıl bayramı Nabonidus'un yokluğundan dolayı gerçekleşemez, çünkü kralın en yüce tanrı Marduk'la ilişkisi bu ritüelin temelini oluşturur. Bazı araştırmacılara göre bu durum kralla Marduk'un rahipleri arasında ihtilafa neden olur ve kral Marduk yerine Ay tanrısı Sin'i tercih etmesiyle bu gerilimi daha da arttırır. Yine aynı araştırmacılara göre Nabonidus'un kendine dayattığı ve neredeyse sürgün hali de (kralın kendisi bir metinde genel bir şekilde Babil halkının nankörlüğünden ve ihanetinden söz eder), Pers kralı Kyros (MÖ 559-530) Babil'i fazla zorluk çekmeden fethettiği zaman Babil İmparatorluğunun hızla çöküşü de krallık içerisindeki bu çatışmadan kaynaklanır. Aslında bu yorum şekli özellikle bu olaylardan sonra yazılmış bazı propaganda metinlerini temel alır. Bu metinler bölgeyi fetheden Kyros'u yüceltmeyi ve Babil halkının gözünde rakibi Nabonidus'u aşağılamayı hedefler, dolayısıyla tarihi kaynaklar olarak şüphe uyandırır. O dönemin kaynakları ise bu kadar net değildir. Nabonidus'un bazı yazıtlarının Ay tanrısına eğilimini gösteren bazı bölümler içerdiği doğrudur, ama bunların büyük kısmı, bu tanrının Harran'daki tapınağının yeniden inşasının konu edildiği yazıtlarda bulunur, dolayısıyla da Ay tanrısını yüceltmeye yöneliktirler; bu durum bu kaynakların Nabonidus'un "sapkınlığı" ve sözde dini reformları için zayıf kanıt oluşturdukları anlamına gelir. Her halükârda, kralın Teyma'daki kalışının nedenleri açık değildir. Dönüşünde ülkenin kontrolünü yeniden ele geçirmekte zorluk çekmediği sanılır; bazı yeni yöneticiler atadıktan sonra on yıl önce başladığı reformlara kaldığı yerden devam eder. Askeri açıdan Babil'in doğu sınırlarına baskı yapan Pers tehdidini geri püskürtmeye çalışır. Ancak Nabonidus'un girişimleri çok etkili değildir: MÖ 539'da Kyros Babil ordusunu yenilgiye uğratır, başkenti ele geçirir ve tek bir seferle Babil'in bağımsızlığına son verir. Bu noktadan itibaren Nabonidus hakkında kesin bilgiler yoktur.

Persler

Bölgenin yeni hâkimleri olan Persler, bu zaferi kısmen Babillilerin eski müttefikleri olan Medlere de borçludur. Kuzey Mezopotamya'nın kuzeydoğusundaki tepelerde ve platolarda yaşayan İran kökenli bir ulus olan Medler sıklıkla Babillilerle birlikte Assur İmparatorluğunun varisleri sayılır. Ancak o döneme ait kaynakların azlığı, Medlerin o dönemdeki siyasi olaylarda oynadığı rolün yeniden kurgulanmasını zorlaştırır. Assur İmparatorluğunun izinde ilerleyen büyük, merkezi bir imparatorluğun kuruluşunun Medlere atfedilmesi her şeyden önce Yunan tarihyazımından, yani Herodotos'la Ktesias'tan kaynaklanır. Bu yazarların eserlerinden Assurlulardan Medlere, Medlerden de Perslere net bir *translatio imperii* [yönetimin devri] fikri elde edilebilir. Yunan kaynaklarında, bir Med kralından, bir başkentten (Ekbatana) ve sabit bir saraydan söz edilir, yani Assur veya Pers krallığına benzer bir krallık imajı çizilir. Ancak olaylara çok daha yakın ve daha güvenilir olan Yakındoğu kaynaklarında (Babil vakayinameleri ve Babil kraliyet yazıtları) Medler merkezi bir krallıktan çok kabile konfederasyonunu andıran bir etnik grup olarak tasvir edilir. Bu konfederasyonun liderleri, Med yapılarıyla kurumları ve Assur ile Babil kurumları arasında net bir ayrım güden Mezopotamya metinlerinde nadiren kral olarak tanımlanır. Bu durumda gerçek anlamda bir Med İmparatorluğu hiçbir zaman var olmadıysa da, Medlerin Assur İmparatorluğunun sonu açısından önemli bir rol oynadığı reddedilemez. Bazı Babil kaynaklarında Assur şehirlerinin ve tapınaklarının yerle bir edilmesi açıkça Barbar Med kabilelerine atfedilir. Nabonidus bir yazıtta (Schaudig, *Die Inschriften Nabonids* [2001] 516 II 2'-31') "Umman-mandaların [Medler] kralı bir tufan gibi yukarıdan aşağıya, sağdan sola her yeri dümdüz etti... [Assurluların] kutsal yerlerini yıktı, kimsenin canını bağışlamadı, şehirlerini mahvetti, bir tufandan daha korkunç bir felakete yol açtı" der, sonra da dindar Babil kralı Nabopolassar'ın açık bir şekilde "tanrıların kültüne hiçbir şekilde karışmadı"ğını (a.g.e. II 36'-37') ekler. Bu metnin propaganda amacı taşıdığı aşikârdır, ama burada sunulan Med imgesi başka yerlerde sunulanla tutarlıdır ve tamamıyla yanlış olamaz. Nabonidus'un Medler için kullandığı terimin "insan mı? belki" anlamına gelmesi bir rastlantı değildir. Medler her halükârda bir süre boyunca İran yaylasının ve Kuzey Irak'ın dağlık bölgelerinin bir kısmını kontrolleri altında tutarlar; bu bölgeler ortadan kalkmış olan Assur İmparatorluğunun kalıntılarından halefi Babil İmparatorluğunun bir parçası haline gelmeyenlerdir. Medlerin hâkimiyeti, Medlerle bir başka İran kökenli ulus olan Persler arasındaki çarpışmalardan sonra sona erer.

MÖ VI. yüzyılın başlarında Persler günümüzde İran'ın bulunduğu bölgenin güneybatısında, Yunanların Persis olarak bildiği platolarda ve bu bölgenin batısındaki ovalarda ve tepelerde yaşarlar. İlk ünlü Pers kralı, imparatorluğun kurucusu olan Kyros'tur. Nabonidus'un yaptırdığı bir yazıta göre Medlerin im-

paratorluğuna (bu terimi kullanabilirsek) son veren Kyros'tur. Nabonidus dini nedenlerle Pers kralını bir araç, kendi tanrılarının hizmetkârı olarak sunar, tanrıların Barbar Medlerin tehdidini ortadan kaldırmak için ondan yararlandığını söyler. Bir yazıtta Babil kralı tanrılara Medlerden söz eder, onlar da ona yardımcı olmak için "ona [Medlerin liderine] karşı naçiz hizmetkârları Anzan [=Persis] kralını harekete geçirirler, o da az sayıdaki birlikleriyle Medlerin devasa ordusunu yok eder" (Schaudig, *Die Inschriften Nabonids* [2001] 417 I 27-28). Bu durumda Nabonidus'a göre Kyros Medlerin vassalı olup efendilerine başkaldırır ve bunda başarılı olur. Bu durum MÖ 550 civarında gerçekleşir; sonraki yıllarda Kyros Kuzey Irak ve Suriye'yi kaplayan Urartu ülkesini fetheder ve bu bölgenin batısındaki Lydia'yı yok eder. Kyros'un MÖ 539'da Babil'e karşı bir anda kazandığı zaferle ortaya çıkan Pers İmparatorluğu Büyük İskender'in (MÖ 356-323) bu bölgeye gelişine kadar (durağan olmaktan çok uzak bir şekilde) Yakındoğu'nun neredeyse tamamını kontrolü altına alacaktır.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; İsrail ve Doğu Akdeniz, s. 213; Fenikeliler ve Akdeniz'de Kolonizasyon, s. 208; Assur, Babil, Elam, s. 200; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Büyük İskender'in Fetihleri, s. 273; Pers İmparatorluğunun Yapısı ve Assur Mirası, s. 267; Yeni Babil İmparatorluğu: Siyasi ve Ekonomik Yapılar, s. 259; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Suriye-Filistin'de Mısır Politikası, s. 167; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310

Yeni Babil İmparatorluğu: Siyasi ve Ekonomik Yapılar

Michael Jursa

Yeni Babil İmparatorluğunun siyasi kurumları Assur modeliyle apaçık bir devamlılık gösterir. Ancak Keldani kabilelerinin siyasi yapı içerisinde oynadığı önemli rol bir yenilik teşkil eder. Babil'in MÖ VI. yüzyılda yaşadığı ekonomik

gelişmenin ana özellikleri demografideki hızlı bir yükseliş ile ekonomik takaslarda parasallaşmadaki hatırı sayılır artıştır; Babil'e bağlı ülkelerden haraç olarak alınan ve büyük yapı projeleri için harcanan gümüş Babil ekonomisi içerisinde daha önce görülmemiş miktarlarda dolaşıma girer ve gündelik işlemlerde bile başlıca takas aracı haline gelir. Bu süreçlerle beraber tarımsal üretimdeki artıştan da kaynaklanan ekonomik gelişmeler hem yönetici seçkin sınıfların, hem de kentsel halkın büyük kısmının hayat standardını yükseltir.

Yeni Babil İmparatorluğunun Kurumları

Yeni Babil emperyalizmini "fırsatçı" olarak tanımlarken, Assur emperyalizmi gibi dini bir temele dayanmadığını kastettik; nitekim Yeni Babil İmparatorluğu varlığını bile bağımsız bir siyasi projeden çok Babillilerin Assur hâkimiyetine ve emperyalist mahiyetine gösterdiği tepkiye borçludur. Sonuçta Yeni Babil devleti Assurlu selefine bağımlıdır, ama bu bağımlılık Napopolassar'ın yeni hanedanının Babil'i kurtarma ve baskıcı Assurluları yenme misyonundan söz eden Babil kaynaklarının retoriği ardında gizlenmiştir.

Assur modelinin etkisi, apaçık farklılıkların söz konusu olduğu ideolojik düzlemde değil, devletin yapısında bariz bir şekilde görülür. Kraliyet sarayında, orduda ve yönetimde en üst düzey resmi görevliler için kullanılan terimlerin tamamı Assur kökenlidir: ama Nabopolassar'ın hanedanının Yeni Assur sarayını Babil'i örnek alarak yeniden yaratmak istediğini söylemek abartılı olacaktır. Kralın yanında, ona yardımcı olan ve onu koruyan küçük yetkili grubu sarayda veya en azından başkentte yaşar ve güçlerini kralın kendilerine bahşettiği makamdan alırlar: bu resmi görevliler arasında kamu idaresinde tarım, sulama ve bağlantılı gelirler sorumlusu, baş haznedar, yüksek yargıç ve kraliyet sekreteri; saray idaresinde (sözde) baş aşçı, kralın kâhyası ve saray sorumlusu; ordunun idaresinde de kraliyet muhafızlarının başı, hadım ağası (profesyonel birliklerle paralı askerlerin komutanı), süvarilerin ve savaş arabalarının generali vardır. Bu resmi görevlilerin hemen hepsi Assur devletindeki karşılıklarıyla aynı olan ve Assurluların fethinden önce Babil'de bilinmeyen unvanlara sahiptir. Assur adetleriyle Yeni Babil adetleri arasında benzerlikler, kaynaklar yoluyla hakkında az da olsa bilgi sahibi olduğumuz saray törenleri açısından da geçerlidir; bu alanda da Babilliler Assur kurumlarını ya kendilerine uyarlarlar, ya da sadece taklit etmekle yetinirler.

İktidar Paylaşımı: Krallar, İleri Gelenler, Şehirler ve Kabileler

Yeni devletin veya en azından bazı yönlerinin düzenlenmesinde Assur modelini benimsemesi, ileriye yönelik bir tercih olarak görülebilir, çünkü As-

sur devleti hanedan istikrarı ve başarısı yüzyıllarca süren bir örnek teşkil eder. Babil İmparatorluğu ise, gördüğümüz üzere, istikrarlı olmaktan uzaktır; birkaç on yıl içinde birkaç defa taht gasp edilerek iki hanedan birbirini izlemiştir ve saray içerisinde başarısız olan bazı isyanlar yaşandığı da bilinir. Bu istikrarsızlık en azından kısmen Assur İmparatorluğu ile Babil İmparatorluğu arasındaki yapısal farklılıklardan kaynaklanır ve bu farklılıklar, benzerliklere göre daha etkilidir: Assur ülkesinde kralın üst düzey yetkilileri saraydaki asıl görevlerinin yanı sıra imparatorlukların çeşitli eyaletlerinin de valileridir. Böylece başkentte kralın şahsiyetinde yoğunlaşan merkezi iktidarla çevre bölgelerde yer alan, potansiyel olarak merkezkaç güçler arasında çok sıkı bir bağ oluşur. Yeni Babil İmparatorluğunda ileri gelenler güçlerini tamamıyla saraydaki konumlarına borçludurlar ve imparatorluğun bazı bölgeleriyle olan bağlantılarıyla devletin bütünlüğüne katkıda bulunmazlar. İmparatorluğun merkezindeki, yani Orta Babil'le doğuda, Dicle Nehrinin ötesindeki bölgelerdeki iktidar ise kralla hanedanı, yerleşik Babilli nüfuslarıyla eski şehirler ve sadece kısmen yerleşik olan Arami ve Keldani kabileleri arasında paylaşılmıştır.

Kralın kâhyasının yönetiminde olan geniş kraliyet toprakları, kralın gücüne hatırı sayılır bir katkıda bulunur, ama bu dönemde büyük bir hızla büyüyen eski Babil şehirlerinin ekonomik ve demografik yükünü dengelemekte zorlanır. Yeni Babil kralları şehirlerin ve kurumlarının uzun yarı özerklik geleneğini sınırlamaya çalışarak, kentsel idarenin (kamusal ve dini alandaki) başlıca makamlarını kraliyet görevlilerine ve sadakatlerini kanıtlamış ailelere emanet ederler. Birçok şehirde bu aileler Babil kökenlidir, yani başkentten gelirler ve önemlerini krala borçludurlar. Her ne kadar bu şekilde birçok şehirde Babilli ailelerle yerel aileler arasında ayrılık, hatta gerilim oluşsa da, kraliyet politikası Babil şehirlerinin desteğini büyük ölçüde kazanmayı başarır. Çeşitli kabilelerin (özellikle Keldaniler) kendi aralarındaki ve tanrının iradesinden kaynaklanan mutlak iktidar iddiası taşıyan monarşiyle olan gerilimlerini yatıştırmak çok daha zordur. Bu gerilimlerin devlet açısından önemli sonuçları olur, çünkü Babil'in askeri gücü etnik olarak Babilli şehirlerden çok Keldani kabilelerine bağlıdır. Yeni Babil krallarının kabilelerle monarşi arasında hangi yöntemlerle bağlar kurmaya çalıştıklarını (bir Keldani kralı olan Nebukadnezzar kızını bir başka Keldani kabilesinin lideriyle evlendirir) ve bazılarının bu girişimlerde başarılı olmadığını gördük: tahtı zorla gasp eden Neriglissar böyle bir evliliğin kendisi için bir engel teşkil etmesine izin vermez ve kayınbiraderi olan Nebukadnezzar'ın kral oğlunu öldürür; yine tahtı zorla ele geçiren Nabonidus'un da kabile kökenli olduğu sanılır. Babil İmparatorluğunun seksen yıllık ömründe, merkezi bölgesinin çoketnikli (Babil ve Keldani/Arami) ve çokkültürlü mahiyetinden kaynaklanan sorunları tamamıyla çözüme kavuşturamadığı anlaşılmaktadır. Bu zorlukları

(üstelik daha da geniş ölçekte) atlatmayı başaranlar Babil İmparatorluğunun Pers halefleridir.

İktidarın kralla ileri gelenler, imparatorluğun merkezindeki Babil şehirleri ve merkezle çevre bölgelere dağılmış olan Keldani kabileleri arasında üçe bölünmüş olması, Nebukadnezzar'ın kralın emriyle inşa edilen bir saraya katkıda bulunan devletin en üst düzey resmi görevlilerini ilan ettiği bir listeye yansımıştır. Bu listede önce ileri gelenler ve sarayın ikinci düzey yetkilileri sıralanır; sonra belli bir toprağa hâkim olan yetkililere geçilir: bunlar bir yanda imparatorluğun merkezi kısmının güney, doğu ve güneydoğusundaki bölgeleri idare eden kabile liderleri ve valiler, diğer yanda etnik olarak Babilli olan şehirlerin kontrolünü aralarında paylaşan kraliyet görevlileri ve üst düzey rahiplerdir. Liste, Doğu Akdeniz'in çeşitli uluslarının ve şehir devletlerinin vassal olarak Nebukadnezzar'ın sarayında yaşayan krallarıyla sona erer.

Kralın döneminin yedinci yılına (MÖ 598) tarihlenen bu metinde imparatorluğun batısındaki bölgelerin (veya eyaletlerin) valilerinin yer almaması ilginçtir: yokluklarını bazı araştırmacıları Babil İmparatorluğunun bu bölgeler üzerindeki kontrolünün dolaylı olduğuna ve başlıca ulaşım yolları üzerinde yer alan ve Babil garnizonlarının bulunduğu bazı önemli şehirlerle sınırlı olduğunu, bu bölgenin geri kalan kısmının, imparatorluk merkezinin hakkı olan yıllık haracın toplanmasına engel olunmadığı sürece yarı özerk olduğunu düşünmeye itmiştir. Ancak bu konuda kesin kaynaklar olmadan bu savı teyit etmek mümkün değildir. Her halükârda, imparatorluğun batısındaki bölgelerin idari sistemlerinin art zamanlı bir şekilde geliştiğini göz önüne almak gereklidir. Nebukadnezzar'ın uzun krallık döneminde söz konusu "minimalist" bakış açısını uygulamanın önünde herhangi bir engel yokken, başka kaynaklardan en azından Nabonidus'un döneminde batıdaki bazı bölgelerin sistematik kolonizasyonu anlamında bazı somut projelerin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Nabonidus (veya selefi Neriglissar) Suriye'deki bazı toprakları başlıca Babil tapınaklarının kontrolüne bırakır, tapınaklar da bu toprakların kendi adlarına işlenmesi için buralara kendi personellerini, hayvan sürüleri ve erzak gönderirler. Sippar şehrinde bulunmuş, mektup ve belgelerden oluşan bir dosya, bu kolonilerden birinin Babil'in Persler tarafından yenilgiye uğratılmasına kadar olan on yıldan uzun bir süre boyunca gelişimini izlememize izin verir. Sippar'daki Güneş Tapınağının Orta Suriye'de, Habur Nehri havzasına gönderilen bazı görevlileri, burada tahıl tarımı ve şarap üretimiyle uğraşırlar ve halkı Arami olan bir Batı ortamında bir Babil köyü yaratırlar. Eldeki arkeolojik kanıtlar çok az olmakla birlikte bu tür kolonilerin Batı Suriye veya Doğu Anadolu gibi başka yerlerde de var olduğunu düşündürür, ama bugüne kadar bu gibi Babil yerleşim yerlerini kesin olarak tarihlendirmek mümkün olmamıştır. İstila edilen bölgelerin dolaylı sömürüsünden yerleşme süreci yoluyla daha sıkı kontrole doğru gelişen olguyu ne kronolojik açıdan, ne de yaygınlığını belirlemek mümkündür.

Ekonomik Gelişim: Kaynaklar

Yeni Babil dönemi, başka bir deyişle Nabopolassar'ın isyanından (MÖ 626) Pers kralı Kserkses'in ikinci yılına kadar uzanan ve "uzun" olarak bilinen VI. yüzyıl, yani Yeni Babil İmparatorluğunun ömrünün tamamı ile Pers hâkimiyetinin ilk birkaç on yılı, bazı sosyo-ekonomik değişiklikler ve süreçler açısından önemlidir. Bu olaylar olağanüstü zenginlikteki metinsel verilerle teyit edilmiştir; Batı müzelerinde bu döneme tarihlenen binlerce çivi yazılı tablet bulunur. Bu kayıtlar bazı açılardan kısıtlı ise de – her şeyden önce kentsel kökenlidir ve Babil halkının en yüksek sınıflarına odaklanır – ortaya çok ayrıntılı bir tablo çıkar. Günümüze ulaşan sayısız aile arşivi, Babil'in "yüksek burjuvazisi"nin kaygılarını ve ilgi alanlarını yansıtır: belgelerin arasında hem bu ailelerin gayrı menkulleriyle (şehir evleri, hurma bahçeleri, buğday tarlaları, vs.) ilgili hukuk ve noterlik belgeleri (satış belgeleri, vasiyetnameler, evlilik sözleşmeleri, vs.), hem de mülklerin ve işlerin gündelik idaresiyle bağlantılı belgeler (kredi sözleşmeleri, makbuzlar, mobilya listeleri, vs.) yer alır. Bu belgelere bir miktar şahsi mektup da ekleyebiliriz; bu metinler genelde yazışanların hayatındaki, (görünürde) çok küçük de olsa, belli bir soruna odaklanma becerilerini yansıtmaları açısından ilginçtir.

Bazı tapınaklarda bulunan, en büyüğü 30 bin tabletten oluşan arşivlerdeki belgeler, şahsi kaynaklı metinlerin sunduğu bakış açısını genişletmemize imkân tanır. Tapınakların arşivlerinde tanrıların (tarlalar, bahçeler, sürüler) ve emirlerinde çalışanlarının mülklerinin yönetimi belgelenmiştir. Bireysel belgelerin aksine, bu arşivlerde sıklıkla zanaatkârlardan veya sıradan işçilerden, hatta Babil halkının tahsis edildiği tanrıya hizmet etmek zorunda olan ve bireysel özgürlükleri kısıtlı olan kısmından söz edilir. Tapınak arşivlerinde bulunan metinler bize aynı zamanda belli başlı yiyecekler dâhil olmak üzere en önemli emtianın fiyatları konusunda sahip olduğumuz bilgilerin büyük kısmını da sağlar. Son derece önemli ve tutarlı olan bu belgeler, Mezopotamya tarihinde ilk defa ekonomik büyüme konusunda güvenilir niceliksel araştırmalar yapılmasına izin verir.

Demografik Artış, Takaslarda Parasallaşma ve Ekonomik Büyüme

Bu kayıtlar ilk bakışta Mezopotamya'nın sosyo-ekonomik tarihinin geleneksel ve oldukça durağan tablosuna kolaylıkla dâhil olur. MÖ VI. yüzyılın özel arşivlerinde ele alınan konular, Eski Babil dönemine ait benzer kayıtlarda öne çıkan konularla aynıdır. Ancak aradaki neredeyse bin yıllık devamlılık yüzeysel benzerliklerden kaynaklanır ve malzemenin daha ayrıntılı analizi sonucunda önemli yapısal farklılıklar ortaya çıkar: MÖ XVI. yüzyılda yaşayan, şehirde kırsal bölgede toprakları olan bir aile reisinin toplumsal ve ekonomik bağla-

mı, MÖ VI. yüzyılda yaşayan aynı konumdaki insanın bağlamından çok farklıdır (bu, çok iyi belgelenmiş bir sosyo-ekonomik tiptir). Söz konusu dönemde Mezopotamya'nın güneyindeki merkezi taşkın ovasında yer alan eski şehirlerin kentsel toplumunun oldukça dinamik ve hareketli olduğu görülür. Toplumun bazı kısımları büyük bir istikrar, hatta yüzyıllar boyunca devamlılık gösterirken başka kısımları, Mezopotamya'nın başka dönemlerinde benzeri olmayan, eşsiz sosyo-ekonomik şartlara bağlı olarak kayda değer bir hareketlilik ve yenilenme kapasitesi sergiler.

"Uzun VI. yüzyılı" niteleyen ve kendine özgü karakterini oluşturan, birbiriyle bağlantılı demografik ve ekonomik olguların sayısı azdır. Demografi alanında özellikle kentsel nüfusta hızlı bir artış görülür: şehirlerde yaşayan insanların sayısı hem mutlak, hem de kırsal nüfusa oranla, göreceli olarak artar. Arkeolojik kazıların sonuçları bazı araştırmacıları Yeni Babil döneminde ve Pers hâkimiyetinin başlarında, yani dört yüzyıldan kısa bir süre içinde nüfusun beş katına çıktığını düşünmeye itmiştir. Demografik artışın tam ölçümünü yapmak henüz mümkün olmadıysa da, buluntuların niteliksel yorumu apaçık bir şekilde Yeni Babil toplumunun kentleşme yolunda giderek artan bir eğilim gösterdiğine işaret eder. MÖ VI. yüzyılda, büyümekte olan bu kentsel bağlam içerisinde ekonomik alanda önemli bir yenilik yaşanır ve takasların büyük kısmı gümüş paralar kullanılarak gerçekleştirilmeye başlanır. Mezopotamya tarihinin başka dönemlerinde de gümüş bir değer standardı ve değeri yüksek işlemlerde takas aracı olarak kullanılmıştır, ama sadece Yeni Babil döneminde, dünya tarihinde ilk defa gerçek anlamda parasal ekonomiden söz edilebilir; gümüşün para olarak kullanımı (sikke şeklinde değil de tartılarak) son derece yaygındır ve en azından kentsel bağlamlarda herkes bir şekilde para dolaşımına dâhildir. Eski Babil dönemine (MÖ II. binyılın ilk yarısı) kıyasla gümüş satın alma gücünün yarısını, hatta üçte ikisini kaybeder. Bu enflasyon süreci, düşük değerli objelerin bile yeterli düzeyde hassasiyetle tartılabilen gümüş miktarlarıyla satın alınmasını mümkün kılar: kullanılan en küçük birim, 0,208 gramdır; MÖ VI. yüzyılda Lydia'da bastırılan ilk sikkeler 0,167 gram ağırlığındadır. Aynı dönemde maaşlar da çok yükselir ve MÖ VI. yüzyılda ortalama bir maaşın satın alma gücü MÖ XVI. yüzyıla göre neredeyse iki katıdır. MÖ VI. yüzyılda, özellikle Nebukadnezzar'ın krallığının son döneminden ve Nabonidus'un krallığının sonlarına kadar Babil'in refah düzeyi oldukça yüksektir. Bu refah düzeyi, hem ülke içi dinamizmden, hem de elverişli dış faktörlerden yararlanarak gelişen ekonominin sonucudur. Ülke içi dinamizm, Babil toplumu gibi tarımsal bir toplum için ekonominin en önemli sektörü olan tarım alanında özellikle kendini gösterir. Assurlulara karşı yürütülen savaşın sona ermesiyle birlikte hızlı bir demografik artış gösteren nüfus yeniden topraklarını işlemeye koyulur; neredeyse her yerde buğday tarlaları sistematik olarak hurma bahçelerine dönüştürülür. Babil'de hem

toprak birimi temelinde ürün, hem de kullanılan zaman açısından en etkili tarım şekli, yoğunlaştırılmış bahçe tarımıdır, ama bu tür tarım aynı zamanda uzun vadeli yatırım gerektirir, dolayısıyla da siyasi istikrara ve yeterli düzeyde işgücünün mevcudiyetine bağlıdır, ki bu dönemde her iki koşul söz konusudur. Sonuçta tarımsal üretim giderek artar ve ona bağlı olarak nüfusun büyük kısmında kişi başına üretkenlikte artış yaşanır. Piyasa mekanizmalarının etkili, nakliye ücretlerinin de düşük olması, tarım ürünlerinin dağıtımını kolaylaştırır ve üretimde belirli düzeyde uzmanlaşmaya izin verir. Bu olgu ekonominin hem özel, hem de kurumsal sektöründe görülür. Şehirlerde yaşayan ve arşivleri günümüze ulaşmış olan toprak sahipleri genelde geleneksel olarak sanıldığı üzere tarımsal üretimleriyle kendi kendilerine yeterli olmayı amaçlamazlar ve ürünün büyük kısmı genelde satılır. Bu sosyal sınıfları ticarete kısmen devletten kaynaklanan pratik ihtiyaçlar iter: vergiler gümüş olarak ödenebileceği gibi, gayrı menkul mülkiyetiyle bağlantılı olarak devlete verilmesi gereken çalışma veya askerlik hizmeti yerine getirmek üzere görevlendirilen işçilere veya paralı askerlere ödenecek paraları da biriktirmek gereklidir. Önemli tarımsal üreticiler olan tapınakların da giderek piyasaya daha bağımlı hale geldiği görülür. Tapınakların ekonomik sisteminin başlıca özelliği, geçmişte düşünüldüğü üzere *oikos* [aile, hane halkı, ev] ekonomik modeliyle (*geschlossene Hauswirtschaft*) bağdaştırılan kendine yeterlilik değil, tarım ürünlerinin ticaretinin sunduğu fırsatlardan yararlanmayı hedefleyen bir üretim rejimidir. Böylelikle takas alanındaki giderek artan parasallaşma, tarım üretiminin yoğunlaşması, piyasaya yönelmesi ve gümüş kullanımına dayalı vergilendirme ve çalışma hizmeti sistemi birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirir. Ekonomik bağlam, kurumsal bağları olmayan bireylerin de yeni ekonomik faaliyetler geliştirmesi için elverişli şartlar sunar; uzun ve saygın Mezopotamya geleneği doğrultusunda faaliyet gösteren tüccarlara vergi memurları ve MÖ V. yüzyılda bankerler olmak üzere ilgi alanları daha büyük çeşitlilik gösteren girişimciler eklenir.

Ekonomik Büyümenin İtici Gücü Olarak Devlet

Bu süreç Yeni Babil krallarının politikalarına ve Babil'in imparatorluğundan elde ettiği gelirlerle bağlıdır ve onlar tarafından hızlandırılır. Assur İmparatorluğunun çöküşünden sonra Babil'e ganimet olarak bol miktarda gümüş ve altın ulaşır ve bu hazineye Suriye'de ve Doğu Akdeniz'de fethedilen topraklardan ve vassallardan gelen haraç eklenir. Ancak Yeni Babil kralları servet birikimi politikası benimsemezler; gümüşün büyük kısmı özellikle Nebukadnezzar'ın uzun krallığı boyunca Babil şehirlerine yaptırdığı son derece iddialı mimari projeler için kullanılır: her tarafa sulama kanalları kazılır, surlar inşa edilir ve tapınaklarla saraylar yaptırılır. Geleneksel görüşe göre bu işler zorunlu işgücüyle yapılır; günümüzde ise bu

projelerde kullanılan işçilerin büyük kısmının, maaşları gümüş şeklinde ödenen özgür insanlardan oluştuğunu biliyoruz. Böylelikle Babil'e ulaşan büyük miktardaki para dolaşıma girer ve büyük ihtimalle bu dönemin yüksek ücretlerinin nedenlerinden birini oluşturur, çünkü ücretleri yükselten, devletin sürekli işgücü talebidir.

Yukarıda sayılan olgular – demografik artış ve ileri düzeyde kentleşme, ekonomik takas sisteminin parasallaşması, otarşiye yönelik ekonomik stratejilerin yerini piyasaya bağımlılığın alması, özellikle girişimcilik alanında yeni ekonomik rollerin ortaya çıkması, tarımsal üretimdeki artış, başka (zorunlu) iş kaynaklarına kıyasla ücretli işin edindiği önem, devletin (ve imparatorluğun ve merkezi kısmının, yani Babil'in refahına olan katkılarının) bu birbirine bağlı, karmaşık faktör bütününün sürdürülmesinde oynadığı önem – bütün bunlar Babil ekonomisinde geniş kapsamlı değişimlere yol açar. Bir önceki binyılın Bronz Çağına özgü ekonomik yapıları ile "uzun VI. yüzyıl"ın daha karmaşık ekonomisi arasında oldukça net bir kırılma söz konusudur. Kaynaklardan elde edilebilecek olan ekonomik paradigma Demir Çağına özgüdür; Babil'in bu dönemdeki ekonomisi Mezopotamya'nın daha önceki ekonomik sistemlerinden çok Klasik dünyanın (Yunan-Roma) ekonomilerine yakındır.

MÖ VI. Yüzyıl Sonları Krizi

Babil ekonomisinin altın çağı, yani Nebukadnezzar ile haleflerinin refah dönemi Pers hâkimiyetinin başlarında sona erer. Özellikle tarım alanındaki sorunlardan (MÖ 520 civarında mahsul alınamaz ve fiyatlar çok yükselir) kaynaklanan ekonomik krize siyasi değişikliklerin etkisi eklenir. Babil'in MÖ 539'da fethedilmesinden hemen sonraki Pers hâkimiyeti dönemi çok sert değildir ve Mezopotamya'nın güneyindeki eski Babil şehirlerinin yerel idare yapılarının olduğu gibi kalmasına izin verir. Ancak enflasyon sürecine bağlı sorunlar kendilerini hemen hissettirir ve fiyatlar hızla yükselir. Öte yandan Pers devletinin talep ettiği vergiler ve işgücü bu dönemin ilk yirmi yılı boyunca giderek artar ve Babil eyaletinde belli bir huzursuzluğun oluşumuna katkıda bulunur. Sonuçta Babil, büyük Pers kralı Darius'un (MÖ 521-486) halefi Kserkses'e başkaldırır ve MÖ I. binyılda Babil'in tarihinde çok derin bir kırılma yaşanır.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar, s. 135; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252

Pers İmparatorluğunun Yapısı ve Assur Mirası

Michael Jursa

Pers İmparatorluğu birkaç on yıl içerisinde Yakındoğu'nun büyük kısmını kontrolü altına alır. Kyros tarafından kurulan imparatorluk, Akhaimenid hanedanının ilk kralı olan Darius zamanında yeni bir gelişme dönemine girer; Darius imparatorluğa, Makedonlar tarafından fethedilişine kadar evrimini niteleyecek idari yapıyı ve ideolojik temelini kazandırır. Spesifik olarak İranlılar, hatta Zerdüştlüğe özgü kavramların etkisi altındaki kendine özgü bir siyasi oluşum olmaktan uzak olan Pers İmparatorluğu günümüz araştırmacılarına göre Yakındoğu kökenlerine ve özellikle MÖ VI. yüzyılda İran'ın batısında Perslerle Elamlılar arasında oluşan kültürel ortakyaşam içerisindeki yerine sadık bir devlettir.

Pers İmparatorluğunun Siyasi Tarihi

Kyros'un (MÖ 559-530) Medlere (muhtemelen MÖ 550), Urartu ile Lydia krallıklarına (her ikisi de MÖ y. 544) ve özellikle Babil'e (MÖ 539) karşı kazandığı zaferler, Persleri Yakındoğu'nun egemen gücü haline getirir. En iyi belgelenen örnek olan Babil zaferi, Perslerin fetihlerini sağlama almak için hangi stratejileri benimsediğini gösterir; yerel seçkin sınıflarla sistematik olarak işbirliği yapmayı tercih eden Persler kendi yerlerine daha önceki rejimin valileriyle yetkililerini bırakırlar, böylelikle onların sadakatlerini kazanırlar. Persler, başkalarının adetlerine ve dinlerine hoşgörüyle yaklaşan istilacı ünlerini (özellikle Yunan tarihyazımcılarının eserlerindeki imgeleri böyledir) bu stratejiye borçludurlar. Babil'in fethedilmesinden sonra Kyros yayılmacı politikalarını İran'ın doğusundaki bölgelere yöneltir ve İran'ın batısındaki yeni imparatorluğun merkezinden harekete geçer, ama Yunan kaynaklarına göre savaşırken ölür. Oğlu ve halefi Kambyses (MÖ 529-522) Pers İmparatorluğu için tehdit oluşturabilecek son potansiyel rakip olan Mısır'a karşı saldırıya geçer ve onu Fenikeli vassallarının sağladığı filo sayesinde yener. Kambyses Mısırlılarla müzakere ederken babasını örnek alarak toplumun üst kesimlerinin desteğini arar ve yerel adetlerle kültüre saygı gösterir (ancak daha geç döneme ait Mısır kaynaklarında ve bir Yunan geleneğinde dine saygısızlık eden bir deli olarak tasvir edilir). Kambyses Mısır'dayken İran'da bir isyan patlak verir; kral isyanı bastırmak için Mısır'dan dönerken yolda ölür. Tahta Darius adında bir Pers soylusu (MÖ 521-486) çıkmayı başarır. Yeni kral,

kendini Kyros'la Kambyses'in meşru varisi olarak sunsa da onlarla akrabalık bağları yoktur. Buna rağmen imparatorluğa siyasi istikrar kazandırmayı başarır; ayrıca bir dizi önemli idari ve mali reformlar gerçekleştirir ve onun döneminde gelişen imparatorluk ideolojisi Pers İmparatorluğuna sonuna kadar sahip olacağı biçimi vermeye katkıda bulunur.

Pers (veya Darius'un bir atasının adından Ahameniş / Akhaimenidi) İmparatorluğunun MÖ V ile IV. yüzyıllardaki siyasi tarihi konusunda sadece kısmi bilgilere sahibiz. Darius Batı Ege'de bazı adaları ele geçirmeyi başarır ve imparatorluğun en doğusundaki (Hindistan) bazı bölgeleri kontrolü altına alır. Persler zorlukla da olsa Ionia şehirlerinin isyanını bastırmayı başarır. Atina başta olmak üzere anakaradaki Yunan şehirlerine karşı düzenlenen seferler ise Perslerin Marathon'da uğradığı büyük yenilgiyle sona erer (MÖ 490). Darius imparatorluğun merkezindeki başlıca iki kraliyet şehri olan Elam'ın eski başkenti Susa ile Orta İran'daki Persepolis'i kurar veya yeniler. Darius'un oğlu ve halefi Kserkses'in (MÖ 486-465) döneminin en önemli olayı, MÖ 484'te yaşanan Babil isyanıdır. Yunan tarihyazımına göre Pers kralı bu isyana şiddetle karşılık verir ve Babil'in en önemli tapınağını yıktırır. Bazı araştırmacılara göre ise Kserkses'in Yunan kaynaklarındaki son derece olumsuz imajı tartışmalıdır ve kral aslında kendisine atfedilen günahlardan ve zulümden sorumlu değildir. Bu döneme ait Babil tabletleri üzerinde yürütülen bir araştırma Pers seferlerinin Babil'in kuzeyindeki tapınaklar ve rahipler dâhil seçkin sınıflara büyük eziyet çektirdiğini göstermiştir. Pers karşıtı politikaların asıl sorumlularının bu sınıflar olmuş olması muhtemeldir. Her halükârda bu seferlerin ciddi sonuçları olur: Yeni Babil İmparatorluğunun çöküşüne rağmen ayrıcalıklı konumlarını muhafaza etmeyi başarmış olan eski kentsel seçkin sınıflar önceliklerini kaybederler ve yerlerini Perslere sadık, genelde Babil kökenli olmayan "yeni insanlar" ve gruplara bırakır. Kserkses böylelikle babasından devraldığı imparatorluk üzerinde hâkimiyet kurmayı başarır ama topraklarını genişletmeyi başaramaz; Kserkses en büyük başarısızlığını, Yunanistan'ı fethetme girişimiyle (MÖ 480-479) bağlantılı olarak yaşar. Bu seferin Yunan tarihi ve özellikle Atina'nın yükselişi açısından önemli sonuçları olur. Ama en önemlisi, Yunanların Asyalı Barbarlara (yani Persler) karşı kendilerini özgürlüklerin ve kültürün savunucuları olarak görmeleri üzerinde belirleyici olur; bu model Avrupa ile Asya (batısı) arasındaki ikilik şeklinde günümüze kadar geçerliliğini yitirmeyecektir. Aslında Yakındoğu açısından bilinen (ve uygar) dünyanın sınırlarının neredeyse ötesinde, Yunanistan'da alınan bu yenilgi Pers İmparatorluğu için Yunan tarihyazımının düşündürdüğü kadar dramatik olmamıştır. Kserses, başka Pers krallarının da başına geldiği şekilde, bir saray isyanı sırasında öldürülür. Pers İmparatorluğunda taht veraseti daima sorunludur. Sarayda yaşanan çeşitli komplo, isyan ve kavgalar arasında Genç Kyros'un (MÖ 423-401)

tahtı ağabeyi II. Artakserkses'in (MÖ 404-359) elinden alma girişimi de sayılabilir. Kyros'un Artakserkses'e karşı yürüttüğü başarısız girişim, Kyros'un ordusunda Yunan paralı askeri olarak bulunan Atinalı tarihçi Ksenophon'un eseri *Anabasis*'te ele alınmıştır.

Ülke içi istikrarsızlığa rağmen Persler devasa ülkelerinin toprak bütünlüğünü aşağı yukarı muhafaza etmeyi başarırlar. I. Artakserkses döneminde (MÖ 465-424) Mısır'da (kısmen Atina'nın kışkırtmasıyla) bir isyan patlak verir, II. Artakserkses döneminde baş gösteren ikinci bir isyan ise III. Artakserkses tarafından bastırılır; batı başta olmak üzere imparatorluğun başka yerleri de II. ve III. Artakserkses dönemlerinde başkaldırır, ama Pers boyunduruğundan tamamıyla kurtulmayı başaramaz. Yunan tarihyazımı Pers İmparatorluğunun I. Darius'tan sonraki tarihini, kralın ve imparatorluğun egemen sınıfının giderek yozlaştığı, az çok aralıksız bir çöküş safhası olarak sunar. Bu önyargılı imaj, Yunan halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir; Doğu kaynaklarının hiçbirinde Pers İmparatorluğuna dair, Yunan tarihyazımcılarının okurlarına anlattığı şekilde uzun vadeli bir krizden söz edilmez; tam tersine, Pers İmparatorluğu neredeyse iki yüzyıl boyunca merkezkaç eğilimlere ve dış tehditlere olağanüstü bir direnç gösterir. Bir tek Büyük İskender'le, geri püskürtemeyeceği bir rakiple karşılaşır.

Pers İmparatorluğunun Kurumları: Kaynaklar

Pers İmparatorluğunun idari yapısı ile sosyo-ekonomik ve kültürel temeli konusunda ayrıntılı bilgileri elde edebileceğimiz kaynakların güvenilirlik düzeyleri birbirinden çok farklıdır. Pers İmparatorluğunun incelenmesi, farklı dillerde ve yazılarla yazılmış çok çeşitli kaynakların eleştirel yorumunu gerektirir; bu işlem, Antikçağın en karmaşık (ve büyüleyici) meselelerinden birini teşkil eden, Yakındoğu'nun gerçek anlamda çokkültürlü ilk imparatorluğunun büyük çeşitlilik gösteren mozaiğinin yeniden kurgulanması için elzemdir. Herodotos, Ksenophon ve Ktesias başta olmak üzere Yunan tarihçileri geleneksel olarak bu dönemin başlıca kaynakları sayılmıştır. Ama yukarıda da belirtildiği gibi, Pers İmparatorluğu hakkında Yunan edebiyatı yoluyla günümüze ulaşan bilgiler, son derece önemli olmalarına rağmen, sadece Yunan halkı açısından önemli olan temaları doğrudan veya dolaylı olarak temel alır: hiçbir Yunan tarihçisi tarafsız veya nesnel bir eser yaratmayı amaçlamaz. Yunan tarihçilerin bilgileri ancak eleştirel bir okumaya tabi tutulduktan sonra kullanılabilir, çünkü yazarın niyetini ve Yunan yazarların ilham aldığı edebi ve kültürel arka planın asli unsuru olan çeşitli retorik bileşenleri ve tartışmaları ortaya çıkarmak gereklidir. Pers İmparatorluğu kaynaklı metinler güvenilirlik açısından o kadar sorunlu değildir, ama tarihsel gerçekliğin sadece bazı yönlerini sergilerler. Pers kraliyet yazıtları kraliyet ideolojisi açısından en iyi bilgi kaynağını teşkil etseler de, imparatorluğun idealleştirilmiş ve aşırı de-

recede tekdüze algısını aktarırlar ve genel ilgi alanlarına giren olaylara ve siyasi tarihe pek yer vermezler. İmparatorluğun farklı yerlerinden kaynaklanan ve çok sayıda muhafaza edilmiş olan Babil, Mısır, Elam ve Arami metinleri, dönemin ekonomik ve toplumsal hayatının yeniden kurgulanmasında önemli bir rol oynarlar. Bu tür kayıtlar üzerinde yürütülen incelemelerde son yıllarda büyük ilerlemeler kat edilmişse de, ortaya ne yazık ki son derece bölük pörçük bir tablo çıkar. Aslında Doğulu kaynakların incelenmesi sonucunda ortaya çıkan büyük çeşitlilik göz önüne alındığında Pers İmparatorluğunun sosyo-ekonomik gelişimini bir bütün olarak yeniden kurgulamak neredeyse imkânsız görünür. Bu kaynaklar arasında I. Darius'un Persepolis'teki sarayında bulunan ve binlerce Elam ve Arami tabletinden oluşan arşiv zenginliğiyle dikkat çeker. Bu metinlerin kaynağı imparatorluğun başlangıç döneminde merkezi idaredir, dolayısıyla da imparatorluğun yapısının ve Perslerin kökeninin yattığı merkezi bölgenin sosyo-ekonomik ve dini hayatının yeniden kurgulanması için en öncelikli bilgi kaynağını teşkil ederler.

Pers İmparatorluğu: Bir İran İmparatorluğu mu, Yoksa Yakındoğu Geleneğinden Bir İmparatorluk mu?

Pers İmparatorluğunun kültürel kökleri geçmişte, Herodotos'un Assurlulardan Medlere, Medlerden de Perslere *translatio imperii* [yönetimin devri] paradigması doğrultusunda özellikle Perslerin Hint-İran mirasında ve Medlerle olan temaslarında aranmıştır. Ancak kendileri hiçbir zaman merkezi bir devlet kurmamış olan Medlerin hem Assur, hem de Pers imparatorluklarını niteleyen idari ve kültürel yapıların pek azını aktarmış olabilecekleri artık kesinlik kazanmıştır. Bu iki imparatorluk arasındaki benzerlikler kısmen aynı coğrafi, teknolojik ve ekonomik şartlardan kaynaklanan benzer gelişmelere bağlıdır. Bazen Assur kraliyet mirasının Babillilerin aracılığıyla Perslere aktarımı söz konusudur; Assurluların Babil İmparatorluğu üzerindeki etkisinden zaten söz edildi. Pers imparatorluk sanatı bu açıdan bir istisna teşkil eder: Persepolis'le imparatorluğun başka şehirlerinde bulunan ve Pers kraliyet ideolojisinin en net ifadesini oluşturan muhteşem alçak kabartmaların teknik ve ikonografik açıdan MÖ VIII ve VII. yüzyıla tarihlenen Yeni Assur alçak kabartmalarıyla bağlantılı olduğu apaçıktır. Babil sanatı konusundaki bilgilerimiz temelinde bu sanatın bu durumda da bağlantı işlevi görmüş olması pek muhtemel görünmediğinden, aracı rolü genelde, hakkında çok az şey bildiğimiz Med sanatına atfedilir. Pers İmparatorluğunun "İran" niteliğine gelince, birçok araştırmacı adını mitolojik kurucusu Zerdüşt'ten alan Zerdüştçülüğün izlerine, hatta daha fazlasına rastladığına inanmak istemiştir: hem Pers krallarının yazıtlarında, hem de Zerdüştçülüğün ana metni olan, tarihi belli olmayan (burada seçilen versiyonu MÖ I.

binyılın ilk yarısına aittir) *Avesta*'da, yüce tanrı Ahuramazda'dan söz edilir. Ancak kesin sayılan temas noktaları çok azdır ve Pers kraliyet ideolojisini niteleyen dinin ve etiğin kaynağıyla ilgili "Zerdüştçü hipotez" muhtemelen kabul edilemez. Henkelman ve Briant gibi araştırmacıların son zamanlarda öne sürdüğü inceleme stratejisi daha inandırıcı görünür: buna göre Pers kültürünün kökleri MÖ VII. yüzyılda İran kökenli göçebe halklarla, yani Perslerle, Batı İran'ın yerleşik halkı Elamlılar arasında gelişen kültürel ortakyaşam aranmalıdır. Elamlıların Mezopotamya'nın etkisi altında gelişmiş olan bin yıllık kültürel geleneği, Pers İmparatorluğunun geleneklerinde ve kurumlarında tespit edilebilen Assur ve Babil unsurlarının büyük kısmının olası bir kaynağı olabilir.

Kralların Kralı: Pers İmparatorluğunun İdeolojik Temeli

Pers krallarının unvanları, iddialarını sergiler: Pers kralları "büyük kral" veya kralların kralı"dır, başka hiçbir kral onunla eşit olamaz. Kraliyet yazıtlarında kralın himayesi altında bir araya gelen sayısız halktan söz edilerek imparatorluğun çokkültürlü yönü vurgulanır. Buna rağmen Pers halkı apaçık şekilde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir: krallar kendilerinden "Persler, Perslerin oğulları, İran kökenli" olarak söz ederler ve Ahuramazda'nın kendilerine emanet ettiği, "güzel atlarla güzel erkeklerin" ülkesi "Parsa"ya (Pers) sorumlu olduklarını anlatırlar (Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, 1911). Dönemin ideolojisine göre büyük kral ilahi kökenli karizmaya (*farnah*) sahiptir: yakışıklıdır, erkeksidir, ata binmeyi ve okçuluğu iyi bilir; adildir ve üstün derecede otokontrol sahibidir; en yüce hâkimdir ve yasaları oluşturandır. Ahuramazda tarafından seçildiği için tebaasından özellikle haraç ve askerlik hizmeti şeklinde itaatkârlık ve sadakat, kendi konumuna da saygı talep etme hakkına sahiptir; bunlar imparatorluğun her yurttaşının, daha doğrusu her toplumun yerine getirmesi gereken görevlerdir. Bu ideolojinin en etkili görsel ifadesi Persepolis alçak kabartmalarında bulunur: ikonografide öne çıkan kral figürüne üst düzey yetkililer eşlik eder, muhafızlar ona koruma sağlar, büyük halk kitleleri de ona biat eder. Bu kabartmaları yaratanlar hem tekdüze, hem de heterojen, yani birçok halktan ve dilden oluşan ve kralın neredeyse babacan elleri altında birleşen bir imparatorluk imajı yansıtırlar; Darius kendisi hakkında şöyle der: "bütün ülkelerde dürüst olanlara daima destek verdim, kötü niyetli olanlardan hesap sordum" (Behistun Yazıtı). Kraliyet yazıtları ve kabartmalar aracılığıyla aktarılan mesajların ideolojik tutarlılığı, imparatorluğun çeşitli eyaletlerinde söz konusu olduğu bilinen idari uygulamaların çeşitliliğiyle çelişir. Pers kralı yerel adetlere uyum sağlar ve örneğin Mısır yazıtlarında firavun unvanını alır veya Babil halkına hitap eden bir metinde kendisini Babil tanrısı Marduk'un hizmetkârı olarak tanıtır. Bu pragmatik esneklik, merkezi otori-

tenin siyasi gücünü yerel seçkin sınıfların işbirliğiyle pekiştirme projesinin önemli bir unsurudur. Öte yandan kralın çeşitli eyaletlerden vergi, askeri hizmet ve işgücü şeklinde talep ettiği katkılar genelde Pers fethinden önceki dönemlerde pekişmiş gelenekleri temel alır. Merkezi nitelikte olmayan idari sistem sayesinde eyalet valileri olan satraplar büyük özerkliğe sahiptir. "Krallığın koruyucuları" (unvanlarının anlamı budur) kralın eyaletlerdeki en yüksek düzeyli temsilcileridir. Genelde kralın ailesindendirler, ama Pers olmayıp yerel kökenli olan satraplar da vardır. Bu yetkililer ömürleri boyunca bu görevi sürdürdükleri için çok güçlü ve neredeyse tamamıyla bağımsız hale gelirler. Sarayları ve maiyetleri büyük kralın sarayının ve maiyetinin ihtişamını yansıtır; satraplar ayrıca eyaletlerde sanatsal ifadeler dâhil olmak üzere belirli geleneklerin ve hayat tarzlarının yayılmasını sağlarlar. Pers İmparatorluğunun maddi kültürü bu duruma güzel bir örnek teşkil eder: kral nasıl maiyetine karşı cömert davranıp onlara altın yüzükler, bilezikler ve kupalar hediye ederse, satraplar da kendi saraylarında altlarına karşı müsrif davranırlar. Bunun sonucunda imparatorluk sarayının ikonografisi ile stilinin etkisi altında yapılan değerli objeler imparatorluğun dört bir tarafına ulaşır. Kraliyet yolları olarak bilinenler başta olmak üzere yol ağı da bu devasa imparatorluk içerisindeki bir başka önemli bağlantı unsurudur. Bakım ve onarımı yerel toplumların katkılarıyla yapılan bu ulaşım eksenleri imparatorluğun belli başlı şehirleriyle çevre bölgeleri birbirine bağlar ve hem askeri, hem de ticari amaçlarla kullanılır. Bu açıdan Perslerin, "kralın yolları" ağının ilk olarak oluşturulduğu Assur İmparatorluğu modeline bağımlı oldukları reddedilemez; Pers İmparatorluğunun yolları genelde daha önceki Assur yollarının güzergâhını izler. Yollar aslında, başarısı güçlü bir ideolojik mesaja sahip olan merkezi (ve merkezileştirici) iktidarla kayda değer düzeyde yerel özerklik ve pragmatik esneklik arasındaki dengede yatan, fethedilen topraklarda var olan yapıları kullanmaktan çekinmeyen ve onları kendi ihtiyaçlarına uyarlayan Pers İmparatorluğunun karakterinin simgelerinden biridir.

Bkz. İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Mısır'da Pers Devri ve Son Özerk Dönem, s. 278; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; Pers Sanatı: Eklektizm ve Devamlılık, s. 405

Büyük İskender'in Fetihleri

Michael Jursa

Büyük İskender, uzun bir sefer sonucunda III. Darius'un azimli direnişini kırarak Pers İmparatorluğunu fetheder (MÖ 330). İskender son Büyük Kralın ölümünden hemen sonra onun unvanlarının büyük kısmını, saray törenlerini ve en önemlisi, ideolojik hedeflerini benimser. Kısa sürecek olan kendisinin ve halefleri olan Seleukosların imparatorlukları, Yunanca konuşan seçkin sınıflarından dolayı Helenistik krallıklar sayılır, ama yapısal açıdan daha çok Pers İmparatorluğuyla benzerlikler gösterirler.

Büyük İskender'in Makedon İmparatorluğu

Pers İmparatorluğuna son veren, MÖ 338 civarında anakaradaki Yunan şehir devletlerini yenerek onları kendi hâkimiyeti altında birleştiren, Makedon kralı II. Philippos'un (MÖ 359-336) oğlu, Büyük İskender olarak bilinen III. Aleksandros'tur (MÖ 336-323). MÖ 336'da tahtı babasından miras alan İskender Aristoteles tarafından eğitilmiş olup döneminin bilimsel ve coğrafi bilgilerini edinmiştir. Genç kral dönemin Yunan ideolojisinin Yunan-Makedon aleminin doğal rakibi olarak gördüğü Pers İmparatorluğuna karşı yürütülecek sefer için derhal hazırlıklara başlar. Nitekim İskender bu savaşı Yunan halkına Kserkses'in MÖ 480'deki saldırısının intikamı ve Ionia'nın Yunan şehirlerini kurtarma girişimi olarak sunar. Ancak Makedon kralının da, kendinden önce Pers krallarının yaptığı gibi Doğunun yerel adetlerine uyum sağlaması ilginçtir.

Pers İmparatorluğunun fethi MÖ 334'te başlar. Genel kanının tersine, Pers kralı III. Darius (MÖ 336-330) Yunan-Makedon istilacılara azimle karşı koyar. İskender çok sayıda küçük çarpışmanın yanı sıra üç ana muharebeyi kazanır (MÖ 334'te Granikos Nehri Muharebesi, MÖ 333'te Issos Muharebesi ve MÖ 331'de Gaugamela Muharebesi), çok büyük mesafeler kat eder, çok çeşitli halklarla ve ikinci derecede krallarla karşı karşıya gelir. Düşmanı krizde veya çöküşte değildir; Büyük İskender'in başarısının asıl nedeni, birliklerinin askeri üstünlüğü ve disiplinidir; İskender ayrıca çoketnikli Pers İmparatorluğunun içerisindeki çatlaklardan kendi lehine faydalanmakta süratli davranır. Buna rağmen Büyük İskender'in seferi birkaç defa başarısızlığa uğramak üzereyken, kralın karizması, savaş meydanındaki taktik becerileri ve biraz da şans, seferin büyük bir fiyaskoyla sonuçlanmasına engel olur. Pers direnişinin nihai olarak çöküşü, MÖ 330'da, bir komploya kurban giden III. Darius'un ölümüyle gerçekleşir. İskender bu noktadan itibaren kendini

Akhaimenid İmparatorluğunu fetheden biri olarak değil de krallarının halefi olarak sunmaya başlar. İskender bir tek Ionia'nın Yunan şehirleri açısından kurtarıcı rolünü oynar; Doğunun diğer halkları karşısında ise Pers modeli doğrultusunda geleneksel şekilde yeni bir kral olarak kabul edilip kendisine tapmalarına izin verir. Makedon kralı hem Persler tarafından fethedilen halkların (Mısırlılar, Lydialılar, Babillîler), hem de Perslerin kendilerinin seçkin sınıflarının takdirini ve yardımını elde etme zorunluluğunun bilincindedir; bu zorunluluk, imparatorluğun sınırlarını ve yerel halkla işbirliği olmadan idare edilmesi imkânsız olan geniş bölgeleri kontrol altına almak için *conditio sine qua non*'dur [olmazsa olmaz şart]. İskender MÖ 330'dan sonra bile bu stratejiyi uygulamaya devam ederek Yunan-Makedon birlikleri içerisinde büyük huzursuzluğa yol açar. Birlikler, önemli görevlere getirilen Persleri hor görürler ve İskender'in sarayının giderek Doğululaşan törenlerinden nefret ederler. Kralın isteğiyle Susa'da 10 bin Yunan-Makedon ile Doğulu gelinler arasında gerçekleştirilen ünlü kitlesel nikâh töreni, İskender'in politikalarının ve Yunan ile Makedon ortamlarında karşılaştığı direnişi yenme çabasının en pitoresk ifadelerinden biridir. Ayrıca İskender'in bir yandan siyasi bir mantık sergileyip fethettiği halklara karşı büyük cömertlik gösterirken, diğer yandan, örneğin Doğu İran'ın fethinde aşırı düzeyde ve bazen gereksiz şekilde şiddete başvurduğunu unutmamak gerekir.

İskender'in MÖ 323'teki zamansız ölümü, imparatorluğuna istikrar kazandırmak için gösterdiği çabaların olası başarısı konusunda bir değerlendirmede bulunmamızı engeller. Kralın sözde halefleri arasında derhal bir mücadele baş gösterir. Doğudaki hâkimiyet mücadelesini Babil valisi ve Susa'daki törende Baktrialı bir prensesin kocası olan Seleukos (MÖ 305-281) kazanır. Seleukos ile oğlu Antiokhos (MÖ 281-261) büyük Seleukos İmparatorluğunun kurucularıdır; bu imparatorluk, Ptolemaios'un Mısır'ı ile birlikte, İskender'in imparatorluğunun ayrıldığı parçalar arasında en istikrarlı olanlarıdır. Seleukos İmparatorluğu geleneksel olarak Hellenistik bir krallık sayılır, çünkü seçkin sınıfları Yunanca konuşur. Ancak son yıllarda tarihyazımında (örneğin A. Kuhrt ve S. Sherwin-White) Seleukosların yarattığı bu oluşumun yapısal açıdan selefi Pers İmparatorluğuna çok benzediğini, ondan birçok kurum, adet ve idari biçimi devraldığını vurgulama eğilimi görülür. Dolayısıyla Antikçağda Yakındoğu'nun tarihi Büyük İskender'le bitmez. Aynı şey Mezopotamya'nın kültürü açısından da geçerlidir: Perslerin veya Yunanların gelişi bu kültürün gelişimine aniden son vermez ve ağır bir dönüşüm sürecinin söz konusu olduğu görülür.

Bkz. İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Pers İmparatorluğunun Yapısı ve Assur Mirası, s. 267; Hellenistik Çağda Babil Kültürünün Çöküşü, s. 275

Hellenistik Çağda Babil Kültürünün Çöküşü

Michael Jursa

Babil dili, çivi yazısı ve onunla bağlantılı kültür, Babil'in bağımsızlığının sona ermesi, hatta III. Darius'un İskender tarafından yenilgiye uğratılmasıyla ortadan kalkmaz. Ama MÖ I. binyılın son yüzyıllarında çivi yazılı edebiyat, temaları açısından giderek daralmaya başlar. Buna rağmen bu dönemde Babil biliminde, Hellenistik dünyaya miras bırakılacak olan matematik astronomisi alanında mutlak anlamda en yüksek düzeye ulaşılır.

Milattan Önceki Son Yüzyıllarda Babil Dili, Çivi Yazısı ve Kâtiplik Gelenekleri

Geleneksel görüşe göre Mezopotamya veya Babil (MÖ I. binyıl sonları bağlamında ikisi arasında fark yoktur) kültürünün sona ermesi, Babil'in Persler tarafından fethiyle bağımsızlığını kaybetmesi üzerine veya en geç Büyük İskender'in gelişi ve Hellenistik çağın başlangıcıyla gerçekleşir. Aslında genelde başvurulan "biyolojik" metaforlar bu bağlama pek uygun değildir: bir uygarlık sönmez ve ölmez, olsa olsa temel sayılabilecek bazı özelliklerinin değişmesiyle dönüşüme uğrar. Bizim bakış açımızla Babil kültürü ile Babil dili ve çivi yazısı arasında çok sıkı bağlar söz konusudur ve bu dille yazının MS I veya II. yüzyılda ortadan kaybolması, üç binyıl boyunca – veya bazı tarihçilerin deyimiyle tarihin ilk yarısında – Yakındoğu'ya hâkim olan sosyo-kültürel bir bütünün gelişiminin sona erdiğini düşünmemize izin verir.

Babil dilinin konuşma dili olarak "ölümünü" tarihlendirmek zordur. Bu dil MÖ I. binyıl boyunca Aramiceyle bir arada kullanılır, 0 yılı civarında ise Aramice Mezopotamya halkının ortak dili haline gelir (Yunanca sadece seçkin sınıflar tarafından konuşulur), ama bu sonucun ardındaki sürecin dinamikleri çok açık değildir. Bu süreci inceleyebilmek için Babil dilinde yazılan kaynaklara bağlıyız, çünkü MÖ I. binyılda Babil'de Aramice yazılmış metinlerin sayısı çok azdır: o dönemde yazı gereci olarak kullanılan ve kaçınılmaz olarak bozulmaya tabi olan organik malzemeler, kilden çivi yazılı tabletlerin tersine bu metinlerin muhafaza edilmesine izin vermemiştir.

MÖ V. yüzyıldan itibaren çivi yazılı belgelerde ele alınan konuların giderek daraldığı görülür. Bazı hukuki belgeler ortadan kaybolur ve Babil dilinde yazılan mektupların sayısı giderek azalır. Bu azalma özellikle önemlidir, çünkü

mektupların dili diğerlerine göre konuşma diline daha yakındır; hukuki belgelerde eskimiş formüller kullanılırken edebi ve eğitsel metinler genelde Babil dilinin edebi olmaktan öteye gitmeyen (ve bir o kadar eski olan) bir şekliyle yazılır. Babil dilinde ele alınan konuların azalmasına Arami dilinde (yani alfabetik yazıyla) ele alınan konularda artış olduğunu düşünmek mantıklı olacaktır. Nitekim MÖ V veya IV. yüzyıllara ait Babil metinlerinde, MÖ VII veya VI. yüzyıllara ait metinlere göre Aramice yazılmış belgelerden daha çok söz edilir (ama daha eski belgelerde de Aramiceden ve Arami kâtiplerinden söz edilir). Buna rağmen bu dönemin Babil dilinin dilbilimsel incelemesi, morfolojisinde ve söz diziminde ancak konuşulmaya devam edilen bir dil olmasıyla açıklanabilecek değişimler olduğunu gösterir.

Temalardaki daralma süreci Hellenistik çağda hızlanır. Seleukos yönetimi vergilendirmeyi kolaylaştırmak amacıyla bazı takas türlerinde (örneğin köle veya tarla alım satımı) belgelemenin Yunanca olmasını şart koşarak bu alandaki Babilce metinlerin ortadan kaybolmasında belirleyici olur. Bu duruma çivi yazısının giderek daha sınırlı sosyal bağlamlarda kullanıldığını eklemek gerekir; çivi yazısının sadece tapınaklarda önemli bir rol oynadığı, rahip sınıfının bu yazıdan tapınakların ve mülklerinin idaresinde (devletin de dâhil olduğu mali işlemler dışında), arşivlerinde ve özellikle dini ve bilimsel metinler dâhil olmak üzere Babil edebiyatının aktarımında yararlandığı anlaşılır. Tapınaklar bu dönemin Babil toplumları için çok önemli bir referans noktası teşkil eder: geleneksel tapınak kültünü sürdürme ihtiyacı bu toplumları Babilli kimliklerini muhafaza etmeye iter. Dilbilimsel açıdan bu dönemde, neredeyse 1500 yıldır ilk defa, Uruk metinlerinde belgelenmiş olan Güney Babil diliyle başkentte belgelenmiş Kuzey Babil dili arasında diyalekt anlamında farklar olduğu görülür. Her iki dilde de belgelemenin kaynağı tapınak ortamı olduğundan aradaki farkların değişik toplumsal bağlamlar yoluyla açıklanabileceği fikri kabul edilemez; burada büyük ihtimalle söz konusu olan, Babil toplumlarının giderek birbirinden yalıtılmış olmasının sonucudur. Geç döneme ait metinler arasında az da olsa mektupların bulunması, Babil dilinin MÖ III ve II. yüzyıllarda konuşulmaya devam edildiğini gösterir, ama bu dönem sonucunda sadece çok sınırlı ortamlarda kullanılır, hatta sadece yazılı bir dile dönüşmüş olabilir. Çivi yazısıyla yazılmış, bilinen son metin MS 70'li yıllara aittir ve son Babil toplumları muhtemelen sonraki iki yüzyılda tamamıyla dağılır.

Milattan Önceki Son Yüzyıllarda Babil'de Bilim

Babil'in Akhaimenid İmparatorluğunun son yüzyıllarındaki ve Hellenistik dönemdeki kültürel canlılığının en bariz göstergesi, bu döneme ait edebi, bilimsel ve eğitsel metinlerden oluşur. Bu tablet koleksiyonlarının bir kısmı münferit bireylere, bir kısmı kurumlara, yani tapınak kütüphanelerine aittir. Evlerinde tabletler bulunan bireyler genelde rahipler, "kötü ruhları kovanlar" veya "ağıt

yakanlar"dır. Her iki durumda metinler çeşitlilik açısından Mezopotamya ilmi edebiyatının neredeyse tamamını temsil eder. Özel tabletlerin konuları arasında bir yanda büyü ve tıp (bu ikisini net bir şekilde ayırt etmek daima mümkün değildir), diğer yanda kehanet yer alır; bunların yanında yazının öğretiminde hem eğitsel, hem de danışma amacıyla (açıklamalı kelime listeleri, çivi yazısı işaretleri listeleri) kullanılan metinler de vardır. Bir koleksiyonda bir grup astronomi metni, din (dualar, ilahiler, vs) ve matematik konusunda bazı metinler ile başka türden sınırlı sayıda tablet de vardır. Koleksiyonlar aslında onları toplayan rahiplerin mesleki ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir; içerikleri, bu dönemde bin yıllık olan Mezopotamya kültür geleneğine ve rahip sınıfı bağlamına dâhildir. Ama bu sürekliliğe fazla kıymet biçilmemelidir; Babil'in başlıca tapınağı olan Esagila'daki kütüphane incelendiğinde Mezopotamya'da bilimin geç dönemdeki yenilikçi, hatta devrimci niteliği ortaya çıkar. Burada özel kütüphanelerle aynı metin türleri bulunur: kehanet, büyü ve tıp (tıp konulu metinlerin azlığı muhtemelen rastlantısaldır), eğitsel metinler (listeler, yorumlar, alıştırmalar), çok sayıda tarihi (vakayiname) ve dini metinle dar anlamda edebiyat metinleri (örneğin Gılgamış'ın bazı elyazmaları). Ama her şeyden önemlisi, astronomi alanında binlerce metin bulunmuştur: Hellenistik döneme ait çivi yazılı metinlerin yarısından fazlası, Babil'in geç dönem entelektüel mirasının en önemli kısmını teşkil eden bu kaynaklara aittir.

Babil'de astronomi, gökyüzü olgularının (güneş, ay, çıplak gözle görülebilir gezegenler ve birkaç yıldız) gözlemine dayalı kehanetten hareketle gelişir. Varlığına MÖ II. binyılın ilk yüzyıllardan itibaren tanık olduğumuz bu anlamdaki astrolojinin kökleri muhtemelen MÖ III. binyıla kadar uzanır. MÖ II. binyıl sonuyla MÖ I. binyıl başında kehanet literatürünün bu alanında da alamet derlemeleri onaylanır ve bu alametler bu dönemden itibaren tabletler şeklinde sunulmaya başlanır, tapınakların okullarında ve kütüphanelerinde veya kendi mesleklerinin icrasında onlardan yararlanan rahiplerin ve kâhinlerin evlerinde sürekli olarak kopya edilirler. Gök cisimlerine duyulan bu ilgiden MÖ I. binyıl sonlarında bilimsel astronomi doğar ve kısmen matematiksel modeller yoluyla, döngüsel niteliklerinin bilinmesi sayesinde bazı olguların kesin olarak öngörülmesine imkân tanır. Kelimenin modern anlamıyla bilimin başlangıcı anlamına gelen bu yeni entelektüel paradigma, gök cisimlerinin hareketlerini öngörme imkânlarını dünya görüşlerine entegre etmeyi başaran, ama bu bilgilerin teolojinin temellerine, yani gökyüzü olgularının ilahi iradenin göstergeleri olduğuna dair inanca zarar vermesine izin vermeyen kâhinlerin kendi tarafından icat edilmiştir. Aslında kehanetle astronomi gözlemi (ve öngörüleri) arasındaki bağlantı Babil'de hiçbir zaman eksik değildir. Gök cisimlerinin genel anlamda öngörülmesi, kötüye alamet sayılabilecek davranışları (örneğin birbirlerine yaklaşmaları) gösterecekleri zamanı öngörmeye yarar. Dar anlamda matematik astronomisi yıldız fallarının geliştirilmesinde de kullanılır.

Gezegenlerin geleceğin veya geçmişin belli bir anındaki konumunu belirlemek, MÖ I. binyılın sonlarına doğru giderek önem kazanan bu bireysel kehanet biçimi açısından elzemdir.

Hellenistik dünyanın astronomisi, Geç Antikçağda ulaşacağı kapsamlılık düzeylerini Babil astronomisinin etkisine borçludur. O dönemin hem Yunan bilimi, hem de Mısır bilimi, Babil düşüncesinin etkisi altında kalmıştır; Hint astronomisi bile burçlar kuşağını ve burçlar astrolojisini Babil astronomisinden almıştır. Kavramlarla yöntemlerin aktarımı 0 yılı civarında sona erer, çünkü Babillilerin görünürde Hellenistik dünyaya öğretecek bir şeyleri kalmamıştır. Çivi yazısı son safhasında sadece astronomi metinleri için kullanıldığından, MS I veya II. yüzyılda ortadan kayboluşu muhtemelen astronomi bilgilerinin Yunanca ve Aramice gibi alfabetik yazılar yoluyla yayılıyor olmasına bağlıdır.

Ancak bu durum Babil kültürünün varlığının son döneminde, en önemli ve en uzun ömürlü eserlerinden biri olan matematik astronomisinin doğuşunu engellemez.

Bkz. İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Büyük İskender'in Fetihleri, s. 273; Yeni Babil İmparatorluğu: Siyasi ve Ekonomik Yapılar, s. 259; Assur İmparatorluğunun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler, s. 252; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mezopotamya'da Astronomi, s. 448; Mezopotamya'da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar, s. 471

Mısır'da Pers Devri ve Son Özerk Dönem

Emanuele M. Ciampini

Mısır'da Sais hanedanı sayesinde oluşan denge durumu Perslerin bölgeyi fethetmesiyle sona erer; bu yeni yabancı güç Assur devletini yok ettikten sonra, Nil nehri ülkesinin de dâhil olduğu emperyalist bir planla Akdeniz'e kadar ulaşır. Mısır'ı fethettikleri zaman fiili bir eyaletleri haline getirmeyen Assurluların tersine (hatta kralın vassalları olması gereken prensler Sais hanedanını yaratır), Persler bu bölgeyi fiili olarak kontrollerine alarak ülkenin yeni boyutunu belirlerler: Mısır, tarihinde ilk defa ülke sınırları dışında yaşayan ve kendini firavun kıyafetiyle tasvir ettirmesine rağmen Mısır'ın özelliklerini farklı

bir imparatorluk ideolojisiyle birleştirme eğilimi gösteren yabancı bir kralın hâkimiyetine girer. Sonraki dönem geleneğinde en büyük kriz devri olarak yorumlanan Pers deneyimi aslında önemli bir tarihi geçiş dönemi teşkil eder: Mısır, devlet idaresinde kayda değer değişikliklere yol açan uluslar üstü bir güçle boy ölçüşür. Mısır bu hâkimiyet döneminin sonlarında son bir bağımsızlık safhası yaşadıktan sonra İskender yeni bir fatih olarak sahneye adım atacak ve ülkenin Hellenistik dünyaya ve yeni bir kültürel ve sosyal ortama nihai olarak kabul edilmesini sağlayacaktır.

Pers Devri (XXVII. Hanedan, MÖ 525-405)

Sais hanedanı, III. Psammetikhos'un çok kısa döneminden sonra, Yakındoğu'da başlayan egemenlik ve fetih programını Mısır'a kadar yayan Pers kralı II. Kambyses'in gelişiyle sona erer. Mısır'ın Persler tarafından fethi sonrasında meşru firavun (MÖ 525-522) olarak kabul gören Kambyses, hem bölge, hem de ticari rotalar üzerinde siyasi kontrol sahibi olur. Sonradan Perslerin gelişi ve hatta Memphis'te boğa Apis'i öldürttüğü söylenen kralın kendisi, dine karşı saygısızlık eylemleriyle bağdaştırılır; ancak Kambyses'in kendisi boğa Apis'i Yeni Krallık döneminde inşa edilen ve Geç Dönemde büyük prestij atfedilen Sakkara Serapeion'unda yüceltir. Mısır'da kendini kabul ettiren Kambyses, biri Nübye'ye, diğeri Siwa vahasına olmak üzere iki sefer düzenler; kral amacına ulaşamasa da (her iki sefer de başarısızlığa uğrar), yabancı düşman gücüne boyun eğdiren firavun olarak Mısır'a özgü bir kraliyet geleneğini izleyerek konumunu pekiştirmeye çalışır. Vadilerden uzak çöl bölgeleriyle ilişkileri belirleyen faktör, Araplarla bağdaştırılan ve Yakındoğu'da yaygın olan develerin kullanımıdır. Ekonomi alanında en önemli müdahale olan tapınakların gelirinin azaltılması, Kambyses'in ölümünden sonra olumsuz olarak tasvir edilmesine katkıda bulunmuş olabilir.

Kambyses'in halefi I. Darius (MÖ 521-486) ülkeye ve özellikle tapınaklara karşı daha uzlaşmacı bir tavır takınır ve tapınaklar ekonomik ayrıcalıklarını geri kazanırlar. Selefinin teşvik ettiği politikayı uygulamaya devam ederek vahalara önem verir ve Hibis'te (El-Kharga vahası), Yeni Krallıkla Yunan-Roma dönemi arasında inşa edilen kutsal yapıların tek örneği olup günümüze neredeyse sapasağlam ulaşan bir tapınak yaptırır. Darius'un ayrıca Nil'le Kızıldeniz arasında kazdırdığı kanal, Mısır-Pers arası, eklektik bir stile sahip çeşitli stellere konu olmuştur; aynı stile, üzerinde anma amaçlı Akkadca, Elamca, Persçe ve Mısırca metinlerin yazılı olduğu, Susa kaynaklı bir kraliyet heykeli de sahiptir.

Bu döneme dair kaynakların sayısı az olup, aralarında Sais'li üst düzey bir görevli olan Udjahorresnet'in kendi heykeli (Vatikan Naophoros'u olarak bilinir) üzerinde yer alan otobiyografisi vardır. Elephantine'de yaşayan Yahudi toplumuyla bağlantılı papirüsler de bir başka ilginç bilgi kaynağını teşkil eder: bu belgeler daha çok idari türden olup yerel halkla sıkı bağları olan ve

çeşitli temaslar kuran yabancı bir toplumun hayatıyla bağlantılıdırlar. Bu belgelerin dili, Pers İmparatorluğunda idari dil olarak yaygın hale gelen ve hem yazılı, hem de sözlü olarak kullanılan Sami dili Aramicedir. Bu metinlerin içeriği özellikle aydınlatıcıdır, çünkü ideal olarak Kudüs'ü çağrıştırması istenen bir tapınakta kendini bulan bir toplumun hayatından ve kültüründen bir kesit içerir.

Pers Devrinde Mısır'da Kültür ve Toplum

Perslerin gelişiyle Mısır tarihinde önemli bir geçiş dönemi yaşanır: Assurlular Mısır üzerinde siyasi sonuçları olmayan bir fetih gerçekleştirirken, Persler bu harekâtı emperyalist bir çerçeve içerisinde gerçekleştirirler. Mısır'a göre kral firavunsa da krala göre Mısır ideal mekânı değil, imparatorluğun bir eyaletidir; bakış açısındaki bu değişiklik, daha büyük önem taşıyan Ptolemaios dönemindeki Hellenizme geçişin habercisidir ve Mısır modelinin imparatorluk ideolojisiyle kaynaştığı yeni bir oluşumun özelliklerini tanımlar.

Pers hâkimiyeti döneminde Mısır'le ilgili verilerin incelenmesinden ortaya çıkan sonuçlardan biri, Firavun ideolojisiyle Pers ideolojisi arasında kurulan paralelliklerdir: kral Mısır'da yaşamasa da kendini devlet fikriyle özdeşleştiren bir model çerçevesinde kabul ettirmekten vazgeçmez: firavunların Mısır'ının varlığı, belli özelliklere sahip bir kralın varlığına bağlıdır.

Mısır'la İran arasındaki bu ideolojik paralelliklerin sadece Mısır'da değil, Pers İmparatorluğunun merkezi Susa'da da geçerli olması ilginçtir; I. Darius burada, yukarıda da söz edilen bir heykelle temsil edilir; burada uluslar üstü bir gücün karmaşık mahiyetini ifade etmeyi başaran epigrafik ve figüratif dillerin üst üste gelmesiyle firavun ve Pers ideolojileri kaynaşır. Stillerin karışımı farklı bir düzeyde bireysel heykellerde de kendini gösterir: nitekim devletin üst düzey görevlileri kendilerini Pers kıyafetleri içerisinde, ama stil açısından Mısır kanonuna uyan figürler olarak tasvir ettirirler.

Pers hanedanının firavun hanedanı olarak meşruiyetini kabul ettirmesi ihtiyacı, Kambyses'in, kehanetleri özellikle Libya bölgesindeki halklar açısından çok önemli olan sınır tanrısı Zeus-Amon'un yaşadığı Siwa'ya düzenlediği seferin başlıca nedenlerinden biridir; benzer bir süreç Büyük İskender tarafından da tekrarlanacak ama daha büyük başarı elde edilecektir ve Siwa'da İskender'in tanrının oğlu olduğu ilan edilecektir. Darius'un heykeli üzerindeki metinlerde de söz edilen, tanrıların dünyasıyla bağlar, Amon'un Hibis'teki tapınağının süslemelerinde de teyit edilir: burada tapınağın daha sonraki dönemde geliştirilen, sadece tanrının evi değil, gelenek ve kültür merkezi olarak algısında önemli bir rol oynayan, özellikle Teb kaynaklı bütün unsurlar ansiklopedi şeklinde toplanmıştır.

Pers döneminin kültürünün bir özelliği de yazılı iletişim biçimi olarak Aramicenin kullanılmaya başlanmasıdır; Yakındoğu'da konuşma dili olarak yayı-

lan Aramice o dönemin saraylarında idari sistem için benimsenir: önce Assurlular, sonra da Persler bu dilin imparatorluğun bütün eyaletlerine yayılmasını sağlar. Elephantine'deki Yahudi toplumunun kayıtları Mısır'daki Aramice metinlerin en büyük kısmını oluşturur; Aramicenin yaygınlığı merkezi iktidar tarafından teşvik edilse de, Ramses döneminden itibaren Mısır'ın dilsel kültürünün ana özelliği olan yerel dil eğilimi doğrultusunda da gelişir. Mısır'la imparatorluğun karmaşık tablosunu teşkil eden diğer devletler arasındaki ortak nokta, geleneksel dilden farklı bir idari dilin (ve yazının) kullanılıyor olmasıdır; bu yeni dilin alfabe sistemiyle çivi yazısı arasında yapılacak bir kıyaslamayla da böyle bir ilişki tespit edilebilir; Mısır'da bu ilişki yazının ve dilin geleneksel biçimlerinin (klasik dilde epigrafik yazılar, papirüs üzerine yerel dilde yazılan eserler) yanında demotik [halkın yazısı] adı verilen el yazısı sistemin yan yana gelişmesi şeklinde kendini gösterir: böylece başlangıçta idari belgelerde kullanılan konuşma diline doğru bir geçiş daha yaşanır.

Son Yerli Hanedanlar ve İkinci Pers Hâkimiyeti (XXVIII-XXX. Hanedanlar, MÖ 405-332)

Tek başına XXVIII. hanedanı temsil eden Saisli Amyrtaios'un tahta çıkışı, Pers hâkimiyetinin sonuna işaret eder, ancak kısa süre sonra Nil deltasının doğusundaki Mendes'ten gelen bir aile tahtı zorla gasp eder ve I. Nepherites (MÖ 399-393) yoluyla XXIX. hanedanı kurar. Bu dönemde ülkenin birçok yerinde özellikle onarım amaçlı bir dizi mimari müdahale gerçekleştirilir ve Psammuthis ile Hakoris dönemlerinde de sürdürülür; örneğin Hakoris'in Medinet Habu'da XVIII. hanedan tapınağında yaptırdığı bir yazıtta tapınağın kurucusu III. Thutmosis (MÖ y. 1473-1452 arası firavun) anılır. Bu hanedanın kralları Perslerin yeni bir tehdidiyle karşı karşıya kalırlar ama Yunan paralı askerlerinin yardımıyla saldırıyı püskürtmeyi başarırlar.

Ancak XXIX. hanedan, ülkenin istikrarına rağmen ani bir şekilde sona erer: Sebennytoslu (Nil deltasında) bir subay olan I. Nektanebo (MÖ 380-362) tahtı zorla ele geçirerek Mısır'ın son yerli hanedanını kurar. Onunla başlayan refah ve zenginlik dönemi sanatsal üretime de yansır: genelde günümüze bölük pörçük halde ulaşan anıtların yontmaları ve kabartmaları, Sais döneminde (XXVI. hanedan) ortaya çıkan teknikleri ve becerileri geliştiren zanaatkârların ustalığına somut örnekler teşkil eder. Ancak Pers İmparatorluğu başta olmak üzere doğudan kaynaklanan aralıksız baskı ülke için tehdit oluşturmaya devam eder ve Nektanebo'nun halefi Teos imparatorluğun eyaletlerini savunmak amacıyla bir sefer düzenleyerek Filistin'e kadar ulaşır, böylece aslında Persler gibi daha büyük bir gücün hâkimiyetindeki uluslararası siyaset sahnesiyle hiçbir ilgisi olmayan bir iktidar imajını tazelemiş olur.

Hanedanın son kralı olan II. Nektanebo (MÖ 360-343) Perslerin ilk saldırısını geri püskürtmeyi başarır; ancak Persler MÖ 343'te III. Artakserkses liderliğinde ülkeyi fethetmeyi başarırlar: böylece Mısır'ın son yerli hanedanı sona erer ve birincisinden daha kısa olan amâ Mısır üzerinde birincisi kadar etkili olan ikinci Pers hâkimiyeti başlar. Bu dönemde Khababaş adlı yerli bir kral iki yıllığına Nil deltasını kontrolü altında tutmayı başarır. Pers hâkimiyeti, Mısır'la bağlantılı olarak ün salacak olan bir şahsiyetin, yani Büyük İskender'in (MÖ 336-323) gelişiyle sona erecektir. İskender'in Nil ülkesindeki kısa süreli kalışı (bir yıldan az), Makedon kökenli bir hanedanın İskender'in kurduğu İskenderiye şehrinde kendini kabul ettirmesi gibi, Mısır'ı karmaşık bir gerçekliğe dâhil eden bir dizi dönüşüm üzerinde belirleyici olur ve firavun modelinin yanı sıra Hellenizm de kabul görmesiyle İskenderiye Akdeniz'in belli başlı kültür merkezlerinden biri haline gelir.

Mısır: Firavun Geleneğinden Hellenizme

Pers hâkimiyetiyle İskender'in gelişi arasındaki onyıllar, Mısır'da kültürel ve sosyal etkileşimin nihai bir değişimden geçtiği bir döneme işaret eder; örneğin Sais kralları zamanında ülkeye Yunan paralı askerleri ve tüccarları gelir, Persler zamanında ise yabancı etnik ve dilsel unsur giderek zenginleşir: Doğu Akdenizli uluslar ve Yunanlar bu çeşitlilikten kaynaklanan dönüşüme açık ve hazır bir bölgede karşı karşıya gelir. Bu olguyu oluşturan farklı safhalar ülkenin siyasi tablosuna bağlı olarak gelişir ve Yunan paralı askerlerinden sonra ticari bir üs olan Naukratis Yunan toplumuna emanet edilir, daha sonra da Elephantine'de bir Yahudi toplumu ortaya çıkar. Bu arada Mısır kültürü de bu tablodaki unsurlarla etkileşim içinde olduğu için durum daha da karmaşık bir hal alır; Mısır'ın bu olgudaki rolü, sürecin başarısında temel bir faktör teşkil eder ve önemli epigrafik ve belgesel bulgularla kanıtlanmıştır. Pers hâkimiyeti altında, Sais hanedanı döneminde üst düzey bir yetkili olan Udjahorresnet gibi bir şahsiyet bu sürecin başarılı olmasında temel bir rol oynar; hatta Udjahorresnet otobiyografisinde şöyle der: "Kral hazretleri [Kambyses] beni hekimlerin başı olarak görevlendirdi, beni tek dostu ve sarayın müdürü ve Yukarı ve Aşağı Mısır kralı Mestura [=Kambyses'in firavun olarak unvanı] unvanlarını yaratan beni yanında tuttu". Bu bölümde Udjahorresnet kendisinin Yukarı ve Aşağı Mısır kralı unvanını yaratarak Pers kralının firavun ideolojisini benimseme sürecinde oynadığı belirleyici işlevi açıkça anlatır: Udjahorresnet'in bu yaptığı basit bir görevlinin değil de ideolojik bir modeli yeni ve farklı bir siyasi oluşuma uyarlamak için onu "uyarlayan" kültürel bir failin işidir.

İkidilli olarak niteleyebileceğimiz Udjahorresnet, Pers kralına firavun kültürünü tanıtacak, dolayısıyla da kralın imajını geleneksel model doğrultusunda geliştirebilecek düzeyde birisiydi; bu kültürel eğilim Mısır'ın bağımsızlığının son döneminde (XXVIII-XXX. hanedanlar) giderek artar ve İskender'den

itibaren büyük önem taşıyacak olan Yunan unsuru açısından giderek zenginleşir. İkinci Pers hâkimiyeti, İskender'in gelişi ve Lagid hanedanının kurucusu I. Ptolemaios'un tahta çıkışı arasında çeşitli şahsiyetler ülkenin çeşitli merkezlerinde Yunan kültürüyle yerel kültür arasında önemli bir bağlantı işlevi görürler: bazıları Yunan ve Mısırlı anne-babaların çocuklarıysa da hepsinin Yunan diline ve kültürüne erişimi olduğu anlaşılır. Hellenizmin eşiğinde Mısır'ın çökkültürlülüğünün en güzel örneklerinden biri, Petosiris'in Tuna el-Gebel'de (günümüzde Ashmunein yakınları) bulunan ve Büyük İskender'den hemen öncesine tarihlenen anıt mezarıdır: burada tasvir edilen gündelik hayattan ve mezar ritüelinden sahneler Yunan-Mısır stillerinin karışımını apaçık bir şekilde gösterirken, tapınma ve cenaze sahneleri daha saf firavun stilini yansıtır. Mısır ve Yunan gelenekleri ve Kitabı Mukaddes'e atıflar içeren yazıtlar da son derece ilginçtir: bu olağanüstü kültürel derleme, Hellenizmin deneyimine açılmakta olan bir ülkenin ruhunu yansıtır.

Bkz. İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (MÖ 600-300), s. 252; Pers İmparatorluğunun Yapısı ve Assur Mirası, s. 267; Büyük İskender'in Fetihleri, s. 273; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; Pers Sanatı: Eklektizm ve Devamlılık, s. 405

Görsel Sanatlar

Giriş

Lucio Milano

1841'in sonlarında Piemonte kökenli, Fransız vatandaşı, kırklı yaşlarında bir adam hükümetinin onu konsolos olarak atadığı, günümüzde Kuzeydoğu Irak'ta bulunan Musul'a ulaşır. Doğa bilimlerine ilgi duyan Paolo Emilio (Paul-Émile) Botta (1802-1870) Amerika ile Çin'de uzun yolculuklar yaptıktan sonra Yemen'de botanik üzerine araştırmalar yürütmüş, sonra da diplomatik göreviyle Osmanlı İmparatorluğunun Irak'taki başlıca şehirlerinden birine gelmiştir. Doğunun eski eserlerine büyük ilgi duyan Botta Ocak 1842'de kısa bir kazı için Kuyuncuk'taki (Musul yakınlarında) *tell* [höyük] üzerinde çalışmalara başlamıştır bile. Bu *tell* büyük umut vaat eder: Yakındoğu'nun tamamında, zaman içinde katmanlaşmış yerleşim yerlerinin bulunduğu her yerde bulunan cinsten mütevazı bir tepecik değil, yüzlerce hektarlık bir alanı kaplayan bir tepedir ve üzerinde Antikçağa ait kalıntılardan izler vardır. Ancak Botta hayal kırıklığına uğrar: ertesi yıl Horsabad'a geçer ve burada şansı yaver gider, çünkü kazılarda Assur kralı II. Sargon'un (MÖ 722-705) yeni başkentinde inşa ettirdiği, devasa taş heykeller, alçak kabartmalar ve yontma eserler içeren kraliyet sarayı ortaya çıkarılır. Bu, hem Doğu arkeolojisinin başladığı tarih, hem de Batı kültürüyle Yakındoğu sanatı arasında son 150 yılda (aslında oldukça kısa bir süre) gelişen yoğun, çelişkili ve tartışmalı ilişkinin başlangıcını teşkil eder. Paul-Émile Botta'dan kısa bir süre sonra, henüz otuz yaşına basmamış olan İngiliz Austen Henry Layard (1817-1894) Nimrud'da ve 1848'de Ninova olduğunu tespit ettiği Kuyuncuk tepesinde kazılara başlayarak Assurnasirpal ve Sanherib'in saraylarını gün yüzüne çıkarır. Bu keşifler o kadar önemlidir ki

haberleri İngiltere'de toplu bir heyecana yol açar ve Layard'ın Lamassu'da bulup gemiye yüklediği, Avrupa'nın Doğu sanatı konusundaki en prestijli koleksiyonunu oluşturacak olan devasa heykeller (kanatlı boğalar), yüzlerce alçak kabartma ve diğer taş dekorasyon unsurları beklenmeye başlanır. Eski Kıta'da daha önce arkeoloji konusunda bu ölçekte kitlesel heyecan duyulduğu hiç olmamış, Napolyon'un seferleri sonucunda Eski Mısır'ın yeniden keşfi ve onu izleyen "Mısır saplantısı"yla bile yaşanmamıştır.

Bu kazanımlar konusunda çıkan ve bu sanatsal üretimin eleştirel değerlendirmesine zemin hazırlayan yayınların hızı, ritmi ve miktarı hayret vericidir. 1848'de Layard Assur sanatı konusunda iki cilt yayınlar, 1849-1853 arasında da Ninova konusundaki anıtsal eseri (*Nineveh and its Remains* [*Ninova ve Kalıntıları*], 1849) ile ikonografi konusunda olağanüstü bir eseri (*The Monuments of Nineveh* [*Ninova'nın Anıtları*], 1849-1853) yayınlanır. Daha sonraki yıllarda Assur ve Babil eski eserleri konusunda başka kitapları da yayınlanacaktır. Ninova'da keşfedilen Assurbanipal'in (MÖ 668-613) kütüphanesi ve çivi yazısı alanında o yıllarda özellikle Henry Rowlinson (1810-1895) sayesinde gelişen epigrafik çalışmalar (Rowlinson'un bu alandaki en büyük katkısı, I. Darius'un Behistun'daki, Eski Persçe, Elamca ve Babilce olmak üzere üç dilde yazılmış yazıtını deşifre etmesidir) Mezopotamya'da yürütülen arkeolojik faaliyetleri harekete geçirir ve sonraki onyıllarda Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi dönemin diğer büyük güçlerinin de Assur ve Babil'deki arkeoloji faaliyetlerinde öne çıkmasına neden olacaktır.

En baştan itibaren Yakındoğu sanatının özgünlüğünü, kalitesini ve düzeyini ölçmek için parametre olarak anıtsal Assur yontma eserleri kullanılır; Henry Layard'ın gözüne "kaba ve ilkel" olarak görünen bu sanat aynı zamanda, özellikle "insan figürünün işleniş tarzı, uzuvlarla kasların biçimi, süslemelerde ayrıntılara verilen önem" ve geleneksel olmalarına rağmen "belirli bir güzellik ve zarafet fikri" ifade eden peyzaj ve doğa tasvirleri (kuşlar, ağaçlar, nehirler, vs) gözlemlendiğinde "gerçekçi hatlar ve zarif ayrıntılar" içerir. Böyle bir güzellik fikrini, XIX. yüzyılın Romantik vizyonunun kanonlarına göre ancak Yunan sanatıyla ve özellikle Parthenon'un metopu gibi anlatımsal gelişimlerinde Assur saraylarının alçak kabartmalarının bazı yönlerini andıran Yunan sanat eserleriyle neredeyse dramatik bir kıyaslamaya tabi tutmamaya imkân yoktu. Layard'ın döneminde bu metoplar, onları İngiltere'ye getirmeyi başaran Lord Elgin'le (1766-1841) onları Klasik mirasın sembolü olarak yücelten dönemin ruhu sayesinde British Museum'da nihai olarak yerlerini alalı sadece birkaç yıl olmuştu.

Hem Yunan, hem de Roma olmak üzere Klasik sanatla kıyaslamalar Assur sanatının tabi tutulduğu değerlendirmeler üzerinde o kadar etkili olur ki 1920'li yıllarda bile bir amatör değil de Harry Reginald Hall gibi bir Doğu sanatı uzmanı (o dönemde British Museum'da *Western Asiatic Antiquities* bölümünün

sorumlusu) Assur sanatçılarının tasvirlere portre nitelikleri kazandırmaktan aciz olduklarını söyler. Hall, bir alçak kabartmadaki bir av sahnesini yorumlarken, büyük bir canlılıkla tasvir edilen aslanla veya dişi aslanın ölümüyle ("omurgasına saplanan oktan dolayı arka bacakları felç olan [dişi aslan] yerde sürünür", yaralı erkek aslan ise "naffile bir öfkeyle kuyruğuyla yere vurur") , "giyinip kuşanmış bebeklerden" başka bir şey olmayan, fizyonomik benzerlik veya bireysel özelliklerden yoksun insanlar arasındaki büyük farka dikkat çeker: Hall'a göre gür saçları ve kıvırcık sakallarıyla hepsi aynı görünüme sahiptir ve tek farkları miğferlerinde veya giysilerinde yatar.

İnsanların Dünyası ile Tanrıların Dünyası

Assurlu bir Phidias arayışı artık eskilerde kalmıştır. Hatta hem Assur, hem de genel anlamda Mezopotamya sanatının içeriden yapılacak değerlendirmesini en azından kısmen aydınlatacak bir unsur varsa o da bu dünyada sanat eserlerinin kimler tarafından yapıldığının bilinmediğidir. Aynı şekilde, birkaç anlamlı istisna dışında, sanat eserlerinin siparişine veya heykel, resim, hatta mimari olsun, niteleyici tasvirlerine dair tanıklıklar da yoktur. Mezopotamya'da olmasa da, Eski İsrail'de Süleyman'a atfedilen tapınağın (son derece ayrıntılı, ama plan halinde yeniden kurgulanması imkânsız) edebi tasviri elimizdedir, ancak modern eleştirmenler bu tasvirin tarihi açıdan güvenilir olmadığına ve muhtemelen yerli olmayan mimari modellerden ilham alındığına inanırlar. Ancak Doğulu krallar için plan ve stil açısından belli özelliklere sahip, ne olduğu hemen anlaşılan yapılar sipariş etmenin tanrılarla ilişkileri ve bireysel prestijleri açısından önemsiz bir şey olmadığını, hatta Lagaş kralı Gudea gibi bazı kralların ellerinde koruyucu tanrıya adanan tapınağın planını tuttuklarını gösteren heykelleri olduğunu, başka kralların da tapınak inşa ettirmek veya süslemek için hammaddelerin nereden getirilebileceğini tasvir ettiğini, hatta tarihi veya dini metinlerinde inşaat öncesinde yapılması gereken, nehirlerin yatağının değiştirilmesi, yükseltilerin düzleştirilmesi, arazinin hazırlanması, uygulanması gereken ritüeller gibi çeşitli işlemleri anlattıklarını biliyoruz. Ancak eserin kendisi hiçbir zaman ayrıntılı bir şekilde "anlatılmaz". Bunun neden böyle olduğunu sorgulayacak olursak, ilk cevap, insanların dünyasıyla tanrıların dünyası, insanların eylemleriyle tanrıların eylemleri arasındaki ilişkide yatar. Bu ilişki aynı zamanda hem son derece şahsidir, hem de hemen hiç bireysel değildir. O kadar şahsidir ki Sümer kralı, her şeyin sahibi olan tanrının yeryüzündeki vekilidir. Assur kralı da tanrı Assur'un iradesini icra eden, onun buyruklarını sadık bir şekilde yerine getiren kişi olarak tasvir edilir. Dolayısıyla kralın şahsı, tanrısal ayrıcalıkları ve beklentileri temsil ettiği için büyük önem taşır, ama insan olarak *bireyselliği* o kadar önemli değildir. Önemi, tebaasının lehine icra ettiği iktidar işlevi ve rolüyle bağlantılıdır ve kraliyet figürünün toplumsal eylemlerinin tezahür ettiği şartlara bağlı olarak uyarlanan ve ideolojik olarak

sorunsallaştırılan sembolleşmeyle ortaya çıkar. Kral, tanrının tapınağını inşa etmek veya kanalını kazmak için başında tanrının sepetini taşıyan; koruyucu tanrıya saygı işareti olarak ellerini birleştiren; tanrının iradesini kabul eden değil, yerine getirmek için adağı sunan, orduya liderlik eden ve düşmanları yakalayan kişidir. Cesaret ve kahramanlık özelliklerini kendi şahıslarında ilk olarak bir araya getiren Akkad kralları arasında da sanat açısından yenilik, odak noktasını münferit kişilerin temsilciliğine devretmeden insanla tanrı arasındaki ilişkiyi temelde yeniden formüle etmeye yarayan hacimlerin ve uzamın kullanımı, asimetriler, ayrıntılara (çehrelerin tasvirinde ve süslemelerde de) verilen önem şeklinde kendini gösterir. Bundan dolayıdır ki hem olağanüstü bir ifade gücüne sahip olan *Sargon Başı*, hem de eğimli düzlemlerin zekice kullanıldığı *Naram-Sin'in Steli* bireysel erdemleri temsil etmeyip siyasi bir projenin mahiyetini ifade eder gibidir. Zaten gerçekliğin bu algısı ile edebi kaynaklar yoluyla aktarılan bilgiler arasında uyum söz konusudur; örneğin *Sümer Kraliyet Listesi*'nde tufandan sonraki hanedan sıralaması sunulurken anlatımın merkezinde, monoton bir liste şeklinde sunulan krallar değil, "kraliyet"in tanrısal proje doğrultusunda devredildiği şehirler yer alır.

Proje temelli Bir Sanat

Proje, Mezopotamya sanatının tamamı için anahtar bir kelimedir. Lagaşlı bir kralın Ummalı rakibine karşı zaferi onuruna *Akbabalar Steli*'nin yapıldığı Ön Hanedanlar döneminden sarayların duvarlarında muhteşem dekoratif kabartmaların yontulduğu Yeni Assur dönemine kadar yüceltme amaçlı sanatta projeler daima bireye göre öncelik sahibidir. Ama tabii mesajlar farklılık gösterir: Assur kabartmalarında mesajın ideoloji ve propaganda amacının etkisi katlansa da, her iki örnekte tasvir edilen olayların yorumlanmasına yardımcı olacak bir metnin (tasvirlerin üzerinde veya yanında) var olması anlamlıdır. Metin projeye paralel olarak gelişir: savaşın nedenleri, tanrının himayesinde gerçekleşen çarpışma, zafer ve teslim olma: metinsel mesajla ikonografik mesaj birbirlerini desteklerler.

Ancak proje temelli olan, sadece özünde tarihi yüceltme amacı olan sanat değildir. Bir kralın veya bir hanedanın kraliyetin işlevini ve tanrılarla ilişkisini şekillendirme fikri, sanatsal üretimin dinin ve ritüellerin çeşitli yönlerini yansıtan birçok dalında, belirli ikonografik temaların ve stil alanında belirli icatların gelişiminde görülür. Anlatımsal olanlar başta olmak üzere temaların gelişimi figürlerin icrasına göre yine daha büyük bir yaratıcılık ve anlam sergiler ve yine zaman içinde ikonografik tasvirlerde görülen değişiklikleri takdir etmek mümkündür. Ünlü *Uruk Vazosu*'nda ritüel gelenekleri birbirine paralel üç kuşakta ifade edilir: otlayan küçükbaş hayvanlar, yiyecek adakları sunan bir dizi şahsiyet ve son olarak başlarında İnanna olduğu sanılan bir tanrıçaya doğru ilerleyen kral olmak üzere tanrı heykellerinden ve sembollerinden oluşan

bir geçit töreni. Buradaki çoğul mesaj, uzamsal anlamda anlatımın neredeyse tamamını kapsayan, tanrıya olan sadakatinin yanı sıra, sembolik uzamı, diğerlerine göre daha büyük olan boyutları yoluyla somutluk kazanan kral figürünün önemine de işaret eder. Eski Babil döneminde anılma kâselerinde bulunan türden ritüel tasvirleri çok daha durağan nitelikte olup sadece adak sunanların tasvirlerini sunarlar, dolayısıyla kraliyet idealinin kayda değer bir değişimden geçip kendini tebaasına adamış, adaletin icrasında adil "çoban kral" kavramına meylettiğini gösterirler.

Şölen sahneleri de bu açıdan bir başka örnek teşkil eder. Ön Hanedanlar döneminde hem gliptik alanında (yani silindirik mühürler üzerindeki tasvirlerde), hem de kakmalarda ve kabartmalı levhalarda yaygın olarak yer alan bu sahnelerde sadece görünürde, kralla tanrı arasındaki ayrıcalıklı ilişkiden kralla, onun huzurunda oturarak bira içip müzik dinleyen maiyeti arasındaki daha "seküler" ilişkiye geçilir; böyle sahnelerde asıl odak noktası, krallığı sadece tanrının vekili olarak değil, tebaasının da onayıyla yöneten kralın toplumsal yansımasıdır. Öte yandan, bu şölen sahneleriyle neredeyse 2000 yıl sonra Assur kabartmalarında tasvir edilen şölen sahneleri aynı ideolojik manifesto niteliğine sahipse de, aralarında çok büyük farklar vardır: Ninova sarayında bulunan Assurbanipal'in pergola altındaki imgesinde (MÖ y. 640) kral bir bağ pergolasının altına uzanmış, Elam kralı Teumman'a karşı kazanılan zafer onuruna kraliçenin önünde kadehini havaya kaldırır, arkalarında da kralın maiyetinin ve üst düzey görevlilerinin yokluğunda hizmetkârları onları büyük yelpazelerle serinletir. Kral bu saray ortamında merkezde ve tek başına yer alır, güvenliği konusunda takıntılı olup, savaşların ve imparatorluğun geleceğinin bağlı olduğu ritüellerden ve törenlerden sorumlu olan kâtiplerin, memurların, rahiplerin ve kâhinlerin dünyasına uzaktan ve yukarıdan bakar. Kralların yeryüzündeki başarılarının ve kahramanlığının ritüele dayalı bir şekilde yüceltildiği aslan avı sahnelerinde Assurbanipal'in (MÖ 668-631), seleflerinin tersine soyut bir ortamda tasvir edilmiş olması, peyzaja veya olayların zamansal gelişimine atıfların olmaması bir rastlantı değildir; bu, kral-kahramanla çevresindekiler arasında yer alan, onu kurbanıyla (kralın aslanla özdeşleştirildiği edebi kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla onun iki katıdır) birlikte tecrit eden ve onu eşsiz kılan ideolojik "mesafe"nin en büyük ifadesidir.

Gelenek ve Yenilik

Proje temelli sanat, hem siyasi, hem de dini açıdan Mezopotamya'nın sanat dünyasının temel bir unsuruysa da, gelenek/yenilik ikilisi de bu alanda önemli bir rol oynar. Çok az sayıdaki istisna dışında, meşruiyetlerini kendilerinden öncekiler, eserleri, hanedanları veya büyük ölçüde efsaneleştirilmiş olan geçmiş yoluyla elde etmeye çalışmayan Mezopotamya kralı yoktur; öte yandan, yeni, eşi görülmemiş, özgün bir şeylerin yaratıcısı olduğu fikrini kabul ettir-

meye çalışmayan kral da yoktur. Eskimiş, yıpranmış yapıları restore etmek, bu yönü vurgulamanın yöntemlerinden biridir: hatta simgesel olarak da böyledir, çünkü harabeye dönüşmüş bir yapıyı yeniden inşa etmek aynı zamanda hem geçmişe saygı, hem de cüretkâr yenilik iradesi anlamına gelir. Mimari, gelenekler yoluyla belirlenmiş (ve bazen neredeyse kutsanmış) modellere sadakat ile yeni modellerin, yeni plan formüllerinin, mekânların ve aralarındaki ilişkilerin yeni formülasyonunun icadı arasındaki bu gerilimin en çok yansıdığı alanlardan biridir. Bu gerilim anıtsal mimarinin, yani sosyo-politik, ekonomik ve idari yapının temellerini oluşturan kutsal yapıların ve sarayların yanı sıra şehir planlamasında görülür.

Kutsal yapıların kentsel alan içerisinde bariz bir şekilde sınırlandırılmış alanlarda yoğunlaşması, Mezopotamya'da tartışmasız bir devamlılık unsuru teşkil eder: bu gibi örnekler arasında Uruk şehrinde MÖ IV. binyıl sonuyla III. binyıl arasına tarihlenebilecek Eanna ve Kullaba kutsal alanlarını ve Ur şehrinde III. hanedana ait kutsal bölgeyi sayabiliriz. Ancak MÖ II. binyılda tapınak bölgelerinin şehirlere daha homojen bir şekilde dağıldığı görülür ve üst üste inşa edilmiş teraslardan oluşan, zirvelerindeki tapınağa basamaklar yoluyla ulaşılan zigguratlar güney Mezopotamya'daki bazı önemli kentsel merkezlerin karakteristik unsuru haline gelir. Ur'da hem kraliyet sarayı hem de hanedan hazinesi olarak tanımlanan yapı tanrı Nanna'nın kutsal alanının dışında, ama yakınlarında yer alır: tapınaklarla kralların saraylarının birbirlerine yakın olması, MÖ III. binyılın tamamı boyunca hem Mezopotamya'da, hem de, kraliyet kavramının ve rahip sınıfıyla ilişkilerin çok farklı olmasına rağmen Suriye'de kentsel merkezlerin planının baş özelliklerinden birini oluşturur.

Bir başka devamlılık unsuru da MÖ IV. binyıl sonlarından MÖ II. binyıl sonlarına kadar, bazı önemli varyasyonlara rağmen temelde başlangıçtaki modele sadık kalan tapınak tipolojisidir: uzunlamasına gelişen bu tapınak tipinde ana eksene göre enine yer alan iki veya üç giriş bölümü ile *antecella* ve *cella*'ya açılan merkezi bir avlu, yapının dış duvarları boyunca da koridorlar ve hizmet mekânları vardır. Bu temel plana göre varyasyonlar dönemlere ve bölgelere bağlı olarak giderek çoğalır; özellikle yapıların dış görünüşü az çok düzgün olabilir ve çıkıntılı kısımları mekânlarla oranlara hareket katar. İlk örnekleri Ön Hanedanlar döneminde, Kiş ve Eridu'da görülen saray mimarisi örneklerinde devamlılık daha azdır: sarayların konut bölümlerinin, yiyeceklerin saklandığı depoların ve özellikle idari bölümlerin konumu, kaynakların idaresi, sarayın düzenlenmesi ve iktidar merkeziyle çevre bölgeler arasındaki iletişim gereksinimlerinde ve yöntemlerinde yer alan değişiklikler doğrultusunda modifiye edilir. Bu gibi değişikliklerin ölçeği dönemlere ve krallara bağlı olarak değişiklik gösterse de, münferit yapıların ve sarayların mimarisi üzerine daima doğrudan etki ederler.

Bir şehrin yapısına planlı müdahale ile mimari ve sanatsal kavramlarda kapsamlı yeniliğin en olağanüstü örneklerinden biri, Yeni Babil kralları dönə-

minde Babil'de gerçekleşmiştir: Kral Nebukadnezzar (MÖ 605-562) şehrin güneyindeki sarayı ve diğer anıtsal yapıları baştan yaptırırken, beş büyük avlunun çevresine devlet mekanizmasının tamamını kontrol altında tutmaya yönelik, farklı işlevlere sahip beş ayrı konut kısmı inşa ettirir. Tanrı Marduk'un tapınağı Esagila'nın inşaatıyla ve zengin süslemelerinin neredeyse yapısal bir unsura dönüştürülmesiyle tapınak mimarisinde, tören yolunun taşıyıcı ekseni ve kralın iktidarının sembolü haline getirilmesiyle de şehrin yol sisteminde köklü yenilikler uygulanır. Tören Yolu üzerinde yer alan, süsleme motifleriyle çevrili boğa ve ejderha imgeleri oluşturan sırlı ve kabartmalarla süslü tuğlalarla kaplı İştar Kapısı günümüzde Berlin Müzesindedir.

Geçiş ve Kırılmalar

Her ne kadar Yakındoğu'nun hem sanatsal üretiminin, hem de maddi kültürünün tamamının gelişiminde, değişimlerin düzeyini ve hızını ölçmemize izin veren (ve büyük çeşitlilik gösteren, kültür ve teknoloji, iş bölümü, zevkin evrimi, vs gibi olguları yansıtabilen) geçiş safhaları hakimse de, bunların yanı sıra gerçek anlamda kırılmaların, uzun süreli sonuçlara yol açan ani değişimlerin yaşandığı safhalar da yer alır. Bu durumu en güzel temsil eden olgulardan biri Yakındoğu'da bir kralın siyasi bir dönüm noktasını vurgulamak için kullandığı en etkili propaganda araçlarından biri olan yeni kurulan başkentlerdir. Sanat da propagandanın sadık bir yorumcusu haline gelir: yeni başkentler, kompozisyon ve stil alanındaki yenilikler açısından en üretken yerlerdir. Yeni başkentlerle iki ayrı oluşum kastedilir: bir yandan var olan küçük yerleşim merkezlerinin, daha önceki başkente alternatif olarak anıtsal kentsel merkezlere dönüştürüldüğü olur, diğer yandan önceden herhangi bir yerleşimin olmadığı yerlere saraylar inşa edilir ve yeni bir başkentin temelleri atılmış olunur. Birinci başkent türünün örnekleri arasında Sargon'un imparatorluğunun başkenti Akkad (yeri henüz tespit edilmemiştir) ve Şamşi-Adad'ın Yukarı Mezopotamya'da, Assur'da bulunan başkenti Şubat-Enlil yer alır; ikinci başkent türünün örnekleri arasında da Kassit kralı Kurigalzu'nun yaptırdığı Dur-Kurigalzu şehrini veya Assur imparatoru II. Sargon'un krallığının sonlarında Ninova'dan taşındığı Dur-Şarrukin şehrini sayabiliriz.

Dur-Şarrukin (Ninova'nın 20 km kadar kuzeyindeki Horsabad) oldukça kısa bir sürede (MÖ VIII. yüzyıl sonu), dörtgen sayılabilecek bir planla inşa edilir ve Nabu, Nergal ve Sin tapınaklarının olduğu kutsal alan surlara bitişik bir terasın üzerinde kurulur. Yine bu terasa inşa edilen II. Sargon'un sarayının girişine, Assurnasirpal'in Nemrut'taki sarayında olduğu üzere devasa kanatlı boğa heykelleri konur. Ancak Sargon'un siyasi mesajının yeniliği asıl sarayın salonlarındaki yontma süslemelere ve kralın başarılarının anlatıldığı kabartmalara yansımıştır: bu kabartmaların hem temaları, hem de imgelerin işlenişi son derece özgün nitelikler sergiler ve seleflerinden ayrı tutulmak isteyen bir

kralın projesini en etkili şekilde yansıtırlar. Assurnasirpal'in alçak kabartmalarının dinamik imgelerinin yerini daha durağan sahneler alır: savaş tasvirlerine veya ileri gelenlerin geçit törenlerine belli yerler ayrılır ve kral, imparatorluğun mutlak kontrolünü iletme amacı güden otoriter ve kalıplaşmış pozlarda resmedilir. Sargon'un kâtipleri de yıllıklarda onun başarılarını anlatırken aynı mesajı iletmeye çalışırlar, böylece Sargon'un fetihlerinin engel tanımadığını ve bilinen dünyanın tamamını kapsadığını görürüz. Kralın dünyayı kendisine tabi kıldığı bu huzur dolu ortamda peyzaj da bu mesaj doğrultusunda şekillendirilir: sarayın bahçesinde, kanallarla yönlendirilen suların kıyısında (kralın fetihleri boyunca gördüklerine benzer) ağaçlar ve çalılıklar yer alır, hatta süs işlevli bir köşk de vardır. Gücünün zirvesine ulaşan bu imparatorluğu Sargon'un halefleri bile muhteşem bir hanedanın eseri olarak yüceltmeye devam edecektir.

Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000)

Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası

Davide Nadali

Şehirler en başından beri iki ana çekirdekten oluşur: belli başlı tanrılarla şehrin kendi tanrısına adanan kutsal yapıların bulunduğu tapınak bölgesi ile kentsel siyasi iktidarın sembolü olan saray, peyzajı tanımlayan ve modifiye eden yapılarla donatılır. Yakındoğu tarihinde saraylar ve tapınaklar, Mezopotamya ile Suriye'nin belli başlı meskûn merkezlerinin siyasi ve ekonomik faaliyetlerinin ardındaki dindışı ve dini iktidarın tezahürüdür.

Antikçağda Yakındoğu Kültürlerinde Şehirlerin Önemi

Antikçağda Yakındoğu kültürlerinde şehrin imajının ve rolünün, siyasi, ideolojik ve dini düşüncenin gelişimi üzerinde güçlü bir etkisi olur. Mezopotamya tarihinde şehirlerin kuruluşunun mitolojik bir anlamı vardır, çünkü kendi tapınaklarını yerleştirecekleri, dolayısıyla da krala iktidar ve makam bahşedecekleri kentsel merkezlerin konumunu belirleyen tanrıların eyleminin sonucudurlar. Her şehir bir veya daha fazla tanrının sembolü ve temsilcisidir ve Mezopotamya bölgesinin tamamı, ortak kültürel özelliklere sahip kentsel merkezlerden oluşan yoğun bir ağla kaplıdır: bu karakteristik özelliklerin başında gelen mimari, bir şehri toprakların geri kalanından ayırıp biçimini ve mahiyetini en iyi şekilde tanımlar.

Şehir aynı zamanda hem tanrının ve kralın merkezi olup belirli bölgeleri genelde anıtsal niteliktedir, hem de halkın bir kısmının yaşadığı ve gündelik faaliyetlerini gerçekleştirdiği yerdir. Aslında Yakındoğu'da incelenmiş olan kentsel merkezler, konut mahalleleri veya evler konusunda çok az örnek içerir. Ancak halkın sadece bir kısmının genelde surlarla çevrili olan kentsel merkezin içinde yaşadığını düşünmek mantıklı olacaktır; burada yaşayanlar özellikle sarayın (dünyevi iktidarın merkezi) idari ve siyasi yönetimiyle, ibadetle ve tapınakların (tanrıların ve dini iktidarın merkezi) bakımıyla ilgili rol alanlardır. Halkın geri kalan kısmı ise surlarla çevrelenen kentsel merkezin dışında, belki de yakınlarında, şehir içlerinde arkeolojik olarak belgelenmiş olan konutlara kıyasla daha az görkemli konutlardan oluşan mahallelerde veya MÖ III. binyılda Orta ve Güney Mezopotamya'da görüldüğü üzere, tapınak yakınlarındaki yerleşimlerde yaşar.

Tapınaklar ve saraylar hakkında en çok bilgiyi elde etmenin yolu arkeolojik araştırmalardır, çünkü hem bu mimari yapıların zaman içindeki gelişimlerini izlememize, hem de kentsel doku içerisindeki işlevlerini ve şehrin imajının tanımlanmasındaki rollerini anlamamıza yardımcı olurlar.

İlk Şehir, Uruk

Antikçağın gerçek anlamda ilk kentsel merkezi sayılan Uruk şehrinde anıtsal boyutlarda kamu yapılarının kentsel peyzajı tanımladığı, böylelikle de iktidarın bir tezahürünü teşkil ettikleri görülür. Uruk şehri, Obeyd ve Eridu gibi biraz daha eski merkezlerde bulunan kamu mimarisi modellerini tanımlar ve kanonik hale getirir. Özellikle kutsal bir yapı (bir tapınak) olduğu sanılan, büyük bir merkezi mekân ile enlemesine mekânlar olmak üzere üç bölümden oluşan büyük yapı bu tarihi safhanın kamu mimarisini niteler ve MÖ IV. binyıl sonlarına kadar Sümer tapınak mimarisinin modelini tanımlar; bu mimarinin yankıları MÖ III. binyıldaki Ön Hanedanlar döneminde de hissedilir.

Efsanevi kral Gılgamış'a dayandırılan büyük surlarla çevrili olan Uruk şehrinin iki büyük kült alanı vardır: üzerinde bir ziggurat olan Anu terası ile bazıları kutsal nitelikli, bazıları da ilk saray örnekleri olabilecek veya en azından kült veya dini işlev amaçlı olmayan çeşitli yapılar içeren Eanna terası.

Kentsel merkezin geri kalanına göre daha yüksek teraslar üzerine inşa edilmiş olan bu iki yapı kompleksi nişlerden ve alçak kabartma şeklinde sütunlardan oluşan zengin süslemeler içerir, duvarlarında ise konilerle renkli geometrik motifler içeren mozaikler oluşturulmuştur. Bu yapıların planlı topografik konumu ve kasti ihtişamları, Uruk şehrinin siyasi ve dini iktidarını temsil eden kamusal yapı kompleksinin tamamını niteler. Şehrin modeli, ilk olarak icat edildiği Aşağı Mezopotamya'dan zamanla başka yerlere de ihraç edilmiştir. Bu kadar anıtsal boyutta olmasalar da, yüksek yerlere ve kentsel uzamın belirli noktalarına konumlandırılan yapay teraslar Suriye'deki iki şehirde de yer

alırlar: Uruk devrinde (MÖ IV. binyıl sonları) inşa edilen Habuba Kabira ve Cebel Aruda, Güney Mezopotamya'daki Uruk şehrinin iki kolonisi sayılır. Habuba Kabira'da üç tapınaktan oluşan ibadet yapıları şehirden biraz ayrı duran bir tepenin üzerinde yükselir, ama bir kapısından başlayan bir yolla şehre bağlanır. Cebel Aruba'da, Uruk'un kutsal yapılarının mimari planı doğrultusunda ve nişler, alçak kabartma biçiminde sütunlar ve renkli konilerden oluşan mozaikler şeklinde Uruk'la aynı süslemelere sahip iki tapınağın inşa edildiği yapay teras, yerleşimin merkezinde ama evlerin olduğu alana göre ayrı ve daha yüksek bir konumda yer alır.

İkinci Kentleşme (Ön Hanedanlar Dönemi)

Uruk döneminin sona ermesi ve Güney Mezopotamya'da bulunan bu şehrin bölgesel kontrol sisteminin çökmesiyle birlikte Mezopotamya'nın dört bir yanında ortaya çıkan yeni kentsel merkezler kamusal, dini ve dindışı yapılarla donatılırlar. Ön Hanedanlar döneminde Orta ve Güney Mezopotamya düzlüğünde bu türden sayısız şehir kurulur. Bu şehirlerin bazılarının mimari planları özellikle tapınaklar açısından birbirine çok benzerse de, tapınak yapılarının yakınlarına geniş avluların ve açık alanların eklenmesiyle ve Mezopotamya krallarının dünyevi iktidarının merkezi olan sarayların ortaya çıkmasıyla mekânlar büyük değişimlere uğramaya başlar. Krallar yönetimlerindeki kentsel merkezleri baştan tasarlamak ve şekillendirmek amacıyla çeşitli inşa faaliyetlerini teşvik ederler. Khafajah ve Tell Agrab gibi şehirlerde surların içerisinde kalan kentsel dokunun, yurttaşların konutları, tapınaklar ve saraylar olmak üzere ayrı bölgeleri kapsayan bir model doğrultusunda planlandığı bellidir. Tapınaklar artık kentsel bağlamdan ayrı, görkemli yapılar değil, şehrin karmaşık sokaklardan ve konutlardan oluşan yoğun labirentine dâhil olan, ama yine de büyük boyutlara sahip yapılardır. Khafajah'ta Oval Tapınak olarak bilinen yapının çevresinde tapınağa adını veren ve geniş, açık bir alan içeren oval biçimli bir duvar, yani bir tür *temenos* yer alır; burada gündelik ticaret, üretim ve ürünlerle insan yapımı objelerin alım satım faaliyetleri gerçekleşir. Tapınak aynı zamanda kentsel doku içerisinde ekonomik bir yapıdır ve tapınağın çevresindeki duvarın hemen dışında, tapınak avlusunda yer alan hem kült, hem de ticaret ve ekonomi faaliyetleriyle iç içe, bazıları kayda değer boyutlarda olan konutlar yer alır. Tapınaklar artık kentsel dokuya ve diğer yapılara göre daha yüksekte, yarı konumlarda bulunmazlar, bu yapı sistemlerinin içinde yer alırlar, onların ayrılmaz bir parçasıdırlar ve genelde kentsel peyzaj inşa edilmeye başlanırken ilk hareket noktasını oluştururlar. Daima enlemesine bir *cella* ile bazen Uruk döneminde ait mimari modüllerin üç bölümden oluşan planı doğrultusunda başka mekânlar içeren tapınak yapısı, alanını tanımlayan ve şehrin geri kalan kısmıyla bağlantı içinde olmasına izin veren önündeki avlular yoluyla kentsel dokuya doğru uzanır.

MÖ III. binyılda gelişen ikinci kentleşme sürecinde saraylar, tapınaklarla birlikte kentsel uzamı niteleyen en önemli yapılardır. Uruk döneminde bazı yapıların dindışı işlevi sadece varsayılabilirken, Ön Hanedanlar devrinde, hatta Cemdet Nasr olarak bilinen en eski döneminden geçiş safhasında (MÖ III. binyılın ilk yüzyılları) gerçek anlamda kraliyet sarayları inşa edilir. Şehrin ve kontrolü altındaki toprakların yönetim merkezi olan bu yapılarda kral yaşar ve yakın çevresinde yer alan görevlilerin ve diğer personelin yardımıyla ekonomiyi, iç ve dış siyaseti yönetir, ihtiyaç üzerine savunma veya fetih seferleri düzenler. Saray, kraliyetin fiziksel ifadesidir: kralın yaşadığı, şehri yönettiği ve yetkisini icra ettiği yerdir ve ticaret veya savaş amaçlı tüm seferlerden sonra daima geri döndüğü yerdir.

Kiş kraliyet sarayı, Orta Mezopotamya'nın en önemli saray yapılarından biridir: iki bölümden oluşan bu yapı kompleksinin anıtsal girişi, güneydoğu tarafındaki girintilerle vurgulanmıştır. Kiş sarayı tamamıyla muhafaza edilmediyse ve kazıları tamamlanmadıysa da, Mezopotamya'da sonraki yüzyıllarda geçerli olacak olan saray mimarisini kurallara bağlayan, temsiliyet salonunun enlemsel gelişimi veya avluların veya büyük açık alanların yapının çeşitli kısımları arasında bağlantı işleviyle kullanımı gibi mimari unsurlar içerir. Mezopotamya arkeolojisinin belgelenen ilk sarayının, tanrıların tufandan sonra kraliyetin yerleşmesi için belirledikleri ilk şehir olan Kiş'teki saray olması anlamlıdır: Kiş kralları, Mezopotamya'daki başka önemli kentsel merkezlerin sonraki tarihinin temellerini içeren mitolojik bir zamanla bağlantılıdır; özellikle Kral Mesalim (MÖ 2550) kendinden sonraki Lagaşlı krallar tarafından Lagaş ve Umma şehirleri arasındaki sınırı belirlediği için hatırlanır, çünkü bu eylem, Güney Mezopotamya'nın bu iki şehri arasındaki suyolunun kontrolü açısından birkaç kuşak boyunca geçerli olacak ilişkileri belirler. Ön Hanedanlar devrinin bu son döneminde Kiş kralı unvanı birçok Mezopotamya kralının sahip olmak istediği ve askeri seferlerle elde ettikleri gücü vurgulamak için benimsedikleri bir unvandır. Yeni Assur devri gibi Mezopotamya tarihinin daha geç dönemlerinde de Kiş kralı unvanı güçlü bir ideolojik ve siyasi anlam taşımaya devam eder, hatta Kiş adı bütün anlamına gelir ve Kiş kralı olmak, bütünün kralı olmak demektir.

Kiş'in bu ideolojik-siyasal anlamıyla burada ilk kraliyet saraylarından birinin yer alması arasında önemli bir paralellik söz konusudur. Bu saray sadece kralın değil, daha genel anlamda şehrin de gücünü temsil eder. Saraylar son derece sembolik yerlerdir, zaman içinde şehirlerin kendileriyle, kontrolleri altındaki topraklarla, hatta bir bölgenin tamamıyla bağlantılı olan siyasi mesajları üretirler.

Asıl Mezopotamya bölgesi dışında, kraliyet iktidarının merkezi bir saray ve şehrin tanrılarının kült merkezi olan tapınaklarla MÖ III. binyılın şehirlerinin planlama ve projelendirme süreçlerini en iyi temsil eden iki şehir vardır.

Mari şehri, Eski Babil döneminde, yani Babil kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750 arası kral) zamanında üzerine Kral Zimri-Lim'in (MÖ y. 1775-1761 arası kral) görkemli ikametgâhının inşa edileceği bir sarayın kalıntılarını içerir. Şehir içerisinde İştarat ve Ninni-Zaza'ya adanmış tapınaklar vardır: bir *cella* ile kentsel dokuyla bağlantı sağlayan başka mekânlar ve avlular içeren bu yapılar Mezopotamya tapınaklarının modelini yansıtır. Tapınaklar artık bağlamdan soyutlanmış, ayrı duran kült yapıları değil, şehre dâhil ve çevresindeki alanla bağlantılı olan bir mekân bütünüdür. Aslında Mari, kentsel peyzajı tanımlayan ve şehrin imajını inşa eden unsurlar olan saraylarla tapınakları bir arada içermesinden dolayı, MÖ III. binyıla ait Mezopotamya şehirlerinin karakteristik planının en iyi belgelenmiş örneklerinden biridir.

Kraliyet Arşivleri Döneminde Ebla

Ebla örneği, içerisinde saray ve tapınak kurumlarının etkileşim içinde olduğu kentsel uzamın nasıl düzenlendiğini anlamak açısından daha da karakteristiktir. Ebla tapınağının tipolojisi, Mezopotamya'nın ve Mari'nin çağdaş kutsal yapılarından farklı olan Suriye tapınaklarının karakteristik biçimini yansıtır. Eski Bronz Çağından itibaren var olan ve Bronz ile Demir çağlarında da inşası kurallara bağlanıp sürdürülen Suriye tapınakları boylamasına bir *cella* ile ön cepheye bakan çıkıntılı *ante*'ler içeren tek bir yapıdır; bazen tapınaklar üç bölümlü bir plan doğrultusunda boylamasına gelişim göstererek bir giriş bölümü, bir *antecella* ve tapının en iç kısmında asıl *cella*'yı içerirler. MÖ III. binyıla tarihlenen Ebla tapınakları bu tipolojiyi temel alırlar. Tapınaklardan biri şehrin akropolüne, kraliyet sarayı yakınlarına inşa edilmiştir; anıtsal boyutta ikinci bir kutsal yapı ise aşağı şehrin güneydoğu kısmında, surların ve şehrin kapılarından birine yakın yerde bulunur. Ebla sarayı da akropolün kendi üzerinde ve batı yamacı üzerinde yer alır, ama akropol üzerindeki kısmı sadece kısmen korunagelmiştir. Sarayın mimarisi tamamıyla özgün bir modeli temel alır: akropolün altındaki aşağı kısmında en azından iki yanı (başlangıçta üç) revaklı geniş bir açık avlu içerir: bu alan bir tür meydan olup Ebla'ya gelen ziyaretçiler ve elçiler kralın ve kralla kraliçenin huzuruna burada kabul edilir. Saray mahiyeti ve yapısı açısından dışarıya bakar ve akropolün aşağısındaki geniş avlu hem bir geçiş ve toplanma noktası, hem de doğu tarafındaki revakın ortasından açılan anıtsal bir merdiven yoluyla şehrin yukarı kısmıyla bağlantı işlevi görür.

Saraylarla kutsal yapıların kentsel peyzajın ayrılmaz bir parçası olmasının nedeni sadecc şehirde fiziksel bir yer kaplamaları değil, asıl Ebla kralıyla kraliçesinin kraliyetin yenilenmesi amacıyla hanedanın atalarının dinlendiği anıtmezarla bağlantılı olarak düzenli olarak yerine getirdikleri ritüellerin sahnesi olmalarıdır. Kraliyet sarayının Devlet Arşivi'nde bulunmuş bir metinde kralla kraliçenin anıt mezara gidişi ve surların yakınındaki Kura Tapınağında

durup Saza'daki Kura Tapınağında da (Ebla dilinde saray anlamına gelen terim) ritüeli tamamladıktan sonra şehre dönüşleri tasvir edilir. Metinde surların yakınındaki tapınak olarak söz edilen yapı, şehrin güneydoğu kısmında, savunma amaçlı toprak dolgu yakınında ortaya çıkarılan kutsal yapıya, Saza'daki tapınak da akropoliste bulunan ve topografik açıdan kraliyet sarayıyla bağlantılı bir yapıya tekabül eder.

Sonuç olarak şehirlerle yapıların, kralların gücünün ve tanrıların kentsel peyzajdaki varlığının somut ifadesi olduğu söylenebilir.

Bkz. Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Mari Sarayı, s. 319; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; MÖ III. Binyılda Gliptik Alanında Tanrılar, Kahramanlar, Hayali ve Korkunç Varlıklar, s. 304; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310

Savaş Anıtları ve Anıtların Savaşı: Savaşları Anma Yöntemleri Üzerine Düşünceler

Davide Nadali

Geç Uruk döneminde silindirik mühürlerin üzerinde yer alan, elleri ve kolları arkalarında bağlı esirlerin tasvirleri, şehrin kralının savaşlarını imgeler yoluyla kayıt altına alma girişimini belgeler. Ön Hanedanlar döneminde, yani MÖ III. binyılda çeşitli malzemeler üzerinde muharebe sahneleri ve esirlerin yakalanma tasvirleri yaygın hale gelir: bu görsel belgelerin ortak noktası, tekrarlanan figüratif kurallar yoluyla ifade edilen görsel dil ve Mezopotamya ile Suriye'nin şehirlerinin askeri faaliyetlerini gösterme ve yüceltme hedefidir.

Siyasi Manifestolar Olarak Savaş Anıtları

Savaş olgusu, Yakındoğu'nun Antikçağ uygarlıklarına ilk büyük kentsel merkezlerin kuruluşundan itibaren eşlik eder: savaş şehirlerin, topraklar üzerindeki kontrolün ve diğer şehirler üzerinde hâkimiyet kurmanın temelinde yatar.

Kralların savaş faaliyetlerinin anısı, yani kralın tanrıların dünyasıyla uyum içindeki dünyevi faaliyetlerinin tanıklığı olarak yaratılan anıtların görevi şehirlerin ve efendilerinin siyasi gücünün temelini oluşturmaktır. Bütün krallar savaş ilan etmekle kalmaz, elde ettikleri başarıları zaman içinde değerini ve anlamını ölümsüzleştirecek anıtlarla yüceltirler. Savaş anıtları hem gerçek bir zaferin tasviri, hem de daha genel anlamda, orduları düzenleme ve rakip merkezlere savaş açma kabiliyeti gibi soyut ve sanal bir kavramın ifadesi olarak görülebilir: bu durumda savaş anıtları gerçek anlamda birer siyasi manifesto olup şehirlerin doğrudan çarpışma durumunda sergileyebileceği mücadele potansiyelini görsel olarak göstermeye yararlar. Stil açısından farklılıklar bir yana, MÖ III. binyılda Mezopotamya ve Suriye'nin şehirlerindeki anıtların, belirli kurallarla ikonografik formüllere dayalı, herkes tarafından kolaylıkla anlaşılan ve yanlış anlaşılamayacak, ortak bir figüratif dili olduğu bellidir. Uruk sisteminin çökmeye başladığı ve sonrasında bağımsız şehir devletlerinin doğduğu tarihi dönemde, epigrafik kaynaklarda da belgelendiği üzere, savaşlarda artış olur. *Sümer Kraliyet Listesi*'nde tarih iki büyük devre ayrılır: tufandan öncesi ve sonrası. Tufandan önce her şehrin kaderi kraliyetin merkezini sürekli olarak değiştiren tanrılar tarafından belirlenirken, tufandan sonra bu değişim silahlarla teşvik edilir ve gerçekleştirilir.

Bundan dolayı Ön Hanedanlar döneminde Güney Mezopotamya'nın şehirlerinde dikilen savaş anıtları bir şehrin neden bir bölge veya başka şehirler üzerinde siyasi ve askeri hak iddiasında bulunduğunu ilan eden birer manifesto değeri kazanır.

Mezopotamya ve Suriye'de Kakma Figüratif Eserler

Uruk dönemine ait mühür izlerinde savaş sahneleri, çarpışmalar ve elleriyle kolları arkalarından bağlı esir grupları yer alır. Bunlar sonradan Ön Hanedanlar döneminde stellerde ve kakmalarda görülecek ikonografik motiflerdir.

Savaş konulu kakma eserlerin en eski örneği, Kiş şehrindeki sarayda bulunmuştur. Bu kakmalarda askerlerin eşlik ettiği ve ittiği, elleri ve kolları arkadan bağlı çıplak esirler tasvir edilmiştir. Kiş kakmaları ikonografik açıdan daha önceki tarihi dönemlerde son derece yaygın hale gelmiş bir geleneğin bir parçasıdır. Ancak Uruk döneminde savaş sahneleri silindirik mühürlere oyulurken, Kiş kakmaları farklı parçaların, figürlerden ve sahnelerden ibaret bir mozaiği oluşturmakta kullanıldığı anlatımsal bir anıt yaratmaya yönelik ilk girişimi teşkil eder. Ön Hanedanlar döneminde başka şehirlerde bulunan az bir süre sonrasına ait anıtlara ve Mezopotamya şehirlerinin başlıca şehirlerine yerleştirilen Akkad hanedanının stellerine kıyasla, Kiş kakmalarının saray bağlamı, MÖ I. binyılda Yeni Assur krallarının imparatorluğun başkentlerindeki (Nimrud, Horsabad, Ninova) saraylarının duvarlarını savaşlarda elde ettikleri zaferlerin ve başarılı avlarının tasvirleriyle süslettirme geleneğinin en önemli

öncülünü oluşturur. Suriye'nin Ebla şehrinde de G sarayında Eski Bronz Çağı IVA'ya (MÖ 2450-2350) ait seviyede savaş ve av konulu kakmalardan parçalar bulunmuştur. MÖ III. binyıldan itibaren en azından Kiş ve Ebla'da savaşın anılması tanrılara yönelik bir minnettarlık eylemi (tapınaklardaki anıt ithafları yoluyla) olmakla kalmaz, kraliyet iktidarının kuruluş eylemi haline gelir ve haklı olarak ona sarayın içinde yer verilir.

Ebla'da bulunan figüratif kakma parçalarındaki düello sahnelerinde Ebla askerleri mızraklarını veya hançerlerini düşmanlarına saplarlar, sonra giysilerini çıkarıp mızraklarına asarlar. Başka sahnelerde Ebla ordusunun askerleri düşmanlarının kesik başlarını toplayıp sırt çantalarında taşırken resmedilmişlerdir. Sadece Ebla'ya özgü olmayıp Mezopotamya'nın tamamında yaygın olarak görülen bu adete tanıklık eden Ebla'nın epigrafik belgelerinde de iki düşman başı krala teslim edilir.

Savaş sahneleri başka kakma eserlerde de tasvir edilmiştir. Mari'de bulunan kakma parçaları, kralın huzuruna çıkarılan, elleri ve kolları arkalarında bağlı çıplak esirlerin tasvir edildiği bir tür sancak oluşturur. Bu parçalardan saray ortamında bulunanlar kralın düşmanlarına karşı yürüttüğü seferleri anma ve yüceltme amacı taşır, tanrıça İştar'ın tapınağında bulunanlarsa bu zaferi temin eden tanrıçaya adak olarak sunulmuştur. Mari kraliyet sarayında bulunan kakma parçalarında saldırıya geçen arabalar dâhil, daha kapsamlı savaş sahneleri resmedilmiştir. Bu sahnelerin Kral İblul-İl'in (MÖ 2350) savaşlarını yansıtıyor olması mümkündür. Bu kral MÖ XXIV. yüzyılın başlarında, halefi Enna-Dagan'ın Ebla'nın adı belli olmayan bir kralına gönderdiği ve Ebla sarayının arşivinde bulunan bir mektuptan anlaşıldığı üzere, Fırat vadisindeki şehirleri Mari'ye tabi kılmak amacıyla çeşitli seferler düzenler. Ebla'nın kendisi, Mari'nin hâkimiyetine girmek zorunda kalmamak için ona altın ve gümüş olarak ağır bir haraç ödemek zorunda kalır.

Ur kraliyet mezarlığının PG 779 sayılı mezarında bulunan, sancak benzeri bir kakma eserin bir tarafında savaş sahneleri vardır. Üç kuşaktan oluşan anlatım, sembolik bir seyir izler: alt kuşakta meydan savaşı ve Ur ordusunun arabalarının düşmanları kovalaması, orta kuşakta mızraklı piyadelerin geçidi ve bazı esirlerin infazı, üst kuşakta da esirlerin ve ganimetin krala sunumu tasvir edilmiştir. Sancağın arka tarafında ise zafer onuruna verilmiş gibi yorumlanan, ama savaştan önce de yer almış olabilecek bir şölen resmedilmiştir: öncesinde yer aldığı takdirde Ur'un aile reislerinin düşmana karşı güçlerini birleştirmeyi kararlaştırdıkları antlaşma onuruna verilen bir şölen olabilir. Ur sancağıyla savaş sahnelerinin yeni bir kullanımı ortaya çıkar: burada zaferin kralın sarayında veya tanrı onuruna bir tapınakta yüceltilmesi söz konusu değildir. Savaşın ve zaferin tasvirini içeren obje, o mezara gömülen kişinin mezar eşyalarından biri haline gelmiştir.

Zafer Steli: Akkad'ın Figüratif Diline Doğru

Savaş temalı kakma eserlerin bol miktarda üretiminin yanı sıra MÖ III. binyılda zaferler ve savaş seferleri onuruna dikilmiş steller de belgelenmiştir. Lagaş kralı Eannatum'un (MÖ y. 2450) *Akbabalar Steli* bu tür anıtların en iyi bilinenlerindendir. Bu stel Lagaş kralıyla Umma kralı arasında, iki kentsel merkez arasındaki sınırda, işlenmiş topraklar ve otlaklar açısından zengin bir bölge olan Gu-edena yakınlarındaki su kanalı üzerinde kontrol sağlamak için yer alan çarpışmanın görsel anlatımını içerir. Lagaş krallarının kendi yazıtlarında aktardığı üzere, bu ihtilafın kökleri daha eskiye dayanır: iki merkez arasındaki sınır ilk olarak Kiş kralı Mesalim (MÖ y. 2550) tarafından tespit edilmiş ve sınıra bir stel yerleştirilmiştir. Eannatum bu geleneğe uyarak sınıra yeni bir stel ekler ve tanrı Ningirsu'nun tapınağında bulunan *Akbabalar Steli* üzerindeki ithaf yoluyla zaferini yüceltir. Bu stelin iki yüzü vardır: birinde tanrı Ningirsu içinde yakalanmış düşmanların olduğu bir ağı elinde tutar; diğerinde dört kuşak halinde savaşın gelişimi anlatılır. Aslında muharebe ilk iki kuşakta, Lagaş ordusunun savaşmaya hazır piyade saflarının tasviriyle anlatılır. İblul-İl dönemine ait Mari sarayının kakmalarında olduğu gibi, Akbabalar Steli'nde de imgeler yoluyla anlatımla Kral Eannatum ve Umma kralı arasındaki tarihi olayların birbirilerine fiili olarak tekabül ettiği söylenebilir: tasvirlerin ve çivi yazılı yazıtlarda anlatılan olayların muhtemelen iki şehir arasındaki sınır yakınlarında bir meydan savaşına işaret ettiği görülür, hatta Eannatum, savaş meydanında yığınlar halinde cesetler bıraktığını ilan eder.

MÖ III. binyıl sonlarında da Akkad hanedanıyla savaşlarda kazanılan zaferler onuruna stel dikme adeti devam eder. Akkad kralları Eannatum'un geleneği doğrultusunda stellerini tapınaklara koydururlar; ancak Akkad İmparatorluğunun başkenti henüz ortaya çıkarılmadığına göre, Kiş, Ebla ve Mari'de olduğu üzere askeri olayların ve başarıların tapınak dışı bağlamlarda da anılmış olması ihtimal dışı değildir.

Akkad hanedanının kurucusu Sargon'un (MÖ y. 2335-2279), kendisinin tanrıça İştar karşısında resmedildiği stelde Eannantum'un *Akbabalar Steli*'ndeki figüratif model hem tekrarlar, hem de biraz modifiye edilir: Sargon'un Steli'nde yenilgiye uğratılan düşmanlarla dolu ağı elinde tutan ve onu tanrıça İştar'a sunan kralın kendisidir.

Naram-Sin'le (MÖ y. 2254-2218 arası kral) ikonografik ve ideolojik açıdan bir başka değişim gerçekleşir: Naram-Sin, tanrı Şamaş'ın Sippar'daki tapınağına konan zafer stelinin üst kısmında, mızrak saplanmış iki düşmanı ayaklarının altına almış olarak, tek başına resmedilmiştir. Burada ne *Akbabalar Steli*'ndeki gibi yakalanan düşmanlarla dolu bir ağı elinde tutan bir tanrı, ne de *Sargon'un Steli*'ndeki gibi böyle bir ağı tanrıya sunan bir kral vardır; burada olayın mutlak anlamda başrol oyuncusu, başında boynuzlu tacıyla bir tanrı

gibi tasvir edilmiş olan Naram-Sin'dir, stelin alt tarafında ise dağa tırmanan askerleri resmedilmiştir.

Sonuç: Savaşın İmgeler Yoluyla Anlatımı

Savaş anıtlarının üretildiği, dolayısıyla kullanım şekillerinin tarihi bağlamındaki farklılıklardan dolayı, ilk örneklerden itibaren, sonraki dönemlerde daha anıtsal ölçeklerde uygulanacak olan figüratif kuralları belirlemek mümkündür. Uruk kökenli mühür izlerinde yenilgiye uğrayanların zincirlenmiş olarak tasviri, Kiş, Mari ve Ebla kakmalarına özgü figüratif bir *topos* haline gelir ve formülasyonları bu sahnelerin farklı işlevlere ve kullanım şekillerine sahip farklı görsel malzemelere uyarlanmasında özgün yaklaşımlara tanıklık eder. Yenilenlerin çıplak olması aşağı statülerine işaret eder, yenenlerin üzerinde ise hem giysi (tünik), hem de pelerin ve miğfer vardır. Savaş anıtlarının bu ikonografik özelliği Mezopotamya tarihinin tamamı boyunca görülür; MÖ I. binyılın Yeni Assur duvar kabartmalarında düşman çeşitli eziyetlere ve işkencelere (başın kesilmesi, dilin koparılması, kazığa oturtulma) tabi olmanın yanı sıra, genelde çıplak olarak, yani hayvanlardan ayırt edilmesini sağlayan şeyden yoksun olarak tasvir edilir ve örneğin Umma askerleri akbabalara terk edilir veya cesetleri yığınlar oluşturacak şekilde üst üste konur.

Savaş imgeleriyle kraliyet yazıtları ve başka belgelerde yazanlar birbirine kesin olarak tekabül eder. Eannatum savaş meydanında korkunç bir anıt şeklinde ölüleri üst üste yığma adetinden yazıtlarında söz eder ve stelinin üçüncü kuşağında tasvir ettirir. Mezopotamya'da bu adete dair ilk tanıklıklar, kraliyet yazıtlarından ve MÖ III. binyılın ikinci yarısında, Sargon öncesi anıtlardan MÖ I. binyılda Assur İmparatorluğuyla Mezopotamya tarihinin daha geç dönemlerine ait anıtlara kadar uzanır.

Figüratif ve sözel bir savaş dilinin geliştirilmesi, apaçık bir mesaj bırakma konusundaki kararlı idarenin fiili bir göstergesidir: en eski dönemlerden itibaren her şehrin kendine ait bir savaş anıtı vardır ve bu durum kaçınılmaz olarak anıtlar arası bir savaşa, malzeme ve hedefi açısından farklı, ama aynı figüratif kurallardan yararlanan, benzer bir eser edinme yarışına yol açar.

Bkz. Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası, s. 294; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310

MÖ III. Binyılda Gliptik Alanında Tanrılar, Kahramanlar, Hayali ve Korkunç Varlıklar

Davide Nadali

Silindirik mühür, ilk protohistorik oluşumlardan itibaren en temel idari araçsa da, aynı zamanda tarihi, mitolojik, ve ilahi karakterlerin imgeleri yoluyla ifade edilen figüratif bir dilin ve mesajın aracı işlevini görür. Özellikle Akkad döneminde üzerinde mitolojik metinlerle sıra dışı ama önemli benzerlikler sunan, ilahi dünyayla bağlantılı, mitlerin karmaşık tasvirleri olan çeşitli silindirik mühürler geliştirilmiştir.

Mühürlerin Bürokratik ve İkonografik İşlevleri

Mührün ortaya çıkışı, protohistorik dönemden itibaren Yakındoğu'da şehirlerin ve devletlerin ilk kontrol ve idare biçimlerinin doğuşunu niteler. Başlangıçta basılarak kullanılan mühürler, sonradan Yakındoğu'da Antikçağın tüm tarihi dönemlerinde ve kültürlerinde yaygın olarak kullanılan silindirik biçimini alır. Yeni Assur döneminde (MÖ I. binyıl), baskı mühür, mühür benzeri biçimlerde ve yüzüklere takılı olarak yeniden ortaya çıkar: silindirik mühürlerin iki ucunda sıklıkla baskı mühür olarak kullanılabilecek iki oyulmuş kapsül yer alır.

Her iki mühür tipi de bürokraside ve devletin, şehirlerin ve en önemlisi belli yapıların (saraylar, tapınaklar, vs.), hatta münferit mekânların ve odaların (depolar, arşivler) idaresinde önemli bir işlev görürler. Karmaşık merkezileşme ve yeniden dağıtım sistemi malların giriş ve çıkışlarının sıkıca kontrol altına alınmasını gerektirir; mühür, kaynakların paylaşımdan önce depolanma sürecinin sembolik aracıdır. Depolanan ve yeniden dağıtılan ürünlerin türünün ve miktarının kayıt altına alındığı ekonomik ve idari türden çivi yazılı metinler sayesinde bilgi sahibi olduğumuz bu mekanizma, değerli malların, erzakın ve önemli belgelerin muhafaza edildiği depolarla arşivlerin kapısının veya çuvalların, kapların, ahşap sandıkların mühürlenmesinde kullanılan kilden *cretula*'ların üzerindeki izler yoluyla yeniden kurgulanabilir. Mühürlerin ikonografisi hakkında mahfazaların, kilden *cretula* ve *bulla*'ların üzerindeki izler sayesinde bilgi sahibiyiz, mühürlerin kendileri ise nadiren günümüze ulaşmıştır. Merkezi idare adına çalışan tüm saray çalışanlarıyla devlet görevlilerinin hem bir çeşit kimlik işlevi gören, hem de depolarla arşivlere erişim sağlamalarına, dolayısıyla da mal, erzak veya belge teslim etmelerine veya almalarına izin veren mühürleri vardır.

İdari araçlar olarak ortaya çıkan mühürler Antikçağda Yakındoğu'nun kültürlerinin kullandığı ikonografilerin evrimini izlememiz açısından da değer taşırlar: mühürlerin son derece sınırlı yüzeyi, bazıları tarihi, bazıları da ilahi ve mitolojik dünyayla bağlantılı çeşitli imgelerin mecrası haline gelir; bu imgeler mührün mahiyetinden ve kullanımından dolayı, mührün kilden bir yüzey üzerinde yuvarlanması gibi basit bir işlem sonucunda sürekli bir resim şeklinde sonsuza kadar çoğaltılabilir. İmgelerin kendisi, ikonografik önemleri bir yana, merkezi idarede, saray ve tapınak görevlilerinin hiyerarşisinde önemli bir rol oynayan belirli makamlarla veya görevlilerle bağdaştırılır. III. Ur hanedan döneminde (MÖ III. binyıl sonu) mühürlerin büyük kısmını niteleyen ve belirli kurallara bağlanan takdim sahnesi, münferit devlet görevlilerinin gücünün ve idari mekanizma içindeki konumlarının bir alegorisi niteliğindedir. Görevlinin adının, konumunun ve bağlı olduğu kralın adını taşıyan yazı hiyerarşi içindeki yerini gösterir; takdim sahnesinin ikonografisi, güvene dayalı bu ilişkinin sembolik imgesidir.

Mezopotamya'da Değerli Taş İşçiliği: Uruk'tan Ön Hanedanlar Dönemine

Geç Uruk dönemine (MÖ IV. binyıl sonları) tarihlenen ilk silindirik mühürlerde siyasi-askeri ve dini nitelikte sahneler tasvir edilmiştir: şehrin kralı gibi görünen birinin huzuruna çıkarılan zincirlenmiş esirlerin tasvir edildiği ilk grubun, savaşın ilk ikonografik kayıtları sayılması tamamıyla yerinde olacaktır; başka silindirik mühürlerin üzerinde yer alan tapınak cephelerinin veya bayramların tasvirleri (tanrıların yüceltilmesi, teknelerle geçit törenleri, kutsal yapıların arınma törenleri), Sümer mitolojisini ve dini törenlerin tekne geçitleri içerdiği Sümer tanrılarına yönelik ilahileri çağrıştırır.

MÖ III. binyılın neredeyse tamamını kapsayan ve Akkad İmparatorluğunun doğuşuna (MÖ y. 2340) kadar devam eden sonraki Ön Hanedanlar döneminde çeşitli figürlerin (insan ve hayvan) ayakta veya tuhaf pozisyonlarda birbirleriyle mücadele ederken resmedildiği yeni bir stil ortaya çıkar: arka ayaklarının üzerinde duran bu hayvanlar (en azından dikey pozisyondakilerde insanlaştırma eğilimi görülür), insanlar ve yarı tanrılar (örneğin gür saçlı, kıvırcık sakallı kahraman) MÖ III. binyılın Sümer şehirlerinin mitolojik dünyasına atıfta bulunur. Bu sahneler, Mezopotamya'nın bu tarihi dönemini niteleyen mücadeleleri ve savaşları insani olmayan, mitolojik bir düzleme aktarır gibidir.

Ebla'nın Ön-Suriye Gliptiği

Mezopotamya'nın Ön Hanedanlar devrinin nihai aşamasıyla (Ön Hanedanlar III) aynı dönemde, Kuzey Suriye'nin Eski Bronz IVA döneminin (Suriye dönemi) mühürleri de yerel tanrılara atıfta bulunur: sıklıkla cepheden tasvir edilen tanrıların arasında yer alan bir tanrıça, Ebla şehrinin öldükten sonra yarı tanrı-

sal nitelik kazanan kralı ve kraliçesi olduğu sanılan iki insanın yardımıyla iki aslan veya iki keçiyi tutar. Bu ikonografi merkezi idare tarafından en üst düzey bürokratlara verilen saray mühürlerinde (dolayısıyla kraliyet atölyelerinin doğrudan ürettiği mühürler üzerinde) yer alır, bürokratlar da kendi adlarını çivi yazısıyla mühürlerin üst kısmına yazdırır. Mühür belli bir görevlinin şahsi malı haline gelir ve o mührün izi, bir faaliyetin resmiyetini ve tüm işlemlerle geçişlerin kontrol altında olmasını temin eder. Ebla şehrinin sarayının mühür üretiminin tamamı, onları kullanan görevlilerden bağımsız olarak, ortak kültürel alt katmana dayalı aynı ikonografik repertuarı paylaşır.

Akkad Gliptiği

Akkad döneminde (MÖ III. binyılın son çeyreği) mitolojik konulu silindirik mühür üretimi, figürlerin sınırlı bir alan içerisindeki konumu açısından gerçek anlamda kısa anlatımlar sunan yenilikçi çözümlerle sanatsal anlamda zirveye ulaşır.

Akkad devrinin özellikle Naram-Sin'in yönetimine (MÖ y. 2254-2218 arası kral) tekabül eden klasik ve olgun olarak bilinen dönemlerindeki gliptik üretiminde Sümer ve Akkad ülkelerinin en önemli tanrılarına dair anlatımlar içeren mühür grupları vardır: örneğin güneş tanrısı Şamaş'ın döngüsünün anlatıldığı mühürlerde güneşin doğduğu tapınak, elinde doğacağı anda kendisine bir geçit açmak için kullandığı testereyle, insan biçimli olarak güneş tanrısı ve yeraltındaki su dünyasıyla beraber tanrı Enki/Ea tasvir edilmiştir. Hem mühürler, hem de Naram-Sin'in zafer steli üzerinde tanrı Enki/Ea'nın ilkel su dünyası Apsu'nun su yolları ve dağları büyük bir titizlikle resmedilmiştir. Tasvir edilenler arasında tanrıça İştar (genelde kanatlı bir ejderha üzerinde çıplak olarak) ve fırtına tanrısı da yer alır.

Ön Hanedanlar dönemine ait mühürlerin ve Suriye'de Eski Bronz IVA döneminde ortaya çıkan gliptik üretiminin tersine, Akkad döneminin mühür üretiminin ana özelliği, figüratif bölmenin üst seviyeye taşınmasıdır. Akkad yontma sanatçıları tek bir imgeye, ardı ardına okundukları zaman bir olayın tamamını özetleyen çeşitli olayları sığdırmayı başarırlar. Akkad mühürleri tanrılarla kralların mitolojik öykülerini ele alıp anılarını aktarırlar. Bir mühür grubunda, bir kartalın sırtında Mezopotamya'nın tamamını gezen ve yükseldikçe gördüklerini anlatan Kiş kralı Etana'nın başından geçenler anlatılır. Bu öykü dizisiyle bağlantılı mühürlerde Kiş kralı kartalın sırtında resmedilir ve münferit ayrıntılar yoluyla öykünün tamamı özetlenmiş olunur.

Kentsel merkezlerin idari hayatının temel bir unsuru olan bu küçük gündelik kullanım objelerinin üzerine, bir ulusun, bir krallığın veya bir şehrin kültürel mirasını çağrıştıran imgeler oyulmuştur. Mühürler tanrıların dünyasına, mitolojiye ve krallara dair içerdikleri atıflarla, yerine getirdikleri işlevi, yani bürokratik mekanizmanın işleyişini temin etme ve kontrol etme görevini tamamlayıcı nitelikte mesajlara aracılık ederler.

Bkz. Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Fildişi ve Altın. Uluslararası Dönemin Sanatı, s. 329

Suriye Sanatında Çocuklu Kadın İkonografisi: İktidarın Alegorik Versiyonu Olabilir mi?

Davide Nadali

MÖ III. binyılda ortaya çıkan kadın ve çocuk şeklindeki ikonografik tema, Hurrilerin Kuzey Suriye'deki varlığıyla bağdaştırılabilir. MÖ III. binyılda Hurri Krallığının başkenti olan Tell Mozan şehrinde hanedanın kullandığı mühürlerin izleri arasında bu imgeye rastlanmıştır. Aynı imge Kuzey Suriye'nin bazı merkezlerinde yer alan anma amaçlı anıtlarda da bulunur ve MÖ III. binyılın ikinci yarısına ait, Ebla kraliçesinin saraydaki rolüyle bağlantılı metinleri yansıtır.

MÖ III. binyılda Suriye Sanatında Kadın İmgesi

Kucağında çocuk olan kadın ikonografisine, Yakındoğu'nun farklı dönemlerinin sanatsal üretiminde rastlanır. Bu sahne farklı şekillerde yorumlanmıştır: tasvir edilenin bazen genç yaştaki bir krala süt veren bir tanrıça (Mezopotamya kralları sıklıkla tanrıların soyundan geldiklerine dair böbürlenirler ve yazıtlarında tanrıçalar tarafından emzirilip yetiştirildiklerini anlatırlar), bazen de çocuğunu emziren bir kadın olduğu düşünülür. Özellikle bu sahne pişmiş toprak levhalarda resmedildiği zaman bir tür adağın veya hamile kadınları koruma amaçlı bir tılsımın söz konusu olması ihtimal dışı değildir.

Bu ikonografiye MÖ III. binyılın ikinci yarısında ve özellikle son çeyreğinde Kuzey Suriye'de Tell Chuera'da ve Tell Halawa'da bulunan en az iki anıtın ve Urkeş şehrinin (günümüzde Tell Mozan) kraliyet sarayında bulunan bazı mühür izlerinde rastlanmıştır. Belgelerden bu ikonografinin siyasi bir anlamının olduğu ve kraliyet iktidarının idari mekanizmasıyla bağlantılı spesifik bir mesaj aktardığı anlaşılmaktadır. Urkeş, Hurri Krallığının başkentidir. Dolayısıyla kadın ve çocuk şeklindeki, belirli kurallar doğrultusunda icra edilen bu imge-

nin yaygınlığını bu halkın kültürüyle bağdaştırmak gerekip gerekmediğini sorgulamak yerinde olacaktır: bu durumda Tell Chuera ve Tell Halawa stelleri bu kültürel peyzaja dâhil edilip Hurri sanatına atfedilebilir. Tell Chuera bu imgenin en eski örneğidir. Tell Mozan'daki örnekler ise Akkadların Kuzey Suriye'ye yayılma dönemine tarihlenir.

Arkeolojik kontekste dayanılarak Ön Hanedanlar devrinin son dönemine tarihlenen Tell Chuera stelinde ikisinin kucağında çocuk olan yedi kadın figürü resmedilmiştir. Genelde bu kadınların tanrıça olduğu düşünülür, ama tanrısal varlıklara özgü olan boynuzlu başlıklarının olmaması, cepheden resmedilmiş olan bu kadın figürlerinin kim olduğunun kesin olarak belirlenmesine izin vermez. Akkad dönemi sonuyla III. Ur hanedanının başı arasına tarihlenen Tell Halawa stelinden geriye sadece bazı parçalar kalmıştır: büyük parçanın orta kuşağında biri kucağında bir çocuk tutan çeşitli kadınlar resmedilmiştir. Tell Chuera stelinin tersine, Halawa stelindeki kadın figürlerinin insan oldukları kesindir çünkü saçları, Akkad döneminin ve III. Ur hanedanı sanatının başka tasvirlerinde kraliçelerin, saray kadınlarının ve hizmetkârların resmedildiği şekilde, enselerinde toplanmıştır.

Tell Mozan Sarayında Gliptik

Tell Mozan'da bulunan mühür izlerinde en belirgin imgeler korunagelmiştir: bu örneklerde kucağında çocuk olan kadın figürün kimliği, Urkeş kralı Tupkiş'in (MÖ y. 2269-2240 arası kral) karısı Kraliçe Uniktum'un adının yazılı olduğu çivi yazılı yazıt sayesinde kesin olarak belirlenebilmiştir. Bu mühürler MÖ III. binyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir, yani Akkad kralı Naram-Sin'le aynı döneme veya hemen öncesine aittir. Kucağında çocuk tutan kraliçenin bu resmi imgesi Urkeş'e hâkim olan yerel hanedanın kraliyet sembolü olarak hem kraliçenin hanedan mühründe (kralla kraliçe karşılıklı oturur, aralarında da veliaht resmedilmiştir), hem de sarayın kraliçeye ait kısmında çalışan personele ait mühürlerde kullanılmıştır.

Dolayısıyla kucağında çocuk olan kraliçe imgesi, saray gliptiğinin sembolü haline gelir ve kraliçeye en yakın olan hizmetkârlarda bu mühürlerden bulunur. Mühürler, onlara sahip olan görevlilerin sarayın kraliçeye ayrılan kısımlarına girmesine izin verir ve Urkeş'in efendilerinin hizmetkârlarına ne kadar güvendiğine tanıklık eder. Süt anne Zamena, kendisinin kucağında çocukla oturan kraliçenin karşısında resmedildiği bir hanedan mührüne sahiptir; mühür üzerindeki yazıtta mührün sahibinin adının yanı sıra kraliçeyle bağlantısını gösteren makamı da oyulmuştur. Zamena muhtemelen kraliçeyi yetiştiren süt annedir ve Urkeş kraliçesi olduğu zaman da yanından ayrılmamıştır. Kraliçenin çocuğuyla birlikte tasviri, kraliyet ailesinin öne çıkarıldığı, kralla kraliçenin çocuklarıyla tasviri yoluyla zaman içinde iktidar hanedanının devamını temin eden figüratif bir programın bir unsurudur. Bu saray mühürleri, Tell Chuera ile Tell Halawa'da bu-

lunan stellerin dindışı karşılığıdır ve Kuzey Suriye ile Yukarı Mezopotamya'daki Hurri dünyasının kültürel ve siyasi dünyasının bir parçasıdırlar.

Ebla Metinlerinde Kadının Rolü

İdeolojik içerik, Mezopotamya krallarının aynı döneme ait, askeri alandaki başarılarını yüceltmek için savaş sahnelerini kullanmayı tercih eden tasvirlerinden farklıdır, ama daha eski döneme ait (Akkad döneminden, dolayısıyla da Tell Mozan mühürlerinden önce) Ebla epigrafik belgelerinde ilginç karşılıkları bulunur.

Ebla kayıtları, Tell Mozan gliptiğindeki imgelerin figüratif açıdan ifade edeceklerinin neredeyse tamı tamına öncülüğünü yaparak, kraliçenin kralın karısı olarak kraliyet iktidarının verasetindeki rolünü vurgular.

Ebla metinlerinde Ebla krallarının eşleri olan kraliçelerin adları kayıt altına alınmıştır. İrkab-Damu'nun son karısı olan Dusigu, sarayda önemli bir rol oynadığına hiçbir şüphe olmamasına rağmen kraliçe unvanı almamıştır; ancak oğlu İşar-Damu Ebla kralı olduğu zaman o da "kralın büyük annesi" gibi prestijli bir unvan alır ve oğlunun ne kadar genç olduğu göz önüne alınırsa muhtemelen bir süre boyunca naip olur. Dusigu'nun, oğlunun tahta çıkması için kendi oğullarını tahtın tek varisi olarak öne süren cariyelerle rekabet içinde olup onları yenmeyi başardığı sanılır.

Ebla idari birimlerinin metinleri daha sonraki kuşaklarda tahtın meşru varisinin kim olduğunu açıkça belirten bir formülün kullanılmaya başlandığını gösterir. Kral İşar-Damu'nun karısı Tabur-Damu kraliçe unvanını alır ve bir metinde bu çiftin çocuklarından "kraliçenin çocukları" şeklinde söz edilir; bu nitelemenin sadece kralla kraliçenin birleşmesinden doğan çocukların "kraliçenin çocukları" sayıldığını ve iktidar hakkına sahip olduklarına işaret ettiği sanılır. Ebla kralının diğer cariyelerden doğan çocukları taht konusunda hiçbir hak iddiasında bulunamaz. Bu durum iki idari metinde öne çıkar: birinci metinde kralla kraliçenin oğlunun doğumu, adı verilmede, sadece "kraliçenin oğlu" şeklindeki nitelemeyle kayıt altına alınır; daha eski olan ikinci metinde kralın adı belli olmayan bir cariyeden olan oğlunun doğumu kayıt altına alınır ve "kraliçenin oğlu" nitelemesi kullanılmadan sadece adı verilir.

Sonuç

Tell Mozan sarayının gliptiğindeki imgeler Ebla'nın epigrafik belgelerine göre daha geç tarihliyse de, tahtın varisinin meşruiyetini belirleme sistemine atıfta bulunur gibi görünürler: kraliçenin oğlu annesinin kucağında oturur ve kraliçenin Urkeş kralı Tupkiş'in önünde duran hanedan mührü ailenin ve daha geniş anlamda şehrin iktidarının bir tür sembolü haline gelir. Kral ile kraliçe, hanedanın zaman içinde devamını temin eden siyasi sistemin köşe taşını oluştururlar.

Ebla metinlerinin formüler yapısıyla daha geç döneme ait Tell Mozan mühürleri arasında önemli benzerlikler söz konusudur: Ebla metinlerinde tahtın varisleri "kraliçenin çocukları" olarak nitelenir; Tell Mozan mühürlerinde bu ilişki imgeler yoluyla ifade edilir ve kralla kraliçenin meşru oğlu kraliçenin kucağında tasvir edilir. Ancak Uniktum, kocası Kral Tupkiş'in karşısında resmedildiği şahsi mühründe ve ona bağlı olan personelin mühürlerinde hiçbir zaman kraliçe olarak tanımlanmaz: ilk mührde "Tupkiş'in karısı" olarak tanınmıştır, diğer mührlerde ise mührlerin sahipleri herhangi bir unvanı olmadan sadece Uniktum'un çalışanları (süt annesi, aşçısı, vs.) olarak nitelenmiştir. Bu durumda Uniktum'un Urkeş kralının karısı, dolayısıyla da kraliçe kimliği (yazıtta açıkça belirtilmediyse bile), kucağında Tupkiş'le olan birleşmeden doğurduğu, dolayısıyla da tahtın meşru varisi olan çocuğu tuttuğu imge yoluyla belirlenmiş gibi görünür. Uniktum'un kraliçe olarak tanımlandığı mühür ise sadece kısmi olarak korunagelmiş olup, üzerinde kraliçenin kucağında çocuğuyla tasviri yoktur.

Tell Mozan mührleri aynı dönemde Suriye ve Mezopotamya'da üretilen gliptikten hem stil, hem de ikonografi açısından farklıdır ve Urkeş'te var olan Hurri kültürüne özgü nitelikler sergilerler. Tupkiş'in ve karısı Uniktum'un krallığının kronolojik açıdan Naram-Sin'in krallığının başlarına (veya hemen öncesine) denk geldiği (yani kızı Tar'am-Agade bir Hurri kralıyla evlenip Urkeş kraliçesi olmadan önce) göz önüne alınırsa, Uniktum'un kucağında çocuğuyla ikonografisi, yerel ikonografik stiller yoluyla Akkad İmparatorluğundan siyasi bağımsızlığı da ilan etme ve Tupkiş'in krallığının hanedan açısından devamlılığını vurgulama ihtiyacı olarak açıklanabilir.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Suriye-Filistin'de Mısır Politikası, s. 167

Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri

Davide Nadali

Mezopotamya kültüründe inşa faaliyetleri yürüten kral geleneği çok eski zamanlara dayanır. Kralın yaptırdığı eserler, dolayısıyla da inşa faaliyetleri yazıtlar yoluyla yüceltildiği gibi, kral da kendini inşa faaliyetlerinde bulunan

veya tanrılar onuruna tapınaklar ve ülkelerinin refahına yönelik kamusal eserler gibi inşa ettirdiklerini yücelten bir kral olarak tasvir ettirir.

Yüceltme Aracı Olarak Kamusal Eserler ve Anıtlar

Mezopotamya kralları bir yandan fetih faaliyetleri yürütürken, diğer yandan da başarılarının tanrıların ve kendisinden sonraki kuşakların huzurunda ölümsüzleştirilmesine imkan veren anıtlar inşa ettirir.

Mezopotamya kralları bir yanda kentsel merkezleri savunma, diğer yanda hammadde zengini yeni bölgeleri fethetme ve genişleme amaçlı askeri faaliyetlerinin yanı sıra, ülkelerinin refah düzeyini arttıracak kamusal eserler de inşa ettirirler. Mezopotamya krallarının bu alandaki faaliyetleri, hammadde zengini uzak ülkelerle şehirlerin fethi ile bu kaynakların kamusal eserlerin inşasında kullanımı arasında sıkı bağlantıların olduğunu gösterir.

Krallar ilahi irade sayesinde kral olurlar ve görevleri şehirleri yönetmek, güvenliğini, gücünü ve iyi idare edilmesini sağlamaktır: kontrolleri altındaki toprakların refahı görevlerinin temel bir yönünü teşkil eder. Kendilerinden önceki kralların inşa ettirdiği yapılarla eserlerin harap olup yıkılmamaları ve onları yaptıranların adlarının unutulmaması için sürekli olarak onarıma ihtiyacı vardır: yapıların temel çivileri ve kuruluş tuğlaları üzerine kazınan yazıtlarda sıklıkla bu faaliyetlerden söz edilir ve bu görevi yerine getirmeyecek olan geleceğin krallarına lanetler yağdırılır. Bir şehrin ve içindeki yapılarla anıtların harap olması en eski dönemlerden MÖ I. binyıldaki Yeni Assur dönemine kadar Mezopotamya'nın bütün krallarını endişelendiren bir konudur. Bir şehrin nasıl harabeye dönüştüğünü anlatan metinlerde (örneğin Akkad şehrinin yerle bir edilmesi ve lanetlenmesini konu alan manzum eserler) anıtların yıkılması, un ufak olup terk edilmiş ve unutulmuş harabelere dönüştüğü ve kralların adlarıyla yaptıkları her şeyin silindiği vurgulanır. Bundan dolayı bir kral bir yapıyı restore ettirmeye karar verdiği zaman, kendinden öncekilerin işlerini muhafaza etmeye ve yapıya eski görkemini yeniden kazandırmaya çalışır: Yeni Babil döneminde (MÖ VI-V. yüzyıllar) Babil'in yeni kralları, yapıların en eski safhalarını ortaya çıkarmak ve yüzyıllar boyunca görkemli eserler inşa ettirerek Babil'in ihtişamına katkıda bulunan kralların adlarını (temel çivileri ve kuruluş tuğlaları yoluyla) tespit etmek amacıyla çeşitli onarım ve yeniden inşa faaliyetleri yürütürler.

Sümer Kraliyet Listesi'nin krallık makamının tufandan önce gökyüzünden yeryüzüne inişinin anlatıldığı bölümünde tanrıların kraliyet iktidarının yeryüzündeki merkezini seçtikleri ve onu idare etme görevini bir hanedana emanet ettikleri anlatılır. Aynı eserin tufan sonrasına ait bölümünde krallık makamının bir şehirden diğerine geçişi tanrıların iradesiyle değil de silah yoluyla gerçekleşir: savaş, bir kralın rakibini alt etmek için başvurduğu insani unsurdur; böylelikle krallık makamını ele geçirip kendi şehrinde tesis etmeyi başarır,

sonra da sınırlarını genişletmeye çalışır. Bütün savaşlar, kralların askeri faaliyetlerinin kılavuzu olan ve başarılı olmalarını sağlayan tanrıların izniyle gerçekleşir. Krallar kendilerine iktidar asasını kazandıran ve fethettikleri şehirleri ve toprakları sayelerinde yönetmeye devam ettikleri tanrılar onuruna tapınaklar yaptırırlar.

İnşa Faaliyetleri Gerçekleştiren Kralların İmajı

Krallar inşa ettirdikleri yapılara eşlik eden yazıtlarda bu özelliklerinden dolayı kendilerini yüceltmekle kalmaz, kendilerini fiziksel olarak da böyle tasvir ettirirler: örneğin Ön Hanedanlar döneminde (MÖ III. binyıl ortaları) Lagaş'a hâkim olan hanedanın kurucusu Urnanşe (MÖ y. 2490-2465) ortası delikli, dörtgen bir levhada başının üzerinde tuğla dolu bir sepetle tasvir edilmiştir. Assurbanipal'i (MÖ 668-631 arası kral) başının üzerinde tuğla dolu bir sepetle gösteren küçük stelden de anlaşıldığı üzere, bu ikonografi MÖ I. binyılın Assurlu kralları tarafından da sürdürülür.

Bu imge, yansıttığı sembolik anlamın ötesinde, kralın fiili olarak yaptıklarına da tanıklık eder.

MÖ III. binyıl sonlarında, Yeni Sümer döneminde Lagaş kralı Gudea'dan geriye yürüttüğü inşa faaliyetlerine tanıklık eden bir dizi dolerit heykelcik kalmıştır. Heykellerin bedeni üzerine kazınmış, Sümer dilinde uzun bir yazıtta kralın özelliklerinin yanı sıra şehrin tanrısı Ningirsu için inşa ettirdiği tapınaklar sıralanmış, krallığı ile eserleri için ondan merhamet talep ettiği belirtilmiştir. Gudea'nın askeri zaferlerine dair herhangi bir övgü olmayıp yazıtlarında özellikle anıtsal tapınaklar inşa eden kral olarak faaliyetleri vurgulanır.

Gudea bir heykelde dizlerinin üzerinde bir tapınak planıyla resmedilmiştir. Yapının ölçülerini de içeren bu plan, son derece ilginç bir arkeolojik ve mimari veri teşkil eder (bu anıt bundan dolayı "Mimar Gudea"nın heykeli olarak adlandırılmıştır. Planın ait olduğu tapınakta, tanrı heykelinin yanında yer alan, inşa faaliyetleri gerçekleştiren kral imgesi, tanrılar huzurunda yürütülen kraliyet eserlerinin teşvik ve muhafaza programının bir parçası haline gelir.

Yine Yeni Sümer döneminde III. Ur hanedanının kurucusu olan Kral Ur-Nammu (MÖ y. 2112-2095 arasında kral), kendini ay tanrısı Nanna'ya adanan kutsal bir yapının ve Ur şehrinin sulama kanalının inşası için gerekli olan marangozluk aletlerini taşıyan ve kullanan bir kral olarak tasvir ettirdiği bir stel yaptırır.

Ur-Nammu'nun açıkça söylediği ve gösterdiği gibi, Mezopotamya kralarının en önemli gurur kaynaklarından ve görevlerinden biri, yeni sulama kanallarının kazılması ve eskilerin onarımıdır. Mezopotamya'nın iki büyük su yolu Fırat ile Dicle'ye dik olarak inşa edilen bu kanallar, su yolları boyunca tarak şeklinde yer alan tarlaların sulamasını kolaylaştırır: yağmurun çok seyrek olduğu bir bölgede su çok önemli bir kaynaktır ve toprakların işlenmesi için

suya erişim sağlamak, böylelikle gerilemeyi, yıkılmayı ve terk edilmeyi engellemek Mezopotamya krallarının başlıca görevlerinden biridir. Lagaş ve Umma şehirlerinin bir kuşaktan uzun bir süre boyunca dâhil olduğu ihtilaf, iki şehir arasındaki sınırı teşkil eden değerli bir kaynak olan Gu-edena kanalının kontrolünden kaynaklanmıştır.

Bilgelik tanrısı ve yeraltının tatlı sularının efendisi Enki/Ea'dan ilham alan Mezopotamya kralları tanrıların kendilerine armağan ettiği şehirleri ve toprakları inşa etme ve muhafaza etme faaliyetlerini yerine getirirler. Kralların ihmalkârlığı görkemli bir şehri zaman içinde bir yığın tuğlaya, bereketli toprakları da çöle dönüştürebilir ve kendi şanı ile halkının iyiliği için çalışanların anısını yok eder.

Bkz. Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası, s. 294; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398

Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500)

Mezopotamya'da Yolculuk Yapmak

Luigi Turri

Mezopotamya'nın büyük çeşitlilik gösteren peyzajında büyük ve küçük yerleşim merkezlerinin temel veya lüks tüketim mallarını değiş tokuş etmek ve diplomatik ilişkileri sürdürmek için daima birbiriyle iletişim kurmaya ihtiyacı olmuştur. Bu amaçla kullanılan güzergâhlar yüzyıllar boyu aşağı yukarı aynı kalmış, bu güzergâhlar üzerinde yolculuk yapma şekli ise kısmi değişimlere uğramıştır.

Mezopotamya Peyzajı

Yakındoğu, yan yana bulunan farklı peyzajlardan oluşan bir mozaik gibidir. Mezopotamya'da Dicle ile Fırat'ın oluşturduğu büyük nehir vadilerinden doğuda Zagros dağlarına ve İran yaylasına geçilir; kuzeyde Anadolu bulunur, batıda ise tek tük vahaların yer aldığı devasa ve geçilmez bir çöl vardır. Çölden steplere, sonra Orta Suriye düzlüğüne, bataklık bölgelere, oradan da dağlara, ormanlara ve Akdeniz'e açılan küçük vadilere geçilir. Yerleşimler daima insan hayatına en uygun bölgelerde yoğunlaşmış, aralarında neredeyse kimsenin yaşamadığı geniş bölgeler kalmıştır. Özellikle büyük merkezlerin yakını dışında gerçek anlamda yolların var olmadığı göz önüne alındığında, böyle bölgelerde yolculuk yapmak kolay değildir. Yolların inşası çok zaman ister ve bakımı

çok maliyetlidir. Yolcular kimsenin yaşamadığı devasa bölgelere hâkim olan eşkıyaların ve göçebe kabilelerin hedefi olurlar. Dolayısıyla sadece çok gerekli olduğu zaman yolculuk yapılır ve temelde insanı yolculuk yapmaya iten sadece iki neden vardır: ticaret ve savaş.

Ticari Yollar

İlk uzun mesafe ticaret örnekleri tarihöncesine uzanır: MÖ VI. binyıldan itibaren Suriye ve Mezopotamya'da, Orta Anadolu'daki Çatalhöyük'ten ve Van Gölünden gelen obsidiyen kullanılır. Değerli eşyaların yapımında kullanılan sert taşlar, deniz kabukları ve metaller de uzaklardan gelir. Hepsi fazla yer kaplamayan, oldukça hafif maddeler olup, bazı mevsimlerde kimsenin yaşamadığı ama maden açısından zengin bölgelerden geçen ve bu metalleri topraktan çıkarıp Mezopotamya halklarına başka mallar karşılığında veren göçebe çobanlar tarafından yürüyerek taşınır.

MÖ III. binyılın ilk yüzyıllarında şehirlerin büyümesi ve iktidarın merkezileşmesiyle Mezopotamya'nın saraylarının ve tapınaklarının adına çalışan uzmanlık sahibi görevliler yerel ürünlerle uzak ülkelerden gelen metalleri ve başka ürünleri takas ederler. MÖ 1900'lerden itibaren İran'dan gümüş, Anadolu'dan altın karşılığında kumaş ve kalay veren Assur tüccarlarının kullandıkları gibi büyük ticaret ağları ortaya çıkar. Kârın bazen yüzde yüzü bulmasıyla ticaret o kadar verimlidir ki, Anadolu'da *karum* adı altında en azından yirmi Assur ticaret "koloni"si kurulur.

Tüccarlar mallarını taşımak için yük eşeklerinden yararlanırlar; en büyük *karum* olan Kaneş'te keşfedilen binlerce tablet, taşınan mallar, değerleri ve yolculuk giderleri konusunda ayrıntılı açıklamalar içerir. Her tüccarın her yıl on kadar eşekle Assur'dan yola çıktığını ve bir araya gelerek 300 hayvana kadar ulaşan konvoylar oluşturduğunu biliyoruz. Büyük gruplar oluşturmak, eşkıyaların veya yabani hayvanların saldırılarından korunmak için en iyi yöntemdir. Her eşek genelde yanlarda kalay içeren iki çuval taşır, eyerin üzerine de kumaş yükü yerleştirilir; eşeklerin taşıdığı toplam yük 90 kilogram civarındadır. Her gün ortalama 25 km yol kat edilir ve Assur'dan malların ve eşeklerin bir kısmının satıldığı Kaneş'e yol elli gün civarında sürer. Yedi veya sekiz şekel kalay karşılığında bir şekel gümüş elde edildiğinden dönüş yükü çok daha hafiftir ve onu taşımak için daha az sayıda hayvana ihtiyaç vardır.

Metinler bilgi açısından çok zenginse de, izlenen güzergâhlar konusunda çok ayrıntı içermezler, ancak nehir geçitlerine ve dağlardaki geçitlere neredeyse zorunlu olarak bazı bölümler ayrılır; buna göre Assur tüccarlarının izlediği güzergâhlar muhtemelen sonraki yüzyıllarda askeri seferlerin veya gezginlerin aynı bölgelerde izlediği güzergâhlardan çok farklı değildir. Krallıklar arasındaki yazışmaları taşıyan haberciler de tüccarlar gibi uzun mesafeleri yürüyerek kat ederler, MÖ 1400'e doğru ise atlardan yararlanmaya başlarlar; atların kullanımı

hızla yayılır ve kısa süre içinde savaşta ve sürek avlarında da onlardan yararlanmaya başlanır; atların kullanımına dair örnekler içeren Assur alçak kabartmaları MÖ XI. yüzyıldan itibaren develerin de kullanılmaya başlandığını gösterir.

Nehirlerde Kullanılan Ulaşım Araçları

Yolculuk yapmanın tek yolu yürümek veya hayvan sırtında gitmek değildir. Mezopotamya'da uzun mesafeler için en rahat ulaşım yolu nehirlerdir: Dicle ve Fırat ile sayısız kolları ve sulama kanalları ağır yüklerin kara yollarına göre daha ekonomik ve hızlı şekilde taşınmasına izin verir. Tapınak ve sarayların inşasında kullanılan taş bloklar veya değerli keresteler sadece eşeklerle taşınamazdı, onun için bütün büyük şehirlerin içinde veya en azından yakınlarında liman vardır.

Farklı türlerde tekneler söz konusudur. Askerlerin teçhizatının en küçük ve en basit temel unsuru, şişirildiği zaman bir kişinin bir suyolunu geçmesine izin veren bir hayvan derisidir. Birkaç deri, hatta onlarcası bir araya getirilip bağlandığında *kalakku* adı verilen tahta bir sal oluşturulur. Ayrıca bu yöntemle bir hayvan derisinin patlaması veya kaybolması durumunda bu araç tehlikeye atılmamış olunur. Erdu'da bulunan ve MÖ V. binyıl sonlarına tarihlenen kilden bir makette görülen *quppa* adlı ikinci tekne türü, kamışlardan yapılmış, daire şeklinde büyük bir sepetin derilerle veya ziftle su geçirmez kılınmasıyla elde edilir. Mezopotamya'nın kırsal bölgelerinde burada tasvir edilenlere benzer, sırasıyla *kelek* ve *quffa* olarak bilinen teknelerin hâlâ kullanılmaya devam ediliyor olması ilginçtir. Günümüzdekilere benzeyen ve itilerek veya kürekle hareket ettirilen kanoların mühür üzerinde pek çok tasviri vardır. Ur kraliyet mezarında gümüşten minyatür bir kanonun yanı sıra, üzerinde bir zamanlar teknelerin içini kaplayan kamışların izleri görülebilen zift parçaları da bulunmuştur.

En ağır ve yer kaplayan malları taşımak için büyük mavnalar kullanılır; mavnalar gidecekleri yere ulaştıklarında parçalara ayrılırlar ve bunları oluşturan ahşap malzeme Mezopotamya'da pahalı bir mal olduğundan satılır ve yapıların inşasında kullanılır. Tasvir edilen bütün tekne türlerinin tabanı, mavnalarınki gibi düzdür; bu özellik bataklık alanlarda veya kanalların yan kollarında kullanılmalarına da izin verir.

Nehir yoluyla ulaşım risklerden yoksun değildir. Akıntının ve aynı yönde esen rüzgârların yardımıyla nehirlerin ağızlarına doğru ulaşım kolaydır, ters yönde ulaşım ise dört katı zaman alır ve tekneleri kıyıdan çekerek götürmek gerekir. Ayrıca nehirlerde ulaşım her zaman mümkün de değildir: en uygun dönem ilkbahardır, yılın geri kalan kısmında ise, yazın sığlıklardan, kışınsa çok güçlü akıntılardan dolayı, tekneler parçalanma riskiyle karşı karşıya kalır.

En büyük tekneler iskeletsiz olarak inşa edilir: omurganın birinci ve ikinci tahtasına bir dizi zıvana açılır, sonra da bunlar kazıklarla sabitlenmiş zıvana dilleriyle birleştirilerek tabana kadar ulaşılır ve aynı işlem diğer kenarda da tek-

rarlanır. Her halükârda Mezopotamya halklarının denize fazla açılmadıkları, olsa olsa küçük kabotajla yetinmiş olmaları muhtemeldir. Dilmun (Bahreyn), Magan (Umman) veya Meluhha (İndus Vadisi olabilir) gibi uzak ülkelerle ticari takaslar bu ülkelerden gelen tekneler sayesinde gerçekleşir; Basra Körfezinden Dicle ile Fırat'ın ağızlarına ulaşan bu gemilerden indirilen mallar yerel teknelere yüklenir.

Kara Yollarında Ulaşım Araçları

Su yollarının bolluğuna rağmen, her yere nehir yoluyla ulaşmak mümkün değildir ve çoğu kez kara yoluyla ulaşım sağlamak gerekir. Bilinen ilk kara yolu aracı, varlığı MÖ IV. binyıldan itibaren belgelenmiş olan kızaktır. Sonradan ortaya çıkacak olan arabalar gibi kızaklar da dayanıksız bir malzeme olan ahşaptan yapılırdı, dolayısıyla varlıklarına dair doğrudan kanıtların sayısı çok azdır, ama zanaatkârlarla sanatçıların eserlerinde yaptıkları betimlemeler sayesinde bu araçlardan haberdarız. İlk örneklerden biri, MÖ IV. binyılın sonlarına tarihlenen, Uruk'ta bulunmuş taş bir levhadır ve üzerinde büyükbaş bir hayvan tarafından çekilen, ucu kalkık bir kızak resmedilmiştir. Aracın arka tarafında yer alan küçük bir yapı içerisinde bir kral veya bir tanrı oturur, kızağın yan tarafında yürüyen çıplak bir figür de bir elinde dizginleri, diğer elinde bir sopa veya kırbaç tutar.Aynı döneme ait Uruk tabletlerinde de benzer bir kızağın tasvir edildiği logogramlar yer alır; bazılarının altında bu aracın daha zorlu yollarda ilerlemesini kolaylaştırmak amacıyla tekerlek veya kütük olabilecek iki daire çizilmiştir. Böyle bir yöntem kütüklerin sürekli olarak yer değiştirilmesini ve kısa yolculuklar için bile kayda değer enerji ve zaman harcanmasını gerektirir.

İki veya üç tahta parçasının birleştirilmesiyle elde edilen dolu tekerlek, Ur mezarlarında bulunan objeler üzerindeki tasvirlerinden de görüldüğü üzere MÖ 3000 civarında yaygın olarak kullanılır. İki yüzü lapis lazuli, deniz kabukları ve ziftten kakma olarak yapılmış ahşap bir sandık olan ünlü *Ur Sancağı* üzerinde, her biri üç kuşak halinde bölünmüş iki geçit töreni tasvir edilmiştir. "Barış tarafı" olarak bilinen bir yüzünde Ur sakinleri, hayvanlardan ve çeşitli nesnelerden oluşan ganimetleri taşıyarak krala doğru ilerler; "savaş tarafı" olarak bilinen diğer yüzünde ise düşmana galip gelen Ur orduları tasvir edilmiştir. Burada resmedilen beş arabanın hepsinde de iki yarım dairenin birleştirilmesiyle oluşturulmuş dört tekerlek vardır ve her arabayı dörder tane ufak tefek yaban eşeği çeker. Arabalardan birinde arka tekerlekler öndekilere göre bariz olarak daha büyüktür ve takılı oldukları platformun üzerinde arkası açık, ön tarafı yüksek bir parapetle korunan bir bölme yer alır. Kireçtaşından yapılmış, süsleme amaçlı bir levhanın bir parçası üzerinde farklı bir araba resmedilmiştir. Dört yaban eşeğinin çektiği arabanın sadece iki tekerleği vardır; tekerlekler merkezde eşkenar dörtgen şeklinde bir parça, yanlarda da iki yarım ay olmak üzere üç parçadan oluşurlar. Arabanın üzerinde sürücü bölmesi yerine leopar

derisiyle kaplı bir tür oturak yer alır ve sancakta aracın tabanına takılı eğik bir direğe bağlı olan hayvanların boyunduruğu burada eğimli bir bastona bağlıdır. Her iki araba türü savaş ortamı ve saray törenleriyle bağlantılıdır ve sadece insan taşımaya uygun görünür.

Yine Ur kraliyet mezarında olağanüstü bir şekilde iki gerçek arabanın da izlerine rastlanmıştır. Ahşap dayanıksız bir malzeme olduğundan korunagelmemiştir, ama kazı gerçekleştirildiği anda toprak üzerinde kalan izlerinden arabaların yapısı apaçık bir şekilde görülebilmiştir. Arabalardan birinin çapı bir metre, birbirinin aynı dört tekerleği vardır, diğerinin iki tekerleğinin çapı 60, diğer ikisinin de 80 santimetredir. Her iki araba öküzlerle çekilir; öküzlerin iskeletleri arabalara takılı olarak, yanlarında seyislerin iskeletleriyle bulunmuştur.

Bilinen tek kızak örneği de kraliyet nekropolünde ortaya çıkarılmıştır. Kraliçe Puabi'nin mezar eşyalarının bir parçası olan kızak değerli kakmalarla ve altından aslan ve boğa protomlarıyla süslenmiştir, gümüş yular üzerinde de ince bir şekilde işlenmiş bir eşek tasvir edilmiştir. Burada da bakırdan boyunduruklarıyla beraber iki eşek iskeleti bulunmuştur.

MÖ III. binyılın sonlarına tarihlendirilen küçük, kilden maketler farklı bir araba modeline tanıklık eder. İki veya dört tekerlekli bu maketlerde bir platform üzerine sürücü bölmesi monte edilmiş, ön tarafında muhtemelen onu çekecek olan hayvanların bağlandığı bir veya iki çıkıntı olan bir araç tasvir edilmiştir. Sürücü bölmesinin üzeri, yanları tamamıyla örten ve genelde arka tarafı da kapatan ters U şeklinde bir çatıyla kaplıdır. Çatının üzerine çizilmiş olan çizgiler, gerçek arabaların çatısının örülü hasırdan yapıldığını düşündürür. Bu maketlerin tekerlekleri genelde korunagelmemiştir, ama farklı yerlerde birçok örneği bulunmuştur ve daima dolu tekerlekler oldukları bilinir. Daha önce tasvir edilen maketlerin tersine, bu araba mal taşımaya da uygundur, ama bu tür arabaları yapmak için gerekli olan ahşap malzeme son derece maliyetlidir ve yolların taş döşeli olmaması kullanımlarını elverişli kılmaz, dolayısıyla böyle arabalar, iki öküz tarafından çekildiğinde altı veya yedi eşek kadar çok yük taşıyabilmesine rağmen, sadece kısa güzergâhlar için kullanılırlar. Nehir yoluyla ulaşımın mümkün olmadığı yerlerde engebeli veya bataklık zeminde arabalardan daha uygun olan kızaklar kullanılır.

Bir çemberden ve iki ila sekiz arası, çift sayıda çıtalardan oluşan daha hafif tekerleklere geçiş MÖ II. binyılda olur. Yapının hafiflemiş olması geleneksel yük hayvanlarının yerine o kadar güçlü olmayan ama çok daha hızlı olan atların kullanılmasına izin verir. Atlar tarafından çekilen, parmaklı tekerlekli araçların en eski örneklerinden biri, Ugarit'te bulunan ve MÖ XIV. yüzyıla tarihlenen, üzerinde bir boğa avının resmedildiği altın bir tabak üzerinde yer alır. Dört parmaklı iki tekerlek aracın kısa tabanının arka tarafında bulunur ve aracın etrafı, üzerinde iki kişinin yan yana durmasına izin verecek şekilde bir parmaklıkla çevrilidir. II. Assurnasirpal'in Nemrut'taki sarayında bulunan ve MÖ IX. yüzyıla

tarihlenen bir taş kabartma üzerindeki aslan avında kullanılan araba da aynı özelliklere sahiptir, ama at sayısı üçe çıkar, tekerleklerdeki çıta sayısı da altıya yükselir. Assurbanipal'in MÖ VII. yüzyıla ait bir Ninova kabartmasında esirleri teftiş etmek için bindiği araba daha büyüktür ama yapısı açısından şu ana kadar incelenenlerle genel anlamda aynıdır. Sekiz parmaklı büyük tekerleğin çevresinde muhtemelen metalden, direncini arttırma amaçlı, dalgalı bir çember bulunur. Tekerleklerin hafifletilmiş olmasına rağmen, araba kullanımı yine de av, savaş veya geçit törenleri gibi kraliyete özgü faaliyetlerle sınırlı kalır.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı, s. 122; Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar, s. 135; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323

Mari Sarayı

Luigi Turri

III. binyıldan itibaren kraliyet sarayları Yakındoğu'nun büyük şehirlerinde tapınakların yerini alıp şehrin ekonomik ve siyasi hayatının odak noktası haline gelirler. Kerpiçten inşa edilen saraylar yüzlerce metre karelik alan kaplarlar. Bu sarayların en ünlüsü ve en iyi bilineni, ihtişamı o dönemde yaşayanları hayran bırakan Mari sarayıdır.

Saray

Yüzyıllar boyu süren bir refah döneminden sonra Mari Krallığı MÖ XVIII. yüzyıl ortalarında Babil kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750) tarafından yenilgiye uğratılır, sarayı yağmalanır ve yakılır. Arkeoloji alanında sıklıkla olduğu üzere, bu korkunç olay binlerce yıl sonra Modern Çağ araştırmacıları için büyük bir şans anlamına gelir ve Mari sarayı Mezopotamya saray mimarisinin en iyi bilinen örneği haline gelir. Yangın sırasında duvarların üst kısmı çökerek yapının alt kısmını kaplamış ve zaman içinde hava koşullarına karşı koruma sağlamış, yapıyı yok oluş anındaki haliyle muhafaza etmiştir.

Yakındoğu'daki yapıların büyük kısmı gibi, Mari sarayı da, güneşte kururlarken çatlamalarını engelleyen doğal bir bileşim olan kil ve samandan yapılmış kerpiçle inşa edilmiştir. Duvarları kaplayan sıva da aynı malzemeden yapılmıştır, zeminin büyük kısmı topraktır, çatılar da ahşap kalaslarla sazlardan oluşur. Bu bölgenin tamamında kile göre daha ender bulunan taş kullanımı, duvarların temelleriyle veya sütunların kaidesi gibi yapısal unsurlarla sınırlıdır.

Son kral Zimri-Lim döneminde (MÖ 1775-1761) Mari sarayı artık eskimiştir, çünkü inşasına en azından XXII. yüzyılda, III. Ur hanedanı döneminde, şehir askeri valiler olan şakkanakku'ların yönetiminde olduğu zaman başlandığı sanılır. Zaman içinde giderek büyüyen ve değişime uğrayan yapı o kadar ün salar ki, Mari'den 500 km uzaklıktaki zengin kıyı şehri Ugarit'in kralı bile sarayı görme arzusunu ifade eder.

Saray dışarıdan oldukça kompakt duruyor olmalıydı, çünkü çatılar düz ve teras şeklindeydi ve kalın çevre duvarlarının üzerinde iç mekânları aydınlatacak sadece birkaç açıklık vardı. Birçok yerde var olan ikinci kat yangın sırasında çökmüş, ama varlığı sarayın bazı kısımlarında keşfedilen merdivenlerin varlığından anlaşılmış. Zemin katının 260'tan fazla odası yaklaşık iki buçuk hektarlık bir alanı kaplar; dörtgen biçimli olan sarayın güneyinde asimetrik bir çıkıntı vardır. Sarayın iç yapısı, genelde merkezi bir avlu çevresinde yer alan, kendi aralarında farklılık gösteren bir dizi bölümden oluşur.

Sarayın sadece iki girişi vardı ve her ikisi de kuzey tarafındaydı: ana girişten temsiliyet mekânlarına gidilir, doğu köşesinde bulunan ikinci girişten yapının yan tarafı boyunca uzanan bir koridor yoluyla doğrudan arka tarafa ulaşılırdı.

Ziyaretçiler ana girişin iki kapısından geçtikten sonra sarayın en büyük mekânı (32x48 m) olan Büyük Avluya (bkz. haritada 131) ulaşabilmek için iki avludan geçip birkaç defa yön değiştirmek zorundadır. Büyük Avlunun karşı tarafında yer alan yarım daire şeklinde bir merdivenden ve geniş bir kapıdan sarayın kutsal mekânına (132) ulaşılır. Bu mekânda, etrafı eski resimlerle çevrili olarak tanrıça İştar'ın bir heykeli yer alıyor olmalıydı. Bu salonun yan tarafında sarayın yüzyıllar boyunca planı değişmediği söylenen tapınağının girişi bulunur; bu bölgenin ikinci katındaysa kraliyet ikametgâhı yer alırdı.

Büyük Avlunun batısında bulunan asıl tören ve temsiliyet merkezine uzun, dönemeçli bir koridordan ulaşılır. Bu karanlık koridordan Mezopotamya'nın gözleri kamaştıran ışığıyla aydınlanan Palmiyeler Avlusuna (106) geçiş ziyaretçilerde hayranlık ve huşu uyandırıyor olmalıydı. Bu dörtgen avlu harika resimlerle süslenmişti ve ortasında ahşap bir kaide üzerine bronz ve gümüşten yapılmış bir palmiye yükselirdi. Avlunun yan tarafında büyük bir devlet arşivi (115), girişinin karşısındaki kemerin altındaysa büyük bir kapı bulunurdu. Buradan, bitişikteki uzun salonun ortasında (64), kireçtaşından yüksek bir kaidenin üzerinde bulunan taht görünürmüş. Mezopotamya mimarisinin karakteristik bir modeli doğrultusunda avlunun ve ilk odanın ardında uzun bir

salon bulunur (65). Buradaki ikinci taht salonun kısa kenarında, bir baldakenin altında yer alırdı; karşıki duvarda salonun zeminine göre epey yukarıda olan küçük bir niş (66) açılır. Buraya ulaşan merdivenin en tepesinde bulunan üç heykel kaidesinden biri kazı anında hâlâ yerindeydi. Kapının iki yanındaki duvarları süsleyen kabartmalardan geriye bir tanrıça ile içinden su fışkıran bir kabın tasvir edildiği bir parça kalmıştır. Bu küçük mekânın karşısındaki zemin zift kaplıydı ve suların akmasını sağlayan küçük kanallarla kaplıydı. Bu iki salonun kutsal bir anlamının olduğu suyun kullanımını gerektiren ritüellerin burada yer aldığı bellidir.

Taht Salonundan Şölen Salonuna (1) geçilir; tuğladan banklar içeren bu salonun bağlantılı olduğu, güneyinde kalan mutfaklar, büyük yuvarlak bir fırının bulunduğu bir avlunun (70) etrafında yer alırlar; bu fırında, bu bölgede bulunan çeşitli biçimlerde kilden kalıplar içerisinde ekmek pişirilirdi. Mutfakların güneyinde, uzun bir koridorun iki yanında bulunan çeşitli odalarda hizmetkârların lojmanları bulunurdu, kuzeyde ise sarayın idari bölümü ve ikinci bir konut kısmı yer alırdı.

Resimler

Yağmalamalar sonucunda bir zamanlar bu odaları dolduran değerli objelerin çok azı geriye kalmıştır ve birçok heykel ganimet olarak Babil'e götürülmüş, binlerce yıl sonra orada bulunmuştur. Sarayın görkemine tanıklık eden metinler muhtemelen Babil kralı tarafından yeterince ilginç bulunmayıp yerinde bırakılmıştır.

Hammurabi'nin ganimet olarak alıp götüremediği bir başka şey, aradan geçen yüzyıllara rağmen günümüze ulaşmış olan resimlerdir. Duvar resimleri bu dönemde çok yaygın olmalıydı, ancak çok azı korunagelmiştir, çünkü üzerinde yer aldıkları kerpiçten duvarlar düzenli olarak tadilat görmediği takdirde rüzgârın ve yağmurun etkisiyle kısa sürede aşınır.

Günümüzde Louvre Müzesinde bulunan Mari resimlerinin önemi hem şehrin kült ve tören dünyasının tablosunu sunmalarında, hem de o dönemde resim sanatında kullanılan tekniği ve stili belgelemelerinde yatar. Kuru sıva üzerine boyanan figürler, kalın siyah bir kontürle çizilmiştir; çeşitli maddelerin albümin veya kazein gibi doğal bir zamkla karıştırılmasından elde edilen renklerin arasındaysa kırmızı (demir oksit), toprak boya (toprak), lacivert (bakır oksit), siyah (zift), beyaz (alçıtaşı) ve gri bulunur.

İştar Tapınağı

Saraya girişte ilk görülen ve muhtemelen saray inşa edildiği zaman yapılmış olup en eski tarihli olan resimler, İştar Tapınağının batı duvarında, yüksekliği toplam üç metreyi aşan, farklı boyutlarda en az beş kuşak üzerinde yer alırdı. En alt kuşakta sıra sıra balıkçılar, daha yukarıdaki orta kuşakta üzerinde uzun

bir giysi ve omuzlarının ardında bir değnek ve bir balta ile tanrıça İştar resmedilmiştir. Ona hizmet eden iki tanrıçadan biri ona bir kadeh uzatır. Üçüncü bir tanrıça, geriye sadece uzun giysisinin alt kısmı kalmış olan bir figürün karşısında dimdik durur. Onları güreşen iki kişi ile elinde balta olan üçüncü bir kişi izler. İki uçta bakışlarını simetrik bir şekilde dışarıya çevirmiş, kanatlı iki sfenks vardır. Bu sahnenin ilk kısmı birçok mührün de üzerinde görülebilecek, yaygın olarak işlenen bir temadır; sahnenin geri kalan kısmıyla ne ilgisi olduğu anlaşılamayan güreşçiler ise özgün bir ilave teşkil eder. Farklı sahnelerin yan yana bulunması MÖ XXII. yüzyıl için bir yeniliktir, ama Assur tarihi kabartmalarının sıradan bir unsuru haline gelecektir.

Alt kuşakta kral, kimliği hilal şeklindeki tacı sayesinde anlaşılan ay tanrısı Sin'in karşısında tasvir edilmiştir. Kralın başında takke şeklinde bir başlık, üzerinde de tanrıça İştar'ınkiyle aynı olan kat kat bir giysi vardır ve kraliyet giysileri içindeki tanrı onuruna toprağa şarap döker. Tanrı, ayaklarının altındaki kaideyi de oluşturan dağları temsil eden pullarla kaplı bir tahtta oturur. Bu sahneye eliyle kutsama işareti yapan bir tanrıça ile üzerinde kısa bir giysi olan ve elinde ritüellerde kullanılan *aryballos*'u tutan bir kişi tanık olur. Arkalarında asılı duran ikinci bir *aryballos*'tan sular dökülür. Bu sahnenin solunda dağların üzerinde dimdik duran bir boğa, sağındaysa yıldızlarla kaplı gökyüzünden ortaya çıkan rahatsız edici bir iblis figürü vardır. Burada insanlarla tanrılar arasında aracılık yapan ve bunun sonucunda ülkeye, yaşam suyunun simgelediği bereketi getiren kralı yüceltme amacı apaçık olarak görülür.

Zimri-Lim'in Tahta Çıkışı

Büyük kısmı resimlerle süslü olan Palmiye Avlusunda bulunan, yukarıdakilere göre daha yeni tarihli olan resim fragmanları, karakterlerin iki kuşak üzerinde yer aldığı, onlara liderlik eden kralın boyunun diğerlerine göre iki katı olduğu bir zafer, bir de geçit töreni sahnesine aittir.

Taht Salonuna açılan kapının yan tarafında yer alan ve çok iyi korunmuş olan karmaşık kompozisyon Zimri-Lim'in Tahta Çıkışı olarak bilinir. Resim, çevresindeki boyalı saçaklı kenarlardan dolayı büyük bir duvar halısı gibi durur. Ortasında, çokrenkli şeritlerden oluşan bir çerçevenin içerisindeki karede, iki bölümden oluşan bir sahne yer alır. Üst yarıda, göz hizasında, tanrıça İştar omuzlarının ardında silahlarla, bir ayağı çökmüş bir aslanın üzerinde, gövdesi cepheden, uzuvları ve yüzü profilden, krala dönük olarak, ona yönetimin simgeleri olan daire ile bastonu sunarken resmedilmiştir. İştar'la kralın ardında dua etmek için kollarını havaya kaldırmış iki tanrıça, sağ taraftaki köşede ise bir tanrı yer alır. Onların altındaki sahnede ise üzerlerinde uzun, dalgalı giysiler olan iki tanrıça simetrik olarak profilden resmedilmiştir; ikisi de içlerinden balıkların yüzdüğü dört su akıntısının çıktığı birer kap tutar. Akıntılardan biri tanrıçaları aşıp arkalarından aşağı akar, iki tanesi doğrudan toprağa iner, dör-

düncüsü de toprağa inmeden önce ikiyi ayrılıp karşısındaki tanrıçanın sularına karışır ve bu kompozisyonun ortasında bir çerçeve oluşturur. Tapınaktaki resimde görülen, tanrının iktidar bahşettiği kral ve gür bir şekilde akan hayat kaynağı su gibi semboller burada da yer alır. Bu kompozisyonu tamamlayan, yan taraflarda, biraz daha yukarıda bulunan iki simetrik panonun her birinde, dış kenara yakın yerde, başında dört çift boynuzlu bir başlık olan ve dua eden birer tanrıça resmedilmiştir. Her tanrıçanın önünde çok ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiş birer palmiyeye, bol miktarda yetişen ve refahı simgeleyen hurmaları toplamak için ikişer adam tırmanır. Palmiye ile yaprakları lotusu andıran ikinci bir ağaç arasında üç mitolojik hayvan vardır: bir sfenks, ağaca dokunan, pervane şeklinde tuhaf bir kuyruğa sahip bir kanatlı grifon ve bir ayağıyla bir dağa dokunan bir boğa. Bu tasvirin gerçekçiliği anlatımsal değildir; kralın Assur hâkimiyetinden sonra iktidarı yeniden ele geçirmesine atıfta bulunuyor olabilirse de öne çıkan sembolik değeridir. Her şey kralı ve onun aracılığıyla şehre bereket ve bolluk bahşeden tanrıları yüceltmeyi amaçlar: bu resimler kraliyet sanatından çok dini sanatı temsil eder. Bu resimlerde tasvir edilene benzer bir ritüel şehirde, zemini kısmen ziftli uzun salonda gerçekten yer alıyor olabilirdi. Sarayda kalan az sayıdaki heykellerden birinin boynuzlu başı Palmiye Avlusunda bulunmuştur, bedeni ise Taht Salonundaydı. Bu heykel karnına dayalı bir şekilde bir kap tutan bir tanrıçayı temsil eder. Heykelin tabanından başlayan ve kaba kadar ulaşan bir kanal vazodan gerçekten suyun fışkırmasını sağlar. Tanrıçanın giysisinin, üzerinde balıkların da yontulduğu dalgaları, vazodan çıkan suyun akışını çağrıştırır.

Bkz. İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385

Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar

Luigi Turri

Hammurabi Yasaları steli, kolektif bilinçaltında Mezopotamya kültürünü en iyi yansıtan objelerden biridir. XX. yüzyılın başlarında keşfedildiğinde Rahip Jean-Vincent Scheil bulunan başka hiçbir belgenin ahlaki önem ve genel içerik

açısından bundan daha değerli olamayacağını, bu stelin hem Doğu halklarının tarihinin, hem de evrensel tarihin anıtı olduğunu ilan eder.

Babilli Hammurabi

Hammurabi (MÖ 1792-1750) Babil tahtına çıktığında Mezopotamya güneyde Larsa, kuzeyde de Assur'un öne çıktığı çeşitli krallıklar arasında bölünmüştür. Başlangıçtan itibaren kralın başlıca amacı "ülkede adaleti yeniden tesis etmek"tir ve bu yaklaşımı otuzuncu yönetim yılından sonra elde ettiği büyük zaferler ve imparatorluğun ortaya çıkışı sonrasında bile değişmez. Hammurabi diğer krallar gibi kendisine bir tanrı gibi davranılmasını istemez, o kendini halkının "çobanı" ilan eder ve yenilgiye uğrattığı ulusların geleneklerine saygılı davranıp onlara Babil kültürünü dayatmaz.

Hammurabi'nin en ünlü anıtı olan ve üzerinde başlıca Babil tanrısı Marduk yerine tanrı Şamaş'ın tasvir edildiği yasalar steli, onun bu yaklaşımına tanıklık eder. Bu anıtın ilk olarak Sippar'da Şamaş'ın tapınağının önüne dikilmiş olması mümkündür, ama konumu kesin değildir, çünkü Elam kralı Şutruk-Nahhunte (MÖ y. 1185-1155 arası kral) MÖ XII. yüzyılda Babil'i fethettiği zaman bu stel, Sippar ve Eşnunna kökenli başka birçok anıtla birlikte Susa'ya götürülür. Burada anıt yüzyıllar boyu incelenip kopyaları yapılmaya devam edilir; Assur kralı Assurbanipal (MÖ 668-631 arası kral) MÖ VII. yüzyılda Elam başkentinin akropolünü yerle bir ettiği zaman muhtemelen Babil anıtının devrilip kırılmasına neden olur ve anıt 1901-1902 arasında gerçekleşecek olan keşfine kadar şehrin kalıntılarının altında yatar.

Stel ve İkonografisi

2,25 metre yüksekliğindeki, titizlikle parlatılmış, siyah dioritten yekpare anıt, uzun bir mil taşı biçimindedir ve işlendiği taş blokun pürüzleri hâlâ belirgindir. Neredeyse silindirik olan anıtın alt tarafına yasaların metni oyulmuştur. Stel yukarı çıkıldıkça yuvarlaklaşır, tepesi yarım ay şeklindedir ve ön üst kısmı, kabartma bir sahneye yer vermek için kesilmiştir.

Bu sahnede Hammurabi, bir Mezopotamya tapınağının karakteristik ön cephesini temsil eden bir oturak üzerinde oturan, uzun bir sakal ve kat kat bir giysiyle resmedilmiş olan güneş ve adalet tanrısı Şamaş'ın huzurunda tasvir edilmiştir. Şamaş'ın ilahi özellikleri apaçıktır: başında sıra dışı bir şekilde profilden resmedilmiş, dört çift boynuz içeren klasik taç vardır; omuzlarından yayılan iki ışın demeti gölgeleri dağıtıp adaletin ışığını getirecektir; ayaklarının altında, güneşin her gün doğduğu doğudaki dağları temsil eden pullarla kaplı bir kaide vardır. Tanrı krala iktidarın ve adaletin araçları olan bir çubuk ve bir halka vererek makamını ve yasalarını meşru kılar; heykeltraş bu araçları kompozisyonun tam ortasına konumlandırarak sembolik önemlerini büyük bir ustalıkla vurgular.

Çubukla halka veya kazıkla ip, yapıların inşasında kullanılan ölçüm aletleridir ve tapınakların temel atma törenlerinde onları kullanan "inşa faaliyetleri yürüten kral"ın simgesi haline gelirler. Hammurabi'den önce, III. Ur hanedanının kurucusu Ur-Nammu'nun (MÖ 2112-2095 arası kral) steli üzerinde de yer alırlar. Kireçtaşından yapılmış, üç metre boyundaki bu anıt, pek iyi korunagelmemiştir, ama beş kuşağa bölünmüş olan alçak kabartma tasvirlerin Ur'da tapınağın ve Sin zigguratının inşa edilişini yücelttiği bellidir. En iyi muhafaza edilmiş sahnelerden birinde ay tanrısı Sin, bir sunağa şarap dökme ritüelini yerine getiren krala bu aletleri sunarken resmedilmiştir.

Aynı semboller, İsin kralı Lipit-İştar'a (MÖ 1934-1926 arası kral) atfedilebilecek bir başka kireçtaşından stelin de üzerinde, Şamaş'ın ellerinde tasvir edilmiştir. Ur-Nammu da, Lipit-İştar da, Hammurabi de, yazılı yasalar bırakmış olmakla ünlüdür ve halka ile çubuk, tanrıların onlara adaleti ölçmeleri ve yetkilerin kötüye kullanılmasını engellemeleri için verdikleri aletlerdir.

Hammurabi kendi stelinin üzerinde Şamaş'tan biraz daha küçük boyda tasvir edilmiştir, üzerinde sağ omzunu açıkta bırakan, dikey kıvrımlı uzun bir giysi vardır, sakalı gürdür ve başında Ur ve Babil krallarına özgü başlık vardır. Tanrının karşısında dimdik duran kral, tanrıyı dinlediğini ve ona boyun eğdiğini göstermek için sağ kolunu biraz kaldırmıştır. Sağ bileğinde Şamaş'ınki gibi bir bilezik, boynunda da iki kolye bulunur. Bu kolyelerden biri, bin yılı aşkın bir süre sonra Assur kralı Esarhaddon'un söz etmeye devam ettiği, lapis lazuli, mavi kalsedon ve akikten yapılmış olan "Hammurabi'nin tılsımı" olabilir. Değerli taşlardan yapılan ve koruma sağladığına inanılan bu tür büyülü tılsımlardan yazılı kaynaklarda sıklıkla söz edilir ve kralın da resmi törenlerle dini ritüeller sırasında bir tane takmış olması muhtemeldir.

Yukarıda tarif edilen ikonografik özellikler Mezopotamya sanatında uzun bir gelenek oluşturur. Şamaş'ın uzun, kat kat giysisi ve daima cepheden tasvir edilen boynuzlu tacı, tanrılara özgüdür ve hem sözü edilen diğer iki stelde, hem de o döneme ait birçok mühürde görülebilir. Takke şeklindeki başlığı Hammurabi'den yüzyıllar önce, Yeni Sümer plastik sanatının ne kadar yüksek bir düzeye ulaştığının en iyi örneklerinden olan, Girsu'da bulunmuş dioritten bir başta da görüldüğü üzere, Lagaş kralı Gudea da takardı. Hammurabi'nin kollarının pozu da Amorilerin en önemli tanrısı Amurru'ya "Hammurabi'nin hayatı için" adanan, dua eden Larsalı olarak bilinen, kısmen altın kaplı bakır heykelcikte tekrarlanmıştır.

Yasalar

Yasaların metni, Şamaş'ın kabartmasının altından başlayıp kralın figürüne doğru devam eden, farklı kuşaklar üzerinde birbirini izleyen ve stelin yüzeyinin neredeyse tamamını kaplayan neredeyse 4000 dikey sütundan ibarettir. Metin üç ana bölümden oluşur. Uzun bir önsöz niteliğindeki birinci bölümde Anu ile Enki adlı büyük tanrıların, tanrı Marduk'a insanlar üzerinde hâkimiyet

bahşettikten sonra dindar Kral Hammurabi'yi çağırıp onun halkın durumunu iyileştirmesini, adaleti tesis edip kötülüğü ortadan kaldırmasını, ülkeyi tanrı Şamaş gibi aydınlatmasını istedikleri anlatılır. Hammurabi'nin siyasi kabiliyetleriyle ahlaki özelliklerinin yüceltilmesine, sonsöz niteliğindeki üçüncü bölümde de devam edilir, yasaların zayıfları, yetimleri ve dul kadınları korumak için taşa oyulduğu anlatılır. Kral zulme uğrayan herkesi steline gidip hiçbir zaman silinmeyecek olan sözlerini dinlemeye çağırır. Bu sözleri silmeye çalışanlar veya dinlemeyenler büyük tanrıların lanetlerine uğrayacaktır.

Stelin en uzun bölümü olan ikinci bölüm, ele aldıkları konular doğrultusunda az çok homojen gruplar halinde düzenlenmiş 282 yasa içerir. Örneğin emanet bırakılan malların hırsızlığını konu alan 125 sayılı maddeyi sahte hırsızlık ihbarı konulu bir madde ve bir rahibeye veya evli bir kadına yöneltilen sahte ihbarlar konulu başka bir madde izler. Bu noktadan itibaren başlayan, önce evlilik hukuku, sonra da aile hukuku konusundaki uzun bölüm, 196 sayılı ünlü maddeyle sona erer: "Bir adamın oğlunun gözünü kaybetmesine neden olan bir gözünü kaybetmeye mahkûm edilecektir". Bu, kısasa kısas yasasıdır, yani ceza, verilen zararla aynıdır, özellikle şiddet kullanımı ve fiziksel zarara dayalı suçlarda kullanılır ve duruma göre ya suçu işleyen kişiye, ya da bir akrabasına uygulanır.

Yasalar Babil'in toplumsal yapısını yeniden kurgulamamıza da izin verir: toplumun en üst düzeyinde *awilum*, yani ekonomik açıdan özerk toprak sahipleri veya üst düzey görevliler olan "insanlar" vardır; onları *meşkenum*, yani yoksullar, üretim imkânlarından yoksun, dolayısıyla da ekonomik açıdan özerk olmayan, devlet için veya bir *awilum* için çalışmak zorunda kalan "boyun eğen" yurttaşlar; son olarak *wardum*, yani yabancı ülkelerde satın alınan veya savaş ganimeti olarak elde edilen köleler vardır. Daha önceki Sümer yasalarında neredeyse hiç bulunmayan bedensel cezaların sadece zanlı *awilum* olduğu takdirde uygulandığı anlaşılmaktadır; bunun nedeni büyük olasılıkla cezanın ibretlik olmasının amaçlanması veya eski Sami kabile geleneklerinin yeniden canlandırılmasıdır. Nitekim Babil yönetici sınıfı Sami değil, Amori kökenlidir. *Muşkenu* için ise özellikle parasal cezalar ve köleleştirme cezası uygulanır.

Kısasa kısas, cezaların ardındaki tek ilke değildir; son derece yaygın olan misilleme yasasında, bedenin suç işleyen kısmına ceza uygulanır veya suçu sembolik olarak hatırlatan bir ceza verilir, örneğin hırsızların eli kesilir zina yapanlar ise beraber boğulur.

Kadim Yasalar

MÖ y. 1790'a tarihlenen Hammurabi yasaları ilk yasa derlemesi değildir. Bir toplum ne kadar küçük olursa olsun kuralsız yaşayamaz ve insanlar ezelden beri, yazılı olmasa da kuşaklar boyunca sözlü olarak aktarılan belli davranışlar doğrultusunda yaşarlar. Yazının ortaya çıkışından sonra gerçek anlamda bir yasa derlemesi için birkaç yüzyıl beklemek gerekir, ancak MÖ XXIV ile XXII.

yüzyıllar arasında Lagaş'ın Sümer krallarının yazıtlarında sözü edilen "adaleti tesis etme" veya "özgürlüğü geri kazanma" girişimlerinin topluma düzen getirme ve suçları kontrol altına alma girişimleri olduğu apaçıktır. Kısmen de olsa günümüze ulaşmış en eski yasalar, III. Ur hanedanının ilk kralı Ur-Nammu tarafından Sümerce yazdırılan yasalardır. Sümer ve Sami halklarını tek bir krallık altında birleştiren ilk kral olan ve "Sümer ve Akkad kralı" olarak bilinen Ur-Nammu muhtemelen bu iki halkın hayatını düzenleyen farklı kuralları bir araya getirmek amacıyla yasaları yazdırmaya karar verir. Bu yasaları oluşturan 32 madde adaletin bütün alanlarını kapsamazlar ve muhtemelen sadece tartışmalı meseleleri düzenlemeye veya zaten geçerli olan, hiç yazılmamış ama hâkimlerce iyi bilinen bazı kuralları değiştirmeye yararlar. Diğerlerinin tersine Akkad dilinde yazılmış olan ve hemen hemen bir bütün olarak muhafaza edilen hem İsinli Lipit-İştar, hem de Hammurabi yasalarında, daha normal vakalar dikkate alınmayıp sadece sıra dışı vakalar ele alınır.

Hammurabi Yasaları stelinin sonsözü

Aşağıdaki metin, insanlığın en eski yasa derlemelerinden biri olması açısından temel bir tarihi belge teşkil eden Hammurabi Yasalarının sonunda yer alan sonsözden alınmıştır.

Babil'de, Esagila'da (Marduk'un tapınağı), ülkenin yasalarını ilan etmek için değerli sözlerimi stelime yazdırdım ve steli adalet kralı olarak kendi suretimin önüne diktim.

Hammurabi Yasalarının Mezopotamya hukuk tarihinin tamamı boyunca büyük rağbet gördüğü, hem aynı dönemde, hem de sonrasında, taş veya kil tabletlere oyulmuş olan sayısız kopyasından anlaşılır. En eski kopyasından geriye sadece önsöz kalmıştır, ama kralın ilhak ettiği şehirlere bahşettiği gelirleri içermez. Bu nedenle Hammurabi'nin döneminin sonlarında oyulduğu sanılan bu stelin daha önce hazırlanmış, yıllar boyunca da güncellenmiş bir metnin yazılı şekli olduğu düşünülür. Mezopotamyalıların yanı sıra kuzeydeki komşuları Hititler ile güneybatıdaki Yahudiler de yasalar yazarlar. MÖ II. binyıl ortalarında yazılmış iki Hitit yasası birçok açıdan Assur-Babil yasalarına benzerler, ama parasal cezalara kısas yasasına göre öncelik verilir, hâlbuki MÖ IX ve V. yüzyıllar arasında hazırlanan ve Tevrat'ta (Yasa), özellikle Levililer ve Tesniye Kitabında yer alan Yahudi yasalarında kısas ilkesi önemli bir yer tutar.

Geç Orta Assur devrinde, özellikle Tiglat-pileser döneminde (MÖ 1114-1076 arası kral) yasalar farklı bir şekilde ele alınır. Önceki döneme ait, muhtemelen tanımadığımız yasalar temel alınarak, kuralların konularına göre gruplandırıldığı "el kitapları" hazırlanır. Bundan dolayı, örneğin arazi mülkiyeti ile onunla bağlantılı miras meseleleri gibi iki ayrı konuyu ele alan bir yasa hem aile hukuku, hem de mülkiyet konulu gruplarda ayrı ayrı yer alır.

Yeni Assur dönemine ait yasalar konusunda herhangi bir bilgi söz konusu değilse de, Hammurabi Yasalarının Assurbanipal'in zengin kütüphanesinde yer alan ve bu kral konusunda tam bilgi sahibi olmak açısından büyük önem taşıyan daha geç tarihli nüshaları bu döneme aittir. Nitekim günümüze ulaşan fragmanların bazıları, stelin Susa'ya götürülmesinden sonra üzerinden silinen yasaların bazılarını içerir.

Bkz. Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310

Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200)

Fildişi ve Altın. Uluslararası Dönemin Sanatı

Luigi Turri

MÖ II. binyıl ortalarından kısa bir süre sonra Doğu Akdeniz'in büyük saraylarını niteleyen kozmopolit ortam, ustaların ve ürünlerin yoğun değiş tokuşu için elverişli şartlar teşkil eder; ustaların eserleri ve teknikleri bölgenin tamamına yayılarak uluslararası bir sanat koine'si oluşturur.

Uluslararası Ortam

MÖ XIV ile XIII. yüzyıllar arasında Doğu Akdeniz kıyıları, Yakındoğu, Akdeniz ve Mısır bölgeleri arasında gelişen yoğun diplomatik ve ticari takas ilişkilerinin merkezinde yer alır. Bu ilişki ağının düğümlerini teşkil eden büyük saraylar karşılıklı armağan değiş tokuşuyla güçlerini ve zenginliklerini sergilerler. Böylelikle münferit merkezlerin sanat gelenekleri karı karşıya gelip birbirlerini etkilerler ve ortaya stiller ve temalar açısından kültürel bir *koine* çıkar ve fildişi ve altın başta olmak üzere özellikle en değerli maddelerden ustalıkla yaratılmış objelerde kendini gösteren, yüksek kalite düzeyinde, melez bir üretime yansır. Bu küçük, pahalı süs objeleri ağırlıklı olarak kentsel seçkin sınıflara yöneliktir, ama zanaat üretimi üzerinde de etkili olurlar.

Bu dönemde Suriye kıyılarının en önemli limanı olan Ugarit kökenli birçok buluntu bu eğilimi çok iyi yansıtır. Kıbrıs ile Yunanistan, Mısır ve

Mezopotamya'dan gelen keramik, altın, fildişi, kaymaktaşı kaplar ve skarabeler gibi mallar buraya ulaşıp yeniden dağıtıma girer. Mallarla birlikte ustaların da değiş tokuşu yaşanır ve saraydan saraya yolculuk yapan ustaların teknik kabiliyetleri ve sanatsal motifleri hızla yayılır, sonra ise yerel zanaatkârlar tarafından özümsenip baştan yorumlanır.

Fildişi

Beyaz ve sert bir malzeme olan fildişi, filler ve suaygırları başta olmak üzere bazı hayvanların dişlerinden elde edilir ve dişlerin kireçleşmesinin sonucu olan dentinden oluşur. En beyaz ve en sert olan suaygırı dişi, Mısır'da ve Doğu Akdeniz'in bataklık bölgelerinde yaşayan bu hayvanların hem köpek dişlerinden, hem de kesici dişlerinden elde edilir. Fildişi ise fillerin sadece üst kesici dişlerinden elde edilir; bu dişlerin merkezinden boyunun ortalarına kadar giderek azalan genişlikte bir boşluk yer alır. Fildişinin en iç kısmı en yeni ve en yumuşak olanıdır, en dış kısmı ise daha kırılgandır ve genelde kullanıma bağlı olarak yıpranmıştır.

Günümüzde Asya ve Afrika olmak üzere iki fil türü vardır, ama bir zamanlar Suriye'de de bir alt tür var olmuş olabilir. Osteolojik buluntular böyle bir şeyi kanıtlayacak kadar bol miktarda değildir, ama metinlerde bu fillerin varlığına dair çok sayıda atıf bulunur: örneğin Firavun III. Thutmosis (MÖ 1479-1425) fetih savaşlarından döndüğünde Orta Suriye'de 120 fil avlamış olmakla böbürlenir ve Suriyeli vassallar çeşitli resimlerde firavuna fildişi armağan ederken tasvir edilmiştir.

Fildişinin Antikçağda ne şekillerde işlendiği bilinmez ve bu konudaki tanıklıklar Mısır'da bulunan bazı resimlerden kaynaklanır, ama bu yöntemlerin Hint yarımadasında günümüzde de kullanılmaya devam eden yöntemlerden çok farklı olmadığı düşünülür. Fildişi temizlenip bu değerli malzemenin azami kullanımına izin verecek şekilde parçalara ayrılır: içi boş olan kısmı pyksis veya figürin yapmaya yarar, orta kısmı ise kakmalarda veya oyma levhalarda kullanılan yatay şeritler halinde bölünür. Fildişi ustalarının aletleri marangoz aletlerine benzer, hatta bu iki zanaatkâr grubunun sıklıkla beraber çalışarak fildişinden kakmalarla veya kakma levhalarla süslenmiş lüks mobilyalar üretmiş olması mümkündür.

Ugarit'te bulunan ve bir zamanlar bir yatağın süs unsurları olan iki pano fildişinden sekizer levhadan ve üzerinde sıra sıra hayvanların tasvir edildiği uzun bir kuşaktan ibarettir. Panolardan birinin üzerindeki levhalarda alçak kabartma şeklinde saray sahneleri (dua eden bir genç, sürek avı, düşmanın yenilmesi), başka bir panoda kültle bağlantılı sahneler (başında boynuzlu başlığıyla bebeğine süt veren kanatlı bir tanrıça, ok ve yaylı bir tanrı, adak sunan biri) resmedilmiştir. Süslü ve zarif giysiler içerisindeki bu kişilerin tasviri farklı geleneklerden unsurlar içerir: yanlardaki küçük palmiyeler, düş-

manın öldürülmesi ve tanrıçanın Hathor peruğu Mısır'a özgü temalardır, avcı tanrı ve tanrıçanın başlığı ise Hitit kaynaklıdır. Her şey zarif bir natüralizmle kaynaşarak tutarlı ve özgün bir bütün oluşturur. Bu eklektizmin rastlandığı kabartmalı bir kapakta Yakındoğu'ya özgü bir model yer alır: bir tahtta oturan bir tanrıçanın şahlanan iki koçu emzirdiği sahne etek, saç şekli ve tanrıçanın açıkta duran büyük göğüsleri gibi Myken kökenli unsurlarla zenginleşmiştir.

Ugarit'te bulunan objelerin teknik çeşitliliği, fildişi kakma ustalarının kabiliyetlerine işaret eder. Fildişinin boş kısmından elde edilmiş, av borusu olduğu sanılan bir objede yüksek kabartma şeklinde cepheden tasvir edilmiş çıplak bir kadın figürü ve iki yanında Hitit tarzı iki sfenks vardır. Üç metre çapında bir masayı örttüğü sanılan yuvarlak bir obje üzerinde , o dönemin en yaygın ve "uluslararası" temaları arasında yer alan grifonlar ve kutsal bitkiler ajur kakma tekniğinde işlenmiş ve kısmen oyulmuştur. Muhtemelen tanrı Baal'ı resmeden, doğalın yarısı büyüklükte bir baş kabartma olarak yapılmış, gözler için lapis lazuli, saç lüleleri için bakır ve gümüş, eserin bazı kısımlarında kullanılan altın varak gibi başka malzemelerle zenginleştirilmiştir.

Bu uluslararası sanatın örneklerine kıyılarda yer almayan merkezlerde de rastlanır. Orta Suriye'deki Katna'da, daha büyük bir objenin bir parçası olduğu sanılan küçük bir baş bulunmuştur. Cepheden tasvir edilmiş olması, yüzünün üçgen şekli ve badem şeklindeki gözlerinin derin boşluğu, Mısır'ın Hathor maskelerine özgü özelliklerdir, ama kulakların büyük baş hayvanlara özgü biçimde olmaması bu temanın yeni bir yorumunun söz konusu olduğunu gösterir.

Filistin'deki Megiddo'da, muhtemelen başka saraylardan gönderilen değerli armağanların toplandığı bir depoda çok miktarda fildişi bulunmuştur. Bir masanın kenarlarını teşkil etmiş olabilecek dört kabartma panoda kuzey geleneğine özgü savaş ve şölen sahneleri tasvir edilmiştir; bir tarak, bir keçiye saldıran bir köpek şeklindeki, Ege'ye özgü bir temayla süslenmiştir; kenarlarında aslanlar ve sfenksler olmak üzere kabartma dört hayvanın yer aldığı bir kutu ve üzerinde Mısır tanrısı Bes'in ajur kakma ile tasvir edildiği bir levha Orta Suriye kökenli olabilir.

Buraya kadar tarif edilen ve toplumun daha yüksek sınıflarının kullanımına yönelik olan değerli objelerin neredeyse hepsi, en değerli ve pahalı diş olan fildişinden yapılmıştır. Suaygırı dişi ise çok daha yaygın olup, tarak veya kozmetik kutusu gibi gündelik kullanıma daha uygun objelerde kullanılmıştır.

Bu tür objeler arasında en sık rastlanılan, Mısır'dan ilham alınan, başını geriye çevirmiş kaz şeklinde, çeşitli parçalardan oluşan küçük kutulardır. Bu kutuların sayısız örneği Alalakh gibi Doğu Akdeniz merkezlerinde de, Mezopotamya'daki Tell Brak'ta da, Myken bölgesindeki Tiryns'de de bulunmuştur.

Değerli Metaller

Yakındoğu'nun ekonomisinin temelinde altın ve özellikle gümüş yatar; bu metaller daha çok takas malı olarak, ama aynı zamanda kâse ve kaplarda, bireysel takıların veya tanrı heykellerini süslemeye yönelik mücevherlerin de imalatında kullanılır.

Altın mücevherler arasında en çok öne çıkanlar arasında yer alan, Kenan ülkesinin bereket tanrıçası Astarte'nin (veya İştar) tasvir edildiği, dövülmüş ve oyulmuş yapraktan pandantifler Doğu Akdeniz'in tamamında bulunmuş ve Mısır'da da taklit edilmişlerdir. Birçok örnekte tanrıça cepheden çıplak olarak tasvir edilmiştir, etrafında da kendi gezegeni Venüs dâhil olmak üzere çeşitli yıldızlar vardır. Tanrıçanın ayakları genelde, onun kutsal hayvanı sayılan bir aslanın üzerindedir, ellerinde de iki çiçekli dal, iki keçi veya iki yılan tutar. Hathor'un maskelerini andıran yüzünün cepheden tasviri ve gür saçları, tanrıçanın sadece başı, üreme organları, meme uçları, göbek deliği ve kasık üçgenine indirgenerek son derece soyut bir şekilde tasvir edildiği başka örneklerde de görülür.

Yaygın olarak görülen, altın veya gümüş ile değerli taşların bir arada kullanıldığı mücevherlerin arasında Ugarit'te bulunmuş, tanrı Sin'in sembolü olan iki yarım ay şeklindeki, granülasyon tekniğiyle altından yapılmış ve iki turkuaz pandantif içeren küpeler vardır.

Katna'da kraliyetin yeraltı mezarında altın ve değerli taşlardan sayısız kolyenin yanı sıra, fildişi objelerde görülenlere benzer heterojen temalar sunan, kabartmalı altından birçok yaprak da bulunmuştur. Bunların arasında üzerinde kanatlı grifonlarla *ankh*'ların (kulplu haç) veya küçük güllerle lotus çiçeklerinin tasvir edildiği yuvarlak objeler, Tutankhamon'un (MÖ 1333-1323) mezarında bulunanlara benzer, üzerinde av sahneleri, bir ağacın iki yanında şaha kalkmış keçiler, hatta Horus gibi Mısır tanrıları resmedilmiş, elips biçimli objeler vardır. Bütün bu objelerin kenarlarında belirli dayanakların üzerine dikilmelerine yarayan delikler yer alır.

Bu eserlerde göze çarpan dekoratif zevk, Ugarit'teki Baal tapınağında bulunmuş, üzerine kabartmalar işlenmiş bir kâsede de görülebilir. Ortasında keçiler resmedilmiştir, bir sonraki kuşakta, narlardan oluşan bir çerçevenin altında iki aslan iki boğayı kovalar, en dış kuşakta ise bir keçiye saldıran bir aslan, aslan avlayan silahlı iki kişi, bir boğayla mücadele eden başka iki kişi, oturan bir grifon, bir sfenks ve kanatlı bir boğa gibi birbirinden farklı unsurlar yer alır. Bu farklı öğeler; kuşakları birbirinden ayıran, Ege'ye özgü birbirine bağlı sarmal süsler, Mitanni mühürlerininkine benzer yoğun kompozisyon, Mısır veya Hitit kaynaklı hayali hayvanlar uyumlu bir şekilde bir arada yer alır. Bu kâsede görülmeyen anlatımsal unsur aynı tapınakta bulunan altın bir tabakta öne çıkar: burada, Enkomi'de bulunan, fildişinden bir oyun masasının üzerindeki sahneye çok benzeyen, arabalı yaban boğası avı tasvir edilmiştir.

Bu eserlerin ortak noktası olan natüralizm Suriye kuyumculuğunun başyapıtlarından biri olan, Katna kökenli, ortada Hathor maskesi, iki yanda da

kaz başlarının olduğu altın bir aplikede had safhada uygulanmıştır. Bu eserde sanatçı çok küçük boyutlu bir parça üzerinde bu iki hayvanın tüylerinin yumuşaklığını ve gagalarının çentikli yapısını gerçeğe yakın ve doğal bir şekilde resmetmeyi başarmıştır.

Başka kültürlerden kaynaklanan temaların kullanılması ve yerel bağlamda yeniden şekillendirilmesi, Ugarit'te bulunan, kaymaktaşı bir kap parçasının üzerindeki oyma süslemede zirveye ulaşır. Bu parça ilk bakışta Mısır kökenli normal bir buluntuya benzer: bir hiyeroglif yazının yer aldığı bir revağın altında Mısır giysili bir kadın, oturan bir erkek onuruna toprağa şarap döker, ancak lotus şeklindeki sütunların taşıdığı revakta *uraeus*'lar yerine sakallı keçiler resmedilmiştir, kadının yan tarafında da Ege'ye özgü bir *rhyton* bulunur. "Ugarit ülkesinin büyük kralı Nikmepa" şeklindeki hiyeroglif yazısı, kralın Mısırlı bir prensesle evliliği onuruna üretilmiş olabilecek bu parçanın kaynağı konusunda şüphe bırakmaz.

Bkz. Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; MÖ III. Binyılda Gliptik Alanında Tanrılar, Kahramanlar, Hayali ve Korkunç Varlıklar, s. 304

Mısır ve Doğu Akdeniz. Mısır'ın Yakındoğu Vizyonu

Luigi Turri

Mısır bilimi ve Doğu Uygarlıkları bilimi akademik gelenekler bağlamında birbirinden ayrı disiplinlerdir. Ancak aslında aralarında sıkı bağlar vardır ve arkeolojik buluntularla her iki bölgenin edebiyatında ve sanat eserlerinde sürekli olarak rastlanan karşılıklı tasvirler, Mısır'la Yakındoğu ulusları arasındaki ilişkilere işaret eder.

Düzen ve Kaos

Eski Mısırlılar ülkelerinin Nun'un ilkel sularından ortaya çıkan tepe olduğuna ve merkezinde Heliopolis tapınağının bulunduğuna inanırlardı, bu da dünyanın bir ada olduğuna dair görüşlerini açıklar. Mısır *maat*,

yani düzendir, etrafını saran çöllerle denizse onu kaostan ibaret olan dünyanın geri kalanından korumaya yarar. Mısırlılar kendilerini *remeteh*, yani insanlar olarak tanımlarlar ve önemli olan soy değil, kültürdür: bu kültüre ait olmayan potansiyel bir düşmandır, yok edilmeli veya boyun eğdirilip sömürülmelidir.

İlk Temas

Mısır'la Yakındoğu arasındaki ilk temas, Ön Hanedanlar dönemine tarihlenir: Mezopotamya'nın etkisinin izleri Nübye'den Nil deltasına kadar hemen her yerde görülebilir. Gerzeh veya II. Nakada kültürü olarak tanımlanan MÖ y. 3400-3000 arasındaki dönemde silindirik mühürler ortaya çıkar, bakır metalürjisinde büyük gelişme yaşanır, sert taşlardan vazolar yapılır ve yeni keramik biçimleriyle Uruk kültürüne özgü sıra sıra hayvanlar veya vahşi hayvanların kendi aralarında veya insanlarla mücadeleleri gibi yeni ikonografik motifler kullanılmaya başlanır. Burada söz konusu olan özgünlükten uzak taklit değildir; Mısır uygarlığı gelişirken sanatçılar çeşitli tipolojileri benimsemekle kalmaz, onları dönüştürüp kendi kültürlerine uyarlarlar: mühürlerin üzerindeki tasvirlere cenaze sahneleri dâhildir, kahramanlar aslanlar yerine timsahlarla mücadele eder, kerpiç Mezopotamya'ya göre daha karmaşık ve anıtsal yapıların inşasında kullanılır.

İki ulus arasındaki ilk teması, altın gibi değerli metaller için yeni kaynaklar arayan Mezopotamyalı tüccarlar sağlamış olabilir, çünkü sonradan "altın şehir" olarak bilinecek olan Nakada bu kaynaklar açısından zengin olmalıydı. Ancak MÖ IV. binyıl sonlarında, Aşağı ile Yukarı Mısır'ın birleşmesinin arifesinde bu ilişkilere ara verilir.

Khnumhotep'in Mezarı

Suriye ve Filistin'le ticari ilişkiler sonraki yüzyıllarda yeniden başlayıp Orta Krallık döneminde (MÖ XXI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başı) yoğunlaşır. Lübnan'ın kıyısında yer alan Biblos şehri Mısır için, özellikle anıtsal yapıların inşasında kullanılan sedir başta olmak üzere en önemli kereste kaynağıdır. XII. hanedan döneminde (MÖ XX-XIX. yüzyıllar) Mısır'ın etkisi ve Mısır'dan ihraç edilen ürünler Doğu Akdeniz'in tamamına yayılır. Bir süredir Mısır'a göç etmeye başlamış olan *aamu*'lar, yani Asyalılardan Aşağı Ülkede çok sayıda bulunur; genelde çobanlık yaparlar, tüccar veya sürgündürler ve birçoğu Mısırlı ailelerin hizmetinde çalışır. İlk olarak Beni Hassan valisi Khnumhotep'in (MÖ XIX. yüzyıl) mezarında, Mısırlıların gözlerine sürdüğü sürme boyası olan *stibium* taşıyan kırk kadar *aamu* hamal tasvir edilmiştir. *Aamu*'lar tipik sakalları ve sandaletlerinin yanı sıra, Mısırlıların tasvirinde kullanılan renge göre daha koyu ve daha az kızıl bir kahverengi olan ciltlerinin rengiyle de

diğerlerinden ayırt edilirler. *Aamu*'ların başında *hika-khoswet*, yani "yabancı ülkenin valisi" bulunur. Bu terim Mısırlı tarihçi Manetho tarafından MÖ XVII. yüzyılda Mısır'da iktidarı ele geçiren Hiksos adlı Asyalı hanedan için kullanılmıştır. Ancak Manetho'nun dediklerinin tersine, kanlı istilalara dair izler bulunmamıştır ve Suriye-Filistin bölgesinden gelen ve yüzyıllardır Mısır kültürünü benimsemiş olan göçmen gruplarının firavunun zayıf bir anında Aşağı Mısır'ın kontrolünü ele geçirip Avaris'i başkentleri haline getirmiş olması mümkündür. O ana kadar Yakındoğu'daki olaylardan uzak kalan Mısır ancak Hiksos hanedanını kovmak için yapılan savaşlar sonucunda Yakındoğu tarihine iddialı bir şekilde dâhil olur.

Karnak'taki Büyük Amon Tapınağı

XVIII. hanedanın firavunları, "yabancı prenslerin" olası yeni müdahalelerini engellemek için Filistin'in büyük kısmını boyundurukları altına alıp etki alanlarını Suriye'ye kadar uzatırlar, sonra da sırasıyla Mitannilerle ve Hititlerle savaşırlar. Firavunların en savaşçısı olan III. Thutmosis (MÖ 1479-1425 arası firavun) 54 yıllık yönetimi boyunca Doğuya 17 sefer düzenler, hatta Fırat Nehrini geçmeyi başarır.

Askeri seferler sonucunda elde edilen zengin ganimetin ve sonradan yeni vassallar tarafından getirilen haracın bir kısmı firavun tarafından, XII. hanedan zamanında I. Sesostris'in (MÖ 1971-1926 arası firavun) kurduğu ve başkentin Teb'e taşınmasıyla Mısır'ın en önemli kutsal merkezlerinden biri haline gelen Karnak'taki Büyük Amon Tapınağını genişletmek için kullanılır.

Bu tapınak, Amon, karısı Mut ve oğlu Khonsu'dan oluşan üçlü tanrı grubuna adanan ve başka tapınaklarla kutsal bir gölü de içeren bir yapı kompleksinin en büyük ve en iyi korunagelmiş yapısıdır. Üzerinde yükseldiği ikizkenar yamuk şeklindeki alan yaklaşık 400x600 metre boyutlarındadır, I. Thutmosis tarafından yaptırılan tapınak da bu alanın merkezinde ve her zamanki gibi doğu-batı yönünde bulunur. Tapınağa girmek için tapınağın hem ana ekseni, hem de kuzey-güney kenarı boyunca yer alan, farklı dönemlerde inşa edilmiş direklerin arasından ve salonlarla avlulardan geçmek gerekir.

Tapınağın bazı direklerinin üzerinde bulunan yer isimleri listeleri, firavunun hükmettiği şehirleri içerir ve III. Thutmosis döneminden itibaren, esir alınan yabancıların klasik grafik tasvirlerinin yanında yer almaya başlarlar. En ünlü liste III. Thutmosis tarafından tapınağın önüne yaptırılan VI. direğin üzerinde yer alır ve "Asya'nın tüm erişilmez ülkelerinde" bulunan ve Kadeş kralının liderliğinde firavunun yönetiminin 22. yılında ona başkaldıran 119 şehrin adını içerir ve "Kral hazretlerinin alçak Megiddo'ya kapattığı üst Retenu ülkelerinin listesi" olarak bilinir. Başkaldıran şehirlerin liderleri firavuna götürülür ve "esirler Teb şehrinde, ilk başarılı seferinde babası Amon'un depolarını doldurur".

VIII. direkle birlikte firavunun kutsal teknesinin yanaşması için tasarlanan avluya girişi oluşturan VII. direk üzerinde bu listenin neredeyse aynısı tekrarlanmıştır, listenin Suriye'den Orta Fırat çığırına kadar uzanan 350'den fazla yer adı içeren daha uzun bir versiyonu ise VII. direğin diğer tarafına oyulmuştur. Şehirlerin adları kartuşlar içine yazılmış, üzerlerine elleri arkadan bağlı yabancıların gövdeleri resmedilmiştir; direğin alt tarafında bulunan şehir adlarının üst tarafında firavun, üzerinde savaşta giyilen kısa etek, boynunda geniş bir kolye ve başında Aşağı Mısır başlığıyla, saçlarından tuttuğu bir grup Asyalıya bir sopayla vururken tasvir edilmiştir. Asyalılar diz çökmüş olarak ve üst üste tasvir edilmiştir; hemen hepsinin yüzleri ve bacakları profilden, merkezdeki beş kişinin ise yüzleri de bedenleri gibi cepheden resmedilmiştir. Esirler firavundan merhamet istemek için bir ellerini kaldırırlar, bazılarının ise diğer elinde Doğu Akdeniz bölgesine özgü, ama III. Thutmosis döneminden sonra bir daha kullanılmayan, kaz gagası şeklinde birer balta vardır. Benzer bir tasvire birkaç yıl sonra yer verilen II. Amenophis'in (MÖ 1427-1401 arası firavun) sfenksi üzerinde şöyle yazar: "Hepsini avucunda topladı, sopasını büyük bir haykırışla kafalarına indirdi". Buradaki ikonografi daha eski tarihli olup Yukarı ve Aşağı Mısır'ı birleştiren Narmer'in paletinde de yer alır (MÖ 3000).

Benzer listeler, III. Thutmosis'in tapınağın arka tarafında yönetiminin ellinci yılı onuruna yaptırdığı ve Akhmenu, yani "anıtların en şanlısı" olarak bilinen tören salonunda ve kutsal göl yakınlarına, üzerinde Afrika'dan yer isimlerinin bulunduğu bir diklitaşa paralel olarak dikilen bir başka dikilitaşın üzerine oyulmuş kartuşlarda bulunur.

Teb Mezarları

Nil Nehrinin batı kıyısında, Karnak'ın karşısında yer alan Teb'in 400'den fazla mezarı genelde kayalara oyulmuştur ve biri geniş, diğeri uzun, iki odadan ibarettirler, önlerinde de mezar odasına açılan bir kuyunun kazıldığı bir avlu bulunur. Mezarlara merhumun hayatına ve başarılarına dair yazıtlar veya resimler dâhil etmek çok eskilere dayanan bir gelenek olup Thutmosis döneminde uygulanmaya devam edilir, ama Ramses döneminde ortadan kalkar ve mezarlara onun yerine öte dünyadaki hayata yönelik, hayatını kolaylaştıracak metinler oyulur.

III. Thutmosis döneminde Amon'un büyük rahibi olan Menkheperreseneb'in mezarında kısa metinlerin eşlik ettiği bir dizi boyalı sahne yer alır. Bu sahnede Kefitu ve Hatti prensleri diz çökmüş olarak, Tunip (Orta Suriye) prensi yeni doğmuş oğlunu sunarken, Kadeş prensi de süslemeli bir kap sunarken tasvir edilmiştir. Onları izleyen, "sırtlarında haraç olarak Tanrı'nın topraklarının her türlü lütfunu taşıyan" sıra sıra Asyalılar firavuna "Sen Mitanni ülkesini yok ettin" derler.

Teb mezarlarının en büyüklerinden biri, III. Thutmosis ve II. Amenophis döneminde vezirlik yapan Rekhmire'ye aittir. Giriş holünde beş kuşak halin-

de haraçlarını Mısır'a götüren yabancı vassallar tasvir edilmiştir. Her kuşak farklı bir gruba ayrılmıştır: en üstte tütsü, maymun ve deri taşıyan Punt halkı; altında tencereler ve hayvanlar getiren Giritliler; ortada fildişi, altın ve egzotik hayvanlarıyla Nübyeliler; dördüncü kuşakta yağ ve şarap dolu vazolar, fildişi, silahlar, arabalar ve tasmayla bağlı hayvanlar (beyaz atlar, küçük bir fil ve bir ayı) getiren Suriyeli vassallar, en altta da çeşitli kökenlerden vassallar yer alır.

Farklı kuşaklarda tasvir edilen insanlara bakıldığı zaman, Mısırlı sanatçıların farklı etnik tipler için başvurduğu yöntemler görülebilir. En çok göze çarpan özellikler arasında cilt rengi vardır: Nübyelilerin cildi koyu kahverengi, Suriyelilerinki daha açık, Giritlilerinki kırmızıdır. Giyisler de Nübyelilerin kısa eteklerinden Giritlilerin daha karmaşık giysilerine ve Kuzey Suriyelilerin uzun beyaz tüniklerine kadar büyük çeşitlilik gösterir; yüzler bazen sakaldan tamamıyla yoksundur (Giritliler ve Nübyeliler), bazen sivri sakala sahiptir, saçlar da bazen bir kurdeleyle bağlanmıştır veya takke şeklinde bir başlıkla örtülmüştür (Suriyeliler).

IV. Thutmosis'in Arabası

IV. Thutmosis'in (MÖ 1401-1391 arası firavun) mezarında ortaya çıkarılan ahşap bir arabanın üzerinde iki topografik liste bulunmuştur. Arabanın iç yüzeylerinde, üç düşmanın üzerine saldıran insan başlı aslan bedenli kral tasvirinin altında, üzerinde bir esirin gövdesinin yer aldığı altışar kartuş vardır; bir taraf Asya şehirlerine, diğer taraf Afrika şehirlerine ayrılmıştır. Arabanın dış yüzeylerinde ise firavun iki atın çektiği bir arabanın üzerinde resmedilmiştir; bir yanında tanrı Horus düşmanlarına ok ve yayla saldırırken, diğer yanında onları bir sopayla tehdit ederken gösterilmiştir. Bu kalabalık ve karmaşık sahnede yürüyen veya arabaların üzerinde ilerleyen düşmanlar, "karanlık kuzeyden gelen tüm Barbarları ayaklarının altına alan" firavunun gücünün altında ezilmiş olarak resmedilmiştir.

Ramesseum

Devasa savaş sahnelerinin tasvir edildiği ve değişen tek şeyin düşmanların adı olduğu, büyük ölçüde basmakalıp metinlerin eşlik ettiği kabartmalar daima görsellik ve propaganda etkisinin en yüksek olduğu, çok kişinin geçtiği mekânlarda yer alır. Thutmosis döneminde başlayan bu adet XIX. hanedanı niteleyen özelliklerden biri haline gelir ve hem Mısır koloni imparatorluğunu yeniden kuran, hem de Klasik dönem öncesi en önemli silahlı çarpışma olan Kadeş Savaşının (MÖ 1285) başrol oyuncusu olan II. Ramses (MÖ 1290-1224 arası firavun) döneminde zirveye ulaşır. Ramses'in Nil Nehrinin batı kıyısına inşa edilen ve Ramesseum olarak bilinen anıt mezarı, hem bitişiğinde inşa edildiği Ramses'in annesi Tuya'nın küçük tapınağıyla aynı yönde olması, hem de ön tarafındaki direklerin Nil Nehrinin karşı kıyısında, Luksor'daki Amon

Tapınağına bakması için tuhaf, paralelkenar bir biçime sahiptir. Avlu, hipostil avlu, giriş kısmı ve tapınak şeklindeki klasik sıralamaya uyulmuş ama daha büyük ölçekte uygulanmıştır. Avlulardan iki tane, giriş kısımlarından ise üç tane vardır ve kutsal teknenin yanaştığı yer bunlarla tapınak arasında yer alır. Tapınağın etrafında da ikincil işlevli odalar, uzun biçimli depolar ve geleneksel tapınak sarayı bulunur.

Girişteki direklerin ve avlunun duvarları üzerine Kadeş Savaşının tasvir edildiği birçok kabartma yontulmuştur. İlk direğin doğu tarafında liderleri Mısırlılar tarafından yakalanmış Suriye-Filistin bölgesindeki kaleler resmedilmiştir. Geriye sadece 16 sahne kalmıştır, ama hepsi de birbirinin neredeyse aynısıdır: kale daima aynıdır, değişen tek şey şehrin adı ve genelde sakallı Asyalılar olan esirlerin tipidir. Başka sahneler kompozisyon açısından IV. Thutmosis'in ahşap arabasını andırır: geleneksel olarak sarı benizli olarak resmedilen Hititler arabasının üzerindeki firavunun saldırısına uğrar, Dapur'da kuşatılıp yenilgiye uğratılırlar veya firavunun Kadeş zaferinde şehir surlarının dışında ölüleri yatar.

III. Ramses'in Anıt Mezarı

Ramesseum'un yapısı, Luksor'un karşısındaki Medinet Habu'da inşa edilen III. Ramses'in (MÖ 1194-1163 arası firavun) anıt mezarında tekrarlanmıştır. Kalın tuğla bir duvarla çevrili olan bu yapı kompleksi, aralarında Amon'un tapınağı ve görevlilerle rahipler için konutlar olmak üzere birçok yapıdan oluşur. Güney kapısının hemen dışındaki rıhtım bir kanal yoluyla Nil Nehrine bağlanır. Tuğladan yapılmış olan tapınağın sarayının içini süsleyen zarif boyalı sırlı tuğlaların çoğunda bağlı esirler tasvir edilmiştir. Daha önce sözü edilen tipolojilere Deniz Kavimleri olarak bilinen uluslardan esirler de eklenmiştir. Hepsinin üzerinde kısa etek, çoğunun da karakteristik boynuzlu miğferleri ve "ıstakoz" zırhı vardır, ellerinde uzun kılıçlar ve çeşitli boylarda yuvarlak kalkanlar taşırlar. Filistlerle özdeşleştirilen Pelestler at yeleli miğferleri ve uzun mızraklarıyla dikkat çeker.

Sinuhe'nin maceraları

Güzel bir ülkeydi, adı İaa'ydı: orada incirle üzüm vardı, şarap sudan boldu. Balı çoktu, yağı da boldu; ağaçlarında her çeşit meyve yetişirdi. Arpa ve tahıl vardı ve her tür hayvandan sayısız vardı. Bana gösterdikleri sevgiden dolayı büyük ayrıcalıklarım oldu.

Mısırlı Sinuhe

Ama yabancılar her zaman olumsuz olarak tasvir edilmez. Aslında savaş dönemleri dışında Doğu Akdeniz'le ilişkiler oldukça ılımlı olmalıydı. Orta Bronz Ça-

ğından zaten söz edildi; Geç Bronz Çağında devlet düzeyinde, III. Amenophis'le (MÖ y. 1387-1348 arası firavun) Akhenaton'un (MÖ y. 1348-1331) Mitanni, Babil ve Assur gibi büyük krallıklarla barışçıl diplomatik ilişkilerine tanıklık eden, firavuna gönderilmiş olan El-Amarna mektupları günümüze ulaşmıştır. Bireysel düzeyde de Mısırlıların çeşitli alanlarda uzmanlık sahibi ustalar olarak Nil Vadisine gelip yerleşen Asyalı göçmenlerle barış içinde bir arada yaşadığına dair tanıklıklar söz konusudur. En ilginç örneklerden birinde III. Thutmosis'in berberi kız kardeşinin kızını Asyalı bir köleye vererek onu ailesinin bir üyesi olarak kabul eder.

Eski Mısır'ın en yaygın edebi metinlerinden biri olan ve ilk olarak Orta Krallık döneminde yazılan ama yüzyıllar boyunca kâtiplik okullarında ders kitabı olarak kullanılan *Sinuhe'nin Öyküsü*'nde, Firavun I. Amenemhat'ın (MÖ 1990-1960 arası firavun) ölümü üzerine taht verasetinden dolayı kopan iç savaştan kaçan kahramanın çıktığı yolculuk otobiyografi şeklinde anlatılır; Suriye'ye kaçan Sinuhe burada yerel göçebelerin prensi tarafından büyük bir nezaketle ağırlanır ve bir kabilenin başına getirilir. Her ne kadar Sinuhe Mısır'ın bütün diğer ülkelerden üstün olduğuna inansa ve sonunda oraya dönmeye karar verse de, metinde onu ağırlayan ülkenin güzelliği anlatılır ve ev sahiplerinin içtenliği, nezaketi ve cömertliği yüceltilir.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık, s. 114; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Krallık Döneminde Mısır, s. 153; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Suriye-Filistin'de Mısır Politikası, s. 167

Öte Dünya Algısı

Luigi Turri

Antikçağda Yakındoğu ve Mısır'da ölüm konusunda ne bizimkine benzer bir kavram, ne Kıyamet Günü, ne de zamanın sonunda diriliş vardır. Ölüm vardır tabii, ama o kadar kaçınılmazdır ki bazen tanrıların bile payına düşer; ayrıca ölümden sonra hayata da inanılır ve merhumun ona erişmesi için belirli ritüellere tabi tutulması gereklidir.

Mezopotamya'da Cenaze Gelenekleri

Mezopotamya'da MÖ III. binyıldan itibaren yeni ölen insanların naaşı ölü yatağının üzerine yerleştirilir, yanına da cenaze ritüelleri uygulanıp da ruhun bedenden kurtulduğu zaman oturması için bir sandalye konur. Ceset yıkanıp kurutulur, sonra da deniz kabuklarıyla üzerine kokulu yağlar dökülür. Bu işlemden önce toprağa su, su ve bira karışımı ve Hatti'de şarap dökme töreni gerçekleştirilir. Bu ritüellerde kullanılan kaplar genelde yepyenidir ve kullanımdan sonra kırılırlar. Sonra ölü temiz kumaşlara sarılır ve ona miktarı ile değeri ailenin imkânlarına bağlı olan çeşitli hediyeler verilir: yoksul ailelerde bu hediyeler birkaç keramik kap ile dekoratif unsurlardan oluşur, kraliyet ailesine mensup ölüler için hediyelerin arasında ise büyük miktarda değerli objeler, mücevherler, silahlar ve değerli kaplar yer alır. Bu ritüeller gerçekleştirilip ağıtlar yakıldıktan sonra *etemmu*, yani ölünün ruhu bedenden ayrılıp öte dünyaya doğru yola çıkabilir. Bu yolculuğun daha rahat geçmesi için ölünün yanına adaklar, yiyecekler ve basit ayakkabılardan muhteşem bir şekilde süslenmiş arabalara kadar uzanan çeşitli eşyalar bırakılır. Ayrıca öte dünya tanrıları için de, ölüye daha iyi davranmaları için adaklar bırakılabilir.

Naaşın aile mezarlarına olsun, mezarlıklara veya yeraltı odalarına olsun, yerin altına gömülmesi çok önemlidir. *Etemmu*, Mezopotamya'nın bilinçaltında evrenin alt yarımküresinde bulunan ölüler diyarına doğru yolculuğuna ancak bu şekilde başlayabilir. Gömülmemiş cesetler veya zamanından önce, doğal olmayan yollardan ölenler büyük korku yaratır: ruhları yeni evlerine ulaşamadığından ve talihsiz kaderlerinden dolayı içleri öfkeyle dolu olarak yeryüzünde dolanırlar ve yaşayanlar için tehdit oluştururlar.

Topraktan oluşan ölüler diyarında yiyecek ve su yoktur, onun için ölünün akrabaları oradaki hayatlarını sürdürebilmeleri için sürekli olarak ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır; bu amaçla düzenli olarak *kispum*, yani ölü onuruna bir cenaze şöleni verilir. Böylece yaşayanlarla ölüler arasındaki bağ devam eder: yaşayanlar ölülerin öte dünyaya geçişinden sonra bile haysiyetli bir varlık sahibi olmalarına izin verirler, ölüler de yaşayanlar için tanrılara aracılık ederler, ailelerini hastalıklardan, yoksulluktan ve acılardan korurlar. Ölen kral ise bu ritüeller kolektif olarak yapılır, çünkü krallığın tamamının refahı onlara bağlıdır.

Bu inanışlar çok eskilere dayanır, ama Mısır'da bu konuda geniş bir literatür söz konusuyken – Ölüler Kitabı'nı hatırlamak yeterli olacaktır – Mezopotamya'da ve civar bölgelerde ölüm, ölümle ve öte dünyayla bağlantılı adetler konusunda bilimsel eserler hiç yoktur, dolayısıyla bu konudaki veriler şiir, dua, ağıt, mektup, hatta hukuki ve idari belgeler gibi çeşitli türden eserlerden elde edilir. Arkeolojik kazılar da bu yeniden kurgulama sürecine katkıda bulunur. Ölüleri genelde münferit mezarlara olmak üzere gömme ve yanlarına gündelik hayatta işlerine yarayan eşyalar yerleştirme adeti Neolitik Çağa kadar

uzanır.Tarih çağlarında gömülme işlemi son derece yaygın bir işlemdir; bir tek Hititler ölüleri yakmayı tercih ederler.

Ur Kraliyet Mezarları

Sıradan mezarlarla kraliyet mezarları arasındaki farklar Ur'da son derece belirgindir: 1920'li yılların sonlarına doğru Sir Leonard Wolley (1880-1960) Nanna kutsal alanı yakınlarında, Ön Hanedanlar III ile III. Ur dönemi (MÖ XXIX-XXI. yüzyıllar) arasına tarihlenen neredeyse 2000 mezardan oluşan devasa bir nekropol keşfeder. Aralarında XXV. yüzyıla ait, 16 kraliyet mezarı dikkat çeker; Mezopotamya'da bulunan en zengin örneklerden olan bu mezarlarda, hem kralların naaşı, hem de Sümer sanatının en büyük başyapıtları muhafaza edilmiştir.

Kraliçe Puabi'nin mezar eşyaları arasında yer alan, bağlı olduğu eşeklerin iskeletleriyle bir arada bulunan, altından aslan ve büyük baş hayvan büstleriyle süslenmiş, yuları gümüş olan bir kızak öte dünyaya yolculuğunu kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Ölülerin hayattayken sahip oldukları yüksek statünün devamı, Kral Meskalamdug'un sapı lapis lazuliyle süslenmiş altın hançeri veya kabartmalarla işlenmiş, zarif altın ve gümüş alaşımı miğferi, Kraliçe Puabi'nin yivli altın kâseleri veya altın varak, lapis lazuli ve akik saç modeli gibi çeşitli değerli eşyalarla sağlanır.

Ayrıca zamanın daha hoş bir şekilde geçirilmesi için mezara tavlanın atası sayılan, deniz kabuğu, kemik, lapis ve kızıl kireçtaşından yapılmış oyun tahtaları ve piyonları ve arpla lir gibi, deniz kabuğundan kakma hayvan figürleriyle süslü ve bazı kısımları metallerle değerli taşlardan yapılmış sayısız müzik çalgısı konur.

Mezopotamya'da veya metinlerde eşi benzeri görülmemiş, türünün en korkunç keşfi, Ölüm Çukuru olarak bilinen yerde gerçekleşmiştir. Burada kralla birlikte cenaze törenine katılmış olan 74 kişi de, efendilerine öte dünyada eşlik etmek üzere aynı mezara gömülmüştür. Kafatasları içeren bazı toprak blokları Woolley tarafından Avrupa'ya götürülmüştür. Bu kafatasların dan ikisi üzerinde son zamanlarda yürütülmüş bilgisayarlı tomografiler sonucunda bir kadına ait olanının şiddetli bir darbeyle parçalandığını, erkeğe ait olanının da ince bir kazmayla açılmış iki yuvarlak delik içerdiğini göstermiştir. Bu ölümcül darbeler, kadın başına değerli bir başlık, erkek başına da bronz bir miğfer geçirilerek gizlenmiştir. Dolayısıyla burada söz konusu olan, Woolley'nin öne sürdüğü gibi toplu bir intihar değil, insanların kurban edilmesidir.

Kispum: Ölülerle Şölen

Suriye'nin Orta ve Geç Bronz Çağına tarihlenen Ebla, Mari, Katna ve Ugarit gibi büyük şehirlerinde hem arkeolojik, hem de metinsel olmak üzere bol mik

tarda veri gün yüzüne çıkarılmıştır. Ebla'da bulunan metinlerden, kral öldüğü zaman bazı yabancı kralların cenaze ağıtları için şehre geldiğini öğreniyoruz; Mari kaynakları ise *kispum* konusunda bilgiler içerir. Örneğin MÖ XVIII. yüzyıl başlarında, Şamşi-Adad döneminde kralın, kendisinden yarım binyıl önce yaşamış, ama ataları olarak gördüğü Akkad, Sargon ve Naram-Sin kralları için de *kispum* sunduğunu öğreniyoruz.

Kispum adeti, son yıllarda Orta Suriye'deki Katna'da keşfedilen karmaşık bir yeraltı mezar yapısı sayesinde arkeolojik olarak belgelenebilmiştir. Kraliyet sarayının altına inşa edilmiş olan yeraltı mezarı, sarayın bir yangında kısmen yerle bir olduğu MÖ XIV. yüzyıl ortalarına doğru, kullanıldığı son defa nasıl bırakıldıysa aynı şekilde günümüze ulaşmıştır. Bu mezara taht salonundan başlayan, uzunluğu 40 metreyi aşan yokuş aşağı bir koridordan ulaşılır. Bu koridor üzerinde bir zamanlar yer alan üç ahşap kapıdan geçtikten sonra, koridora göre beş metre daha aşağıda, 13 metre derinlikte kayaya kazılmış olan ön odaya ulaşırdı. Burada mezarın girişine, muhtemelen MÖ XVIII ile XVII. yüzyıllar arasında yontulmuş, ölen kralları temsil eden, gözleri kireçtaşı kakma, her biri yaklaşık bir metre boyunda iki bazalt heykel muhafızlık yapardı. Neredeyse birbirinin aynı olan bu iki şahsiyet otururken tasvir edilmiştir, üzerlerinde Suriye krallarına özgü, kalın bordolu birer pelerin vardır, öne doğru uzattıkları sağ ellerinde sunulan adakları toplamak için birer kâse tutarlar.

İki heykelin arasında yer alan, pervazları taşla güçlendirilmiş bir kapıdan yeraltı mezarının dörtgen biçimli ana mekânına girilir. Bu odadan kayaya oyulmuş, daha küçük üç odaya geçilir. Odanın bir köşesinde, bazı iskeletlerden arta kalanları içeren üzeri açık, taştan bir lahit vardı, karşıki köşede ise düzenli yığınlar şeklinde sıralanmış keramik kap ve kâseler yer alıyordu. Bunlar, yaşayanların muhtemelen duvarlar boyunca yer alan taştan banklarda otururak katıldığı *kispum*'da kullanılan kâselerdi. Metinlerden öğrendiğimiz kadarıyla, şölene et, tahıl, tereyağ, süt ve bira adakları dâhildi. Bankların altında bulunan hayvan kemikleri ve üzerinde çivi yazısıyla "süt" yazan kilden bir tıpa bu veriyi kısmen teyit edici niteliktedir. Odanın zemininde izleri bulunan dört ahşap tabut, gömülme öncesi hazırlık ritüelleri için naaşların konduğu ve sonradan yeraltı mezarına taşınmaları için kullanılan ölü yatakları olabilirdi. Batı tarafındaki odada iki kişinin kalıntıları ile birkaç değerli obje içeren bir lahdin yanı sıra üzerinde bu mezardaki tek kadın iskeletinin bulunduğu taştan bir bank vardı. Bu kadın ahşap bir tabutun içindeydi, üzeri sayısız kumaşla örtülüydü ve belinde değerli taşlarla süslenmiş, altın bir kemer vardı. Biri öldüğü zaman naaşının ilk iş tabutuyla birlikte bu banka, sonradan iki taş lahitten birine konduğu, son olarak da doğu tarafındaki odaya yerleştirildiği sanılır. Hiçbir mobilyanın olmadığı bu odada kadın ve erkek, yetişkin ve çocuk, çok sayıda kişinin kemikleri ve on-

larla karışık halde hayvan kemikleri ve kâseler vardı; bu durum, daha eski tarihli ölülerin de *kispum*'a konu olduğu ve yiyecek adaklarının bir kısmının onlara verildiğini gösterir.

Yeraltı mezarının girişinin karşısında yer alan üçüncü odanın kapısında iki ahşap sütun olduğu gibi zemini ve odanın içindeki masa da ahşaptı. Bu yeraltı mezarından çıkarılan 2000'den fazla buluntunun en değerlileri olan mücevherler, altın ve gümüş objeler, değerli taşlar, fildişi ve kalsit kaplar burada bulunmuştur. Yerde bulunan kâseler ve yemek artıkları masanın üzerinde yer almış olmalıdır; ön odayla birlikte yukarısındaki kraliyet sarayının taht salonunun ve büyük avlusunun kopyası olan bu odanın, kralın *etemmu*'sunun ona uygun bir odada cenaze şölenine katılmasına imkan vermek amacıyla sadece krala ait olmuş olması mümkündür.

Evler ve Mezarlar

MÖ XIII. yüzyılda yaşayanlarla ölüler arasındaki sıkı bağlar ve gündelik ilişkiler Ugarit'te belgelenmiştir. Burada hem sarayın altında kraliyet mezarları vardır, hem de birçok ev, yaşayanlara yönelik mekânların yanı sıra, ölülere uygun mekânlar da içerecek şekilde tasarlanmıştır ve zeminin altında aile mezarı yer alır. Bu mezarlar genelde hem yapı içerisindeki bir koridordan, hem de dışarıdan ulaşılan dörtgen bir mekândan oluşur. Böylece ev sahipleri herhangi bir nedenle taşınmak zorunda kaldığı zaman bile mezara erişim ve cenaze ritüellerinin sürdürülmesi temin ediliyordu.

Aqhat'ın Şiiri (Ugarit)

Bana yalan söyleme, ey Bakire, çünkü senin yalanların bir kahraman için dedikodudan ibarettir!
İnsanın kaderi nasıl olabilir?
Bir ölümlünün alın yazısı nasıl olabilir?
Başımın yanına cam bir kâse konacak,
kafatasımın tepesinin yanına da bir cenaze adağı!
Ben de herkes gibi öleceğim: ölümlü olduğuma göre ölmem lazım!

Yeraltındaki bu mezarlar bazen törenler sırasında kullanılacak yağ lambalarının konması için nişler içerir; yere kazılmış çukurlar ya daha eski tarihli ölülerin kemiklerini muhafaza etmek, ya da cenaze şölenlerinin artıklarını toplamak için kullanılır; bu yeraltı mekânları, ritüellerin su gereksiniminin karşılanması için kuyular veya sarnıçlarla da bağlantılıdır. Ugarit'te bulunan şiirlerde anlatılanlara göre, yiyecek ve içecek adakları olmadan öte dünyadaki ölülerin çamurdan başka bir şeyi olmazdı; bu şiirlerde tarihte ilk defa ölümün kişileşmiş hali olan Mot ortaya çıkar.

Sam'al Steli

Yaşayanlar, ölülerle ilgilenmenin yanı sıra kendi ölümleri için de hazırlık yaparlar. Doğu Toroslar'da yer alan küçük bir Suriye-Hitit krallığı olan Sam'al'da (Zincirli) bulunan, MÖ VIII. yüzyıla tarihlenen yaklaşık bir metre boyundaki bir stelde krala bağlı bir görevli olan Kattamuwa adlı bir adam, elinde bir bardak, şölen için kurulmuş bir masanın başında otururken tasvir edilmiştir. Bu figüre eşlik eden, Fenike alfabesiyle yazılmış yazıtta Kattamuwa'nın kendisi konuşur: bu steli hayattayken sipariş ettiğini ve ölümünden sonra, ruhu o stele yerleşeceği zaman yapılacak yiyecek adakları için çocuklarına kesin talimatlar bıraktığını söyler. Stelin yanı başındaki küçük odada yiyecek artıklarının bulunduğu göz önüne alınırsa, Kattamuwa'nın isteklerinin yerine getirildiğini varsayabiliriz.

Mısır ve Ölüm

Sıklıkla Mısır kültürünün ölümü ve mumyalar ve mezarlar gibi ölümle bağlantılı her şeyi bir saplantı haline getirildiği düşünülür. Aslında bu görüş, Mısır'da yapılan arkeolojik keşiflerin büyük kısmının mezarlarla ilgili kontekslerde yapılmış olmasından kaynaklanır. Mısır'ın bildiğimiz sanatı, mezarlarında muhafaza edilendir, bilinen metinlerin büyük kısmı mezarların duvarlarına veya mezarların içinde bulunan papirüslere yazılanlardır. Ancak Eski Mısırlıların, ruhun bedeni tamamıyla terk etmediğine inanıp bedenin gömülmesine özel bir özen gösterdiği doğrudur.

Mumyalama Süreci

Mumyalama sürecinin amacı, ölünün ruhu yargılandıktan sonra bedeninde yaşamaya devam edebilsin diye kurutma yoluyla bedenin muhafaza edilmesidir. Çeşitli mumyalama yöntemleri söz konusudur: en yoksullar için bedenin çölün kuru kumlarına gömülmesi öngörülür, en maliyetli ve karmaşık yöntemlerin en yaygın olanı ise XVIII. hanedan döneminde uygulanandır. İlk aşamada bedenden organlar ve beden sıvıları alınır. Alınan ilk organ beyindir; sol burun deliğinden sokulan uzun ince çubuklarla küçük parçalara ayrılıp kafatasından çıkarılır. Böylece boşaltılan kafatası, bakterilerin oluşumunu engelleyen reçineyle doldurulur. Beyinden sonra iç organlar, karnın alt kısmının sol tarafında uygulanan bir kesikten çıkarılır. Bedenin sol tarafı, ruhun merkezi ve diriliş açısından elzem sayılan, bundan dolayı da yerinde bırakılan tek organ olan kalbi bulundurduğu için ritüeller açısından önemli sayılır. Beden temizlendikten sonra sodyum karbonatla doldurulur ve örtülür, böylece geriye kalan sıvılar da özümsenir. Kurutma süreci için gerekli olan 40 gün geçince ikinci aşamaya geçilir. Keten kumaş, talaş ve tarçın veya mür gibi güzel kokulu mad-

delerle doldurulan beden, yeniden kısmen esnek olmasını sağlayan yedi kutsal yağla yağlanır ve bedeni dezenfekte etmenin yanı sıra altın renkli bir görünüm veren reçineyle kaplanır. Bu noktada mumya neredeyse hazırdır, geriye bir tek, sayısız tılsımlar içeren keten şeritlere sarılması, dualar okunması ve tütsü yakılması kalır.

Bu sürecin süresi değişkendir, ama ideal olarak, Osiris'le bir tutulan Sothis/Sirius yıldızının gökyüzünden kaybolduğu döneme tekabül eden 70 gün içinde sonuçlanır.

Gömülme

Mumya hazır olunca, ritüeli yerine getiren rahiplerle, ölünün yeni hayatında ihtiyacı olacağı maddeleri getiren akrabalarının katıldığı cenaze töreni için bir kızağın üzerine konur. Mezara ulaşıldığında, et, ekmek, bira ve şaraptan oluşan cenaze şöleni yer almadan önce varis, rahiplerin yardımıyla ağzın açılması törenini yerine getirir: ölüyü öte dünya yolculuğuna hazırlamayı amaçlayan metinler okunarak ve çeşitli kutsal objeler ölünün gözlerine, burnuna, kulaklarına, ağzına ve yüzüne değdirilerek, duyuları yeniden canlandırılır.

Mezarlıklar güneşin battığı Nil Nehrinin batı kıyısında yer alır. En kutsal mezarlık alanları arasında Osiris'in gizemlerinin kutlandığı, ölümüyle dirilişinin temsil edildiği Abidos ile Mısır'ı birleştiren Djeser'le (MÖ y. 2630-2610) mimarı İmhotep'in gömüldüğü Sakkara vardır.

Mezarların tipolojisi yerlerine ve dönemlerine göre değişkenlik gösterir. En sade ve yoksul mezarlar kuma kazılan bir çukurdan ibarettir: beden, mezar eşyalarıyla birlikte bu çukura konur, çukur kapandıktan sonra da yerini belli etmek için üzerine toprak veya tuğladan bir tepecik yapılır. En zengin mezarlar iki bölümden oluşur: ritüelin yer aldığı üst yapı ve ölünün bedeniyle mezar eşyalarını içeren, gömülme işlemi tamamlandıktan sonra mühürlenen alt yapı.

Mezarlar özellikle Yukarı Mısır'da olduğu gibi kayalara da kazılabilir, dış avluları veya revakları olabilir, tuğla veya taş bloklarla da inşa edilebilirler. En çok Aşağı Mısır'da görülen bu son mezar türünde temel biçim, mezar odasının üzerine inşa edilen ve içerisinde çeşitli odalarla depoların bulunabileceği geniş, basık bir yapı olan *mastaba*'dır.

En karmaşık mezarlar kraliyete ait olanlardır ve Djeser'in büyük basamaklı piramidinden Eski ve Orta Krallığın anıtsal piramitlerine kadar uzanırlar. Yeni Krallıktan itibaren asıl gömüt yeri ile anıt mezar, muhtemelen zengin mezar eşyalarını arayan yağmacıların naaşa zarar vermemesi için ayrı olarak inşa edilir.

Mezarların içerisine, ölünün öte dünyadaki yeni hayatında lazım olacak olan eşyalar başta olmak üzere, yiyecek, içecek, giysi, mücevher, kozmetik, silahlar, boş zamanı geçirmek için objeler ve kutsal metinler gibi çeşitli objeler yerleştirilir. Mumya genelde ahşap, ama bazen de keramik veya keten kumaş

katmanlarının yapıştırıcı ve alçıyla karışımından elde edilen kartonajdan yapılan bir tabuta konur. En eski tabutlar genelde koşutyüzlüdür, dış yüzeyleri sıklıkla bir sarayın ön cephesi şeklinde süslenir, üst kısmına boyanan iki göz de mumyanın dışarısını "görmesine" izin verir. Orta Krallıkta tabutlar, öte dünyaya nasıl ulaşılması gerektiğine dair talîmatlar içeren "Lahit Metinleri"yle süslenir, bazen mezar eşyalarının listesi de eklenir. İnsan biçimli tabut geleneği de yine Orta Krallıkta başlar, Yeni Krallık zamanında yaygın hale gelir ve firavun döneminin sonuna kadar kullanılmaya devam edilir. Bazen matruşka bebekleri gibi iç içe yerleştirilen birkaç tabuttan oluşabilen bu tabutlar başlangıçta ahşaptan yapılır, geç dönemde siyah taştan yapıldıkları da olur; en eskilerinin üzerinde az sayıda metin bulunur, ya tüylü kanatlarla (XVII. hanedan) ya da mumyanın bandajının benzeriyle (XVIII. hanedan) süslenmişlerdir, ama zamanla, metinlerin ve tanrı resimlerinin eklenmesiyle giderek zenginleşirler. Merhumun imkânları elverdiği takdirde tabut, yine bir sarayın ön cephesini andıracak şekilde süslenmiş, taştan bir dış lahdin içine yerleştirilir.

Mezar Eşyaları ve Resimler

Ölünün yanına kaymaktaşından yontulmuş, ölünün mumyalanmış iç organlarını içeren kaplar konur. Ramses döneminden itibaren bu kapların kapakları "Horus'un dört oğlu" şeklinde yapılır ve her biri, insan biçimli (karaciğer), babun biçimli (akciğerler), çakal biçimli (mide) ve şahin biçimli (bağırsaklar) olmak üzere farklı bir organ içerir.

XVIII. hanedandan itibaren mezarlara, bazıları ölüyü temsil eden çeşitli heykel ve heykelcikler de konur; bazılarının gerektiğinde ruh için bedenin yerini alabileceği, diğerlerinin de öte dünyada olası ağır işleri gerçekleştirebileceği düşünülür.

Mezarların yüzeyini sıklıkla kaplayan resimler bir yandan ölüye yeni hayatında rehberlik yapmaya yarar, diğer yandan onun alışkın olduğu dünyayı sembolik olarak yeniden yaratmayı ve ruhu yeni evinde rahat hissettirmeyi amaçlar.

En çok rastlanan resimlerden biri, kalbin tartılmasıyla ilgili olandır: ölü Anubis tarafından tartıya doğru götürülür ve burada kalbi, tartının diğer kefesine konan bir tüyle simgelenen *maat*, yani doğru düzenle kıyaslanır. Katiplerin, bilgeliğin ve adaletin tanrısı Thot çıkan sonucu, Osiris'in başkanlık ettiği bir mahkeme karşısında kaydeder. Tartının altında, tartılmanın sonucu olumsuz çıktığı takdirde kalbi yiyecek olan bir canavar yer alır. Genelde bu sahnenin etrafında bulunan yazılı formüller, sonucun olumsuz olması durumunda ölüye kendini temize çıkarmak ve masumiyetini ispatlamak için ne demesi gerektiğine dair talimatlardır.

Resimler büyük çeşitlilik gösterir ve günlük hayattan sahneler, ölünün şahsi başarıları veya III. Thutmosis ile II. Amenophis zamanında vezir olan

Rekhmire'nin mezarında olduğu gibi aile arası ilişkileri içerebilir. Oldukça sade olan Rekhmire'nin mezarı bir avlu, bir giriş kısmı ve bir kutsal mekândan oluşur. Duvarlarda ağzın açılışı töreni veya daha ayrıntılı sahneler gibi klasik tasvirler resmedilmiştir. Giriş kısmında birkaç kuşak şeklinde Yukarı Mısır'ın ürünleri, yabancı vassalların armağanları, Rekhmire'nin kendisi Aşağı Mısır'dan gelen haracı teftiş ederken, av ve balık tutma sahneleri ve birçok akrabasının portresi tasvir edilmiştir. Kutsal mekândaki sayısız sahne arasında Rekhmire tapınak için yiyeceklerin hazırlanmasını ve iş başındaki zanaatkârları denetlerken gösterilmiştir; ayrıca cenaze töreni ve şöleni de tasvir edilmiştir. Arka duvarda bir nişin altında bulunan sahte kapı Eski Krallıktan beri mezarların karakteristik bir unsurudur ve amacı ölünün öte dünyaya geçişine sembolik olarak izin vermektir.

Bkz. Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomisi, s. 304

Hattuşaş, Hitit Başkentinde Sanat ve Mimari

Luigi Turri

Hitit kralı Hattuşili'nin MÖ XVII. yüzyılda, iki küçük nehrin arasında yer alan bir burun üzerinde kurduğu Hattuşaş şehri zaman içinde büyüyerek MÖ XIV. yüzyılda Hitit İmparatorluğunun şanlı ve görkemli başkentine dönüşür. Hattuşaş'ın önemini teyit eden UNESCO, 1986 yılında şehri Dünya Mirası'na dâhil etmiştir.

Şehir ve Surları

Anadolu yaylasında akan Kızılırmak'ın büyük kıvrımının içerisinde, günümüzde 1500 nüfuslu Boğazköy'ün bulunduğu yerde neredeyse 4000 yıl önce Hititlerin büyük başkenti Hattuşaş yer alırdı. MÖ III. binyıl sonlarında kurulan şehir MÖ 1750'ye doğru ilk Hitit kralı, Kuşşaralı Anitta tarafından yerle bir edilir. Kralın şehri yeniden inşa etmeye kalkışacaklara yönelik la

netine rağmen, bir yüzyıl sonra Kuşşaralı başka biri bölgeye hâkim olmayı başararak başkentini buraya taşımaya karar verir ve kendi adını da Hattuşili (MÖ y. 1650-1620 arası kral) şeklinde değiştirir. Hitit İmparatorluğunun Anadolu'nun tamamını ve Suriye'nin bir kısmını kapsadığı MÖ XIV. yüzyılda Hattuşaş şehri merkezin uzağında kalmasına rağmen büyümeye ve gelişmeye devam eder ve gizemli bir şekilde terk edildiği MÖ 1200 civarına kadar başkent olmayı sürdürür. Şehir içinden iki nehrin geçtiği, 160 hektarı aşan, düzensiz biçimli bir alan üzerine kurulmuştur. İki nehir arasında kuzeyde aşağı şehir, güneydoğuda da akropolün bulunduğu Büyükkale tepesi yer alır. Elips şeklindeki devasa yukarı şehir güneye doğru uzanır; en yüksek noktasının deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 1250 metre ve aşağı şehre göreyse 300 metreden fazladır.

Zeminin düzensiz yapısından, MÖ XIII. yüzyılda şehrin tamamını çevreleyecek şekilde inşa edilen 6 km uzunluğundaki görkemli surların koruma işlevini arttıracak şekilde faydalanılmıştır. Surların en eski kısmı, aşağı şehri çevreleyendir ve her biri üç metre genişliğinde, birbirine yakın, paralel iki surdan oluşur ve surların üzerinde düzenli aralıklarla kuleler yer alır. Yukarı şehri çevreleyen surlar daha yenidir ve daha az kalındır, ama yapı açısından aşağı şehrin surlarına benzerler. Kilden tuğlalar ve ahşapla inşa edilmiş olan her iki surdan geriye temelleri oluşturan kare şeklinde büyük taş bloklardan başka bir şey kalmamıştır. Surların kesitleri konusunda fazla bilgi sahibi değilsek de, Hattuşaş'ta bulunan ve surları minyatür boyutta temsil eden büyük bir keramik kabın kenarının bir parçası sayesinde neye benzediklerini hayal edebiliriz; buna göre kulelerin de, surların da üst kısmında mazgallı parapetler vardır ve çatıları, uçları surlardan çıkıntı yapan çift kirişlerle desteklenmiştir.

Şehrin Kapıları

Surların üç noktasında şehrin kapıları bulunur ve her kapının iki yanında çıkıntılı kuleler yer alır. Eskiden şehre, taş menteşeler üzerinde dönen ağır iki kanatlı ahşap kapıdan girilirdi. Dış surların kapıları içeri doğru açılırdı, dolayısıyla iç surların kapıları da dışa doğru dönerdi ve kapıları sadece ikisi arasında bulunan insanlar açıp kapatabilirdi.

Kapıların yanında, mimari bağlama mükemmel şekilde entegre edilmiş olarak Hitit imparatorluk heykeltraşlığının en güzel örneklerinden bazıları bulunmuştur. Şehrin batısında bulunan ojival Aslanlı Kapının dış sövesine şehri olası düşmanlardan korumaya hazır, ağızları açık, tehditkâr görünümlü iki aslan yontulmuştur. Doğu tarafında Kral Kapısı olarak bilinen kapının iç sövelerinden birine uzun süre boyunca kralı temsil ettiğine inanılan bir insan figürü yontulmuştur. Başında tanrılara özgü boynuzları olan, koni şeklinde bir miğfer bulunan bu figür aslında fırtına tanrısı olmalıdır. Kalın bacaklarının neredey-

se orantısız, gerçekçi tasviri ve yüzünün etli olması, geç dönemde Hitit heykeltraşlığını niteleyen abartılı hacim duygusunun ve plastikliğin çok güzel bir örneğini teşkil eder. İmparatorluk sanatçılarının taşı yontma becerisi, eteğin süslemeleri ve asanın yarım ay şeklindeki başı gibi ayrıntıların tasvirindeki titizlikten de bellidir.

Benzer bir görkem arayışı ve ayrıntılar konusunda titizlik, aslan bedenli, insan başlı ve kartal kanatlı varlıklar olan sfenkslerde de görülebilir; bu yaratıklar, Sfenks Kapısı adı verilen güneydeki kapının iç ve dış sövelerine yontulmuştur. Şehrin en yüksek noktasında, Yerkapı'da bulunan bu kapı, platonun bir kısmı kesilerek yer verilen anıtsal bir yapının bir parçasıdır. Bu karmaşık mimari yapı, 250 metre uzunluğunda, ikizkenar yamuk biçimli, taş kaplı bir burçtan oluşur; burcun eğimli olan iki tarafında şehrin surlarına ve kapıya ulaşan basamaklar bulunur. Kalınlıkları sivri bir kemer oluşturacak şekilde giderek azaltılmış taş bloklarla oluşturulmuş dar bir tünel, burcun ortasından geçerek şehrin dışını içine bağlar ve ana kapıya göre ikinci bir geçiş noktası sunar. Benzer yapılar şehrin başka yerlerinde de bulunur ve şehre fazla görünür olmayan birer giriş ve çıkış noktası teşkil ederler. Yerkapı'daki kapı merkezi ve görünür olduğundan böyle bir işlev içermez; yapının tamamı, Hattuşaş'ın gücünün ve büyüklüğünün bir sembolü olarak görülmelidir.

Büyükkale

MÖ XIII. yüzyılda, ikizkenar yamuğa yakın biçimli iç kalenin bulunduğu kayalık zirve olan Büyükkale'nin yamacına dokuz metre genişliğinde ikinci, güçlü bir sur inşa edilir.

Yapılara üç kapıdan ulaşılır: iki yanında, dış surlarda olduğu üzere, iki kule yer alan ana kapıdan, saray kompleksinin ön cephesinin karşısında bulunan açıklık alana girilir.

Hitit yönetiminin merkezi olan saray, ikizkenar yamuk biçimli, en az iki tarafı revaklı ve birbirine bağlı üç avlunun çevresinde gelişmiştir. Birincisi küçük bir avludur ve etrafı düzensiz şekilde konumlandırılmış, oldukça küçük yapılarla çevrilidir. Daha büyük olan ikinci avlunun çevresinde, yönetim açısından akropolün en önemlileri ve MÖ XIV. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş olduklarından en eskileri olmak üzere anıtsal yapılar bulunur. Avlunun batı tarafında, revaklı bir cephenin ardında, öncesinde küçük bir giriş kısmının olduğu, alanı beş sıra sütunla bölünmüş, büyük, dörtgen bir salon vardır. Arka tarafında tahtın yer aldığı bu mekân, kabul salonudur. Merkezi saray arşivi, bu avlunun güney tarafında bulunur; geniş bir giriş kısmından, çivi yazısıyla yazılmış 2500'den fazla idarî tabletin bulunduğu, işlevleri konusunda hiçbir şüphe olmayan dört uzun salona geçilir.

Üçüncü avlunun ardında iki tane konut yapısı ortaya çıkarılmıştır; bir tanesinin ön cephesinde iki sütunlu küçük bir revak vardır. Bu yapı, Kuzey Suriye'de,

Alalakh'ta ve Emar'da görülen türden, hilani adı verilen bir yapıdır ve MÖ I. binyılda Yeni Hitit devletlerinin karakteristik mimari yapısı haline gelecektir. Sütunlu büyük salon yakınında yer alan konutlardan birinde kralın yaşamış olması muhtemeldir. Surların güneydoğusundaki kapıdan başlayıp burçları izleyerek bu bölgeye ulaşan uzun rampa kralın halka açık yerlerden geçmesini gerektirmeden buraya ulaşmasına izin verirdi.

Akropolü oluşturan bütün bu yapılar, Mezopotamya veya Suriye'de olduğu üzere üniter bir mimari bütün teşkil etmez, yan yana yerleştirilmiş, her biri farklı bir işleve sahip bir dizi yapıdan oluşur. Yapıların bu şekilde, geometrik tasarımlardan bağımsız olarak konumlandırılmış olması Hitit mimarisine özgü bir özelliktir.

Tarhunt Tapınağı

Sarayın aksi yönünde, aşağı şehrin kuzey bölgesinde Hattuşaş'ın başlıca kutsal alanı ve burada fırtına tanrısı Tarhunt (Hititlerin Teşup'u) ile güneş tanrıçası Arinna'ya adanmış tapınak bulunur. Ana tapınağın çevresinde, dış duvarları alçak kabartma şeklinde sütunlarla süslenmiş dört yapı yer alır. Başlangıçta en azından iki katlı olan bu yapılar, muhtemelen depo amaçlı kullanılan, birbirine paralel uzun odalardan ibarettir. Bu yapılardan birinde Hitit krallarının Geç Bronz Çağında imzaladığı sayısız uluslararası antlaşmanın nüshaları muhafaza edilirdi.

Bu dört yapının ortasında, taş döşeli sokaklarla çevrili halde, bütün duvarlarında çıkıntılı bölümler olan tapınak yer alır. Ana yapısı dörtgen biçimli olup, üç bölümden oluşan avlusundan, bir köşesinde küçük bir adaklık tapınağın bulunduğu merkezi avluya geçilir. Arka tarafta, giriş ekseninin üzerinde ve üç sütunlu revağın ardında, kare biçimli beş mekândan oluşan bir giriş kısmı vardır; bu mekânların merkezi olanından *antecella*'ya geçilir. Tapınağın ilk bakıştaki simetrisi, dışarıya doğru birer çıkıntı oluşturarak yapının dış cephesine hareket katan iki *cella*'yla bozulur. Tapınak yapısının bitişiğinde metinlerde "çalışma evi" olarak adı geçen, asimetrik bir yapı vardır; burada tapınağın personelinin lojmanları ile kült sırasında kullanılan malzemelerin işlendiği ve muhafaza edildiği laboratuarlar ve depolar yer alır.

Yazılıkaya Tapınağı

Şehir surlarının dışında Yazılıkaya tapınağı yer alır; kayaların arasındaki iki boğaz tapınağın *cella*'ları işlevini görürken, önlerine de *antecella* görevi gören küçük bir yapı inşa edilmiştir. Daha büyük olan boğazın iki kenarına iki alay kabartma şeklinde yontulmuştur: bir tarafta bütün görkemleriyle tanrılar, gövdeleri cepheden, bacakları açık olarak tasvir edilmiştir, diğer tarafta

profilden resmedilmiş, kolları yukarıda, bedenleri hafifçe öne eğik tanrıçalar yer alır. Bu iki grubun birleştiği en dipteki yüzeyde, fırtına tanrısı Teşup ayaklarını Nanni ve Hazi dağlarına dayar, karısı Hepat da bir dişi aslanın üzerinde durur. Bu alanda yeni yıl bayramının ve kutsal evlilik ritüelinin gerçekleştirildiği varsayılır.

İkinci boğazda tasvir edilen tanrı Şarruma Kral IV.Tuthaliya'ya (MÖ y. 1260-1220 arası kral) sarılarak onu, neredeyse 3,5 metre yüksekliğinde bir kılıç şeklinde resmedilmiş olan yeraltı tanrısı Nergal'la tanıştırır. Kılıcın kabzası dört aslandan oluşur ve kılıcın keskin yanı sembolik olarak toprağa saplıdır ve yaşayanların dünyasıyla ölülerin dünyası arasında bir bağlantı teşkil eder. Farklı bağlamlardan alınıp bir araya getirilen unsurlardan oluşan Hitit kültürünü niteleyen birleşik ve karmaşık mahiyeti bu kabartmalarda kendini açıkça gösterir. Bu alaylarda ilahi figürlerin yanına Luvice hiyerogliflerle Hurrice adları oyulmuştur; Tuthaliya'nın anıt mezarı olan yerde ise Anadolu'nun kılıç tanrısının figürünün yanında, kökeni Mısır'a kadar uzanan, müridine sarılarak onu koruyan tanrı teması resmedilmiştir.

Bkz. Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339

Piramitler ve Zigguratlar

Luigi Turri

Firavunların nihai ikametgâhları olan devasa taş anıt mezarlar olan piramitler hiç şüphesiz Mısır'ın, teraslardan oluşan yüksek yapılar olan zigguratlar da Mezopotamya'nın sembolik anıtıdır. Ancak iki anıt arasındaki tek benzerlik bundan ibarettir. Zigguratlar, zirvelerinde tanrının yeryüzündeki "evi" olan bir tapınağın bulunduğu geniş ve basık platformlardır, piramitler ise içleri ince tünellerle kesilmiş şahsi anıt mezarlardır. Yapı malzemeleri de farklıdır: Mısır'da taş, Mezopotamya'da ise kerpiç veya tuğla kullanılır. Bu yapıların inşa kronolojisi de birbirinden farklıdır: piramitler MÖ XXVII ile XIX yüzyıllar arasında inşa edilmiştir, bilinen en eski ziggurat MÖ XXII. yüzyıl sonlarına tarihlenir.

Basamaklı Piramit

Bilinen en eski piramit, III. hanedanın ikinci kralı Djeser'in (MÖ 2630-2611 arası kral) MÖ 2650'ye doğru Sakkara'da inşa edilen basamaklı piramididir. Bu piramidin mimarı olan İmhotep'in baştan başa taştan bir yapıyı ilk olarak planlayan ve inşa eden kişi olduğuna inanılır; bu yeni malzemenin kullanımındaki belirsizlikler ve ilerlemeler, özgün projeye getirilen sayısız değişiklikte ve firavunun anıt mezarının giderek büyütülüp yirmi yıl süren bir çalışma süreci sonucunda 15 hektarlık bir alanı kaplayan onlarca yapıdan oluşmasında açıkça görülebilir. Bu yapıların çoğu, Mısır toplumunu temsil etmek ve firavunun ruhu için tanıdık bir mekân oluşturmak için inşa edilmiş, sadece dış duvarlardan oluşan sahte yapılardır. Asıl yapıların arasında ise geriye bazalt kaidesinden başka bir şey kalmayan mezar tapınağı ile birçok depo yer alır. Bu yapı kompleksini çevreleyen ve çeşitli nişlerle birçok sahte kapı içeren 10 metre yüksekliğindeki duvar, 300 yıldan uzun bir süre önce, geleneklere göre Yukarı ve Aşağı Mısır'ı birleştiren Narmer tarafından kurulan Beyaz Duvarlar, yani geleceğin Memphis şehrinin surlarının bir kopyası niteliğindedir.

Djeser'in anıt mezarı önce ilk hanedanların firavunlarının geleneksel mezarları *mastaba* gibi tasarlanır; piramitlerin gövdesini andıran, tuğlalardan yapılan bu yüksek basamak benzeri yapılar kutsal mekânlarla depoların yanı sıra bir veya daha fazla mezar çukuru içerirdi. İkinci bir aşamada ilk *mastaba*'nın üzerine daha küçük boyutlarda iki mastaba daha inşa edilmiş ve 40 metre yüksekliğe ulaşılmış, bu arada yerin altında, 28 metre derinliğindeki bir kuyudan itibaren, öte dünyadaki hayatında firavuna lazım olacak eşyaların konması için labirent şeklinde galeriler kazılmış. Kuyunun en dibinde, pembe granitten büyük bloklarla yapılmış, 6 metre yüksekliğindeki mezar odası bulunur. Sonradan piramidin taban kısmı genişletilmiş (109x121 m) ve basamak sayısı altıya arttırılınca toplam yükseklik 62 metreye ulaşmış. Yapının dışı ışıltılı beyaz kireçtaşıyla, yeraltındaki odalardan bazılarıysa turkuaz sırlı seramik karolarıyla kaplanmış. Piramidin tabanının doğu tarafında, firavunun akrabalarının naaşları için hazırlanmış, 30 metre derinliğinde 11 kuyu daha bulunmuştur; avlunun güney ucuna inşa edilen *mastaba*'nın altındaysa firavun için ikinci bir mezar odası bulunur.

Snefru'nun Üç Piramidi

Sonraki firavunlar döneminde de taşla deneyler yapılmaya devam edilir: IV. hanedanın ilk firavunu Snefru (MÖ 2575-2551 arası firavun) MÖ XXVI. yüzyıl sonlarında hepsi birbirinden farklı üç piramit yaptırır. Meidum'da bulunan birincisinin kenarları 144 metredir ve yüksekliği 42 metreye ulaşır. Büyük basamaklı bir piramit şeklinde tasarlanan bu yapıya sonradan onu bilinen en eski düz yüzeyli piramide dönüştürecek olan bir kaplama eklenmiş. Ancak bu piramidin

planlanmasında önemli bir hata yapılmış: yapı planlanırken içeriden başlanmış, üzerine yükseklikleri giderek azalan katmanlar eklenirken yapının tamamının yükü içeriye değil dışarıya verilmiş ve yapı çökmüş. Dahşur'da bulunan ve paralelkenar piramit olarak bilinen yapıda (kenarları 188 m, yüksekliği 105 m) kenarın eğiminin kesidinin yarısında, yani 54°'den 43°'ye indirme kararının verilmiş olması bundan dolayı olabilir. Öte yandan ilk piramidin inşasından yüzyıllar sonra çökmüş olması muhtemeldir ve ikinci piramidin eğimindeki değişiklik mezar odasının projelendirilmesinin yanlış olmasına ve piramit şeklinde değil de düz olan çatısının yapının yükünü taşıyamamış olmasına bağlı yapısal çökmelerden kaynaklanmış olabilir. Günümüzde bile yapının dış yüzeyinde görülen çatlaklar bu çöküşün apaçık izleridir.

43°'lik eğim, firavunun yaptırdığı ve muhtemelen gerçekten mezar olarak kullandığı üçüncü piramitte (kenarları 220 m, yüksekliği 104 m) muhafaza edilir; bu yapı, bir zamanlar üzerini kaplayan kireçtaşı kaplamadan dolayı Kızıl Piramit olarak bilinir. Snefru döneminde anıt mezar yapısında yapılan değişiklikler sonraki hanedanlar döneminde kanonik hale getirilir. Mezar odası artık piramidin altına kazılmayıp, temel kısmından elde edilir ve bu odanın girişine anıtın kuzey kenarının üçte bir noktasına yerleştirilen bir girişten başlayan yokuş aşağı bir geçitten ulaşılır. Bu yapı kompleksinde piramidin yanı sıra küçük bir piramit şeklinde olan ikincil mezar ile artık kuzeyde değil, doğuda yer alan mezar tapınağı vardır. Başlangıçta Nil Nehrinin seyrine (güney-kuzey) paralel olan bu yapı kompleksinin ekseni artık Tören Yolu'nun da izlediği güneşin seyrini (doğu-batı) izler; yokuş yukarı, uzun bir rampa olan Tören Yolu mezar tapınağıyla, firavunun naaşını getiren kutsal teknenin yanaşması için Nil Nehrinin yanına inşa edilmiş olan tapınak arasında bağlantı sağlar. Merhum firavun bu yoldan, sembolleri piramitlerin her tarafını kaplayan Ra'ya, yani güneşe doğru ilerler: piramitlerin üçgen yapısı güneş ışınlarının grafik temsilidir; yapının açık renkli taştan kaplaması ışığı yansıtarak piramidin parlamasını sağlar; piramit Nil Nehrinin batı tarafında bulunur, çünkü Ra her akşam bu taraftan batar ve teknesiyle öte dünya nehrini geçtikten sonra ertesi sabah doğudan doğar.

Keops Piramidi

Taş kullanarak inşa yapma kabiliyeti, Snefru'nun halefi, günümüzde Yunanca Keops adıyla bilinen Firavun Khufu'nun (MÖ 2550-2530 arası firavun) MÖ XXVI. yüzyılın ilk yarısında Giza yakınlarında kayalık bir çıkıntının üzerine yaptırdığı, piramitlerin en ünlüsü ve görkemlisiyle zirveye ulaşır. Dünyanın yedi harikasından biri sayılan ve günümüzde hâlâ görülebilen tek harika olan Büyük Piramit 16 metre yüksekliğindedir ve tabanı, kenarları 230 metre olan mükemmel bir kare şeklindedir. İç yapısı, çoğu kireçtaşı olmak üzere 2,3 milyon taş blokla inşa edilmiştir, ama mezar odasında kullanılan ve ağırlığı 50 tonu geçebilen en büyük bloklar granittir. Tura kaynaklı pürüzsüz ve parlak kireç-

taşından olan kaplamasının büyük kısmı yüzyıllar boyunca yerinden alınarak inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır. Piramidin zirvesinde, Nun'un ilkel sularından yükselen tepenin sembolik tasviri olan devasa bir altın *pyramidon* yer alırdı. Yapının içinde sayısız geçit yer alır: girişten başlayan 100 metrelik, yokuş aşağı bir koridorla yerin 30 metre altına ulaşılır; bu tünelden ayrılan yokuş yukarı bir başka tünel bir alt, bir de üst koridora ayrılır; birincisinden kraliçenin mezar odasına, ikincisinden piramidin altına değil, içerisine inşa edilmiş olan firavunun mezar odasına ulaşılır.

Piramitlerin İnşası

Son yıllarda piramitlerin inşası konusunda, bazıları çok yaratıcı olmak üzere çeşitli hipotezler öne sürüldüyse de, bu konuda çok az bilgi sahibiyiz. Bu kadar görkemli yapılar inşa etmek için önce bir proje hazırlayıp onu gerçekleştirmek için uygun bir yer seçilmeli ve gerekli ölçümler büyük bir titizlikle yürütülmelidir. Sonra hammaddeyi bir taş ocağından elde etmek gereklidir: taş ocakları Giza ovasının kendisinde olabildiği gibi civar bölgelerde (kireçtaşı ya yerel ya da Tura kaynaklıdır) veya çok uzaklarda (Assuan graniti) da yer alabilir. Malzeme taş veya bakır keskiler ve tahta çekiç ve kamalar yoluyla elde edilir. Çıkarılan taş bloklar yapının inşa edileceği yere kadar taşınır, birleşme yerlerinin neredeyse görünmez olması için büyük bir dikkatle şekillendirilir, sonra da yerlerine yerleştirilirler. Bu blokları taşımak için kütüklerin veya kızakların, kaldırmak için eğimli düzlemlerin, yerlerine yerleştirmek için de inşa faaliyeti ilerledikçe sürekli olarak yükseltilen kum ve molozdan rampaların kullanıldığı sanılır.

Uzaklardan gelen taş bloklar nehir yoluyla taşınır: bunun için Nil nehrinin yüksek olduğu dönemlerden faydalanılır, ayrıca bu dönemde çiftçiler tarlalarını işlemekle uğraşmadıkları için mevcut işgücü de daha yüksek olur. Piramitlere yakın yerde konaklayan işgücü, son zamanlarda yürütülen tahminlere göre 20-30 bin kişiyi aşmaz.

Son Piramitler

Piramitler I. Ara Dönemin başlarına kadar inşa edilmeye devam edilse de yukarıda tarif edilenlerin devasa boyutlarına bir daha ulaşmazlar ve bu alandaki tek önemli yenilik, MÖ XXIV. yüzyılda iç odaların duvarlarına kutsal metinlerin oyulmaya başlanmasıdır.

Sadece Orta Krallık döneminde, MÖ XX. yüzyıldan itibaren yeni piramitler inşa edilir, ama taş sadece dış kaplamalarda kullanılıp yapının çekirdeği tuğladan inşa edilir. Daha hızlı ve ekonomik, ama daha az etkili olan bu inşa sisteminden dolayı bu dönemin piramitlerinden geriye moloz yığınlarından başka bir şey kalmamıştır.

En Eski Zigguratlar

İlk zigguratlar, Mezopotamya ve Elam'da büyük tapınakların avlularında, başka yapıların yanı sıra yükselirler; günümüze sadece 16 zigguratın kalıntılarına ulaştıysa da, Antikçağda çok daha fazlasının var olduğuna inanılır: örneğin Ninova, Susa ve Akkad'dakiler sadece çivi yazılı metinlerden bilinirler. En eskileri MÖ XXII sonlarıyla XXI. yüzyıl başları arasında, Yeni Sümer döneminde, III. Ur hanedanının kralları tarafından yaptırılmıştır. Zigguratların mimari yapısı, Babillilere göre tarihin ilk şehri olan Eridu'da Obeyd döneminde (MÖ V. binyıl) yapıldığı bilinen, yüksek bir teras üzerine kurulu tapınak şeklindeki çok daha eski bir yapının evrimi sonucunda ortaya çıkmıştır.

En iyi muhafaza edilen zigguratlar arasında yer alan Ur zigguratının yapımı, III. Ur hanedanının ilk kralı Ur-Nammu'yla (MÖ 2112-2095 arası kral) başlar ve oğlu Şulgi'yle (MÖ 2094-2047 arası kral) sona erer. Binlerce yıl boyunca defalarca onarım gören yapı, ay tanrısı Nanna'nın kutsal alanı içerisinde bulunan daha eski bir tapınağın kalıntıları üzerinde yükselir ve içi kerpiçten inşa edilmiş olup dışı iki metre kalınlığında tuğladan bir katmanla kaplıdır. Dörtgen bir plan (62,5x43 m) üzerinde yükselen yapının kesidi üst üste üç yüksek basamaktan oluşuyordu ve en üstte bir tapınak yer alıyordu. Basamakların eğimli duvarları yapıya yukarıya doğru bir atılım kazandırırken, sayısız niş ve alçak kabartma şeklinde sütun yüzeyleri hareketlendirir. İlk teras zeminden 11 metre yüksekliğe ulaşır ve toplam kesidin yaklaşık yarısını teşkil eder. Burada bulunan burçta, bitişiğinde inşa edildikleri cephelerin uzunluğunda olan iki yan merdivenle diğerlerine dik olan merkezi merdiven olmak üzere üç merdiven birleşir.

Neredeyse aynı döneme ait olan ve Anu'nun kutsal alanı, "gökyüzünün evi" Eanna içerisinde yer alan Uruk zigguratı günümüzde kerpiçten bir yığın şeklindedir ve başlangıçta bir mi yoksa daha fazla düzeyden mi oluştuğunu belirlemeye imkân yoktur. Öte yandan korunma durumunun bu kadar kötü olması, bu yapıların inşa yönteminin incelenmesine olanak tanır. Yapının kompakt iç kısmı kare biçimli kerpiç katmanlarıyla dönüşümlü olarak kamış katmanlarından yapılmıştır. İnşa sırasında kullanılan harcın kurumasına izin vermek amacıyla kerpiçlerin içine açılmış olan ve yapıyı baştan başa geçen ince kanallar, duvarları birbirine bağlayan kamış örgüleri içerir. Yapının tamamına farklı düzeylerde, pişmiş topraktan tuğlalarla kaplı gider kanalları döşenmiştir; bu kanalların ağızları Ur zigguratının dış kaplamasında kolaylıkla görülebilir.

Zigguratların dörtgen planının yerini yüzyıllar içinde kare bir plan alır ve yapıların boyutları kayda değer derecede büyür.

Dur-Kurigalzu Zigguratı

Günümüzde Akar Kuf olarak bilinen yerde bulunan Dur-Kurigalzu zigguratı MÖ XIV. yüzyılda şehrin kurucusu Kassit kralı Kurigalzu'nun (MÖ y. 1440-1375) em-

riyle inşa edilmiştir ve Sümer-Akkat tanrılarının en yücesi Enlil'in kutsal alanı, "büyük efendinin evi", Eugal'ın bir parçasıdır. Yapı, Enlil'in karısı Ninlil ve oğlu Ninurta'nın da kutsal alanlarının bulunduğu büyük, taş döşeli bir avlu üzerinde yükselir. İlk zigguratlara göre planı dörtgen olmaktan çıkıp neredeyse kare biçimlidir ve toplam boyutları kayda değer oranda büyümüştür (kenarları 80 metre civarındadır, kesidi günümüzde bile 45 metreye ulaşır). Yapının dikey niteliğini vurgulayan çıkıntılı bir merdivenden muhtemelen yapının zirvesine ulaşılıyordu, platformların kenarlarından başlayan daha küçük merdivenler de yüksekliklerinin yarısında köşeyi dönerek ön cephede devam ediyordu. Dönüşümlü olarak yer alan kerpiç ve kamış katmanlarına, 20 ve 35 metre yükseklikte, muhtemelen ilk iki terasın düzeyine denk gelen ve katları tesviye etmeyi amaçlayan, zeminden un ufak edilerek harçla karıştırılmış tuğladan iki katman da eklenmiştir.

Babil Zigguratı

Zigguratların en ünlüsü, Babil'de bulunan, ilk olarak Hammurabi döneminde (MÖ 1792-1750) inşa edilen ve Marduk'a adanmış olan Etemenanki, yani "gökyüzünün ve yeryüzünün temellerinin evi"dir. MÖ VII. yüzyıl başlarında, Assur kralı Sanherib (MÖ 604-681 arası kral) düşman Babil'i sonsuza kadar yok etmek amacıyla şehrin diğer yapılarıyla birlikte bu zigguratı da yerle bir eder. Oğlu Esarhaddon (MÖ 680-669 arası kral), babasının "dine saygısızlığını" telafi etmek için Babil'le bir uzlaşma politikası güder ve şehri baştan inşa ettirir. Ziggurata nihai halini kazandıran inşa faaliyetleri Keldani kralı Nabopolassar'la (MÖ 625-605 arası kral) başlar ama tamamlanamaz, Kitabı Mukaddes'teki Babil Kulesi öyküsü de buradan doğar. Zigguratın inşası oğlu II. Nebukadnezzar (MÖ 605-562) döneminde de devam eder ve neredeyse bir yüzyıl boyunca sürer.

Antikçağda dünyanın en hayranlık uyandıran yapılarından biri olan bu ziggurattan geriye sadece kerpiçten yapılmış çekirdek kısmının kaidesi ile 15 metre kalınlığındaki tuğla kaplamasının yerinden alınmasından dolayı oluşmuş olan geniş bir hendek kalmıştır. Hendeğin biçimi, kenarı 91,5 metre olan kare biçimli bu yapının planına tekabül eder; ön cephesinde çıkıntılı bir merdiven, yan taraflarda da ona dik iki merdiven bulunur. Antikçağdan kalma metinler sayesinde dolaylı olarak da olsa kesidinin neye benzediği konusunda fikir sahibiyiz. Herodotos (MÖ 484-424) *Tarih* eserinde bu zigguratın yedi terasının olduğunu, en üsttekinin üzerinde Babilli bir kadınla tanrı arasındaki kutsal evlilik ritüelinin gerçekleştiği bir tapınağın olduğunu yazar.

Uruk'ta bulunan, MÖ III. yüzyıla ait çivi yazılı bir tablette yapının yüksekliğinin kaidesinin genişliğine eşit olduğu yazar, Nebukadnezzar'ın Yeni Babil stelinde ise hem yapının cepheden görünüşü kabartma olarak sunulmuştur, hem de ziftle birleştirilmiş tuğlalardan oluşan dış kaplamasından söz edilir.

Strabon (MÖ y. 62- MS 24) Etemenanki'nin Kserkses (MÖ 486-465) tarafından yıkıldığını, Büyük İskender'inse (MÖ 356-323) onu yeniden inşa ettirmeye

çalıştığını, ama bu devasa girişimin (sadece yapının kenarlarının temizlenmesi bile 10 bin işçi gerektirir ve iki ay sürer) Makedon kralının ani ölümü üzerine yarım kaldığını anlatır.

Bkz. Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; Babil Kulesi: Gerçeklikten Mite Babil, s. 402; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomi, s. 455

Amarna Sanatı

Luigi Turri

Akhenaton, Mısır tarihinin en tartışmalı karakteridir: bazıları onu barışçıl bir vizyona sahip bir firavun veya tektanrıcılığın öncüsü, bazıları da fanatik bir totaliter, benmerkezciliği hat safhada biri, hatta bir deli olarak görür. Akhenaton'un gerçekleştirdiği dini reform sonucunda her şeyin merkezine Aton kültü yerleştirilir, ama bu büyük değişimin asıl amacı siyasidir: firavun Amon rahiplerinin ölçüsüz gücüne son vermek istemiştir, ama o öldüğünde rahipler onun hatırasını yok etmek için ellerinden geleni yaparak ondan öçlerini alırlar. Geleneklerden kopuşa önemli bir kanıt sunan dönemin sanat eserleri geçmiş eserlerden o kadar farklıdır ki keşfedildikleri ilk andan itibaren Mısır bilimciler arasında çelişkili tepkilere neden olmuşlardır.

Akethaton

El-Amarna, MÖ XIV. yüzyılda Akhenaton (MÖ y. 1353-1335 arası kral) tarafından Mısır'ın yeni başkenti olarak kurulan kadim Akethaton şehrinin, "Aton'un ufku"nun günümüzdeki adıdır. Neredeyse tahayyül edilemeyecek bir hızla inşa edilen şehir bir o kadar hızla yıkılır ve sonraki firavunların yıkım faaliyetlerinden kurtulan yapı sayısı çok azdır.

Şehrin yıkılmasını kolaylaştıran, inşasında kullanılan yenilikçi yapı tekniğidir. Nitekim inşa faaliyetlerini hızlandırmak için normalde firavunların yapı-

larında kullanılan ağır taş blokların yerine tuğla kullanılır, üzerine daha hafif ve ufak boyutlarda taş levhalar kaplanır. Üç karış genişliğinde olup Arapça "üç" anlamına gelen *talatat* olarak bilinen bu levhalar nasıl monte edildiyse aynı kolaylıkla Horemheb ve II Ramses (MÖ 1290-1224) tarafından yerlerinden alınıp yeni yapıların inşasında kullanılır. Ancak buna rağmen bu şehrin planı Mısır'ın en iyi bilinenidir, çünkü hem birçok yapı alçıdan bir kaide üzerine inşa edildiğinden temellerinin izleri kalmıştır, hem de burası Akhenaton döneminden sonra bir daha pek iskân edilmemiştir.

Şehir, Nil Nehrinin doğu kıyısının 13 kilometrelik bir bölümü üzerine, daha önce insanların veya tanrıların herhangi bir yapısının bulunmadığı bir yere inşa edilir, nehrin karşı kıyısında ise şehir halkının yiyecek kaynaklarını karşılama amaçlı tarımsal araziler bulunur. Şehri çevreleyen 14 stel üzerinde kuruluşunun nedenleri ve firavunun onu asla terk etmeme arzusu konu edilmiştir. Şehir içerisinde saraylar, idari ve askeri mahalleler, yerleşim alanları ve Aton'a adanan birçok tapınak vardır.

Büyük Saray ve Uzun Tapınak

Şehrin en önemli sarayı şehrin merkezinde, "El-Amarna mektupları" olarak bilinen ve firavuna Hatti, Mitanni, Babil ve Assur'un büyük kralları ile Suriye-Filistin bölgesinin küçük kralları tarafından gönderilen sayısız tabletin bulunduğu kraliyet iletişim dairesinin karşısında yer alırdı. Büyük Saray, şehrin ortasından geçen ana caddeyle iki bölgeye bölünmüştür. Bu bölgelerden birinde firavunun ikametgâhı, ona bir köprü yoluyla bağlanan diğerinde ise kabul salonları vardı. Girişin ardında, bir zamanlar Akhenaton'un devasa granit heykelleriyle çevrelenmiş çok büyük bir avlu ile daha küçük, dörtgen, revaklı avlular vardı. Birçok mekânın duvarları boyalı ve sırlı fayanslarla kaplıydı, bazı duvarlarda ise kerpiç üzerine freskler yapılmıştı ve zeminleri boyalı alçıyla kaplıydı.

Kutsal alan kavramı geçmiş dönemlere göre büyük farklılık gösterir. "Görünmez" Amon'un tapınakları eğimli bir arazi üzerinde ardı ardına sıralanan, tavanları giderek alçalan ve ışıklı ortamdan yavaş yavaş karanlığa geçilen mekânlardan oluşurdu (anıtsal giriş, avlu, hipostil salon, giriş kısmı ve *cella*). Böyle bir yapı, güneş tanrısı Aton'a adanan bir tapınağa uygun olmazdı, dolayısıyla el-Amarna'nın en önemli tapınağı olan ve sarayın biraz kuzeyinde ana cadde üzerinde batı-doğu yönünde yer alan Uzun Tapınak'ta güneş ışığının tüm mekânları aydınlatmasına izin veren aralıklı, yani ortada bir açıklık bırakan kirişler kullanılmıştır. Sütunlu revaklarla çevrili devasa bir avlunun ardında birbirini izleyen bir dizi anıtsal giriş ve avludan sonra hipostil bir mekân vardır; bu mekânın, sarayın sütunları gibi lotus veya palmiye şeklindeki sütunları cam hamurundan kakmalarla ve altın varakla kaplıydı. Son mekân bir *cella* yerine içinde onlarca sunak bulunan üstü açık bir avluydu.

Akhenaton'un Mezarı

Firavunun mezarı bu yerleşim yerinin birkaç kilometre uzağında, şehrin diğer sakinlerinin mezarlarının bulunduğu bir vadinin bir girintisinde yer alır. Doğuya yönelik olan geniş girişinin ardında dik bir merdivenden, çeşitli mekânlara açılan 30 metre uzunluğunda bir koridora inilir. Koridorun sonunda yer alan son mekân üç odadan oluşur: birinci odanın duvarları, firavunla karısı Nefertiti'nin bir prensesin ölümünden dolayı ağlarken tasvir edildiği boyalı kabartma sahnelerle süslenmiştir. Firavunun 10 metre genişliğinde ve 3,5 metre yüksekliğindeki mezar odası uzun koridorun en sonundadır ve öncesinde bir başka dik merdiven ve mezarı olası su baskınlarından koruma amaçlı, kuyu şeklinde bir ön oda yer alır. Firavunun naaşı Krallar Vadisine taşındığı zaman mezarında kullanılmış olan kireçtaşından tuğlalarla kuyu kısmen doldurulmuştur.

İşçilerin Köyü

Şehrin dışında, şehrin inşasında çalışan işçileri ağırlamak amacıyla kurulmuş bir köy bulunmuştur. Kenarları 70 metre uzunluğunda bir kare şeklinde olan köyde hepsi birbirinin aynı evler, birbirine paralel sokaklar boyunca inşa edilmiştir. Tek bir ev diğerlerinden daha büyük olup işçilerin denetleyicisinin evi olabilirdi. Büyük inşaat şantiyelerinin yanında yer alan bu tür köylerden sadece Krallar Vadisindeki Deir al-Medina'da ve al-Ḫaum'da bulunmuştur.

Kabartmalar ve Heykeller

El-Amarna'nın tapınak ve saraylarının duvarlarında kaplama olarak kullanılmış, kabartma ve boyalı sahnelerle süslenmiş 10 binden fazla *talatat* (taş levha), Horemheb'le II. Ramses tarafından, belki de Firavun Aton'a ve kültüne nihai bir hakaret olarak Amon tapınağının iki anıtsal girişinin temelinde dolgu malzemesi olarak kullanıldıkları Hermopolis'te bulunmuştur. Talatat'ların kabartmaları oyuk şeklindedir, yani figürlerin taşın yüzeyine derinlemesine oyulmasıyla elde edilmiştir; en sık rastlanan sahnelerde Akhenaton, hiçbir zaman ondan ayrı olmayan Nefertiti ve prensesler güneş ışınlarının altında Aton'a adaklar sunarlar veya pencereden onlara tezahürat yapan halka bakarken veya arabayla tapınağa giderlerken tasvir edilmişlerdir. Geleneksel insan biçimli tanrılar hiç yoktur, güneş şeklindeki Aton ise her yerdedir, ışınları ellerinde hayatın sembolü *ankh*'ı tutan kraliyet çiftine kadar uzanır.

Amarna sanatının getirdiği yeniliklerden biri, kompozisyonlara hareketin ve karakterler arası etkileşimin dâhil edilmiş olmasıdır. Firavuna tezahürat yapan kalabalık sahneleri geleneksel Mısır sanatında da kullanılırdı, ama el-Amarna'da karakterler canlanır ve karşılıklı etkileşimde bulunurlar, birbirleri-

ne dokunurlar, üst üste dururlar. Firavunun aile stelinde kompozisyon simetriktir ve köşegenler üzerine kuruludur: Akhenaton ve Nefertiti tabureler üzerinde karşılıklı oturur, ama kucaklarında tuttukları küçük kızlar onları kısmen örter. Firavun kızlarından birini öperken annesinin kucağında oturan diğer kız eliyle babasını gösterir ama yüzü annesine dönük olduğu için "temas noktası" oluşturur ve kompozisyonun tamamını tutarlı bir şekilde bir araya getirir.

Daha önceki firavun tasvirlerini niteleyen sade zarafet artık yoktur, yerini neredeyse grotesk hale gelen güçlü bir karakterizasyon ve maniyerizm almıştır. Figürlerin bedenleri artık tek eksen üzerinde değildir, uzun boyunları ileriye uzanır, elmacık kemikleri ve çeneler çıkıntılı, dudaklar etli, gözler badem şeklinde, uzuvlar incedir, giysiler de uçuşur. Aynı niteliklere sahip olan heykeller genelde günümüze parçalar halinde ulaşmıştır çünkü farklı malzemelerden unsurlarla, kompozit olarak yapılmışlardır: giysilerle kaplı bedenler için beyaz kireçtaşı, uzuvlarla yüz için kuartz ve granit, süslemelerde metaller kullanılmıştır. Figürlerin grotesk deformasyonu, Akhenaton'un krallığının ilk yıllarında, başkentin Akethaton'a taşınmasından önceki dönemde gerçekleştirilen eserlerde, örneğin firavunun Teb'de Aton tapınağını süsleyen heykellerinde barizdir, daha geç döneme ait eserlerde azalır ama tamamıyla kaybolmaz. Nefertiti'nin heykeltraş Thutmosis'in el-Amarna'daki atölyesinde bulunan, kireçtaşından yontulmuş alçıyla kaplanıp parlak renklerle boyanmış ünlü büstü bu ikinci döneme aittir, ama figürün boynu normalin ötesinde uzun ve incedir, başın büyüklüğüyle ve elmacık kemikleri çıkık yüzle orantılı değildir.

Amarna sanatında kraliçe geleneksel sanatta tahayyül edilemeyecek bir rol üstlenir ve firavunla aynı fiziksel niteliklere sahip gibi görünür: cilt rengi açısından kadınla erkek arasında ton farkı görülmez, karın ve kalça bölgesi geniştir, omuzlar dar, göğüsler büyüktür. Kompozisyonlara duygular ve aile hayatının mahremiyeti de dâhil olur: Akhenaton kızını öper, Nefertiti firavunun kucağında oturur, kraliyet ailesi beraber yemek yer veya karı koca bahçede yürüyüşe çıkarlar.

Bu gibi nedenlerden dolayı Amarna sanatı sıklıkla "gerçekçi" olarak tanımlanmıştır ve firavunun yüz hatlarının tasviri birçokları tarafından Fröhlich sendromu (adipozogenital bir distrofi) hastası bir kralın yüzünün gerçeğe yakın tasviri olarak yorumlanmıştır. Teb'deki tapınakta bulunan ve erkek üreme organlarından yoksun, şiş karınlı, çıplak bir figürün tasvir edildiği dev heykel, XX. yüzyıl başlarının ünlü Mısır bilimcileri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır: Mariette (1821-1881) firavunun bir çarpışmada hadım edildiğine inanırken, Eugène Lefébure (1838-1908), bir yüzyıl önce Kraliçe Hatşepsut'ta (MÖ 1473-1458 arası kraliçe) olduğu üzere, firavunun aslında erkek kılığında bir kadın olduğunu, kendisine erkek gibi davranıldığını öne sürer. Ancak bu hipotezleri destekleyecek kanıtlar söz konusu değildir ve bu heykelde firavunun değil de kraliçenin tasvir edilmiş olması daha olasıdır.

Aslında Akhenaton'un sanatçılarının amacı muhtemelen gerçekleri tasvir etmek yerine eserleri yoluyla firavunun siyasi-dini devrimini görselleştirmekti. Amarna dönemi anıtları, daha önceki dönemlere göre kraliyeti daha çok konu alır ve Bak adlı bir sanatçı, mezarının üzerindeki yazıtta doğrudan firavun tarafından eğitildiğini söyler. Eski tanrılar ve onlarla bağlantılı mitler kaybolmuş, yerlerini kraliyet ailesiyle gündelik hayatları almıştır; kadim tanrıları nasıl belirli fiziksel özellikler veya karakteristik unsurlar yoluyla tespit etmek mümkün idiyse, kraliyet ailesinin tasvirinde kullanılan kanonların da onları tanınır kılmış olması muhtemeldir.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi, s. 161

Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900)

Metalürji Sanatı

Luigi Turri

"Üç çağ sistemi"ne göre bütün uygarlıklar evrimleri sırasında, her biri bir malzemeyle nitelenen üç aşamadan geçmiştir: Taş Çağı, Bronz Çağı ve Demir Çağı. İlk iki çağ arasına, Yunancada bakır ve taş anlamına gelen khalkos ve lithos kelimelerinden oluşan ve metalürjinin gelişmeye başladığı geçiş dönemine işaret eden Kalkolitik Çağ dâhil edilebilir. Zamanı bu şekilde bölmek tamamıyla alışılagelmiş bir adetten ibaretse de, metallerin insanlık tarihindeki önemini vurgular.

Antikçağda Metaller

Cıva dışındaki metallerin tamamı katı, dövülerek işlenebilir ve esnek, ama aynı zamanda da eğilmezler. Elde edilme zorluklarıyla doğrudan orantılı olarak asli bir değerleri vardır ve kille taştan daha ender bulunmalarına rağmen sonsuza kadar tekrar tekrar kullanılma avantajına sahipler.

Antikçağda en çok kullanılan metaller arasında bakır ve kalay ile onların bileşiminden elde edilen bronz; altın ve gümüş ile birleştikleri zaman oluşan elektrum; kurşun ve demir vardır. Bunlara sıvı halde bulunduğu için Antikçağda Yakındoğu'da metal sayılmayan cıvayı da eklemek gerekir. Bu metallerin hepsi doğada doğal olarak bulunur, yani gerçek anlamda metale dönüştürülmeleri için uzun ve karmaşık işlemler gerektiren oksit halinin yanı sıra, metal halinde de bulunurlar.

Bakır ve Bronz

Bilinen ilk bakır objeler, Türkiye'de bulunan, MÖ VII ile VI. binyıl arasına tarihlenen küçük boncuklar ve bızlardır. Metal soğuk olarak dövülmüş, ateşle tavlanmıştır ve metalürjinin en başından itibaren piroteknikle yakından bağlantılı olduğunu gösterir; bu arada piroteknik de, tam da bu dönemde gelişmeye başlayan keramik üretimiyle bağlantılıdır. Bakır ile kurşun minerallerinin yarı değerli taşlar yerine (malakit ve galen) ve pigment üretiminde (azurit) kullanılmaya başlanması en azından bu dönemden 2000 yıl öncesine dayanır.

Bakır doğal haliyle bol miktarda bulunduğundan bu metal konusundaki ilk deneylerin ilk olarak, bakır açısından oldukça zengin olan Anadolu'da, kısa süre sonra da Kuzey Mezopotamya'da, Suriye ve İran'da gerçekleşmiş olması doğaldır. Yine bakır açısından zengin olan İran'da, Tahran yakınlarındaki Tepe Ghabristan'da MÖ V. binyıl ortalarına doğru doğal halde bulunan bakır mineralleri eritilerek elde edilen bakırın kullanımına geçildiği görülür. Burada bakırın işlendiği ve imalatta kullanıldığı ilk laboratuarlarda eritme potaları, kalıplar, fırınlar ve eritilip metale dönüştürülmeye hazır, küçük parçalar halinde 20 kilogramdan fazla bakır minerali bulunmuştur.

Yehuda Çölündeki Nahal Mishmar'da, Ölü Deniz yakınlarındaki bir mağarada yapılan olağanüstü bir keşif sonucunda ortaya çıkarılan, neredeyse hepsi bakırdan yaklaşık 450 obje, metalürji tekniğinin ne kadar hızlı bir şekilde yayılıp geliştiğine tanıklık eder. Hasıra sarılmış olarak bulunan ve en azından MÖ IV. binyıl ortalarına tarihlenen bu buluntuların büyük kısmı kayıp mum yöntemiyle imal edilmiştir ve bu tekniğin en eski örneklerini teşkil ederler. Aletler neredeyse saf bakırdanken, daha karmaşık objeler tek seferde imal edilmiş olup yüzde 4 ila 12 gibi oldukça yüksek oranda arsenik içerirler. Bu yarı metal bakıra eklendiği zaman onu sıvı haldeyken daha az akışkan kılar, dolayısıyla kalıplara akıtılması daha kolaydır, katı haldeyken de daha sert kılar. Bazıları son derece karmaşık olan bu objelerin, mağaradan yaklaşık on kilometre mesafede olan Ein Gedi tapınağının hazinesine ait olup tehlikeli bir dönemde buraya gizlenmiş olmaları mümkündür.

MÖ III. binyıl başlarında bakır ile kalayın alaşımı olan bronz kullanılmaya başlanır; bronz elde etmek için kullanılan kalay oranı yüzde 2 ila 16 arasındadır ve bu oran aşılırsa alaşım kırılabilir hale gelir ve işlenmesi neredeyse imkânsız olur. Bu alaşım sonucunda daha sert ama dövülerek işlenebilir bir metal elde edilir ve kullanılan kalay oranı, Tell al-Judaidah'ta bulunan figürinlerden anlaşıldığı üzere, yüzde 10 civarında sabitlenir.

Altın ve Gümüş

En eski altın objeler Mezopotamya'da bulunmuş olup MÖ V. binyıl sonuyla IV. binyıl başları arasına tarihlenir. Altın kadar dövülgen bir metal olmayan gümüş, altından kısa bir süre sonra Mısır, Anadolu ve Doğu Akdeniz'de neredeyse aynı dönemde görülmeye başlanır. Mezopotamya'da gümüşün kullanımı için

ise, MÖ III. binyılın ortalarını beklemek gereklidir, Ur kraliyet mezarlarında bulunan objelerin çoğu da bu döneme aittir. Lagaş kralı Entemena'nın Tello'da bulunan ve tek parça metalin dövülmesiyle imal edilen vazosu (vazoya eklenen parçalar sadece boynun yine gümüş olan iç kısmı ile bakır olan kaidesidir) Mezopotamya gümüş işçiliğinin güzel bir örneğidir. Boynun üst kısmı boyunca çepeçevre bir yazıt bulunur, omuz kısmında bir dizi çömelmiş dana, karın kısmında da balık kılçığı biçiminde iki çerçeve içerisinde pençeleriyle aslan, keçi ve öküz yakalayan aslan başlı dört kartal yer alır.

Gümüş bu bölgede doğal halde az bulunur ve galen gibi minerallerden elde edilmesine izin veren karmaşık bir teknik olan küpelasyonun MÖ II. binyıl sonlarında keşfedildiği sanılır; daha önceki dönemlerde gümüşün nasıl imal edildiği ve nerden kaynaklandığı belli değildir, ama olası kaynaklar arasında İran veya Basra Körfezi yoluyla daha uzak ülkeler olabilir. MÖ II. binyılda Assurlu tüccarların Anadolu'dan gümüş temin ettiği kesindir, ama onu değerli objelerin yapımında değil de para olarak kullanırlar ve bütün ticari işlemleri gümüş üzerinden yaparlar.

Ticaret

Metallerin uzun mesafeli ticareti, MÖ IV. binyıldan itibaren yaygın olarak gerçekleşir. Mezopotamya'da kullanılan bakır başlangıçta Orta İran'daki Talmessi madenlerinden, sonra da günümüzde Umman olan Magan ülkesinden gelir. MÖ II. binyılda Doğu Akdeniz'in başlıca kaynaklarından biri Girit'tir ve burada üretilen tipik külçeler Akdeniz bölgesinin tamamında görülmüştür: Mısır'da Rekhmire'nin mezarında tasvir edildikleri ve el-Amarna mektuplarında onlardan söz edildiği gibi, Uluburun'da ve Sardinya'da külçelerin kendileri de bulunmuştur.

Assurlu tüccarlar ise MÖ II. binyıl başlarında bakırı Anadolu'dan alırlar, bu bölgede bakır ticareti o kadar gelişmiştir ki Assurlular burada ticari koloniler kurmaya karar verirler. Burada bakırı, nehir yataklarında kasiterit halinde bulunan bir mineral olan kalayla takas ederler. Mari metinlerinde kalayın oldukça değerli bir metal olduğundan, gümüşe göre 10'a 1, bakıra göre de 1'e 150-180 civarında fiyatı olduğundan ve Elam'dan geçerek Mari'ye ulaştığından söz edilir. Bu durumda bakırın kaynak yeri Afganistan olabilir; yine Afganistan'dan gelen lapis lazuli de Yakındoğu halkları tarafından çok sevilir ve MÖ 2600-2200 arasına tarihlenen Ur kraliyet mezarlarından çıkarılan buluntuların birçoğunda görüldüğü üzere, sıklıkla bronz ve altın başta olmak üzere metallerle birlikte prestij ürünlerinin yapımında kullanılır.

Metallerin minerallerden ayrılması genelde çıkarıldıkları yerde gerçekleşir: bu işlem çok miktarda odun gerektirir ve odun, mineralin çıkarıldığı dağlık bölgelerde daha çok bulunur; Mezopotamya başkentlerinde faaliyet gösteren ve metalürji alanında başyapıtlar yaratan ustaların bu işlemlerin nerede gerçekleştiğinden haberdar olmaması ve zaten yarı işlenmiş metaller kullanmış olmaları mümkündür.

İşleme Teknikleri

Ortaçağ sonlarına kadar kullanılacak olan metalürji tekniklerinin çoğu MÖ III. binyılda zaten bir süredir bilinir.

Eritilen metal, keramik, taş veya ergime noktası daha yüksek metaller gibi, bu yüksek ısı derecesine dayanabilecek malzemelerden yapılan kalıplara dökülür. Böylece bu kalıplar birden çok kez kullanılır ve çok sayıda birbirinin aynı ürün imal edilir, ama bu yöntem ancak takı gibi küçük objeler veya bıçak ağzı, balta ağzı gibi oldukça basit nesneler yapmaya uygundur.

Kayıp mum yönteminde nesnenin mumdan bir modeli yapılır ve kille kaplanır. Kil kuruduğu zaman mum ısıtılıp eritilir ve kilden kaplama üzerinde açılan küçük deliklerden akıtılır. Böylece elde edilen kalıba da erimiş metal akıtılır. Metal soğuyup katı hale gelince kil kalıp kırılır ve obje kum gibi aşındırıcı malzemelerle tamamlanır.

Daha büyük emek, ama daha az miktarda hammadde kullanımı gerektiren çekiçle dövme de yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. Bu şekilde imal edilen objeler eşsizdir ve dövme metalin sertliğini arttırdığından bu teknik özellikle silah ve değerli obje yapımında kullanılır. Değerli objeler nadir malzemelerden ve genelde ince metal levhadan yapılır. Metali işleme yöntemleri değişiklik gösterir: ince metal levha dışarıdan veya bir kalıp üzerine bastırılarak dövülebilir: bir objeyi tamamlamak için levha, kabartmanın dışarıdan görünmesi için içeriden dövülebilir veya keski ile dış yüzeyinde süslemeler yapılabilir ya da metal levhaya bir kalıp da basılabilir, ki bu teknik para basımının öncüsüdür.

En çok kullanılan yöntemler arasında, bir yüzeyin küçük metal granüllerinin uygulanmasıyla süslenmesi olan granülasyon ve bir objeyi altın varakla veya altın ile cıva alaşımıyla kaplamak vardır. Özellikle Mısır'da büyük rağbet gören savat işlerinde zaten işlenmiş olan metale uygulanan, çok düşük ısılarda bile eriyebilen kükürt, gümüş ve bakır, bazen de kurşun karışımı süslemeleri öne çıkaran koyu bir renk verir.

Demir

Bronz Çağı başlarına ait bazı buluntular demirin o dönemden itibaren kullanıldığını gösterir. Eski adı Eşnunna olan Tell Asmar'da bir bıçak, Türkiye'deki Alacahöyük'te de bir kılıç bulunmuştur. Mısır'da, Giza'daki Büyük Piramit'te ve Abydos'ta, Ön Hanedanlar dönemine tarihlenen çeşitli boncuklar ve ne işe yaradığı bilinmeyen ince demir levhalar bulunmuştur.

Bronz Çağında kullanılan demirin büyük kısmı muhtemelen meteorlardan kaynaklanıyordu, nikel açısından zengindi ve doğada metal halinde bulunan tek demir çeşidiydi. Az miktarda demir, bakırın rafinasyon işleminden de elde edilmiş olabilir.

Her ne kadar demir doğada en yaygın olarak bulunan metalse ve kolaylıkla aşınmaya tabiyse de, elde edilmesindeki zorluklardan dolayı en azından Geç Bronz Çağının ortalarına kadar ender bulunur ve egzotik bir malzeme sayılır, hatta Tutankhamon'un zengin mezar eşyaları arasında demir bir bıçak bulunur.

Demirin erime ısısının 1500°'nin üzerinde olmasından dolayı Demir Çağının tamamı boyunca bu metal daima ısıtılıp dövülmüştür. Demir ilk olarak cüruftan arındırılmak için dövülür, ısıtıldıktan sonra da objenin tanımlanmasına geçilir. Demirin kolaylıkla bulunması ve işleme yönteminin, uzun olup emek istemesine rağmen teknik açıdan kolay olması, demirin başka metallere göre daha ekonomik olması anlamına gelir. Ayrıca demirden bıçak ağızlarının keskinleştirilmesi sadece bileme yoluyla yapılabilir ve bronz örneğinde olduğu üzere nesneyi baştan şekillendirmeye gerek yoktur ve sıcak demir indirgeyici ortamda karbonla temas ettirildiğinde ozmos yoluyla elde edilen karbon ilavesi demiri daha da sertleştirip çeliğe dönüştürür.

Demiri özellikle silah yapımı olmak üzere sistematik olarak ilk kullananlar, MÖ II. binyılda Hititlerdir ve bu silahların hızlı büyüme süreçlerinde belirleyici bir rol oynamış olması mümkündür. Birkaç yıl sonra Filistiler de yine demirden silahları sayesinde Filistin'e hâkim hale gelirler; *Samuel Kitabı*'nda Yahudilerin demir teknolojisini elde etme arzusunun, iki ulus arasındaki sonsuz savaşların nedenlerinden biri olduğu ve bu girişimde bir tek Kral Davut'un (MÖ y. 1000-960 arası kral) başarılı olduğu anlatılır. MÖ I. binyılda demir kullanımı Yakındoğu'nun ve Akdeniz bölgesinin tamamına yayılarak bronzun ve silah imalatındaki kullanımının yerini alır.

Bkz. Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji, s. 422; Yakındoğu'da ve Mısır'da Metallerin Çıkarılması ve İşlenmesi, s. 435

Camın Öyküsü

Luigi Turri

Batı geleneğinde camın bazı Fenikeli tüccarlar tarafından tamamıyla şans eseri keşfedildiğine inanılır. Arkeolojik buluntular ise, Doğu Akdeniz bölgesinde camsı maddelerin ilk kullanımının tarihöncesine kadar uzandığını ve camın "icadı"nın yüzyıllarca sürmüş bir sürecin meyvesi olduğunu gösterir.

Tarihöncesi. Obsidiyen ve Sırlı Seramik

Yakındoğu'nun zanaatkârları tarihöncesinden itibaren değerli taşların yerine daha ekonomik bir alternatif olarak çeşitli camsı maddeler kullanırlar. Lavın hızla soğuması sonucunda oluşan, volkanik kökenli, siyah ve doğal bir cam türü olan obsidiyen MÖ VI. binyıldan itibaren kullanılır, MÖ V. binyıl ortalarında ise kuartz tozu ile sodyum karbonat ve az miktarda su ile kilin birleşmesinden oluşan sırlı seramik üretimine başlanır. Bu şekilde elde edilen hamur elle veya bir kalıp içinde şekillendirilip 800° ila 950° arası bir ısıda sinterleme yoluyla, yani sıvılaşmadan bağdaşık bir kütleye dönüştürülür. Ortaya çıkarılan malzeme kırılgan veya son derece yoğun olabilir ve dış yüzeyi camsıdır. Sır adı verilen bu dış kaplama, bileşimin kurumasından dolayı yüzeye çıkıp kaynaşan tuzlardan kaynaklanır. Bu teknik, İran'la Kuzey Mezopotamya arasındaki bölgede ortaya çıktıktan sonra Mısır'a o kadar çabuk yayılır ki bazı araştırmacılara göre burada icat edilmiş olabilir.

Soda veya kurşun gibi alkalin maddeler kullanılarak sırlı seramiğin yanı sıra keramik ve yumuşak taşlar gibi başka malzemelere de sır uygulamak ve bu malzemeleri işleyerek boncuk, küçük kupalar veya heykelcikler yapmak mümkündür. Örneğin MÖ V. binyıl sonlarından itibaren Mısır'da sırlı sabuntaşından yapılan objeler büyük ün salar. Sırlama genelde üzerine uygulandığı malzemeyi saklayacak kadar opaktır ve kobalt gibi mineral oksitlerinin eklenmesiyle rengi değiştirilip lapis lazulinin laciverti veya turkuaz'ın mavi-yeşili gibi değerli taşların renklerine benzetilebilir.

Eski Bronz Çağı: Cam Üretimi

Gerçek anlamda camın kullanımı çok daha sonra başlar ve en eski buluntular son derece nadir olup MÖ III. binyıla tarihlenir. Hem Mezopotamya, hem de Mısır'da bulunan ilk cam objeler küçük boyutlu olup ağırlıklı olarak değerli taş taklidi olarak yapılmış boncuklardan ve kolyelerden ibarettir. Cam, eritilip kaynaştırıldıktan sonra soğuduklarında ve katılaştıklarında kristalleşmeyen ve sıvıların niteliklerini muhafaza eden (nitekim fizik açısından cam, yüksek akışmazlık derecesine sahip bir sıvıdır) çeşitli maddelerden yapılır. Camın başlıca unsuru olan silika (veya kuartzlı kum), dalgaların aralıksız hareketinin kumu arındırdığı ve daha hafif metalleri erittiği veya denize taşıdığı bazı kumsallarda saf halde bulunur. Silikaya soda veya bitkisel küllerden elde edilen potasyum karbonat eklenir; eritken olarak adlandırılan bu maddeler silikanın erime noktasını yarıya indirip yaklaşık 1000°'ye getirirler. Camın yapısını sabitlemek ve sodanın onu suda eriyebilir hale getirmesini engellemek için karışıma kireç de eklenmesi gereklidir. Cam üretimi açık hava fırınlarda gerçekleşir: alçak eritme potalarında bir araya getirilen bütün bileşenler eritilir, sonra da oyma veya aşındırma yoluyla işlemek üzere soğumaya bırakılır. Cam sıcak-

ken ve esnekken de işlenebilir, ince levhalar haline getirilebilir, uzatılıp ince çubuklar yapılabilir veya kalıplara bastırılabilir. Boncuk, pandantif veya tılsım gibi küçük ve basit objeler, bir metal parçasının erimiş camla kaplanması ve çok hızlı bir biçimde şekillendirilmesiyle gerçekleştirilebilir (çünkü cam birkaç dakika içinde katılaşır).

Orta ve Geç Bronz Çağları: İlk Cam Kaplar

Camsı maddelerden yapılan objeler neredeyse bin yıl boyunca küçük biçimlerle sınırlı kalır; daha karmaşık biçimli ve daha büyük nesnelerin ortaya çıkışı Orta Bronz Çağını bulur. Filistin ve Suriye'deki bazı şehirler önceleri Mısır'da Orta Krallık döneminde imal edilen heykelcikler, kozmetik için kaplar ve küçük vazolar ithal ederler, sonra onları yerel olarak taklit etmeye başlarlar, daha sonra da Ebla'da bulunan ve Geç Bronz Çağına özgü bir biçimin öncülüğünü yapan, MÖ XVI. yüzyıla ait, kadın başı biçiminde bir bardak gibi yeni biçimler yaratırlar.

Camdan kapların imalatına MÖ XVI. yüzyılda, yani Orta Bronz Çağının sonlarına doğru başlanır. En eski buluntular, aynı zamanda sırlı ilk pişmiş toprak vazoların da bulunduğu Alalakh'ta (Tell Aççana) ortaya çıkarılmıştır. Geç Bronz Çağında cam ve sırlı pişmiş toprak objeler, sırlı seramik objelerle bir arada, hem Tell Rimah'da (Karana), hem de Nuzi'de (Yorgantepe), saray atölyelerinde üretilmiştir. Burada sözü edilen üç şehir, Mitanni'nin etki alanı içerisinde yer alır ve metal alanında olduğu gibi, camsı maddelerin işlenmesi alanına getirilen yeniliklerin de Hurri kültürünün yayılmasıyla bağlantılı olmuş olması mümkündür.

Nuzi'de bulunan objeler arasında, binlerce boncuğun yanı sıra, çağdaş keramik biçimlerinin taklit edildiği camdan kadehler, armut biçimli şişecikler ve küçük kâseler vardır; her şey, kırılgan çekirdek olarak bilinen yöntemden dolayı küçük boyutlu olmak zorundadır. Kum veya kil ile gübre gibi doğal bir tutkaldan oluşan çekirdek istenilen biçimde şekillenir ve metal bir çubuğa sabitlenip, sonra da erimiş cama daldırılır veya esnekliğini henüz kaybetmemiş sıcak cam şeritlerle sarılır. Cam soğumadan taş bir yüzey üzerinde yuvarlanarak düzleştirilir. Bu işlem, genelde mavi camla gerçekleştirilen objenin üzerine çok çeşitli geometrik süslemeler yapmak için renkli (beyaz, sarı, kehribar rengi ve mavi) cam iplikleri akıtıldıktan sonra tekrarlanabilir. İşlem tamamlandıktan sonra kırılgan çekirdek kazılarak çıkarılır ve objenin içi oyuk kalır.

Saray ve tapınak kazılarında ortaya çıkan cam kaplar lüks objeler iken, bireysel süs eşyalarının tüm sosyal sınıflarda yaygın olduğu görülür, boncuk, pandantif ve heykelcikler ise daha çok bireysel mezarlarda bulunmuştur.

Cam kakma ve aplikeler, ahşap, kemik, fildişi veya keramik gibi farklı malzemelerden yapılan objelerin işçiliğinde ve süslemelerinde kullanıldığı gibi, mimari dekorasyon unsurları olarak kullanıldıkları da olur. Örneğin Nuzi'deki

bir tapınakta, yerde bulunan binlerce deliksiz boncuk, pişirilmeden duvarlara uygulanırdı.

Zaman içinde cam işleme alanında yeni teknikler denenir ve yayılır; örneğin MÖ XIII. yüzyılda Assur'da önceden hazırlanmış cam çubuklardan kesilmiş küçük diskler bir kalıba uygulanarak cam mozaik elde edilir. İkinci bir kalıpla yerlerine sabitlenen bu diskler camı sıvı hale getirmeden eritecek derecede ısıtılır, böylece birbirlerine karışmadan birbirlerine yapışırlar.

Mısır'da Cam

Cama "akan taş" adını veren Mısırlıların bu ürünlerle tanışması III.Thutmosis'in (MÖ 1479-1425) Suriye seferinden sonra ülkesine zengin bir ganimetle döndüğü MÖ XV. yüzyıl ortalarını bulur. Muhtemelen Suriye'deki yeni vassallar tarafından firavunun sarayına gönderilen yabancı ustaların da katkısıyla Mısır'da yerel bir cam üretimi ortaya çıkar ve boncuklar, skarabeler, tılsımlar, kakmalar, şekilli kaplar ve kozmetik kapları imal edilmeye başlanır. Mısır'daki cam üretiminin kısa sürede yüksek bir kalite düzeyine ve biçim ile renk açısından büyük bir çeşitliliğe ulaştığı, Malkata'da bulunan, III. Amenophis dönemine cam mozaiklerden ve Tutankhamon'un (MÖ 1333-1232) mezarındaki zengin cam buluntulardan da anlaşılır.

Mısır'da cam üretiminde kullanılan malzemenin nereden geldiği tam olarak belli değildir; Strabon (MÖ 62-MS 24) Mısır'da camsı toprağın bulunduğunu ileri sürse de, birçok arkeolog bu maddelerin başta Suriye olmak üzere ülke dışından gelmiş olmasının daha muhtemel olduğuna inanır. Türkiye'nin güneyinde, Uluburun açıklarından çıkarılan, MÖ XIV. yüzyıla ait bir kargo gemisinin batığında bulunan objelerden, ham cam ticaretinin de söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu buluntular arasında metaller, abanoz, kehribar, reçine ve fildişinin yanı sıra, cam ve sırlı seramikten boncuklar ve eritilip şekillendirilmeye hazır, işlenmiş cam külçeleri yer alır. Geminin nereden geldiği tam olarak belli değildir, ama muhtemelen Doğu Akdeniz kıyılarındaki bir şehirden yola çıkıp Kıbrıs'ta mola vermiş ve bakır külçeler almış, firavuna ticari mallar ve armağanlar götürmek üzere Mısır'a doğru yol alıyor olabilirdi.

Demir Çağında Camsı Maddeler

Geç Bronz Çağının sonlarında, MÖ XIII ile XII. yüzyıllar arasında, Myken uygarlığının ve Hititlerin bitişiyle aynı dönemde, Doğu Akdeniz'in büyük sarayları da çöküş dönemine girer, böylece cam ve sırlı seramik üretimi sona erer. Bu olgu Mısır'a da yayılır ve bu dönemden itibaren yüzyıllar boyunca kolye ve apliklerden başka bir şey imal edilmez.

Durumun değişmeye başlaması MÖ IX. yüzyılı bulur ve Doğu Akdeniz bölgesinde cam, Fenike kökenli fildişi eserlerde kakma olarak kullanılmaya başla-

nır. Bir sonraki yüzyıl, metallerin işlenme sürecinden ödünç alınan kayıp mum yöntemiyle imal edilen, yüzeyleri kalın, yeşil renkte kaplardan görüldüğü kadarıyla, cam üretimi yeniden gelişmeye başlar. Söz konusu örnekler ağırlıklı olarak Assur ülkesinde bulunan kâselerdir: daha kapalı biçimli ender objeler arasında Nimrud'da bulunan Sargon Vazosu olarak bilinen, üzerinde büyük Assur kralının adı ve iki aslanın tasviri bulunan, kaymaktaşından bir kap vardır. Zigzag şeklinde tipik süslemeleri olan diğer kaymaktaşı vazolar ise kırılgan çekirdek yöntemiyle imal edilmiştir.

Metal çubukların üzerinde şekillendirilen küçük vazolar, camı akıtarak yapılmış tabak çanak ve objeler de üretilir; belli başlı biçimler Mezopotamya kaynaklı olup MÖ VII. yüzyıldan itibaren Akdeniz havzasının tamamına yayılırlar. Cam imalatı gelişmeye devam eder ve Doğu Akdeniz'in cam üreticileri Rodos'a yerleşir. Camın deniz ticareti MÖ VI. yüzyıl ile Hellenistik Dönem arasında zirveye ulaşır: Yunan keramiği taklit edilerek yapılan merhem şişeciklerinden ve kaplarından binlercesi, Fenikeli ve Yunan tüccarlar tarafından Akdeniz bölgesinin tamamında satılır.

Assur ve Babil'in düşüşüyle Mezopotamya geleneğini devralıp geliştiren Akhaimenidler, MÖ V ile IV. yüzyıllar arasında, içecekler için kullanılan metalik kupa biçimlerinden ilham alarak kayıp mum tekniğiyle zarif süslemeli ve tek renkli, şeffaf ve renksiz camlar üretirler. Akhaimenid üretimin etkisiyle Mısır da yeniden cam üretimine başlar.

Demir Çağında, yeni biçimler açısından görülen büyük yaratıcılığa rağmen, Bronz Çağının teknikleri kullanılmaya devam edilir; Assurbanipal'in Ninova'daki kütüphanesinde bulunan, camın işleyiş sürecini konu alan metinler de daha eski tabletlerin kopyaları olabilir.

Cam alanındaki ilk büyük yenilik MÖ I. yüzyılı bulur: Doğu Akdeniz kıyılarında camın tarihinde bir dönüm noktası olan üfleme tekniğiyle denemeler yapılır ve üretim hatırı sayılır düzeyde hızlandığı gibi çok çeşitli biçimler daha kolay şekilde imal edilmeye başlanır.

Bkz. Teknolojinin Kökeni, s. 415; İlkel Toplumların Maddi Temeli, s. 415; Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji, s. 422; Yakındoğu'da Teknoloji, s. 429

Kassit Sanatı

Luigi Turri

Hammurabi'nin MÖ XVIII. yüzyılda yarattığı büyük Babil İmparatorluğu, XVI. yüzyıl başlarında Hitit kralı I. Murşili'nin saldırıları sonucunda çöker. Ortaya çıkan siyasi boşluktan, Zagros dağlarından gelen ve bir yüzyıldan uzun bir süredir Mezopotamya üzerinde baskı yaratan Kassitler yararlanır; Babil'i ele geçiren Kassitler, bu şehrin kültür alanında eriştiği yüksek düzeyin bilincinde olup onu muhafaza edip daha da geliştirmek için uğraşırlar, Babil dilini, tanrılarını ve geleneklerini benimserler.

Mimari

Kassitlerin eski Babil kültürünü muhafaza etme eğilimi, geçmişin büyük tapınakları için yürüttükleri çalışmalardan da anlaşılır, çünkü bir yandan eski tapınakları onarırken, diğer yandan da yeni yapılar inşa etmişlerdir. Yerel mimari geleneğe büyük ölçüde uyulur, ama Kral Karaindaş (MÖ 1424-1418 arası kral) tarafından MÖ XV. yüzyılın ikinci yarısında Uruk'ta yaptırılan İnanna tapınağı gibi özellikle küçük dini yapılarda görüldüğü üzere, bu alana bazı yenilikler getirmekten de geri kalınmaz. Bu tapınağın dörtgen planında (18x14m) iki yanında iki ince uzun koridorun yer aldığı küçük, kare şeklinde bir avlu ile uzun, nişsiz bir *cella*'nın ardı ardına, aynı eksen üzerinde yer alması, yapıya bir derinlik etkisi kazandırır. Ama en önemli yenilikler yapının dışından bellidir: birkaç köşeli payanda ile duvarlara dayalı direklerle nişler yapıya hareket katar, nişlerin içerisinde de doğrudan tuğlaların üzerine alçak kabartma şeklinde yontulan, ince uzun ilahi figürler yer alır. Dairelerden oluşan iki frizin arasında yer alan bu figür dizisinde dönüşümlü olarak, giysisinde pullu bir motif olan dağların sakallı tanrısı, bir de eteklerinden nehirlerin aktığı ve giysisine dalgalı bir görünüm veren bir tanrıça yer alır. Her iki figürün başında boynuzlu bir başlık, ellerinde de içinden su fışkıran bir kap vardır. Giysilerinin üzerindeki motifin tekrarlandığı direklerin üzerinde yukarıdan akan sular birbirlerine karışarak aşağıda tasvir edilen dağlara ulaşırlar.

Kassitlerin inşa alanındaki en büyük girişimi, günümüzde Bağdat yakınlarındaki Akar Kuf'un bulunduğu, Kral I. Kurigalzu tarafından MÖ XIV. yüzyılın birinci yarısında başlanan yeni başkent Dur-Kurigalzu'nun inşasıdır. Tapınak ve saray alanlarının geleneksel anıtsallığı, bazı yapıların devasa boyutlarıyla daha da vurgulanır: örneğin zigguratın boyu 45 metreyi geçer, henüz kazılmamış olana kraliyet sarayı da 6 hektarı geçen bir alanı kaplar. Saray Mezopo-

tamya gelenekleri doğrultusunda birkaç büyük avlunun etrafını saran kompakt mahallelerden oluşmaz artık; en az dokuz yapı yan yana yer alır ve her birinin merkezinde, en büyüğü 4000 metre kareyi aşan birer açık alan vardır. Her avlunun üç yanında, uzun ve ince, merkezi bir salona bakan küçük odalardan oluşan kapalı mekânlar yer alır. Çeşitli bölgeler arasındaki köşelerde bir zamanlar üst katlara çıkan merdivenler hâlâ görülebilir.

Hem kapalı, hem de açık hava mekânlarda yer alan süsleme amaçlı zengin resimlerden geriye sadece küçük parçalar kaldıysa da, geometrik veya stilize doğal unsurlardan, baklava deseni ve küçük güllerden oluşan geleneksel frizlerin yanında uzun sıralar halinde kapılara doğru ilerleyen ileri gelenlerin de resmedildiğini görmemize izin verirler. Konturları kalın, siyah bir çizgiyle çizilmiş, uzun saçlı ve sakallı bu figürler lacivert arka plan üzerinde açık renkli ve şık giysileriyle dikkat çekerler. Yeni Assur motiflerinin öncüsü sayılabilecek bu geçit töreninin tasviri muhtemelen bu mekânların işlevine işaret eder.

Koroplastik

Kassit yontma eserleri konusunda hemen hiçbir şey bilmememize rağmen, Kassit sanatçıları yaratıcılıklarını en iyi koroplastik ve Mezopotamya sanatında daha önce eşi görülmemiş bir anıt tipolojisi olan *kudurru* yoluyla ifade ederler.

Dur-Kurigalzu'da bulunan pişmiş topraktan küçük heykeller, seri üretimde veya mütevazı nesneler için kullanılan, geleneksel olarak fakir bir malzemenin bile stil düzeyi yüksek eserlerin yaratılmasında kullanılabileceğini gösterir. Resimlerdeki ileri gelenleri andıran, sakallı, küçük bir baş ve bireysel niteliklere sahip, kırmızıya boyalı yüzü, sanatçıların becerilerinin ve gerçekçiliğe eğilimlerinin kanıtıdır. Son derece uysal bir pozda, kas kütleleri orantılı ve yüzünün şeklinden de görüleceği üzere büyük bir titizlikle tasvir edilmiş olan bir dişi aslan heykelciği de natüralisttir.

Kudurru'lar

Kudurru'lar, MÖ 1400 ile 600 arasında aralıksız olarak imal edilmiş, 60 ila 70 cm yükseklikte, orta büyüklükte, genelde yumurta biçimli sınır taşlarıdır. Normalde kraliyete en uygun taş olarak bilinen diorit bloklarından veya siyah kireçtaşından yapılan *kudurru*'lar kralların sarayın ileri gelenlerine hizmetleri karşılığında verdikleri, bazıları çok büyük olabilen tarımsal arazi bağışlarının kaydını teşkil eder. *Kudurru*'ların büyük kısmının nerede bulunduğu tam olarak bilinmiyorsa da, bağlantılı oldukları arazilerde sınır taşları olarak konumlandırılmamış olup, bağışın garantörleri olan tanrılara adanmış olmaları ve onların tapınaklarına yerleştirilmiş olmaları mümkündür. Nitekim *kudurru*'ların üzerinde çivi yazısıyla Akkadca yazılmış, bağışı teyit eden, farklı uzun-

luklarda bir yazıtın yanı sıra, birkaç kuşak halinde kabartma olarak oyulmuş ilahi sembollerden oluşan çeşitli ve karmaşık tasvirler yer alır. En eski *kudurru* örneklerinde bu semboller karmakarışık bir şekilde kullanılmıştır, sıklıkla insan biçimli varlıklara yer verilir ve MÖ XII. yüzyıldan itibaren kanonik hale gelen özelliklerin çoğu henüz görülmez.

MÖ XII. yüzyıl başlarına ait, Kral II. Meli-Şipak'ın (MÖ 1186-1173 arası kral) oğluna yaptığı bağışı teyit eden bir *kudurru* bu türün en tipik örnekleri arasında yer alır. Kudurru'nun bir yanı baştan başa metinle kaplıyken, diğer yanında beş kuşak halinde ilahi semboller yer alır, onların da üzerinde Şamaş, Sin ve İştar'ın sırasıyla güneş, hilal ve sekiz köşeli Venüs gezegeni şeklindeki yıldız sembolleri bulunur. İlk kuşakta tanrıların kaideleri yer alır: Anu ve Enlil'in kaidelerinin üzerinde karakteristik boynuzlu taçları, Ea'nınkinin önünde bir balık-keçi vardır, yanlarında da Ninhursag'ın kaidesi yer alır. Alt kuşaklarda tanrılara özgü objeler ve hayvanlar hiyerarşik bir düzenle sıralanmış olup Babil tanrılarının sembolik bir mikrokozmosunu oluştururlar. Bu tasvirlerde anlatımsal bir bağlam hemen hiç yoktur, olduğu zaman da insan biçimli varlıklar, akrep-insanlar, yanında köpeğiyle elleri yukarıda, oturmuş olarak tasvir edilen tanrıça Gula da birer sembol haline gelir. Müzisyenlerin *kudurru*'su bu açıdan ilginç bir istisna teşkil eder: bu *kudurru*'nun orta kuşağında, kuleli bir şehrin surlarının grafik tasvirinin üzerinde, bilmediğimiz bir Babil ritüeline göndermede bulunan bir geçit töreni resmedilmiştir: her birinin omzunda bir okluk, yanında da bir hayvan olan yedi lavta çalgıcısı, saksı içerisindeki kutsal bir bitkiye doğru ilerlerler, başlarındaki kadın tef çalgıcısının başı da o tarafa yöneliktir. Bu *kudurru* aynı zamanda çok az sayıdaki yazıtsız örneklerden biridir. Ancak bu özelliklerinin yanı sıra, en üst kuşaktaki yıldız sembolleri ve tanrıların kaideleri gibi tipik unsurlar ve taşın üst ve alt kısmına dolanmış vaziyette Marduk'un kutsal hayvanı, boynuzlu başlı bir yılan olan *muşhuş* vardır.

En eski *kudurru*'ları niteleyen ince uzun figürler ve zarif tasvirler zaman içinde hızlı bir evrimden geçip daha dört köşe ve masif biçimlere dönüşse de, Kassitli sanatçıların taş işlemede eriştiği ustalık düzeyi birçok *kudurru*'yu süsleyen ayrıntıların zenginliğinde görülebilir. Örneğin Marduk-nasir *kudurru*'sunun ön tarafının neredeyse tamamını kaplayan büyük figürün giysilerinde, ayakkabılarında ve başlığında ayrıntıların ince bir uçla oyulduğu görülebilir.

Bkz. Tarih Öncesi Müzik Seslerinden Akdeniz'in Müzik Kültürlerine, s. 490; Mezopotamya Kültürlerinde Müzik, s. 502

Çivilerden Kelimeler. Piktogramlardan Alfabeye

Lüigi Turri

Yazı alanındaki gelişmelerle toplumun geçirdiği evrim arasındaki sıkı bağlar, yazı yazma kabiliyetinin insanoğlunun gelişiminde ne kadar önemli bir rol oynadığına tanıklık eder: tarihöncesinde muhasebe için gerekli araçların icadı nasıl tarım devrimine yol açtıysa, gerçek anlamdaki ilk yazı şekli olan piktogramlar da kentsel devrimin ve insanlık tarihinin başlangıcının temel bir unsurudurlar.

Yazının Mitolojik Doğuşu

MÖ XXI. yüzyılda yazılan *Enmerkar ve Aratta'nın Efendisi* adlı Sümer şiirinde MÖ III. binyıl başlarında Aşağı Mezopotamya'da Kullab/Uruk şehri ile İran'la Ermenistan arasında yer aldığı sanılan zengin ve uzak Aratta şehri arasında baş gösteren ihtilaf anlatılır. Metinde ordulardan veya silahlardan değil, iki kral arasındaki diyalektik çatışmadan söz edilir. Bu ihtilafa aracı olan bir haberci bu iki şehir arasında gidip gelerek iki kralın sözlerini birbirine taşır. Bir ara zavallı haberci Enmerkar'ın uzun ve karmaşık bir söylevini tekrar edemez ve "Habercinin 'dili ağır' olduğu ve söylevi tekrar edemediği için Kullab'ın efendisi kili şekillendirip kelimeleri tablet üzerine yazar gibi oydu; daha önce hiç kimse kile kelimeler oymamıştı ve güneş tanrısı yeniden ışıldadığı zaman durum apaçık şekilde belli oldu:

Kullab'ın efendisi kelimeleri bir tablete yazar gibi oydu ve kelimeler görünür oldu."

Haberci, Aratta şehri ile aralarındaki "beş, altı, yedi dağı" neredeyse uçarak kat etmiş ve Aratta'ya ulaşınca krala şöyle demiş:

"Tanrı Utu'nun oğlu Enmerkar bana kilden bir tablet verdi;

ey Aratta'nın efendisi, tableti incele, sözlerinin ruhunu anla;

aldığın bu mesajla ilgili ne iletmem gerektiğini bana emret.

Aratta'nın efendisi, bu sözleri söyleyen haberciden sanatsal bir şekilde işlenmiş tableti aldı;

Aratta'nın efendisi tableti inceledi:

– söylenen sözler çivi şeklinde, yapıları delip geçiyor – Aratta'nın efendisi sanatsal bir şekilde işlenmiş tableti inceliyor".

Efsaneye göre böyle ortaya çıkan çivi yazısı aslında yavaş yavaş, aşamaları tam olarak belli olmayan uzun bir süreç sonucunda doğmuştur.

Soyutlamayı Öğrenmek

Yazı yazmak için işaretler lazımdır ve bu işaretlerin, Çin yazısında olduğu gibi bir kelimenin tamamı, ya da Latin alfabesinde olduğu gibi bir araya geldiklerinde kelimeleri oluşturacak münferit sesler şeklinde bir şeyleri temsil etmesi lazımdır. Bu da bu işaretlerin, kavram olsun, ses olsun, bir anlam edinmesi demektir.

Batı Celile'de ve Lübnan'da, Paleolitik çağa ait, üzerlerine çizikler oyulmuş, kemikten yapılmış bızlar bulunmuştur. Araştırmacılar bu objelerin belirli miktarları hatırlamak için anımsatıcı destek sağladığı ve her işaretin sayılan şeyin birimini temsil ettiği konusunda hemfikirdir. Bu desteklerin zamanın geçişini kaydetmek için yapılmış olması ve her işaretin ayın görünüşünü temsil etmiş olması mümkündür. Burada yazıdan söz etmek mümkün değildir, ama bu objeler gerçekten sayı saymak için kullanıldıysa, 30 ila 14 bin yıl önce gibi uzak bir geçmişte insanların somut bilgileri işaretlere dönüştürmeyi, yani soyutlamayı bildiğini gösterirler.

Kilden Hesap Taşları

MÖ VIII. binyıldan itibaren Akdeniz kıyılarından İran'a kadar uzanan bölgenin tamamında yaygın olarak bulunan pişmiş kilden sayısız hesap taşı, anımsatıcı ve idari bir destek olarak kullanılan daha karmaşık ve gelişmiş bir sisteme işaret eder. Boyu birkaç santimetreyi aşmayan bu küçük objeler hemen hepsi geometrik (koni, küre, disk, silindir), nadiren de doğal (hayvan, kap) olmak üzere çok çeşitli biçimlerdedir. Her biçimin spesifik bir anlamı vardır ve temsil ettiği objenin, örneğin hayvanların veya darı dolu kapların belli bir miktarına işaret eder.

İnsanın kaç hayvana veya ne kadar tahıla sahip olduğunu bilmesi, köy toplumlarından itibaren gereklidir ve toplumların gelişmesiyle giderek önem kazanır. Bu bilinç öngörülerde bulunmaya ve zor dönemler için erzak biriktirmeye izin verir. Kilden hesap taşları takası da kolaylaştırır ve ticaretin gelişmesini sağlar; bu hesap taşlarının aynısı veya neredeyse aynısı İran'da Susa, Irak'ta Uruk, Suriye'de Habuba Kabira gibi birbirlerinden çok uzak yerlerde bulunmuştur.

Bu sistemin işlemesi için hesap taşlarının muhafaza edilmesi lazımdır. Başlarda muhtemelen deri çantalar içinde, birbirlerine bağlı olarak veya küçük kapların içinde tutulurlardı, ama kazara birbirlerine karışmaları veya sayılarının kasten değiştirilmesi riski vardı. Temsil edilen miktarların doğru olduğunu ve işlemlerin güvenilirliğini temin etmek için MÖ IV. binyıl ortalarından itibaren, içi oyuk kilden "zarflar" olan *bulla*'lar kullanılmaya başlanır ve içlerine hesap taşları konur.

Bulla kapatılır ve kil nemliyken üzerinde silindirik bir mühür yuvarlanarak elde edilen mühür iziyle içindekilerin güvenliği sağlanmış olunur. Böylelikle içeriğin değiştirilmesine izin verilmediği gibi, mühür sayesinde bu işlemi ya-

pan kişinin kim olduğu belirlenir. Geriye tek bir problem kalır, o da "zarf" kapandıktan sonra içindeki hesap taşları artık görünmediğinden içeriğini kontrol etmek için kırılması gerektiğidir.

Sonra *bulla*'nın dış yüzeyine mühür izinin yanı sıra içerdiği hesap taşlarının şeklinin de oyulmasıyla bu sorunun çözülebileceği fark edilir, böylece üç boyutlu hesap taşlarının temsil ettiği bilgiler iki boyutlu işaretlere dönüştürülür ve *bulla*'nın içeriği ile dışındaki izler arasında tam bir denklik elde edilir. *Bulla*'nın içindeki hesap taşlarının varlığıyla dışındaki işaretler birbirinin aynıdır: kil kuruduktan sonra bu işaretler değiştirilemez ve mühür sayesinde *bulla*'nın içindeki hesap taşlarıyla aynı değere sahiptir. *Bulla*'lar zamanla içeriklerini kaybedip düzleştirilip tablete dönüşür ve hem kullanımı, hem de arşivlenmesi daha kolay hale gelir.

Ancak en karmaşık hesap taşları kile oyulan işaretlere uyarlanmaya uygun değildir ve kısa süre sonra yerlerini, tablet üzerine sivri uçlu bir alet yardımıyla doğrudan çizilen şekiller alır. Gerçek anlamdaki yazının ilk biçimi olan piktogramlar böyle doğar.

Çivi Yazısı

Kil gibi hamur benzeri bir malzemeye şekiller çizmek kolay değildir, aralıksız ve eğimli çizgiler yerine, üçgen başlı bir aletin ucunu kile bastırarak çok sayıda doğrusal çizikler yapmak ve Enmerkar'ın şiirinde dendiği gibi yazılı sözleri çivi şeklinde yazmak daha kolaydır. Sayısız küçük çivi izinden oluştuğu için çivi yazısı adı verilen bu yazı MÖ 3300'den itibaren, bilinen ilk şehir ve Enmerkar'ın şiirinin şehri olan Uruk'ta belgelenmiştir.

Bu yazı yüzyıllar boyunca Sümer dilinde ve idari türden metinlerde kullanılır. Bu metinleri yazan kâtipler kullanılan 1000'den fazla işareti ezberleyebilmek için yıllarca eğitim alır.

Yazılı iletişim imkânı, kendi başlarına temsil edilemeyecek kavramları ifade etmek için işaretler birleştirilmeye başlandığında giderek artar, sonradan işaretlere temsil edilen objelerin adlarının sesleri de eklendiğinde, yani her şeye fonetik bir değer atfedildiğinde sonsuz hale gelir. Fonogramları bir bulmacadaki gibi birleştirince soyut kavramlar ifade edilir veya kişi adları yazılır hale gelir. Bilinen en eski yazılı isimlerden biri olan Enlilti, EN (Sümer dilinde "bey"), LİL ("hava") ve Tİ ("hayat") işaretleri kullanılarak yazılmıştır. Bu son kelime grafik olarak temsil edilemediğinden neredeyse aynı sese sahip olan "ok" kelimesinin işareti ödünç alınır.

İdari olmayan metinlerin yaygın olarak bulunması MÖ II. binyılın ortalarını bulur; başlangıçta kuruluş tuğlaları ve adak konileri, sonradan daha uzun metinler, kralların kahramanlıkları, eğitici, edebi, dini ve hukuki metinler yazılmaya başlanır ve kilin yanında, anıtsal yazıtlara uygun olan taş başta olmak üzere başka malzemeler de kullanılır.

Başlangıçta dikey olarak sağdan sola yazılan yazı zaman içinde 90° dönerek yatay hale gelir ve satırlar soldan başlayarak okunur, yazıda kullanılan semboller de şematik hale gelir, çizilmeleri kolaylaşır, ama özgün figürleri tanımak neredeyse imkânsız hale gelir. MÖ 2000 civarında işaret repertuarında büyük bir azalma olur ve yaygın olarak kullanılan işaret sayısı yaklaşık 500'e iner, ama çoğu birden fazla değere sahiptir. İşaretler logogram olarak kullanılıp bir kelime temsil edebilir, veya fonetik değerleriyle hecelerin yerine kullanılır, veya belirtme sıfatı olarak kullanılırlar, yani sonraki kelimenin niteliğini belirlerler ama okunmazlar. Örneğin yıldız şeklinde bir işaret gökyüzünün (*an*) logogramı olabilir veya "kule" (*an-za-gar*) kelimesinin ilk kısmını yazmak için bir hece işareti veya tanrı isimlerinden önce kullanılan belirtme sıfatı olabilir.

Yazının Yayılması

Sümerlerin yanı sıra başka uluslar da aynı işaretleri kendi dillerine uyarlayarak kullanmaya başlarlar. Orta Suriye'deki Ebla'da, MÖ y. 2400'e tarihlenen kraliyet sarayının kalıntıları arasında bir Sami lehçesinde yazılmış 17 bin tablet bulunmuştur. Bu tabletler büyük bir arşivde, sepetler içerisinde veya raflarda düzenli bir şekilde muhafaza edilmişti. Bulunan metinlerin büyük kısmı idari türdendir, ama eğitim amaçlı metinler, işaret ve kelime listeleri ve tarihin ilk iki dilli sözlükleri de eksik değildir. Sözlük tabletlerinde uzun listeler halinde logogramlar, Sümer dilindeki okunuşları ve Ebla dilindeki anlamları verilmiştir.

Ebla'dan da önce, MÖ 2800'e doğru Sümer metinlerinde bazı Sami isimleri görülür; yazıyı bir başka Sami dili olan ve MÖ XXIV. yüzyıl sonlarına doğru Sargon'un büyük Akkad İmparatorluğunun resmi dili haline gelen Akkadcaya uyarlama girişimleri de bundan kısa süre sonrasına aittir. Çivi yazısının mucitleri olan ve o döneme kadar bölgeye siyasi olarak hâkim olan Sümerler dilsel açıdan Aşağı Mezopotamya ile sınırlı küçük bir grupken, Sami ulusları Mezopotamya'nın orta ve kuzeyini, Suriye'yi ve Filistin'i kapsayan büyük bir bölgede yaşarlar. Bu geniş bölge, Akkadcanın hızla yayılmasına izin verirken, Sümerce eski geleneği ve yüksek prestiji sayesinde bütün kâtipler tarafından kullanılır ve kültür dili haline gelir, Akkadca da uluslararası iletişimin ve diplomatik ilişkilerin dili olur. Nil Nehrinin kıyısında yer alan ve günümüzde el-Amarna olarak bilinen, MÖ XIV. yüzyılda birkaç yıllığına sapkın firavun Akhenaton'un (MÖ 1353-1335) başkenti olan Akhetaton'da bulunan sayısız tablet bu duruma tanıklık eder. Burada bulunan metinlerin büyük kısmı, Suriye-Filistin bölgesinin küçük krallarının veya Assur, Babil, Mitanni, Hatti ve Kıbrıs gibi ülkelerin büyük krallarının firavuna gönderdiği mektuplardır.

Akkadcanın yaygınlığı yazısının Sami kökenli olmayan diller tarafından benimsenip uyarlanmasını da kolaylaştırır. Örneğin Hititçede hiyerogliflere ağır-

lıklı olarak logogramlardan oluşan bir çivi yazısı türü eklenir, Elamcada ise özellikle hece işaretleri kullanılır ve kullanılan işaret sayısı 130'a indirilir.

Mısır Hiyeroglifleri

MÖ 3200 civarında, çivi yazısıyla neredeyse aynı dönemde Mısır'da hiyeroglif yazısı doğar. Abydos'un kraliyet mezarlarındaki kapların üzerindeki etiketlerde görülen ilk örneklerde basit ama eksiksiz bir piktografik yazı olduğu görülür, ama daha önceki evrimine dair hiçbir iz yoktur. MÖ IV. binyılda Mısır sanatının, zanaatkârlığının ve mimarisinin üzerinde Mezopotamya'nın etkisi görülür ve yazı kavramının da çivi yazısından ödünç alınmış olması mümkündür. Ancak hiyeroglifler özerk olarak gelişir ve Sümerce ile benzerlikleri piktogram ve belirtme sıfatı kullanımıyla sınırlı kalır. Yazı yazmak için kullanılan papirüs ve tahta gibi malzemelerin farklı mahiyeti hiyerogliflerin, çivi yazısının işaretlerini niteleyen stilizasyon sürecine maruz kalmamasına ve özgün biçimlerini üç binyıldan uzun bir süre boyunca muhafaza etmesine izin verir.

Mısırlıların yazıya atfettikleri ilahi değer de, *medu netcher*, yani "tanrıların kelimeleri" olarak bilinen işaretlerin (hiyeroglif ise, "kutsal oyma" anlamına gelen Yunanca bir terimdir) değişim göstermemesine katkıda bulunmuş olabilir. Mısır'da yazı en başından beri ticari-idari ortamların dışında, özellikle tapınak yazıtlarında ve firavunun gücünü ve tanrısal gücünü yüceltmek için kullanılır.

İşaretler hem logografik, hem de fonetik değere sahiptir; en çok kullanılan işaretlerin sayısı 800 kadardır ama repertuar giderek büyür ve Ptolemaios ile Roma döneminde bu sayı 6000'i bulur.

Yazının yönü değişkenlik gösterir, satırlar veya sütunlar şeklinde ve sağdan sola veya tam tersi yönde yazılabilir; okuma yönünü anlamak için hiyerogliflerin ve özellikle insan veya hayvan biçimli işaretlerin yüzlerinin yönüne bakmak lazımdır, çünkü yazının yönüne dönük olmaları gerekir.

Hiyeroglifler özellikle kutsal metinlerde ve anıtsal yazıtlarda, önce taşa oyularak, sonra da boyanarak kullanılırken, V. hanedandan itibaren papirüsler ve *ostrakon*'lar [üzerine yazı yazılan çömlek kırığı] üzerinde görülen bir tür bitişik yazı olan hiyeratik yazı, dini metinlerin yanı sıra idari türden metinlerde de kullanılır. Bu yazı için kullanılan set, üzerinde siyah ve kırmızı pigment olan bir renk paleti ile su için küçük bir kap ve bir fırça veya tüyden oluşur ve bu yazı için kullanılan piktogram aynı zamanda "kâtip" kelimesi için de kullanılır.

Küçük figürlerin çizilmesini gerektirmediği için hiyeratik yazıdan daha basit ve hızlı, üçüncü bir yazı tipi olan demotik daha geç dönemde, MÖ VII. yüzyılda ortaya çıkar ve idari alanda, sözleşme ve mektupların yazılmasında en çok kullanılan yazı türü haline gelir. MÖ 700'den itibaren her üç yazı türü bin yıldan uzun bir süre boyunca, her biri kendi alanında olmak üzere, bir arada kullanılırlar.

Alfabenin Doğumu

Bilinen en eski alfabetik yazı türü de Mısır kökenlidir, Sina yarımadasında, Hathor Tapınağında bulunmuştur ve XII. hanedana tarihlenir. Mısır hiyerogliflerinden akrofoni yoluyla, yani her işarete temsil ettiği kelimenin ilk sesi atfedilerek türetilmiş 30 sessiz harf işareti kullanılarak kısa metinler yazılmıştır. Burada bulunan yazıtların kısalığından ve azlığından dolayı, Sami kökenli olduğu kesin olan bu dil büyük ölçüde deşifre edilmeyi beklemektedir. Bu, Asya'dan sürülüp Mısır'da bakır ve turkuaz madenlerinde çalıştırılan kölelerin konuştuğu dildir ve bu kölelerin o dönemin katı toplumsal hiyerarşisinde bu kadar alt düzeyde olup yazı yazmasını bilen ilk insanlar olmuş olması mümkündür.

Alfabetik bir yazıyı ilk olarak icat edenlerin köleler olması tuhaf gelebilse de, hem Mısır'da, hem de Yakındoğu'da kâtiplerin yazı sistemlerini basitleştirme gibi bir amaçlarının olmadığını göz önüne almak lazımdır, çünkü prestijleri ve ekonomik imkânları, okuma ve yazma kabiliyetlerine bağlıdır. Halkın büyük kısmı okuma yazma bilmez ve satın alma işlemlerini resmileştirmek, hukuki bir kararı teyit etmek veya bir evlilik sözleşmesi hazırlamak için sürekli olarak kâtiplere ihtiyaç duyulur.

Bundan dolayı Yakındoğu'da da yazıyı basitleştirme girişimleri Mezopotamya saraylarının dışındaki ortamlardan kaynaklanır. MÖ XIV. yüzyılda, Suriye'nın kuzey kıyısında yer alan zengin Ugarit şehrinde 27 sessiz, 3 de sesli işaretten oluşan bir çivi yazısı alfabesi geliştirilir. Herhangi bir uyarlama gerektirmeden farklı dillerde kullanılabilen bu yazı türünün ne kadar pratik olduğunu anlayan şehir halkı onu Ugarit, Akkad ve Hurri dillerinde her türlü metni yazmak için kullanır. Ancak bu alfabe, bütün yenilikçiliğine rağmen, Ugarit'le sınırlı kalır; başka yerlere yayılmamış olması, şehrin MÖ 1180'de yerle bir edilmesinden de kaynaklanmış olabilir.

MÖ XI. yüzyılda Fenikeli denizciler ve tüccarlar, Sina yarımadasında kullanılana benzer bir alfabe kullanmaya başlarlar. İşaretlerin piktograf kaynaklı olması hem Ugarit kökenli işaretlere göre hatırda daha kolay kalmalarını sağlar, hem de kil dışında, papirüs, ağaç kabuğu veya kap parçaları gibi uzun deniz yolculuklarında taşınmaya daha uygun, hafif malzemeler üzerine mürekkeple çizilmelerini kolaylaştırır.

Fenikelilerin Akdeniz'in diğer halklarıyla kurduğu ilişkiler, alfabenin yayılmasında önemli bir rol oynar. Yunanlar MÖ VIII. yüzyıla doğu Fenikeliler aracılığıyla alfabeyle tanışıp *phoinikeia grammata*'ları [Fenike harfleri] kullanmaya başlarlar ve onlara Fenike dili gibi bir Sami dilinde gereksiz olan ama Yunanca gibi bir Hint-Avrupa dilinin anlaşılması açısından temel rol oynayan sesli harfleri eklerler.

Behistun Steli

MÖ VI ile IV. yüzyıllar arasında gelişen son çivi yazılarından biri, Eski Persçedir. Bu dil bizim için çok önemlidir, çünkü İran'ın Kürdistan bölgesinde, Behistun dağına oyulmuş, üzerinde aynı metnin Eski Persçe, Elam ve Yeni Babil dillerinde yazılı olduğu, 15 metre yüksekliğinde, 25 metre genişliğinde görkemli bir yazıt sayesinde 1838'de deşifre edilen ilk çivi yazısı türüdür. Metnin yanına yontulmuş olan, neredeyse doğal boyuttaki bir kabartmada I. Darius (MÖ 521-486) yenilgiye uğrattığı düşmanlarının cesetlerini çiğnerken, bir elinde yay, diğer eli dua eder gibi havada tasvir edilmiştir.

Behistun yazıtları döneminde Akkadca artık ölü bir dildir ve uluslararası yazışmalarda yerini Arami diline ve alfabesine bırakmıştır, ama buna rağmen MS I. yüzyıla kadar öğretilmeye devam edilir, daha sonra ise tamamıyla ortadan kalkar.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Kültürü, s. 249

İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600)

İmparatorluk Başkenti ve Başkentler İmparatorluğu: Assurluların Şehir ve Ülke İnşası

Davide Nadali

İmparatorluğun siyasi yapısı, Assur ülkesinin tarihi şehirlerinde bir dizi dönüşüme yol açar, yeni başkentler, siyasi ve dini merkezler, kralın sarayı için merkezler yaratılır ve inşa edilir. MÖ VIII. yüzyılda II. Sargon, adını taşıyan şehri sıfırdan tasarlar. Eski başkentler terk edilmeyip askeri veya dini işlevleriyle imparatorluğun dokusunun bir parçası olmaya devam ederler.

II. Assurnasirpal'in Şehri Nimrud

Orta-Kuzey Mezopotamya'daki Assur şehri Orta Assur döneminden itibaren (MÖ II. binyılın son yüzyılları) Mısır ve Anadolu'daki (Hitit) büyük devletlerle ilişki içinde olan önemli bir krallığın başkenti biçimini ve işlevini edinir. Orta Assur kralları Assur şehrini baştan tasarlayıp planlar, başkentin yeni yapısını belirleyecek olan büyük eserler (saraylar ve tapınaklar) inşa ettirirler. Assur, aynı adlı ulusal tanrının tapınağının merkezi olarak kutsal şehir statüsünü muhafaza etse de, MÖ IX. yüzyıldan itibaren gelişmekte olan bu yeni imparatorluğun siyasi başkenti rolünü kaybeder. Ancak yeni yıl kutlamaları burada yer almaya devam eder, ve özellikle tanrı Assur'la bağlantılı takvim doğrultusunda çeşitli alaylar düzenlenir.

Şehir Dicle nehri kıyısında bulunan ve doğal savunma işlevi gören kayalık bir burun üzerinde yer alır, diğer yanlar ise zaman içinde surlarla çevrilir. Şehrin kuzeybatı kısmının tamamı kamusal yapılara (saray ve başlıca tapınaklar) ayrılmıştır ve şehrin kuzey tarafında bir tür sahne teşkil eder.

MÖ IX. yüzyılda Kral II. Assurnasirpal'le (MÖ 883-859 arası kral) yeni kurulan Yeni Assur İmparatorluğunun başkenti Assur'dan Nimrud'a, yani kadim Kalhu'ya taşınır. Bu şehir Mezopotamya'nın kuzeyinde, Assur ülkesinin kalbi haline gelecek bir bölgede bulunur: imparatorluğun batıya ve doğru büyüme süreci buradan başlayacaktır. II. Assurnasirpal, harabe halindeki şehri yoğun bir onarım ve yenileme sürecine tabi tutar ve kendi sarayını da buraya yaptırır. Assurnasirpal'in sarayı Assur saray mimarisinin kanonlarını belirler ve MÖ VII. yüzyıla kadar kendisinden sonraki saraylar için bir model teşkil eder. Bu saray, salonlarının işlevi ve özellikle taht salonundaki anlatımsal içerikli, kabartmalı ortostatlar gibi, yontulmuş ortostat süslemeleri açısından da süsleme tekniklerinin ilerideki gelişimi açısından önemli bir referans noktası olacaktır.

II. Assurnasirpal sarayın yanı sıra, Ninurta tapınağı ile bitişiğindeki ziggurat, Nabu tapınağı yapı kompleksi ve İştar tapınağı gibi çeşitli kutsal yapılar da inşa ettirir. Bu yapıların çoğu Yeni Assur döneminin tamamı boyunca, yani Nimrud'un artık imparatorluğun siyasi başkenti olmadığı MÖ VII. yüzyıla kadar bile kullanılacaktır. II. Assurnasirpal'in sarayı da halefleri tarafından iskân edilmeye devam edilecektir.

II. Assurnasirpal'in oğlu ve halefi III. Şalmaneser döneminde Nimrud'un ikinci tepesi yeni, görkemli bir sarayın mekânı olarak seçilir; bu sarayın planında öngörülen dört büyük, üstü açık avlu, saraya çok sayıda kişinin gelmesine izin verir. Zaten III. Şalmaneser'in arkeoloji literatüründe Şalmaneser Kalesi olarak bilinen sarayı ağırlıklı olarak askeri bir işleve sahiptir: Assur ordusunun toplanma yeri ve silah deposu görevi gören bu sarayın büyük açık alanları içtima töreni için süvari ve piyade birliklerinin toplanmasına izin verir. Şalmaneser Kalesi MÖ VII. yüzyıla kadar saray ve silah deposu görevi görür; burada bulunan II. Sargon (MÖ 721-705 arası kral) dönemine ait çivi yazılı metinlerde orduyla ilgili meseleler ele alınmıştır (ordunun bileşimi, birlik sayıları, teknik birimler, donanım). MÖ VIII. yüzyılda, II. Sargon döneminde ve MÖ VII. yüzyılda imparatorluğun siyasi başkentinin ve kraliyet sarayının bulunduğu şehrin artık Nimrud olmadığı göz önüne alınınca, bu yapının kullanım amacının devamlılığı daha da ilginçtir.

V. Şalmaneser'e (MÖ 726-722 arası kral) kadar olan krallar II. Assurnasirpal'in kurduğu şehirde yaşamaya devam ederlerken II. Sargon başkenti başka yere taşımaya karar verir. Ancak bu sadece yer değiştirme olmayıp, yeni bir şehrin kuruluşu anlamına gelir: II. Sargon, yazıtlarında da anlattığı gibi, Nimrud'un kuzeyindeki bir bölgede uygun fiyata topraklar alır ve burada Dur-Şarrukin, yani Sargon'un Kalesi'nin temelini atar (MÖ 717). Şehrin tamamının ve kralın sarayının inşasını

kapsayan bu görkemli inşa projesi imparatorluğun işgücüyle kaynaklarını tüketir ve Sargon öldüğünde henüz tamamlanmamış olan bu projeden vazgeçilir.

II. Sargon'un Yeni Şehri

Dörtgen bir plan üzerine inşa edilmiş olan Dur-Şarrukin şehri, iki tepe veya platformdan oluşur: birinde Sargon'la kraliyet ailesinin diğer üyelerinin ve ileri gelenlerin sarayları ile üç tapınak ve bir ziggurattan oluşan dini bir yapı kompleksi yer alır; diğer platformda ise aynı zamanda hem yapı, hem de silah deposu görevi gören veliahtın sarayı bulunur. Zaten Sargon'un oğlu Sanherib (MÖ 704-681 arası kral), babası adına Assur ordusunun askeri faaliyetlerinin gelişimini denetler.

Dur-Şarrukin'in planı birçok açıdan, Sargon'un krallığının ilk yıllarında yaşadığı ve ordu birlikleriyle ilgili tüm faaliyetler için Şalmaneser Kalesi'nin kullanılmasından anlaşıldığı üzere idari merkez olarak kullanmaya devam ettiği eski başkent Nimrud'un kopyasıdır.

Ninova'nın Yeniden Kuruluşu

Babasının muğlak şartlarda gerçekleşen ve uğursuz olayların habercisi olduğuna inanılan ölümü üzerine Sanherib henüz tamamlanmamış olan Dur-Şarrukin şehrini terk edip Ninova'ya yerleşmeye karar verir.

Assur ülkesinde tarihi bir şehir olan Ninova'da MÖ III. binyıldan itibaren tanrıça İştar'a adanmış çok önemli bir tapınak bulunur. Orta Assur krallarıyla Yeni Assur döneminin ilk kralları bu şehre her zaman önem vermişler, özellikle şehrin en önemli tepesi olan Kuyuncuk'ta yükselen tapınağın bakımı ve güzelleştirilmesiyle ilgilenmişlerdir. Şehrin diğer tepesi olan Tell Nebi Yunus'ta, Nemrut'ta da olduğu üzere, askeri işlevli bir yapı olan *ekal maşarti* bulunur. Sanherib, Ninova şehrini dönüştürür: bütün yapıların tadilata gereksinimi olmasının yanı sıra, Sanherib şehrin içinden geçen Khosr Nehrinin tepe için tehdit oluşturmaması için yatağını değiştirir, var olan yapıların geniş kapsamlı onarım ve güçlendirme çalışmalarını yürütür ve şehri 18 kapılı, üç duvardan oluşan bir surla donatır. Ninova böylece MÖ 612'de, Babillilerle Medlerin ortak saldırıları sonucunda düşene kadar sahip olacağı görünümü kazanır. Sanherib'in oğlu Esarhaddon (MÖ 680-669 arası kral) ve torunu Assurbanipal (MÖ 668-631 arası kral) statükoyu korumakla yetinirler, ama Assurbanipal Assur mimari tarihinin son büyük sarayını inşa ettirir.

Şehrin güneydoğusunda (Kuyuncuk tepesinin güneybatı kısmında) yer alan saray, Ninova'nın ve Assur mimarisinin tamamının en görkemli yapısıdır. Özellikle XIX. yüzyılda İngilizler tarafından yürütülen kazılar sayesinde ancak sadece kısmen ortaya çıkarılan saray, ehil ustaların eseridir ve imparatorluğun dört bir tarafından getirilmiş değerli malzemelerle inşa edilmiştir. Sanherib bu

sarayla o kadar gurur duyar ki, yazıtlarında onu "rakibi olmayan saray" olarak tanımlar. Saray yapısı, boyutları ve zenginliği açısından Assur mimarisinde eşsizdir. Duvar kabartmalarından oluşan figüratif süslemelerinde ya yepyeni, ya da daha önceki örneklerin bambaşka şekilde işlendiği temalarla stiller kullanılır.

Assur sanatı açısından özellikle yenilikçi sayılan figüratif temalar arasında, şehrin ve sarayın başlıca girişlerini süsleyen dev boyutta insan başlı boğa heykellerinin malzemesini oluşturan devasa taş blokların ocaklardan çıkarılma sahnelerinin tasviri yer alır. Sanherib, hammaddelerin elde edilmesi faaliyetleriyle ilgili olarak yazıtlarında o ana kadar bilinmeyen metal eritme ve işleme tekniklerine başvurulmuş olmasıyla övünür. Güneydoğudaki sarayın VI. avlusunda Ninova'ya taşınacak taş blokların çıkarılması, önce kaba, sonra ayrıntılı şekilde işlenmesi ve sarayın girişlerine yerleştirilmeleri tasvir edilmiştir.

Sanherib, yeni bir şehir kurmasa da, Ninova'yı yeniden kurup, doğu bölgelerinden (Zagros dağları) Akdeniz'e kadar uzanan ve birkaç yıl içinde (önce Esarhaddon'un, sonra da Assurbanipal'in askeri seferleriyle) Mısır'a kadar ulaşacak olan engin bir imparatorluğun başkenti haline getiren kraldır.

Ninova, dünyanın dört tarafından oluşan bir imparatorluğun merkezinin fiziksel temsilidir: kentsel proje bu rolü yüceltir ve şehre farklı kökenli insanlar yerleşir. Ayrıca imparatorluğun her yerinden gelmiş bitkilerin yetiştirildiği şehrin parkları (sonradan Batı geleneğinde Babil'in asma bahçelerine dönüşenler), Assur kralının bu denli geniş ve büyük çeşitlilik gösteren topraklar üzerindeki hâkimiyetinin bir metaforunu teşkil eder.

Sonuç

Assur İmparatorluğunun siyasi tarihinde birbiri ardına güçlü ve görkemli başkentler ya tarihi yerleşimler restore edilip baştan tasarlanarak, ya da Dur-Şarrukin örneğinde olduğu üzere, sıfırdan inşa edilir. Ancak Assur ülkesinin eski şehirleri ve tarihi başkentleri, artık siyasi iktidarın merkezleri olmaktan çıktıkları zaman bile canlı kalmaya ve başka işlevler gerçekleştirmeye devam ederler: örneğin Nemrut'taki Şalmaneser Kalesi askeri bir işlev görürken kadim Assur şehri dini açıdan önemli bir merkezdir. Bu nedenle Assur İmparatorluğu, tek bir siyasi başkente sahip olmasına rağmen, farklı başkentlerden, tarihlerden ve kaderlerden oluşan bileşik bir yapı, Mezopotamya'dan Akdeniz'e kadar Yakındoğu'ya hâkim olan bir siyasi gücün somutlaşmış hali olarak tanımlanabilir. Assur İmparatorluğunun başkentleri ve tarihi şehirleri, Assur kralının yaşadığı, yönettiği, askeri seferlere gitmek üzere yola çıktığı ve zafer kazanıp geri döndüğü toprakları tanımlar ve nitelerler.

Bkz. İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398

Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım: İmgeler Yoluyla Anlatım

Davide Nadali

Yeni Assur çağında kralların sarayları tarih, din ve av konulu kabartmalar içeren levhalarla süslenir. Bu kabartmalarda tasvir edilen karmaşık saray törenleri, Assurluların kraliyet ideolojisini yansıtır, çünkü tanrısal dünyayla ve yürüttüğü faaliyetlerle ilişkileri temelinde kralın rolü ve işlevi ortaya konur. Askeri seferlerden tasvirler içeren tarih konulu kabartmalar, ordunun fetih faaliyetlerini imgeler yoluyla anlatır.

Tarih Konulu Kabartmaların Doğuşu

Daha eski dönemlere ait anlatımsal içerikli figüratif eserler varsa da (boyalı sırlı levhalar), tarih konulu kabartmalar asıl Yeni Assur döneminde, II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) Nimrud'u imparatorluğun başkenti yapmaya karar verip şehrin en büyük tepesinin üzerine sarayını inşa etmeye karar verdiği zaman doğar.

Bu saray nasıl Assurnasirpal'den sonraki Assur krallarının, temel planında birkaç değişiklik yaparak örnek alacağı modeli teşkil ederse, taht salonunda üzerine kabartmalar oyulmuş ortostatlar da en azından üç yüzyıl sürecek bir geleneğin doğuşunu temsil eder. Assurnasirpal'in sarayının ortostatları kralın fetihlerinden askeri sahnelerle, aslan ve boğa avından sahnelerle ve dini alanla bağlantılı imgelerle süslenmiştir. Bu sahnelerde kralın üç farklı işlevi özetlenir: savaş konulu kabartmalarda kral Assur İmparatorluğunun uzak bölgelere hâkim olmasını sağlayacak faaliyetlerde bulunur; av konulu kabartmalarda kral, dönemsel olarak tekrarlanan bir eylemle, aslan ve boğalar öldürerek ve belirli ritüeller doğrultusunda cesetlerinin üzerine şarap dökerek kaos güçleri üzerindeki hâkimiyetini tekrar sağlar; mitolojik kabartmalarda ise kutsal ağacın yanında tasvir edilen, iki yanında kanatlı cinler olan kral aşkın bir zamanda tanrıların dünyası ile yönetiminden sorumlu olduğu dünyevi alan arasında aracılık yapar.

II. Assurnasirpal'in sarayının *bitanu* avlusu (*bitanu* "evin avlusu", *babanu* ise taht salonunun karşısındaki "kapının avlusu"dur) çevresinde yer alan özel alanı ise, hizmetkârların eşlik ettiği, kanatlı cinlerin koruması altındaki kralın arındırma amaçlı ritüeller gerçekleştirdiği sahnelerle süslenmiştir. Sembollerle (örneğin kutsal ağaç) karışık mitolojik varlıkların (insan veya yırtıcı kuş başlı kanatlı cinler) varlığından dolayı genelde gizemli olan bu imgelerin işlevi, taht salonundaki tarih konulu sahnelerden farklıdır. Tarih konulu sahneler, olanların uzamını ve zamanını levhaların uzamında ve anlatımın zama-

nında imgeler yoluyla sunarken, II. Assurnasirpal'in sarayının salonlarındaki imgeler ise gerçekliği sunmayıp gerçeklik üzerinde eylemde bulunurlar. Kutsal ağacın yanındaki kanatlı cinler ve kralın bir arınma ve toprağa şarap dökme ritüeli bağlamı içerisinde yer alması, sarayın iç kesimlerini koruma amaçlıdır. Bu imgelerin varlığı gündelik gerçeklik üzerinde etkili olur ve kralı insanla aşkın olan arasındaki tek aracı haline getirir.

II. Sargon'un Sarayının Figüratif İçeriği

Bu son imge türü sonraki kralların saraylarının figüratif süslemelerinden kaybolur. MÖ VIII. yüzyılda II. Sargon'un (MÖ 722-705 arası kral) Dur-Şarrukin'de yaptırdığı (ve yarım kalan) saray, kralın askeri fetihlerinin tasvir edildiği, tarih konulu kabartmalarla süslüdür. II. Assurnasirpal'in algıladığı anlamda av da figüratif içerikten kaybolur ve yerini Assur kralıyla soyluların şehrin parklarında katıldığı bir sürek avına bırakır: II. Sargon'un avı artık kozmogonik bir anlama sahip olmayıp kralın maiyetinin uyguladığı bir spor dalının tasviridir, bundan dolayı da kraliyet sarayının figüratif içeriğinde kendine yer bulur.

II. Sargon'un, II. Assurnasirpal'in sarayından ilham alarak modelini geliştirdiği, yeni bir iç avlu eklediği ve aynı eksen üzerinde giriş kapıları yaptırdığı saray, kralın savaşlarını hatırlatan ve anıtsallaştıran imgeleri içeren bir yer haline gelir. II. Assurnasirpal'in projesinde kralın savaşlarının özetlendiği yer taht salonu iken, II. Sargon'un Dur-Şarrukin'deki sarayında savaşların yıllık şeklinde sunulduğu salonların sayısı daha fazladır: kralın başardıkları yıl yıl, düzenli bir uzamsal ve zamansal sırayla, kelimeler ve imgeler yoluyla anlatılır. II. Sargon ile bir yıl boyunca gerçekleştirilen askeri fetihlerle onlara ayrılan bir salondaki duvarlar neredeyse mükemmel şekilde örtüşür.

Sanherib'in "Rakipsiz" Projesi

Sanherib'in (MÖ 705-681) Ninova'daki "rakipsiz" sarayında da figüratif süslemelere dini veya mitolojik konular dâhil değildir. Sanherib'in mimarları ve yontma sanatçıları sanatsal ve mimari açıdan II. Sargon'un Dur-Şarrukin'deki sarayının etkisi altında kalırlar: Ninova'da de avlu sayısı ikiye çıkarılır, böylece daha güçlü, daha dramatik bir etki elde edilir. Sanherib döneminde Assur sanatı daha önceki geleneğe kıyasla önemli değişimlerden geçer: kabartmalı levhalar artık kuşaklar halinde bölünmeyip yüksekliğin tamamı yoğun bir şekilde insan figürleriyle ve görsel anlatımın anlamının ayrılmaz bir parçası olarak ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiş peyzajlarla kaplanır. Sanherib döneminin figüratif süslemelerinin diğer yenilikleri arasında yontma eserlerde uygulanan yüksek bakış noktası ile birbirini izleyen salonların anıtsal girişleriyle elde edilen perspektif etkileri vardır. Ninova'da yürütülen yoğun tadilat ve inşa süreci, "rakipsiz" sarayda yontulan sahnelerle yüceltilir: VI. avlunun bir kısmında, Ninova'nın

ve sarayın anıtsal girişlerini süsleyen devasa insan başlı boğa figürlerinin taş ocaklarından çıkarılması, taşınması, yontulması ve şehre girişi tasvir edilmiştir. Şehrin güneybatısındaki sarayın da süslemelerinde av konusu işlenmemiştir: buradaki salonlar askeri seferlere ve sarayın inşası ile şehrin dönüşümüne ayrılmıştır. Bazı kabartmalardaki imgeler, uzak diyarlardan değerli hammaddeler getiren, metallerin işlenişinde yeni teknikler başlatan ve bu bilgilerle teknolojileri Ninova'nın yeniden inşasında ve gerçekten rakipsiz olan bir sarayın yapımında uygulayan kral imajını yüceltirler. II. Sargon'la bir yıl içerisindeki askeri fetihlerle sarayın bir salonu neredeyse mükemmel şekilde örtüşürken, Sanherib döneminde askeri bir fetih sırasında gerçekleşen tek bir olayla bir salon mükemmel bir şekilde örtüşür: sarayın salonları artık yıllara göre ayrılmaz ve askeri seferlerle tasvirleri ardı ardına sıralanmış birçok olaydan oluşmaz; artık tek bir olay tek bir salonun duvarlarının tamamı boyunca anlatılır. II. Sargon'un sarayında ziyaretçiler bir salonu gezerken bir yıl boyunca gerçekleşen savaşların en önemli anlarına tanık olurken, Sanherib'in sarayında ziyaretçiler tek bir olayın ayrıntılarıyla karşı karşıya kalır. Tek bir salon içerisinde anlatımın zamanı genişler ve sahne, II. Sargon'un kabartmalarında daha fazla olay anlatma gereksiniminden dolayı feda edilen ayrıntılarla zenginleşir.

Assurbanipal'in Son Projesi

Assurbanipal (MÖ 668-631 arası kral) bir saray yaptıran ve salonlarını süslemek için kabartma siparişi veren son Assur kralıdır. Büyükbabası Sanherib'in yontma sanatçılarının getirdiği yeniliklere rağmen, Assurbanipal'in sanatçı atölyesi levhaların kuşaklar halinde bölünmesini tercih eder ve aynı ortostat içerisinde tek bir askeri seferin iki olayını üst üste kuşaklar halinde tasvir eder; kuşaklar içindeki olaylar birbirine ters yönlerde resmedildiğinden, zıt yönlerde ilerleyen silahlı birlikler ve esirler daha güçlü bir etki yaratır.

Assurbanipal, hem II. Sargon'a, hem de Sanherib'e göre sarayında aslan avının tasvirlerine daha çok yer verir. Assurbanipal'in avı, II. Assurnasirpal'in avcılık geleneklerini izler: kralın bir spor faaliyeti değil, her askeri sefer sonrasında, zaferi kutlamak için gerçekleştirdiği bir ritüeldir. Assurbanipal'in Ninova'nın kuzeyindeki sarayının C Salonunda yer alan av sahneleri ise, Assur sanatının zirvesi sayılabilir. Bu tasvirlerde en eski geleneklerle Sanherib'in getirdiği yenilikler bir araya getirilmiştir. Levhalar kuşaklara ayrılmış, kralın ahşap kafeslerden serbest bırakılan üç aslanı arabasıyla kovalayıp öldürdüğü arenanın kumunu daha gerçekçi bir şekilde tasvir etmek için hiçbir peyzaj unsuruna başvurulmamıştır. Bu aralıksız anlatım örneğinde anlatım salonun duvarları boyunca hiç bölünmeden devam eder ve bu av sahnesinin başlangıcını veya sonunu tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Arabanın duvarlar boyunca tekrar edilmesi ve kralın her defasında farklı bir pozda ve farklı silahlarla tasvir edilmiş olması, eylemin devamlılığını arenanın çevresini tekrarlayan dairesel bir hareket yoluyla ifade eder.

Assurlu kralların sarayları, kralların fiziksel ikametgâhları olmanın yanı sıra, işlevlerinin de bir tür kozmik tezahürüdür: sarayları süsleyen kabartmalar sadece dekoratif amaca sahip olmayıp, kralın tarihi anlamda ve ritüel alanındaki eylemlerine tanıklık ederler.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235

Assurluların Savaş Mekanizması: Ordunun Bileşimi, Stratejiler ve Saldırı Taktikleri

Davide Nadali

Assur krallarının ortostatlar üzerine yontulan askeri başarılarının zengin ve ayrıntılı tasviri, Assur ordusunun bileşimi, yapısı ve faaliyetleri konusunda gerçeğe oldukça yakın ve değerli bir kaynak sunar. Orduyu oluşturan belli başlı birimler (piyadeler, süvariler ve arabacılar) tespit edilebildiği gibi, epigrafik kaynakların da yardımıyla savaşma teknikleri ve saldırı stratejileri konusunda hipotezler yürütülebilir.

Assur Ordusunun Bileşimi

MÖ IX yüzyıl ile MÖ VIII. yüzyılın ilk yarısının Assur ordusu, askerlik hizmetini yerine getiren Assur askerlerinden oluşan ulusal bir ordu olarak tanımlanabilir. Sonradan, III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727 arası) tarafından fethedilen bölgelerin yeniden düzenlenmesiyle ve yabancıların sistematik olarak askere alınmasıyla ordu çok etnikli bir yapı sergilemeye başlar.

III. Tiglat-pileser ve II. Sargon (MÖ 721-705 dönemine ait belgeler, belli alanlarda uzman yabancı askerlerin orduya alındığına tanıklık eder (örneğin arabayla savaşma veya Mısır ve Nübye kökenli atların Assur ülkesine getirilmesi sonrasında at eğitimi konusunda uzman askerler).

Assur ordusunun askerleri üç ana gruptan oluşur: süvariler, piyadeler ve bazıları sadece askerlerden oluşan, bazıları da yabancı unsurlar (yardımcı bir-

likler) içeren arabacılar. Savaşta kullanılan silahlara göre ise askerler okçular, mızraklı askerler, sapanlı askerler ve istihkâm askerleri olarak birbirinden ayrılır. Bütün gruplarda aynı sınıflar yoktur: sapanlı askerlerle istihkâm askerleri sadece Assur ordusunun en büyük kısmını ve asıl güç noktasını teşkil eden piyadelerin arasında yer alır. Duvar kabartmalarındaki zengin tasvirler kayda değer sayıdaki piyadenin, hem tüm taktik saflarda, hem meydan muharebelerinde, hem de kuşatmalarda rol alan bu askerlerin faaliyetlerinin ne kadar çokyönlü olduğunu belgeler.

Hafif piyadeler okçularla ağırlıklı olarak yabancı kökenli olan mızraklı askerlerden oluşur; genelde ağır zırhlarla da donanmış olan bu askerlerin kalkanları olmaz. Genelde Arami kökenli olan okçular yalın ayak, zırhsız ve miğfersiz olarak savaşırlar ve başlarında sadece enseden bağlanan bir kumaş parçası vardır. Mızraklı askerler ise uçlarında kendilerine özgü bir sorguç olan miğfer takarlar, kalkan kullanırlar, göğüslerini kaplayan metalik bir diskten oluşan ve sırtlarının arkasından bağcıklarla bağlanan bir tür zırh takarlar. Yardımcı mızraklı askerler, birbirine örülü kamışlardan oluşan, kenarları ve merkezi kısmı ise metalden olan kalkanlar kullanırlar. Ağır piyadeleri teşkil eden okçularla mızraklı askerler ise daha etkili silahlarla ve zırhlarla donatılmıştır: sivri uçlu miğferler takarlar, metalik zırhları bedenlerinin tamamını (MÖ IX. yüzyıl tasvirlerindeki gibi) veya sadece göğüslerini (MÖ VIII ve VII. yüzyıl tasvirlerindeki gibi) korur, çizme giyerler, ayrıca dairesel veya elips biçimli geniş kalkanlar kullanırlar. Ağır piyadeler arasındaki okçular ve mızraklı askerler, orduların yürüyüşlerinin ve düşman kalelerine saldırıların tasvirlerinden görüldüğü üzere, genelde ön saflardaki yardımcı askerlerin arkasında savaşan Assurlulardır. Hafif piyadelerin silahları ise, düşman surlarının tepesine ulaşmak için ahşap merdivenlere tırmanmak gibi hızlı manevralara izin verirler. Onların arkasından gelen diğer yardımcı birlikler ve ağır piyade birliklerindeki Assurlular kuşatılan şehre saldırıya destek sağlarlar. Ağır piyadelerin Assurlu okçuları ve mızraklı askerleri genelde çiftler halinde savaşırlar: yan yana dururlar ve mızraklı askerin ayakta tuttuğu yüksek bir kalkanla korunurlar. Bu koruma kalkanı özellikle kuşatmalarda, düşman kendini korumak için şehir surlarından ok ve alev topları fırlattığı zaman oldukça etkilidir. Süvariler Assur ordusunun ikinci büyük kısmını teşkil eder. Temelde Assurlu askerlerden oluşsa da krallar (özellikle III. Tiglat-pileser ve II. Sargon) belgelerinde özellikle at eğitimi ve bakımı için yabancıların askere alındığından söz ederler. Süvari olarak savaşan okçularla mızraklı askerler, piyade olarak savaşan meslektaşları gibi giyinip kuşanırlar; mızraklı askerlerin bazen kalkanları da olur ve at binerken onları sırtlarında taşırlar. Piyadelerle aynı şekilde donatılmış olmaları süvarilerin piyade gibi savaşabileceği anlamına gelir: atlar, savaş alanına ve kuşatılan şehre ulaşmak için birer araçtır, ama belirli bağlamlarda düşmanın kovalanmasında ve etrafının sarılmasında da kullanılırlar.

Süvariler çiftler halinde at binip savaşırlar: biri her iki atın dizginlerini tutarken diğeri atını kontrol altına almak zorunda kalmadan ok atar. MÖ IX. yüzyılda kullanılan bu sistem II. Assurnasirpal'in kabartmalarında ve II. Assurnasirpal ile III. Şalmaneser'in (MÖ 858-824 arası kral) Balawat'taki tapınak ve sarayının kapılarının bronz kuşaklarında görülebilir. MÖ VIII. yüzyıldan itibaren, III. Tiglat-pileser döneminde martingalın (geme bağlanıp atın başının arkasından geçen deri bir kayış) kullanılmaya başlanmasıyla atı savaş bağlamında idare edip kullanmanın yöntemleri değişir. Süvariler bağımsızdır ve düşman saflarına saldırırken hem okla yay, hem de mızrak kullanabilirler. Son yıllarda, özellikle Assur saraylarındaki duvar kabartmalarında tasvir edilen süvari çiftleri incelenerek, epigrafik belgelerdeki *kallabu* teriminin anlamı tespit edilmeye çalışılmıştır; piyadelerle bağdaştırılan bu terim sırasıyla "haberci", "birlik komutanı", "istihkâm askeri" ve "hafif birlikler" olarak yorumlanmış ve tercüme edilmiştir. Aslında *kallabu*, okçu süvarinin yanında yer alan mızraklı süvaridir, ama ekipmanı gerektiğinde piyade askerine kolaylıkla dönüşmesine izin verir.

Assur ordusunun üçüncü ve son kısmı, arabalardır. Arabacılar Assurlu okçularla mızraklı askerlerden oluşur. MÖ IX. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar, zaman içinde savaş bağlamında araba kullanımı yöntemi büyük değişiklikler gösterir. MÖ IX. yüzyılda arabalarda genelde iki asker bulunur (Assur kralı hazır bulunduğu zaman asker sayısı üçe çıkar). Bir askerin görevi dizginleri tutarak arabayı idare etmektir, ok ve yayla donatılmış diğer asker ise düşmana ok atar. Araba, düşmanı kovalayıp ezerek savaş alanını geçmek için hızlı ve güvenli bir araçtır, aynı zamanda bir kalkan ve bir mızrak içerir, dolayısıyla arabada bulunan askerler çarpışma yerine ulaştığında süvari birliklerinin askerleri gibi ihtiyaca göre piyade, okçu veya mızraklı asker olabilirler.

MÖ VIII ve özellikle VII. yüzyılda arabanın yapısı büyür: altı parmaklı tekerleklerden sekiz parmaklı tekerleklere geçilir ve asker sayısı dörde yükselir (sürücü ve üç silahlı asker). Askerler arabanın üzerinde kendilerini ve diğerlerini korumak için kalkanlarını dik tutarlar; arabadan indikleri zaman da piyadelere dönüşürler ve kalkanları, kuşatma altındaki şehrin surlarından atılan oklara karşı ve teke tek çarpışmalarda etkili bir koruma sağlar. MÖ VII. yüzyılda hareketli piyade birliklerinin, yani savaş alanında hızla hareket etmek için zaman zaman arabadan yararlanan piyadelerin varlığından söz edilebilir.

Assur ordusunda, idari sorumluluklara sahip ve bazen yardımcı faaliyetlerle saldırı hazırlıklarına katılan siviller de bulunur. Assur idari birimlerinde bulunan sayısız mektup, askeri bir sefer öncesinde, sırasında ve sonrasında bu geniş kapsamlı ve karmaşık savaş mekanizmasının nasıl işlediğine dair değerli bilgiler içerir.

Askerlerin kampında en dikkat çeken, merkezi konumu ve daha büyük boyutuyla kralın çadırıdır. MÖ IX-VIII. yüzyıllar arasında Assur kralları savaş alanında doğrudan faaldirler (ve sıklıklar arabalarıyla düşmanları kovalarken tasvir edilirler). MÖ VII. yüzyıldan itibaren ise krallar savaşın nasıl geliştiğini gözlemleyen ve olumlu sonucu bekleyen komutan konumundadırlar.

Ayrıntılı tasvirler, Assur ordusunun saldırı manevraları ve seçilen stratejik model doğrultusunda birliklerin taktiksel konumu konusunda oldukça kapsamlı bir fikir edinmemize izin verir. Benimsenen strateji temelinde sadece bazı birimlerle uzmanlık sahibi birlikler doğrudan eyleme sevk edilirken, ordunun diğer birimleri savunma rolleri üstlenir.

Saldırı ve Savunma Stratejileri

Kuşatma, Assurluların sıklıkla başvurduğu bir stratejidir, duvar kabartmaları da bu gibi tasvirler açısından son derece zengindir. Assur ordusunun askerleri düşman surlarının dibinde veya ahşap merdivenler ve yapay rampalar yoluyla surların zirvesine ulaşmaya çalışırlarken resmedilmişlerdir. Bu arada okçular ve sapanlı askerler sürekli olarak ok ve taş atarak düşmanların tepkisini engellemeye veya en azından geciktirmeye çalışırlar. Aşağıdan yapılan bu bombardıman kuşatma altındaki düşmanların dikkatini dağıtır ve istihkâm askerleri surların dibinde geçit ve tünel açma çalışmalarına devam ederler. Assur ordusu şehirleri ele geçirmek için koçbaşı ve kuşatma kulelerinden de yararlanırlar. Assur kralı, güneş tanrısı Şamaş'a yönelttiği dualarda düşman şehri ele geçirmek için hangi yöntemin daha etkili olacağını sorar; bu gibi metinler hem şehirlerin hangi yöntemlerle ele geçirildiğini, hem de bu şehirlerin çevresini sarma, kuşatma ve saldırı eylemlerinin zamanlamasını gösterir.

Süvarilerle arabalar meydan muharebelerinde çok kullanılsa da, anıtların üzerinde meydan muharebelerine dair tasvir örneği çok azdır. Assur krallarının Yıllık metinlerinden, ordunun sadece kaçınılmaz durumlarda meydan muharebelerinde düşmanla karşı karşıya geldiği anlaşılır. Böyle durumlarda arabalar, hem düşmanın arabalarını durdurmak, hem de rakip piyadeleri kovalayıp dağıtmak açısından son derece etkilidir. MÖ VII. yüzyılda Arap kabilelerine karşı yürütülen savaşta Assurbanipal'in ordusunun stratejistleri develere binen Arap süvarilerini arabalarla kovalamaya karar verirler: Herodotos'un (MÖ 484-424) *Tarih*'in ilk cildinde anlattıklarına bakılırsa, atlar develerin kendilerine özgü kokusundan korkar, ama arabalara bağlandıkları zaman isyan etmeleri veya düşman karşısında gerilemeleri zorlaşır.

Süvariler çok yönlü ve esnek bir birim olup düşmana yandan, yani safların yan taraflarından saldırabilir ve hızla formasyon ve taktik değiştirerek düşmanı kovalayabilirler. Assur kralı Assurbanipal'in Ulai Nehri yakınlarında Elam kralı Teumman'la karşı karşıya geldiği meydan muharebesinde Assur süvarileri kendi saflarının sağ yanından ilerleyip düşman ordusunun sol yanından saldırıya geçerler ve rakiplerini meydanın ortasına doğru sürerler, burada Assur piyadeleri Elamlıları arkalarındaki nehrin sularına iterler. Böylece Elamlıların kendilerini arkadan gelebilecek saldırılara karşı koruma stratejisi Assurluların lehine işler.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245

İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü

Davide Nadali

Geniş toprakların ve farklı faaliyetlerin idaresi ekonomik işlemlerin, mal ve insan nakliyesinin kontrolü ve idaresi çok sayıda memur ile imparatorluğun başkentleriyle eyaletleri arasında sürekli yazışmalar gerektirir. Assur bürokrasisi, her türlü işlemde ve mesajlaşmada belgeleri ve saraya ait mülkleri onaylamak için memurlarını devlet mühürleriyle donatır.

Yazışmalar

Assur İmparatorluğunda ilk oluşum aşamalarından itibaren (MÖ IX. yüzyıl) kamusal ve askeri idare alanında etkin bir bürokratik kontrol mekanizması geliştirilir.

MÖ VIII ile VII. yüzyıllara denk gelen imparatorluğun olgunluk döneminde çok geniş bir coğrafi bölgenin yanı sıra Assurlular tarafından, olası isyan merkezlerini etkisiz kılma amaçlı bir siyasi plan doğrultusunda sürülen veya yeni iş imkânları bulmak amacıyla imparatorluk içinde hareket eden, farklı diller konuşan birçok ulusu idare etmek lazımdır.

Dolayısıyla imparatorluk, topraklarının dört bir yanına dağılarak yürütülen faaliyetler hakkında raporlar sunmaları, karşı karşıya kalınan zorlukları ve sorunların çözümü için hangi önlemlerin alınması gerektiğini haber vermeleri için çok sayıda vali ve memuru görevlendirir. En uzak eyaletlerde bile meydana gelen her şey, başkentte yaşayan krala düzenli olarak ve ayrıntılı bir şekilde haber verilmelidir: dolayısıyla merkezle çevre bölgeler arasında yoğun bir iletişim ağı oluşur.

II. Sargon'un (MÖ 721-705 arası kral) döneminin yazışma belgeleri, merkezle çevre bölgeler, kralla yardımcıları ve yerel temsilcileri arasındaki bu yoğun bilgi alış verişinin en kapsamlı örneklerini teşkil eder.

Bazı mektuplar, düşmanın sızmasına ve saldırılarına karşı sınırların kontrolünün sağlanması gibi askeri meseleleri konu alır: sınır bölgelerinde sürekli olarak devriye gezen ordunun etkin keşif ekipleri krala bu bölgelerdeki düşman birliklerinin hareketleri konusunda hızla haber gönderir. Sınır bölgelerinde Assur ordusunun, gerektiğinde olası bir istilaya karşı durabilmek için bir dizi sabit kalesi ve geçici kampı vardır. Bazı mektuplarda belirli coğrafi şartların ve hava şartlarının oluşturduğu zorluklar anlatılır: birinde yolculukları zorlaştıran kardan söz edilir; başka bir mektupta kralın ve ordu birliklerinin bir nehri geçmesine izin verecek bir köprünün inşa edileceği haber verilir. Yine II. Sargon dönemine ait olan başka mektuplarda krala temelini attığı yeni şehrin

inşasındaki gelişmeler ve Dur-Şarrukin sarayının aşamaları hakkında bilgi verilir. Mektuplarda kullanılan değerli hammaddelerle ahşap malzeme sıralanır ve inşa projesinde çalışan insanların sayısı verilir: çalışanların büyük kısmı, kralın askeri seferleri sırasında yakalanmış ve işgücü olarak çalıştırılmak üzere sürülmüş yabancılardır. Başka mektuplar çevre bölgelerden merkeze gönderilen başka türden obje ve malların nakliyesine tanıklık eder. Kralın sarayı, imparatorluğun başlıca idari merkezidir ve bundan dolayı her türlü mal önce saraya gönderilir ve her tür bilgi ve eylem ilk iş krala bildirilmelidir.

İmparatorluğun Bürokratları ve Memurları: İdari Mekanizma

Merkezi idarenin yararlandığı çok sayıda haberci, eyaletlerden başkente gelen mesajları ve kralın verdiği cevapları aralıksız olarak taşımak gibi hassas bir göreve sahiptir. Mesajlar kil tabletlere, parşömen veya papirüs rulolarına veya mumlu tabletlere yazılır.

Kral da, memurlar da, mesajı ve/veya gönderilen malın kalitesini ve türünü teyit eden silindirik veya baskı mühürler kullanırlar.

Esarhaddon (MÖ 680-669 arası kral) dönemine tarihlenen bir mektupta iki memura verilmek üzere teslim edilen iki altın mühür kayıt altına alınmıştır.

II. Sargon'a gönderilen bir mektupta bir memur kralın, kendisinin aşina olmadığı bir kraliyet mührü basılmış bir mesajını aldığını, endişelendiğini söyler ve kraldan kendi mührü basılmış birinci mesajını teyit edici nitelikte yeni bir mesaj göndermesini ister. Memur, gelen ilk mesajın sahte olduğundan emin görünür, çünkü kralın daha önceki mesajlarının mühür izlerini içeren bir arşivi vardır ve gelen mesajın mühür izi arşivde yoktur.

Devlet Mührü

Saray memurlarının kullandığı çeşitli mühür türleri arasında, kralla aslan arasındaki bir mücadelenin ikonografik olarak standartlaştırılmış sahnesini içeren, dairesel baskı mühürler çok yaygındır: kral ayakta, bir eliyle aslanın kulaklarını ve yelesini tutup diğer eliyle kılıcını ona saplarken resmedilmiştir. MÖ VII. yüzyıldan itibaren, özellikle Assurbanipal (MÖ 668-631 arası kral) döneminde mühür izinin kenarındaki çiçek zinciri motifinin yerini çivi yazılı bir yazı almaya başlar.

Bu mührün genelde "kraliyet mührü" olarak tanımlanmasının nedeni hem kralın imgesini içermesi, hem de Assurbanipal ve Assur-etel-ilani (MÖ 630-627 arası kral) dönemlerine tarihlenen ve kralın belgelere kendi mührünü bastığının öne sürüldüğü bazı çivi yazılı belgelerde (kraliyet emirnameleri ve vergi muafiyet izinleri) izlerinin bulunmasıdır. Ancak bu tür mühürlerin çeşitli boyutlarda sepet ve sandıklarla kapların üzerindeki *cretula*'lara da basıldığı görülmüştür; kralın

saraya girip çıkan bütün malları şahsen mühürlemiş olmasına imkân olmadığına göre, bu örneklerin çoğunda bu mührün devlet veya saray mührü olarak görülmesi gerektiği ve merkezi idare tarafından yayınlanan ve kralın onay verdiği belgeleri geçerli kılmak veya saraya ait eşyaların envanterini oluşturmak amacıyla kullanıldığı açıktır. MÖ VII. yüzyılda "Assurbanipal'in Sarayı" terimi belirli bir malın sarayda depolanması veya oradan kaynaklanması gerektiği anlamına gelmez. Bazen kamusal yapıların tuğlalarına oyulan "saray" terimi, belirli bir objenin saray atölyelerinden geldiğini, devletin imalatı olduğunu göstermeye yarar.

Devlet mührünün izini içeren *cretula*'ların sadece Assur bağlamında (Nimrud, Dur-Şarrukin ve Ninova gibi başkentlerde) bulunmuş olması, bu alanın dışında bu tür *cretula*'lara bir tek Samiriye'de rastlanmış olması ilginçtir.

Bkz. Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; İmparatorluğun Toprak Yapısı ve Yönetimi, s. 238; Assur Emperyalizminin Doğuşu, s. 232

Fikirlerin, Biçimlerin ve Kültürel Modellerin Kendiliğinden Gelişen Hareketi

Davide Nadali

Assur imparatorluk politikalarında fethedilen bölgeleri kontrol altına alma ve istikrar kazandırma aracı olarak yenilgiye uğratılan uluslar sıklıkla başka yerlere sürülür. Ancak bireylerin de daha somut iş imkânları hayaliyle Assur ülkesine taşınmış olması mümkündür. Burada yer değiştirenler sadece insanlar değil, aynı zamanda fikirler ve teknolojilerdir ve yerel olmayan ürünlerle mimarilerin doğuşu için elverişli şartlar oluştururlar.

Sürgünler ve İmparatorluğun Çok Etnikli Yapısı

Assurlu kralların politikaları askeri seferlerin sonunda, Assurluların dayattığı düzene karşı çıkmak isteyecek isyancı grupların oluşmasını engellemek amacıyla yenilgiye uğratılan ulusların sürülmesini öngörür.

Assur krallarının saraylarının duvarlarını süsleyen tarih konulu kabartmalarda, Assur ordusunun askerlerinin kralın huzuruna çıkardığı sıra sıra esirler tasvir edilmiştir. Bu imgeler, düşman şehirlerin fethinin sonucunun tasviridir: halk yakalanır ve yağmalanan ganimetle birlikte sayıma tabi tutulur. Belgelerdeki sayılar, yaşadıkları topraklardan koparılıp imparatorluğun başka bölgelerine sürülen insanların sayısıdır.

Ancak halkların acımasız bir politikanın sonucu olarak yer değiştirmesi aynı zamanda Yakındoğu'nun tamamında son derece verimli bir fikir, biçim ve kültürel model değiş tokuşuna da neden olur; bu halklar yerlerinden sürülürler, ama kendilerine idarede, anıtsal eserlerin inşasında ve orduda görev verilerek topluma yeniden kazandırılmaları sağlanır.

İmparatorluğun siyasi ve idari yapısını değiştirerek eyalet kavramını getiren III. Tiglat-pileser'den (MÖ 745-727 arası kral) itibaren orduda yabancı askerlerin varlığı giderek artar. III. Tiglat-pileser'le II, Sargon'un (MÖ 721-705 arası kral) belgeleri ve Assur ordusuyla beraber çarpışan yabancı kökenli askerlerin tasvirleri, savaş esirlerinin orduda kullanıldığını apaçık bir şekilde gösterse de, yabancıların bazılarının paralı askerler olmuş olması da mümkündür. Bazı arşiv metinlerinde orduda sivil personelin de yer aldığı belgelenmiştir, bazı kabartmalarda da askeri kıyafetli olmayan bazı kişiler kamp çadırlarının içini düzenlerken, yemek hazırlarken ve hayvanlara bakarken tasvir edilmiştir. Orduya eşlik eden ve aralarında hem Assurluların, hem de yabancıların olduğu zanaatkârlar da silahların ve tüm savaş ekipmanının yapımında ve tamirinde görev alırlar. Assur ordusunun düşman surlarının tepesine ulaşmasına izin veren merdivenlerin, kuşatma altındaki şehrin surlarının yüksekliği ölçüldükten sonra, yerinde inşa edilmiş olması mümkündür.

Çok sayıda yabancının varlığı hiç şüphesiz imparatorluğun idaresi ve iletişim üzerinde etkili olmuş olmalıdır. Zaten çivi yazısıyla yazılan Assur dilinin yanı sıra, Aramice yaygın bir şekilde idari dil olarak kullanılır: Assur kabartmalarında esirlerin sayısını ve yağmalanan ganimeti kayıt altına alırken gösterilen iki görevliden birinin bu verileri Assur dilinde çivi yazısıyla bir tablete yazan bir kâtip ile aynı verileri sivri uçlu bir alet ile bir parşömen rulosuna Arami dilinde yazan başka bir kâtip olduğu öne sürülmüştür. Ancak rulo ve sivri uçlu bir aleti olan kişinin sonradan yerel mermerden ortostatlara yontulacak olan imgeleri önceden çizerek hazırlık yapan bir sanatçı olması ihtimal dışı değildir. Ancak Arami dilinin resmi idari dil olarak kullanıldığı yaygın olarak belgelenmiştir; örneğin Tell Shiukh Fawqani'de (Suriye) MÖ VII. yüzyıla tarihlenen, Assurca ve Aramice olmak üzere iki dilli tabletlerden oluşan bir arşiv bulunmuştur.

Bu ikili idari sistemin mümkün olması için her iki dili ve her iki yazı şeklini kullanmasını ve yazmasını bilen kâtipler lazımdır: bu durumda yabancıların asimilasyonu, imparatorluğun karmaşık yapısının sorunsuz işlemesini sağlama amacı taşır ve bu durum, bu görevleri üstlenmek için kendiliğinden başvuran insanlar sayesinde de mümkün hale gelir.

Mimari ve Sanatsal Modellerin İthal Edilmesi

Assurluların yabancı bölgelerle ve halklarla sıklıkla geliştirdiği ilişkilerden kaynaklanan kültürel modellerin aktarımına, Geç Bronz Çağının (MÖ II. binyıl sonları) ve Demir Çağının (MÖ I. binyıl) Kuzey Suriye etkilerinin apaçık şekilde görüldüğü yontma eserlerde rastlanır: Assurlular, kamusal yapıları (tapınaklar ve saraylar) yontulmuş ortostatlarla süsleme şeklindeki Suriye geleneğini yerel bir stile ve zevke uyarlarlar. Ayrıca, elde ettikleri başarılar onuruna tapınaklarda steller ve anıtlar yaptıran Mezopotamya'nın en eski krallarının (MÖ III ve II. binyıllar) tersine, Assurlu krallar bu geleneğe karşı çıkıp başarılarının yontma eserlerle yüceltilmesini sadece saraylarla sınırlı tutarlar. Aslında bu durumun öncülüğünü de Suriye yapar: Ebla'daki G Sarayında Eski Bronz IVA Çağına (MÖ 2450-2350) ait, savaş ve av sahnelerinin tasvir edildiği kakma eserler bulunmuştur. Zeminde açılan oyuklarda yeniden kullanılan bu kakmalar, sarayda görünür şekilde sergilenen bir süslemenin parçası olmalıydı. MÖ I. binyıldaki Assur kralları gibi Ebla kralları da, savaş ve av alanındaki başarılarını imgelerle anlatan anıtları sergilemek için sarayı tapınağa tercih ederler.

Assurlu kralların yazıtlarında da söyledikleri gibi, mimari alanında da Suriye'ye özgü mimari tipolojiler ödünç alınır: *bit hilani* tipolojisi, bu türden yapıları Kuzey Suriye'den (Zincirli, yani eski Sam'al) tanıdıkları kesin olan mimarlar tarafından kullanılıp Assur mimarisine uyarlanır. Assur kralları bu yapıları ilham alınacak örnekler olarak tanımlarlar ve Kuzey Suriye için kullandıkları isimle Hatti ülkesinin saraylarını taklit ederler. Bu tipolojinin bir örneğini görebileceğimiz Sanherib'in "rakipsiz" sarayındaki bir kabartmada, MÖ I. binyılda Suriye'de görülen *bit hilani*'ler gibi ön cephede sütunlar ve bir revak sistemi içeren sarayı tasvir edilmiştir.

Bu gibi örneklerde Assurlu mimarların ve yontma sanatçılarının özümsediği kültürel etkiler mi, yoksa Assurlular tarafından ülkelerinden sürülen ve Assurluların inşa projelerine ve başarılarını yüceltme amaçlı imge sisteminin yaratılmasına dâhil edilen zanaatkârlarla mimarların eserleri mi söz konusudur? Her iki durum da olasılık dâhilindedir. Ama Assurlu mimarlarla yontma sanatçılarının, kendi dönemlerinin anıtlarına aşina oldukları kesindir; öte yandan fetih seferlerinde orduya eşlik eden personelin arasında gittikleri yerlerde gördüklerini not alan, sonra da saray içerisinde farklı mecralarda uygulayan sanatçılar olmuş olması da ihtimal dışı değildir. Bu arada Assur idari birimlerinin metinlerinde hekimler, kâtipler, alamet uzmanları, astronomlar, müzisyenler ve yontma sanatçıları gibi uzmanlık sahibi yabancı personelin varlığı belgelenmiştir. Dolayısıyla bu uzmanların kaderi, ülkelerinden sürülüp basit işgücü olarak çalıştırılan sıradan halkın kaderine göre farklıdır: Assur kralının niteliklerinden yararlandığı bu uzmanlar ayrıcalıklı bir ortama dâhil olup faaliyetlerine devam ederler.

Yabancı sanatçılarla zanaatkârların Assur sarayındaki varlığının etkisini daha iyi anlamak için yerel tekniklerin değişimine dair bir örneği ele alalım.

Assur kralları, duvar kabartmalarının yanı sıra, sırlı, boyalı tuğlaların belirli bir şekilde yerleştirilmesiyle tarih veya din konulu karmaşık imgelerin elde edildiği eserler de ısmarlarlar.

II. Sargon, Dur-Şarrukin şehrinin kutsal alanındaki tapınakların ön cephelerinin süslemeleri için üzerinde yıldız sembolleri, bitkisel motifler, dağlar, hayvanlar ve gündelik kullanım nesneleri (saban) yer alan, boyalı sırlı tuğlalar yaptırır; son yıllarda bu semboller, kralın adını temsil eden bir tür hiyeroglif yazısı olarak yorumlanmıştır. Kral Esarhaddon da (MÖ 680-669 arası kral) prizma şeklindeki bazı yazılı belgelerin üzerine adını yazdırmak için aynı hiyeroglif sisteminden yararlanır. Londra'da, British Museum'da muhafaza edilen boyalı sırlı tuğlalar da Kral Esarhaddon'un adının ve unvanlarının bir kısmını temsil eden hiyeroglif yazısının bir başka örneğini teşkil eder. Bu tuğlaların üzerindeki imgeler kabartma şeklinde yapılmıştır ve o döneme kadar Assurlular arasında bilinmeyen bir tekniğin örneklerini oluştururlar. Esarhaddon, babası Sanherib'in (MÖ 704-681 arası kral) neden olduğu yıkımdan sonra Babil şehrini yeniden inşa eden kral olduğundan, kabartmalı tuğla tekniğinin Babil kökenli olması mümkündür. Eski Babil döneminde (MÖ II. binyıl), Larsa kralı Sin-iddinam tarafından yaptırılan Ur Hazinesinde (MÖ y. 1849) ve Kassit döneminde, Ur, Dur-Kurigalzu, Nippur ve İsin şehirlerinde, büyük imgeler oluşturacak şekilde yerleştirilen kabartmalı tuğlalar belgelenmiştir. Kassitler ayrıca yıldızlarla, doğayla ve hayali varlıklarla bağlantılı sembollerden oluşan karmaşık bir sistem de geliştirmişler ve *kudurru* stellerinin üzerinde kullanmışlardır.

Yeni Babil döneminde de Mezopotamya'nın güneyinde şekilli ve kabartmalı tuğlaların kullanıldığı görülür. Bu kullanımın harika örnekleri arasında İştar Kapısı ve Babil'deki Tören Yolu vardır.

Esarhaddon bu eski geleneği Assur ülkesine getirmeye karar verir: Babilli sanatçıların Assur ülkesine gelmiş olması veya Esarhaddon tarafından getirilmiş olması da mümkündür ve kendilerine bu tuğlalar sipariş edilince onları Assur tuğlaları gibi değil de aşina oldukları model doğrultusunda kabartma olarak işlemişlerdir.

Bkz. İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım, s. 385; İmgeler Yoluyla Anlatım, s. 385

Miras ve Gelenek (MÖ 600-300)

İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı

Davide Nadali

Babil şehri en eski zamanlardan beri ilahi bir tasarımı temel alan bir kentsel proje örneğini temsil eder. Kaosu yenen ve evreni yaratan tanrı Marduk aynı zamanda Babil şehrinin, yani "gökyüzünün kapısı"nın projesinin yaratıcısıdır. Yeni Babil döneminde şehir, Mezopotamya'da ve Yakındoğu'nun başka bölgelerinde Assur gücünün yerini alan imparatorluğun başkenti haline gelir ve Marduk'un zigguratıyla önemli bir tapınak burada bulunur.

Babil'in Tarihi ve Dini Rolü

Klasik dönem öncesi Mezopotamya tarihinde neredeyse üç binyıl boyunca odak noktası olan Babil, MÖ 539'da Persler tarafından fethedildiğinde ve MÖ 323'te burada ölecek olan Büyük İskender döneminde (MÖ 356-323) hâlâ faal ve müreffeh bir şehirdir. Şehir Mezopotamya'nın kalbinde, Fırat nehrinin kıyısında yer alır ve bu bölgenin coğrafi ve kültürel merkezini teşkil eder. Hammurabi (MÖ 1792-1750) döneminde önemli bir imparatorluğun başkenti olan ve MÖ II. binyılın ikinci yarısında müreffeh bir şehir olmaya devam eden Babil'in Alman arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılan kalıntıları, şehrin Yeni Babil döneminde, MÖ VII. yüzyıl sonlarından MÖ 539'da Kyros (MÖ 590-529) liderliğindeki fethe kadar bölgeye hâkim olan Keldani kralları tarafından baştan inşa edildiği son dönemine aittir. Ancak Babil şehri Assur hâkimiyeti altında özel statüsünü muhafaza eder, çünkü tanrı Marduk'un kültünün merkezidir: Sanherib'in (MÖ 704-681) MÖ 689'da neden olduğu yıkımdan ve tanrı Marduk'un heykelini

alıp götürmesinden sonra bile şehir kültürel ve dini rolünden bir şey kaybetmez. Babası Sanherib'in yerine geçen Esarhaddon (MÖ 680-669 arası kral) ise şehri yeniden inşa ettirir ve tanrının heykelini geri getirir. Assur İmparatorluğunun son safhasında kardeşinin kısa naiplik döneminden sonra Assur ve Babil kralı ilan edilen Assurbanipal (MÖ 681-631), Babil'de bulunan bir stelde Mezopotamya'ya özgü bir ikonografi ile kendini başında bir sepet taşıyan, inşa ile uğraşan bir kral olarak tasvir ettirmiştir; buradaki amaç, Assurbanipal'in Assurlu, dolayısıyla da yabancı olmasına rağmen Babil'e, anıtlarına, tapınaklarına ve tanrılarına verdiği önemi göstermektir. Babil'in Mezopotamya'nın siyasi ve kültürel sahnesinde başrol oynadığı, II. Sargon (MÖ 721-705 arası kral) döneminden itibaren Assur krallarının bu şehre verdiği önemden anlaşılır. Assur dininde tanrı Assur'un rahiplerinin Babil kültüründen ödünç alıp kendilerine göre uyarladığı çeşitli unsurlar olduğu görülebilir. Zaten litürjik metinlerden ve mitolojiden tanrı Assur'un, Mezopotamya kozmogonisinin manzum eserinde (*Enuma eliş*, yani "Yüksekteyken") şeytan Tiamat'ı yenip onu paramparça eden ve parçalarıyla dünyayı yaratan tanrı Marduk'a benzediği görülür.

Bu manzum eserde Babil şehrinin Marduk'un girişimiyle ve ilahi bir tasarım doğrultusunda inşa edilişi anlatılır. Bu metin, *Sümer Kraliyet Listesi*'nde olduğu üzere, kralların gökyüzünden yeryüzüne indiğine dair kadim geleneğin bir örneğidir: Marduk, Kaos'u yenip dünyayı yarattıktan sonra kendini "gökyüzünün kapısı" Babil şehrinin inşasına adar; bu şehirde Mezopotamya tanrılarının tapınakları, tanrı Marduk'un zigguratıyla tapınağı ve dindışı iktidarın, tanrının şehrini yönetmekle, ona bakmakla ve ihtişamını muhafaza etmekle görevli kralların merkezi olan saraylar yer alır.

Babil şehrinin tanrılar tarafından kurulduğu inancı, Mezopotamya'nın tamamının dini ve siyasi tarihi üzerinde etkili olur: bundan dolayı Sanherib'in şehri yok edip tanrı heykelini alıp götürmesi herkes tarafından dine saygısızlık olarak görülür ve halefleri bu hatayı telafi etmek için Marduk'un şehrine ihtişamını geri kazandırmak amacıyla bir dizi onarım gerçekleştirir.

Keldani Krallarının Şehri

1899'da Robert Koldewey (1855-1925) tarafından başlanan Deutsche Orient-Gesellschaft'ın arkeolojik kazıları şehrin kentsel yapısının belirlenmesini sağlamış, Babil'in törensel kısmını ve MÖ I. binyıl sonlarında Yeni Babil İmparatorluğunun siyasi ve dini iktidar merkezini ortaya çıkarmıştır. Bu anıtların, sarayların ve kutsal yapıların arkeolojik kalıntıları tam da bu son döneme aittir ve bu yapının şehrin Eski Babil dönemine ve MÖ II. binyıl sonlarına dayanan daha önceki planını temel almış olması muhtemeldir.

MÖ VII. yüzyıl sonlarının Yeni Babil kralları, şehrin var olan planına uyarak, ama onu boyut, tasarım ve renk açısından daha gösterişli yapılarla donatarak geniş kapsamlı bir restorasyon ve süsleme projesi yürütürler. II. Nebukadnez-

zar (MÖ 605-562 arası kral) ile Nabonidus (MÖ 555-539 arası kral) başta olmak üzere Yeni Babil kralları geçmişe ve kendilerinden önceki kralların geleneklerine büyük önem verirler: aslında bu krallar bir anlamda Mezopotamya'nın geçmişinin ilk arkeologları olarak tanımlanabilirler, çünkü restorasyonunu ve yeniden inşasını üstlendikleri yapıların en eski aşamaları konusunda araştırmalar yürütürler. Tanrı Marduk'un şehrini yeniden inşa ederken, daha eski dönemlere ait eserleri ve çalışmaları unutmazlar ve kuruluş belgelerinde bu yapıların tarihi anısını ortadan kaldırmazlar. Babil'in yapılarının tarihi anısına gösterilen bu saygı, bu şehrin eskiden beri uyandırdığı özel ilginin temelinde yatar ve Keldani kralları, Babil'i ünlü ve ölümsüz kılan, kökenleri eskiye dayanan bir hanedanın meşru varisleri olarak bu uzun geleneği devam ettirirler. Kral Nabonidus sarayını, dolayısıyla da Yeni Babil İmparatorluğunun siyasi merkezini Teyma şehrine taşımaya karar verdiği zaman, özellikle tanrı Marduk'un Babil'deki rahipleri, artık Mezopotamya'nın tamamını, Suriye'yi ve Doğu Akdeniz bölgesini kontrolü altında tutan bir imparatorluğun başkentiyle bağlantılı ayrıcalıkları kaybetme korkusuyla bu karara şiddetle karşı çıkarlar.

Şehrin Farklı Bölgeleri ve Yapıları

MÖ II. binyıl sonlarına ait, TIN.TIR = Babil olarak bilinen bir dizi tablette şehrin topografisi tasvir edilmiş, Babil şehirlerinin (51), iç kalesinin sekiz kapısının, su yollarının, yollarının ve şehrin farklı bölgelerinin listesi verilmiştir. Arkeolojik kazılarda doğrudan bilgi elde etmek mümkün olmadıysa da, bu metin ile Yeni Babil krallarının yapıların eski hallerini belgeleyen yazıtları sayesinde Babil şehrinin MÖ II. binyıldaki planını yaklaşık olarak yeniden kurgulamak mümkündür.

XIX. yüzyıl sonuyla XX. yüzyıl başlarında Almanlar tarafından yürütülen kazılarda belgelendiği üzere, "güçlü sur" olarak adlandırılan bir dış surla çevrilidir. Onun içinde yer alan ikili surlar şehrin iktidar ve kült merkezinin çevresini sararak onu tanımlar: iç sur İmgur-Enlil, yani "Enlil lütfunu gösterdi", dış sur da Nimiri-Enlil, yani "Enlil duvarı" olarak bilinir. II. Nebukadnezzar tarafından yaptırılan dış sur, Fırat Nehrinin yatağının değiştirilmesiyle elde edilmiş bir hendekle çevrilidir.

Şehrin içerisinden, siyaset ve tören merkezinden geçirilen Fırat Nehri kentsel peyzajın ayrılmaz bir parçasıdır: II. Nebukadnezzar'ın yaptırdığı muhteşem bir köprü nehrin iki kıyısını birleştirir ve Kral Kapısından geçtikten sonra tanrı Marduk'un tapınağıyla zigguratından oluşan yapı kompleksine ulaşılmasına izin verir. Şehrin inşa projesinin önemli bir unsuru olan Fırat nehri, mükemmel bir ulaşım yolu olmanın yanı sıra, şehrin farklı bölgelerini besleyen ikincil kanallar yoluyla önemli bir su kaynağı teşkil eder.

İç sur üzerinde, TIN.TIR metninde bahsi geçen sekiz kapı bulunur: şehrin doğu tarafında yer alan dört kapı arkeolojik olarak da belgelenmiştir. Surun

batı kısmında yer alan diğer kapıların, doğu tarafındakilerle simetrik olarak konumlandırılmış olması mümkündür. Günümüzde Berlin'de Vorderasiatisches Museum'da yeniden inşa edilmiş olan İştar Kapısı, Alman arkeologlar tarafından kazısı yapılan kapıların en iyi durumda olanı ve en ünlüsüdür. İştar Kapısı, II. Nebukadnezzar'ın şehrin güneyindeki sarayın yanından geçerek kült merkezine (Marduk'un tapınağı ve zigguratı) kadar uzanan Tören Yolunun başladığı noktadır. Bu kapı aynı zamanda iç surların oluşturduğu savunma sisteminin önemli bir unsurudur. Başlangıçta kapıyı, üzerlerinde belirli bir şekilde konumlandırıldıklarında şehri, Tören Yolunu ve her yıl gerçekleşen, Babil'in tanrısının ve kralının gücünü ve ihtişamını yücelten alayı koruyan hayali hayvanlar oluşturan kabartma süslemeler bulunan, pişmiş kilden tuğlalar kaplardı. II. Nebukadnezzar'ın şehrin güneyindeki sarayda yürüttüğü çalışmalardan sonra İştar Kapısı, giriş kısmının genişletilmesiyle değişime uğrar: kapıya müstahkem kısımlar eklenir, Tören Yolu yükseltilir ve her şey, Babil kralının ikametgâhını inşa edilmesiyle değişime uğrar. Kraliyet sarayının olduğu yere getirilen düzenle oluşturulan teraslar, Babil'in ünlü asma bahçelerine dair efsanenin ardında yatıyor olabilir. Bu dönemde İştar Kapısı hem çeşitli mimari onarımlara tabi tutulur, hem de dış yüzeyi kabartmalı ve sırlı tuğlalardan oluşan bir süslemeyle kaplanır: mavi bir arka plan üzerinde sarı ve beyaz renkte aslan, ejderha ve boğa figürleri kabartma olarak resmedilir ve bu çarpıcı renk efekti Tören Yolunun tamamı boyunca devam eder. Dolayısıyla hayvan figürleri her yıl düzenlenen alaya eşlik eder ve şehrin içine, tanrı Marduk'un tapınağına doğru giden yola göz kulak olur.

Şehrin güneyinde, İştar Kapısı yakınlarında bulunan, Nabopolassar (MÖ 626-605 arası kral) tarafından yaptırılıp II. Nebukadnezzar tarafından büyütülen saray anıtsal bir yapı olup, sarayın farklı bölgelerine erişim sağlayan beş büyük avlu etrafında yer alır. Konutlar, hizmet kısımları ve depolar içeren bu bölümler, sarayın farklı kısımlarını birbirine bağlayan ve aydınlık sağlayan küçük açık avlular etrafında düzenlenmiştir. Üçüncü avlunun güney sınırında (60x55 metre), Babil saray mimarisinin kuralları doğrultusunda enlemesine yerleştirilmiş olan taht salonu bulunur (52x17.50 metre). Taht salonuna avludan üç anıtsal giriş yoluyla ulaşılır; salonun ön cephesi, stilize palmiyeler oluşturan lacivert, mavi, sarı ve beyaz renkte sırlı tuğlarla ve aslan figürleri oluşturan, kabartma olarak pişirilmiş sırlı tuğlalarla süslenmiştir. Güney sarayının dekoratif sistemi, İştar Kapısı ile Tören Yolunun mavi renkteki süslemelerini ve kabartmalı tuğlalarını çağrıştırır ve saray ile yakınındaki kapı ve kralın unvanının ve tanrının himmetinin yeniden teyit edildiği Yeni Yıl bayramının güzergâhı arasında doğrudan bir bağlantı oluşturur. Babil sarayı aynı zamanda hem dünyevi gücün, hem de dini kültün merkezidir: Yeni Yıl bayramında tanrı ve kral Tören Yolunu takip edip Akitu (Yeni Yıl) tapınağına kadar giderler, burada Marduk'un kötülüğe karşı zaferi ve dünyanın yara-

tılışı kutlanır, kralın makamı yeniden teyit edilir. Tanrı ve kral, bu bayramın kahramanlarıdır ve birincinin tapınağı ile ikincinin sarayı şehrin ideolojik merkezlerini teşkil ederler.

Tören Yolunun tamamı kat edilince Babil şehrinin ve Mezopotamya'nın tamamının dini merkezine ulaşılır: burada Marduk'un tapınağı Esagila ile hemen kuzeyinde zigguratı Etemenanki yer alır. Tanrı Marduk'un kendi tarafından tasarlanan Babil şehri, tanrı tarafından düzenlenen ve korunan ve kral tarafından yönetilip müreffeh kılınan bir evrenin merkezidir. Sippar'da bulunan ve MÖ VI. yüzyıla tarihlenen çivi yazılı bir tabletin üzerinde dünya tarihi çizilmiş, Babil de merkezine yerleştirilmiştir.

Bkz. Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310

Babil Kulesi: Gerçeklikten Mite Babil

Davide Nadali

Babil Kulesinin inşası ve Kitabı Mukaddes'teki ünlü anlatımı Antikçağdan itibaren insana çekici gelmiştir çünkü Babil şehri denince akla, tanrı Marduk kültünün ifadesi olan bu kule gelir. Kitabı Mukaddes'te anlatılan şekliyle Babil kulesinin ve inşasının miti, Ortaçağ, Rönesans, Modern Çağ ve hatta çağdaş dönemde birçok tasvire konu olmuştur ve Babil şehriyle kulesi sıklıkla Mezopotamya dünyasının sembolü sayılmıştır.

Babil Kulesi Miti ve "Babel und Bibel" Tartışması

Gökyüzüne ulaşan bir yapı inşa etmeye cüret eden insanların kibrinin ürünü olarak görülen Babil Kulesi mitinin icadını ve geleneğini Kitabı Mukaddes'e borçluyuz. Asıl Babil Kulesi olan tanrı Marduk'un Etemenanki'sinin fiili keşfinden çok öncelerine dayanan Babil Kulesi tartışması ve hayali rekonstrüksiyonları Ortaçağdan Rönesans'a, Modern Çağdan çağdaş döneme kadar birçok farklı dönemi kapsar. Babil Kulesinin Antikçağdan itibaren kâşifleri en çok büyüleyen temalardan biri olduğuna şüphe yoktur ve bu ünlü kulenin kalıntıla-

rının bulunması için hararetli araştırmaların yürütülmesine neden olmuştur.

XIX. yüzyılda Doğuda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve araştırmaların amacı, Eski Ahit'te anlatılanların doğruluğunu teyit etmektir. Heinrich Schliemann (1822-1890) elinde Homeros'un Ilias'ıyla Troia'yı aramaya çıkarken, Doğunun kâşifleri de Kitabı Mukaddes'i temel alırlar. İngiliz ve Fransız arkeologların Assur ülkesinde yaptıkları ilk keşiflerden doğan hararetli tartışma, Alman Franz Delitzsch'in (1850-1922) 13 Ocak 1902'de düzenlediği "Babil ve Kitabı Mukaddes" gibi hem ilgi çekici, hem de provokatif bir başlığa sahip konferansta doruğa ulaşır. XX. yüzyılın ilk yıllarında konu ilgi çekmeye devam eder ve karşıt görüşler gelişir: bir yanda son zamanlarda yapılan arkeolojik ve metinsel keşifleri anlamak ve tarihsel bir bağlama yerleştirmek için Kitabı Mukaddes'i temel referans noktası olarak alanlar ve Kitabı Mukaddes'te Doğunun halklarıyla ilgili anlatılanları bilimsel olarak kanıtlayabileceklerine inananlar vardır; diğer yanda ise Doğunun eski uygarlıklarıyla ilgili keşifleri, sonradan Kitabı Mukaddes anlatımında bir araya gelecek, çeşitli anlatımsal ve teolojik değişimlere tabi tutulacak daha eski bir geleneğin tanıklığı olarak görenler vardır. Kitabı Mukaddes'te adı geçen şehirlerin arkeolojik kalıntıları ile Assur ülkesinde bulunan çivi yazılı metinlerin deşifre edilmesi, Kitabı Mukaddes'in tarihi "hakikatı" konusunda tartışmaları alevlendirir. Büyük tufan ve dünyanın yaratılışı gibi Yaratılış kitabında ele alınan konuların anlatıldığı Mezopotamya metinleri bu açıdan büyük önem taşır.

Babil Kulesi bu hararetli tartışmanın merkezinde yer alır ve Kitabı Mukaddes'in haklı olduğunu göstermek için kulenin varlığı arkeolojik olarak kanıtlanmaya çalışılır. Kâşiflerin ilk deneyimlerinden itibaren Mezopotamya'da gözlemlenen tüm engebeler Babil Kulesinin kanıtı olarak görülür: zigguratların MÖ III. binyıldan itibaren yerleşim yerlerinin peyzajını niteleidiği göz önüne alınırsa, bir kulenin keşfi XIX. yüzyılda sıklıkla duyulan bir haberdir; ayrıca Avrupalı kâşifler yola çıkarken Avrupa'da yüzyıllardır yaygın olan inanışları ve imgeleri de beraberlerinde getirirler. İtalyan Pietro Della Valle (1586-1652) 1616'da Babil'i ziyaret ederek efsanevi kulenin kalıntılarının bulunduğuna inandığı bölgede ilk arkeolojik kazıyı gerçekleştirir. İngiliz Robert Ker Porter 1818'de Borsippa'ya gider ve Birs Nimrud'un kalıntılarının "hakiki Babil kulesi" olduğunu kendinden emin bir şekilde öne sürer. Bu gezginlerin anlattıkları çeşitli hayallere ve tartışmalara konu olur. Özellikle XIX. yüzyılda, Oryantalizm olarak tanımlanan dönemde, Babil'in efsanevi zigguratını ve genel anlamda Antikçağda Doğunun şehirlerini tasvir etmek için kıyasıya bir yarış başlar. Aynı zamanda bu şehirleri kurup iskân eden uygarlıklar ele alınır, despotların ahlaki ve toplumsal davranış tarzları ve henüz tüm gerçekliğiyle bilinmeyip klişeler yoluyla temsil edilen Doğunun kusurlarını ve çarpıklıklarını ortaya koymaya eğilimli gelenekleri konusunda değerlendirmeler yapılır, görüşler ileri sürülür. Arkeoloji yayınlarında Doğuda keşif yapılan yerler ve bulunan anıt-

lar resmedilirken, Doğuyu hayal güçlerinin yardımıyla tasvir eden Oryantalist ressamların tablolarının görsel diline başvurulur.

Arkeolojik Belgelerde Babil Kulesi

Ancak asıl Babil Kulesi, 1899'da Babil'e bir keşif seferi düzenleyen Alman arkeologlar tarafından bulunur. Tanrı Marduk'un yakınlardaki tapınağı Esagila'ya kıyasla, ünlü Etemenanki kulesinden geriye sadece zeminde bıraktığı izler kalmıştır, çünkü kuleyi oluşturan malzeme sonraki dönemlerde başka yapıların inşasında kullanılmıştır.

Esagila Tableti olarak bilinen ve günümüzde Paris'te, Louvre Müzesinde muhafaza edilen çivi yazılı metinde yapının boyutları ve görünümü anlatılır. Metnin büyük kısmında Babil zigguratı ele alınır: Etemenanki ("gökyüzünün ve yeryüzünün temeli olan ev"), zirvesinde bir tapınak bulunan yedi katlı bir kule olarak tasvir edilir. Metinde zigguratın tamamının ve yedinci kattaki tapınağın boyutları verilir ve tapınak içerisindeki kült eşyaları arasında bir yatak ile bir taht da sayılır.

Herodotos da (MÖ 484-424) *Tarih* kitabının I. cildinde bir yataktan söz eder. Çivi yazılı metinde kulenin üst üste katlar halindeki tasviri, Alman arkeolog Robert Koldewey (1855-1925) tarafından Babil kazıları sırasında bulunan, MÖ II. binyılın ikinci yarısına ait silindirik bir mühür üzerindeki kule tasvirlerinin karşılığıdır. Louvre'daki metin ve kule ile tapınağın tasvirleri, gezginlerin ve efsanevi Babil kulesini tasvir etmeye çalışanların hayal gücünün gerçekleri yansıtmadığını ve rekonstrüksiyonların tamamının İslam mimarisinin etkilerine dayalı varsayımların sonucu olduğunu gösterir; özellikle yapılar, yapı örtüleri ve pencereler, Antikçağda Doğu mimarisinin en az bilinen yönleridir ve günümüzde de tartışma konusu olmaya devam ederler.

Kule Mitinin Yankıları

Bu efsanevi kulenin görünümü, XX. yüzyıl yazarlarını ve sanatçılarını büyülemeye devam eder ve bu imgeye zaman içinde yeni ideolojik ve duygusal katmanlar eklenir. 1920 ve 1930'larda inşa edilen modern kuleler, yani gökdelenler için Babil Kulesinin ilham alındığı bellidir; bu yapılar biçimleri ve dekoratif unsurlarıyla arkeologların Babil Kulesine atfettiği görünümü çağrıştırırlar. Kule miti sayesinde Babil şehrinin ünü de çok daha uzun ömürlü olur.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Babil ve Sümerlerin Mirası, s. 126; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Babil ve Assur, s. 181; Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398

Pers Sanatı: Eklektizm ve Devamlılık

Davide Nadali

Hem Assurluların, hem de Babillilerin varisleri sayılabilecek olan Perslerin kültürü Doğu ile Batı arasında gerçek anlamda bir kesişmeyi temsil eder. Perslerin sanatsal üretiminde Mezopotamya'ya ait ikonografik modeller ve motifler uyarlanıp hem anlamları, hem de stilleri Doğulu temaların eklenmesi ve bazıları Yunan kökenli olmak üzere yabancı ustaların katkısıyla değişime uğrar.

Perslerin Yakındoğu'yu Fethi

Medlere karşı düzenlenen isyandan ve II. Kyros'un (MÖ 550-528 arası kral) Babil'i ele geçirmesinde sonra Persler, Mezopotamya'yı ve Akdeniz kıyılarına kadar Yakındoğu'nun tamamını kontrolü altına alan bir imparatorluk haline gelir.

Babil'in fethi, son Babil kralı Nabonidus'un (MÖ 555-539 arası kral) politikalarına karşı olan tanrı Marduk'un rahipleri tarafından neredeyse bir kurtuluş olarak görülür; Nabonidus Arabistan çölünde yeni bir şehir olan Teyma'yı başkent yaparak Babil'i dünyevi ve dini iktidarın merkezi olarak öneminden yoksun bırakmıştır. Kyros Babil'i fetheder, ama bunu tanrı Marduk onuruna yapar.

Pers İmparatorluğu siyasi açıdan önce Assurluların, sonra da Keldanilerin uzun süre boyunca hâkim olup sömürdüğü toprakları, ulaşım yollarını ve kaynakları kontrolü altına alır. Dolayısıyla Persler bu bölgelerin idari biçimini kendinden önceki imparatorluklardan örnek alır, satraplık ve vilayet düzenini muhafaza eder ve valiler merkezi iktidarla ilişkileri yoğun bir mesaj, mektup, emirname ve mal değiş tokuşuyla sürdürürler.

Mimarlarla yontma sanatçıları da sahip oldukları bilgilerle ve deneyimle bu devasa imparatorluk içinde yolculuk yaparlar. Böylece Pers sanatı farklı bölgesel kültürlerden ilham alan bir eklektizm sergiler. Ancak burada sadece modellerin benimsenmesi değil, Doğuda daha önce görülmemiş yeni çözümlere zemin hazırlayan bir uyarlama ve geliştirme süreci söz konusudur.

Mimari

Pers mimarisinde yabancı modellerin etkisi, II. Kyros (Büyük) tarafından başkent yapılan Pasargadai şehrinde ilk inşa edilen yapılardan itibaren kendini gösterir. Özellikle sütunların yivlerinde ve kaidelerinde Ion etkileri apaçıktır:

Ionia'dan ustaların Pers İmparatorluğunun başkentine gelip burada Büyük Kralın hizmetine girmiş olmaları mümkündür. Büyük Kyros'un Pasargadai yakınlarındaki mezarı, Mezopotamya mimarisinin unsurları ile Batı Anadolu mimarisinin unsurlarının kaynaşmasını temsil eder. Bu mezar, dörtgen bir plan üzerindeki altı basamaklık bir kaidenin üzerinde yükselen, çatısı çift eğimli bir yapıdan oluşur: yükseltilmiş konumundan dolayı bu mezar Mezopotamya zigguratlarıyla kıyaslanabilirse de, kule tapınaklarınınki gibi anıtsal bir yüksekliğe sahip değildir. Örtü tipi ile çerçevenin dekoratif unsurları ise Batı kaynaklıdır.

Pasargadai'da, ama özellikle Büyük Darius (MÖ 521-486 arası kral) tarafından kurulan Persepolis'te Mısır'ın firavun mimarisinin etkileri belirgindir ve Mısırlı ustaların varlığıyla açıklanabilir, II. Kambyses'in (MÖ 530-522 arası kral) MÖ 525'te Mısır'ı fethettiği, dolayısıyla Perslerin I. Darius zamanında firavun saraylarından doğrudan haberdar olduğu unutulmamalıdır.

Özellikle sütunlu revak formülü ve yanlarında sütunlu küçük alanların olduğu hipostil salon kullanımı, Mısır'daki saraylardan ilham alınmıştır. Genelde Ion stilinde yivli sütun kullanımı Persepolis'teki büyük terasın saray mimarisini niteler; anıtsal *apadana* da Med ve Manna idari merkezlerinin sütunlu salon modellerinden ilham alınmıştır. Taş sütun kullanımı, Pers yapılarını, sütunların genelde ahşap olduğu ve taş kaideler üzerinde yükseldiği daha önceki Mezopotamya yapılarından ayırt eden özelliklerden biridir: Persepolis saraylarında ise sütunlar zengin süslemelerle kaplıdır ve sütun başlıkları hayvan biçimlidir.

Yontma eserlere gelince, Mezopotamya dünyası, yani Perslerin iktidara gelmesinden önceki imparatorluklar olan Assurlularla Babilliler, özellikle bazı ikonografik temaların devamlılığı açısından en yakın kaynağı teşkil ederler. Nimrud, Dur-Şarrukin ve Ninova'daki Assur saraylarının levhalarının Perslerin Kuzey Mezopotamya'ya hâkim olduğu dönemde en azından kısmen görünür olmuş olması mümkündür.

İkonografi

Perslerin anıtsal yontma eserlerinde kullanılan Mezopotamya kökenli temalar arasında tahtta oturan kral tasviri vardır: I. Darius Persepolis'te bu şekilde, elinde bir asa, bir dizi şahsiyet kendisine biat ederken resmedilmiştir. Bu tasvir, III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727 arası kral) dönemine ait levhalarda ve resimlerde yer alan sahneleri andırır.

Persepolis'te Yüz Sütun Salonunda bulunan ve Assur ikonografisinin etkisini yansıtan bir kabartmada kahraman bir kral arka ayakları üzerinde duran bir aslana kılıcını saplarken tasvir edilmiştir. MÖ IX-VII. yüzyıllar arasında Assur devletinde kullanılan mühürlerin ikonografisi böyledir.

Behistun'daki kaya kabartmalarında da I. Darius elinde ok ve yayla, yendiği düşmanı Gaumata'nın üzerine basarken resmedilmiştir. MÖ III. binyıla daya-

nan bu çok eski ikonografi, Akkad kralı Naram-Sin'in (MÖ y. 2254-2218 arası kral) zafer stelinde de yer alır; bu eser Güney Mezopotamya'yı istila eden Elam kralı I. Şutruk-Nahhunte (MÖ y. 1185-1155 arası kral) tarafından, Mezopotamya krallarına ait başka anıtlarla birlikte savaş ganimeti olarak Susa'ya (İran) götürülür. I. Darius'un kabartması Mezopotamya'nın karakteristik zafer ikonografisini uyarlayıp tamamıyla Perslere özgü bir bağlama dâhil eder: nitekim bu sahne ulusal tanrı Ahura Mazda'nın huzurunda gerçekleşir ve krala silahlı Pers asilleri yardımcı olur. Yenilgiye uğratılan düşmanı ayaklar altına alma eylemi, Pers kraliyet tasvirlerinin bir unsurudur. Susa'da, I. Darius'un sarayında hayali hayvan figürleri ve Pers ordusunun sıra sıra askerlerini oluşturacak şekilde yerleştirilen, kabartma şeklinde boyanmış sırlı tuğla kullanımından örnekler kalmıştır. Bu süslemeler Babil kökenli gibi görünse de – örneğin II. Nebukadnezzar (MÖ 604-562 arası kral) döneminde Babil'de mineli, kabartmalı tuğlalardan yapılan ünlü süslemeler – yapıların ön cephelerini kabartmalı ve şekillendirilmiş tuğlalarla süsleme geleneği Orta Elam dönemine uzanır. Şilhak-İnşuşinak döneminde inşa edilen İnşuşinak Tapınağının ön cephesi ile aynı döneme ait şekillendirilmiş tuğlalardan kalan parçalar bu geleneğe tanıklık eder. Susa muhafızları frizinde, mineli tuğla tekniği sayesinde giysilerin ve askeri ekipmanın zenginliği ve renkli işlemeleri ayrıntılı bir şekilde sergilenmiştir.

Sarayın İmajı

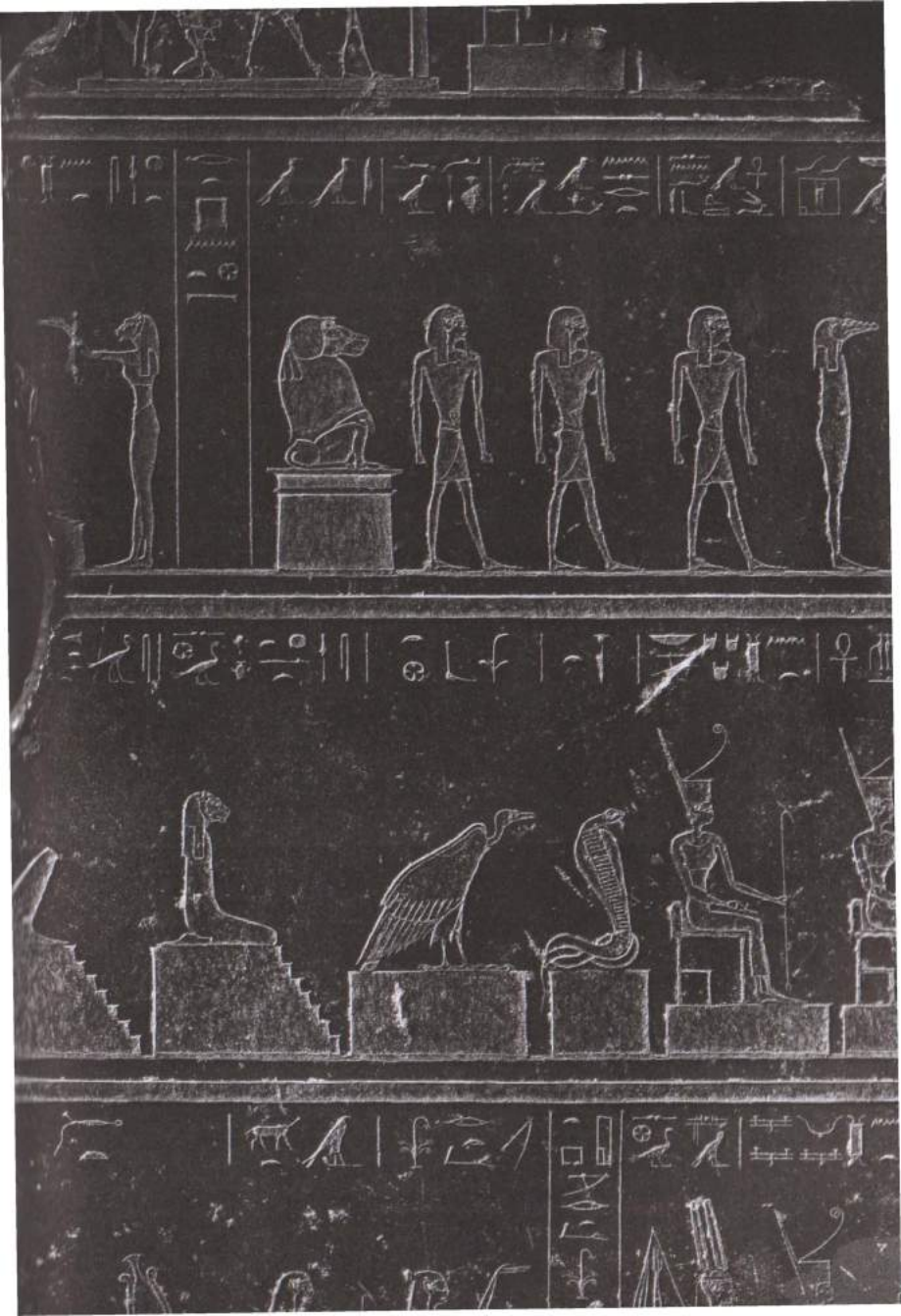
Assur saraylarındaki süslemelerin tersine, Persepolis'teki figüratif yontma eserlerin amacı kralın savaş veya av sırasında gösterdiği kahramanlığı yüceltmek değildir, saray törenlerinden sahneleri temsil ederler: Pers kralı tahtta oturmuş, memurlarının yardımıyla ve Pers ordusundan askerlerin koruması altında yabancı heyetleri ve boyun eğdirdiği halkları kabul eder. Kabartmalar, II. Sargon'un (MÖ 721-705 arası kral) yontma eserleri dışında Assur anıtlarına göre daha yüksek olduğundan ortaya daha güçlü bir ışık-gölge efekti çıkar. Geçit törenini oluşturan kişiler birbirine çok benzese de, giysiler, başlıklar ve aksesuarlardaki ayrıntı zenginliği tasvirin tamamına imparatorluğun enginliğini yansıtan görkemli bir etki bahşeder: farklı adet ve örflere sahip halklar Pers kralının huzurunda aynı uzamda ve zamanda yan yana yer alırlar.

Assur krallarının, belirli bir olayı anmak için yaratılan, tarih konulu kabartmalarının tersine, Persepolis terasındaki ve saraylardaki kabartmalarda kralın ebedi şanı onuruna mermere insanların ve olayların "örnek" tipolojileri işlenmiştir: Persepolis'e ulaşan yabancı ileri gelenler ve elçiler aynen kabartmalarda tasvir edildiği gibi, terasın basamaklarını çıkıp tahtta oturan krala doğru yönelirler.

Şehir ve kralın sarayı, iktidarın merkezidir: kasti olarak ve incelikli bir şekilde nitelendirilmiş bireylerden oluşan bu kitlenin varlığı, Büyük Kral'ın Doğuyla Batıyı bir araya getirecek kadar büyük bir imparatorluk üzerinde sahip

olduğu kontrolün tezahürüdür (Doğu ile Batı arasındaki temasın bazen, Yunan dünyasıyla yaşanan çığır açıcı Pers Savaşlarında olduğu gibi, dramatik sonuçları olur). Pers İmparatorluğunun kültürel zenginliği aynı zamanda gliptik ve kakma gibi daha az önemli sayılan sanat dallarında da görülür. Takılar ve hayvan protomları (aslan, boğa, keçi) içeren *rhyton*'lar (içki kabı) yerel ustaların deneyimleri ile step halklarının zevkleri, ikonografileri, gelenekleri ve teknikleri bir araya gelir.

Bkz. İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392

Bilim ve Teknik

Giriş

Pietro Corsi

Tarihöncesinden Piramitlere

Yunan biliminin tarihi anlamı konusundaki düşünceler, Batı uygarlığının kültürel gelişiminin büyük kısmına eşlik ederken, tarihöncesi insanlarının bilim alanındaki bilgilerinin ve teknik becerilerinin yeniden kurgulanmasına ve değerlendirilmesine iki yüzyıldan kısa bir süre önce başlanmıştır. 1860 yılına kadar Batılı doğa bilimcilerin ve entelektüellerin çok büyük kısmı, insanoğlunun yeryüzünde kısa bir süre önce ortaya çıktığına inanırdı. Kitabı Mukaddes'in anlatımına ve Hıristiyan tefsirine bağlı olanlar, insanoğlunun gelişiminin sadece birkaç binyıl öncesine dayandığına inanıyordu. Dünyanın kökeninin çok daha gerilere, hatta milyonlarca yıl öncesine uzandığına inananlar ve XVIII. yüzyıl sonuyla XIX. yüzyıl başı arasında ön-evrim hipotezlerinin savunucuları bile insanoğlunun ortaya çıkışının (üstün bir akıl tarafından yaratılmış olsun veya doğanın kademeli bir mükemmelleşme sürecinin nihai sonucu olsun) jeolojik ve belki de tarihi açıdan da yakın geçmişte gerçekleştiğine inanıyordu. Ayrıca, Pleistosen sonlarının ve Kuaterner başlarının büyük memelileriyle aynı dönemde insanların var olduğunun en ateşli savunucusu olan Jacques Boucher de Crèvecoeur de Perthes (1788-1868) aynı zamanda 1841'de *De la création, essai sur l'origine et la progression des êtres* [*Yaratılış Üzerine, Canlıların Köken ve Gelişimi Üzerine Bir Yazı*] adlı, canlı formlarının doğal gelişim sürecinin dünya üzerinde birbirini izleyen organizmaların ruhsal kabiliyetlerinin geli-

şimiyle belirlendiğini öne sürdüğü bir yazı yazar ve metempsikozun hararetli bir savunucusudur; bu durum hem dindarların, hem de 1840-1850 arasında yaşamın en basit formlarından en karmaşık olanına, yani insana kadar gelişimini açıklamayı amaçlayan çeşitli kuramlardan birini destekleyen, giderek artan sayıdaki insanın inanışlarını değiştirmeye hiçbir katkıda bulunmamıştır.

1850'nin sonunda insan tarafından bıçak, balta ve ok ucu yapmak için işlendiği belli olan sayısız taş buluntunun keşfi, Hugh Falconer (1808-1865) ve Sir Joseph Prestwich (1812-1896) adlı iki saygın İngiliz jeoloğunu Boucher de Perthes'nin Fransa'nın kuzeyinde, Abbeville'de bulunan koleksiyonunu ziyaret etmeye ve o dönemin ifadesiyle tarihöncesi insanının varlığına dair hipotezi doğrulamaya ikna eder. Bazı tarihçilere göre Boucher de Perthes'nin keşiflerinin resmi kabulünün Avrupa ve Batı kültürü üzerindeki etkisi, Charles Darwin'in aynı yıl yayınlanan *Türlerin Kökeni*'nden daha büyük olabilir. 1860'tan itibaren kemik buluntularının, çeşitli türden yerleşim yerlerinin ve zanaat faaliyetlerinin izlerinin keşfi giderek hız kazanır. 1870-1900 arasında "tarihöncesi arkeoloji" çok rağbet gören bir disiplin haline gelir ve Batı dünyasının dört bir tarafında tarihöncesi buluntularının sergilendiği müzeler ve koleksiyonlar ortaya çıkar. 1871 yılında İtalya'da, Bologna'da tarihöncesi arkeoloji konulu ikinci uluslararası kongre düzenlenir ve 1875'te Roma'da, paleo-etnoloji alanında öncü bir araştırmacı olan Luigi Pigorini'nin (1842-1925) iradesiyle Kraliyet Ulusal Tarihöncesi Etnografya Müzesi kurulur.

1950'li yıllardan itibaren buluntuların tarihlendirilmesi alanında giderek daha güvenilir sistemler geliştirilmeye başlanır; son yıllarda ise yüz milyonlarca yıl önce yaşamış insanların veya insansıların DNA'larının rekonstrüksiyonu için geliştirilen teknikler, insan yerleşimlerinin ve – insansı grupların taşı işleyecek veya göçebe hayattan vazgeçecek hale gelmesinden önce – yaşam formlarının, çağdaş insanın ortaya çıkmasıyla sonuçlanan karmaşık gelişim sürecinin küresel ölçekte haritalarının oluşturulmasına izin vermiştir.

Büyük Mısır uygarlığının izleriyle de yüzyıllardır söz konusu olduğu üzere, İngiltere'de, Stonehenge'de bulunan, daire şeklinde yerleştirilmiş dikilitaşlardan Güney Amerika ve Avrupa'da toprağa çizilmiş, bazıları birkaç kilometre uzunluğundaki devasa hayvan figürlerine kadar, tarihöncesi insanlarının faaliyetlerine dair son derece ilginç izler, bu kadar ilkel insanların asla bu kadar mükemmel şeyler üretemeyeceğine ve dikilitaşların yöneliminin veya mimari yapıların ardında yatan astronomi hesapları yapamayacağına dair varsayımı temel alan çeşitli efsanelerin geliştirilmesine neden olmuştur. Mısır uygarlığının muhteşem kalıntılarına gelince, günümüzde bile, teknik açıdan ilkel olan bu halkların bu girişimleri gerçekleştirirken dünya dışından sağlanan destekten yararlandığından (hatta bazen devlet televizyonlarında bile) sıklıkla söz edilir. Tarihöncesi insanlarının bilgileri ve teknikleri konusundaki araştırmalar, eldeki buluntuların azlığına rağmen devam etmektedir ve günümüzde, insanların

dünyanın her tarafına yayılması, tarım ve hayvancılığın gelişmesi üzerine ilk yerleşim yerlerinin oluşumu, Avrupa, Ortadoğu, Çin ve Güney Amerika'da büyük imparatorlukların ve uygarlıkların kuruluşunun ardında yatan bronz ve demir teknolojilerinin gelişimi gibi insanlık tarihinin çığır açıcı dönemlerini belgelemek mümkündür. Hakkında çok az şey bildiğimiz ilk insanların teknoloji konusundaki gözlemleri ve yenilikleri olmasaydı, insanlığın sayıca artmasına ve hayatta kalma becerisinin gelişmesine izin veren, doğa olaylarına müdahale etmek için gerekli olan bilgi birikimi oluşamazdı. Günümüze ulaşan ve tarihöncesi insanların dehasına borçlu olduğumuz az sayıdaki anıt karşısında şaşkınlık duymak veya bu anıtların varlığını açıklamak için hayali açıklamalara başvurmak, atalarımıza karşı sıradan, pederşahi bir yaklaşımdan başka bir şey değildir. Anadolu ile Mezopotamya halklarının astronomi başta olmak üzere bilim alanındaki bilgileri ve tarımsal, askeri ve idari teknikleri konusunda bildiklerimiz, ilk unsurları günümüzden neredeyse 3500 yıl önce Sümerler tarafından geliştirilmiş olan çivi yazısı konusundaki bilgilerimizden büyük fayda sağlamıştır. Kurutulmuş kil tabletler üzerine yazılan Sümer yazısı MÖ VI. yüzyıla kadar bu bölgeye sırasıyla hâkim olan büyük imparatorluklara paralel olarak radikal değişimlerden geçer, sonra yerini Mısır yazısı alsa da çivi yazısının son örneği MS 75 yılına aittir. Çivi yazısı uzmanları, Sümer, Akkad (Assurlular ve Babilliler tarafından kullanılmıştır) ve Hitit olmak üzere üç ana yazı tipini birbirinden ayırt ederler. Tarihöncesi insanlar hakkındaki bilgilerde olduğu üzere, çivi yazısıyla ilgili ilk bilgiler de 1850'li yıllara dayanır, ama çeşitli türden çivi yazılarıyla yazılmış metinler ve grameri konusundaki çok yönlü araştırmalar sadece XX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir ve günümüze ulaşan mirasın bir kısmı henüz tam olarak deşifre edilememiştir. Cuneiform Digital Library Initiative [Çivi Yazısı Dijital Kütüphanesi Girişimi] adlı yenilikçi uluslararası projenin sorumlularına göre günümüzde kamusal veya özel koleksiyonlarda 500 bin kadar metinsel buluntu vardır ve bunların 250 bin kadarı bu dijital proje sayesinde kataloglanıp araştırmacıların erişimine açılmıştır. MÖ 3500'den çağımızın başlarına kadar uzanan bir süreyi kapsayan bu belgeler ilk devlet oluşumlarının doğuşuna, çeşitli insan toplumlarının gelişimine ve genel anlamda teknik ve bilim dâhil olmak üzere mesleki becerilerin ortaya çıkışına eşlik etmiştir. Bu tabletlere bilinen yıldızlarla gezegenlerin ilk sistematik gözlemleri, tarımsal faaliyetlerin ve askeri seferlerin düzenlenmesi ve son derece merkezi bir devletin muhasebesi konusunda ayrıntılı talimatlar emanet edilmiştir. İnsanlığın kökeni konusunda hayali öyküler bulmaya çalışanların çivi yazısının anlaşılması son derece zor, hatta (çoğunluk açısından) imkânsız dünyasından uzak durmuş olması ilginçtir. Hâlbuki uzmanların incelemeye devam ettiği bu edebi külliyat, bu mirasın uygarlığımızın ilk gelişimi konusunda sunabildiği tanıklık açısından Mısır piramitlerine kıyasla daha az önemli, veya daha az ilginç değildir.

Eski Mısırlıların tapınakları, şehirleri ve mezarları, görkemleri ve inşa teknikleriyle eskiden beri Batı kültüründe hayranlık ve soru işaretleri uyandırmıştır. Yunanlardan ve Romalılardan önceki uygarlıklardan geriye kalan az sayıdaki izler, Mısırlıların piramitleri ve tapınaklarının yanında arka planda kalır. Geleneksel olarak Platon (MÖ 427-347) dâhil birçok Yunan filozofunun ve aliminin Mısır'da bir süre geçirip doğanın ve Mısırlı rahiplerin bilgilerinin sırlarını öğrendikleri anlatılır. Avrupa'da Rönesans'tan itibaren birkaç yüzyıl boyunca Mısır uygarlığının insanlığın ulaştığı en mükemmel uygarlık olduğundan şüphe duyulmaz ve Mısır'dan stellerle kaplar Hıristiyanlığın başkentini bile süslemede kullanılır. General Bonaparte'ın (1769-1821) Mısır seferi (1798-1801) askeri açıdan çok başarılı olmasa da, Mısır uygarlığı konusundaki araştırmalara olağanüstü bir katkı sağlamıştır, ama bu arada Mısır'ı, devasa kültürel mirasının bir kısmından yoksun bırakmıştır. Bu sefer sırasında yapılan sayısız keşiften biri, MÖ 196 yılına ait olan ve üzerinde hem Hiyeroglif yazısı, hem demotik (Mısır'ın konuşma dili), hem de Eski Yunanca bir metin bulunan *Rosetta Steli*'dir. Mısır dilinin gizemli sembollerini deşifre etmek için yüzyıllar boyunca sürdürülen ve sonuçsuz kalan girişimlerden sonra, artık derinlemesine araştırmalar yürütüp Mısır'ın halklarının neredeyse 2000 yıllık döneminin tarihinin, dini, bilimsel ve tıbbi inanışlarının sırlarını öğrenmek mümkün hale gelir. Ancak piramitlerin ve günümüze ulaşmış olan çok sayıdaki devasa tapınağın inşa teknikleri, bulunan metinlerde belirtilmediğinden bu konu genelde filolojik ve bilimsel açıdan pek de güvenilir olmayan bir literatürü beslemeye devam eder. Giovanni Di Pasquale'nin Mısır bilimi ve tekniklerine ayrılan sayfalarda belgelediği üzere, son otuz yılda yürütülen araştırmalar, Eski Mısırlıların mimari konusundaki bilgi ve becerilerinin bazı yönlerine ışık tutmaya katkıda bulunmuştur. Özellikle çeşitli firavunların tanrısallığını yüceltme amaçlı büyük inşa projelerinde çok sayıda köle kullanıldığına dair efsaneye olan rağbet giderek azalırken, artık sadece kaldıraç ve kaydırma ruloları gibi basit araçlar kullanan yüzlerce insanın kolektif gayretinden en yüksek düzeyde yararlanmaya yönelik işgücünün düzenlenmesi ve işbölümü anlamında uygulanan karmaşık teknikler hakkında bilgi edinmeye önem verilmektedir.

Eski Mısırlıların doğa ve bilim alanlarındaki teknikleri ve bilgileri konusunda çok şey öğrendiysek de, günümüzde yürütülmeye devam edilen kazılar ve gün yüzüne çıkarılan yeni belgeler, anıtları, tıbbi uygulamaları ve teknolojileriyle Roma döneminden ve ilk İslam krallıklarından beri Batılı araştırmacıları büyülemiş olan bir uygarlığın başka yönlerini de aydınlatacak gibi görünmektedir.

Teknolojinin Kökeni

İlkel Toplumların Maddi Temeli

Giovanni Di Pasquale

Tarihöncesinde olgunluğa erişen teknik bilgi birikimine kuramsal yorumlar eşlik etmediyse de, bilimin kökeni yine de bu döneme uzanır. Paleolitik Çağın toplayıcılarının av ve balık tutma faaliyetlerinde bile, hayatta kalmak için en önemli olan olayların ezberlenip listelenmesi şeklinde kendini gösteren yeni ilgi alanını tespit etmek mümkündür. Paleolitik Çağla MÖ y. 10.000'de yer alan ve doğayı kontrol altına alma konusunda daha büyük becerilerin geliştirildiği Neolitik Devrim arasında insan çok önemli deneyimler yaşamış, bunlar sayesinde bölgenin farklı kullanımı temelinde yeni bir varlık algısı geliştirmiştir: keramik, tarım ve hayvancılık, yerleşik hayat gibi son derece önemli keşifler aniden gerçekleşmemiş, Paleolitik ve Mezolitik çağlarda yaşanan deneyimlerden kaynaklanmıştır.

Maddi Temel

Genelde tarihin ilk yazılı belgelerin ortaya çıkışıyla, yani MÖ IV. binyıla doğru, Yakındoğu'da başladığına inanılır. Bu tarihten önceki insan faaliyetleri sadece arkeolojik buluntular sayesinde yeniden kurgulanabilir; bu buluntular, toprak altında bulunan malzemelere laboratuar işlemlerinin ve yöntemlerinin uygulandığı disiplinlerarası araştırmalara tabi tutulur. Her ne kadar keşiflerin rastlantısal olması kapsamlı sonuçlara varılmasını engellese de, başka canlılara atfedilemeyecek olup insan davranışlarını niteleyen faaliyetler ve bilgiler konusunda bir senteze ulaşmak mümkündür.

Zaten uygarlığımızın büyük kısmını besleyen en temel keşiflerin ve icatların tarihöncesinde yapılmış olmasına genelde gerektiği kadar önem verilmez. İnsan, araştırmaya, sayı saymaya, ölçüm yapmaya ve öngörmeye başlamadan epey süre önce devasa miktarda veri toplamış olmalıdır: zaman içinde, tarihçilerin eli altındaki malzemelerin izin verdiği ölçüde geri dönünce, insanların faaliyetlerinin, modern bilimin doğuşundan ve kabul görmesinden önce yüzyıllar boyunca geçerli olan bir yaklaşım doğrultusunda yapılan eylemlerin titizlikle kayıt altına almasından ve sonuçlarının listelenmesinden ibaret olduğu dönemlere kadar ulaşırız. Zaten bilgi üretmenin tek bir yöntemi yoktur, bilgi insanın belirli sorunlara çare bulmak için geçerli olduğuna inandığı çok miktarda pratik ve kuramsal işlemden kaynaklanır.

İnsanoğlu, doğa olaylarını ölçmeye ve hesaplamaya başlamadan önce, çevreyi kontrol altına almak ve hayatta kalmayı garantilemek için sarf edilen çabalardan ayrı olarak düşünülmemesi gereken yüzyıllık deneyimleri bir araya getirmek zorunda kalmıştır. Av sahnelerinin tasvir edildiği kaya resimlerine büyülü bir anlam atfedildiği, bu tasvirlerin insanoğlunun yaşamı için temel önem taşıyan olayları kendi lehlerine çevirme amacı taşıdıkları doğru ise, maddi ve manevi güçler en baştan itibaren bir arada yer alır. Dolayısıyla çok uzun bir dönem olan tarihöncesinde insanoğlunun doğa olaylarını kontrol altına alma sürecinin kökenine, yani veri ve bilgi topladığı döneme ulaşırız. Toplanan bilgiler ne kadar çok ise, onlardan kaynaklanan açıklamalar da bir o kadar karmaşıktır.

İlkel insanın en eski izleri, yaratılan araç ve aletlerde, bir süre yaşadığı yerlerde iklim şartlarından ve vahşi hayvanlardan korunmak için yaktığı ateşlerin izlerinde görülebilir. İnsan aletler üretmekle, uzuvlarının gücünü arttırmak için mekanik eklentiler yaratmış olur. Bir sonuç elde etmek amacıyla objelere vurmakla da maddelerin mekanik davranışını gözlemlemek için zemin hazırlamış olur. Bu noktada keşif ile icat arasındaki farkları netleştirmekte fayda vardır. İnsan sadece doğada zaten var olanları keşfedebilir: örneğin bitkiler, hayvanlar, metaller, kilin nitelikleri, camı oluşturan unsurlar ve su veya rüzgâr gibi enerji kaynaklarının itici gücü; doğanın sunduklarından farklı ürünler yaratmakla ise insan çalışma aletleri ve araçları icat etmiş olur. Dolayısıyla keşifler zaten var olan şeylere ışık tutarken, icatların en basiti bile kayda değer bir entelektüel çaba gerektirir. Sürekli olarak ihtiyaçlardan beslenen keşifler ve icatlar, zaman içinde devam etse de doğrusal bir seyir izlemeyen bir tarih oluşturur. Nitekim teknoloji alanındaki ilerlemelerde uzun durgunluk dönemleri ve ani hızlanmalar yaşandığı olur, hatta bazen aynı icatlar ve keşifler farklı dönemlerde dünyanın farklı bölgelerinde tekrarlanmıştır.

Av, balık tutma ve beslenme için gerekli temel ekipmanın yaratılması amacıyla taşın işlenmesi, tarım ve madencilik faaliyetlerinin öğrenilmesi gibi alanlarda farklı zaman ve yerlerde benzer durumlar ortaya çıkmıştır. Daha karma-

şık icatların ise genelde belli bir yerden ve andan kaynaklanmış olma ihtimali daha yüksektir. Örneğin tekerlekli araba gibi yepyeni bir nesneyi icat etmek için, bir şeyleri uzun mesafeler boyunca taşıma sorununu halletme ihtiyacını hissetmek gereklidir. Büyük önem taşıyan bu icadın Yakındoğu'da tarımın yayılmasıyla ve ona bağlı olarak tarımsal ürünleri taşıma gereksinimiyle yakından bağlantılı olması bundandır. Her keşif ve her icat, doğanın ve yasalarının anlaşılmasına ve tanınmasına katkıda bulunmuştur. Birikerek çoğalan ve dinamik olan bu bilgi türü ezberlenip nesilden nesle aktarılmıştır: tarihöncesi dönemde bilgi alanındaki ilerlemelerle insanın çevre üzerinde kontrol sahibi olup onu modifiye etmesine izin veren araçların ve aletlerin gelişimi arasında güçlü bağlar vardır. Bilimsel ve teknik bilgi biçimlerinin yeniden kurgulanmasının, doğanın bize sunduğu maddelerin giderek fethedilmesine bağlı olması bundandır.

İlk aletler, o anın ihtiyaçlarına bağlı olarak farklı bir şekilde kullanılan doğal objelerden başka bir şey değildir. İnsanlar taşların biçimlerini inceleyip, kesici cisim, çekiç vs. işlevi görmeye en uygun olanları toplamıştır. Bu taşlar belli bir ihtiyacı karşıladıktan sonra atılırdı.

Çakmaktaşı, kireçtaşı, volkanik taşlar ve kuartz, kullanıldıkları amaca göre farklı biçimlerde şekillendirilirler. Bu sürecin başlıca safhaları yongalama yoluyla taş blokunun parçalanması, yonganın da rötuşlar yoluyla dönüştürülmesidir. En yaygın teknik, taş parçasını elde tutup başka bir nesneyle ona vurup yongaların kopmasını sağlamak, böylece istenilen biçimi elde etmektir, bu sürecin bir örs, yani bir taşın üzerinde veya iki taş arasında kemik veya ahşap bir keski yerleştirerek elde edilmesine bağlı olarak önemli farklar söz konusudur. Paleolitik çağın aletlerinin ve silahlarının yapımı için gerekli olan pratik bilgiler bu gibi aşamalardan geçer. Kaba bir şekilde işlenmiş taşların yanında, sabırla ve titizlikle işlenmiş yongalar son derece değerli aletler teşkil eder. Büyük taşların parçalanması çok özen gerektirmeyen bir işlemken, taşı şekillendirme amaçlı rötuşlar ise titizlik gerektirir ve insanın oldukça ölçülü hareketlerde bulunma becerisini geliştirmesini sağlar. Bu önemli aşamayı gerçekleştirmek için, kullanılacak taşların özelliklerini daha iyi değerlendirmeyi öğrenmiş olmak gereklidir.

Gerçek anlamda ilk aletlerden önce, taşların işlenmeye başlandığı ilk bölge, Afrika'nın doğusunda, Kenya, Tanzanya ve Etiyopya arasındaki sınır bölgesidir. Taşlar bir düşünce süreci sonucunda, dikey olarak vurulan bir darbeyle bir yonga koparacak şekilde işlenir. Tek yüzeye darbe indirildiği zaman *chopper* [kıyıcı], her iki yüzeye uygulandığı zaman ise *chopping tool* [kıyıcı alet] elde edilir. Bu insanların ava çıkarken kullandıkları silahlar, ahşap saplara takılmış kemikten uçlar veya kanca dişli zıpkınlardır. Paleolitik Çağın sonuna doğru kullanılmaya başlanan yay Kuzey Afrika'daki duvar resimlerinin tanıklık ettiği önemli bir silahtır; av açısından büyük ilerlemeler sağladığı hemen anlaşılan

yay, oku fırlatmak için gerekli olan enerjiyi üretmek amacıyla ipte gerilim birikimi ilkesinden ve tahtanın esnekliğinden yararlanır. İnsan yay sayesinde son derece etkili bir silah edinmiş olur ve ilk defa, kurbanından uzakta olsa bile onu vuracak hale gelir. İnsanların uzuvlarının uzantıları niteliğindeki av silahları onlara yepyeni ve büyük ihtimalle çok şaşırtıcı bir güç kazandırırlar.

Ateş

Teknoloji tarihinde özel bir yeri hak eden ateş insana özgü bir keşif olup başka canlı türlerinde benzer bir keşfe rastlanmaz. Bazı hayvanlar taşları alet olarak kullanır, kendilerine birer yuva inşa ederler, tünel kazarlar, yüzerler ve uçarlar, ama ateş yakma cesaretine sahip olan tek canlı, insandır: şu andaki bilgilerimiz temelinde, insanların ateş yaktığına dair en eski izler, günümüzden 700 bin yıl öncesine dayanır ve Fransa'da, Aix-en-Provence yakınlarındaki Escale mağarasında bulunmuştur.

Sürtünme veya vurarak kıvılcım çıkartma yoluyla ateş yakmayı öğrenen insan, ateşi sadece ısınma veya aydınlanma amacıyla kullanmakla yetinmemiştir. Ateş, doğanın doğrudan yenebilecek halde sunduklarından başka şeylerin de pişirilerek yenmesine imkân vererek insana daha çeşitli bir diyet sağlar. İnsan merakı sayesinde çeşitli objeleri ateşe tutarak nasıl değişime uğradıklarını gözler: taşlar da ısıtılıp soğutulduğu takdirde daha kolay kırılır. İnsanı eşsiz kılan bir başka veri, bilgilerini ve deneyimlerini sadece kelimelerle değil, tasvirlerle de aktarabilme becerisidir. Sürek avından sahnelerinin en önemli anlarını mağara yüzeylerine resmeden insan, ihtiyaç duyduğu renkleri elde etmek için minerallerle bitkileri işlemeyi öğrenir. Mağara resimlerinin ardında büyüye inanışın yanı sıra gerçekleşen mücadelelerin nihai anını başkalarına anlatma isteği de yatar: Afrika'da bulunan bazı hayvan kemiği yığınları, insanların yaşadıkları bölgelerden uzaklaşıp hayvanları avlayıp öldürdüğünü gösterir; hayvanların bazı kısımları öldürüldükleri yerde bırakılırken, bazıları yenmek üzere geri götürülmüş, bazı kemikler de aletlere dönüştürülmüştür. Tasvirlerin titizliği, insanların avladıkları tür konusunda ayrıntılı bilgi sahibi olduğunu gösterir. Bu resimler, insanlığın giderek daha yüksek bir uygarlık düzeyine doğru evrimini anlamak açısından çok önemlidir: renkleri ve imgeleri, sadece yaşamsal ihtiyaçlarına önem vermeyip aynı zamanda sembollerin diliyle iletişim kuran ve geçmişi hatırlayan bireylere işaret eder.

Neolitik Çağın Teknik Devrimi

Buluntular, Neolitik Çağda uygarlığın geçirdiği değişimi göstermek açısından önemlidir. Yakın ve Ortadoğu'da MÖ 8000 ile 5000 arasında gerçekleşen devrim, dünyanın farklı bölgelerinde edinilen bilgiler temelinde tarım ve hayvancılığın ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Bu gelişmenin sonucunda da yerleşik

hayatı temel alan yeni bir yaşam tarzı oluşur ve kısa sürede demografik artışlar yaşanır. Neolitik devrimin başlıca özellikleri arasında giderek yaygın hale gelen köyler ve artan nüfus varsa da, taş endüstrisini, yani cilalı taşlardan yapılan objelerden ve şekillendirilebilir malzemelerden yapılan yiyecek ve içecek kaplarını da unutmamak gerekir. Uygulanmaya devam edilen avla birlikte tarım ve hayvancılık, keramik işlerinin yanı sıra, yerleşik uygarlığın temellerini teşkil eder. Yakın ve Ortadoğu'da bir tarafta tahıl, arpa ve bağ yetiştiriciliği, diğer tarafta keçi, domuz ve koyun yetiştiriciliği ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin birbirini tamamlıyor olması, insanoğlunun ilk kalıcı yerleşim yerlerini kurması için gerekli olan maddi koşulları oluşturur. MÖ 7000 ile 5000 arasında Kuzey Irak, Mezopotamya, Suriye, Lübnan, Thessalia ve Anadolu'da ortaya çıkan ilk yerleşim yerleri ağırlıklı olarak kulübe gruplarından oluşur: MÖ III. binyılda yaşanacak kentsel devrime daha zaman vardır, ama zemin hazırlanmıştır.

Mağaralardan ve ormanlardan çıkan insan grupları çorak olsa da içinden nehirler geçen bölgelere yerleşip tarımla uğraşmaya başlarlar. Günümüzde çok rağbet gören hidrolik kurama göre, uygarlığın başlangıcı, farklı dönemlerde Dicle ile Fırat, Nil, Ganj ve İndus gibi büyük nehirlerin geçtiği bölgelere yerleşmeye karar veren insan gruplarından kaynaklanmıştır. Burada önemli olan, çamurlu suların, tarımsal faaliyetler sırasında toprağın yoksun kaldığı tuzları toprağa iade etmesidir: sonuçta her türlü toprak yıl boyunca işlenip, tarımla uğraşanlara geçim sağlayacak kadar mahsul sunabilir. İnsanların bitkilerin yabani halini yerken besleyici ve zehirleyici özellikleri konusunda edindikleri bilgilerde bu dönemde kayda değer bir artış yaşanır. Ağırlıklı olarak toprağı kazmaya uygun yeni araçların ve aletlerin geliştirilmesiyle tarımsal faaliyetler kolaylaşır: yerleşik toplumların temel ekipmanı orak, çapa, tırmık, değirmen taşları, havanlar, tabak ve kaplardan ibarettir. Bronz Çağında ortaya çıkan sabanın tarım alanında yarattığı devrimin tekerlekten aşağı kalır yanı yoktur. Zaten sabanla tekerlek, insanın artık insan kaynaklı olmayan bir itici güçten yararlanmaya başladığını gösterir.

Başlıca başarılarından biri keramik kapların üretimi olan Neolitik toplumlar, geçimleri için gerekli olan araçları etkin halde bulmakla yetinmezler; keramik gibi doğada var olmayan, yeni bir maddeyle objeler imal etme fikri, yenilikçilik isteği ve kayda değer bir gözlem becerisiyle açıklanabilir. Pişmiş toprak kapların imalat tekniğinin kökeni konusunda tam bilgi sahibi değiliz, ama bu keşfin bir mağarada, 500° C civarında pişen kilin yanlışlıkla ateşte pişmiş olmasıyla, yani rastlantısal olarak gerçekleşmiş olması mümkündür; insan o andan itibaren ıslanınca şekillendirilebilen, pişince de sertleşen ve su geçirmez hale gelen kilin dönüşüm özelliklerini keşfeder. Dolayısıyla insan, farkına varmadan da olsa, kili sudan arındırmaya yönelik bir kimyasal dönüşümü gerçekleştirmiş olur. Bu çok önemli keşif, doğada bol miktarda ve kolaylıkla bulunan bir madde olan kilin özellikleri üzerine bazı gözlemlerden yararlanma

becerisini temel alır. Kilin işlenmesi ve bu işlemlerin gerektirdiği teknik süreler, yerleşik toplumlara son derece uygun olup göçebe toplumlara hiç uygun değildir. Zaten taşı işleyip kupalar elde etmenin zorluğu, işlenmesi daha kolay olan malzemelerin arayışını teşvik etmiş olmalıdır: Thessalia, Anadolu, Suriye, Lübnan, Irak, İran ve Filistin, kilin daha sonra, MÖ 6000 ile 5000 arasında Kıbrıs'a da ulaşacak olan bir teknik doğrultusunda işlenmeye başladığı bölgelerdir. Kili hazırlamak, elle şekillendirmek, kurutmak ve pişirmek, akılcı açıdan pratik bilgilerden, teknoloji alanının maddenin dönüşümüyle özdeşleşen kısmına geçişe işaret eden işlemlerdir.

Kalıntıların gözlemlenebildiği yerlerde Neolitik toplumların dokuma yapıp iplik eğirdiğini öğreniyoruz: eğirtmecin dönme hareketi sayesinde keten, pamuk ve yünden iplik elde edilir ve bu iplikler bir arada dokununca ortaya yeni bir madde olan kumaş çıkar. Taş veya pişmiş topraktan disklerden bol miktarda bulunduysa da, organik maddelerden yapılan dokuma tezgâhları günümüze ulaşmamıştır.

Metalürjinin kökeni konusunda da benzer belirsizlikler söz konusudur. Arkeolojik kazılar sonucunda Yakın ve Ortadoğu'nun bazı bölgelerinde yüzeysel maden damarlarının bulunduğu teyit edilmiştir. İlk aşama taştan metal elde edilebileceğinin anlaşılması olup, sonrasında fırınlar yapılır ve insan bu süreç için gerekli olan bir dizi işlemi yavaş yavaş öğrenir. Metalürjinin de rastlantısal bir olaydan kaynaklandığı sanılır; örneğin keramik fırını, metal içeren taşlarla inşa edilmiş olabilir. Metalürjinin gelişmesi, en temel unsuru olan ateşle aşina olmayı ve mineraller açısından zengin toprak gerektirir. Aileler tarafından da gerçekleştirilebilen keramik kap yapımından çok daha karmaşık bir faaliyet olan metalürji ilk andan itibaren uzmanlara özgü bir işlem olarak ortaya çıkar ve toplum bu uzmanlar tarafından yaratılan objelere yüksek bir değer atfeder.

Bakırın işlenmesinin, kristalin taşların odun kömürüyle ısıtılması sonucunda metalin füzyon yoluyla elde edilmesi işlemiyle aynı dönemde gerçekleştiği sanılır. Mineraller genelde dağlık ve çorak bölgelerde bulunduğundan insanlar başlangıçta açık kazılar yoluyla yüzeysel maden yataklarını ararlar. Ortadoğu'da gümüş ve kurşun keşfedilir, MÖ 3000'e doğru da bu bölgelerde kalay ile bakırın alaşımı olan bronz ortaya çıkar. Bu keşiflerin sonuçları başka bölgelerde de görülür: tahtaların birbirine sıkıca bağlanmasıyla yaratılan bir saban, metal aletler olmadan imal edilemezdi.

MÖ III. binyıl başlarında İran'la Mezopotamya arasında bir kil kütlesinin dairesel bir kaidenin merkezinde döndürülmesiyle birkaç dakika içinde bir kabın imal edilebileceği keşfi, normalde son derece zahmetli olabilecek bir işlemi kolaylaştıran bir mekanikleşme örneği teşkil eder.

MÖ 3000'den önce gerçekleşen bu önemli keşifler ve icatlardan sonra gelişen büyük kentsel uygarlıklar, Nil, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bu bölgelerde ortaya çıkacak olan imparatorlukların kurulması için gerekli olan

kaynakları bir araya getirmeyi başaracaktır. Yerleşik hayat tarzının ve daha iyi beslenme koşullarının, Neolitik Çağda gerçekleşen bu yeni ve önemli keşifler için elverişli koşullar sağlamış olması mümkündür. İnsan doğaya hâkim olmaya çalışırken doğanın sırlarını anlamak için gerekli olan temelleri atmıştır. Modern bilimin gelişimi, yüzyıllar boyunca olağanüstü bir bilgi birikimi oluşturmayı başaran halkların merakını ve pratik gereksinimlerini temel alır. Geriye dönecek olursak, bilim tarihinin başlangıcı insanın iş aletleri yapmak için taşları şekillendirmeye, kaldıraç olarak sopa kullanmaya ve belirli işlemlerde gerekli olan hassasiyeti elde etmek için ilk kaba aletleri yapmaya başladığı döneme kadar uzanır.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Şehrin Kökeni, s. 84; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Metalürji Sanatı, s. 362; Camın Öyküsü, s. 366

Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji

Eski Mısır'da Teknoloji ve Doğanın Gözlemlenmesi

Giovanni Di Pasquale

Mısırlılar, pek yağmur almayan, ama yine de verimli olan topraklarını daima Nil Nehrinin bir armağanı olarak görmüşlerdir. Su baskınlarının çok düzenli olması, toplumun tüm ekonomik faaliyetleri için gerçek anlamda bir takvim oluşturmuştur. Suları setler, barajlar ve kapaklar yoluyla kontrol altına alma zorunluluğu, hidrolik ve tarım alanlarında kayda değer teknolojik bilgilerin gelişmesi için gerekli koşulları teşkil etmiştir. Bu bölgede bulunan sayısız taş ocağı da, eserleri yüzyıllarca var olan anıtsal mimarinin ortaya çıkışı için uygun koşulları sağlamıştır.

Tarım ve Sulama

Nil Nehri boyunca kurulan yerleşimlere dair ilk tarihi bilgiler MÖ y. 3200'a uzansa da bu yerlerin çok daha öncesine ait olduğu bilinir. Mısır devleti bu toplulukların, nehrin yıllık su baskınlarından kaynaklanan karmaşık sorunları, nehrin iki yanı boyunca uzanan bu bölgeyi verimli ve yaşanabilir kılacak etkin bir kanal sistemi yoluyla, beraber çözme ihtiyacından dolayı bir araya gelmesinden oluşur. Sıklıkla gerçekleşen kurak dönemlerden dolayı bu bölgelere yerleşen göçebe topluluklar iklim ve coğrafya şartlarının elverişli, hayvanla-

rın da bol olmasından dolayı yerleşik faaliyetlere geçerler; Nil Nehrinin her yıl yükselen suları da arpa ile tahılın ataları olan bitkileri için en uygun şartları teşkil eder. Tanrılar firavunlar yoluyla ülkeyi verimli kılarlar ve kendilerini Nil Nehrinin suyu yoluyla ifade ederler. Su baskınlarının dönemselliği ve astronomi olaylarının düzenliliği, zamanın döngüsel algısını ve nehir sularının yükselmesi ile Sirius'un güneşten önceki doğuşuna bağlı olarak 365 günlük takvimin ortaya çıkışını belirler. Yılın bölündüğü üç mevsim de Nil'le bağlantılıdır: birincisi su baskınıyla, ikincisi suların geri çekilmesiyle ve tohum ekimiyle, üçüncüsü de hasatla ve kurak dönemle örtüşür.

Mezopotamya'da olduğu üzere, nehre yakın bölgelerde yaşayan halk, tarım ürünlerine bağlı ama onlara tamamıyla bağımlı olmayan bir kentsel uygarlığın temelini atarlar. Kentsel uzamda, tarla işlerinde çalışan işçilerin de katkısıyla zarif bir zanaat üretimi başlar. Zaten Mısır kültürüne yabancı olmayan teknoloji alanında ustalık, Sina yarımadasında bakır madeninin çıkarılmasından cam ve sırlı pişmiş toprak üretimine, keramik üretiminden kumaşın boyanmasına ve geometri ile hesap alanındaki bilgiler sayesinde tarımsal ve hidrolik tekniklere kadar farklı alanlarda giderek gelişir.

Eski Krallığın (MÖ 2778-2443) resim ve mimari alanındaki örneklerinden teknolojik bilgi dağarcığı oldukça ilerlemiş olan bir toplum imajı ortaya çıkar. Mezar kabartmaları ve resimleri sadece toplumun en üst kesiminden şahsiyetlere özgü ise de, zanaat, inşaat ve tarım faaliyetlerinde kullanılan araçlarla ve hassas aletlerin tasvirleriyle doludur. Tarımın Nil Nehri boyunca çeşitli bölgelerde dağınık olarak yer alan köylerin temel faaliyeti olduğu, sıklıkla tarla işlerinin tasvir edildiği mezar resimlerinden de anlaşılmaktadır. Tarımsal yapı, köylerde giderek yoğunlaşmakta olan halkın da ihtiyacı olan suyun idaresi ve kontrolü faaliyetleriyle kesişir. Nil Nehrinin sularını sürekli olarak kontrol altında tutma zorunluluğu, bu alanda spesifik bilgilerin edinimini ve yeni bir meslek olan uzman hidrolik teknisyenliğinin geliştirilmesini gerektirir: MÖ 2500'e doğru Abydos'ta faaliyet gösteren, Uni adındaki "sulanan topraklar sorumlusu"nun Kral Mernere'yle (MÖ XXVI. yüzyıl) ilgili bir yazıtta Nil Nehrinin ilk çağlayanı yakınlarında teknelere yol açmakla görevlendirildiği yazıldığına göre, kralların güvenini kazanması gereken bir figürdür.

Mısır uygarlığı, su baskınından sonraki kaostan yeni bir düzenin doğabilmesi için fazla sulak olan toprakları suyunu tahliye etmek ve çorak toprakları sulamak, yani suya hâkim hale gelip gereksinimleri karşılayacak şekilde yönlendirmek amacıyla hidrolik mühendisliği alanında önemli eserler yaratmak zorunda kalmıştır. Mısırlılar nehrin düzeyini aynı tutabilmek amacıyla, suların dağılımını daha düzenli hale getirecek, savaklı bir kanal sistemi yaratırlar ve toprak setler yoluyla yapay havzalar oluştururlar.

Böylelikle yükseltilen su, doğal su baskınlarının ulaşamadığı bahçeleri, tarlaları ve bağları kanallar yoluyla sulamak için kullanılır. Ancak sulama işlemi piramitlerin inşa edildiği dönemden beri giderek gelişen etkin kanal sistemiyle

sınırlı değildir; ikonografik ve edebi belgeler, suyu yükseltmek veya yönlendirmek için planlanmış ve inşa edilmiş, farklı karmaşıklık düzeylerinde çeşitli mekanizmalara tanıklık eder. İkonografide gösterilen su yükseltme araçları arasında Eski ve Orta Krallıkta ahşap bir çıtanın iki ucuna bağlanan pişmiş topraktan iki kap ile Yeni Krallıkta ortaya çıkan *shaduf* vardır. En basit haliyle *shaduf*, dikey bir çubuk, ona bağlanan ve salınma imkânına sahip olan yatay bir çubuk, bu çubuğun ucuna bağlanan bir kap ve her şeyi dengeleme amaçlı bir karşı ağırlıktan oluşur; su yollarının kıyısına kurulan bu mekanizma, kabın suya daldırılması yoluyla belli miktarda suyun elde edilmesine izin verir. Bu mekanizmanın işlemesi için tabii ki bir görevli gereklidir; aynı şey, Mısır'da örneklerine rastlanan "Arkhimedes'in vidası" olarak bilinen diğer hidrolik mekanizmanın işlemesi açısından da söz konusudur. MÖ III. yüzyılda faaliyet gösteren Syrakousaili bilim adamına atfedildiği için Antikçağ yazarları tarafından böyle adlandırılmış olan bu mekanizma büyük ihtimalle önceki yüzyıllarda Mısır'da geliştirilmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır. Ptolemaios döneminde ise yıl boyunca sulama yapılmasına izin veren hidrolik bir tekerlek olan *saqiya* yaygın hale gelir. Tapınaklarda bulunan ve merdiven, kuyu veya iskelelerden oluşan "Nilometreler" de büyük önem taşır; bu yapılarda yer alan işaretler, su hacmini hesaplayıp su baskınlarını kontrol altında tutarak tarımsal faaliyetlerin gidişatını öngörme amacına sahiptir. Toprağı bereketli kılan ve tohum ekimine hazırlayan balçık, hiçbir yerde çok fazla veya çok az olmayacak şekilde, homojen bir şekilde dağıtılmadığı takdirde faydalı bir etkisi olmayacaktı.

Tarımsal faaliyetlerin temel aracı, bu bölgenin toprağına uygun olan basit ve hafif bir sabandır. Yazının icadı, mahsullerin depolanma ve miktarını doğrulama işlemlerine bağlı olarak, teslim alınan ve verilen miktarları kayıt altına alma ihtiyacına bağlı olarak gelişmiş olabilir. Mahsulü idare etmek, kayıt altına almak ve iletişim sağlamak için yeni araç arayışı, boyutların değişiminden kaynaklanmış olmalıdır.

İnşa Faaliyetleri

Bu yeni durumun sonuçları, sadece kült yapılarını değil, toprağın mahsullerinin depolanacağı mekânları da göz önüne alması gereken inşa faaliyetlerinde de kendini gösterir. Yeryüzündeki faaliyetlerin gidişatını kontrolleri altında tutan ve anlatan astrologlar gökyüzünde her şeyin düzenli bir şekilde gelişmesini temin eden işaretleri tespit ederler. Günlerin ve kameri ayların hesabını yapan, Nil Nehrinin yükselişini ve taşmasını öngören rahipler, kralla ve halkla etkileşim halindedir. Gökyüzünün sürekli olarak gözlemlenmesi sonucunda MÖ III. binyıla doğru ilk takvimler ortaya çıkar: gökyüzü olgularının hassasiyetle ölçülmesi, kralın halkla tanrılar arasındaki tek aracın olduğu düzenli bir dünya algısının oluşmasını sağlar. Kozmik güçlerin temsilcisi olan kral yeryüzünde düzen sağlar ve o düzeni muhafaza eder.

Bölgeyi büyük ölçüde niteleyen inşa faaliyetlerinden geriye, günümüzde bile hayranlık ve şaşkınlık uyandıran izler kalmıştır. Mezopotamya'da olduğu üzere, Mısır'da da inşa teknolojilerinde kayda değer ilerlemeleri belirleyen, kraliyet kavramının gelişimidir. Anıtların inşası yüksek miktarda işgücü ve kapsamlı organizasyon becerileri gerektirmiştir. Orta Krallıkta (MÖ 2160-1580) bronz, XXV hanedan döneminde de (MÖ 712-663) demir gibi metallerin ortaya çıkmasıyla iş aletleri giderek geliştirilir ve daha etkin hale getirilir; arkeolojik buluntular ve resimler, iş aletleri arasında, birbirinden apayrı işlemlere izin veren çekiç ile kazmanın varlığına tanıklık eder. Mısırlılar ahşap malzeme yokluğunu, içinde yaşadıkları doğal şartların sağladığı taş ocaklarından faydalanarak telafi ederler: kireçtaşı, kumtaşı, kuarzit, granit ve bazalt, kesim ve işleyiş açısından farklı farklı yaklaşımlar gerektirirler. Taştan faydalanmanın zorlukları başarıyla aşılır ve taş kamusal ve anıtsal mimaride güneşte kurutulup kullanılan ilkel kerpiç tuğlaların yerini kısa sürede alır. Kerpiçle yapılan sivil ve sıradan mimari örnekleri neredeyse tamamıyla ortadan kaybolurken, anıtsal arkeolojik kalıntılar kamusal yapılara ışık tutar: ancak birkaç ton ağırlığındaki taş blokların hatırı sayılır yüksekliklere çıkarılması için uygulanan yöntemler günümüzde bile tartışma konusu olmaya devam eder.

Bu iddialı ve devrim niteliğindeki projeleri gerçekleştirenlerin bilgi dağarcıklarını ve beklentilerini belirlemek zordur. Piramitler dönemi MÖ 3000'den 2500'e, yaklaşık 500 yıl sürer: bu etkileyici anıtların inşası Eski Mısır'ın toplumsal düzenini temel alır: devletin en üst düzey yetkilisi olan kral onuruna zaman içinde varlığını sürdürebilecek ve yüzyıllar sonrasında bile kralla ileri gelenlerin anısını muhafaza edecek, unutulmaz eserler yaratılır. Son derece hiyerarşik olan bu toplumda mühendislerle mimarlar önemli konumlarda yer alır. Yukarı ile Aşağı Mısır'ın birleştirildiği döneme ait hiyeroglifler, inşa edilmekte olan bir duvarın yanı başında tasvir edilen "çalışma sorumlusu"nun ne kadar önemli olduğuna tanıklık eder. Yapı inşası alanında usta olan ve becerileri sonraki kuşaklar tarafından da yüceltilecek olan İmhotep (MÖ y. 2700) konusundaki bilgiler MÖ III. binyıl başlarına aittir. Projeci, mimar ve yapı çalışmaları sorumlusu, hekim ve astrolog olan İmhotep, tuğla yerine taşa odaklanarak son derece başarılı eserler yaratır. MÖ 2980'de Kral Djeser (MÖ 2630-2661) için Sakkara'daki basamaklı piramidi planlar ve inşa eder. Piramidin boyutları (taban 107x122 metre, yükseklik 60 metredir) inşa sürecinin zorluklarını yansıtır: yaygın bir görüşe göre piramit aşamasına içerisinde kralın mezarını içeren, piramit gövdesi biçiminde, yan düzeyleri eğimli olan *mastaba*'lardan geçilmiştir.

İşgücü ve Mekanik Cihazlar

Mısırlı mimar ve mühendislerin elinin altında sonsuz miktarda işgücünün olduğu öne sürülse de, bu durum, sipariş sahiplerinin eserlerin tamamlanmış halini görebilmesi için zaman çizelgesine uymak gibi önemli sorunların çö-

zümünü açıklamak için yeterli değildir. Mısırlılar ağırlık kaldırma makinelerinin avantajlarından gerçekten haberdar değildilerse, eğimli yüzeylerden yararlandıklarını düşünmek zorundayız. Kızaklar, üzerlerindeki devasa yüklerle çölü geçerlerdi: Büyük Piramit'te sırf firavunun mezarının bulunduğu odayı örten taş levha bile yaklaşık 50 ton ağırlığındadır. Zaten geniş çöllük alanlar, blokların sürüklenmesi için rampaların inşası açısından elverişlidir; resimlerde gördüğümüz arabaların tekerlekleri, ağır malzemelerin taşınmasına uygun olmayacak kadar zayıftı ve makara, ırgat veya vida gibi basit makinelerin kullandığına dair hiçbir iz yoktur.

Bu durumda taş blokları, ağırlıklarına bağlı olarak rulolar veya travers üzerinde ilerleyen ahşap kızaklarla taşınmış olmalıdır. Teknoloji tarihini konu alan eserlerde sıklıkla en ağır blokların nakliyesinin ahşap rulolardan oluşan bir halı üzerinde gerçekleştirildiği yazar. Aslında pratik deneylere başvurmak zorunda bile kalmadan, çok ağır bir yükle bir düzlem arasına yerleştirilecek ahşap ruloların da, düzlemin de deforme olmaması gerektiği mantıklıdır. Ağırlığın çok yüksek olmadığı durumlarda bile, santimetre küp üzerindeki devasa yükten dolayı böyle bir şeyin gerçekleşmesi zordu. Mısır'da, Tenuti Hetep'in el-Bersheh'teki mezarında duvarlara yapılmış resimlerin arasında, bir şahsiyetin heykelinin kızaklarla taşındığını gösteren bir sahne vardır. Ressam ana sahnenin altındaki kuşakta da üç işçiyi kızakların altına yerleştirilecek bir traversi taşırken tasvir etmiştir. Resimde traversin üst, hafif yamuk profili de ayrıntılı bir şekilde resmedildiğinden, işçilerin taşıdığı nesnenin bir rulo olmadığı bellidir. Bu tür işlemleri silindirik rulolar yoluyla gerçekleştirme imkânı, yükün toplam ağırlığına, güzergâhın özelliklerine ve taşınacak yükle üzerinde taşındığı, sürtünmeye ve kullanılan malzemelerin deformasyonuna yol açabilecek bir direnç gösteren düzlem arasına konan kızağa bağlıdır.

Tipik bir teknik sorun olan rulolarla nakliye meselesi, Pseudo Aristotelesçi *Mekanik* eserinin XI. paragrafında ele alınmıştır; yazar burada okurlara nakledilmesi gereken bir yükün neden araba yerine böyle taşınmasının daha mantıklı olacağını sorar. Yazarın verdiği açıklamaya göre bir araba üzerindeki yük yüzeyinin, dolayısıyla da ağırlığının tamamıyla baskı yaratırken, rulolarla nakliyede, yükle rulolar ve rulolarla zemin arasındaki olmak üzere sadece iki temas noktası söz konusudur.

Bu gözlemler doğru olsa da, okuru Mısırlı yapı ustalarının iyi bildiği rulolar üzerinde nakliye süreci konusunda aydınlatmaz. Heron'un (MS I. yüzyıl ortalarında faal) Mekanik eserinin üçüncü kitabının başında Mısırlıların "kaplumbağa" olarak bilinen ve urganla çalıştırılan veya elle ya da iplerle çekilerek hatırı sayılır yüklerin taşınmasına izin veren ahşap kızağının tarif edilmiş olması bir rastlantı değildir: "Kızağı çekme işlemine başlandığı zaman, yük hafif ise, silindirik ruloları kullanmak daha uygun olur; ama yük ağırsa, tahtaları

kullanmak daha doğru olur, çünkü o zaman hareket daha ağır olur; hareket çok hızlı olursa, silindirik rulolar yükün altında yuvarlanırken ezilme riskiyle karşı karşıya kalır". Heron, rulolarla tahtaların aynı işlevi görmediğinin bilincindedir ve okura bu kullanım farklılığının ona göre taşınan yükün ağırlığına bağlı olduğunu anlatır.

Ahşap kızağın bir başka avantajı yine el-Bersheh'teki resimde gösterilmiştir. Kızağın profilinin alt kısmı eğimlidir ve bu çözüm, nakliye işini kolaylaştırmak açısından temel önem taşır. Kızağın üzerine yük yerleştirildikten sonra, işe kızağın profilindeki bu eğimin altına kaldıraç işlevi gören sağlam bir kazık sokulmakla başlanır; bu kazık, kaldıraçla takoz rolü gören eğimli profil arasındaki kinematik bir zincir gibidir. Tenuti Hetep'in el-Bersheh'teki mezarında bulunan resim, Mısırlıların kızakların profilindeki bu ayrıntının bilincinde olduğunu ve büyük veya orta boyutlardaki taş bloklarının üzerinde bile aynı çözüme başvurduklarını gösterir.

Taş bloklarının kaldırılmasına gelince, Herodotos'un (MÖ 484-424) Keops piramidinin inşası konusunda yazdığı bir eser, Mısırlıların hangi sistemlerden yararlandığı konusunda hararetli tartışmalara yol açmıştır. Herodotos (*Tarih*, 2, 124) Firavun Keops'un büyük piramidinin inşasında kullanılacak olan taşların taş ocaklarından nakledilmesi için yaptırılmasını emrettiği yolun inşasında çalışan işçi sayısını hayretler içinde anlatır; her biri otuz ayaktan kısa olmayan taş bloklarının boyutlarını hatırlattıktan sonra da şöyle der: "taşları kısa tahtalardan yapılmış makinelerle kaldırdılar ve ilk basamakların üzerine yerleştirdiler. İlk basamakların üzerine taşlar yerleştirildikten sonra üzerine bir makine daha kuruluyordu, taşlarla bir basamak daha inşa ediliyordu, o basamağın üzerine de bir makine kuruluyordu ve bu böyle sürüp gidiyordu. Bu durumda ya basamak sayısı kadar çok makine vardı, ya da taşınması kolay olan makine bir taş yerinden alınarak basamaktan basamağa taşınıyordu". Herodotos'un sözleri, Mısırlıların başvurduğu teknolojiyi anlamamıza izin verecek kadar açık değildir, hem zaten Sicilyalı Diodoros'un (MÖ y. 90-27) *Bibliotheke Historike*'de [*Tarih Kitaplığı*] (I, 63, 6-7) Keops piramidinin inşasıyla ilgili yazdıklarıyla çelişmektedir: Diodoros'a göre Mısırlılar o dönemde makineleri tanımıyorlardı, dolayısıyla bu yapıları ancak yapay tepeler yoluyla yapabilirlerdi. Ancak bu iki eserin birbiriyle çelişmiyor olması da mümkündür; Herodotos'un sözünü ettiği *mekhane*'nin yukarıda sözünü ettiğimiz kızaklardan biri olduğunu göz önüne alırsak, yazdıklarına güvenebiliriz. Bu durumda devasa granit bloklarına yapının şu anki haliyle yüzde 2 civarında olan eğimi aştırmak için bir vinç kullanılmış olması gerekir. "Kısa tahtalar" şeklindeki tanımlama da yine yukarıda sözü edilen, üzerinde kızağın kaydırıldığı tahtalara işaret edebilir. Bu yorum, bu piramit yakınlarında 1974'te granitten bir kızağın keşfiyle de teyit edilmiştir; böylece piramidin inşasını mümkün kılan bir makine muhafaza edilip "müzeleştirilebilmiştir".

Kraliçe Hotşepsut'un el-Deir el-Bahari'deki tapınağında da iyi durumda muhafaza edilmiş bir ahşap kızak maketi bulunmuştur. Dolayısıyla Sicilyalı Diodoros'un yapay tepe, yani eğimli düzlem tanımlaması da bulunan kızakla ve traversler, yani Herodotos'un söz ettiği "kısa tahtalar"la uyumludur. Diodoros'un haklı olarak vurguladığı eğimli düzey sorunu, rampaların inşa edilmesinin ve nakledilmesinin çok miktarda iş gücü ve kapsamlı organizasyon gerektirdiğidir. Piramitlerin inşası konusu Yaşlı Plinius'un da (y. 23-79) ilgisini çekmiştir: Plinius *Naturalis Historia*'da [*Doğa Tarihi*] (XXXVI, 17, 81) çeşitli kaynaklara başvurmuş olmasına rağmen bu konuda kesin cevaplar bulamadığını belirtir. Piramitlerin inşa safhalarını anlamakta karşılaştığımız zorluklar, pratik sorunları aşmak için Mısırlıların elinde bulunan teknik araçlarla sınırlı değildir, piramitlerin yüzeylerinin eğimini bu kadar mükemmel bir şekilde yapmalarına izin veren bilgi dağarcıklarıyla da ilgilidir: nitekim en ufak bir hata, köşelerin zirvesinde gözle görülür bir kusura yol açabilirdi. Piramitlerin geometrik biçimi basittir, ölçüler büyük bir titizlikle hesaplanmış ve hatırı sayılır miktarda taş kullanılmıştır. Günümüzde de hayran kaldığımız bu mükemmelliğin masada, yüksekliğin kaidenin çevresi ile 2π arasındaki ilişkiye eşit olduğu Keops piramidinde olduğu gibi karmaşık matematik formüllerinin uygulanmasıyla elde edilmiş olması mümkündür. Boyutlardaki bu devasa değişikliği, o ana kadar daha çok insanın ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan, doğrusal bir gelişim gösteren teknoloji tarihine dâhil etmek zordur. Piramitler, firavunların imajlarını yüceltmek için yararlandığı büyük "insani makine"nin gerçekleştirdiği en büyük girişim olmalıdır. Mezopotamya'ya benzer şekilde, Mısır uygarlığında da işgücünün, işbölümünün katı ve işlevsel olduğu bir şekilde mükemmelen düzenlenmiş olması lazımdır. İşlemlerin istenilen sonucu vermesi için çok büyük titizlik ve mutlak bir mekanik mükemmellik gereklidir; bu gibi nitelikleri günümüzde makinelerden bekleriz, ama Mısır'da böyle makineler yoktu. Piramitlerin inşasında gerçekten 25 ile 100 bin arasında işçi çalıştıysa, o zaman ürettikleri enerji 2500 beygir gücüne eşittir. Ekipler halinde çalışan ve farklı işlevlere sahip bu sayıda insan bir bütün olarak, ekskavatör ve vinç görevi gören devasa bir makinenin dişlileri gibi işlev görür. Aynı titiz işbölümünün söz konusu olduğu madencilik alanında da, çalışanlar farklı görevlere sahip ekipler halinde çalışırlar: bazıları zemin keşfi yürütürken, bazıları kayaları inceler, bazıları madenleri çıkarmakla uğraşır; kayıtlarda madencilik alanında 50 farklı uzmanlaşma alanından söz edilir.

Ama tabii makine kavramına işgücünden tasarruf etmeye izin veren bir teknoloji gözüyle bakarsak, burada tam tersi söz konusudur, yani işgücünün her yönünden yararlanılmaya çalışılır; ancak nihai sonuç aynıdır, çünkü her iki durumda başka türlü yapılamayacak işler büyük bir güçle, titizlikle ve azimle gerçekleştirilir. Dolayısıyla bu uygarlığın teknoloji alanındaki inanıl-

maz başarıları insan gücünün neredeyse mekanik düzeydeki organizasyonuyla açıklanabilir; bunun yanı sıra, yapılan gözlemlerle bu süreçlerin gezegenlerin hareketleriyle yeryüzündeki olaylar arasındaki uyum doğrultusunda gerçekleşmesi amaçlanır. Mısır teknolojik sisteminin mükemmelliği bütün bu unsurların bileşimini temel alır: öte dünyadaki hayatına devam edebilmesi için piramidin içerisinde mumyalanmış olarak muhafaza edilen firavunun naaşı, onun yeryüzünde temin ettiği kozmik düzenle bağlantılı çok güçlü bir mesaj teşkil eder.

Henüz "Neolitik" nitelikteki bir bağlamda insanın şehirler, tapınaklar, piramitler ve dikilitaşları nasıl tasarlayabildiğini anlamak için bu senaryoyu anlamak gerekir.

Bkz. Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Mısır'da Yeni Krallık, s. 188; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Orta Krallık Döneminde Mısır, s. 153; Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık, s. 114; Şehrin Kökeni, s. 84; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mısır'da Astronomi, s. 455; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Çivilerden Kelimeler. Piktogramlardan Alfabeye, s. 374

Yakındoğu'da Teknoloji

Giovanni Di Pasquale

Mısır'da olduğu üzere Mezopotamya'da da olağanüstü görkeme sahip, güneşte kurutulmuş ve pişmiş tuğlalardan yapılan bir anıtsal mimari gelişir. Kaldırma makinelerinin henüz bilinmediği toplumlarda olağanüstü mimari eserler ekipler halinde ve koordine olarak çalışan işçiler sayesinde gerçekleştirilir. Bu ekipler büyük bir makine işlevi görerek devasa blokları taşıyıp kaldırırlar, surlar inşa ederler ve son derece ağır heykelleri yerlerine yerleştirirler. İradeleriyle tapınaklar, saraylar ve harika bahçeler yaptıran az sayıdaki iktidar sahibinin ve kralın yönetimi, rahiplerle astrologlar tarafından dikkatle gözlemlenen ve insanların kaderleri üzerindeki etkileri açıklanan gökyüzü cisimlerinin hareketiyle kutsanır.

Tarım Alanında Gelişmeler

Neolitik Çağda ve Bronz Çağında Dicle ve Fırat nehirlerine yakın bölgelerde insanlık bilgi dağarcığının gelişmesi açısından belirleyici ilerlemeler kat eder. Bu topraklarda, Ur'un çöküşünden Pers fethine kadar geçen neredeyse üç binyıllık sürede yıkımlar ve kentsel hayatı temel alan yeniden doğuşlar uzun bir döngü oluşturur. Bu bölgelerde yaşayan, güçlü ve uzun süreli imparatorluklar kurmaya çalışan farklı halklar bu hedeflerini her zaman gerçekleştiremeseler bile, uygarlığın gelişiminde temel önem taşıyan bir kavramsal ve pratik bilgi sistemi geliştirirler. Doğal açıdan savunmasız ve istilalara açık olan Mezopotamya'da tanıklık ettiği, birbirini izleyen farklı halkların karışımından büyük çeşitlilik gösteren ve Sümer kültürünü kendilerine özgü unsurların katkısıyla tekrar tekrar yorumlayan bir uygarlık doğar.

Tarım alanında gerçekleşen devrim niteliğindeki faaliyetlerin ardındaki temel bilgilerin, insanların gıda kaynaklarına, tamamıyla avcılığa bağlı olmayan bir alternatif bulma ihtiyacından kaynaklandığına inanılır. İnsanoğlu tarihöncesi dönemde yenebilir bitkileri yenmeyenlerden ayırt etmeyi öğrenmişti; bu ön ayrıma, gerçek anlamda tarımın başlayabilmesi için belirleyici olan pratik ve kuramsal bir bilgi dağarcığı eklenir. İş aletleri ve gerçek anlamda bir makine olan saban sistematik olarak kullanılmaya başlanır; gökyüzü gözlemlenir ve hasattan önce kaçınılmaz olarak uzun bekleyiş dönemlerinin olacağının ve bu dönemlerde bu faaliyetlerin korunması için müdahalelerin gerekli olabileceğinin bilinciyle, tarımsal faaliyetler için bir takvim yaratmak amacıyla önemli sayılan veriler kayıt altına alınır. Koruma amaçlı müdahale konusundaki düşünceler çok önemlidir, çünkü doğanın gözlemlenmesinde bilimsel bir yaklaşımın gelişiminde belirleyici olan, sebep-sonuç ilişkisine dayalı yeni bir davranış şeklinde ışık tutarlar. Tarımın doğuşu ve gelişimiyle bağlantılı davranışların neden olduğu değişim insanın giderek yerleşik hayata geçişiyle sınırlı değildir; örneğin, depolanan ve muhafaza edilen mahsullerin doğru şekilde değerlendirilmesi için hesap yöntemleri, ağırlık ve ölçü sistemleri ve bu sistemlerle bağlantılı araçlar geliştirilir.

Mezopotamya'da tarım alanında yaşanan gelişmeler büyük ölçüde etkin sulama sistemlerine bağlıdır ve bu alanda önemli sonuçlar elde edilir. Dicle ile Fırat nehirlerinin vadileri boyunca, nehir sularının tarlalara yönlendirilebilmesi için topraklar her türlü doğal engelden temizlenir. Bu yeni yaşam tarzının sonucunda avcılık giderek önemini kaybeder ve az sayıda insanın boş zaman uğraşısı haline gelir. Kentsel bir uygarlıkla halkın tamamı tarımsal faaliyetlerle uğraşmayıp, mülklerin idaresi ve kontrolüyle ilgili görevler üstlenirler. Dolayısıyla yerleşik hayata geçiş, yeni idari ve teknik bilgilerin gelişimi için bir önkoşul teşkil eder ve bu gibi bilgiler yerleşimlerin ve sakinlerinin ayrıcalığı haline gelir. Böylece ortaya çıkan zanaatkâr sınıfı keramik, cam ve metal gibi malzemelerin işlenişinde giderek uzmanlaşır. Mezarlarda bulunan eşyalar,

alaşımlar, kaynak işleri ve son derece zarif süslemeler içerir, ileri düzey ve incelikli metalürji tekniklerine tanıklık eder. Zaten Hammurabi Yasalarından (MÖ y. 1790) birinde çıraklık konusu ele alınır ve ustaların, atölyelerinde çalışan gençlere bilgilerini aktarma sorumluluğuna sahip oldukları belirtilir.

Tarih sahnesine çıkışı kronolojik açıdan tam olarak belirlenemeyen tekerleğin icadının da tarım ve inşa faaliyetlerinden kaynaklandığı sanılır. Ur'da bulunan, MÖ y. 3500'e ait bir tablet üzerindeki piktografik imgede ağır yapı malzemelerinin nakliyesinde kullanılan kızaklardan türediği belli olan bir araba vardır. Zaten tekerleğin icadının ardındaki sezginin, kızakların altındaki ruloların işleyişini gözlemlemekten kaynaklandığı düşünülebilir; bu sistemin kısıtlamaları, yani kısa mesafelerden sonra ruloların yerini değiştirmek zorunda kalmak, bu durumu iyileştirmek için gerekli olan dürtüyü sağlamış olabilir. Ancak başlangıçta ahşaptan yapılan bu dolu tekerlekler çok ağırdı ve beklentileri çok iyi karşılamıyordu.

MÖ III. binyıl ortalarına doğru dolu tekerleğin "içi oyulur" ve sadece dört parmak bırakılır. Parmak sayısı değişken olup, daha hafif ve işlevsel olan bu tekerleklerin savaş arabalarındaki kullanımı başarılı olur ve arabalı olan ve olmayan ordular arasında büyük bir fark söz konusu olur. Atlar tarafından çekilen arabalar, gerçek anlamda birer makine haline gelirler ve savaş ile nakliye alanlarında devrim yaratırlar; ancak nakliye alanında genelde su yolları tercih edilir ve her çeşit tekne ile her çeşit mal taşınır. Bu arada her türden arabanın tekerleğinin dairesel hareketi, bundan sonra icat edilecek olan tüm makinelerin temel ilkesini teşkil eder.

Şehirler ve Teknoloji

Dağlık bölgelerden ve vadilerden gelen yeni topluluklar için çekim merkezleri olan köyler, insanlarla tanrılar arasında tek aracı konumundaki kralları yüceltmek için görkemli anıtlarla donatılan şehirlere dönüşürler.

Bu topraklarda yaşamış olan halkların büyük teknolojik eserlerinden geriye pek bir iz kalmamıştır. Öte yandan bu halkların elinin altında, Mısırlıların anıtlarını inşa etmelerine izin veren taş olmadığından, ömrü pek uzun olmayan, güneşte kurutulmuş tuğla kullanmak zorunda kalırlar. Maddi buluntular kısa ömürlüyse de, arkeologların bulduğu ve ilgi konusu olan bazı meselelere ışık tutan çok miktarda çivi yazılı metin bu durumu kısmen telafi eder. Zaten tarımın ve onunla bağlantılı her şeyin önemine rağmen, Mezopotamya'da yaşamış halkların teknoloji sistemlerinin ortak noktası muhtemelen Neolitik Çağa kıyasla mimari boyutlarda görülen kayda değer değişimdir. Tapınaklar, tarımsal ürünlerin depolandığı yapılar, surlarla çevrili şehirler ve rahipler tarafından gökyüzünün gözlemlenmesi için de kullanılan, basamaklı ve teraslı, çok yüksek kuleler olan zigguratlar, o dönemde henüz pek gelişmemiş olan araçların ve aletlerin kullanımı değil, toplumun yenilikçi bir şekilde dü-

zenlenmesi sayesinde inşa edilmiş yapılardır. Zigguratlar, gökyüzünün gözlemlenmesiyle gerçekleştirilen etkileyici mimari manzara arasındaki ilişkiyi çok güzel bir şekilde özetler ve tanrılarla krallar, dolayısıyla da krallarla tebaaları arasındaki bağlantıları vurgular. Sistematik gözlemlere tabi tutulan gökyüzünden elde edilen bilgiler, rahipler tarafından kayıt altına alınıp krala ve halka aktarılır. Gökyüzü cisimlerinin hareketleriyle kutsanan krallık, rahiplerin, büyücülerin, kâhinlerin ve rüya yorumcularının aracılık faaliyetleri yoluyla yönetilir. Bu durumda Mezopotamya'nın olağanüstü teknoloji sisteminin gelişimiyle iktidarın gelişimi arasındaki ilişkileri görmemek hatalı olacaktır. Burada ikili bir okuma söz konusudur: örneğin ikinci Sümer İmparatorluğunun Hammurabi (MÖ 1792-1750) eliyle yıkılması, tarım ve sulama alanlarındaki başlıca öğretilerle kentsel merkezlerin gelişimini bir arada sürdürmeyi başaran o barışçıl ve ileri düzeydeki uygarlığın gelişmesine izin veren evrensel düzenin sonunu getiren bir felaket olarak algılanır. Kralın tanrıların onayıyla kral olduğu fikri ülkeye dini açıdan birlik kazandırmak için çaba gerektirir ve Hammurabi bu işi azimle yürüterek bu amaçla tanrı Marduk kültüne başvurur; Mezopotamya halkları arasındaki uyum, kralın, daha uzun yaşamasını temin eden bir güce sahip olduğu ve bu sayede, şehirlerle kanalların inşası gibi, toplumun tamamı için daha faydalı olan büyük ölçekli projeler gerçekleştirebildiği inancını destekler. Gılgamış destanında anısı muhafaza edilen büyük doğal felaketler yaşamış olan bu bölgede olası kriz durumlarıyla başa çıkabilmek için kaynakların idaresinin güçlü bir merkezi iktidarın elinde olması gereklidir; bu iktidar tanrıların da desteğiyle nehirleri kontrol altına alabilmeli, su baskınlarının neden olduğu zararları karşılayabilmeli, tarımın verimli olması için sulama kanalları oluşturabilmeli, kuraklıklara karşı mahsulleri depolayabilmeli ve tehlikeli meteorolojik olguları öngörebilmelidir.

Monarşi insanları bir araya getirir, onları uzmanlık alanlarına göre gruplara böler, çalışmalarını düzenler ve teknoloji alanına yeni ve devrim niteliğinde boyutlar kazandırır. Bu kadar titiz ve mükemmel çalışan bir organizasyonu, haklı olarak makinelerin arketipi olarak görenler olmuştur. Kalite düzeyi yüksek olsa da, zanaat faaliyetleriyle kralların mimari projeleri arasında devasa bir uçurum söz konusudur. Gerçek anlamda mekanik objeler olan ve bir bütün olarak koordine şekilde çalışan işçi ekipleri, durmak bilmeyen ve kralın imajının devamlılığını sağlamak için görevini yerine getiren mükemmel bir makine oluştururlar. Böylece peyzajın da kralın yeryüzünde sağladığı kozmik düzeni yansıtması için çölde bir ziggurat inşa etmek mümkün hale gelir. Uruk'ta kazılar yapan Alman arkeologlar, Ön Hanedanlar dönemindeki tapınaklardan birini inşa etmek için 5 yıl ve aralıksız olarak çalışan 1500 insana gerek olduğunu hesaplamışlardır. Tanrısal kral ve insani makineler bir yandan inşa ederler, diğer yandan savaşta yerle bir ederler.

Daha önce de dendiği gibi, kralın gücü, krallığına meşruluk kazandıran gezegen hareketlerini yorumlama becerisine bağlıdır. Monarşinin güneş kültüyle bağdaştırılmasının bir nedeni de kralın, güneş gibi iktidarını uzaktan icra etmesidir: kralın mesajlarını yerlerine ulaştırma görevi, kâtiplere aittir.

Assurluların Teknik İcatları

Teknolojik bilgilerin analizi açısından, Hammurabi'nin ölümüyle birinci Babil İmparatorluğunun çöküşünden sonra MÖ II. binyıl sonlarında Assur uygarlığının başlangıcı ilginç bir dönem teşkil eder. Assurluların yarattığı engin imparatorluk çeşitli açılardan çok önemli bir teknoloji düzeyi sergiler. Askeri alanda Assurlular, MÖ 1114'te tahta çıkan I. Tiglat-pileser'den itibaren daha önce eşi görülmemiş, etkileyici bir mekanizma yaratırlar. Kabartmalara yontulan imgeler hem o halkın tarihinden önemli olayları ölümsüz kılma işlevi görürler, hem de her tür direnci yenebilecek bir teknolojiye sahip olunduğunu vurgulamaya yararlar. Doğa ve insan eliyle yaratılan engeller aşılır ve imgelerle anlatım yoluyla izleyicilere Assur ordusunun kontrolündeki savaş makinelerinin darbeleri altında yüksek surları ve kuleleri çöken şehirler, savaş sahnelerinde arabalara takılan koçbaşlarının etkisi, nehirleri geçmek için kayıklardan oluşan köprülerin inşası ve askerlerin havayla doldurulmuş keçi postları sayesinde nefes aldığı, sualtından yapılan girişimler gösterilir.

Assur ordularının, muhtemelen yerel olarak işlenen değil de, Hititlerden satın alınmış, demirden silahlarla donatıldığını gösteren arkeolojik buluntular, insanlık tarihinde savaşların yeni teknolojilerin yaratılmasında daima olağanüstü etkili bir araç oluşturduğunu teyit eder. Tuğlalarla inşa edilen Babil'in tersine, Assur başkenti Ninova taştan yapılmıştır. MÖ 691 yılına tarihlenen Jerwan su kemeri, teknik açıdan en önemli eserlerden biridir; kamusal su yapılarının ilk örneği olan bu kemer, Kral Sanherib (MÖ 705-681) döneminde, Ninova'nın ardındaki Tas Dağındaki kaynaktan gelen suyu şehre getirmek için inşa edilmiştir. Yaklaşık 50 kilometre uzunluğundaki bu su kemerinde 15 metrede bir kemeri ayakta tutma amacı taşıyan payandalar vardı.

Lamassu olarak bilinen, insan yüzlü, kanatlı devasa boğalar krallara koruma sağlar. Ninova'daki kraliyet sarayında bulunmuş, günümüzde British Museum'da muhafaza edilen, Sanherib dönemine tarihlenen bir kabartmada devasa bir *lamassu*'nun Persepolis'e nakledilmesi tasvir edilmiştir. Ahşap bir kızağın üzerine konmuş olan heykel, önünde duran sıra sıra insanlar tarafından çekilir arkadan gelenler de uzun bir kaldıraca asılarak heykeli iterler. Bu faaliyetin ardından gelen ve arabaların üzerinde traverslerle ipler taşıyan kişiler de söz konusu maddelerin ne kadar sık kırıldığını veya koptuğunu gösterir. Kaldıraca asılan insanların gücü, kızağın eğimli profilinden dolayı daha da katlanır; sonuçta sanki kızakla kaldıraç arasında bir takoz vardır ve yukarıya doğru itilince kızağın eğimli profilini ilerletmesini sağlar.

Mitle Gerçeklik Arasındaki Bahçeler

Sanherib Hammurabi'nin kadim şehrini yerle bir ettikten sonra Nebukadnezzar (MÖ VII-VI. yüzyıl) liderliğindeki Keldaniler şehri yeniden inşa ederler. Antikçağın yedi harikasından biri sayılan Babil'in asma bahçeleri efsanesi böyle doğar. Yorulmak bilmeyen Nebukadnezzar hayal edilemeyecek sayıda tuğla kullanarak saraylar, tapınaklar ve anıtsal kapılar inşa ettirir. En önemli eserleri olan kaplamada kullanılan mavi mineli tuğlalar çarpıcı bir etki yaratır. Ejderha, aslan ve boğa kabartmalarıyla da süslenen bu anıtların olduğu Babil, Herodotos'un (MÖ 484-424) anlatımına konu olacaktır. Günümüz araştırmacılarının bu bahçelerin varlığı konusundaki şüpheleri, arkeologların bu bahçelere dair hiçbir iz bulmamış olmasından ve bahçelerden elimizdeki çivi yazılı metinlerde hiç söz edilmemesinden kaynaklanır. Ama Yunanca konuşan çeşitli yazarlar bu bahçelerden söz eder: örneğin Keldani bir yazar olan Berossos (MÖ IV-III. yüzyıl), çivi yazısını okuyamayan Yunanlar için o halkın kültürünü anlatan bir eser yazar. Flavius Iosephus da (37-100) *Ioudaike arkhaiologia*'da [*Yahudi Tarihi*] (10, 226) Nebukadnezzar'ın olağanüstü mimari başarılarından söz ederken Berossos'u kaynak alır: ona göre Nebukadnezzar "saraylarını taş üstüne taş yığdırarak yaptırmış ve gerçek anlamda dağlara benzetmiş, sonra da oraya her çeşit ağacı dikerek asma cennet olarak bilinen bir bahçe yaptırmış, çünkü Med asıllı olan karısı, kendi ülkesine özgü olan bu adeti çok özlermiş".

Bu metinlere, Sicilyalı Diodoros'un (MÖ y. 90-27) *Bibliotheke Historike*'deki [*Tarih Kitaplığı*] (2, 10) ve Curtius Rufus'un *Historiae Alexandri Magni* [*Büyük İskender'in Tarihi*] (5, 1, 32-35) tasvirlerini ekleyebiliriz, ancak bu konudaki en ilginç gözlemlerden biri Strabon'a (MÖ 62-MS 24) aittir: Strabon'un sözünü ettiği en üstteki terasa "merdivenle ulaşılır ve merdiven boyunca, suyun Fırat'tan bahçeye kadar ulaşmasını sağlayan sarmallar yer alır" (Coğrafya, 16, 1, 5). Bu durumda Assurlular Antikçağda Arkhimedes'e atfedilen hidrolik vidayı bildikleri gibi, bu vidaları, sonradan ilk olarak ancak Rönesans'ta yapılacak şekilde ardı ardına yerleştirmeyi de biliyorlardı. Zaten Strabon'un tasvir ettiği teknolojinin, Sanherib'in Ninova'nın güneydoğusundaki Jerwan'da yaptırdığı su kemeri yoluyla getirilen suyla "eşsiz" sarayının bahçelerini sulamak için kullanıldığı da sanılır. Babil'in hayali asma bahçeleri bir yana, Yakın ve Ortadoğu'da meyve ağaçlarıyla, çiçekler, kokulu bitkiler ve havuzlarla donatılmış önemli bir bahçe geleneğinin söz konusu olduğu kesindir; bu alandaki bilgiler kuşaktan kuşağa aktarılmış, muhafaza edilmiş ve örneğin Bin Bir Gece'de anlatılan sayısız öykünün sahnesi olan halifelerin saraylarını süslemek için kullanılmıştır.

Bilimsel ve teknik bilgilerin beşiği olan Mezopotamya uygarlığı, bilginin gelişimi açısından son derece önemli bir dağarcık oluşturmuş, bu dönemi bilim ve teknik tarihinde bir dönüm noktası haline getirmiştir.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi, s. 92; Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler

(MÖ 2000-1500), s. 122; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Uluslararası İlişkiler Çağı (MÖ 1500-1200), s. 161; Babil ve Assur, s. 181; Assur İmparatorluğu (MÖ 900-600), s. 232; Assur Fetihlerinin Aşamaları, s. 235; Assur Ekonomisi ve Toplumu, s. 242; Savaş, Ordu ve Sürgünler, s. 245; Teknolojinin Kökeni, s. 415; İlkel Toplumların Maddi Temeli, s. 415; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mezopotamya'da Astronomi, s. 448; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Çivilerden Kelimeler. Piktogramlardan Alfabeye, s. 374; Camın Öyküsü, s. 366; Metalürji Sanatı, s. 362; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; Assurluların Savaş Mekanizması: Ordunun Bileşimi, Stratejiler ve Saldırı Taktikleri, s. 388; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323; Yakındoğu'nun Sanat Kültürünün Özgün Yönleri (MÖ 3200-2000), s. 294; Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri, s. 310; Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşaatı, s. 294

Yakındoğu'da ve Mısır'da Metallerin Çıkarılması ve İşlenmesi

Antonio Clericuzio

Yakındoğu'da insanın işlediği ilk metal bakırdır ve bakırı işlemenin en eski safhası, doğal olarak bulunan metalin, dekoratif amaçlı objeler yaratmak için soğuk olarak dövülmesidir. Ateşle bağlantılı tekniklerden tamamıyla bağımsız olarak gelişen bu ilkel safha MÖ VIII. binyılda, Anadolu'nun pek hiyerarşik olmayan, eşitlikçi toplulukları arasında gelişir. Tarihçilerin Kalkolitik veya Eneolitik adını verdiği, tarihöncesinin hem bakır, hem taştan yapılmış objelerin bir arada yer aldığı döneminde (Yakındoğu'da MÖ V-IV. binyıl) teknik gelişmeler devam eder. Ön-kentsel uygarlıklarda önce arsenik ve antimon, daha sonra da kalayla alaşım halinde bakır objeler üretilir. MÖ IV. binyılda imal edilen metal objeler ise sadece dekoratif amaçlı olmayıp aralarında aletler ve silahlar da yer alır. Yakındoğu'da dökme demir ve çeliğin yaygın hale gelmesi MÖ XIII. yüzyıl civarında başlar ve hem Yakındoğu'nun, hem de Akdeniz bölgesinin ekonomik ve siyasi sistemleri üzerinde kayda değer bir etkisi olur.

Neolitik Çağdan Kalkolitik Çağa

Metalürjinin çeşitli safhaları, doğada zerre, granül ve ender olarak büyük kitleler halinde bulunan bakırın işlenmesiyle bağlantılıdır. Yakındoğu'da bulunan bakır yatakları kısa sürede tükenir ve bakır minerallerine geçilir: kuprit, malakit ve azurit, odun kömürüyle ısıtıldığı zaman kolaylıkla metale indirgenebilir. Bakır, aynı zamanda arsenik ve antimon da içeren ve yaygın olarak bulunan bir bakır sülfat (CuFeS2) olan kalkopirit gibi minerallerden de elde edilir. Kalkopirit Yakındoğu'da yaygındır, ama bu mineralden bakır elde edilmesi, kavurma, karbonla eritme ve hava akımıyla eritme gibi safhalar içeren oldukça zorlu bir süreç gerektirir. Kavurma, minerallerin uçucu kısımlarından kurtulup sabit kısımlarını okside etmek amacıyla mineral ve yakıttan oluşan yığınlar oluşturup onlar açık havada yüksek ısıda (ama eritme derecesine göre daha düşük bir ısıda) ısıtmak anlamına gelir. Kalkopirit kavrulduğu zaman kükürt oksidasyon yoluyla kükürt diokside dönüşür, metal oksitleri de külleri oluşturur. Bu füzyon sonucunda bakır yaklaşık yüzde 9 saflığına ulaşır. Arıtma işlemi, ham bakırın bir eritme kabında veya doğrudan odun kömürü ateşi üzerinde eritilmesiyle ve oksidasyon için hava akımından yararlanarak gerçekleştirilir. İlk bakır külçeleri sütunsu kristal yapıya sahipken, sonradan öküz derisi şeklinde biçimlendirilmiş, yaklaşık 70 kilogramlık külçeler üretilir. Bakır soğukken dövülerek sertleştirilebilir, ama bu ona direnç kazandırmaz; dolayısıyla bakır aletler ısıtılıp ikinci bir kez dövülür. Bakır esnektir, aşınmaya dirençlidir, şekillendirilebilir ve geri dönüşümlüdür. Bakırın insan tarafından işlenen ilk metal olması bu özelliklerinden ve düşük erime ısısından kaynaklanır.

Bakırın ilkel işlenişi, kükürt izlerinden arındırmak için "pişirilmesini", sonra da olası cürufun yüzeye çıkması için eritilmesini gerektirir; bundan sonra bakır topraktan yapılmış, daire benzeri kalıplara akıtılır ve çekiçle işlenir.

Metallerin işlendiğini gösteren ilk arkeolojik bulgular MÖ VIII. binyıla tarihlenir ve Doğu ile Orta-Güney Anadolu'nun dağlık bölgelerinde bulunmuştur. Bu küçük (ve genelde dekoratif amaçlı) objeler doğal olarak bulunan bakırın kesilmesi, eğilmesi ve dövülmesi yoluyla elde edilmiştir. Türkiye'nin güneydoğusunda, Dicle Nehrinin yukarı vadisindeki Çayönü Tepesi'nde bakırın hem soğuk olarak dövülmesinden elde edilmiş objeler, hem de ateşte şekillendirilerek yapılmış kancalar ve bızlar bulunmuştur. Çayönü Tepesi'nde bakırın metal içeren minerallerden elde edilmesi için gerekli olan ısıya ulaşmak mümkün değildi. Yine Anadolu'da, Konya şehrinin güneydoğusunda yer alan, Neolitik Çağa ait bir yerleşim olan Çatalhöyük'te MÖ VII. binyılda bakır objeler, metal levhalar dövülüp yuvarlanarak imal edilmiştir. Çatalhöyük'te bulunan cüruftan, bakırın eritildiğini ve muhtemelen doğal olarak bulunan kurşundan kurşun objelerin yapıldığını anlıyoruz. Birkaç yüzyıl sonra da bakır eritilip kalıplara dökülmeye başlanır, böylece daha büyük ve karmaşık objeler elde edilir.

MÖ VI. binyılda Kilikia bölgesinde yer alan Mersin'de yassı baltalar yapılır ve Anadolu'da, Can Hasan'da bulunan baltanın yapımı MÖ y. 5000'e dayanır. Yine MÖ VI. binyılda Kuzey Irak'ta, Yarım Tepe gibi merkezlerde bakır ve kurşun işlenmiştir.

Avrupa'da bakır obje üretimi MÖ V. binyıl ortalarından itibaren, Orta ve Doğu Avrupa'da (günümüzde Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Macaristan) gelişir. Balkanlar'da bakır aletler, silahlar ve objeler çok yaygın olarak görülür; son zamanlarda Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki Varna nekropolünde çok sayıda bakır obje bulunmuştur. Kalkolitik Çağda (MÖ 3750-3500) Filistin'de bakırdan ve alaşımdan objeler (silahlar dâhil) üretilir. Bu bölge kayıp mum tekniğinin ilk örneklerinden birine ve muhtemelen metal içeren mineralden bakır çıkarılmasına tanık olmuştur.

Bakırın doğal olarak bulunduğu Anadolu gibi bölgelerle kıyaslandığında Mezopotamya'da metalürjinin daha geç geliştiği görülür. Mezopotamya'da MÖ V. binyıldan önceki dönemde var olan mütevazı boyutlardaki köylerde bakırdan aletlere fazla ihtiyaç duyulmamış olabilir. Bu bölgede bulunan aletlerin büyük kısmı taş veya pişmiş topraktan yapılmıştır.

MÖ IV. binyıl, Yakındoğu'da metalürjinin hızlı bir şekilde geliştiği bir dönemdir. Maden çıkartma ve eritme teknikleri yaygın hale gelir, daha karmaşık fırınlar öncekilere göre çok daha yüksek ergime ısılarına ulaşılmasına izin verir. Maden elde etme süreci indirgeme, yani bir metalin başka unsurlarla (örneğin oksijen, kükürt, klor, flor) bir arada bulunduğu bir mineralden çıkarılmasını gerektirir. Silika veya kireç gibi cüruf alma maddelerinin eklenmesiyle mineralin diğer unsurları cüruf şeklinde atılır. En ilkel fırınlar, toprağa açılan ve yüzeyleri kil veya taşlarla kaplanan oyuklardan oluşur. Metallerin minerallerden elde edilmesi için kullanılan ilk fırınlar, muhtemelen keramik pişirmek için kullanılan ve oldukça yüksek ısılara ulaşılan fırınlardan çok farklı değildi. Bakır minerali 800°C'de erir, saf metalin erime derecesi ise 1083°C'dir: bunlar, kapları pişirirken ve sır yaparken ulaşılan derecelerdir. Kubbeli fırınlara ve minerallerin dolaşımı için eritme kaplarına ilk olarak Zagros dağlarından (İran ile Irak arası) Kilikia'ya ve Lübnan'a kadar uzanan bölgeye yayılmış olan el-Halaf kültürünün halkları arasında rastlanır. İlk kavurma işlemleri MÖ 5500 ile 5000 arasında bu bölgede görülür. En basit fırınlar kavurmada kullanılır, asıl indirgeme işlemi ise daha sonraki dönemde geliştirilecek olan daha karmaşık bir yapı gerektirir. Bu fırınların tabanında metalin akması ve çekiş için delikler vardır. Çekiş yoluyla sıcak buhar dışarı atılır ve içeriye hava alınır. Kamıştan yapılan körükler yardımıyla fırına hava vererek yapılan zorlu çekiş işlemine en azından MÖ III. binyıldan itibaren Mısır'da rastlanmıştır. Fırına zorla hava verme, metalürjik işlemlerin gerçekleşmesi için gerekli olan ani ısı yükselmelerini elde etmek açısından elzemdir. Başlangıçta fırınlar ufak boyutludur ve toprağa kazılarak elde edilirler, sonradan taş duvarlardan oluşan

bacalar inşa edilir: fıçı şeklindeki bu fırınlarda büyük bir kâse ocak görevi görür ve içine mineral ile odun kömürü doldurulur. Tarihöncesine ait külçelerin boyutlarından (20-25 cm çap ve 4 cm kalınlık) ilk metalürji fırınlarının 30 cm çapında olduğu sonucuna varabiliriz. Madencilik merkezlerinden külçe halinde getirilen metalin yanı sıra erime artıkları, artık işe yaramayan veya kırık aletler gibi geri kazanılmış hurdaların da fırında eritildiği olur. Birçok yerleşim yerinde keşfedilen dökümhane atıklarının ve depolarındaki malzemelerin bileşiminden anlaşıldığı üzere, Bronz Çağının ortalarından itibaren hurda kullanımı giderek artar.

Mezopotamya'da metalürjinin gelişimi hem prestij ürünleri ve silahlara olan talepteki artıştan ve işbölümü alanındaki düzenlemelerden, hem de özellikle Mezopotamya ve Doğu Anadolu arasında hammadde ve bitmiş ürün ticaretinin gelişmesinden kaynaklanmıştır. Hammadde akışı önceleri Doğu Anadolu'dan ve Kafkasların güneyindeki bölgelerden, metallerden yoksun olan Güney Mezopotamya'ya yönelmiştir. Mezopotamya'nın ön-kentsel toplumlarında metalik ürün çeşidi giderek artar, dekoratif prestij ürünlerinin yanı sıra alet ve silahlara rağbet artar. Altın, gümüş ve elektrum başta olmak üzere başka metallerle yapılan objeler de yayılmaya başlar. Yakındoğu'da ve Nübye'de çok sayıda altın yatağı bulunur, ama altın objelerin yapımının yaygın hale gelmesi MÖ IV. binyılı bulur. Altın genelde alüvyon tipi yataklarda metalik altın şeklinde bulunur ve hemen hemen daima gümüşle alaşım halindedir. Yeraltındaki yataklarda ise kuartz ile ve galen veya pirit gibi sülfürlerle bir arada bulunur.

Altının çıkarılması, metalin alüvyon birikintilerinden veya kayalardan ayrılmasını amaçlayan mekanik bir eylemden ibarettir. Elekten geçirme işlemi en azından MÖ IV. binyıldan itibaren uygulanır. Kaya parçaları dövülerek daha küçük parçalara ayrılır, havanlarda öğütülerek veya değirmen taşlarıyla toza dönüştürülür. Bu toz hafif bir su akıntısıyla, ahşap masaların üzerinde yıkanır ve su daha hafif parçacıkları alıp götürürken daha ağır olan altın parçacıkları çöker ve süngerler veya hayvan derileriyle toplanır. Altından yapılan ilk objeler saf olmayıp gümüş, demir ve bakır parçacıkları içerir. Altının saflaştırılması küpelasyon yoluyla yapılır ve bu süreç aynı zamanda gümüşü kurşundan ayırmak için de kullanılır. Gözenekli kilden bir eritme kabında yapılan bu işlemde ham altına kurşun eklenir ve metaller bir arada eritilir. İçinden geçirilen havayla kurşun ve diğer adi metaller okside olarak erimiş mürdesenk oluşturur, böylece bütün adi metallerin oksidi erir; mürdesenk yüzer, okside olmayan altın ile gümüş dibe çöker. Mürdesenk kısmen atılır, kısmen eritme kabının yüzeyi tarafından absorbe edilir ve en dipte saflaştırılmış değerli metaller kalır. Küpelasyon tekniği Geç Kalkolitik Çağda (MÖ V-IV. binyıl) Batı Anadolu'da gümüşü arıtmak için kullanılırdı.

Bakır Alaşımları

Mısır ve Mezopotamya'da bir altın ve gümüş alaşımı olan elektrumdan objeler yapılır: örneğin Yukarı Mezopotamya'da, Tepe Gawra'daki bir mezarda Geç Kalkolitik Çağa ait, bu alaşımdan bir kurt başı bulunmuştur. Arsenik ve antimon içeren bakırla (bu maddeler bakırı sertleştirir) üretim MÖ IV. binyılda Anadolu'da rastlantı eseri başlamış olabilir. Arsenik ve antimonun varlığı, başlangıçta bakır mineralinin saf olmamasına atfedilebilir, ama sonradan arsenik bakıra yapay olarak da katılır. Arsenik miktarının çeşitlilik göstermesi, bakırın farklı fiziksel özelliklerini belirler, çünkü sertliğini veya parlaklığını arttırabilir. Arslantepe'de (Doğu Anadolu'da, Malatya yakınlarında) arsenikli bakırdan veya saf olmayan bakır minerallerinden objelerin varlığı, bakırın bu halinin rastlantısal olarak değil de planlı olarak kullanıldığına işaret eder gibi görünür. Arslantepe'de bulunmuş cüruf ve çeşitli türden mineraller, metal zanaatkârlarının hammaddenin toplanmasına ve seçimine çok dikkat ettiklerini gösterir.

Arsenik ve antimon içeren bakır objelerin örneklerine, adını Ölü Deniz'le Gazze arasında, Ürdün Nehrinin aşağı vadisindeki Ghassul'dan alan Ghassul kültüründe de rastlanır. Mezopotamya'da metalürji yerleşik bağlamlarda, yani ilk kentsel toplumlarda gelişir ve metalik objeler seçkin sınıfa yönelik olarak üretilir; Filistin'de ise bakır obje üretimi, bakır yataklarından doğrudan yararlanan yarı göçebe topluluklar arasında yaygın hale gelir.

Yakındoğu'nun tamamında takasın ve bilgi alış verişinin giderek artması ve devlet temelli toplumların yayılması, MÖ III. binyılda Yakındoğu ve Avrupa'da bakırın kalayla alaşımının metalürjisinin gelişimi için elverişli şartlar teşkil etti. Umman'da bulunan yataklardan çıkarılan bakır Basra Körfezi yoluyla Mezopotamya'ya ulaşıyordu.

Antikçağda bronz genelde yüksek oranda arsenik içerir, bu da onu çok sert ve kırılgan kılar; kalaylı bakır ise mekanik direnç, sertlik ve akıcılık kazanır, ama kalay tedarik etmek zordur ve saflaştırma yöntemleri cüruf şeklinde kayda değer miktarda metal kaybına neden olur. Doğal halde kalay Yakındoğu'da ender olarak bulunur (günümüzde Afganistan olan bölgeden gelir) veya yataklardan çıkarılır (Batı Asya'da çok sayıda kalay yatağı vardır). Bronz Çağında İspanya'daki (Cantabria) madenlerden kalay çıkarılır. Diğer kalay kaynakları arasında Bohemya ve Saksonya başta olmak üzere Orta Avrupa'daki madenlerle Cornwall'dakiler vardır, ama Cornwall'dan sistematik olarak kalay çıkarılması daha geç dönemi, MÖ VI. yüzyılı bulur.

MÖ II. binyıl başlarında kalayın yollarından birinin İran'dan (Susa) başlayıp Assur üzerinden Kappadokia'daki Assur kolonisi Kaneş'e ulaştığı bilinir.

Kasiteritten (sıklıkla demir de içeren kalay dioksit) elde edilen kalayın yanı sıra, Bronz Çağı başlarında kullanılan kalayın büyük kısmının alüvyon yataklarından elde edilmiş olması muhtemeldir. Bronzla birlikte iş aletlerinin ve

silahların yapımında metal kullanımı da yayılır. Eriha (Filistin) nekropolünde bronz silahlardan oluşan mezar eşyaları bulunmuştur. Her halükârda MÖ II. binyılda bile, kalayın tedarik edilmesindeki zorluklardan dolayı arsenikli bakırın çok daha yaygın olarak görüldüğünü vurgulamak gereklidir. Mısır'da kalayın bulunmamasından dolayı, kalayın başka metallerle alaşımları daha sonraları ortaya çıkar: bronzun Mısır'da yaygın hale gelmesi MÖ 2000 başlarını bulur. Bakır ve kalay alaşımları Mısır'a XII hanedan döneminde (MÖ 2000-1780) Suriye'den ithal edilir.

Demir Metalürjisi

MÖ III. binyılda Yakındoğu'da ve Nil Nehri vadisinde bakır, arsenikli bakır (özellikle Eski Krallık döneminde Mısır'da), bronz, gümüş, altın ve demirden çok eşya yapılır.

Başlangıçta demirin kaynağı meteordur, ama MÖ III. binyılın ikinci yarısından itibaren ergime yoluyla da elde edilir. Mezopotamya'da demirden objeler ender olarak görülür ve genelde lüks sayılır: Eski Assur dönemine ait metinlerden demirin en değerli metal sayıldığını biliyoruz. Demir Anadolu'da özellikle Hitit İmparatorluğuna ait Hattuşaş ve Alacahöyük gibi merkezlerde, Suriye'de yaygın olarak kullanılır, Mısır, Kıbrıs ve Girit'te az da olsa görülür. Demir objeler genelde tılsımlar (Mısır'da), bilezikler, çiviler, ok uçları ve az sayıda silahtan ibarettir. Bronz Çağı sonlarında demir henüz az miktarda kullanılır ve değerli bir metal sayılmaya devam edilir. MÖ XIII. yüzyılda Yakındoğu'da yaygın hale gelmesi, jeopolitik ve ekolojik değişimlere bağlıdır. Demirin işlenişi, demir minerallerinin kolaylıkla indirgenebileceği ve bu işlem için gerekli olan odun kömürü elde etmek için yeterli miktarda odun bulunan yerlerde gelişir. Demir, dökme demir ve çelikten aletler, yeni uygarlıkların doğuşunda, tarım faaliyetlerinin iyileştirilmesinde ve ormanların kesilmesinde belirleyici olur. Demir, meteorların yanı sıra manyetit, hematit, limonit ve siderit gibi minerallerde de bulunur. Demir mineralleri çok yaygındır, zaten yeryüzünde demir, bakıra göre bin kat daha çok bulunur. Toros Dağlarında, Ermenistan ve Doğu İran'da, Etruria'da (Elba), Galya'da ve İngiltere'de demir madenleri bulunur. Demirin bakıra göre daha sonra kullanılmaya başlanması bakırın ergime derecesi 1083°C iken, demirin ergime derecesinin 1534°C olmasından ve bu dereceye o dönemdeki fırınlarda ulaşılamamasındandır. Demir mineralleri yıkanıp kavrulduktan sonra odun kömürüyle kil kaplı çukurlarda veya kuyularda eritilir. Bu amaçla kullanılan ve günümüzde doğrudan indirgeme olarak nitelendirebileceğimiz fırınlar başlangıçta doğal zorlu çekişle çalışır, sonradan çekiş küçük borular ve körüklerle yapılır. MÖ XII. yüzyıldan itibaren Kıbrıs ve Filistin'de demirin kömürle, dövülerek ve suyla sertleştirilerek işlendiğine dair bulgular söz konusudur. Bu dönemden itibaren demir silah ve alet üretimi giderek gelişir ve MÖ X. yüzyıldan itibaren Ege bölgesinde demir objelerin sayısı bakır objelerin sayısını geçer.

MÖ II. Binyılda Metal Obje Üretimi ve Ticareti

Metal arayışı – önce bakır, sonra kalay ve diğerleri (altın, gümüş, kurşun, vs.) – deniz yoluyla ticari girişimler için güçlü bir dürtü teşkil eder ve Avrupa'yla Yakındoğu'nun geniş bölgelerini ilgilendirir. MÖ II. binyılın ikinci yarısında (1600-1175 arası) metal obje üretiminde büyük bir artış yaşanır ve yoğun bir takas ağı gelişir. Kıbrıs, Yakındoğu'nun merkezlerine bakır ihraç eden en önemli kaynak haline gelir. Güney Anadolu kıyıları boyunca bulunan batıklar, metal ticareti konusunda ilginç belgeler sunar. MÖ 1315 civarında Uluburun civarında batmış, 15 metre uzunluğunda sedir ağacından bir teknenin yükü başka şeylerin yanı sıra külçe halinde on ton Kıbrıs bakırı ve bir ton saf kalay içeriyordu; 1/10 şeklindeki bu oran, 11 ton bronz üretilebilirdi. MÖ 1200 civarında batmış bir başka gemide yine Kıbrıs kaynaklı, eritme amaçlı bronz aletlerle öküz derisi şeklinde 34 külçe bakır ve dikdörtgen külçeler halinde kalay vardı. Metallerin işlenmesinde giderek uzmanlık kazanılınca zanaatkârlar da faaliyetlerini belirli mekânlarda yürütmeye başlar: Arslantepe'de MÖ III. binyılda içinde fırınlar, eritme potaları ve cüruf bulunan bir metalürji mahallesinin olduğu tespit edilmiştir. MÖ XV. yüzyılda Teb'in güçlü valisi Rekhmire'nin mezarında metal eritme faaliyetleri resmedilmiştir: bir görevli gelen metalleri kontrol ederken, üç adam da sepetler içerisinde metal külçeleri taşır; en altta iki adamın çalıştırdığı körüklerle ateşi canlı tutulan bir ocak görülür. Metal, iki işçinin iki uzun pense ile tuttuğu bir eritme kabında eritildikten sonra kalıba dökülür.

Metalürjinin Yakındoğu'ya göre çok daha yavaş geliştiği Mısır'da, ateşi kontrol altına almayı başaran metalürji zanaatkârı kutsal bir rol edinir. Yine Mısır'da, Kuzey Ovasında, Yunanların tanrısı Hephaistos'a benzeyen yerel zanaat tanrısı Ptah vardır. Bronz Çağında demircilerin toplumsal konumunu belirlemek kolay değildir: toplum içerisinde önemli bir görevi olduğu kabul edilir, ama Mısır'da büyük saygı gören kuyumculara göre daha aşağı düzeyde sayılırlar. Mısır'da kuyumcular ve demirciler zanaatlarının sırlarını babadan oğula aktarırlar ve faaliyetleriyle gurur duydukları anlaşılır. Ticaret ilişkilerindeki artışla birlikte hammaddelerin ve metal objelerin yanı sıra zanaatkârlar da yolculuk yapar. Yakındoğu ile Avrupa'nın çeşitli metalürji çevreleri arasında teknoloji ve stil açısından var olan ilişkilerden de anlaşıldığı üzere, gezgin metalürji zanaatkârları bazıları birbirlerinden çok uzak olan toplumların yanında faaliyet gösterir.

Bkz. Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Fildişi ve Altın. Uluslararası Dönemin Sanatı, s. 329; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Metalürji Sanatı, s. 362; Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji, s. 422; Yakındoğu'da Teknoloji, s. 429; Teknolojinin Kökeni, s. 415; İlkel Toplumların Maddi Temeli, s. 415

Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı

Akdeniz Uygarlıklarında Astronomi

Giorgio Strano

Kıta Avrupası, Doğu Akdeniz, Uzakdoğu ve Orta Amerika gibi dört büyük coğrafi bölgede yıldızlara ilgi, birbirinden bağımsız olarak doğar. Bu bölgelerde var olan kültürler tarımsal, dini ve toplumsal faaliyetlerini düzenlemek amacıyla yıldızlarla gezegenlerin ritimlerini incelemek için gökyüzünü gözlemlerler. Ama Kıta Avrupası'nda tarih öncesinde yürütülen bu tür faaliyetlere dair bilgilerimiz varsayımlara dayalı olmaktan öteye gitmez. Megalitik anıtlar incelendiği zaman, güneş ve ayın evreleriyle yaşam ve ölümü bağdaştıran kozmik bir sembolizme dayalı astronomik hizalamaların var olduğu görülür.

Arkeoastronomi

Son zamanlarda yazılan astronomi tarihleri bile insanoğlunun yıldızlara bakarken hissettiği yarı hayranlık, yarı korku duygusu konusunda pitoresk beyanatlarla başlar. Artık modası geçmiş olan bu tür girişler, zaman içinde değişmediği varsayılan toplu duyguların varlığını temel alır ve "tarihi" bir anlatıma uygun değildir. Tarih, ağırlıklı olarak metinsel belgelerin analizine dayanır, dolayısıyla onlarla birlikte başlar. Astronomi tarihçileri bu ilkeden uzaklaşıp tarihöncesi insanlarının gökyüzüne bakarken hissettiklerini keşfetmek için ortak bir duyguyu temel alamaz. Hakkında bilgi sahibi olmadığımız kültürel faktörler yoluyla biçimlenen bu duyguların zaman içinde değişmediğini ve bizim duygularımızla örtüştüklerini kimse söyleyemez. Örneğin gökyüzü konusunda

belgelenmiş ilk algılarla günümüz algısı arasındaki farkları düşündüğümüz zaman bu durum apaçık görülür. Antikçağda gökyüzü genelde, bir veya daha fazla tanrının kontrolünde olan, yıldız adı verilen parlak ışıkların takılı olduğu, mütevazı boyutlarda bir tonoz olarak algılanır. Günümüzde ise gökyüzü, az sayıda temel fizik gücünün hâkimiyetindeki sınırsız ve boş bir uzam olarak algılanır, yıldızlar da milyarlarca galaksi halinde toplanmış, bizim güneşimize benzer yüz milyarlarca güneştir.

Ancak astronomi tarihi açısından, insanoğlunun gökyüzüne olan ilgisinin uzak geçmişi konusunda daha fazla bilgi sahibi olmak için başvurabileceğimiz, metinsel kaynaklardan farklı kaynaklar söz konusudur. Bu kaynaklar bir yandan zaman içinde birkaç yüzyıl ileriye ve geriye büyük bir doğruluk payıyla kurgulanabilecek olan astronomik olguların kendilerinden, diğer yandan geçmişte inşa edilen yapıların kalıntılarından ibarettir. "Arkeoastronomi" olarak bilinen özel bir alan ("arkeoloji" ve "astronomi" terimlerinin bileşiminden oluşmuştur), tarihöncesi toplumların gökyüzü olgularına olan ilgilerinden izler bulmak amacıyla metinsel olmayan bu iki kaynak türünü bir araya getirir.

Arkeoastronomi özellikle arkeolojik kalıntıların olası astronomik hizalamalarını ortaya çıkarmaya çalışır. Ancak tam da metinsel kaynakların yokluğundan dolayı, bu alanda son derece ihtiyatlı davranmak gerekir. Arkeoastronomlar, buldukları sonuçların anlamını teyit etmek için "güvenilirlik testi" adı verilen bir dizi doğrulama yöntemine başvurmalıdır. İki dikilitaşın yılın belli bir gününde güneşin ufukta doğduğu noktayla hizalanmış olmasının kasti bir eylemin sonucu olmaması ihtimali vardır. O dikilitaşlar oraya rastlantısal bir şekilde yerleştirilmiş olabilir ve hizalama şans eseri oluşmuş olabilir. Bu hassas noktayı daha iyi anlamak için, bir daire üzerine rastgele yerleştirilmiş on taş doğrular yoluyla ikişer ikişer birleştirildiğinde 45 ayrı yönün belirlendiğini ve bunların en azından birinin yıldızlardan biriyle (güneş, ay veya en büyük yıldızlardan bazıları) hizalı olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu düşünmek yeterli olacaktır. Güvenilirlik testleri, hizalamanın arkeolojik bir merkezin referans noktalarının sunduğu olasılıklar, araştırmaya dâhil olan yıldızların sayısı ve önemi ve hizalamanın doğruluğu temelinde anlamını değerlendirmeye yarar. Ne kadar çok referans noktası varsa ve ne kadar çok yıldız göz önüne alınırsa, bulunan sonuç anlamını o derecede kaybeder. Ama hizalama ne kadar doğru ise, sonuç o kadar anlamlıdır.

Bu tür araştırmalarda, değerlendirilmesi gereken referans noktalarının keyfi olarak belirlenmesi beraberinde daima ciddi bir risk getirir. Bir araştırmacının hizalamanın tutması için belirli noktaları göz önüne alarak tutmamasına neden olan noktaları reddettiği olur. Bu keyfi seçim sürecinin bir örneğini Eski Mısır'ın bazı piramitlerinin coğrafi konumunu Orion takımyıldızının temsili olarak gören bazı kuramlarda görebiliriz. Alman Mısır bilimcisi Karl Richard Lepsius (1810-1884) tarafından 1842'de hazırlanan listede

60'dan fazla piramit vardır; bu piramitler uygun şekilde altışar-yedişer gruba ayrıldığında konumlarında Orion'un yanı sıra başka birçok takımyıldızı da belirlemek mümkündür.

Gökyüzü Olguları

Hem arkeoastronomların faaliyet alanını, hem de Antikçağda insanların gökyüzü olgularına duyduğu büyük ilginin nedenlerini daha iyi anlamak için gezegenimizde hayatın ritimlerini düzenleyen belli başlı astronomi olgularının hangileri olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Bilgilerin küreselleşmesi ve sadece görünümde sıradan olan bazı gündelik sorunları otomatik şekilde çözen teknolojilere başvurma şeklindeki giderek artan eğilim, çağdaş insanın bu olgulara ve varoluşsal anlamlarına bir çeşit ilgisizlik göstermesine neden olur. İnsanla yıldızlar arasında gelişen bu kopukluk geçmişle şimdiki zaman arasındaki tarihi mesafenin bir unsurunu daha teşkil eder. Nitekim uzak bir geçmişte gökyüzü günümüze göre sonsuz derecede daha küçük olarak algılandıysa da, bu durum gündelik hayatta önemi olmayan bir varlık olarak görülmesine yol açmazdı. Tam tersine, gökyüzüyle yeryüzü arasındaki bu göreceli yakınlık ve insan faaliyetlerinin bazı astronomik olgulara bağımlı olması ve gözlemcinin gökyüzü olguları karşısında sahip olduğuna inanılan konum, ilk toplumlar, yıldızlar ve değişimleri arasında çok sıkı bağların oluşmasına neden olmuştur.

Göz önüne alınması gereken ilk astronomi olgusu, yıldızların gözlemcinin etrafında görünüyor gibi olmasıdır. Bu dönme hareketi güneş, ay, gezegenler ve yıldızların hepsi için geçerlidir ve bu cisimler "gün" olarak adlandırılan zaman birimi içinde doğudan batıya tam bir dönüş yapar. "Gün" başlangıçta güneşin ufkun doğu hattında birbiri ardında iki görünüşünün arasındaki süre olarak algılanır. MÖ III. yüzyılda Akdeniz bölgesinin Yunanların etki alanına giren bölgelerinde yaşayan bazı matematikçiler daha kesin bilgilere ihtiyaç duyunca günün astronomik açıdan daha doğru şekilde tanımlanmasına karar verilir.

Ufuk hattı üzerinde güneşin her gün doğduğu nokta belirlenirse, coğrafi doğuya tekabül eden ortalama konuma göre kuzeye veya güneye doğru kaydığı görülür. Bu durumu belirlemek için herhangi bir ölçü aletine gerek yoktur, güneşin doğduğu noktadaki hareketi görmek için ufuk hattındaki girinti ve çıkıntıları belirleyip güneşin her sabah peyzajın hangi ayrıntısının ardında doğduğunu kayıt altına almak yeterli olacaktır. Bu hareket son derece küçük olsa da giderek birikir ve birkaç gün içinde kayda değer bir etki yaratır. Güneşin doğduğu nokta giderek kuzeye doğru kaydığı zaman güneşin gökyüzündeki görünür seyrinde kat ettiği yay giderek uzar. Buna bağlı olarak gündüz, yani güneşin ufkun üzerinde kaldığı süre uzar ve gece kısalır. Güneşin doğduğu nokta güneye doğru kaydığı zaman ise tam tersi gerçekleşir. Bu tür gözlemler yeterince uzun bir süre boyunca yapıldığı takdirde, güneşin doğduğu noktanın

kuzeyde ve güneyde belli sınırları hiçbir zaman aşmadığı görülür. Kuzey ve güney yönündeki bu iki notaya "gündönümü" (Latincede *solstitium* adı verilir – *Sol stet*, "güneş duruyor" anlamına gelir); güneş bu noktalarda birkaç gün boyunca durup ufuk hattının aynı noktasında doğmaya devam eder gibi görünür. Güneş bu iki noktadan birine ulaştığı an doğduğu nokta yeniden gerilemeye başlar. İkinci doğal zaman biriminin temelinde bu olgunun döngüselliğinin belirlenmesi yatar. Bu ikinci birim olan yıl, başlangıçta güneşin ufkun aynı noktasındaki ve kuzeye veya güneye doğru yöndeki iki doğuşu arasındaki gün sayısı olarak algılanır.

Bir yıl içerisinde Orta Avrupa, Akdeniz ve Yakındoğu'da çok iyi gözlemlenebilecek çeşitli olağanüstü değişiklikler gerçekleşir. Güneşin daha kuzeyde doğduğu dönemde gündüzün daha uzun olması atmosfer ısısında kayda değer bir yükselmeye neden olur. Daha sıcak olan bu dönemde bitkiler büyür, çiçek ve meyve verir. Güneşin daha güneyde doğduğu dönemde ise gündüzün daha kısa olması ısının giderek azalmasına neden olur. Bu dönem daha soğuk olur, bitkiler yapraklarını kaybeder ve dinlenme safhasına çekilirler. Gündüz ile gecenin aşağı yukarı birbirine eşit olduğu ara dönemlerde atmosferik hava o kadar istikrarlı olmaz ve daha çok yağmur yağar. Böylelikle insanın, ava bağımlı olma eğiliminden vazgeçip ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir yaşam tarzına geçtiği zaman günlerin hesabı ve sıcak, soğuk ve çok yağmurlu dönemleri öngörme imkânına ilgi duymaya başladığı apaçıktır. Mevsimlerin döngüsünün bilincinde olmak, tohum ekip zamanı gelince mahsul toplamanın tek yoludur.

Gün ile yaklaşık 365 günlük yıl arasındaki zaman biriminin tanımlanmasında üçüncü bir gökyüzü olgusu önem kazanır. Ay ilk olarak batı yönünde, güneşin batmasından hemen sonra, son derece ince bir hilal şeklinde doğar ve hemen ufukta kaybolur. Sonra gün geçtikçe ay güneşe göre daha doğuda doğar ve yüzeyinin giderek daha büyük bir kısmı görünür hale gelir. Ay güneş batarken doğacak kadar doğuya kaydığı zaman artık dolunay halindedir. Sonraki günlerde güneşin batmasına göre giderek daha geç doğar ve görünen kısmı giderek küçülür. En sonunda ay güneşin batışından hemen önce çok ince bir hilal şeklinde doğar ve birkaç gün içinde kaybolur. Ayın tanımının temelinde ayın yaklaşık 29 gün süren evreleri yatar. Ayın seyri konusunda güneşinkine benzer bir durum söz konusudur: ayın doğduğu nokta da coğrafi batıyla örtüşen ortalama bir konuma göre kuzeye ve güneye doğru kayar. Ancak bu hareket daha geniş ve daha düzensiz bir kuşak boyunca gerçekleşir. Günümüzde bu davranışın, ayın yörüngesinin dünyanın yörüngesine göre eğimli olmasından ve iki yörüngenin kesiştiği çizginin giderek yön değiştirmesinden kaynaklandığını biliyoruz. En eski toplumlar için ayın doğuş noktasının düzensiz bir şekilde yer değiştirmesi, ayın evrelerine eklenecek bir başka değişim unsurudur: yeni ay, ilk dördün, dolunay ve son dördün, yedi gün süren dördüncü bir zaman birimini, yani "hafta"yı tanımlamak için kullanılır.

Atalarımız tarafından tarımla astronomi arasında kurulan bağlantı günümüzde bile yaşam tarzımızın ön-bilimsel fikriyle bağlantılı bazı kelimelerin kökeninde görülebilir: bu gibi örnekler arasında İtalyanca *computare* [hesaplamak] (Latince *cum putare* = "bitkileri dikkatle budamak") ve *considerare* [göz önüne almak] (Latince *cum siderare* = "gökyüzünü dikkatle incelemek") fiillerini sayabiliriz. Tarihöncesi ve Antikçağ toplumlarında gökyüzü insan hayatında temel bir rol oynar: yıldızlar gündelik hayatın her aşamasını düzenler, bundan dolayı da etkilerinin fiziksel (ışık ve ısı) veya tanrısal (koruma ve şans) olduğu düşünülür.

Megalitik Anıtların Yönelimi

Günümüze kadar yürütülen incelemeler sonucunda, tarihöncesi ve tarih döneminin başlarında astronomiye ilgi duydukları belli olan uygarlıkların doğduğu dört ana bölge tespit edilmiştir. Bu bölgeler arasında yüzyıllar boyunca herhangi bir temas olmuş olması gerekli değildir; buna rağmen tarımsal, dini ve toplumsal faaliyetlerini yıldızların hareketiyle belirlenen mevsimler doğrultusunda düzenleme ihtiyacına bağlı olarak, gökyüzü konusunda ortak bir ilgi geliştirmişlerdir. Kıta Avrupası, Doğu Akdeniz, Uzakdoğu ve Orta Amerika'dan oluşan bu dört bölgede gökyüzü cisimleriyle bağlantılı sembolizmler, dinler ve mitolojiler oluşmuştur.

Genel anlamda güneş ışık ve hayat kaynağı olarak görülürken ay da karanlıkla ve ölümle bağdaştırılır. Zamanın ve mevsimlerin tanımlaması açısından daha az önem taşıyan münferit gezegenlerle ve yıldızlarla bağlantılı sembolizmler ise daha muğlak ve çelişkili yorumlara konu olur. Örneğin Doğu Akdeniz'in tamamında savaş tanrısı Mars iken, Orta Amerika'da bu rol, Doğu Akdeniz bölgesinde aşk gezegeni olan Venüs'e düşer.

Arkeologlar tarafından keşfedilip arkeoastronomlar tarafından incelenmiş Antikçağ yapılarının kalıntıları, Avrupa kıtasının bazı yıldızların ufuk hattındaki konumlarıyla (doğuş ve batış) anlamlı hizalamalar içeren merkezler açısından zengin olduğunu göstermiştir. Bu tür hizalamalar hem münferit yapılarda, hem birbirine benzeyen yapılardan oluşan yapı komplekslerinde, hem de anlamı tam olarak henüz anlaşılmamış olan son derece ayrıntılı yapılarda görülebilir.

Avrupa'da astronomik olarak hizalanmış en eski merkezler I. Neolitik Çağa (MÖ IV. binyıl) tarihlenir. Bu toprak höyükler ve küçük mezarlar, bulundukları bölgeye bağlı olarak kuzeydoğuya veya güneybatıya bakar. Bu yapılar ilkel insanın güneşin sembolizmine ve güneşin gökyüzünde daha yukarıda veya daha aşağıda göründüğü dönemlere, yani yaz ve kış gündönümlerine özel bir önem verdiğini gösterir.

Bazı bölgelerde eski mezarlık alanları sonradan megalitik yapılara dönüştürülmüştür; en ünlülerinden biri olan İrlanda'daki Newgrange yapı kompleksi

MÖ 3000 civarında inşa edilmiştir. Yaklaşık 60 metre çapındaki asıl anıt mezarın içindeki koridor kış gündönümünde doğan güneşin konumuyla hizalanmıştır. Böylece güneş ışınları kış gündönümünde sadece birkaç gün boyunca koridorun tamamını kat ederek ölülerin kemiklerinin bulunduğu üç odayı aydınlatır. Dolayısıyla bu hizalama ölümle güneşin ufuk hattında ulaştığı en alçak noktayı sembolik olarak bağdaştırır. Benzer anıt mezarlarda güneşin kış gündönümünde battığı noktayla aynı – veya sembolik olarak benzer – hizalama yer alır.

MÖ 2000 civarına tarihlenen bir başka önemli örnek İskoçya'nın kuzeydoğusunda, Aberdeen yakınlarında bulunur. Bronz Çağında yaşamış bir tarım toplumunun burada dikilitaşlardan oluşturduğu çemberin bir tarafındaki iki dikilitaşa dayalı vaziyette yatay bir levha vardır. Yatay levhaların uzaklardaki bir ocaktan titizlikle seçildiği, buraya taşınıp bu iki dikilitaş arasına dikkatle yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bugüne kadar tespit edilmiş 100 kadar dikilitaş çemberinin yarısından fazlası, ölçüm yapılabilmesine izin verecek kadar iyi muhafaza edilmiştir. Bütün bu çemberde merkezdeki iki dikey taşın ortasındaki birleşme hattı güney-güneybatıya, daha doğrusu dolunayın yaz gündönümü yakınlarında battığı dar ufuk yayıyla hizalıdır. İskoçya ve İrlanda'da başka yerlerde bulunan taş çemberlerde de görülen bu hizalama, Kuzey Avrupa halkları arasında, yaz ortasındaki dolunayın önemli sayıldığı bir kültün yaygın olduğunu gösterir.

Avrupa'daki Taş Çağı ile Bronz Çağı arasına ait, astronomik açıdan hizalı megalitik anıtların büyük kısmı genelde güneşin ve ayın doğduğu veya battığı en güneydeki noktayla veya ekinoksta, yani gündüzle gecenin eşit olduğu zaman güneşin doğduğu veya battığı iki yönden biriyle hizalanmıştır. Bu gibi özellikler İtalya'da da, ülkenin kuzeyinde (Veneto ve Friuli bölgeleri) yer alan tarihöncesine ait çeşitli kalelerde görülür. Bölgenin gözlemlenmesi ve korunması amacıyla inşa edilen bu kalelerden geriye toprağa açılmış yapay hendekler kalmıştır. Bu hendeklerin geometrik biçimleri (oval veya elips şeklinde) sayesinde tespit edilebilen bu kaleler genelde güneşin kış gündönümünde doğduğu veya battığı noktayla hizalıdır. Mezar yapılarında hizalama ise farklılık gösterir. Örneğin İtalya'da Val d'Aosta bölgesinde yer alan ve MÖ III. veya II. binyıla tarihlenen Saint-Martin-de Corléans megalitik alanında güneşin ve ayın çevrimlerinin belli anlarıyla hizalamalar söz konusudur. MÖ VIII. yüzyıla ait olan Belluno'daki Mel mezarlığında mezarların girişleri dolunayın yaz gündönümünde doğuş noktasıyla, güneşin kış gündönümünde doğuş noktasıyla veya güneşin ekinoksta doğuş noktasıyla hizalıdır.

Çok sayıda unsurdan oluşan alanların durumu daha karmaşıktır, çünkü çok fazla hizalama ihtimali söz konusudur. Bu gibi örnekler arasında İngiltere'nin güneyinde, Amesbury yakınlarında bulunan ve MÖ III. binyıla tarihlenen Stonehenge anıtsal yapı kompleksi vardır. Bu yapı büyüleyici yönlerinden dolayı farklı farklı araştırmacıların ilgisini çekmiş ve çeşitli yorumlara tabi tutulmuştur. Kesin olan tek şey, Stonehenge'in daire şeklindeki yapının merkeziyle

bu yapının biraz kuzeyinde, ayrı olarak duran Heel Stone (Topuk Taşı) olarak bilinen taştan oluşan başlıca ekseninin güneşin yaz gündönümünde doğduğu ve kış gündönümünde battığı noktalarla hizalı olduğudur. Alandaki taşlar arasındaki kombinasyonlarla elde edilen tüm diğer hizalamalar ise, güvenilirlik testinden geçemeyecek kadar muğlaktır. Ne kadar çok yorum önerilirse önerilsin, Stonehenge'le ilgili kesin olan tek şey, inşa edenlerin güneş sembolizmine duyduğu ilgidir.

Arkeoastronomi alanında en önemli kurallardan biri, aşırı ihtiyattır, çünkü varılan sonuçlar o döneme ait hiçbir belgede teyit edilmemiştir. Tarihöncesi kalıntıların incelenmesi sonucunda ancak güneşle ve ayla bağlantılı olguların döngüselliğine atfedilen yaşam ve ölüm sembolojilerinin varlığına işaret edebilir. Ayrıca arkeolojik kalıntıların arasında söz konusu olan hizalamaların eski kültürlerin aşkın astronomik bilgilerinden kaynaklanmadığını da göz önüne almak gerekir. Bu hizalamalar, az çok incelikli hesaplamalara değil, güneşin ve ayın ufuk hattındaki konumunun doğrudan gözlemlenmesine ve çeşitli yapıların inşasında referans noktası olarak kullanımına bağlıdır.

Bkz. Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji, s. 422; Yakındoğu'da Teknoloji, s. 429

Mezopotamya'da Astronomi

Giorgio Strano

XVII. yüzyıla kadar gelişen astronomi araştırmalarının iki temel amacı Babil döneminde belirlenir. Astronomi devletin ve bireylerin hayatında rol oynar. Özellikle Mezopotamya'da astronomi, geleceği öngörmeye yönelik bir dizi tekniğin temelinde yatar ve zamanın ölçümü açısından da elzem bir bilim dalıdır.

Kozmolojiler ve Kozmogoniler

Mezopotamya astronomisi konusundaki bilgilerimiz XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ilkel düzeyde kalmıştır. Bu dönemde Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan bölgede astronomi alanında ulaşılan düzey konusundaki kaynaklar,

Herodotos (MÖ 484-424) veya Polybios (MÖ 200-118) gibi bazı Klasik yazarların eserlerindeki kısa bilgilerden veya Kitabı Mukaddes'teki sınırlı bölümlerden ibarettir. Örneğin Yeşaya Kitabında Babilli astronomlardan olumsuz olarak söz edilir. Filistin'e gökyüzündeki işaretleri izleyerek ulaştıklarına inanılan Müneccim Krallar da yıldız gözlemenin Yakındoğu'da rağbet gördüğünü gösterir. Sümer, Babilli ve Assur astronomlarının astronomi alanında uygulamalarını nereden öğrendikleri, nasıl icra ettikleri, araştırmalarında hangi düzeye ulaştıkları ve gökyüzünü incelerken hangi amaçları güttükleri uzun bir süre boyunca gizemini korur; derken aralarında Cizvit Joseph Epping (1835-1894) ile Franz Xaver Kugler (1862-1929) olmak üzere bazı araştırmacılar, Mezopotamya bölgesinde yürütülen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan, çivi yazısıyla yazılmış kil tabletleri deşifre etmeye başlar.

Mezopotamya halklarının gökyüzüne olan ilgisinin ilk kanıtları, Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgede Sümerlerin yaşadığı MÖ III. binyıla tarihlenen çivi yazılı az sayıda tablette bulunur. Belgelerin azlığı, Mezopotamya'da astronomi alanındaki ilk algıların ayrıntılı bir tablosunun oluşturulmasına izin vermez. Ancak ortaya çıkan ilk şey eğilimin, yıldızların incelenmesinin kehanet bağlamında bir işlevle geliştirildiğidir. Yıldızlar ve gezegenlerin özdeşleştirildiği tanrısal varlıklar, gökyüzündeki konumlarının değişmesiyle insanlara işaretler göstermiş olurlar. Tanrı için kullanılan çivi yazısı karakterinin aynı zamanda gökyüzü anlamına gelmesi ve bir yıldızdan oluşması rastlantı değildir. İnsan belirli uygulamalar yoluyla gökyüzündeki işaretleri gözlemleyip yorumlar ve geleceği konusunda bilgiler elde etmeye çalışır. XVII. yüzyıl başlarına kadar gökyüzü olguları alanındaki araştırmaları niteleyecek olan, astronomi ile astrolojinin büyük ölçüde özdeşleştirilmesi olgusu bu coğrafi bölgeye ve bu kadar uzak bir döneme dayanır.

Tanrılarla yıldızlar arası bağdaştırmalar, Mezopotamya halklarının evrenin biçimi ve yaratılışı konusundaki düşünceleri ve gökyüzüyle yeryüzü arasındaki sebep-sonuç ilişkisini temel alır. Gökyüzü ile yeryüzü arasında sıkı bağlar vardır, dolayısıyla birinde bir şey olduğu zaman diğerinde de olmak zorundadır. En önemli tanrı olan aya Sümerler Nanna adını verir (ve Ur'da önemli bir tapınağı ona adarlar), Akkadlar ise Sin. Tanrının adının yanına, gökyüzüyle bağlantısını vurgulamak için kameri günün gün sayısına yaklaşık olarak tekabül eden 30 sayısı konur. Nanna, Sümerlerin Utu, Akkadların da Şamaş adını verdiği güneş tanrısının babasıdır. Bazen erkek, bazen de dişi olan güneş tanrısı, yeryüzü üzerindeki günlük seyri sırasında her şeyi görür ve bundan dolayı adaletten sorumludur. Sümerlerin tanrıça İnanna, Sami halklarının da ay tanrısının kızı İştar'la özdeşleştirdiği Venüs gezegeni de büyük önem taşır. Münferit yıldızlarla veya takımyıldızlarıyla bağdaştırılan diğer tanrılar, tarım toplumlarının yıldızların gözlemine ne kadar bağlı olduğunu göstermeye katkıda bulunur. Nitekim mahsulün verimi ve insanların hayatta kalması, gökyüzünün işaretlerinin doğru şekilde okunmasına bağlıdır.

Bu ilk tanrıların kültünü izleyen, genelde kozmogoni olarak tanımlanan, evrenin yaratılışı üzerine üniter mit, ***Enuma eliş*** (adını metnin başlangıç kelimelerinden alır: "Ne zaman ki yukarıda...") adlı şiirde sunulmuştur. Bu şiiri MÖ VII. yüzyıla ait Assur tabletleri aracılığıyla biliriz, ama ilk yazılışı muhtemelen MÖ XII. yüzyıla tarihlenir. Dünyanın yaratılışı, gökyüzüyle yeryüzünün var olmadığı ve adının olmadığı bir dönemden itibaren anlatılır. İlkel sessizliğin içinde tatlı suyla (eril unsur) tuzlu suyun (dişi unsur) karışmasından kaynaklanan kaos vardır. Çok uzun süren bu dönemde çift halinde sayısız tanrılar ortaya çıkar. Tanrı Marduk'un doğuşuyla durumda büyük bir değişiklik yaşanır. Tanrıça Tiamat en genç tanrıları ortadan kaldırmaya karar verdiği zaman, Marduk'un babası tanrı Ea oğlundan onları savunmasını ister. Marduk destansı bir düelloda Tiamat'la mücadele eder, onu yenip bedenini ikiye böler. Böylelikle rakibinin bedeninin üst yarısıyla gökyüzünü, alt yarısıyla da yeryüzünü yaratır. Bu zaferle birlikte Marduk babasından dünyayı düzenleme gücünü de alır. Dolayısıyla Marduk tanrıları gökyüzüne yerleştirir, takımyıldızların yönünü sabitler, ayla güneşin doğmasını sağlar, gezegenlerin hareketini başlatır ve zamanı düzenler. Marduk zaman konusunda 12 aydan oluşan yılı sabitler. Yeryüzüne gelince, Marduk nehirlerle dağları yaratır ve Babil şehrinin yerini tespit eder. Her şey hazır olduğunda da insanı yaratır.

Gökyüzüyle yeryüzünün tek bir varlık tarafından yaratıldığı bu yaratılış miti Mezopotamya kültürüne özgü olan gökyüzüyle yeryüzü arasındaki mütekabiliyet kavramını çok güzel özetler. Şiirin ilk olarak yazıldığı dönem de, gerçek anlamda gözleme dayalı astronominin Babil döneminde gökyüzü olgularına daha çok önem verilmesi sonucunda doğduğunu gösterir. Zaten geriye ne kadar gidersek gidelim, bir gökyüzü cisminin, yani Venüs gezegeninin ilk gözlemleri MÖ XVII. yüzyıl başlarına tarihlenir. Bu durum, daha geç tarihe ait olan ***Enuma Anu Enlil*** ("Ne zaman ki tanrılar Anu ve Enlil...") adlı Babil astroloji derlemesinden de görülebilir.

Enuma Eliş ve diğer Babil ile Assur metinlerinin yapısını çok açık bir şekilde tanımlamadığı evrenin birden fazla katmandan oluştuğu anlaşılır (göz önüne alınan belgelere göre üç ila altı katman). Kesin olan bir şey varsa o da arkeolojik kazılarda bulunan tek haritada dünyanın suyla çevrili düz ve daire şeklinde tasvir edildiğidir. Meskûn dünyanın sınırlarında, yarım küre şeklindeki gökyüzüne dayanak sağlayan yedi kozmik dağ yükselir.

Yıldızların Siyasi ve Toplumsal Hayat Üzerindeki Etkisi

Astronomi alanındaki araştırmaların iki amacı Babil döneminde apaçık olarak görülür: astronomi, bir devletin ve onu oluşturan bireylerin hayatlarını iyi bir şekilde sürdürebilmeleri için büyük önem taşıyan bir alandır. Astronominin toplumsal faydası, Mezopotamya'da kraliyet sarayında veya belli başlı tapı-

naklarda faaliyet gösteren sınırlı sayıda kâtip tarafından icra edilmesini gerektirir. MÖ II. yüzyılda bu faaliyetlerin ne derecede resmiyet kazandığına da tanık oluruz, çünkü astronomlar siyasi veya dini yetkililer tarafından göreve alınmaya başlanır ve işinin karşılığı para veya toprak ile verilir.

Astronomi alanındaki araştırmaların ilk amacı, kehanettir. Aslında astronomi, Mezopotamyalıların olabilecek her şekilde icra ettiği, koyun ciğerlerinin incelenmesinden kuşların uçuşuna veya suya dökülen zeytinyağı damlalarının konumuna kadar, geleceğin öngörülmesine dair daha kapsamlı bir bilim alanının bir parçasıdır. Gökyüzü olgularının gözlemlenmesiyle elde edilen kehanet tabletleri ilk olarak MÖ II. binyıldan, yani Babil döneminden itibaren ortaya çıkar ve MÖ VIII. yüzyıldan itibaren, yani Assur İmparatorluğunda kütüphanelerin ve kraliyet arşivlerinin oluşturulmaya başlandığı dönemden itibaren daha sık görülürler.

Başkent Ninova'nın arşivlerinde MÖ 674-648 arasına tarihlendirilebilen, farklı konuların işlendiği çivi yazılı birçok tablet bulunmuştur. Aralarında astronomların krala yazdığı ve gece gökyüzünde gözlemledikleri işaretleri ve onlara bağlı olarak vardıkları sonuçları anlattıkları birçok mektup yer alır. İşaretler olumlu veya olumsuz olup genelde kralların ve devletlerin karşı karşıya kalabileceği tehlikelerle bağlantılıdır. Esarhaddon (MÖ 680-669) ile oğlu Assurbanipal (MÖ 681-631) döneminde bu gibi bilgilerin kapsamlı bir şekilde ve zamanında iletilmesi için imparatorluğun dört bir tarafında gözlem yerlerinden oluşan bir ağ tesis edilir. Burada çalışan astronomlardan raporlarını düzenli olarak başkente göndermeleri istenir.

Yıldızlardan ve diğer kehanet türlerinden elde edilen alametler kaçınılmaz olaylara işaret etmez. Yıldızları yorumlamasını bilen bireylerin bildiği uygun ritüeller ve dualar olumsuz etkileri yok etmeye izin verir. Ninova'da bulunan tabletler hem kehanet, hem de kötü ruhların kovulması için en etkili formüller konusunda çok miktarda metin içerir. Bu metinlerden MÖ VII. yüzyılda kralların astronomlara zımni olarak siyasi seçimleri etkileme gücü bahşettiği görülür. Örneğin ay tutulmasının işaret ettiği, kralın yakında ölebileceği kehaneti karşısında başvurulması gereken ritüel, kralın yerini geçici olarak maiyetinden birisinin almasından ibarettir. Bu kişi, ölüm kehaneti gerçekleşene, yani kendisinin hayatına son verilene kadar ülkeyi yönetir! Kral ancak ondan sonra güvenle tahtına döner.

Başlangıçta kehanetler sadece monarşi (kral ve maiyeti), devlet (siyaset ve ekonomi) ve tapınakları kapsar. MÖ V. yüzyıl sonlarında çocukların doğumuyla bağlantılı olarak bireysel yıldız falları görülmeye başlanır. Ancak günümüzdeki yaygın anlamıyla kullanılmayan "yıldız falı" terimi, çocuğun doğduğu anda yıldızların konumunun kaydedilmesini temel alır. Bireylerin geleceğine dair öngörüler, hem gökyüzünün o andaki konumlanmasının, hem de tanrıların sonradan göstereceği diğer işaretlerin sonucudur.

Kehanet faaliyetleri, gökyüzüyle yeryüzü arasındaki kozmik bağlantının en görünür tezahürüdür. Yıldızlar kraliyetin düzenini ve nasıl idare edileceğini belirler; bundan dolayı, lehte ve aleyhte alametler sunmanın yanı sıra çeşitli türden toplumsal eylemlerin tanımlanmasında tanıklıklarına başvurulur. Örneğin Mezopotamya'da MÖ IV. binyıldan itibaren *kudurru* adı altında bir belge çeşidi çok yaygın hale gelir. Tahsis edilen toprakların kayıt altına alındığı taşlar olan *kudurru*'ların üzerinde genelde sınırlar konusunda spesifik bilgiler sunulmanın yanı sıra, gezegenler ve takımyıldızlar da tasvir edilir. *Kudurru*'ların üzerine kazınmış olan metin, belli bir araziyi tahsis eden memurların, bu işlemi teyit eden görevlinin ve garanti eden tanrıların adlarını içerir.

Mezopotamya astronomisinin ikinci amacı, zamanı ölçme ve devletin tarımsal, toplumsal ve dini hayatı açısından faydalı olan takvimin tanımlanmasıdır. Mezopotamya takvimi, ay-güneş takvimidir, yani ayın ve güneşin evrelerini temel alır. İlk evre, akşam saatlerinde gökyüzünde çok ince hilalin görünmesiyle, ikinci evre de güneşin burçlar kuşağının belli bir noktasında olduğu gün başlar. Bu iki evre ne yazık ki tam sayıda günden oluşmaz ve birbirlerinin katları da değildir. Tropik yıl (güneşin aynı ekinoksa veya gün dönümüne ulaşmak için sarf ettiği zaman) 365 günden biraz daha uzundur, kameri ay da (ayın aynı evreye dönmek için sarf ettiği zaman) 29 günden biraz daha uzundur. Dolayısıyla astronomiye iki pratik sorunu çözmek için başvurulur. Sorunların ilki, dolunaydan sonra ilk hilalin ortaya çıkışını tespit ederek ayın başlangıcını belirlemektir. MÖ V. yüzyıldan itibaren doğrudan gözlemden vazgeçip tamamıyla astronomik hesaplara güvenmeye karar verilir. İkinci sorun, ayın ve yılın ölçülemeyen sürelerini belirlemek ve hangi ayların 29 veya 30 gün sürdüğünü, hangi yılların 12 veya 13 ay sürdüğünü kararlaştırmaktır. Bu sorunu çözmek için 30 günlük 12 aydan (Nisannu, Ayaru, Simanu, Du'uzu, Abu, Ululu, Tashritu, Arahsamnu, Kislimu, Tebetu, Shabatu, Addaru) oluşan, toplumda 360 gün süren idari yıla karar verilir. Mevsimlerin takvim tarihine göre farklılık göstermesi için Ululu (altıncı ay) ile Addaru'dan (on ikinci ay) sonra bazen araya bir ay katılır. İkinci bir Ululu veya Addaru ayı ekleme kararı krala aittir. Sabit bir çevrimin uygulanmaya başlaması MÖ V. yüzyıl başlarını bulur; Yunan astronom Atinalı Meton'dan (MÖ V. yüzyıl) adını alan "Metonik" çevrim, 7'si ek ay içeren 19 yıldan oluşur.

Günün tanımına gelince, şafaktan şafağa veya gün doğumundan gün doğumuna sürer. Astronomik açıdan gün, her biri günün 1/360'ına tekabül eden ve *uš* adı verilen derecelere bölünür. Gece ayrıca eşit uzunlukta üç süreye bölünür. Her süre, mevsimlerin gecenin süresi üzerindeki etkilerine bağlı olarak kışın daha uzun, yazın daha kısadır.

Gezegen Hareketlerinin İlk Matematiksel Modelleri

Mezopotamya bilimi, birikime özel bir eğilim gösterir: daha eski dönemlerde elde edilen bilgiler kaybedilmez ve sonraki kuşakların elinin altındaki veri bi-

rikimine katılır. Bu durum, belirli belge türleri temelinde Mezopotamya astronomisinin gelişim safhalarının belirlenmesine izin verir.

Yıldızların konumlarının ve göründükleri dönemlerin ilk listeleri MÖ II. binyıl sonlarına, yani Babil çağına tarihlenir. Ayrıca ayın başlangıcının belirlenmesi açısından önemli olan ayın göründüğü dönemlerin ve gezegenlerin konumlarıyla onlarla bağlantılı olguların yazıldığı tabletler de bulunmuştur. Bu tabletlerdeki bilginin pek doğru olmaması, burçlar kuşağında ayın ve gezegenlerin konumunu belirlemek için referans noktası olarak kullanılan 31 yıldızın tespit edilmesine yol açar. Bu yıldızların bazıları, günümüzde de kullanılan Boğa, İkizler, Aslan, Başak ve Akrep gibi takımyıldızlara aittir.

Ancak Mezopotamya'da astronomi alanında büyük gelişmelerin görüldüğü asıl dönem, MÖ VIII. yüzyıl ortalarıdır. Gökyüzü olgularının ve özellikle ay tutulmalarının sistematik olarak gözlemlendiğine dair ilk tanıklıklar bu döneme tarihlenir. Astronominin kehanetle ve takvimlerle bağlantılı amaçlarından anlaşıldığı üzere, Ninova arşivlerindeki tabletlerde özellikle ayın uzunluğuna, tutulmalara, gezegenlerin göründüğü dönemlere, düze veya geri devinimlerine ve çeşitli konumlanmalarına (kavuşmalar, karşı konumlar ve uzanımlar) önem verilir.

MÖ VII. yüzyıla ait olan Mul Apin (Büyük Ayı) derlemesinde, ufkun coğrafi doğuyu merkez alan geniş bir kuşağın kuzeyi, güneyi ve merkezi olmak üzere üç "patika" doğrultusunda düzenlenmiş takımyıldız listeleri bulunur. Başka listelerde gökyüzüyle bağlantılı çeşitli ilişkiler sunulur: çeşitli aylarda sabahları görülen takımyıldızlar, beraber doğup batan yıldızlar, vesaire. Bir başka listede ise ayın günümüz burç kuşağına tekabül eden seyri tespit edilmiştir, ancak burçlar kuşağı 17 takımyıldızdan oluşur, çünkü 12 takımyıldız kavramının ortaya çıkışı MÖ V. yüzyılı bulur.

Mul Apin derlemesinde güneşin takımyıldızları arasındaki hareketi, aylar boyunca gündüzle gecenin uzunluğu arasındaki farklılıklarla bağlantılı olarak açıklanmıştır. Zamanın akışını ölçmek için kullanılan iki araçtan da ilk olarak burada söz edilir. Bu araçların ilki, su saatidir (*dibdiddu*) ve içindeki su, altındaki küçük bir delikten akan bir kaptan ibarettir. İkinci araç da gölge saatidir (güneş saati): toprağa dikili, belirli uzunlukta bir çubuğun yatay bir düzleme düşen gölgesinin yönü ve uzunluğu ölçülür. Mul Apin'de ayrıca hem çeşitli mevsimlerde su saatine konması gereken su miktarı, hem de gölge saatinin nasıl okunması gerektiği açıklanmıştır.

Gezegenlerle ilgili gözlemlerin kayıt altına alındığı, MÖ VII. yüzyıla ait tabletler, bazıları Babil'de bulunan gerçek anlamda astronomi günlüklerinin birer parçasını oluşturur. Bu gibi tabletler, ayın konumu ve görünürlüğü konusunda veriler, beş gezegenin görünürlüğü ve sözde "görünümü" (karşılıklı konumları) konusunda veriler, ekinokslarla gün dönümlerinin tarihleri, ayın ve gezegenlerin bazı yıldızlardan görünür uzaklıkları konusunda veriler içerir. Bu kayıt-

lara, *kush* (kübit) ve *shusi*'den (parmak) oluşan ölçüm sistemleri eşlik eder. Bu doğrusal ölçüm birimleri, gözden belirli bir mesafede dereceli bir çubuğun tutulduğu bir gözlem metodolojisine işaret eder. Astronomi günlüklerindeki kayıtların analizinden bir *kush*'un yaklaşık 2,5°'ye, *kush*'un otuzda biri olan bir *shusi*'nin de yayın 5"ine tekabül ettiğini belirlemek mümkündür.

MÖ III. yüzyılın ilk yarısından itibaren, yani Selevkid döneminde gözlem arşivlerinin incelenmesi astronomlara, belli bir gezegenin gözlemlenen olgularının her tekrarlanışında izlediği çevrimleri belirlemelerine izin verir. Örneğin Jüpiter, Yay takımyıldızının başında geri devinimde görünür ve 83 yıl sonra yine geri devinimde görünür.Veya Merkür Yengeç takımyıldızının sonunda azami batı uzanımda görünür ve bu olgu 46 yıl sonra tekrarlanır. Gökyüzüyle ilgili olguların öngörülerini içeren "hedef yılının metinleri" herhangi bir öngörüye dayalı olmayıp, belli bir yılın astronomi günlüğünde belli bir gezegen için kayıt altına alınmış olan olgularla ilgili bilgileri, başka bir yılda o gezegen için öngörülen olgular şeklinde sunar.

Ancak Mezopotamya'nın astronomi alanına en özgün katkısı, MÖ V. yüzyıldan itibaren gezegenlerin konumunun tespit edilmesi için gerçek anlamda hesap yöntemlerinin geliştirilmiş olmasıdır. Eski Yunanlar gezegen hareketlerini tanımlamak için bir dizi geometrik şekilden oluşan modeller oluşturmak gerektiğini düşünmeye başlarken, Mezopotamya astronomları aritmetik dizilerden oluşan soyut gezegen modelleri geliştirirler. Sayılar altmışlı konumsal notasyonla ifade edilir, yani ondalık sistemde olduğu gibi 1'den 10'a kadar değil, 1'den 60'a kadar sayılar kullanılır. 60'dan sonra ise, 60'a kadar olan sayı bir yere not edilerek baştan başlanır. Örneğin 2 12 57 şeklindeki sayı (Babil sayı sisteminde üç sayıyla ifade edilir) 57 birim, 12 kez 60 ve 2 kez 60 x 60 demektir ve bizim sayı sistemimizde 7977'e tekabül eder. Benzer bir sistem oranlar ve açı ölçümlerinde de geçerlidir. Tümaçı, her biri 60°'lik 6 bölümden oluşur ve toplamları 360° eder. Her derece kendi içinde 60'a ayrılır. Zaman ölçümünde de aynı ilke söz konusudur. Gün 60 kısımlık 6 bölümden oluşur, böylece toplamda 360 *uš* elde edilir (her biri dört dakikamıza tekabül eden zaman dereceleri). *Uš*'lar da 60'a bölünür ve bu böyle sürer gider. Toplamda ortaya, gökyüzünün her *uš* 1° döndüğü ve her gün batıya doğru 1° kaydığı tutarlı bir sistem çıkar.

Büyük kısmı Ninova arşivlerinde bulunmuş 400 kadar çivi yazılı tablet, gökyüzü cisimlerinin konumlarını hesaplama konulu astronomi metinleri içerir. Yakın geçmişte Otto Neugebauer (1899-1990) tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olan bu tabletler hesap yöntemleri üzerine metinler ve güneş, ay ve gezegenler konusunda gündelik şemalar içerir. Tabletlerde yer alan veriler gökyüzünün farklı cisimlerinin hareketleri arasında görülen dönemsel ilişkileri içerir. Ancak bu dönemsel ilişkiler, geçmişte olanları yeniden öne sürmek yerine sayısal ilişkilere dönüştürülmüştür. Bu ilişkiler gezegenlerin hareketinin münferit yön-

leri açısından zaman içinde gerçekleşen artışları veya azalmaları ifade eder. Bu artışlar ve azalmalar birbirine eklendiğinde, bulunan tabletlerin sütunlarında verilmiş olan öngörü verileri elde edilir. Bazı tabletler, yılın çeşitli dönemlerinde gündüzün uzunluğu gibi temel hesapların yapılmasına izin verir ve sadece iki sütun içerir. Ayın konumunu, göründüğü dönemleri ve tutulmalarını öngörme amaçlı daha karmaşık tabletlerin ise 18 ayrı sütun bile içerdiği olur.

Bkz. Miras ve Gelenek (MÖ 600-300), s. 398; İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı, s. 398; İmparatorluk Sanatı ve İdeolojisi (MÖ y. 900-600), s. 381; İmparatorluğun Bürokrasisi ve Araçları: Yazışmalar, Memurlar ve Devlet Mührü, s. 392; Kriz Dönemi ve Yeni Teknikler (MÖ 1200-900), s. 326; Çivilerden Kelimeler. Piktogramlardan Alfabeye, s. 374; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Mezopotamya'da Yolculuk Yapmak, s. 314; Mısır ve Mezopotamya: Büyük İmparatorluklarda Teknoloji, s. 422; Eski Mısır'da Teknoloji ve Doğanın Gözlemlenmesi, s. 422

Mısır'da Astronomi

Giorgio Strano

Mısır uygarlığı, dönemsel su baskınlarıyla toprağı verimli kılan ve mahsulün bereketli olmasını temin eden Nil Nehriyle bağlantılı olarak gelişir. Bu nehrin belirli gökyüzü olgularına bağlı olarak taştığının belirlenmesi, hem mitolojinin gelişimine katkıda bulunur (yıldızlar teknelerle yol alırlar), hem de zamanın ölçümüne daha çok önem verilmesine neden olur. Aslında XVII. yüzyıl başlarına kadar astronomlar tarafından kullanılacak olan 365 günlük takvim (Mısır yılı) ve 24 saatlik gün sistemi Mısır'da doğmuştur.

Mısır Astronomisine İlgi

Mezopotamya astronomisi konusundaki bilgiler, çivi yazılı metinlerin Oryantalistler ve matematikçiler tarafından incelenmeye başlandığı XIX. yüzyıl ortalarına, yani Pozitivizm çağına kadar ortaya çıkmazken, Mısır astronomisi açısından durum farklıdır. Modern araştırmacılar Mısır'ın yapılarıyla ve üzer-

lerindeki gökyüzü tasvirleriyle ilk olarak XVIII. yüzyıl sonlarında, Napolyon'un ordusuyla yolculuk yapan bilim adamları Nil Nehrinin vadisindeki harabeleri keşfettiği zaman karşılaşırlar. Fransız devrimi sonrasının aydınlanmacı bağlamı, astronomi alanındaki bu tanıklıkların apaçık din karşıtı bir niyetle Fransa'ya getirilmesi anlamına gelir. Bu keşifler, özellikle Kitabı Mukaddes'in kronolojisinin ve ona bağlı olarak Kutsal Metnin tamamının hatalı olduğunu kanıtlamak için kullanılır. Pierre-Simon de Laplace (1749-1827), Joseph-Jérôme Lefrançais de Lalande (1732-1807) ve Jean Baptiste Joseph Fourier (1768-1830) gibi ünlü astronomlar ve matematikçiler arkeolojik buluntuları tamamıyla bilimsel açıdan yorumlarlar. Amaçları en azından 13 bin yıllık olduğuna inanılan astronomi biliminin ne kadar eskilere dayandığını hesaplamalar yoluyla kanıtlayarak Hıristiyanlığın dünyanın İsa'nın doğumundan sadece 6000 yıl önce yaratıldığına dair geleneksel fikrini çürütmektir.

Ancak Jean François Champollion'un (1790-1832) ünlü Rosetta stelinin (MÖ 196) üzerindeki hiyeroglif, demotik ve Eski Yunanca yazıtlar yoluyla Eski Mısır yazısını deşifre etmesi sonucunda bu hesaplamaların keyfi varsayımları temel aldığı anlaşılınca bu aydınlanmacı tez çöker, ama bulunan astronomi belgelerinin hakiki içeriğini okuma fırsatı doğar.

Kozmolojiler ve Kozmogoniler

Mısır uygarlığı, Yukarı ve Aşağı Mısır olarak bilinen Nil Nehrinin yukarı kısmının kıyıları boyunca ve delta bölgesinde gelişir. Yukarı Mısır bölgesi dönemsel olarak su altında kalır ve toprakları daha verimli hale gelir. Dolayısıyla Nil Nehrinin oluşturduğu tarımsal kümelenme unsurunun, suyun temel öneme sahip olduğu bir kozmogoni tablosunun doğuşu için elverişli şartlar sunmuş olmasına şaşırmamak gerekir. Her şeyin kaynağı sudur, hatta dünya, ilksel Nun okyanusundan doğmuştur. Bu okyanusun derinliklerinden doğan yeryüzü dönemsel olarak suyun altında kalır ve yeniden doğar. Mısırlıların düz olduğuna inandığı yeryüzü, kaos halinde bir su kitlesiyle çevrilidir. Gökyüzü de sıvıdır ve yıldızlar üzerinde teknelerle yol alırlar.

Güneş tanrısı (Ra) ilksel tanrı, dünyaya düzen veren ve hayatı yaratan ilksel tanrı olarak bilinir. Güneş tanrısı kendi kendinin kaynağı ise de, yeryüzünü yıldızlarla kaplı bedeniyle örten bir kadın olarak tasvir edilen gökyüzü tanrıçası Nut ile birlikte yıllık bir evre içinde yer alır. Her yıl bahar ekinoksunda güneş Nut'un ağzına girer, kış gündönümünde de Nut güneşi doğurur. Bu mit güneşin ufuk hattında, kış gündönümü ile yaz gündönümü arasında yıl içinde yer değiştirmesi üzerine inşa edilmiştir. Böylece güneşin yıllık seyri, hayatın döngüselliğinin ve insanın dünyanın ötesindeki kaderinin sembolü haline gelir.

Güneşle bağlantılı mitoloji o kadar güçlüdür ki diğer gökyüzü tanrılarının mitolojisine göre daha önemlidir ve firavunların krallığının hanedan yapısı

üzerinde etkili olur. Firavun genelde tanrı Ra ile özdeşleştirilirken, bir sonraki firavunun, yani dirilen Ra'nın annesi olan kraliçe de tanrıça Nut'la özdeşleştirilir. Ayrıca güneşin battıktan sonra ufkun altındaki seyri, ölülerin öte dünyadaki yolculuğuyla bağlantılı bir dizi mitin de konusudur. Bu mitlerden biri, *Kapıların Kitabı* olarak bilinen bir sihirli formül derlemesinde anlatılır. Bu metne göre güneş battıktan sonra on iki kapıdan geçer ve geçebilmek için her kapının, muhafızının ve muhafızının hizmetkârlarının adlarını doğru söylemek zorundadır. Firavunlar da öldükleri zaman babaları Ra ile birleşmek isterlerse 12 kapıdan geçmek zorundadırlar. Firavunlar bu kapılardan geçmek için kapıların, muhafızların ve hizmetkârlarının adlarını temel alan bir dizi sihirli formülü söylemelidir. Bu mit muhtemelen gecenin on iki saatini (kapılar) belirlemek amacıyla bazı referans yıldızlarından (muhafızlar) ve yakınlarındaki bazı yıldızlardan (hizmetkârlar) yararlanma geleneğini temsil eder.

Mısır tanrılarının oluşturduğu karmaşık bütün içerisinde belirli bir öneme sahip olan ay (Osiris) güneşle birlikte Güneş-Nut çiftine alternatif, ikinci bir organik çift teşkil eder. Bitkilerin döngüleriyle bağlantılı olan ay, her ay geri döndüğü ve çeşitli evrelerden geçtiği için hayatta kalmayı ve ölümden sonra dirilişi simgeler. Öte dünya ay tanrısıyla Orion takımyıldızının hâkimiyetindedir. Orion takımyıldızı, Canis Major [Büyük Köpek] takımyıldızında yer alan Sirius yıldızıyla (Sepdet veya Yunanlara göre Sothis) bağlantılıdır. Ra'nın kızı İsis'le özdeşleştirilen Sirius Nil Nehrisinin taşkınını yaratan tanrıça sayılır.

Bu mitler bütünü, tüm metinlerde ve tasvirlerde yer almanın yanı sıra, bazı tapınaklarla piramitlerin yöneliminden de sorumludur. Bu yapılar sıklıkla güneşin önemli konumlarına veya Sirius'un ufukta doğduğu noktaya yöneliktir. Örneğin birçok piramidin yöneliminin ardında firavunların öldükleri zaman batmayan yıldızların, yani hiçbir zaman batmadıkları için yok olmayan yıldızların arasına katıldığı veya gündüz ve gece seyri sırasında yeryüzünün etrafında dolaşan güneşin arabasına gittiği inancı yatar. Bu mezar yapılarının kare şeklindeki tabanlarının iki kenarı yaklaşık kuzey-güney yönelimi doğrultusundadır. Dolayısıyla kenarlar bir yönden göksel kuzey kutbuna, diğer yandan güneşin ufuk hattı üzerindeki en yüksek noktaya yöneliktir.

Gökyüzü Tasvirleri

Özellikle MÖ XXVI ile XXII. yüzyıllar arasında (Eski Krallık) piramitler Mısır iradesinin, sembolik ve son derecede stilize şekilde olsa da gökyüzünü tasvir etme konusundaki ilk girişimidir. Piramitler, gökyüzünde yüksek konumdaki güneşten yayılan ışınların taklidi şeklinde gökyüzüne doğru seyri temsil eder. Piramitlerin girişi kuzeye dönüktür ve içlerindeki mekânlar, batmayan yıldızların görünür olmasını sağlayacak şekilde hizalanmıştır. Özellikle bazı mekânlar, Eski Krallık döneminde ekinoksların devinmesi olgusundan dolayı Draco takımyıldızının en parlak yıldızının bulunduğu göksel kuzey kutbuna dönüktür.

Giza düzlüğündeki üç büyük piramidin (Keops, Kefren ve Mykerinos) konumu, hiçbirinin diğerinin göksel kuzey kutbunu ve dört ana yönü görmesini engellemeyecek şekilde planlanmıştır.

Piramitlerin yönelimi, güneşin günlük seyrinin gözlemine dayalı, kavramsal açıdan basit yöntemlerle elde edilmiştir. Piramitlerin inşa edileceği alan önce tamamıyla yatay hale getirilir. Bu amaçla bölge su altında bırakılır toprak, suyun her yerde aynı düzeyde olmasını sağlayacak şekilde düzeltilir. Düzleştirme işlemi tamamlandıktan ve sular tahliye edildikten sonra güneşin günlük seyri dikey bir çubuk (güneş saati) yoluyla yatay yüzeye kaydedilir. Bu basit aletle güneşin piramidin inşa edileceği yerin meridyenini kestiği yer, çubuğun gölgesinin en kısa olduğu yer olarak belirlenir. Kuzey-güney yönünün tespit edilmesi bazen doğruya çok yakın sonuçlar verir: günümüzde yapılan değerlendirmeler sonucunda bazı piramitlerin taban kenarlarının yönelimlerinde hata payının 1°'nin altında olduğu görülmüştür.

Gökyüzünün ilk grafik tasvirleri hiyeroglif yazısının ortaya çıkışına eşlik etmiştir. MÖ XIX. yüzyıla (XII. hanedan) ait, krallığın ileri gelenlerinin naaşını içeren lahitlerin içinde çapraz yıldız takvimleri olarak bilinen takvimler bulunmuştur. Geleneksel bir biçim doğrultusunda yapılan bu şemalar ritüel amaçlı olup, merhumun onluk açı adı verilen 36 referans yıldızı aracılığıyla geceleri saati belirlemesine imkân verir. Şemayı oluşturan ızgara içerisinde her yıldız bir aydan bir sonrakine geçerken bir saat daha geç doğmasından dolayı hem yatay, hem de dikey olarak (yani çapraz olarak) yer değiştirir gibi görünür. Ne yazık ki günümüzde Sirius dışındaki hiçbir yıldız tespit edilememiştir. Bazı yıldız takvimlerinde Osiris, İsis ve Nut gibi gökyüzü tanrıları da tasvir edilmiştir; tek bir örnekte batmayan bir takımyıldızı gerçeğine çok yakın olarak tasvir edilmiştir, o da Büyük Ayı'nın yedi yıldızıdır, ama Boğanın bacağını oluşturacak şekilde konumlandırılmışlardır.

MÖ XV ile XII. yüzyıllar arasında (Yeni Krallık) arka planında astronomi tasvirleri yer alan mezar süslemelerinde daha büyük çeşitlilik görülür. Kraller Vadisindeki yapılarda firavun mezarlarının tavanları dikkat çekicidir. Mısırlı sanatçılar gökyüzünü mümkün olduğu kadar gerçeğe yakın şekilde resmetmek için uğraşmışlardır. Bu tasvirler tabii ki günümüzün kartografik tasviri şeklinde değil, geleneksel bir biçim doğrultusunda yapılmıştır. Arkeolojik kalıntılar üzerinde yürütülen incelemeler, burçlar kuşağının tamamının birbirini izleyen hayvan ve tanrı figürleri şeklinde algılandığını gösteren takımyıldızlarının belirlendiğini gösterir. Bu figürlerin tamamı, gökyüzü suları üzerinde teknelerle yol alırken tasvir edilmiştir. Bu gibi örnekler arasında, Firavun VI. Ramses'in MÖ XII. yüzyıl ortalarına tarihlenen ve çeşitli yıldızların seyri konusunda yazılılar da içeren lahit salonunun astronomi tavanını sayabiliriz. Burçlar kuşağının tasvirlerinde, yine MÖ XV ile XII. yüzyıllar arasında yazılmış olan *Gökyüzü Kitabı*'nda bulunan gökyüzü haritasının örnek alındığı sanılır. Mısır dünyasında büyük rağbet gören bu haritanın

içeriği MÖ 664-525 arasına (XXVI. hanedan) tarihlendirilebilen bir papirüse aktarılmış, sonradan Hellenistik ve Roma döneminde Mısır 'da kullanılan demotik dile tercüme edilmiştir. Burçlar kuşağına dair tüm tasvirlerin daha eski bir kaynak olan *Nut Kitabı*'ndan kaynaklandığı sanılır, ancak bu kitabın günümüze ulaşan nüshaları çok daha sonralarına, MS II. yüzyıla aittir ve resimden yoksundurlar.

MÖ IV. yüzyıldan itibaren Mısır'da bilim Mezopotamya ve Yunan etkisi altında kalır. Bu kaynaşma sonucunda Mısır'a özgü astronomi ortadan kalkar ve yerini diğer iki kültürden ithal edilen unsurların yerel inanışlar doğrultusunda uygulanan tasvirlerine bırakır. Esna'daki Khnum tapınağında bulunan dörtgen burçlar kuşağı ve Dendera'daki Hathor tapınağında bulunan dairesel düzlemküre bu kimlik kaybını yansıtır. Bu iki tapınaktaki alçak kabartmalar, Antikçağ ve Mısır astronomisi alanında Yunanlar ve Mezopotamyalılardan önce kat edildiğine inanılan gelişmeler konusundaki birçok tartışmanın temelinde yatar. Ancak bu kabartmalar MÖ I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl arası gibi çok daha geç bir döneme ait olduğundan gökyüzünün tasvirine Roma kaynaklı bazı unsurlar da dâhil olmuştur. Bu anlamda en dikkat çeken unsur, Akrebin Kıskaçları adlı daha eski takımyıldızın yerini alan Terazi takımyıldızıdır.

Yıldızlar, Zaman Ölçümü ve Takvim

Mezopotamya astronomisi gibi Mısır astronomisi de bazı astrolojik hedeflere yöneliktir. Geleceği öngörme amacı, güneşin ve diğer gezegenlerin hareketinin gözlemlenmesi yoluyla ifade edilir. Kehanet konulu metinler ilk olarak MÖ 1300-1000 arasında ortaya çıksa da, bu uygulamaya ilgi Mezopotamya bölgesinde olduğu kadar öne çıkmaz. Mısırlılar gökyüzündeki belli başlı olgulardan daha çok zamanı daha iyi tanımlamak ve ölçmek amacıyla faydalanırlar.

Astronomi ile takvim arasındaki bağlantıya başka bölgelere göre daha çok önem verildiği, Mısır'da tarımın Nil Nehrinin evrelerine bağlı olmasından da anlaşılabilir. Dicle ile Fırat nehirlerinin günümüzde Türkiye olan bölgeden güneydoğuya doğru seyirleri de taşkınlara tabii ise de, bu taşkınlar Nil Nehrine göre çok daha sınırlıdır. Nil Nehri güneyden kuzeye Afrika'nın büyük kısmını kat eder ve o kadar çok su toplar ki dönemsel olarak taşıp Yukarı Mısır'ı su altında bırakır. Tarımsal arazilerin verim kazanması açısından elzem olan su baskını yılın süresiyle eşzamanlıymış gibi görünür; zaten başlangıçta bu zaman biriminin süresi muhtemelen iki su baskını arasındaki süre olarak tespit edilmiş olmalıydı.

Gökyüzü, Nil Nehrinin taşkınının öngörülmesinde daha istikrarlı bir araç teşkil eder. Güneşin çevrimi yoluyla yılın günlerini sayma imkânının yanı sıra, su taşkınlarından birkaç gün önce gökyüzünde görülen bir başka işaret daha söz konusudur, o da Sirius adlı yıldızın şafaktan hemen önce doğmasıdır. Bereket tanrıçası İsis (Sirius) ile doğan ve hayat getiren Ra'nın (güneş) birleşmesi

olarak görülen bu olay tamamıyla tarım temelli bir takvimden gökyüzü gözlemine dayalı dini bir takvime geçiş için elzem bir unsur teşkil eder.

Mısır takvimi ilk olarak, yukarıda da söz edilen, krallık ileri gelenlerinin MÖ XIX. yüzyıla tarihlenebilen lahitlerindeki çapraz yıldız takvimleri şeklinde belgelenmiştir. Muhtemelen bin yıl kadar önce oluşturulmuş bir model doğrultusunda geliştirilen bu takvimler, 14 satır ve sayısız sütundan oluşan bir ızgaradan ibarettir. Bu takvimlerden Mısır yılının, ondalık bir hesap temelinde onluklar şeklinde toplanan 365 günden oluştuğu anlaşılır. "Göçebe yıl" olarak bilinen yıl 36 onluktan oluşur. Kadim bir ay-güneş takvimi temelinde bir ay üç onluktan, göçebe yıl da 30 günlük 12 aydan oluşur: Thoth, Phaophi, Athyr, Khoiak, Tybi, Mekhir, Phamenoth, Pharmuthi, Pakhon, Pauni, Epiphi ve Mesore. Her biri dört aydan oluşan üç mevsim vardır: Akhet (su baskını), Peret (su yüzüne çıkış) ve Shemu (sıcak). 360 günden oluşan yılın Sirius'un güneşin doğuşundan önceki doğuşuna, Nil Nehrinin taşkınına ve mevsimlere göre geride kalmasını engellemek için Mısır yılına beş gün (Yunancada *epagomenai*) eklenir. Bu günler takvimin başına eklenir, uğursuz sayılır ve resmi belgelerde onlardan söz edilmez. Ancak *epagomenai* günleri de, bu toplamdan neredeyse çeyrek gün daha uzun olan bir yılı tam olarak ifade etmeye yetmez. Mısırlılar bundan dolayı 365x4 = 1460 yıla tekabül eden ve hemen sonrasında Sirius'un güneşten önce doğuşunun takvimin aynı gününe denk geldiği "Sothis çevrimi"ni tespit etmeyi başarırlar.

Çapraz yıldız takvimleri yılın 36 onluğuna tekabül eden 36 referans yıldızını içerdiğinden "onluk açı" olarak da bilinir. Yunan-Babil kaynaklı burçlar kuşağı Mısır'da kullanılmaya başlandıktan itibaren, onul açılardaki her burcun yaklaşık 10°lik üç kısma ayrıldığı görülür. Onluk açılar, Mısır'da saat sisteminin temelinde yatar. Başlangıç unsuru gecedir, 12 saatten oluşur, böylece iki saatlik arada bulunulan yerin meridyeninde (kuzey, zenit ve güneyden geçen yarım daire) üç onluk açı birbirini izler. Gündüz de 12 saatten oluşur. Ayrıca, yılın ilk onluk açısındaki Sirius'un güneşten önce doğmasına denk gelmesi için gün de şafakla başlar. Gündüz ayrıca sabah, öğlen ve akşam olmak üzere dört saatlik üç bölümden oluşur.

MÖ XIII-XII. yüzyıla ait (XIX. hanedan) VI. Ramses, VII. Ramses ve IX. Ramses'in mezarlarında gecenin saatini belirlemek amacıyla onluk açının meridyenden geçiş anının gözlemlendiğine dair ilk kanıtlar görülebilir. Bu gözlemleme işlemi, gözlemcinin önünde, güney yönünde oturan bir insan figürü aracılığıyla yapılır ve söz konusu yıldızın geçişi o figürün bedeni doğrultusunda (omuz, göz, kulak, vs.) tanımlanır. Ancak onluk açıların meridyenden geçişinin *bay* ve *merkhet* adlı iki aletin bir arada kullanımıyla daha doğru şekilde yapılabileceği bilinir. *Bay*, palmiye yaprağının ana damarının üst kısmına dikey bir kesik açılarak elde edilir. Gözlemci, toprağa dikey olarak yerleştirilen *bay*'dan belli bir uzaklıkta durarak meridyen hattının kuzey-güney yönelimini

tespit eder ve *bay*'ın ucundaki kesikten geçen onluk açılar izler. Ucunda kurşun olan bir ipten ibaret olan *merkhet* de hem *bay*'ın işlemini kolaylaştırır, hem de ikinci hedef görevi görür. Mısırlılar hem gündüz, hem de gece zaman ölçümü yapmak amacıyla başka kronometrik araçlar da geliştirirler. Bu işleve sahip en yaygın iki aletle ilgili bilgi MÖ XIII-XII. yüzyıla (XIX. hanedan) tarihlenen bir papirüste yer alır: burada günün aynı uzunlukta 24 kısma ayrıldığı anlamına gelen "eşit saatler" veya "ekinoks saatleri" kavramına da rastlanılır. Bu zaman ölçümü sistemi, uzunluğu yılın dönemlerine göre farklılık gösteren "eşit olmayan saatler" veya "mevsimsel saatler" sistemine eşlik eder. Eşit olmayan saatlerin uzunluğu yaz döneminde geceye kıyasla gündüz daha uzun, kış döneminde de gündüze kıyasla gece daha uzundur.

Gündüz kullanılan alet, en eski biçimi altı kısma bölünmüş bir cetvelden ibaret olan "gölge saati"dir. Bu çubuğun bir ucuna dik olarak monte edilen, "T" şeklinde bir kısım gösterge görevi görür. Bu cetvel doğu-batı yönünde yatay bir düzleme, "T" kısmı doğuya bakacak şekilde konur. Böylece "T"nin yatay çıtası kuzey-güney yönüne bakar. Güneş doğduğu zaman yatay çıtanın gölgesi cetvelin en batıdaki kısımlarına ulaşmaya başlar ve giderek "T"nin ayağına ulaşır. Öğle saatinde gölge dikey hale gelir. O anda cetvel, "T"nin batıya bakacağı şekilde çevrilir. Böylelikle yatay çıtanın "T"nin tabanından uzaklaşan gölgesi öğleden sonraki saatleri göstermeye başlar. Gölge saatlerinin sonraki yüzyıllarda geçireceği evrimin ve edineceği farklı biçimlerin temelinde bu basit izdüşüm ilke yatar.

Hava bulutlu olduğu zaman ise en azından MÖ XVI. yüzyıl sonlarından itibaren su saati kullanılır. Bu alet, içerisinde saatleri gösteren dereceli bir skala, tabanı yakınlarında da bir delik olan, yarım koni şeklinde bir kaptan ibarettir. Deliğe, merkezinde suyun damla damla çıkmasına izin veren çok küçük bir delik olan bir taş yerleştirilir. Kabın yarım koni biçiminde olması, kabın neredeyse doluyken ve neredeyse boş olduğu anlar arasında suyun çıkış hızındaki farklılığı telafi eder. Böylece kap içerisinde suyun düzeyi aşağı yukarı tutarlı şekilde azalır.

Bkz. Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339; Piramitler ve Zigguratlar, s. 351; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mezopotamya'da Astronomi, s. 448

Tıp

Tarihöncesi Patosenozlarından Antikçağ Patosenozlarına

Gilberto Corbellini

Tarihöncesinde ve Antikçağda atalarımızın maruz kaldığı hastalıkların kökeni ve geçirdikleri değişimler, kemik buluntuları gibi maddi kaynaklar veya tarihöncesi için moleküler biyoloji verileri veya Antikçağda yaşayanların epidemiyoloji alanını kapsayan yazılı kaynakları incelenerek yeniden kurgulanabilir. Bu incelemeler sonucunda ortaya çıkan en önemli sonuç, bulaşıcı hastalık salgınlarının tarıma geçişle ortaya çıktığı ve Antikçağda ölüm ve hastalık oranları üzerinde çok etkili olduklarıdır.

İnsan Hastalıklarının Kökeni

Tarihöncesinde ve tarih dönemlerinde insanların hangi hastalıklara maruz kaldığını deneyci göstergeler ve biyolojik açıdan makul akıl yürütmeler temelinde belirleme meselesi, çeşitli disiplinlerarası araştırma alanlarında ele alınmıştır. Tıp tarihçisi Mirko Grmek (1924-2000) 1960'lı yılların sonlarında bulaşıcı olanlar başta olmak üzere insanlığı çeşitli dönemlerde etkilemiş olan hastalıkların bir bütün olarak geçirdiği dönüşümlerin ekolojik-evrimsel açıdan yorumlanması gerektiğini öne sürmüştür. Ekoloji alanında bir ekosistemde var olan tüm organizmalar anlamına gelen biyosenoz kavramını temel alan Grmek, belli bir anda belli bir nüfus arasında var olan patolojik durumların bütünü anlamında patosenoz kavramını ortaya atmıştır. Grmek özetle hastalıkların küresel bir dinamiğinin var olduğunu öne sürmüştür: bu

dinamiğin verili bir uzamsal-zamansal bağlamda nozolojik parametrelerini niteliksel ve niceliksel olarak belirlemek mümkündür ve bu dinamik içerisinde her hastalığın tekrarlama oranı ve dağılımı, çeşitli endojen ve ekolojik faktörlerin yanı sıra, diğer hastalıkların da tekrarlama oranına ve dağılımına bağlıdır.

İnsansı atalarımız evrimleri sırasında beraberlerinde çeşitli "aile patojenleri"ni, yani pire, kurt, protozoa, enterobakter, stafilokok ve streptokok gibi primat düzeyindeki atalarıyla ortak olan çeşitli parazitler getirmiştir. Tüberküloz, leptospiroz, şistozomiyaz, tetanoz, tripanozomiyaz ve trikinoz gibi zoonozların temelinde böcek sokmaları, hayvan ısırıkları, kirlenmiş yiyeceklerin işlenmesi ve tüketilmesi yatar. Avcı-toplayıcı insanların sürekli olarak hareket halinde olan küçük ve yalıtılmış gruplar halinde yaşaması, kızamık ve çiçek hastalığı gibi akut enfeksiyonlardan sorumlu olan faktörlerin sabit parazitlere dönüşmesine izin vermez. Niceliksel epidemiyoloji araştırmalarında, akut enfeksiyonların kaynaklarının ve özellikler virüslerin birer sayısal eşiğinin olduğu ve birkaç bin bireyden ibaret olduğu, bu sayıların altında enfektif faktörün bütün konaklarını öldürdüğü, hiçbir konağın bağışıklık kazanarak hayatta kalamadığı gösterilmiştir. Dolayısıyla hastalık yayılamaz ve ortadan kalkar. Avcı-toplayıcı atalarımızın oluşturduğu çeteler ortalama 100-150 bireyden oluştuğundan, sadece kronik enfeksiyonlara yol açan virüslere, başka bir deyişle klinik açıdan hafif hastalıklara yol açarak hayatta kalan veya onlarca yıl atıl kalan virüslere konaklık ederler. Enfektif virüsler muhtemelen bazı bölgelerde yabani hayvanların maruz olduğu endemik enfeksiyonlardan rastlantısal olarak bulaşmıştır.

Avrupa'nın günümüzde bildiğimiz fiziksel, iklimsel ve biyolojik ortamı 10 bin yıl kadar önce, iklimin ısınmasıyla buzullar çekildiğinde ve deniz yüzeyi yükselerek Avrupa kıtasının ekosisteminde kökten değişimlere yol açtığında oluşmuştur. MÖ 6-5 bin yıl öncesine kadar Avrasya'nın nemli ve soğuk düzlüklerinde mamut, tüylü gergedan, at, bizon ve ren geyiği sürüleri yaşardı. Sonra kalın derili memeliler ortadan kalkar ve büyük hayvanların da sayısı azalır; av hayvanları sadece geyik ve yaban domuzu ile dağlarda ayı, kaya keçileri ve dağ keçilerinden ibaret hale gelir. Öte yandan kemirgen sayısında büyük artış yaşanır. Kuzey Avrupa dışında, iklim şartlarındaki değişimle ve özellikle geçici olarak demografik bir azalmaya neden olan bir yiyecek kriziyle birlikte insan nüfusunun sağlığı bozulur. Mezolitik çağda *Homo sapiens* yeni bitki örtüsünün besleyici özellikleriyle zehirli ve tıbbi etkileri konusunda bilgilenir ve tarım uygulamaları giderek yayılır.

Tarımsal Hastalıklar

Tarıma ve hayvanların evcilleştirilip yetiştirilmesine geçiş, insanları yeni enfektif faktörlere ve bazıları bulaşıcı olmasa da yeni hastalık sebeplerine

maruz bırakır. Yeni tarımsal ekoloji, patosenozun ilk temel değişimini temsil eder. İnsan yerleşimleri, enfektif faktörler için yeni bir ekolojik niş teşkil eder ve parazit taşıyıcılarıyla temasta yoğunlaşmaya yol açar. Nüfusun boyutlarındaki ve yoğunluğundaki hızlı artış, üretim faaliyetlerinin yerleşik niteliği, hayvanların evcilleştirilmesi, tarımın ekosistemler üzerindeki etkisi ile toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin yayılması özellikle bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan sağlık risklerinde artışa neden olur. Başlangıçta geçim tarımı sağlık şartlarının kötüleşmesine neden olur. Tarımla uğraşmaya ilk başlayanların beslenme biçimi o kadar sağlıklı değildir ve bu insanlar avcılarla toplayıcılara göre bulaşıcı hastalıklara daha çok maruz kalırlar. İlk yerleşim yerleri atık maddelerle ve dışkıyla çevrilidir, kemirgenlerle böcekler enfektif virüslerin dolaşımına büyük katkıda bulunur. Ayrıca MÖ y. 6000'den itibaren Avrupa'da yaşayan insanlara evcil hayvanlardan onlarca hastalık bulaşır. Uyuz, kızamık, saçkıran, ekinokok ve askaritler bize muhtemelen köpeklerden geçmiştir, büyükbaş hayvanlardan çiçek hastalığı, tüberküloz ve tenya, koyunlarla keçilerden distom, Malta humması ve şarbon, domuzlardan trikinoz, su kuşlarından grip, kemirgenlerden de veba bulaşmıştır. Kara humma, hayvan dışkısının gübre olarak kullanımından dolayı, insan sıtması da plazmodlarla enfekte olan insanların hareketi ve bataklığa dönen topraklarda taşıyıcı sivrisinek sayısının artması sonucunda yayılır. İşbölümünün yayılmasıyla ortaya çıkan mesleğe bağlı hastalıklar arasında madencilerde ve taş kesicilerde silikozis, cila olarak kurşun sülfürü kullanan çanak-çömlek ustalarında da kurşun zehirlenmesi vardır.

Hızlı kentleşme ve ona bağlı hayat tarzının yayılması, bulaşıcı hastalıkların evrimi üzerinde büyük etki yaratır. MÖ y. 3000 ile 600 arasındaki 1500 yılda şehirlerin nüfusu ona katlanır. Yakındoğu'nun, Mısır'ın ve Asya'nın (güneydoğu ve orta) ilk uygarlıklarının her birinde farklı bulaşıcı hastalıklar gelişir ve bu uygarlıkların arasında ilk temasların yaşanmasıyla, özellikle askeri seferler ve savaşlar sonrasında farklı patolojik ekolojilerin karşılaşmasıyla ağır salgınlar için elverişli şartlar oluşur. Ticari takaslar ve savaşlar, insanlarla enfektif faktörlerin birlikte evrim süreçlerini hızlandırır. Patojen faktörler her zaman olmasa da genelde hayatta kalma şanslarının artması için daha az öldürücü olurlar, yeni enfeksiyonların seçici baskısı ise nüfusun hastalıklara karşı genetik direnç edinmesini sağlar. Birlikte evrim süreçleri birçok epidemik enfeksiyonun endemik hale gelmesine neden olur ve hastalıklar nüfus içindeki varlıklarını sürdürüp genelde en genç üyeleri etkileri altına alırlar.

Antikçağ Tıp Metinlerinde İnsan Hastalıkları

Hippokratesçi metinlerde beden sıvılarının dengesizliği yoluyla açıklanan en az 60 hastalık, aynı hastalığın farklı şekilleri bir araya getirilerek yaklaşık 50'ye indirgenebilir. Bu sayı, tüm ulusların tıbbi algılarında ölüm sebepleri-

nin sınıflandırılmasında verilen sayıyla aşağı yukarı aynıdır, dolayısıyla Hippokratesçi tıbbın, teşhiste farklılaşma açısından kendinden önceki geleneklerden ayrı düşmediği sonucuna varılabilir. Ölüm sebepleri arasında büyük kısmı tifo kaynaklı olmak üzere çok sayıda yüksek ateşin yanı sıra septisemi ve doğum sonrası enfeksiyonlar da bulunur; remittan ateşler muhtemelen sindirim sistemi hastalıklarından, intermittan ateşler de sıtmadan kaynaklanır. Tasvir edilen hastalıklar arasında birçok kangren tipi ile birbirlerinden pek ayırt edilmeyen zatürre ile plöritler başta olmak üzere solunum sistemi hastalıkları yer alır. Tüberküloz vakaları görülür, çürümüş veya zehirli gıdalardan kaynaklanan zehirlenmeler de sıklıkla görülür; askaritlerden kaynaklanan bağırsak parazitleri vakalarında hastaların ağızlarından kurt çıktığı olur. Av, balık avı ve çobanlık ürünlerinin yerini alan yeni gıdalardan özellikle tahıllar çeşitli besinlerden yoksun olduğundan vitamin eksiklikleri (körlük, iskorbüt, raşitizm) yaygın hale gelir. MÖ III-II. yüzyılda havuç, şeftali ve kayısının ekilmeye başlanması durumu biraz iyileştirir. Bu arada diş çürükleri giderek yayılır.

Yunanların maruz kaldığı hastalıklar arasında üriner lityaz, renal kolik, nefrit, ciddi düzeyde sistit, idrar yolu veya prostat apseleri vardır. Osteomiyelit ve kalça kırıklarının iyileşmemesinden kaynaklanan sakatlıklar da yaygın olarak görülür. Sinir sistemiyle bağlantılı hastalıklar da bilinir ve tarif edilir: kaynağının fiziksel olduğuna inanılan epilepsinin yanı sıra menenjit ile beyin kanaması ve sonuçları arasında felçten de söz edilir. Tıp metinlerinde A vitamini eksikliğinden kaynaklanan göz iltihapları, trahom, blefarit ve keratit ile semptomlarına yer verilir. *Hastalıklar* gibi hastalık vakalarının toplandığı Hipokratik metinler üzerinde yürütülen incelemelerde Klasik Antikçağda hastalık tipleriyle aralarındaki orantıların, Avrupa'nın XIX. yüzyıl ortalarına kadar tarihini niteleyecek olanlarla büyük benzerlik gösterdiği görülmüştür. Gerçi arada önemli farklılıklar da söz konusudur: örneğin Modern Çağda patoloji tablosuna girecek olan kızamık, kızamıkçık ve çeşitli viral hastalıklar Antikçağda yoktur, frengi ve bel soğukluğu bilinmez ve çiçek, cüzzam, kolera ve grip salgınları olmaz. Ayrıca Klasik Çağın hijyen ve demografi şartlarında çocuk felci kaynaklı komplikasyonlara çok yoğun olarak rastlanmaz.

Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi

Avrasya'da birbirine komşu uygarlıklar arasında yolculukların ve savaşların artmasıyla Asya'nın güneyinden kaynaklanan viral hastalıklar yayılmaya başlar. Modern Çağdaki birçok savaşta da söz konusu olacağı üzere, Antikçağda uygarlıklar arası çatışmaların sonucu sıklıkla, nüfus yoğunluğuna bağlı olarak enfektif faktörlerin hızla yayılması ve salgınların ani olarak patlak vermesiyle belirlenir. MÖ 430'da Atina'da yaşanan ünlü veba salgını, Perikles'in Peloponnesos Savaşına hazırlık olarak halkı şehir surlarının içerisine toplamasıyla baş

gösterir. Atina'ya yayılan bu salgından sorumlu olan enfektif faktörün mahiyeti uzun süre boyunca tartışma konusu oluştur: Thukydides'e (MÖ y. 460-400) göre kaynağı Etiyopya'da yatan bu hastalığın, günümüz tıp bilgileri temelinde ekzantematik tifo veya salmonelloz veya hemorajik ateşten kaynaklandığı söylenebilir. Avrupa'daki ilk veba salgını Sicilyalı Diodoros (MÖ y. 90-y. 20) tarafından anlatılır: MÖ 413'te Syrakousai şehrini kuşatan askerler arasında yayılan bu salgın kötücül sıtmanın özelliklerini taşır; ayrıca MÖ 413'te Atinalılar, MÖ 396'da Syrakousai kuşatmasında da Kartacalılar arasında peteşiyal tifo veya çiçek hastalıkları yayılır.

Romalıların yayıldığı uzun yüzyıllar boyunca İtalya yarımadasının halkları arasında çeşitli salgınlar görülür. Roma İmparatorluğunun kurulduğu milattan önceki üç yüzyılda ve büyük salgınların sınırlanmaya başladığı MS I. yüzyılda patolojik tablo veya patosenoz giderek sabit hale gelir. Ancak MÖ 182-180 ve 175 ile 142'de yine de ciddi salgınların yaşandığı bilinir. MÖ 60 civarında cüzzam İtalya ve İber yarımadalarına ulaşır.

I. yüzyıldan itibaren yaklaşık 400 yıl boyunca, Roma İmparatorluğunun hâkimiyetindeki Batı dünyasında bir dizi şiddetli ve yaygın salgın hastalık baş gösterir; Tacitus'un tarif ettiği, 65 yılında etkili olan salgın sonucunda Roma'da 30 bin kişi ölür. 167'de Mezopotamya'ya yapılan askeri seferden Roma'ya muzaffer dönen İmparator Lucius Verus'un (y. 130-169) birlikleri Roma'ya "Antoninus vebası" olarak bilinen hastalığı getirir. Avrupa'nın büyük kısmına yayılan bu salgın yaklaşık on beş yıl boyunca mevsimsel olarak yeniden ortaya çıkarak bölgeden bölgeye yayılır. Günümüze ulaşan tasvirler temelinde bu hastalık muhtemelen çiçekti, ama bazı araştırmacılara göre kızamık veya dengue ateşi olma ihtimali de vardır.

189'da patlak veren yeni bir salgın Batının tamamını kapsar ve sırf Roma'da günde 2000 kişi ölür. Öncesinde kıtlığın yer aldığı bu hastalığın kızamık olması mümkündür, ama kızıl hastalığı da olabilir, bazı araştırmacılara göre ise çiçek hastalığı yeniden ortaya çıkmış, sonrasında da endemik hale gelmiş olabilir, çünkü hayatta kalmak için çiçek hastalığına göre daha düşük bir nüfus eşiği gerektirir. 232 ve 238'de Dalmaçya'da ciddi salgınlar vuku bulur. 252'de Kuzey Afrika'da baş gösteren ve Aziz Kyprianos adıyla bilinen veba salgını 15 yıl sürer, ama tariflerinden nasıl bir enfeksiyon olduğu anlaşılmaz. 302 ve 312'de de "kötücül çıban"lı bir dizi salgın patlak verir, 376'da Balkanlar'da ciddi salgınlar yayılır ve Barbarların Tuna'nın güneyine geçişine eşlik eder. 408-410 arasında Roma, Vizigotların istilasına eşlik eden salgınlara maruz kalır.

V. yüzyıl ortalarından itibaren, istilacıların gelişiyle ticari takaslar azalır ve büyük şehirlerin nüfusu yoğunluğunu kaybetmeye başlar; istilacılar beraberlerinde yeni hastalıklar getirdikleri gibi, toplumsal ve ekonomik istikrarsızlığın sonucu olarak enfeksiyonların yayılması için elverişli şartlar hazırlarlar. VI. yüzyıla kadar daha az sayıda salgın hastalığın kaydı vardır, ama

cüzzam başta olmak üzere bazı endemiler büyük endişe yaratmaya başlar; V. yüzyıldan VI. yüzyıl sonlarına kadar cüzzamda görülen artış, hastaların tecrit edilmesi ve piskoposların hastalara yardım sağlaması gibi önlemlerin alınmasında belirleyici olur. VII. yüzyılda daha az görülen cüzzam, VIII. yüzyılda daha ciddi şekilde yayılır, IX ile XI. yüzyıllar arasında ise yeniden geriler. 541'den itibaren Avrupa'da çiçek hastalığı yeniden ortaya çıkar, 542'de de, Kızıldeniz'den kaynaklanan ve "Iustinianus'un vebası" olarak bilinen hıyarcıklı veba Konstantinopolis'ten yayılmaya başlar ve 543'te Roma'ya ulaşır. 541'den itibaren yaklaşık 20 dalga yaşanır, 767'den itibaren hastalık hem Avrupa'da, hem de Asya ve Afrika'da ortadan kaybolur.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Şehrin Kökeni, s. 84

Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama

Valentina Gazzaniga

Mısır tıbbı hakkında bildiklerimiz daha çok tıp konulu papirüslerden ve Herodotos ile Diodoros gibi sonraki döneme ait tarihçilerin eserlerinden kaynaklanır. Mısır'da hastalık genelde bir tanrının bedenin kanalları üzerindeki etkisinin sonucu olarak görülür ve kanalların, bedenin içinde bir tür "çürüme" yaratabilecek maddelerle tıkandığına inanılır. Antikçağ kaynaklarında sıklıkla Mısır'da tıp alanında uzmanlıkların varlığından söz edilir, ama bu bilgi muhtemelen hekimlerin tıp alanında genel anlamda yeterlik elde edene kadar geçtikleri çeşitli aşamaları kapsayan formasyon şeklinde yorumlanmalıdır.

Kaynaklar

MÖ V ile I. yüzyıllar arasında Herodotos (MÖ 484-424) ile Sicilyalı Diodoros (MÖ y. 90-y. 20) Mısır'da tıp ve hekimlerin mesleki statüsü konusunda bilgiler sunar. Herodotos (*Tarih* II, 84) Mısır'da tıbbın uzmanlık alanlarından oluştuğunu ve

her hekimin tek bir patolojiyle ilgilendiğini, göz, diş, baş ve "kaynağı belirsiz" iç hastalıklar için farklı hekimlerin olduğunu anlatır. Herkes hastalıkların yenen ve bedenin içinde bozulan yiyeceklerden kaynaklandığına inandığı için hekimler emetizanlar ve kusturucu ilaçlar yoluyla üç günlük arınma işlemlerine başvururlar (II, 77). Diodoros *Bibliotheke Historike*'de [*Tarih Kitaplığı*] hekimlerin, kendilerinden önceki rahipler tarafından geliştirilmiş yazılı kurallara son derece sadık olduklarını ve tıp uygulamalarında bu kurallara uyduklarını; ücretlerinin devlet tarafından toplumsal statüleri ve teknik becerileri doğrultusunda tahıl, arpa, hatta bakır ve güherçile gibi maddelerle ayni olarak karşılandığını; aile içerisinde eğitim alıp kendilerini daha sonra, bilgilerin birleştiği ve metinlerin yazıldığı kutsal kültür merkezleri olan Hayat Evlerinde geliştirdiklerini anlatır. Bu iki tarihçinin sunduğu bilgiler, Mısır tıbbı ile aralarında geçen uzun süreden dolayı ancak kısmen gerçekçi olarak görülebilir; Mısır tıbbı konusundaki bilgilerimiz için doğrudan kaynaklar ise XIX. yüzyılda keşfedilmiş ve neredeyse hepsi incelenmiş olan çok miktarda papirüstür. Bu papirüslerde Mısır tıbbı konusunda sunulan bilgiler, Roma dönemine kadar tarihlenen ve üzerlerinde hekim isimleri ve ilaç reçeteleri yer alan, *üzeri oyulmuş* pişmiş toprak veya taş parçaları olan *ostrakon*'ların [üzerine yazı yazılan çömlek kırığı] tanıklığıyla ve epigrafik ile ikonografik bulgularla birleştirildiğinde, firavunlar döneminde tıp konusunda oldukça güvenilir bir tabloyu yeniden kurgulamamız mümkün olur. Mısır'da tıp, günümüzdeki yaygın beklentiden oldukça farklıdır; mumyalama uygulamalarının ve ona bağlı anatomi bilincinin düşündürdüğünün tersine, bilimsel bir bilgi alanı olmaktan çok uzaktır ve papirüslerden elde edilen bilgiler sonucunda, bir yandan büyüyle, diğer yandan dinle arasında sıkı bağlar olan bir iyileştirme sanatı olarak karşımıza çıkar. Buna rağmen papirüsler uygulamalı tıp alanında gerçek anlamda birer inceleme yazısı içerir ve işlenen konular teşhisten hastalığın seyir tahminine ve farmakolojik reçetelere kadar uzanır. Papirüsler adlarını onları bulan veya satın alan arkeologlardan, bazen de günümüzde muhafaza edildikleri yerden alırlar. En eski papirüslerden biri olan Kahun papirüsü, daha eski dönemlere ait bilgiler kullanılarak MÖ 1850 civarında yazılmış, jinekoloji konulu bir inceleme yazısı içerir; tek bir eserin parçaları olan Ebers ve Smith papirüsleri 1862'de Luksor'da Edwin Smith tarafından satın alınmış olup, bir tanesi 1870'li yıllarda Georg Ebers tarafından yeniden satın alınıp yayınlanmıştır. MÖ 1550 civarına tarihlenen bu papirüsler, günümüze ulaşanlar arasında en eksiksiz olanlardandır; bunlara bedenin kanallarını ve deriyi etkisi altına alan hastalıkların incelendiği Hearst papirüsünü ekleyebiliriz. Daha geç tarihli papirüsler arasında Londra papirüsü (MÖ y. 1350), Chester Beatty VI papirüsü (MÖ 1300), Berlin 3038 papirüsü (MÖ 1200), yılanlar ve panzehirleri üzerine bir inceleme içeren Brooklyn papirüsü (muhtemelen Ptolemaios dönemine ait) ve başka fragmanlar (Carlsberg VIII, Leida papirüsü, Brooklyn Müzesinde bulunan, yayınlanmamış papirüsler) vardır. Ebers papirüsünde kalp ve bedenin iç kısımları, Berlin

papirüsünde de *oukhedou*'lar [patojen bir faktör] ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bazı papirüsler farklı patolojilerin çözümlerini içerir (kadın hastalıkları konusunda hamileliği tahmin etmek için kullanılan yöntemler – örneğin vajinaya bitkisel maddelerin uygulanmasını takiben ağızda güzel veya tatsız kokunun oluşması – Hippokrates tıbbının jinekoloji konulu inceleme yazılarıyla büyük benzerlikler gösterir); başka papirüslerde sihirli reçeteler ve sağlığı korumaya yönelik tılsımlar anlatılır; daha başka papirüslerde ise hastalıkları tespit etmek amacıyla hastalara sorulması gereken sorular sunulmuştur. Bütün papirüsler ortak bir tıp kuramına göndermede bulunur ve hiçbirinin yazarı belli değildir. İnceleme yazılarının anonim olması, Mısır'da tıp alanının yapısıyla açıklanabilir; tıptan sorumlu tek kişi, Osiris ve Horus adlı güneş tanrılarının yeryüzündeki tezahürü olan, halkına sağlık dağıtan firavundur. Firavunun temsil ettiği tanrısal iradeyi icra etmekten başka bir şey yapmayan hekimler, metinlerin doğru şekilde yorumlanmasından sorumlu olan sarayın Büyük Hekiminin emri altında kesin bir hiyerarşi doğrultusunda hareket ederler. Hekimlerin uzmanlığı çok tartışılmıştır: daha yakın zamanlardaki yorumlamalarda Herodotos'un anlattıklarını daha geç döneme ait gelenek konusunda gözlemler olarak görme eğilimi kendini göstermiştir; bu geleneğe göre hekimlerin bedene bir bütün olarak yaklaşma becerisine ulaşması için çeşitli uzmanlıkları biriktirmesi gerekliydi ve kraliyet sarayının hiyerarşik merdivenin basamakları ancak böyle çıkılabilirdi. Tek bir papirüs örneğinde (Berlin 3038) metni yazan kâtibin adı geçer, ancak metindeki kuramların geliştirilmesinden sorumlu olmayıp sadece bir saray kâtibidir.

Hastalık Kavramı

Papirüslerdeki tıp bazı ortak özelliklere sahiptir: her şeyden önce dini yönü çok güçlü olup, kötülük ve bozulma ilkesini tanrı Seth'e, bedenin düzenini yeniden tesis etme kabiliyetini İsis ile oğlu Horus'a, davranış konusunda kılavuz ilkeler sunma becerisini de Thot'a atfeder. Hekimler hastalıklarla başa çıkmak için korunmaya ihtiyaç duyar, çünkü hastalıklar tanrıların iradesiyle gelişir ve bedene girip fizyolojisini bozma becerisine sahip kötü niyetli, yaşayan ilkelerden kaynaklanır; gerçek anlamda iblisler olan bu ilkeler, neden oldukları hastalığa göre farklı isimlerle bilinirler (örneğin tümörler ve yumrular tanrı Khonsou'ya atfedilir; bedenin içinde çürümeye yol açabilen *oukhedou*'lar da patojen faktörlerdir). Olumsuz ilkelerin etkisiyle hastalanan beden saf değildir ve ürettiği sıvılar bulaşıcıdır; hekimler genelde Horus'un annesi olan ve onu Seth'in kötülüklerinden korumaya çalışan İsis onuruna ritüel temelli tılsımlar ve formüllerle kendilerini korurlar. Kötücül tanrıların zararlı müdahalelerinin bedende fazla üretilmesine neden olduğu sıvılar, içinde kanın ve yaşamsal ruhların dolaştığı boş kanallardan (met, yani damar ve arterler) oluşan sistemin çalışmasını engeller. Hastalıklar bu kanalların tıkanması ve bedenin tamamını dolaşan, tanrısal kaynaklı yaşamsal nefesin engellenmesi; kanalların sertleşerek yaşamsal ilkelerin dola-

şımına izin vermemesi (yaşlılıkta giderek sertleşen kanallar ölüm anında tamamıyla tıkanır); kanın olumlu ve yaşamsal ilkeden kötücül ve her şeyi yiyen bir ilkeye (*ounem senef*, yani "yiyen kan") dönüşmesi anlamına gelir. Thierry Bardinet tarafından tespit edilen ilk patojen faktörlerin arasında, başın içinde üretilip kanallara iblislerin girmesini sağlayan ve çürüme süreçlerini başlatan *aaa* ilkesi; Ebers papirüsünde adı geçen, ağrı, çürüme ve verminözlere yol açan yaşayan bir madde olan *setet*; dışkıyla ve bedeni çürüttüğü düşüncesiyle bağlantılı olan, yiyeceklerin *aaa* ilkesinin etkisiyle kokuşmasından kaynaklanan *oukhedou*'lar vardır. *Oukhedou*'lar deri üzerinde enflamasyon tezahürleri olan ve bedenin içinde gelişen, teşhis edilmesi için anal hastalıklar konusunda bilgi sahibi olmayı gerektiren çürüme düzeyine işaret eden püstül ve kızarıklıklar olan *ouhaou*'ların oluşumuna yol açar. Hastalıklar genelde anormal çürüme süreçlerinden kaynaklandığından, işaretlerin incelenmesi ve hastaya sorulan sorular yoluyla tespit edilen tedavi, büyü yoluyla saldırı stratejisinin yanı sıra, çürüyen maddelerin atılmasını amaçlayan boşaltma işlemleriyle bedenin arınmasını merkez alır. Burada paleo-patolojinin, Antikçağda dünyanın her yerinde ciddi düzeyde olduğunu gösterdiği parazitozları düşünmemek imkânsızdır.

Tıp ve Mumyalama

Mısır'da tıpla Eski Krallıkta uygulanan mumyalama süreci arasındaki bağlantılar günümüzde de tartışma konusu olmaya devam etmektedir; bazı yazıtlarda aynı aile içinde hem hekimlerin, hem de mumyalayıcıların olduğu görülse de (insanın aklına bir alandan diğerine bilgi aktarımı olabileceğini getirir), başka metinlerde cesetlerin organlarının çıkarılmasıyla uğraşanların toplumsal statüsünün çok düşük olduğu, toplumla ve zanaatkârlarla uzman işçiler gibi sosyal açıdan orta sınıfa üye olan hekimlerle normal temaslarının olamayacağı anlatılır. Ancak Franz Jonckheere'ye göre papirüslerde tasvir edilen bazı yara bandajlama teknikleri, mumyalar üzerinde yürütülen arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkarılan tekniklerle büyük benzerlikler gösterir; Mısırlıların bedenin içinin bazı bölgeleri konusunda sahip oldukları ayrıntılı bilgiler de (bu bölgelere bağırsakları, karaciğeri, dalağı ve akciğerleri içeren *ib* dâhildir, ama ruhun, düşüncenin ve iradenin merkezi olan ve ölünün öte dünyada bedenine yeniden sahip olmasına izin veren, cesedin mumyalama öncesi hazırlık aşamalarında yerinde bırakılan kalp-*haty* dâhil değildir) iç organları yerinden çıkarıp güherçile ve dehidrasyona yol açan kokulu maddeler yoluyla, her biri İsis'le Horus'un kızlarından birine adanan, insan başlı dört kapta muhafaza etme adetini andırır.

Bkz. Şehirlerden İmparatorluklara (MÖ 3100-2000), s. 84; Mısır Devletinin Oluşumu ve Eski Krallık, s. 114; Uluslararası Dönemin Sanatı (MÖ 1500-1200), s. 329; Öte Dünya Algısı, s. 339; Mezopotamya'da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar, s. 471

Mezopotamya'da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar

Gilberto Corbellini

Mezopotamya tıbbı konusunda, Assurbanipal'in kütüphanesinde ve diğer arkeolojik merkezlerde bulunan çivi yazılı tabletler, Hammurabi Yasaları, Orta Assur ve Orta Babil dönemlerine ait metinler sayesinde bilgi sahibiyiz. Bu kaynaklarda hastalıklar hastanın işlediği suçlardan dolayı tanrıdan, büyü yoluyla veya olumsuz bir ruhun iradesinden kaynaklanmış olarak algılanır. Babilli hekimler, hastaların semptomlarını onları yaratabilecek beceriye sahip tanrılarla bağdaştıran nozolojik bir sistem ve büyük ölçüde deneyci uygulamaları temel alan bir öngörü sisteminin yardımıyla hareket eder ve genelde otlardan oluşan büyülü tedaviler uygular.

Kaynaklar

En azından 4000 yıl boyunca Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgelerde gelişen Mezopotamya uygarlıklarında, yazının da sistematik kullanımının yardımıyla, hastalıkların algılanması açısından, dini ve mitopoetik deneyimle bağlantılı olmaya devam etse de, iki önemli yenilik ortaya atılmıştır: farklı organlar düzeyinde belirlenen semptom gruplaşmalarıyla onlardan sorumlu tanrıların isimleri arasındaki bağdaştırmalara dayalı nozolojik bir sistem ile deneyimden de elde edilen işaretler temelinde hastalığın evrimi ve hastanın kaderi konusunda öngörülerde bulunulması.

En eski tıp metinleri ile temelde bitkisel kökenli preparatlar konusunda bilgiler içeren ilk farmakopeler, ilk Ur hanedanları (MÖ y. 2563-y. 2387) ile Lagaş hanedanlarına (MÖ y. 2494- y. 2342) tarihlendirilir, ancak Mezopotamya'da tıp geleneğinin nasıl evrildiğini gösterecek figüratif tasvirler veya iskelet kalıntıları üzerine incelemeler bulunmamıştır; çok miktarda çivi yazılı tablet bulunmuş olmasına rağmen, tıp konusunu işleyenler sadece bin kadardır: bunların 660 kadarı Assurbanipal'in (MÖ 668-631 arası kral) kütüphanesinden kaynaklanmış olup günümüzde British Museum'da bulunur, 420 kadarı da kısmen Orta Assur döneminde yaşamış bir hekimin (*asipu*) evi dâhil olmak üzere farklı yerlerde bulunmuştur, kısmen de Orta Assur ve Orta Babil dönemlerine aittir.

Tabletlerin büyük kısmında reçeteler vardır, bazıları ise çapraz gönderme leriçerir ve "inceleme yazıları" şeklinde düzenlendikleri görülür. Bu yazıların en geniş kapsamlısı 40 tabletten oluşur; bu tabletleri inceleyen

René Labat onları 1951'de *Tıbbi Öngörüler ve Teşhis Konulu Akkad İnceleme Yazısı* adı altında yayınladı. Bu yazının eldeki en eski nüshası MÖ y. 1600'a tarihlendirildiyse de, metin Mezopotamya'nın tamamında dolaşımda olan tıp bilgilerinin bir sentezini teşkil eder. Yazı, baştan ayaklara inen bir düzen izler ve konvülsif rahatsızlıklar, jinekoloji ve pediatri alt bölümler şeklinde ele alınmıştır. Bu metin geleneği bir anlamda büyü formüllerini andırsa da, aslında hastalık tasvirleri gözlem alanında dikkat çekici bir beceriye işaret eder ve söz konusu sorunlar için zekice çözümler içerirler. Bulmayı beklediğimiz hastalıkların hemen hepsi yazıda yer alır ve önerilen önlemlerin büyük kısmı mantıklı ve akılcıdır.

Hekimler, Şifacılar ve Kâhinler

Yine ilk Sümer hanedanları döneminde aynı zamanda hem şifacı, hem de kâhin olan *asu*'ların loncası oluşturulur. Pozitif tedaviye kendini adayan hekimler olarak ihtisas sahibi olmaya başlayan *asu*'ların sayısı az olup genelde saraylarda ve başkentlerde faaliyet gösterirler. *Asu*'lar tedaviler konusunda deneyci bilgi sahibidir ve gerçek anlamda hekimler sayılırlar. Örneğin asu'lar yaraları tedavi etmek için, MÖ yaklaşık 2100'e tarihlenen, bilinen en eski tıp metninde tarif edilen üç ana yöntemden yararlanır: yaranın yıkanması, sarılması ve tedavi edici merhemlerin hazırlanması. Bu merhemlerin hazırlanmasında *asu*'lar geçmiş kuşaklardan aktarılan bilgileri ve kendi deneyimlerini temel alarak örneğin bazı bitkisel reçinelerin veya hayvan yağlarının alkalilerle birlikte ısıtıldığı zaman faydalı etkileri olan bileşimler elde edildiğini bilirler (bakteri enfeksiyonlarını yenebilecek olan sabun böyle yapılır). Bazı tabletlerde asu'ların başvurduğu cerrahi müdahaleler anlatılır: örneğin, göğüs zarının iltihabının akıtılması için göğüste kesik açılır veya kafatası kazılır; bir tablette cerrahi bir yaranın ameliyat sonrası bakımının nasıl yapılacağı açıklanır ve günümüzde de bakterilere karşı etkili olduğu bilinen susam yağından bir ilaç sürülmesi tavsiye edilir.

Asu'ya eşlik eden bir diğer figür olan *ashipu*, uygulama alanında faaliyet gösterir ve ağırlıklı olarak büyü reçeteleriyle kötü ruhları kovma amaçlı adetlere başvurur. Ashipu'nun başlıca görevi, rahatsızlığın mahiyetini ve özellikle hastanın bir ihlalinden veya günahından mı kaynaklandığını belirlemektir. *Ashipu* ile *asu* kategorileri arasında nasıl ilişkilerin olduğu belli değildir ama muhtemelen işbirliği yapıp hastaları aralarında paylaşırlar ve bazı durumlarda rol değiş tokuşu da yaparlar.

MÖ XVIII. yüzyılda, Hammurabi döneminde (MÖ 1792-1750) Nippur'da sağlık tanrıçası Gula'nın himayesinde önemli bir tıp okulu faaliyet gösterir. İmparatorluğun MÖ 1600'e doğru Hititler tarafından ele geçirilmesinden sonra Sümerlerin ve Akkadların tıp alanındaki kadim bilgileri, kütüphanelerde muhafaza edilen çivi yazılı kil tabletlere yazılır ve yüzyıllar boyu kuşaktan kuşağa aktarılır.

Hastalık Kavramı

Babilliler hastalıklara tanrıların adlarını verirler çünkü hastalıklara onların veya ruhların neden olduğuna inanırlar. Hekimler hastaların başucunda, bedenlerinin içindeki gizli varlığı belirleyerek İştar'ın, ya da Şamaş'ın, ya da Ea'nın, ya da Sin'in, vs. "eli" olduğunu ilan ederler. Ama bazı hastalıklar spesifik adlarla bilinir: örneğin tekrar eden epilepsiye *bennu* adı evrilir (bu terim muhtemelen konvülsif semptomlara işaret eder, çünkü sıtmanınkilere benzer, tekrar eden yüksek ateşle ilgili olarak da kullanılır). Hastalığın nedeni, hastanın işlediği ve tanrıların öfkelenmesine neden olan bir suç veya günah (zina, ensest, dine saygısızlık, vs.) olabildiği gibi, hasta bir büyünün (büyülü iksir veya kötücül bir formül) kurbanı da olmuş olabilir. Hastalık sürekli olarak kendine kurban arayan bir iblisten kaynaklanmış da olabilir (örneğin dejenere olmuş bir melek olan Lamaştu küçük çocukları yer ve karnı hiçbir zaman doymaz; Lilith ile Lilu adlı iblisler kadın, erkek, herkesi cinsel açıdan istismar etmeye çalışır; kürtaja uğramış bir cenin olan Kubu da yerleşebileceği bir rahim arar).

Hekimler hastalığın kaynağında bir iblis olup olmadığını tespit etmelidir; bu amaçla hastalara sorular sorarak kendisinin veya ailesinin hayatı boyunca, bir cezalandırma şekli olarak yorumlanan söz konusu hastalığın kaynağında işlenen bir suçun yatıp yatmadığını anlamaya çalışır. Hastaların içine gizli güçlerin girme olasılığı elendikten sonra göz önüne alınan hastalık sebepleri arasında soğuk, kuruluk, rüzgârlarla havalanan tozlar ve bataklıklardan yayılan pis hava vardır. Olası sebepler arasında doğuştan şekil bozuklukları ve "aşk acısı" da vardır. Mezopotamya hekimleri hastalıkların ardında sadece çeşitli organların iyi işleyememesinin olabileceğinin bilincindedir. İşleyiş bozukluklarının nedeni tanrılar olabilir, ama bu, semptomları belli bir hastalığa atfetmekten başka bir şey değildir.

Hastalık Öngörüleri ve Tedaviler

Tedavilerde kullanılan bitkiler genelde semptomların iyileştirilmesine yöneliktir ve büyü amacıyla veya ruhları kontrol altına almak için kullanılmazlar. Muhtemelen hastalıklardan sorumlu tutulan tanrılara veya ruhlara adaklar da sunulur, ama bu gibi dini uygulamalardan tıp metinlerinde söz edilmez.

Mezopotamya toplumlarında hekimlerin incelemelerine rüyaları yorumlayıp kehanetlerde bulunan rahiplerin faaliyetleri eşlik ederken ve yıldızların hareketleriyle insanların kaderi arasında bağlantılar tespit edilmeye başlanırken, hekimlerin kendileri de hastaların kaderini öngörme konusunda çalışmalar yaparak ileride Hippokratesçi tıbbın başlıca uygulaması için zemin hazırlarlar. *Prognostikos* [*Teşhis*] ve *Prorrhetikos* [*???*] gibi *Corpus Hippocraticum* [*Hippokrates Külliyatı*] içerisinde yer alan metinlerle bazı Akkad tıbbi metinleri ara-

sında önemli benzerlikler tespit edilmiştir. Hastalıkların öngörüsünde alternatifler son derece basittir: hasta ya iyileşecektir (*iballut*), ya da ölecektir (*imat*). Hekimler bazen deneyci gözlemler (idrarın rengi veya yüksek ateşin türü) veya Hippokrates'in kritik günler doktrininin öncülü sayılabilecek sayısal göstergeler temelinde hastalıkları teşhis etse de, ağırlıklı olarak kehanetler göz önüne alınır.

Mezopotamya toplumsal kültürünün katkıları arasında, Hammurabi Yasalarında (MÖ y. 1790), cerrahi alanında faaliyet gösteren hekimlerin sorumlulukları konusunda ilk yasal tartışmalar yer alır. Cerrahlar hatalarından ve başarısızlıklarından sorumlu tutulurlar. Yasalarda "bıçak kullanımı"nın sorumluluğundan söz edildiği için, hastalıkların tedavisinde cerrahiyle bağlantılı olmayan hataların ve başarısızlıkların cezai sorumluluk alanına girmediği sanılır. Hammurabi Yasaları temelinde başarının ödüllendirilmesi ve başarısızlığın cezalandırılması, hastanın statüsüne bağlıdır. Dolayısıyla bir cerrah üst sınıftan bir hastayı ameliyat edip iyileştirirse, hasta ona 10 gümüş para öder, bir köleyi ameliyat edip iyileştirmesi karşılığında ise 2 gümüş para alır. Öte yandan üst sınıftan hasta cerrahi müdahale sonucunda ölürse, hekim elinin kesilmesiyle cezalandırılabilir, ama ölen bir köle ise, sadece onun fiyatını ödemekle yükümlüdür.

Bkz. Toprağa Dayalı Devletler: Assurlular, Babilliler ve Hititler (MÖ 2000-1500), s. 122; Hammurabi Döneminde Babil, s. 142; Orta Bronz Çağında Pazarlar, Sanat ve İktidar (MÖ 2000-1500), s. 314; Hammurabi Steli ve Kadim Yasalar, s. 323; Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama, s. 467; Astronomi: Yunanlar Öncesi Akdeniz Uygarlığı, s. 442; Mezopotamya'da Astronomi, s. 448

Yahudi Tıbbı: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar

Stefano Arieti

Yahudi tıbbı, Kitabı Mukaddes ve Talmud'la bağlantılı çok sayıda kaynakta genel anlamda hukuki ve yasal açıdan ele alınan, büyük kısmı hijyen temelli bir dizi uygulamadan ibarettir. Bu yazıların ortak noktalarından biri, hastalı-

ğın ontolojik algısı, yani hekimlerin tanrının hizmetkârı olduğu düşüncesi, ve tıbbi düzenlemelerin temelde önleyici nitelikte olmasıdır.

Yahudi Tıbbının Kaynakları

Eski Yahudi tıbbı dendiğinde, Kitabı Mukaddes dönemi (MÖ XIV/XIII-III. yüzyıllar) ve Talmud dönemi (II-IV/VI. yüzyıllar) kastedilir: bu son derece uzun sürede belli başlı özellikler temelde fazla değişiklik göstermez ve bazı ortak noktalar sergiler:

- tıp konulu inceleme yazılarının eksikliği: bu dönemin tıbbının incelenmesi için elimizdeki tek kaynak Kitabı Mukaddes ile Talmud'dur; ancak tıp bu metinlerde tıp olarak değil, hukuki-yasal sorunların kaynağı olarak ele alınır;
- hastalık kavramı;
- temelde "toplumsal" çözüm anlamında tıp.

Çeşitli Yahudi kaynaklarında Kitabı Mukaddes döneminde tıp literatürünün var olduğundan ve örneğin Kral Süleyman tarafından yazdırılmış, şifalı bitkilerin tedavi amaçlı olarak nasıl kullanılacağının anlatıldığı bir katalogdan veya ne olduğu belli olmayan bir *Tıp Eseri*'nden söz edilse de, bu eserlerden hiçbir iz kalmamıştır: bu durum, bu literatürün gerçekten var olduğu konusunda kuşku duymamıza ve Flavius Iosephus (37-100) gibi Yahudi tarihçilerin hayal gücünün bir ürünü olduğunu düşünmemize neden olabilir. Buradaki asıl kuşkunun nedeni, Yahudi kültürünün Yunan-Roma kültürüyle temasına ve Yunan-Roma kültürünün tıp alanında çok daha kapsamlı bilgilere sahip olduğu bilincine bağlı olarak böyle bir literatürün varlığının hayal edilmiş olabileceğidir. Ancak geleneksel Yahudi tıbbının Hippokrates tıbbı başta olmak üzere tüm dış etkilere kapalı olduğu (Assur-Babil bölgesinden kaynaklanan bazı unsurlar dışında) ve kadim tıpların hiçbiri üzerinde etkili olmadığını belirtmek gerekir: çağdaş kültürlerin tıp geleneklerine kıyasla son derece yenilikçi ve modern olan hijyen yasaları bu kültürler tarafından benimsenmemiştir.

Tanrılar ve Hastalıklar

İsrail'de hastalıklar ve sağlık Tanrı'nın gücüne atfedilirdi: hastalıkları ceza olarak gönderen Tanrı'dır; insan iyileşmek için ona başvurmalıdır, bundan dolayı her tür büyü faaliyeti yasaktır. Kitabı Mukaddes'e göre Abimelek'in evinde kısırlığa neden olan (Yaratılış, 18-20) ve Yasanın Tekrarı'nda (28, 20-35) tarif edilen hastalıklara yol açan Tanrı'dır; Hanna'yı kısır yapan (I. Samuel, 1-5), Aşdodlulara ur veren (I. Samuel, 5-6) ve Bat-Şeba'nın oğlunun ölümcül hastalığına yol açan da (II. Samuel 12-15 vd.) Tanrı'dır. Dolayısıyla Yahudiler hastalandığı zaman akılcı tedavi biçimlerine başvurmak yerine bir yandan Tanrıya yakarırken (bu yakarışlar başlangıçta Yahudi dinine yabancı olan, ama Assur-Babil

uygarlığıyla yakın ilişkiler sonucunda benimsenen mistik-büyülü unsurlar da içerir) diğer yandan kurban keser.

Hekimler

Bu durumda, teokratik açıdan bu kadar katı olan, tek iyileşme umudunun Tanrıda yattığı bir toplumda hekimin nasıl bir rol oynadığını, hatta bir rol oynayıp oynamadığını ve bir insan tarafından sağlanan tedavi imkânına güvenmenin mümkün olup olmadığını sorgulamak gereklidir. Bu mesele Yahudi toplumu içerisinde uzun süre tartışılır ve hekim Tanrı'nın iyileşme sağladığı araç olarak görülmeye başlandığında bile (Kitabı Mukaddes'in bir parçası olmamasına rağmen çok sevilen Sirak 38 metni) hekimlere karşı olan düşünce akımları varlığını hissettirmeye devam eder.

Hekimlerin evrimi ve Yahudi toplumunda önem kazanması, kullanılan terminolojinin ışığında incelenebilir. Kitabı Mukaddes'te yer alan *rophè* terimi yabancı hekimler için kullanılırken (örneğin Yakup'un naaşını mumyalamak için getirtilen Mısırlı hekimler), Talmud'da Yahudi hekimleri için *asse* (Aramicede "yardımcı") terimine alternatif olarak kullanılır. Yahudi dünyası, Yunan dünyasında çok sevilen rahip hekim kavramına yabancıdır: rahipler hijyen ve hastalıktan korunma konusundaki yasalara uyulmasını sağlamaktan başka bir göreve sahip değildir. Talmud döneminde hekimler, sembolleri palmiye dalı veya belesan çalılığı olan bir loncada bir araya gelirler. Talmud'da her toplumda bir *rabbi*'nin (haham) yanı sıra bir *rophè* (hekim) ve bir *rophè umman*'ın (cerrah) var olması öngörülür. Yunan adetlerinin tersine, hekimler hastaları yerlerinde veya bu işe ayrılan mekânlarda ziyaret eder; hastanelerden söz etmek henüz mümkün değilse de, sinagogların bazı odaları tedaviye ihtiyacı olanlara ayrılır. Talmud'da ayrıca cerrahların faaliyet gösterirken özel önlükler giymesi gerektiği hatırlatılır ve ameliyat yapılan mekânların daha temiz olması için yüzeylerinin mermerle kaplanması öngörülür. Hekimlerin görevleri arasında yasal değerlendirmeler yürütmek ve bedensel cezalara çarptırılan kişilerin fiziksel dayanıklılık düzeyini belirlemek de vardır. Kitabı Mukaddes döneminden sonra Yahudi toplumunda hekimler giderek önem kazanır ve tıp Talmud okullarında öğretilen konuların arasına dâhil edilir. Talmud'da sağlık dünyasıyla bağlantılı başka birine daha yer verilir: biyolog hekimlerin karşılığı sayılabilecek olan *askan-bi-devarim*, hekim mesleğinden vazgeçip kendini insan ve hayvanların anatomisini ve fizyolojisini incelemeye verir.

Hastalıklar

Tanah'ta (Yahudi Kitabı Mukaddes'i) hastalıklara belli bir sistematik düzen olmadan yer verilir. Bunların arasında teratolojik kusurlar (kemik irileşmesi ve sindaktili, II. Samuel 20-21), kürtaj (Eyüp. 3-16; Vaiz 6-3), güneş çarpması ve

onunla bağlantılı beyin ödemi (II. Krallar 4, 18-21), kemik aşınması (tüberkülöz kaynaklı? Habakkuk 3-16), cerahatli yaralar (Hoşea 5-13) vs. yer alır.

Ancak bu hastalıklardan çok muğlak ve yaklaşık bir şekilde söz edilir. Örneğin *zara'at* olarak bilinen hastalığa muhtemelen temas yoluyla bulaşma anlamına gelen *nega'* terimi eşlik eder; zara'at, eski bir geleneğe göre cüzzam anlamına gelse de, cüzzam değil de oldukça önemli bir cilt ve/veya sistemik patolojisi olması muhtemeldir. Talmud'da akciğerlerin patolojik değişimleri, burun polipozu, kardiyak tamponad, yemek borusu ve bağırsak delinmesi, bağırsak düğümlenmesi, böbrek atrofisi ve apsesi, kriptorşidizm, kasık fıtığı, çeşitli hipospadias ve epispadias çeşitleri, gözlerin ve cildin çeşitli patolojik durumlarından söz edilir. Hemofili kanaması, 1000 yılı civarında hastalığı ilk olarak gözlemleyen Arap Abul Kassem'den önce, ilk olarak haham II. Şimon ben Gamliel (II. yüzyıl) tarafından Talmud'un Yevamot (64a) ve Hullin (47b) bölümlerinde tarif edilmiştir. Haham Simeon ayrıca hastalığın jinekoforal yoldan bulaştığının bilincindedir, ama bu konudaki ilk bilimsel teyit için 1820 yılını ve Nasse'yi beklemek gerekecektir.

Hijyen ve Hastalıklardan Korunma

Yahudi geleneksel tıbbı temelde hastalıklardan korunma temelli bir tıp sayılabilir. Nitekim Yahudilerin uyması gereken 613 mitzvotun 213'ü hijyen konuludur: hijyen ve hastalıklardan korunma, dini dogmalar olarak algılanır (örneğin sabahları ve akşamları yatmadan önce el, yüz ve ayak abdesti; yiyeceklere dokunmadan önce elleri akan suyla yıkama, kan verdikten sonra suyla yıkanma gibi önlemler öngörülür). Hastalıklardan korunmayı hastalığın tedavisine tercih eden bu algının ardındaki ilke Talmud'da da öne sürülür: "beden temizse ruh da temizdir". Kitabı Mukaddes'teki yasa koyucular bulaşıcı hastalıkların hem insanlar arası temas, hem de eşyalar ve aletler yoluyla bulaşmasını engellemek için önlemler benimser. Bu gibi önleyici düzenlemeler arasında hastalığın olduğu yerlerden gelenler için karantina, hasta insanlara ait eşyaların, giysilerin, hatta evlerin yakılarak yok edilmesinin yanı sıra, savaştan sonra silahların dezenfekte edilmesi; kuyuların yakınlarına atık atmanın, kuyuların mezarlık yakınında kazılması ve bataklıklardan su alma yasağı da vardır.

Son olarak Talmud alimlerinin Modern Çağ öncesinde tecavüzden şüphelenilen durumlarda lekelerin kimyasal analizine ilk başvuranlar olduğunu, bu amaçla lekelerin kan mı, kırmızı boya mı olduğunu belirlemek için yedi ayıraçtan yararlandığını bir ilginçlik olarak hatırlatabiliriz.

Bkz. II. Binyıl Sonu Krizi ve Nüfus Hareketleri (MÖ 1200-600), s. 197; İsrail ve Doğu Akdeniz, s. 213; Mısır'da Tıp: Felsefe, Hekimler, Uygulamalar ve Mumyalama, s. 467; Mezopotamya'da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar, s. 471

Çin Tıbbı

Donatella Rossi

Çin tıbbı, insanın sağlığına dair sorunsalların çözümü için başvurulan biyo-ruhsal önlemlerin en ilginç olanlarını temsil eder. Çin tıbbının kökeni, çok uzun bir süredir hem Çin kültürü için bir ilham kaynağı teşkil eden ve uygulama yöntemlerinin temelinde yatan, hem de Uzakdoğu'nun tüm kültürlerini etkileyen bir felsefi-dini sistem olan Taoizmin kozmolojik ve metafizik ilkelerine dayanır. Bu ilkeler konusunda bilgi sahibi olmadan Çin tıbbının temelinde yatan değerlerin hepsini anlamaya imkân yoktur.

Giriş

MÖ IV. yüzyıl ortalarına (Çin'de Geç Savaşan Devletler Çağı, MÖ V-III. yüzyıllar) tarihlenen, başlangıçta sözlü olarak aktarılıp sonradan yüzyıllar boyunca Guanzi başlıklı bir siyasi-ekonomik metin derlemesine kırk dokuzuncu bölüm şeklinde dâhil olan, 1622 karakterlik kısa, anonim bir metin olan *Nei Ye*'de (kelime anlamı "içsel gelişim"dir) şöyle yazar: "Her şeyin yaşamsal özü: onları canlı kılan budur. Aşağıda beş tahılı [pirinç, buğday, darı, sorgum, mısır] yaratır, yukarıda takımyıldızlara dönüşür. Gökyüzüyle Yeryüzü arasında aktığı zaman tanrılar ve ruhlar olarak tanımlanır. İnsanların kalbinde olduğu zaman Bilgelik olarak tanımlanır". Bu harika lirik mısralar, Taoist dünya görüşünün ve ondan ilham alan Çin tıbbının özünü içerir.

Kozmoloji

Taoizmin temel eserlerinden biri, *Yol ve Erdem Kitabı*'dır (*Dao de jing*). Bu metin, ünlü hoca Lao Tzu'ya (MÖ VI. yüzyıl) atfedilse de, bu kişinin gerçekten tarihi bir şahsiyet olup olmadığı kesin değildir. *Dao de jing* 5000 karakterden ibarettir ve birkaç versiyonu vardır. Elimizdeki en eski versiyonu 1993'te Guodian'da (Hubei'nin bir eyaleti) bir mezarda keşfedilmiştir ve yaklaşık MÖ 300'e tarihlendirilir. Kitabı Mukaddes'ten sonra dünyanın en çok tercüme edilen metnidir(Batı dillerine ilk tercümesi XVIII. yüzyılda Latinceye yapılmıştır). Bu metinde yer alan ilkelere göre evren başlangıçta kaos halindeydi, sonradan kaostan Orijinal Nefes (*yuan qi*) doğdu ve ikiye ayrıldı: yukarıya dönük olan ince ve ruhani *Yang* (*yang qi*) ve aşağıya dönük olan daha ağır ve maddi *Yin* (*yin qi*). Bu iki nefesin, Çinlilerin "on bin şey" (*wan wu*) adını verdiği bütün olguların temelinde yattığına inanılır. İnsan da bu iki nefesten doğmuştur.

Yang nefesi ile *Yin* nefesi Gökyüzü ile Yeryüzünü temsil eder. İnsan onların aracı, onların birleştiği nokta sayılır. Erkekler dışarıdan "*yang*", içeriden "*yin*", kadınlar da dışarıdan "*yin*", içeriden "*yang*"dır. Yin ile Yang nefeslerinin özellikleri Batıda genelde ışık-karanlık, sıcak-soğuk, eril-dişil şeklinde, birbirine karşıt olarak sunulur; artık geçersiz bir kültürel dayatma teşkil eden bu görüş şekli bu iki nefesin bütünsel değerlerinin kavranmasına engel olur; aslında bu nefesler birbirini içeren ve döngüsel olarak birbirinin yerini alan, mevsimler, hayat ve ölüm gibi tüm doğal olguları yaratan, birbirini tamamlayan dinamik bir güçler bütünüdür; özetle, *Yin* ve *Yang*, Tao'nun uygulama yöntemlerini temsil eden tüm "dönüşüm"lerden (*bian hua*) sorumludur.

Çin Tıbbının Taoist Kökeni

Taoizmin en iyi bilinen özelliklerinden biri, biyo-ruhsal uygulamalara duyulan ilgidir. Bu uygulamalar, fiziksel ölümsüzlüğün ve ruhsal aşkınlığın elde edilmesi için elzem sayılan uzun ömür arayışları konusunda yürütülen araştırmalardan doğmuştur. Taoizme göre ruhsal aşkınlık fiziksel bedenden ayrı olarak elde edilemez, daha doğrusu beden, ruhsal aşkınlık için elzemdir. Tarihi açıdan önce nefes ve beden alıştırmaları, faal cinsel hayat, diyetler, otlar ve mineraller (örneğin "altın iksiri" elde etmek için kullanılan zincifre ve cıva) yoluyla uzun ömür, sonra da ölümsüzlük sağlaması gereken "uygulamalı" bir simyadan (*wai dan*) yola çıkılır; sonra nefes ve meditasyon alıştırmaları yoluyla ilksel tek ilke olan Tao ile entegre olmuş, senkronize olmuş mükemmel insanı inşa etmeyi amaçlayan, yüceltildiği ve (*dan*'larda) içselleştirildiği için daha incelikli olan bir simyaya ulaşılır.

Çin Tıbbının Temel İlkeleri

Çin tıbbı, yüzyıllar boyunca Taoist alimlerin yürüttüğü simya araştırmaları yoluyla gelişmiş, ama Taoist farmakopi ve makrobiyotik araştırmalarından da yararlanmıştır. Çin tıbbının en eski metni, önem açısından *Corpus Hippocraticum* [*Hippokrates Külliyatı*] ile kıyaslanabilecek olan *Sarı İmparatorun Dahiliye Kanunu*'dur (*Huang Di Neijing*). Bu kitaptaki kuramların MÖ yaklaşık III. yüzyıla dayandığı sanılır. Taoizme ve Çin tıbbına göre insan biyo-ruhsal bir bütündür: fiziksel bedenle zihin birbirine bağımlıdır ve aralarında çok sıkı bağlar vardır; kalp, zihnin merkezi sayılır (zihin, psiko-duygusal mahiyet yerine akıl olarak algılanır); Çince *xin* terimi hem kalp, hem de zihin için kullanılır ve bağlama göre her iki şekilde tercüme edilebilir. İnsan bedeninin içi, her organı ve unsuru, başında kalp bulunan bir hiyerarşi doğrultusunda işleyen bir ülkeye benzetilir: bu dahili ülke mikrokozmik anlamda harici ülkeye, yani bir lider (kral/kalp) tarafından, vekillerin (akciğerler, karaciğer, dalak, böbrekler) yardımıyla yönetilen, jeopolitik anlamda devlete tekabül eder; bu sosyal devlet de makrokozmosa ve

evrene tekabül eder; bu durumda "dahili ülke"nin dengeli olması, devletin ve genel anlamda doğanın dengesi için elzemdir. Taoistlerin gerçek "günah"ın, dolayısıyla da hastalıkların sebebinin insanın bedenine iyi bakmamasından kaynaklandığına inanması bir tesadüf değildir. Beden sağlığı, *Yin* ve *Yang* nefeslerinin dengesine bağlıdır. Bu nefesler bedenin içinde, "meridyen" (*mai*) adı verilen ince kanallar içerisinde dolaşır; aralarında on iki tane çok önemli kanal vardır. Nefes bedenin içinde uyumlu ve düzgün şekilde dolaştığı zaman birey sağlıklı olur. Duygusal veya diyet temelli herhangi bir dengesizlik, biyo-ruhsal açıdan da dengesizliğe yol açar.

Tedavi Yöntemleri

Çin tıbbında, *Yin* ve *Yang* nefeslerinin denge halini yeniden sağlamak ve *qi*'nin doğru şekilde akıp hastalıklarla rahatsızlıkların çözülmesine izin vermek için her şeyden önce diyet bilimine önem verilir: Çin diyet biliminde zamansal döngüsellik ve organlar ile çevre ve mevsimlerle bağlantılı dış faktörler arasındaki karşılıklılık veya karşılıklı bağımlılık ilkeleri göz önüne alınır; bu amaçla gıdalar bir araya getirilirken sıcak (*Yang*) ve soğuk (*Yin*) ile sırasıyla akciğerler, karaciğer, dalak, böbrekler ve kalple bağlantılı olan ve Yin ile Yang nefeslerinin eylem halini teşkil eden beş elementin (metal, tahta, toprak, su ve ateş) etkisinde olan veya onlar tarafından yönetilen beş tadın (acı [*Yang*], asitli [*Yin*], tatlı [*Yang*], tuzlu ve ekşi [*Yin*]) dengelenmesine dikkat edilmelidir.

Diyet bilimi kendi başına yeterli olmadığı zaman ona farmakopi ürünleri eşlik edebilir ve etmelidir; bu alan Çin kültüründe son derece zengin ve karmaşık olup bitkilerin yanı sıra hayvansal ve mineral maddeler de içerir. Diyet bilimi ile farmakopi, akupunktur, moksibüsyon ve masaj gibi harici müdahalelerle bir arada da uygulanabilir. Çin tıbbı patolojilerin önlenmesine ağırlık verdiğinden, bireyler dengeli bir diyet uygulamanın yanı sıra, nefes egzersizleri ve beden hareketleri yapmaya cesaretlendirilir; en ünlüleri arasında yer alan ve dahili-harici denklikler ilkesine dayanan *taijiquan* ve *qigong* Batıda da bilinir ve uygulanır. Diyetler, beden ve nefes egzersizleri, odaklanma/meditasyon alıştırmaları Çin'de *yang sheng*, yani "hayatı beslemek" olarak bilinen bir bütünü teşkil eder. Ancak bedenin asıl lideri zihin/kalp olduğuna göre, gerçekten hayatı beslenmek, hastalıkları ve rahatsızlıkları önlemek veya tedavi etmek istendiği takdirde, insan ideal olarak kendisi ve dünya açısından mümkün olduğu kadar olumlu ve açık bir tavır takınmalıdır, çünkü hayat huzur yokluğunda ve bencil tavırlarla beslenemez.

Hint Tıbbı

Donatella Rossi

Hint tıbbı, Sanskrit dilinde "hayat bilimi" anlamına gelen Ayurveda (veda, "bilgi", ayur da "uzun ömür" demektir) olarak bilinir. Ayurveda'da, Hint-İran kültürünün ürünü, kutsal bir metin olan Veda'da (MÖ II-I. binyıl- VI. yüzyıl) yer alan metafizik ilkeleri doğrultusunda beden, zihin ve ruh arasındaki dengeye önem verilir. Ayurveda Hint alt kıtasında geleneksel olarak uygulansa da, Asya'nın güneydoğusunda da kabul gören bir sistemdir.

Veda'lar

Hinduizmin kutsal metni olan Veda'lar, tanrı tarafından vahiy edilen hakikatler olarak görülür. Araştırmacılar metinsel veriler temelinde *Veda*'ların MÖ II-I. binyıl ile MÖ VI. yüzyıl arasında derlendiğine inanır. Veda'ların temel mesajı, *Tat tvam Asi*, "sen osun" (yani yaratan tanrı Brahman) şeklindeki ünlü deyimden de anlaşılacağı üzere, her şeyin tanrısal olduğudur. *Veda*'ların yanı sıra başka birçok kutsal metin de vardır; en önemlileri arasında, ruhsal disiplinler açısından *Veda*'larla bağlantılı olan *Tantra*'lardır. *Tantra*'lara göre tanrı hem eril görünüme ve ilkeye, hem de dişil görünüme ve ilkeye sahiptir; bunlar sırasıyla Şiva ve Şakti olarak bilinir, Şiva potansiyel enerjinin faal unsurunu, Şakti de onun yaratıcı gücünü temsil eder. Şiva ile Şakti, tanrının ikili olmayan, bölünmez varlığını oluştururlar. İnsanların asıl içkin doğası tanrısal olup doğumla ölümün ötesindedir.

Hindu Felsefesinin Metafizik İlkeleri

Hindu kültürünün felsefi sistemlerinin en eskisi olan *Sankhya*'nın kökeni (ön-*Sankhya*) MÖ IX. yüzyıla uzanır. *Saikhya* Brahman Hindistan'ının kutsal metinleri olan *Veda*'ların otoritesini kabul ettiğinden ortodoks bir ekol sayılır. *Saikhya* "sayma" veya "hesap" demektir; genel olarak kabul gören anlamıyla evreni oluşturan unsurların sınıflandırılması için kullanılır. Bu ekole göre nihai gerçek iki unsurdan oluşur: *Puruşa* ve *Prakriti*. Saf bilinçle kıyaslanabilecek olan *Puruşa* tamamıyla edilgen, birincil sebepten yoksun, değişmez, her yerde bulunan ve sonsuz bir ilkedir: saf ruh olup yaratılış sürecinin temelinde yatar. *Puruşa* ayrıca benliği ve bilinçli gözlemciyi temsil eder. *Prakriti* ise evrenin birincil sebebini, bilinçten yoksun ilksel maddeyi, maddenin canlı ve cansız olgu dünyasını temsil eder.

Prakriti sebepten yoksundur, ama madde olsun, enerji olsun, hatta zihin olsun, evrende var olan her şeyin sebebidir, çünkü Hint psikolojisine göre zihin maddi bir töz sayılır. *Prakriti*'nin faaliyetlerinin temelinde üç ana ilke veya "eğilim" (çünkü gerçek anlamda eylem değildirler) yatar: *sattva* (var olmak, varlık, gerçeklik), *rajas* (uzam, hava) ve *tamas* (karanlık). Sanskrit dilinde guia (kelime anlamıyla "ip, iplik", ama aynı zamanda "tür veya nitelik") olarak bilinen bu üç eğilim sırasıyla yaratılış, muhafaza edilme ve yok ediliş ile bağdaştırılır ve yaratılışın ve evriminin tamamının temelinde yatar.

Sankhya felsefesine göre dünyanın yaratılışından önce bu üç eğilim mükemmel bir denge halindeydi. Ama etkileşime başladıkları anda denge bozuldu ve yaratılış gerçekleşti, derken evrimsel bir süreç sonucunda evrenin tamamı ortaya çıktı. *Prakriti* bu üç eğilimden ibaret olduğundan evrendeki her şey onu içerir. Bu eğilimlerin varlığı doğrudan algılanamaz, çünkü son derece incedirler, ama onları çeşitli olgusal tezahürleri yoluyla bilmek ve tanımak mümkündür. Hafif ve ışıltılı eğilim olan *sattva*, her şeyi gösterme becerisine sahiptir; zevkle ve neşeyle bağlantılıdır: neşeli bir ruh hali, mutluluk, memnuniyet, zihnin ve duyu organlarının olguları açıkça algılama becerisi hep *sattva*'nın varlığının göstergeleridir. Bu eğilim ağırlıkta olduğu zaman bireyin ruhsal olarak gelişme ve dünyevi alandan kurtulup kendi tanrısal doğasıyla yeniden birleşme imkânı oluyor; böyle bir insanın zihni açık olur, duyu organları üzerinde kontrol sahibi olur, fiziksel açıdan dirençli, dürüst, diğer insanlara ve canlılara karşı şefkatli, mütevazı, kibirden ve öfkeden yoksun olur ve kimseye bağlanmaz. *Rajas*, hareket, faaliyet, doğum, tutku ve huzursuzluk yaratan eğilimdir. *Rajas*'ın olduğu yerde bencillik, öfke, cimrilik, tamah, sahip olma ve hâkimiyet arzusu vardır. Her tür acı ve ıstırap, sebep-sonuç yasasının (*karma*) temeli ve aracı olan eylemlere bağlılık yoluyla varlıkları zincirleyen bu eğilimden kaynaklanır. Tamas'ın özellikleri ise edilgenlik, atalet, ağırlık ve olumsuzluktur. Bu eğilim zihinsel karışıklık, tembellik, depresyon, cehalet (insanın kendi tanrısal doğasının bilincinde olmaması anlamında), şiddet dolu davranışlar ve uykudan sorumludur. Bu üç eğilim hem birbirleriyle çatışma halindedir, hem de işbirliği yaparlar, çünkü olgular ancak böyle var olup tezahür edebilirler. Hindu dinine göre ruhsal disiplin sayesinde bu üç eğilimi aşmayı başaran insan dünyevi hayatında dengeye erişir ve yeniden doğumların boyunduruğundan kurtulup kendi tanrısallığını göstermeyi başarır.

Ayurveda'nın Metafizik İlkeleri

Hint tıp literatürünün ilk metinleri *Veda* döneminde ortaya çıkar; bu metinlerin en eskisi ve en önemlisi, dahiliyenin konu alındığı *Charaka Samhita*'dır. Cerrahi ve holistik tıbbın ele alındığı *Sushruta Samhita* da bir başka önemli metindir. Ayurveda'nın dayandığı metafizik ilkeleri, evrenin ve insan bedeninin temelinde yattığına inanılan beş elementle (eter, hava, su, ateş ve toprak) bağlantılıdır.

Ayurveda tıbbında *prakriti* insanların temel doğasına, yani bünye türlerine işaret eder. Bünye türü konusunda bilgi sahibi olmak, her bireyin beden/zihin sisteminin işleyiş şeklini tamamıyla kavramak, hastalıkların tedavisinde doğru ve etkili tercihlerde bulunmak ve bu sistemin içkin zekâsının iyileşmeyi gerçekleştirmesine izin vermek açısından elzem sayılır.

Beden ve zihin bütünsel ve birbirine bağlı bir bütün teşkil eder: tüm zihinsel "olaylar" fiziksel bedendeki bir olaya tekabül eder. *Ayurveda* tıbbında *doşa* (kelime anlamı "bozulan") adı verilen üç ana güce veya faktöre inanılır. Doşaların denge halinde olması, sağlık açısından önemlidir; her insanda bu gücün eşsiz bir bileşimi vardır.

Üç Doşa

Doğanın, çevremizin, hayvan ve bitki dünyasının her yönü, mevsimlerle günün saatleri, hatta yiyecekler *doşa*'lardan birinin hâkimiyetindedir. Hava elementiyle bağlantılı olan *vata* beden sıvıları anlamında "rüzgâr"la bağdaştırılır; ateş ve suyun bileşiminden oluşan *pitta* "safra"yla bağlantılıdır; su ve toprağın bileşiminden oluşan *kapha* da "balgam" sıvısıyla bağdaştırılır. İnsanlarda bünye açısından bu üç *doşa*'dan biri ağırlıktadır, ama insanın hayatta kalabilmesi için *doşa*'ların üçü de lazımdır.

Vata doşa (hava) bedenin hareketleriyle, kan dolaşımıyla, nefes almayla bağlantılı tüm işlevleri yönetir ve kontrolü altında tutar; bu *doşa*'yla bağdaştırılan özellikler soğuk, kuruluk, hafiflik ve değişkenliktir; zihinsel dengesizlik bu *doşa*'nın dengesizliğinin sonucu sayılır. *Pitta doşa* (ateş) metabolizmanın ve sindirimin tüm işlemlerini yönetir ve kontrolü altında tutar, açlıkla susuzluğu, beden ısısını ve zihinsel keskinliği düzenler; sıcak, asitli, hafif ve keskindir; dengesizliği durumunda öfke, sabırsızlık ve önü alınamaz yiyecek isteğine yol açar. *Kapha doşa* (toprak ve su) bedenin yapısını, kemikleri, kasları, vesaire yönetir ve kontrolü altında tutar; ağır, soğuk, katı, istikrarlı, küt ve yağlıdır; dengesizliği durumunda solunum sisteminin hastalıklarına ve obeziteye neden olur. *Ayurveda* bağlamında geçerli olan bünye tipleri şöyledir: tek bir *doşa*'nın hâkimiyeti (*Vata*, *Pitta*, *Kapha*); iki *doşa*'nın bileşimi (*Vata-Pitta*/*Pitta-Vata*; *Pitta-Kapha*/*Kapha-Pitta*; *Vata-Kapha*/*Kapha-Vata*); üç *doşa* (*Vata-Pitta-Kapha*).

Her *doşa*'nın içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak olumlu ve olumsuz özellikleri vardır. Genelde *vata* tipte bir insan ince yapılı ve hafiftir, hızla hareket eder, coşkuludur, dinamiktir, hayal gücü kuvvetlidir; *pitta* tipte bir insan orta yapılıdır, sıcağı sevmez, stres altında sinirlenmeye eğilimlidir, kesin ve ayrıntılı bir şekilde konuşur ve girişimci bir kişiliğe sahiptir: *kapha* tipte biri sağlam yapılıdır, çok güçlü ve dirençlidir, kilolu olsa bile zarif bir şekilde hareket eder ve yürür, soluk tenlidir, hoşgörülü ve şefkatlidir, çok uyur.

Ayurveda ve Sağlık

Dolayısıyla sağlıklı olmak ve hastalıkları tedavi etmek için her şeyden önce bireyin ait olduğu *doşa* tipini belirlemek gereklidir. İnsanın kendi doğasının bilincinde olması elzemdir, bir kusur olarak görülmeyip kendi potansiyelinin farkında olmak anlamına gelir. İnsanın kendi doğasını kabul etmesi, bedene içkin olan doğal zekâyla bir olmak için gerekli olan ilk adımdır: insan doğasını kabul etmediği takdirde kendi kendini yok edici davranışlarda bulunur ve bunun sonucunda dengesizlikler ortaya çıkar. Diyet bu açıdan çok önemli bir işleve sahiptir: hangi yiyeceklerin ve tatların *doşa*'ların dengesizliğini yenmek açısından yardımcı olduğunu bilmek gereklidir; bunun yanı sıra fiziksel egzersiz yapmak, masajlardan ve bitkisel takviyelerden yararlanmak da lazımdır. *Ayurveda* tıbbı dengesizlikleri doğal durumdan sapma ve sahte veya zararlı varsayımları temel alan yanılsamalar olarak görür; özellikle ego kavramı ruhsal disiplin yoluyla aşılmalıdır, çünkü Charaka Samhita'da yazdığı üzere (XXX, 84), "bedenin ve zihnin her türlü mutsuzluğu cehalete bağlıdır, mutluluk ise salt bilgiyi temel alır".

Bkz. Çin Tıbbı, s. 478

Müzik

Giriş

Luca Marconi ve Eleonora Rocconi

XX. yüzyılın ikinci yarısında tanımlanması daha kolay olan meseleler lehine genelde ihmal edilmiş olan müziğin kökeni konusundaki filogenetik araştırmaları, 2001'de Nils Wallin, Björn Merker ve Steven Brown tarafından yazılan *The Origins of Music* [*Müziğin Kökeni*] adlı kitabın yayınlanmasından sonra sayısız araştırmacının ilgisini yeniden çekmiştir; konu ağırlıklı olarak disiplinlerarası yaklaşımlarla ele alınmaya başlanmış, sıklıkla çocukların müzik konusundaki davranışlarının evrimi üzerine ontogenetik hipotezlerle kıyaslamalardan yararlanılmıştır.

Ortaya çıkan çeşitli bakış açıları arasındaki farklılıklar bir yana, müziğin insanoğlu kadar eski olduğu görüşü konusunda fikir birliğine varılmıştır: uygarlıkların ilk olarak ortaya çıkışından bu yana insan hem sesiyle, hem de doğanın kendisine sunduğu çeşitli malzemelerin ve yapıların (kayalar veya mağaralar) akustik niteliklerini araştırarak, hatta ilk müzik aletlerini yaratmaya başlayarak farklı müziksel işlevlere sahip sesler ve ritimler üretmiştir. İnsanın çevresini saran ses peyzajının müziksel iletişim sisteminin geliştirilmesinde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur; bu sürecin daha yakın tarih dönemlerine kadar ulaşan izleri arasında yer alan yazılı tanıklıklarda (örneğin Yunan kültüründe) kuşlar ve ağustos böceği gibi bazı hayvanların seslerinin müzisyenlerle şairler için bir ilham kaynağı teşkil ettiği vurgulanmıştır. Ancak zaman içinde geriye gittikçe, özellikle yazılı kaynakların yokluğunda müzik uygulamalarını ve biçimlerini yeniden kurgulamak giderek zorlaşır. Son yıllarda, "müzik arkeolojisi" adı altında yeni bir tarih disiplini gelişmiştir: Graeme

Lawson'un bu bölümdeki yazısında gösterdiği üzere, geçmiş kültürlerin maddi izlerinin (günümüzde dendrokronoloji ve radyokarbon yöntemleriyle tarihlendirilmeleri mümkündür) incelenmesi sonucunda müziğe ilişkin veriler edebi kültürlerin sınırlarını aşmıştır ve arkeolojik kalıntılarda hem ilk müzik aletlerinin ve bağlamlarının, hem de akustik-müzikal amaçlı mimari yapıların seçiminde "kasıtlılığın" araştırılması açısından önem taşıyan izler bulunmuştur. Örneğin son zamanlarda öne sürülen hipotezlere göre Fransa'da, Pirene dağlarındaki bazı mağaralarda (müzik aletlerinin bulgularının yanı sıra) ortaya çıkarılan süslemeler, akustik özellikleri doğrultusunda seçilmiş, yani yankının daha etkileyici olduğu mekânlara konumlandırılmıştır; öte yandan İngiltere'de, Stonehenge gibi ünlü arkeolojik merkezlerde, akustik potansiyeli (kasıtlı veya değil) araştırmak ve müzikal türden kullanımları konusunda hipotezlerde bulunmak amacıyla arkeo-akustik incelemeler yürütülmüştür.

Antikçağ Uygarlıklarında Müzik

Tarihöncesi dönemde müzik uygulamalarının ve bağlamlarının yeniden kurgulanmasıyla bağlantılı sorunsallar son derece karmaşıksa ve bazı spesifik örneklerde ancak deneysel hipotezler öne sürülebilse de, yazının ortaya çıkışıyla eldeki tanıklıkların sayısında büyük bir artış olur ve onları arkeoloji ve ikonografinin yanı sıra, epigrafi, filoloji ve kuramsal müzik gibi birbirinden oldukça farklı yöntemler ve disiplinlerin bileşimi yoluyla incelemek mümkün hale gelir. Bu bölümde incelenen Mısır, Mezopotamya ve Etrüsk uygarlıkları, Antikçağda Akdeniz bölgesinde ortaya çıkan en önemli uygarlıklar arasındadır. Bunların, Akdeniz havzasının çevresinde, Doğu ile Batının karşı karşıya geldiği bu bölgede gelişen uygarlıkların oluşturduğu zengin tabloyu tamamıyla kapsamadığı kesindir: örneğin Fenike ve Pön toplumlarında müzik faaliyetlerinin yer aldığı kanıtlanmıştır (örneğin cenaze bağlamında ve adak amacıyla müzik ve dans faaliyetlerine başvurdukları bilinir); Yahudi toplumu da Erken Ortaçağın Hıristiyan kültleri başta olmak üzere Avrupa toplumlarının müziği üzerinde çok etkili olmuştur (Yahudi müziğinin izinin apaçık bir şekilde görülebildiği Eski Ahit'te adı geçen sayısız müzik aletinden biri olan ve Davut'un Saul'ü kötü ruhlardan kurtarmak için çaldığı, lir benzeri bir çalgı olan *kinnor*, 1970'li yılların Yunancasındaki karşılığı olan *psalterion* teriminin kelime anlamından dolayı "Kral Davut'un arpı"yla karıştırılır). Burada ele alınan uygarlıklar ise daha büyük önem taşır ve iki nedenden dolayı ayrı olarak ele alınmayı hak eder: bir yandan son yıllarda bu konudaki veriler bu uygarlıkların müzikoloji araştırmalarında önemli gelişmelere neden olmuştur, diğer yandan bu uygarlıklar, Batı Avrupa'nın tarihine doğrudan dâhil olan kültürlerle, yani Yunan ve Roma uygarlıkları ile kayda değer ilişkiler geliştirmiştir.

Nitekim Mısır tarihi, önce Büyük İskender'in (MÖ 356-323), sonra da Augustus'un (MÖ 63-MS 14) fetihleriyle sırasıyla Yunan dünyasının ve Roma

dünyasının tarihiyle iç içe geçer ve siyasi açıdan da önemli bir parçasına dönüşür. Bu güçlerin kendilerinden önceki firavun geleneğiyle (bu dönemde müzik, imgeler, edebi metinler ve müzik aleti buluntularından görüldüğü üzere hem toplumsal hayatta, hem de dini törenler bağlamında çok önemli bir rol oynar) olan devamlılığı müzik uygulamalarının da bütünleşmesi yoluyla gerçekleşir; bu alanda sadece bir arada var olma söz konusu olmayıp karşılıklı alış verişler de yaşanır. Örneğin Plutarkhos (y. 46-120), Ethika (Ahlaka İlişkin Eserler) adlı eserinin İsis ve Osiris tapımına ilişkin kısmında tanrıça Isis'in atribülerinden biri olan *seistron* adlı vurmalı çalgının Yunanistan'da kullanılmaya başlandığını anlatır. Eski bir nota yazım sistemi sayesinde günümüze kadar ulaşmış olan Yunan müzik eserlerinin büyük kısmının Mısır'da bulunmuş, Ptolemaios veya Roma'nın hâkimiyeti dönemine ait, dolayısıyla da bir anlamda zaten "küreselleşmiş" bir kültür tablosunu yansıtan papirüslerden kaynaklanmış olması da son derece önemlidir.

Mezopotamya uygarlıklarına gelince, yine Yunanca edebi kaynaklarda, Arkaik Çağdan itibaren, özellikle müzik çalgıları ve dilleri anlamında Yunan dünyası üzerindeki Doğulu etkilerden söz ediliyor olması ilginçtir (gerçi bu etkiler ideolojik açıdan ele alınır ve yabancı katkılar genelde eleştirilir). Nitekim Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan topraklarda birbirini izleyen uygarlıkların (Sümerler, Akkadlar, Babilliler, Assurlular) büyük çeşitlilik gösteren müzik hayatı ile Yunan dünyası arasında hem son derece zengin müzik ekipmanı açısından (örneğin arpla lavtanın ilk olarak Mezopotamya'da ortaya çıkıp sonradan Yunanistan'a ulaştığı sanılır), hem de daha teknik konular açısından birçok ortak nokta söz konusudur. Çivi yazılı bazı metinlerin (özellikle UET 7, 74 olarak bilinen önemli bir belge) keşfi sayesinde son yıllarda öne sürülen bazı yorumlara göre, döngüsel olarak düzenlenmiş yedi notalı diyatonik dizi sistemi Yunanistan'a Doğu etkisinin sonucu olarak gelmiş, enstrümantal uygulamalar sonucunda Yunan kültürü tarafından benimsenmiştir.

Müziğin Etrüsk dünyasında sahip olduğu büyük öneme ise, dolaylı olarak Yunan ve özellikle Roma kaynakları tanıklık etmektedir. Roma'da dini kültlerde faaliyet gösteren müzisyenler de (hatta havalı olanlar başta olmak üzere çalgılar) Etrüsktür, Eski Roma'nın en önemli dini bayramları olup tiyatro ve müzik gösterilerin için ayrıcalıklı bir sahne teşkil eden *ludi*'nin de Etrüsk kökenli olduğu sanılır. Buna paralele olarak, Tarquinia nekropolünde bulunan müzik ve dansla bağlantılı çok sayıdaki ikonografik tanıklık da Etrüsk kültürünün bu önemli yönünü teyit eder.

Tarihöncesi Müzik Seslerinden Akdeniz'in Müzik Kültürlerine

Tarihöncesinde Müzik Deneyimleri: Müzik Arkeolojisinde Yeni Bakış Açıları

Graeme Lawson

Uygarlığın başlangıcındaki müziğin incelenmesi, son yıllarda gelişen bilimsel bir disiplin olan ve geçmiş kültürlerin müzik buluntularını arkeoloji yöntemlerine tabi tutan, bir anlamda Antikçağ müziğinin adli tıbbı sayılabilecek olan müzik arkeolojisi sayesinde mümkündür. Müzik arkeolojisinin yöntemleri tarihöncesi gibi görsel verilerin söz konusu olmadığı çok uzak dönemlere uygulandığında çok iyi sonuçlar verir.

Müzik Arkeolojisine Doğru

2000 yıl önce Roma İmparatorluğunun en uzak bölgelerinden şehirlerimize gelen müzisyenleri ve şarkıcıları zihnimizde canlandırmaya çalışırsak, Romalıların onların müziklerini dinlerken neler hissettiğini merak etmek doğal olur. Yunanlar, Persler, Mısır, hatta Hindistan gibi kadim uygarlıkların ihtişamını ve gizemini çağrıştıran bu müzikler Romalılara egzotik ve olağanüstü gelmiş olmalıdır. Peki ama Romalılar, aşina oldukları uygar yerlerden çok daha uzaklardan, örneğin Afrika'nın çöllerinden, Kuzey Avrupa'nın orman kaplı düzlüklerinden, Atlantik Okyanusunu kıyılarından ve Asya'nın steplerinden gelen "Barbar" müzisyenler hakkında ne düşünmüş olabilirler? Böyle müzikleri duy-

dularsa, bildiklerinden tamamıyla farklı olan, incelikli olmaktan uzak ve ilkel, ama artık neredeyse unutulmuş olan kendi atalarınınkine daha yakın, başka bir gizemi çağrıştırabilecek bir şeylerin yankısını algılamış olmaları gerekir. Tarihçi Tacitus, *Germania* adlı eserinde Romalı okurlarına Kuzey Avrupa'nın ormanlarında kabilelerin müzik eşliğinde söylediği kahramanlık efsanelerini anlattığı zaman, böyle bir müzikten söz eder. Tacitus'a göre bu müzik, Germenlerin geçmişe dair muhafaza etmeyi gerekli gördüğü tek anıydı. Tacitus çok daha uzaklarda veya çok daha yakınlarda yaşayan başka birçok ulus ve toplum için de aynı şeyi söyleyebilirdi, çünkü Germenlerle Keltlerin o efsanevi geçmişi, tarihöncesi adını verdiğimiz, yani yazının icadından önceki o uzun dönemin son aşamalarından biridir. Tarihöncesi terimiyle insanoğlunun deneyiminin kayıtları olmayan dönemlerde veya yazının kullanıldığı yerlerden uzak olan bölgelerde gelişmiş kısımları kastedilir. Kayıt eksikliği, şiirler ve efsaneler konusunda daha fazla bilgi sahibi olmak istediğimiz takdirde aleyhimize işler, ama onlara eşlik eden müzik, müzikoloji araştırmalarının kapsamı dışında değildir. Peki ama nasıl? Avrupa'nın her yerinde melodilerin rutin bir uygulama olarak yazılmaya başlanması için 1000 yıl daha beklemek gerektiği doğrudur, hatta günümüzde bile bazı müzik biçimleri kâğıda hiç aktarılmamıştır. Dolayısıyla bir anlamda çevremizde tarihöncesi müziklerden fragmanlar var olmaya devam etmektedir! Ancak insanoğlunun en eski gizlenme yerlerinden taşan büyük bir nehre benzetebileceğimiz müzik de arkeoloji (yani geçmiş kültürlerin maddi kalıntılarının incelenmesi) yoluyla geri kazanılabilmektedir. Bir zamanlar "karanlık çağlar" olarak algılanan tarihöncesi ve ön-tarih dönemleri günümüzde müzik arkeologlarının büyük önem verdiği araştırma alanları teşkil ederler. Müzik arkeologları müziğin kökenlerini kazılardan elde edilen ve sayıları giderek artan, müzisyenlerin mezarları, müzisyenlerin görsel tasvirleri ve en önemlisi ağızlarıyla veya parmaklarıyla çaldıkları müzik aletlerinin hassas kalıntıları gibi bulgular yoluyla incelerler.

Avrupalı tarihçiler geçmişin müziğinin neye benzediğini sorgulamaya başladığı andan itibaren çok şey değişmiştir. Uzun bir süre boyunca ellerinin altındaki kaynaklar sadece Kitabı Mukaddes ile Klasik Çağ şairlerinin eserlerinden ve özellikle ilk müzik aletlerinin icadını tanrılara ve kahramanlara atfeden halk inanışlarından ibaretti. XIX. yüzyıl ortalarında dünyanın çok uzak bölgelerine yapılan yolculuklar sonucunda tuhaf müziklere dair anlatımlar yeni araştırmacı kuşaklarını özellikle Asya, Afrika ve Güneybatı Pasifik bölgesine ait, "ilkel" olduklarına inandıkları müzik temelinde en eski müzik biçimlerini yeniden kurgulamaya teşvik etmiştir. Günümüze uyarlanan bu yaklaşım (karşılaştırmalı müzikoloji olarak bilinir) bu alanda faaliyet gösteren birçok araştırmacının tercih ettiği yaklaşımdır. Ancak son yıllarda aynı zamanda daha da önemli bir devrim sayılabilecek olan ve arkeolojik kazılardaki artıştan kaynaklanan bir gelişmeye, yani müzik arkeolojisinin doğuşuna tanık olduk. Arkeoloji-

nin bu dalında elde edilen sonuçlar sayesinde müziğin bugün bildiğimiz haline gelene kadar kat ettiği aşamaların bazılarını yeniden kurgulamak ve bu gelişim döneminin uzunluğunu belirlemek mümkün olmuştur.

Eski müzik aletleri ilk olarak XVIII. yüzyıldan itibaren, genelde rastlantı sonucu, ama bazen de ilk antikacılar tarafından yürütülen kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Başlangıçta örneklerin azlığından dolayı bütünlüklü bir tablo oluşturmak veya örnekleri tarihlendirmek mümkün değildir: buluntular modern popüler çalgılarla kıyaslanır, dolayısıyla da onları anlamak açısından fazla yol kat edilmez. Tarihöncesinin kendisi bu dönemde teoloji yoluyla daha karmaşık hale getirilen bir kronolojik süredir. Dünyanın yaratılışı, Kitabı Mukaddes temelli yorumlar başta olmak üzere farklı şekillerde hesaplanır ve belirlenen başlangıç tarihi MÖ 3952'den (Muhterem Bede, 673-735) MÖ 4004'e (James Ussher, 1581-1656) kadar uzanır. Ancak bilim alanında bu gibi soruları ele almak için henüz herhangi bir yöntem olmamasına rağmen, bazı şeylerin başkalarına göre daha eski olduğu, en azından diğerlerine göre toprağın daha derin kısımlarına gömülü olduğu ve (en derinlerde olanların) çok eskilere uzandığı bilinci yayılmaya başlar. Jeoloji alanında, sedimanter kayaçların katmanları üzerinde yürütülen araştırmalar sonucunda (bu yönteme "stratigrafi" adı verilir) bazı hayvansal ve bitkisel fosil tipolojilerinin hem daha derinlerde bulunduğu, hem de daha ilkel oldukları ve birçoğunun artık dünyanın herhangi bir yerinde yaşamadığı görülür. Bu keşfin hem eski insanların kalıntılarına, hem de o insanlardan geriye kalan alet – ve müzik aleti – kalıntılarına da uygulanabileceğine karar verilir. Yeni keşifler yapıldıkça yavaş yavaş daha net bir tablo oluşmaya başlar. Avrupalı arkeologlar tarihöncesi buluntularının, belirli dönemleri tanımlayan bir dizi teknolojik ilerlemeye işaret ettiğini keşfederler. Böylece, adlarını aletlerin ve silahların taş, bronz veya demirden yapılmış olmasından alan "üç çağ sistemi" ortaya çıkar. Bu üç çağdan Taş Çağının en eski çağ olduğu anlaşılır ve çok eski olduğu sonucuna varılır. Bronz Çağının Yunan şairlerinin kayıt altına aldığı en eski efsanelerle aynı döneme ait insanlar ve objeler içerdiği düşünülür. Demir Çağına ait bazı buluntuların ise, tarihsel dönemlerle ilişkilendirilebileceği, bazılarında özellikle Akdeniz bölgesinde başka türden tarihi belgeler yoluyla bilinen kralların ve yöneticilerin tasvir edildiği, hatta adlarının geçtiği görülür. Sikkeler de bu açıdan değerli bir katkıda bulunur, çünkü onlarla aynı kontekstlerde bulunan, keramik dâhil diğer obje türlerinin tarihlendirilmesini kolaylaştırırlar; keramik alanındaki modaların günümüzde olduğu üzere zaman içinde değiştiği bilindiğinden, bu tür değişimleri tarihlendirmek mümkün hale gelir. Böylelikle, keramik parçaları içeren katmanlarda müzik aletleri veya müzik gösterilerine dair imgeler bulunduğu zaman onlar da aynı şekilde tarihlendirilir. Bu da bir başlangıç noktasıdır. Ayrıca zaman içinde giderek daha çok sayıda objeyi tarihlendirmek mümkün

hale gelir ve XX. yüzyılda bilim dünyası nihayet daha da eski buluntuları dendrokronoloji sistemi (ağaç halkalarının tarihlendirilmesi) yoluyla ve radyokarbon veya karbon14 yoluyla radyoizotopları tarihlendirmek için gerekli yöntemleri icat eder

Avrupa'da Demir Çağı (MÖ y. 600 – MS 700)

Günümüzde çok eski müzik aletlerini veya yanı başlarında bulunan organik maddeleri hassas bir şekilde tarihlendirebilmemiz hiç şüphesiz radyokarbon ve dendrokronoloji yöntemleri sayesindedir. Son zamanlarda keşfedilmiş, son derece önemli örneklerden biri Avrupa'da Demir Çağına aittir ve Almanya'nın kuzeyinde, Baden-Württemberg eyaletindeki Trossingen'de bulunmuştur. Burada 2003-2004 kışında bir müzisyenin mezarı gün yüzüne çıkarılmıştır. Kalıntıları yorumlamamıza yardımcı olacak belgeler yoksa da, kalıntıların kendisi muhteşem bir şekilde korunagelmiştir. Uzun bir tünelin sonunda bulunan bir yeraltı odasında muhtemelen bir kabile reisi olan bir erkeğin naaşı keşfedilmiştir; naaşın yanında ölünün eşyaları ve mülkleri arasında bir sandalye, bir masa, bir yatak ve başka ahşap objeler yer alır ve hepsi nemli toprak sayesinde mükemmelen korunagelmiştir. Asıl sürpriz, ölünün kolları arasında altı telli bir lirin yer almasıdır. Eski Germen stilinde ejderha ve yılan motifleriyle süslenmiş olan bu güzel ahşap obje aynı zamanda çok gelişmiş bir çalgıdır. Lirin kollarındaki süslemelerden hem arp telleri gibi "serbest" olan telleri çalmanın, hem de süslemelerle işaret edilen yerlerde tellere dokunarak armoniler elde etmenin mümkün olduğu anlaşılır. Bu lirin kopyası yapılarak yarattığı büyüleyici çan etkisini yeniden dinlemek mümkün olmuştur. Entonasyonuna gelince, bu çalgı muhtemelen günümüzde kullanılan, tonlarla yarım tonlardan oluşan Do-Re-Mi-Fa-Sol-La şeklindeki müzik dizisine göre akort edilmişti. Daha sonraki döneme, Ortaçağa ait bir elyazmasında sunulan, benzer bir çalgı için kullanılan terimle bir *kithara*'nın benzer akort sistemi bu görüşü destekleyici niteliktedir. Çalgının yüzeyinin cilası da çalgının ne şekilde tutulduğunu gösterir; bu bilgi de sonraki dönemlere ait, benzer çalgıların nasıl çalındığını ve akort edildiğini gösteren görsel tasvirlerle teyit edilmiştir. Bu türden lirler, belki Tacitus'un sözünü ettiği gelenek doğrultusunda, şiirlere veya şarkılara eşlik etmek için kullanılmış olmalıdır. Bu gibi çalgılardan günümüze kadar ulaşmış, sonradan yazıya dökülmüş olan en eski Germen epik şiirlerinde söz edilmiştir: bu eserlerin en eksiksiz örneği, İngilizce *Beowulf* şiiridir (VII. yüzyıl). V ile VIII. yüzyıllara tarihlenen mezarlarda başka birçok çalgı örneğine rastlanmıştır. Bu tür arkeolojik kaynaklardan bazen başka belge türlerine göre daha doğru bilgiler elde etmek mümkündür, çünkü uzamda ve zamanda belirli bir yerde konumlanan örnekler olarak olağanüstü düzeyde ayrıntı sunarlar. Örneğin Trossingen'deki ağaç halkaları bu mezarın MS 579 veya 580 yılına ait olduğunu gösterir. Ölünün gömüldüğü za-

man otuz veya kırk yaşlarında olduğu ve hayatını bu bölgede geçirdiği anlaşılmaktadır. Müzik arkeolojisi bu kadar zengin ve ayrıntılı bilgiler sayesinde müzikoloji alanında sivrilmeye ve kendi sorularını ortaya atarak cevap olarak da kendi özgün önsezilerini sunmaya başlamıştır.

Erken Demir Çağına ait önemli çalgılar arasında yine Kuzey Almanya'da bulunmuş bir lir ile İngiltere, Fransa, Almanya ve İsviçre'de bulunmuş, hepsi Roma İmparatorluğu dönemine ait olan çeşitli kavallar vardır. Bu buluntuların bazılarında müzik aletlerinin nasıl çalındığını ve akort edildiğini ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür. Bu gündelik kullanım objeleri konusunda bildiğimiz neredeyse her şey buluntuların kendilerinden kaynaklanmıştır ve tarih ne yazık ki bu açıdan çok eksiktir. Son yıllardaki keşiflerin en gösterişlisi hiç şüphesiz 2004'te Orta Fransa'da, Tintignac'ta yapılandır. Yine bir çukurda ortaya çıkarılan buluntular (bu seferki bir mezar değil, ritüel amaçlı bir çukurdur) birkaç miğfer gibi biçimsel olarak çok güzel, ayrıntılı olarak işlenmiş birkaç objenin yanı sıra, bir dizi büyük bronz trompet içerir. MÖ I. yüzyıl civarına tarihlenen bu trompetler, eski yazarların *karnyx* adını verdiği, Kelt savaşçı seçkin sınıfının tercih ettiği çalgıları andırır. Bu çalgılara sikkelerdeki ve yontma eserlerdeki imgelerinden dolayı aşinaysak da genel anlamda ilk olarak Tintignac'ta görülen ayrıntıları son derece şaşırtıcıdır. Özellikle dört tanesi, ağızlarını açık tutan yaban domuzu biçimindeki başları ile dikkat çekicidir. Araştırmacılar bu hayvan başlarına aşinaydı (benzer çalgılar, Roma'daki Traianus sütununda ve Fransa'nın Orange kentindeki kabartmalarda tasvir edilmiştir), ama hayvanların kulaklarının bu kadar büyük ve oyuk olduğunu ve borularla trompetin içindeki hava sütununa bağlı olduklarını bilmiyorlardı. Bu türden çalgılardan kulakları olmayan tek örnek yılan başlıdır ve şu ana kadar türünün tek örneğidir. İrlanda ve İngiltere'de de (örneğin Galler'de, Llyn Cerrig Bach'ta) bazıları düz, bazıları dairesel olmak üzere başka trompet türleri bulunmuştur. Ustalıkla inşa edilmiş bütün bu güzel çalgılar kendilerinden daha eski Roma, Etrüsk ve Yunan uygarlığının çalgılarıyla benzerlikler gösterir, ama yerel olarak üretilmiştir. Demir Çağının sanatsal imgeleri, müziğin bu dönemde kamışlı nefesli çalgılar, kaval ve lir şeklinde ne kadar yaygın olduğunu göstermek açısından çok önemlidir. Başka türden objeler ve bu arada yapılar da akustik işlevlere sahip olmuş olabilir. Kalkanlar başta olmak üzere bazı silahlar da savaşta veya geçit törenlerinde ritmik olarak birbirine vurulmuş veya başka şekillerde çalınmış olabilir. Bu hipotezlerin gerçekliğe yakınlığı, silahların kopyalarıyla yapılacak deneylerle kanıtlanabilir, ancak arkeolojik bulgular temelinde henüz teyit edilmemiştir.

"Tarihöncesi" yaklaşımı yazılı anlatımlara dayanmadığı için edebi kültürlerin sınırlarına göre müziğin maddi verilerine daha çok ağırlık verilir. En ıssız yerlerden bulunan inceleme nesnelerinden bazıları, Sibirya ile Mo-

ğolistan arasındaki Altay sıradağlarının platosunda ortaya çıkarılmıştır. Pazırık ve Başadar'da, yılın tamamı boyunca donmuş olan toprakların altında MÖ VI ile III. yüzyıl arasına tarihlenen mezarlar keşfedilmiştir; bu mezarlarda ahşap vurmalı çalgıların ve deriyle kaplı telli çalgıların kalıntıları, hatta çalgılara bağlı vaziyette tel parçaları bulunmuştur. Bu gibi keşifler bizi, kaba ve "ilkel" görünebilecek kültürlerde anlatımlara müzikle eşlik edilmiş olabileceğini kabul etmeye zorlar. Belli ki tarihöncesi dünya "çok sesli" bir yerdir.

Avrupa'da Bronz Çağı: Müzik Teknolojilerinin Doğuşu (MÖ y. 600 öncesi)

Yunanistan'ın, tarihöncesinin okyanusunda adalar olan Girit ve Myken uygarlıklarının hâkimiyetinde olduğu dönemde bu seslerin en sıra dışı ve güçlü olanlarından bazıları Avrupa'nın kuzeyinden ve batısından duyulur. Üretilen en büyük ve muhteşem müzik aletleri arasında İskandinavya'da bulunmuş, Geç Bronz Çağına (MÖ y. 1100-600) ait, bronzdan yapılmış borular ve trompetler vardır. İrlandalı zanaatkârlar aşağı yukarı aynı dönemde yine son derece ilginç olan müzik aletlerini bronzu eriterek yapmışlardır. Günümüze ulaşan örnekler muhtemelen Bronz Çağında kullanılan çalgıların çok küçük bir yüzdesini oluşturur ve metallerinin sertliği ile toprak altındaki özel şartlar sayesinde muhafaza edilmişlerdir, hâlbuki günümüze ulaşmayan çalgıların büyük kısmı ahşap veya boynuzdan yapılmış olmalıydı. Bu çalgılar çok farklı şekillerde çalınabilir; örneğin derin bir sese enerjik bir ritimle eşlik edilebilir veya modern trompetlerde olduğu üzere çeşitli şekillerde armoniler üretilebilir. Bu çalgıların incelik düzeyi, müziğin kökeni üzerine arkeolojik araştırmalar sırasında defalarca gözlemlenmiş olan, birçok çalgı türünün ilk ortaya çıkışlarından itibaren basit veya "ilkel" değil de karmaşık görünmesinin çok açık bir örneğidir.

Taş Çağının Müziği (MÖ y. 1800 öncesi)

Bronz Çağından önce müziğe dair çok az bulgu söz konusuysa da, müziğin kökeninin ne kadar uzaklara dayandığı göstermek açısından yeterlidir. Neolitik veya Yeni Taş Çağının (Batı Avrupa'da MÖ 4500-1800) en ilginç mimari mekânları arasında bulunan taştan tapınaklar ve bazı başka anıtlar, kendilerine özgü akustik nitelikleriyle kullanımlarını, hatta inşa süreçlerini koşullandırmış olabilirler. Bu gibi örnekler arasında Mnajdra (Malta) ve Ġgantija (Gozo) ritüel mekânlarını veya İrlanda'da, Newgrange'de bulunan oda mezarları sayabiliriz.

Barok katedrallerden yeraltı sarnıçlarına kadar tüm yapıların akustik özellikleri vardır, ama bazı tarihöncesi araştırmacıları, bu yankı özelliğine sahip

bu gizemli mekânların amacının, şarkı söylemek, büyü faaliyetlerinde bulunmak veya vurmalı çalgı gösterileri yoluyla açıklanabileceğine inanır. En azından vurmalı çalgılar, Almancada Trichterbecherkultur (TRB) adıyla bilinen "huni biçimli kapların kültürü" bağlamında, Neolitik Çağa ait sayısız keramik silindir şeklinde günümüze ulaşmıştır.

Ancak bildiğimiz kadarıyla Neolitik müziğe dair en zengin örnekler Çin'den kaynaklanmıştır. Henan eyaletindeki Jiahu köyünde bulunan mezarlar, Peiligang kültürüne ait sayısız nefesli çalgı içerir; kuş kemiklerinden yapılan bu çalgıların üzerinde, gerçek anlamda müzik dizileri oluşturacak derecede titizlikle konumlandırılmış delikler vardır. 7000 yıl öncesine dayanan bu diziler, Do-Re-Mi şeklindeki diyatonik dizilerimizden pek farklı değildir.

Jiahu'da Çin ve Uzakdoğu'da müziğin tarihöncesi döneminden başlayarak tarihi dönemde Shang (MÖ XVII-XII. yüzyıllar), Zhou (MÖ VIII. yüzyıl) ve daha sonraki hanedanların müzik açısından zengin, aristokrat mezarlarına kadar geliriz. Ancak Çin müziğinin kökenleri daha da gerilere, insanlığın ilk ortaya çıktığı döneme kadar dayandırılmalıdır. Bundan 10 bin yıldan uzun bir süre önce Asya'nın doğusundan hareket eden ilk Amerika yerlilerinin kamış ve trompet gibi çalgıları yanlarında götürdükleri düşünülür. Trompetler, kavallar ve parmaklar için delikler içeren flütler Colombo'dan (1451?-1506) yüzyıllarca öncesinden itibaren Amerika'nın tamamında yaygındı, ama telli çalgıların bilinmediği sanılır. Bilinen en eski telli çalgılar günümüzde İran'da yer alan Ur'da bulunmuştur ve yaklaşık 5500 yıl öncesine tarihlenir.

Ancak müzik, Neolitik Çağda yaşamış çiftçilerin icadı değildir. Fransa, Almanya ve Avrupa'nın başka yerlerinde mağaralarda yürütülen kazılar sonucunda bazıları bilimsel olarak tarihlendirilebilen daha da eski keşifler yapılmıştır. Fransa'da, Pirene dağlarında bulunan ve resimlerden izler içeren yankılı bir mağarada, dört delikli nefesli çalgıların yapımında kullanılmış 20'den fazla kuş kemiği bulunmuştur. Almanya'nın güneyindeki başka mağaralarda son yıllarda, günümüzden 36 bin yıl öncesine tarihlendirilebilecek benzer, ama daha incelikli (bazıları fildişindendir) çalgılar bulunmuştur. O dönemde insanlar Avrupa'ya yeni ulaşmıştı; bu durumda da zamanda bu kadar geriye gidildiğinde bile muhtemelen müziğin "kökeni"nin hâlâ çok uzağındayızdır. Günümüzde bazı tarihöncesi araştırmacıları ve müzikologlar müziğe dair becerilerin, bir araya geldiklerinde düşüncelerin, dilin ve kelimelerin gelişimini mümkün kılan, dolayısıyla da atalarımızı ilk insanlara dönüştüren unsurlar arasında yer aldıklarına inanır. Bu dönüşümün iki milyon yıl önce Afrika'da gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Eski Mısır'da Müzik

Alexandra von Lieven

Eski Mısır'da müzik hem kamusal hayatta, hem de dini törenler bağlamında büyük öneme sahiptir. Mısırlılar şarkı söylemeyi çok severler ve çok sayıda müzik aleti kullanırlar. Müzik notasyonlarından geriye herhangi bir örnek kalmadıysa da, edebi metinler, tasvirler ve müzik aletlerinin maddi kalıntıları sayesinde bu kadim müzik kültürünü kısmen de olsa anlamak mümkündür.

Mısır'da Müzik ve Arkaik Dönem

Eski Mısır günümüzde anıtsal mimarisinin ihtişamıyla ve heykel ile resim eserlerinin görkemiyle bilinir. Bir zamanlar bu kadim ve incelikli kültürün ayrılmaz bir parçası olan ama günümüzde, bu alanın araştırmacıları dışında pek bilinmeyen bir başka sanat dalı da müziktir. Bu alanın pek bilinmemesinin başlıca nedeni, seslerin kendinden kalıcı olmamasıdır. Ancak Mısır bilimcilerinin ve müzik arkeologlarının birlikte gösterdiği çabalar sonucunda bu kaybolan hazinenin en azından bir kısmını incelemek mümkündür. Eski Mısır müzik arkeolojisi açısından mükemmel bir adaydır çünkü bu alanda faydalanabilecek, hem müziğin, hem de kullanım bağlamlarının tarif edildiği, hatta şarkı sözlerinin muhafaza edildiği metinler, müzisyenleri faaliyette gösteren tasvirler ve bazıları olağanüstü düzeyde korunagelmiş müzik aletlerinin kalıntıları gibi her türden tanıklığa sahiptir.

Bütün bunlardan dolayı zaten müziğin Ön Hanedanlar döneminden itibaren ülkenin tarihinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

MÖ IV. binyıl sonlarında, göz makyajı için mineralleri toza dönüştürmek amacıyla kullanılan kayrak taşından bir tuvalin üzerine (Hierakonpolis'te bulunmuştur) kazınmış bir tasvirde, çeşitli hayvanlardan oluşan bir sürünün içerisinde yan flüt (*nay*) çalan bir çakal yer alır. Çakal arka ayakları üzerinde durup ön ayaklarıyla çalgıyı tutarken diğer figürler normal hayvanlar olarak tasvir edildiğinden, çalgı çalanın çakal kılığına girmiş bir insan olduğu düşünülür. Daha eski keramik eserlerde dans eden ve el çırpan kadınlar resmedildiyse de, bu her halükârda Mısır sanatında bir müzisyenin ilk apaçık tasviridir. Arkaik Döneme ait bir de boyalı, kil bir çan vardır.

Piramit Metinleri olarak bilinen ve MÖ 2350'den itibaren görülen, ama çok daha eskilere uzandığı tahmin edilen eserler, günümüze kadar ulaşmış en eski dini metinlerdir. İçerdikleri bazı ritüel temelli formüllerde, icra şekli tam ola-

rak belli olmasa da çok eski müzik biçimleri tasvir edilir. Bu metinlerde bazı tanrısal varlıkların merhum kral onuruna yapılan ritmik bir dansta kollarını ve bacaklarını salladıkları ve ayaklarını yere vurdukları anlatılır. Daha yakın geçmişe ait bazı metinlerde de bunlara benzer ritüeller bağlamında vurmalı çalgılardan söz edilir.

Eski Krallık

Eski Krallık döneminde (MÖ III. binyıl ortaları) eski müzik aletlerinin büyük kısmı çeşitli resimlere konu olur. Tasvirlerin hemen hepsi şahsi mezarlarda bulunmuştur, çünkü bu mezarlar aynı dönemin tapınaklarına göre daha iyi korunagelmiştir. Bu tasvirlerde genelde en azından bir arp çalgıcısı, bir *nay* çalgıcısı ve diğer müzisyenlerden oluşan orkestralar yer alır. Arpçı genelde aynı zamanda şarkı söyler. Tüm orkestralarda bir veya daha fazla *kheironomist* el ve parmak hareketleriyle orkestra şefi görevi görür. Bazı araştırmacıların *kheironomia* sisteminin nasıl işlediğini anlamak için çaba sarf etmesine (hatta söz konusu hareketleri modern notasyona aktarmaya çalışmalarına) rağmen, bu gibi yorumların hiçbirini kesin olarak teyit etmenin yolunun olmadığı anlaşılmaktadır.

Orkestra daima mezar sahibiyle eşinin adak masasında oturduğu bir sahneye eşlik eder; bundan dolayı yaşayanların da şölenlerde icra edilen müzikten keyif aldığı öne sürülmüştür. Metinler sayesinde kralın ve üst sınıf bireylerin sıklıkla müzisyenlere görev verdiğini, özellikle sarayda görevlendirilen müzisyenlerin kendilerinin de üst sosyal sınıflardan olabildiklerini biliyoruz. Hatta bu saray müzisyenlerinden birinin mezarının üzerinde uzun bir *nay* çalarken tasvir edildiği bir heykel vardır.

Kraliyet törenlerinde, özel orkestralarda görülmeyen çalgılar da görülür. Bu açıdan önemli olan bir sahne, Kral Neuserre'nin Abusir'deki bir tapınağında yer alır. Bir duvar resminden geriye kalan fragmanda daire şeklinde kasnağı olan büyük bir davul çalan bir adam yer alır. Bu tasvire paralel olan, daha geç döneme ait, kraliyet törenleriyle bağlantılı, daha iyi muhafaza edilmiş örneklerde yine aynı davul yer alır.

Orta Krallık

İlk Ara Dönemde ve Orta Krallık döneminde (MÖ y. 2000-y. 1700) müzik aletleri Eski Krallık dönemindeki aletlerle büyük benzerlikler gösterir. Ancak mezarlarda duvar kabartmalarına ve resimlere pek rastlanmaz, onun yerine bazı mezarlarda gündelik hayattan üç boyutlu modeller bulunur ve bu modellere bazen müzisyenler de dâhildir. Bu küçük figürler çok ilginçtir, çünkü Mısır'ın iki boyutlu resim gelenekleri bazen objelerin gerçek biçimini hayal etmeyi zorlaştırır.

Orta Krallık döneminin müzik alanındaki en ilginç resimlerinden biri, Vezir Antefiker'in annesinin mezarında bulunmuştur. Bu resimde bir kadın ve bir erkek, süslemelerinde hafif farklar bulunan ve büyük bir titizlikle tasvir edilmiş birer arp çalarlar. Çalgıcıların yanında, duvarda, papirüs üzerine yazılmış gibi, bitişik yazıyla şarkılarının metinleri yer alır. Müzisyenlerin unvanları, adları ve konumları verilmiştir, buna göre ikisi de vezirin maiyetinin sürekli üyeleri arasındadır.

Aralarında bir lir çalgıcısı olan Sami göçebeleri konu alan bir tasvir de bu döneme tarihlendirilebilir. Bu, Mısır'da bir lirin ilk tasviridir. Bu döneme ait belgelerde Doğulu birçok Asyalının Mısır'da köle olarak yaşadığı veya başka görevlere sahip oldukları yazar; bazıları eğlence sektöründe, örneğin zengin ailelerin yanında veya kraliyet sarayında müzisyen veya dansçı olarak çalışırlar.

İkinci Ara Dönem ve Yeni Krallık

İkinci Ara Dönem olarak bilinen dönemde bu göçmenler Mısır'ın kuzey bölgesinde tahtı zorla ele geçirirler. Bu topluluk, "yabancı ülkelerin kralları" anlamına gelen Mısırca bir terimin Yunanlaştırılmış biçimi olan Hiksos olarak bilinir. Aşağı yukarı bu dönemde Mısır'da ilk olarak lir ve lavta ortaya çıkar. Belki de Orta Krallık döneminde münferit müzisyenler bu çalgıları zaten Mısır'a getirmişlerdi, ama bu çalgıların bu döneme kadar hiçbir örneği görülmez. Ancak Geç İkinci Ara Dönemden ve Yeni Krallık başlarından itibaren bu yeni ve çok rağbet gördüğü anlaşılan çalgılara hem mezar resimlerinde, hem başka resimlerde, hem de arkeolojik buluntular arasında sıklıkla rastlanır. Özel mezarların duvarlarında çok sayıda yer alan ve temelde Eski ve Orta Krallık dönemlerinin temalarını sürdüren, büyük şölenlerden sahneler içeren müzik tasvirleri bu döneme (XVIII. hanedan, MÖ y. 1550-1300) aittir. Ama o bağlamlarda dinleyiciler genelde mezarın sahibiyle eşinden ibaretken, artık ailenin tamamı, dostları ve meslektaşlarıyla birlikte yiyip içerken ve orkestrayı dinlerken resmedilmeye başlanır. Bazen orkestra karışıktır, bazen de kadın misafirler için kadın orkestrası, erkek misafirler için erkek orkestrası vardır. Çok yaygın olan şölen sahneleri bir yana, daha nadir olarak başka müzik bağlamları da tasvir edilir. Ancak XIX. hanedan döneminde (MÖ y. 1300-1190) şölenler özel mezarlarda sıklıkla kullanılan bir süsleme teması olmaktan çıkar ve yerini dini temalı sahneler bırakır. Bu sahnelerin bazıları müzik tasvirleri içerir, ama bu pek sık görülmez.

XVIII ve XIX. hanedanlar, arkeolojik kazılarda en büyük çeşitlilikte müzik aletlerinin bulunduğu dönemdir: bu buluntular arasında lavtalar, lirler, arplar, obualar, trompetler, çeşitli türden ve boyutlarda vurmalı çalgılar ve tabii ki *seistron*'larla çanlar sayılabilir. Bu çalgıların çoğu onları çalan ve onlara sahip oldukları varsayılan müzisyenlerin mezarlarında bulunmuştur. Ancak bu dö-

neme aitiki trompet açısından durum böyle değildir, zira onları şahsen çaldığı düşünülmeyen Firavun Tutankhamon'un (MÖ XIV. yüzyıl) mezarında bulunmuşlardır. Bu trompetler mezara muhtemelen öte dünyada statüsüne uygun bir hayat sürebilmesi için konmuştur.

Farklı çalgılar tabii farklı işlevlere yarar. Trompetler ve varil biçiminde büyük davullar kraliyetin geçit törenlerinde kullanılan askeri türden çalgılardır, ama dini törenlerde de kullanıldıkları görülür. Telli çalgılar ise tam tersine ağırlıklı olarak özel vesilelerle, örneğin şölenlerde çalınır. Ancak Yeni Krallık döneminde Teb'in en önemli dini bayramı olan Opet bayramının alayında vurmalı çalgı ve trompet çalanların, şarkıcıların ve zil çalan adamların yanında lavta çalgıcıları da yer alır; bu bayramın toplumsal boyutunu hayal edebilmek için çalgı seslerine halkın coşkulu bağırışlarını da eklemek gerekir.

XVIII. hanedanın başlarında birkaç yıl boyunca kare kasnaklı küçük davullar rağbet görür. Bu davullar sonradan ortadan kaybolur ve yuvarlak tipoloji firavunlar döneminin sonuna kadar popülerliğini sürdürür.

Yirmi yıl kadar süren ara Amarna döneminde yine kısa ömürlü bir çalgı olan ve iki müzisyen tarafından çalınan dev lir kullanılır. Ayrıca bu dönemde sıklıkla gözleri bağlı ve üzerlerinde özel bir giysiyle tasvir edilen lavta ve dev lir çalgıcılarının travesti oldukları sanılır; Suriye-Filistin krallığından gelmiş yabancı müzisyenler de olabilirlerdi.

XVIII. hanedandan itibaren özellikle askeri bağlamlarda Nübyeli dansçılar ve müzisyenler de tasvir edilir; müzisyenler genelde varil şeklinde veya silindirik büyük davullar çalarken resmedilir, dansçıların da ayak bileklerinde ritmik bir şıngırtı çıkarmaya yarayan küçük çanlar vardır.

Yabancı sanatçılar Mısır sarayına farklı yollardan gelirler: bazıları savaş ganimeti veya diplomatik armağan niteliğindedir ve örneğin firavuna gelin gidecek olan yabancı prenseslere eşlik ederler. Bazılarının da iş arayışında kendiliğinden gelmiş olması mümkünse de böyle bir duruma dair hiçbir tanıklık yoktur.

Üçüncü Ara Dönem ve Geç Dönem

Mısırlı müzisyenlerin de yabancı saraylarda çalışmış olması mümkündür: en azından Wenamun'un Hikâyesi'nde kadim Fenike şehri Biblos'ta, Kral Tjekerbaal'ın sarayında Mısırlı bir kadın şarkıcı olduğundan söz edilir. Wenamun adlı Mısırlı asil bir diplomatın yolculuklarında başlarına gelen talihsiz olayların anlatıldığı bu hikâye Mısır imparatorluğunun siyasi gücünün hızla zayıflamaya başladığı Üçüncü Ara Dönemin başlarına (MÖ y. 1070) tarihlendirilir.

Müzik alanında bu döneme ait tanıklıklar daha çok kült bağlamından ve özellikle Teb'in büyük tanrısı Amon-Ra kültünden kaynaklanır. "Amon Tanrısının Karısı" olarak bilinen, kraliyet ailesinden bir prenses, Üçüncü Ara Dönemde

ve Geç Döneme kadar önemli bir siyasi ve dini figürdür. Bu prensesin en önemli kült görevleri arasında, Amon ve tanrısal karısı Mut'un huzurunda *seistron* çalmak vardır. *Seistron* daima öfkeli tanrıları ve özellikle tanrıçaları yatıştırmak için kullanılan bir çalgıdır.

Çok önemli bir keşif teşkil eden bir müzik aleti Geç Döneme tarihlenir: MÖ y. 750'de yaşamış, muhtemelen profesyonel bir müzisyen olan veya en azından eğlence alanında faaliyet gösteren Tadja adlı bir genç kızın mezarında ucuz takıların ve makyaj malzemelerinin yanı sıra, ses tablaları armut biçimli, farklı boyutlarda iki lavta ile bir lir bulunmuştur.

Genelde müzik ve dansla bağdaştırılan tanrıça Hathor onuruna düzenlenen bir bayrama katılan kadın ve erkek müzisyenlere dair metinler ve resimler de az çok aynı döneme tarihlenir. Hathor, yatıştırılması gereken sayısız tanrısal varlığın prototipidir: tanrılar yatıştırılmadığı takdirde öfkeleriyle Mısır'daki hayatın tamamını yok edebilirlerdi, ama ritüel doğru şekilde uygulandığı takdirde, Hathor'un yaklaşımında büyük bir fark görülürdü ve tanrıça iyi niyetiyle ülkenin refahını temin ederdi. Teb bölgesindeki Medamud tapınağında şarkı söyleyip el çırpan kadınlar tasvir edilmiştir; onlara boynuna asılı, varil şeklinde çok küçük bir davul çalan bir kadın, köşeli bir arp çalan erkek bir arpçı ve erkek bir lavta çalgıcısı eşlik eder. Bu sahneye eşlik eden hiyeroglif yazılı metinler muhtemelen tasvirdeki müzisyenlerin icra etmekte olduğu şarkı olan, tanrıça onuruna bir ilahiyi içerir. Şarkının sözlerinde de müzikten söz edilir: "Okuyan rahipler seni ilahilerle övsün, bayram litürjisini okumaktan sorumlu olanlar görevini yapsın! Başrahip seni varil biçimli davuluyla onurlandırsın, vurmalı çalgıları çalanlar kasnaklı davullarını havaya kaldırsınlar! Genç kadınlar seni çiçekten zincirlerle, kızlar çiçek taçlarıyla kutlasın! Sarhoşlar gecenin soğuğunda senin için vurmalı çalgıları çalsınlar, uyananlar da senin için dua etsinler!" Dolayısıyla bu metin, bu kültle bağlantılı başka kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bol miktarda içki, dans ve sefahat unsurları da içeren bu bayramın ilginç bir tasvirini sunar.

Yunan-Roma ve Bizans Dönemi

Yunan-Roma döneminde (MÖ 332-MS III. yüzyıl) yerli Mısır müziği rağbet görmeye devam eder, ama Hellenistik müzik ve çalgılar da çok popüler hale gelir. Zaten Yunan müzik notasyonuyla muhafaza edilmiş birçok parça, Orta Mısır'da bulunan ve Yunan nüfus oranı yüksek şehirler olan Hermopolis ve Oksyrrhynkhos başta olmak üzere Mısır kökenli papirüsler üzerinde yer alır. Ne yazık ki asıl Mısır müziği açısından açıkça anlaşılabilecek bir müzik notasyonu yoktur. Ancak Fayyum vahasında küçük bir şehir olan Tebtynis tapınağında yer alan, Roma dönemine ait kütüphanede üzerinde dini bir litürji bağlamında kullanılan bir vurmalı çalgı eserinin notalarının bir örneği muhafaza edilmiş bir papirüs bulunmuştur.

Dejenere Arpçı olarak bilinen ve muhtemelen hem beceriksiz hem de obur olan bir müzisyeni konu alan bir metin de bu döneme aittir. Bu metin mizahi olmakla kalmaz, aynı zamanda tanrıça Mut onuruna düzenlenen kutlamalarla da bağlantılıdır, çünkü tanrıçanın zavallı müzisyene olan öfkesinden de söz edilir.

Tapınak resimlerinde önceki dönemlere ait geleneksel çalgılar tasvir edilmeye devam edilirken, dindışı bağlamlarda Yunan kökenli yeni çalgılara da yer verilir. Ayrıca, herhangi bir sanatsal tasvirde konu edilmemiş olmalarına rağmen en eski zamanlardan oldukça geç dönemlere kadar arkeolojik veriler arasında yer alan zil gibi çalgılar vardır.

Hıristiyanlığın yayılmasıyla eski kültler ortadan kalktığında (IV-VI yüzyıllar) geleneksel Mısır müziğinin ne kadarının Bizans döneminde kadar var olmaya devam ettiği tartışmalıdır. Özellikle Kıpti Kilisesi müziğinin açısından, Eski Mısır'ın tapınak müziğinin bir tür devamı olabileceği sıklıkla öne sürülmüştür. Bu gibi durumlar kulağa çekici gelirse de, bu konuda herhangi bir kanıtın olmadığı da kabul edilmelidir. Mısır'da litürji alanında kullanılan "en eski Mısır çalgısı" olan *seistron* bile Kıpti Kilisesinin müziğinden kaybolmuştur, ama Etiyopya'da kilise ayinlerinde kullanılmaya devam edilmektedir.

Mezopotamya Kültürlerinin Müziği

Dahlia Shehata

5000 yıllık tarihi boyunca Mezopotamya'da önce Sümerler, sonra Akkadlar, Babilliler ve Assurlular olmak üzere birçok farklı halk yaşamıştır. Bu bağlamda Mezopotamya ile Suriye ve İran gibi komşu bölgelerden sürekli evrim halindeki karşılıklı etkileri yansıtan birçok müzik kültürü doğmuştur. Büyük çeşitlilik gösteren müziğin, hayattaki rolü ve gelenekleri edebi ve ikonografik kaynaklarda kapsamlı bir şekilde belgelenmiştir ve söz konusu kaynaklar bu gibi kültürlerde müziğe son derece incelikli bir sanat gözüyle bakılıp takdir edildiğini ve müzik icra edenlere büyük prestij kazandırdığını gösterir.

Müzik Aletleri ve Performanslar

Mezopotamya müziği konusundaki bilgilerimiz tamamıyla arkeolojik buluntulara dayalıdır; taş ve pişmiş topraktan betimli imgeler, silindirik mühürler ve adak levhaları, birçok müzik aletinin biçimine, icra yöntemlerine ve kültürel bağlamlarına dair bilgiler içerir. Mektup ve makbuz gibi gündelik kullanım belgelerinden mitolojik ve manzum metinlere kadar çok çeşitli içeriklere sahip olan çivi yazılı tabletler sayesinde müzisyenler, aldıkları eğitim, şarkı türleri ve kullanılan tonal sistemler konusunda bilgi edinebiliyoruz. Her ne kadar günümüze hiçbir özgün şarkı veya melodi ulaşmadıysa da, bu kaynaklar Mezopotamya müzik kültürünün sayısız yönünü anlamamıza yardımcı olan zengin bir belgeleme teşkil ederler.

Günümüze ulaşan özgün müzik aletlerinin sayısı çok azdır. En gösterişlileri arasında Sir Leonard Woolley'nin (1880-1960) 1928'de Ur kraliyet mezarlarında ortaya çıkardığı, MÖ XXIV. yüzyıla tarihlenen ve zengin süslemeler içeren lirlerle arplar vardır. Kral öldüğünde onu izlemek zorunda kalan ve kralla beraber mezara gömülen sayısız hizmetkâr arasında elleri çalgılarında olan bazı müzisyenler de vardır. Kısmen altın ve gümüş kaplı ve yarı değerli taşlarla, deniz kabuklarıyla süslenmiş lirleri ve yüksekliği 120 cm'ye kadar uzanan arplarının eşi benzeri yoktur.

Tel sayısı üçü geçmeyen arplar, MÖ 3100 civarına tarihlenen boyalı kil tabletler üzerinde imgesi bulunan en eski telli çalgılardır. Sümer kültürü bağlamındaki lirlerle arplar ise MÖ III. binyıl başlarına uzanan hanedanlar dönemindeki imgeler sayesinde de bilinir: bu imgelerde tel sayısının dokuz ila on bir arasında değiştiği görülür. Akkad döneminden (MÖ y. 2300) itibaren ise muhtemelen Batı İran kökenli lavtalar Mezopotamya'da görülmeye başlanır.

MÖ II. binyıldan itibaren, yatay olarak mızrapla veya dikey olarak, teller çekilerek olmak üzere iki şekilde çalınan köşeli arp kullanılmaya başlanır. Her iki icra tekniği MÖ I. binyılın tamamı boyunca kullanılmaya devam edilir. Yeni Assur dönemine (MÖ 900-650) ait saray kabartmalarında tasvir edilen bu çalgının standart biçimleri oturarak değil de ayakta veya yürürken çalınır.

Arpların tersine, Mezopotamya müzik kültürlerinin 5000 yıllık gelişimi boyunca lirler çok çeşitli biçimlerde ve boyutlarda olurlar. Sadece Sümerlerin en eski lirleri standart bir yapıya sahiptir ve inek veya boğa biçiminde olurlar. Bu geleneğin izlerine MÖ II. binyılda Anadolu'da ve Mısır'da rastlanır; bu bölgelerde bulunan bazı resimlerde dini törenler sırasında çalınan devasa lirler tasvir edilmiştir. Oturarak çalınan bu lirlerin yanı sıra, Sümerler omza bağlanan kayışlarla taşınarak ayakta çalınan daha küçük lirler de geliştirirler. Geçit törenlerine ve danslı gösterilere de uyarlanan bu icra şekli MÖ II. binyılda gelişen sonraki lir tipolojilerinde de yaygın hale gelir. Batı ve Orta Suriye'den gelen göçebe Amoriler Mezopotamya ve Babil'e küçük ve zengin süslemeli lirler getirirler. Kültürel yayılımına gelince, lir en yaygın çalgılardan biridir ve İran'dan Mezopotamya'ya, Suriye'den Filistin'e ve Mısır'a, Anadolu'dan da Yunanistan'a kadar bulunur.

Lavtaların Yakındoğu'da ortaya çıkışı kültürel açıdan, MÖ 2350-2200 civarında Mezopotamya üzerinde siyasi hâkimiyet kuran Akkadlarla bağlantılıdır. Akkadlar bu çalgıları özellikle dini törenlerde çalarlar. Bu gelenek MÖ II. binyıl başlarında, lavtanın Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e yayıldığı ikinci dalganın kaynağı olan İran'ın güneybatısındaki Elam'da devam eder. Lavtanın en yaygın tipolojisi, ses tablası yuvarlak veya oval, uzun saplı ve tel sayısı üçü geçmeyen lavtadır; günümüzdeki Arap *ud*'una benzer kısa saplı lavtalar görülmez. Dini müzik açısından önemi bir yana, lavta aynı zamanda hokkabazlarla hayvan terbiyecileri, çarpık bacaklı çıplak cüceler ve eğlence sunma amacıyla sarayda bulunan genç kızlar tarafından çalınan popüler bir çalgıdır. Çivi yazılı kelime dağarcığında lavta için 20'den fazla kelime tespit edilmiştir ve bu çalgının kültürel açıdan ne kadar yaygın olduğuna işaret eder.

Telli çalgılara kıyasla nefesli çalgılar ender olarak resmedilir. Kamıştan yapılmış basit çalgıların ve düdüklerin yanı sıra, uzun boyunlu flütler, çift obualar, trompetler ve borular da kullanılır. Yazılı metinlerde nefesli çalgılardan söz edildiği zaman isimlerinin başına "kamış" anlamına gelen *gi* veya "boynuz" anlamına gelen *si* eki getirilir.

Kamışlı çalgılar bitki örtüsü ve bereket tanrısı Dumuzi ile bağdaştırılır. Kamışlı çalgıların cenaze ritüellerinde ve ağıtlarda çalınmasının sebebi, Dumuzi'nin ölümüyle ve mitolojik dirilişiyle bağlantılıdır. Borular ve trompetler hem bayram törenlerini hem de askeri faaliyetleri ve yapı çalışmalarını başlatma işareti olarak kullanılır. Mezopotamya'da en çok sevilen vurmalı çalgılar ise farklı biçimlere ve ölçülere sahip olabilen deri kaplı çalgılardır. Bazıları insan boyuna ulaşan ve iki kişi tarafından çalınan kasnaklı davullar MÖ III. binyıl sonlarında Ur ve Lagaş saraylarında görülmeye başlanır ve kralın da katıldığı, şehrin tanrısı onuruna kurban kesilen ve dualar okunan törenlerde kullanılır. MÖ II. binyıldan itibaren davulların yerini alan timballer çok sonraları, Seleukoslar döneminden (MÖ III-II. yüzyıl) itibaren yaygın hale gelirler. Dev boyutlu deri kaplı çalgıların sesi, tanrılarla insanları yatıştırmaya ve teselli etmeye yönelik dini törenlerde temel bir rol oynar. Timballer, ana görevi tanrıların öfkesini insanlardan uzaklaştırmak amacıyla tanrıların kalbine uyum ve huzur getirmek olan *kalû* rahiplerinin repertuarının bir parçasıdır.

Büyük ve derin sesli deri kaplı çalgılara daha hafif ve daha tiz sesli kendi tınlar çalgılar eşlik eder. MÖ III. binyılın ilk yüzyıllarından itibaren bilinen *seistron*'un yerini zamanla, hem yatay hem de dikey olarak çalınabilen ziller alacaktır. Yeni Assur saraylarının kabartmalarında bu çalgıların, aralarında arp ve lirlerin bulunduğu telli çalgılarla bir arada çalındığı görülür. Her iki ucu kapalı, şıngırtılı malzemelerle doldurulmuş, daha küçük, kasnaklı davullar çeşitli vesilelerle tek başlarına veya telli çalgılar, kendi tınlar çalgılar ve nefesli çalgılarla bir arada çalınır. Mezopotamya'da dini alaylarda ve bayramlarda çalan büyük orkestralarda kadın davulcuların özel bir rol aldığı görülür.

Kilden zil buluntuları, Neolitik Çağdan itibaren Yakındoğu'nun her yerinde görülür. Kuşlar başta olmak üzere çeşitli hayvan biçimlerinde olanlarının yanında top veya yumurta şeklinde olanlar ve üzerlerinde tutacak yerleri olanlar da vardır. Tefler çocuk oyuncağı olmanın yanı sıra sihirli koruma sağlamak amacıyla ve iyileştirme ritüellerinde çan dilleri ve ziller gibi kendi tınlar metal çalgılara benzer şekilde kullanılırlar. Yeni Assur döneminden (MÖ I. binyıl) itibaren, kötülüğe karşı koruma amaçlı iblis resimleriyle süslenmiş ziller rahipler tarafından kullanılır.

Çok çeşitli şarkı söyleme tekniklerinin var olduğu yazılı belgelerden anlaşılmaktadır, ancak tasvirlerde şarkıcıları tespit etmek daha zordur. Çivi yazılı metinlerde, karşılıklı söylenen şarkılarda rol alan tiz seslerle kalın sesler birbirlerinden ayırt edilir. Solistler telli çalgılar veya bas sesli koro eşliğinde kısmen titremeli, melizmatik şarkılar icra eder.

Terminoloji

Müzik aletlerinin Sümerce ve Akkadca isimleri aracılığıyla belirlenmesi tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir. Bir çalgının malzemesi ve tipolojisi, Sümercede çalgı adının başına veya sonuna getirilen eklerle gösterilir: Çalgılar ahşap (*gish*), kamış (*gi*), metal (bakır için *urudu*, bronz için *zabar*) veya hayvan derisinden (*kush*) yapılmış olmalarına bağlı olarak telli, nefesli, deri kaplı veya kendi tınlar çalgılardır.

Teknik terimlerin muğlaklığı, Mezopotamya müziğinin özelliklerinden biridir. Özellikle Sümer terminolojisinde *tigi*, *adab* veya *zami* gibi terimler, aynı zamanda hem belirli bir müzik aleti, hem bir şarkı türü, hem de bir kült töreni için kullanılır. Ayrıca müzik geleneğinin münferit kelimeleri ile anlamları da zaman ve uzam içinde sürekli olarak değişikliklere maruz kalır. Hatta çokkültürlü bağlamından dolayı bir çalgının iki farklı adının olduğu da olur.

Örneğin MÖ III. binyılda yaşayan Sümerler için boğa başlı, kutsal, hatta ilahlaştırılmış lir anlamına gelen *balag* kelimesi daha tartışmalıdır. MÖ II. binyılda Babil kültürü gelişirken deri kaplı çalgılar dini müzikte merkezi bir rol edinirler. Bu dönemden itibaren *balag* terimi, ilahlaştırılmış, dev kasnaklı vurmalı çalgılar için kullanılır. *Liliz/lilissu* (sırasıyla Sümer ve Akkad dillerinde) adlı timballer konusunda ise hiçbir şüphe yoktur, çünkü tasvir edildikleri tek imge olan Seleukoslar dönemine (MÖ III-II. yüzyıl) ait, çivi yazılı bir tablette yanlarına adları da yazılmıştır.

Mezopotamya Kültüründe Müzik ve Müzisyenler

Müzik faaliyetlerine dair tanıklıklar özellikle seçkin sınıfların çevresinde üretilen kaynaklardan geldiği için sokakta veya tarlada icra edilen gündelik müzik konusunda çok az bilgi sahibiyiz; bu gibi bilgiler, Babil'in pişmiş toprak kabartmaları

(MÖ II. binyıl) gibi halka özgü ikonografik kaynaklardan ikincil olarak elde edilir. Sarayda veya tapınakta faaliyet gösteren profesyonel müzisyenlerin yanı sıra, hokkabazların, tiyatro oyuncularının ve hayvan terbiyecilerinin de gösterilerine vurmalı çalgı, flüt veya lavta çalarak eşlik ettiği görülür. Evlerde çalınan müzik konusunda ise hiçbir şey bilmiyoruz. Öte yandan, tüm yurttaşların gelenekler doğrultusunda kültle bağlantılı dans ve müzik gösterilerine katıldığı anlaşılır.

Müzisyenlerin ve müziğin koruyucu tanrısı Ea (Sümer dilinde Enki) aynı zamanda bilgelik ve zanaat tanrısıdır ve tüm kültürel icatlarla yaratıcı ilhamı temsil eder. Değişikliği ve farklılığı temsil eden aşk ve savaş tanrıçası İştar (Sümercede İnanna) ise sokak müzisyenleri, hokkabazlar, dansçılar ve özel rahiplerin dâhil olduğu marjinal grupların koruyucusudur.

Yakındoğu'da faaliyet gösteren çok çeşitli müzisyenler arasında Mezopotamya tarihinin 4000 yılının tamamı boyunca önemli bir rol oynamaya devam eden iki meslek vardır. İlki hem sarayda, hem de tapınaklarda, çeşitli hiyerarşik konumlarda müzik icra eden, telli çalgı çalan bir şarkıcı olan *nar*'dır (Akkadcada *narum*). *Nar lugal*, kralın özel "ozanı", yani "kralın müzisyeni"dir ve görevi kralının ününü şarkılarına konu ederek yüceltmektir. *Gala* (Akkadcada *kalûm*) ise müzisyen bir rahip ve ağıt şarkıcısı olup şarkıcı ve vurmalı çalgı müzisyeni olarak gösterilerini – daha da eskiden lir de çalardı – tamamıyla tanrılara adar. MÖ I. binyılda *gala*'ların tanrıları yatıştırmayı amaçlayan ağıtlardan ibaret olan Sümer şarkı repertuarı litürjik kanona dönüşür.

Aşağıda Sümer ağıtlarından iki örnek vardır:

Uru Ashera ("Gözyaşları İçindeki Şehir"), ll. 27 vd.

"Şehrim, tahammül edilmez bir sefalet karşısında hüngür hüngür ağlıyordu. Halkı üst üste yığılmıştı

Şehrim bir baltanın ıslığı gibi hüngür hüngür ağlıyordu. Gençleri üst üste yığılmıştı.

Şehrim denizin gümbürtüsü gibi hüngür hüngür ağlıyordu. Erkekleri üst üste yığılmıştı."

Utugin Eta ("Güneş Gibi Doğ"), ll. a+207 vd.

"Şehirde efendisini (şehrin tanrısını) lanetledi

Hanımının (şehrin tanrıçası) hastalıktan çökmesine yol açtı.

Efendisi tarafından terk edilen o şehri

Enlil [tanrıların tanrısı] azap içinde bir yere çevirdi.

Ölenlerin ardından ağlayanlar gözyaşlarını burada döker.

Ağıtlar yakanlar gözyaşlarını burada döker.

[...]

Burada çoban ağıt kamışını çalar.

Burada gudu rahibi artık neşeyle konuşmaz.

Burada gudu rahibi artık 'Ah kalbim' diye şarkı söylemez."

İncelikli bir sanat olan müzik farklı şekillerde iletilir ve aktarılır. Siyasi istikrar dönemlerinde saraylarla tapınaklar dâhilinde oluşturulan özel okullarda öğretilir. Ama çivi yazılı metinlerde hem dindışı kesimlerden insanlara, hem de dini mesleklerin adaylarına özel müzik dersi verildiği belgelenmiştir. Rahip-müzisyenler hayatlarının yarısını eğitimlerini tamamlamak için hocalarının evinde yaşayarak geçirebilirler.

Müzisyenlerin sosyal statüsü kurumsal veya aile içi eğitimlerine bağlıdır, ama kralla doğrudan temas içinde olan üst düzey ve prestijli konumlara genelde sadece erkekler kabul edilir. Profesyonel müzisyenler çok takdir görür, hatta Ur kralı Şulgi (MÖ 2094-2047) gibi büyük bir kral ilahilerinde müzik icrasında usta olmakla böbürlenir.

Şulgi B İlahisi ll. 154 vd.

"Ben, Ur kralı Şulgi, müzik sanatıyla da ilgilendim. Benim için hiçbir şey zor değildir; *tigi* ve *adab* vurmalı çalgılarının dizisinin tamamını bilirim. Kalbimi hapseden lavtanın perdelerini sabitlediğim zaman sapına zarar vermem; akordunu yükseltmek ve düşürmek için kurallar icat ettim (?).

[...]

Bana, profesyonel müzisyenlerle yapıldığı gibi, daha önce hiç dinlemediğim bir müzik aleti bile getirseler, onu çalmaya başladığım zaman asıl sesini duyururum; o çalgıyı önceden elime almışım gibi kullanmayı bilirim. Çalgıyı akort etmek, telleri germek veya serbest bırakmak becerilerimin ötesinde değildir. Kamışlı çalgıyı kaba bir aletmiş gibi çalmam ve bir *sumunsa* şarkısını veya bir ağıtı düzenli olarak müzik çalanlar gibi söyleyebilirim."

Kelimenin modern anlamıyla en büyük yorumcular hakkında hiçbir bilgi yoktur; Mezopotamya'da genelde kral dışında hiçbir insan öne çıkarılmaz. Gündelik hayatla ilgili çeşitli belgelerde birçok müzisyenin adı muhafaza edildiyse de, şiirsel metinlerde çok azından münferit olarak söz edilir: bunların başında, Gılgamış'ın özel şarkıcısı vardır ve efsaneye göre şarkısıyla efendisini vahşi gökyüzü boğasına karşı teşvik etmiştir.

Müzik Kuramı

Sayısız çivi yazılı metinde MÖ II. binyılda Güney Babil'de bir akort sisteminin kurallara bağlandığından söz edilir. UET 7, 74 olarak bilinen önemli bir belgeye göre bu sistem bir lirde veya dokuz telli bir arpta yedi ayrı diyatonik dizi seslendirebilmek için geliştirilmiştir. İnici beşliler ve çıkıcı dörtlüleri temel alan bu sistem, MÖ VI. yüzyılda Yunan bağlamında Pythagorasçılar tarafından geliştirilecek olana çok benzer.

Pratik temelleri göz önüne alındığında, mutlak yükseklikler yerine çalgı üzerindeki ikili teller arasındaki aralıkların tanımlandığı görülür. Bu aralıklar için kullanılan terminoloji farklı beşlilerle dörtlülere ve üçlülerle altılılara dayalıdır.

ARALIKLAR	TELLER	İKİLİ TELLERİN ADI
beş tel	1 5	nish tuhri
(beşli veya triton)	2 6	ishartu
	3 7	embubu
dört tel	4 1	nid qabli
(dörtlü veya triton)	5 2	qablitu
	6 3	kitmu
	7 4	pitû
iç tel	1 3	isqu
(majör ve minör üçlü)	2 4	titur qablitu
	3 5	titur ishartu
	4 6	serdu
	7 5	serdu
altı tel	1 6	shalshatu
(majör veya minör altılı)	2 7	rebutu

Aynı terminoloji Orta Babil dönemine ait kelime listelerinde, Ugarit'te bulunan, MÖ XIII. yüzyıla ait Hurri şarkılarında ve MÖ I. binyıl sonlarına tarihlenen Yeni Assur dua talimatlarında bulunur. İcraya eşlik eden aralık modellerini gösteren müzik notasyonu oldukça basit olduğundan bu sistemin coğrafi ve tarihi açıdan yaygın olarak kullanıldığı görülür.

Belge UET 7, 74 (MÖ II. binyıl)
"*Zami* liri *pitu*'daysa [skala] [= tel 7],
ve sen [ikitelli] *embubu*'yu [tel 3 ve 7] çalarsan ve net değilse,
o zaman üçüncü teli bırak,
[ikitelli] *embubu* [3 ve 7] net olacaktır.
Zami liri *embubu*'daysa [entonasyon] [3 ve 7],
ve sen [ikitelli] *kitmu*'yu [tel 6 ve 3] çalarsan ve net değilse,
o zaman altıncı teli bırak,
[ikitelli] *kitmu* [6 ve 3] net olacaktır."

Başka bir deyişle sistem, tritonun beşli veya üçlü aralık dizisinin içinde seslendirilmesini temel alır (yani "net değil"den "net" olana). Bir triton dörtlü veya beşli aralıkta seslendirildiği zaman tek bir telin entonasyonu yarım ton değiştirilirse yeni bir dizi elde edilir.

Geç Babil dönemine (MÖ III-II. yüzyıl) ait litürjik dualar da belirli icra yöntemlerinin varlığına dair tanıklıklar içerir. Dua sözlerinin üstünde veya altında, açıklama niteliğinde münferit veya birleşik sesli harfler, heceler veya vurmalı çalgı adları yer alır. Bu ilave işaretler melizmaların basit bir algısı doğrultusunda duaların melodik ve enstrümantal dizileri için kullanılmıştır. Tam anlamları ve nasıl yorumlanmaları gerektiği henüz deşifre edilememiştir.

u/u	umum uru.ni.a	a	na.am ze.eb ba .an.tar	e-e na.am. ze.eb ba ana zame ru (= "şarkı söylemek için")
a	e.lum uru.ni.a	a	na.a	a-a
e-a	mu.ze.eb.ba.sa.a a-u uru.ni.a	a	na.a	a-a
e-a	umun en.zag.ga a-uuru.ni.a	a	na.a	a a
a	šid.du.ku.šar.ra a-uuri.ni.a	a	na.a	a-a

Şarkı söyleme yöntemlerini konu alan bir Sümer Litürjisi'nden (MÖ II. yüzyıl) alınmıştır.

Etruria'da Müzik

Emiliano Li Castro

Etrüsk kültüründe müziğe verilen büyük önem hem Yunan ve Latin kaynakları, hem de ikonografi ve arkeolojik bulgu incelemeleri yoluyla teyit edilmiştir. Akdeniz bölgesinde var olan müzik aletlerinin hemen hepsi Etrüskler tarafından çeşitli ritüellerde, askeri törenlerde, eğlence amacıyla ve gündelik hayatta kullanılmıştır.

Antikçağ Edebi Kaynakları

Jacques Heurgon (1903-1995) *La Vie quotidienne des Étrusques* [*Etrüsklerin Gündelik Hayatı*] (1963) adlı harika deneme yazısında müzik konusuna gerçekliği inkâr edilemez bir cümleyle başlar: "Etrüsklerin hayatlarında müziğe ayırdığı devasa yer hiç şüphesiz uygarlıklarının en etkileyici yönlerinden biridir". Doğrudan edebi kaynakların, Eski Yunanlardan günümüze kalan türden dolaylı veya dolaysız geleneksel müzik kılavuzlarının, hangi türden olursa olsun, yazılı bir notasyona dayandırılabilecek kanıtların yokluğuna rağmen, Etrüsk kültürünün bu yönüne dair tanıklıkların şaşırtıcı bolluğu gerçekten de Etruria'nın "müzik peyzajı"nın kendine özgü önemini ve zenginliğini apaçık bir şekilde gösterir.

Çeşitli Yunan ve Latin yazarlar, Etrüsklerin müzik dünyasıyla ve özellikle nefesli çalgılar ailesinden bazı çalgılarla olan ayrıcalıklı ilişkilerini eserlerinde

vurgulamıştır. Bu çalgıların en yaygın olanı hiç şüphesiz iki ayrı kamıştan oluşan, Yunanların *aulos*, Romalıların da *tibiae* adını verdiği çifte kamış çalgıdır; çalgının Etrüsk dilindeki adına gelince, bu çalgıyı çalan Etrüsk müzisyenler için kullanılan Latince *subulones* adının Etrüskçe *suplu* adından türediği sanılır: bu çalgıdan günümüzde olduğu üzere "çifte flüt" şeklinde söz edilmesi sıklıkla karşılaşılan bir organolojik sınıflandırma hatasıdır. Aristoteles (MÖ 384-322) Etrüsklerin boks yaptığını, kölelerini kırbaçladıklarını ve yemeklerini *aulos* eşliğinde hazırladıklarını öğrenince şaşırır (fr. 608 Rose); tarihçi Alkimos'un (MÖ IV-III. yüzyıl) sunduğu bir başka ayrıntıya göre Etrüskler *aulos* eşliğinde ekmek yoğururlar (FGrH, 560 F 3). Athenaios (II-III. yüzyıl), *Deipnosophistai*'da [*Sofistler Şöleni*] (13, 607a) Theophrastos'un (MÖ y. 370-y. 284) bir öğrencisi olan ve bu çalgıya tutkuyla bağlı olup *auletes* [*aulos* çalgıcısı] kılığında dolaştığı için Etrüsk (Tyrrenos) olarak bilinen Atinalı Polystratos'u hakir görme alışkanlığından söz eder. Aelianus (170-y. 235) *De Natura Animalium*'da [*Hayvanların Doğası Üzerine*] (12, 46) Etruria'da yaban domuzlarıyla geyiklerin hem ağlarla ve köpeklerle, hem de *aulos*'la çalınan harika melodilerle yakalandıklarını öne sürer; hayvanlar o derece büyülenirmiş ki müziğin etkisiyle tuzaklara düşerlermiş.

Romalılar törenlerinde sıklıkla Etrüsk *auletas*'larına yer verirlerdi çünkü çaldıkları müziğin eşi yoktu; Vergilius (MÖ 70-19) Çiftçilik Sanatı'nda (2, 193-194) sunağın yanında, dumanı tüten iç organlarla dolu tepsilerin yanında fildişinden çalgısına üfleyen Etrüsk bir müzisyenden söz eder; Ovidius'a (MÖ 43-MS 17) göre Roma tarihindeki ilk *tibiae* çalgıcısı, Romulus'un *Consualia* [Consus onuruna verilen festival] için düzenlediği gösteri sırasında efsanevi Sabin kadınlarının kaçırılışının başlangıç işareti olarak *ludius*'un [oyuncu] ayağını yere üç defa vururken gerekli ritmi sağlayan melodiyi çalan bir Etrüsktür (*tibicen Tuscus*) (Aşk Sanatı 1, 111). Etrüsklerin *auletas* olarak ününe tanıklık eden Ennius da (MÖ 239-169) *auletas*'lardan söz ederken (*Satirae* 65) Latince *tibicen* yerine Etrüskçedeki *subulo*'yu kullanır; Livius da (MÖ 59-MS 17) Romalıların kurban törenlerinde Etrüsk *tibicen*'lere elzem gözüyle baktıklarını yazar (*Roma Tarihi*, 9, 30).

Önemli törenlerin en öne çıkan çalgılarından olan ve çeşitli vesilelerle kullanılan bir başka nefesli çalgı da MÖ V. yüzyıla ait Yunan klasik tragedyalarında sıklıkla Etrüsk kökenli bir çalgı olarak söz edilen uzun bronz "Tiren" (= Etrüsk) trompetidir (*Tyrsenike salpinks*). Bu tarif muhtemelen belirli bir trompet için kullanılmayıp varyasyonları sayılabilecek, Yunan *salpinks*'i veya Roma *tuba*'sı gibi düz trompetlerden eğimli olanlara kadar tüm trompetleri kapsar; eğim bazen *lituus*'larda olduğu üzere sadece dilcik kısmında, bazen de çalgının tamamında söz konusudur ve çalgıya, Roma *cornu*'sunda olduğu üzere, çapı boyunca çapraz bir dayanak içeren dairesel bir profil kazandırır.

Antikçağa ait birçok sözlüksel, eğitici ve edebi kaynakta bu çalgıların Etrüsk kökenli olduğu teyit edilmiştir. Bu kaynaklar trompetten genelde "Tiren"

olarak söz ederken, başka kaynaklarda da belirli koşullardan söz edilir, hatta mucidi sayılan veya başka halklar arasında yayılmasına aracı olan kişinin adı verilir. Sicilyalı Diodoros (MÖ 90-y. 20) trompetin Etrüsklerin icadı olduğunu ve savaş sırasında kullanmak amacıyla yaratıldığını kesin bir dille söyler (*Bibliotheke Historike* [*Tarih Kitaplığı*], 5, 40); *salpinx tirrenica* adını verdiği, savaş zamanında çok faydalı bir çalgı olan trompet ona göre Tirenliler tarafından kara kuvvetlerini geliştirirken icat edilmiştir. Pausanias (MS II. yüzyılın ikinci yarısı) trompetin ilk olarak Tyrsenos (=Tyrrhenos) tarafından icat edildiğini belirtir (2, 21, 3); Silius Italicus (y. 26-101), Etrüsklerin İtalya'ya göç edişini özetlerken (*Punica* [*Pön Savaşı*], 5, 9-13) Tyrrhenos'tan söz eder ve genç Maionialıları Lydia'dan deniz yoluyla Latin kıyılarına kadar getirdiğini, adını o topraklara verdiğini ve buraların halkına ilk olarak trompet sesini, savaşların tipik müzik aleti ve İtalya'da tesis etmeye hazırlandığı gücün sembolü olarak tanıttığını söyler. Hyginus (MÖ 64-MS 17) ise Tyrrhenos'tan, uzaklarda yaşayan insanları bir araya getirip önemli haberleri ilan etmeye uygun bir çalgı olan ve bu tür tüm çalgıların Arkaik prototipi sayılabilecek delikli deniz kabuğunun (*concha pertusa*) mucidi olarak söz eder (*Fabulae* [*Masallar*] 274). Sevillalı Isidorus (y. 560-636) trompetin icadını Tirenli korsanlara (*praedones*) atfeder (*Etymologiae* [*Kelimelerin Kökeni*], 18, 4, 2) ve nedenini şöyle açıklar: kıyılar boyunca dağılmış olan korsanlar, tiz sesinden dolayı uzaklardan da duyulabilecek olan *tuba*'yı icat etmişlerdir. Başka yazarlara göre trompetin mucidi adını Pisa şehrine veren Tirenli Piseus ve Tuscialıların (=Etrüsk ler) kralı ve korsanların lideri Maleus'tur. Ayrıca Athenaios'a göre (4, 184a) *cornu* da Tirenliler tarafından icat edilmiştir.

Daha geç döneme ait eğitici ve sözlüksel kaynaklarda Helen, Mısır, Galya, Paphlagonia, Med ve Tiren olmak üzere birçok trompet çeşidinden söz edilir. Aristonikos'un (MÖ I. yüzyıl sonu-MS I. yüzyıl başı) Yunanların çalgısıyla Tirenlilerin çalgısını birbirinden kesin olarak ayırt etmesi ilginçtir: birincisinin şeklini anlatıp Athena tarafından icat edildiğini söyler; ikincisinin hem şeklini, hem de sesini tarif eder. Ayrıca Yunan trompetinin icadını Athena'ya atfederken, tanrıçanın Yunan trompetini Tirenliler için yarattığını söyleyerek diğer kaynakların tersine, bu çalgıyla Etrüskler arasında bir bağ kurar.

İkonografik Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler

Etrüsk uygarlığının müzikle olan ayrıcalıklı ilişkisi ve Yunan ile Latin kaynaklarının da tanıklık ettiği nefesli çalgıların önemi, bu uygarlıkla ilgili ikonografik repertuar ve arkeolojik bulgular yoluyla da teyit edilir. Etrüsk uygarlığının kendine özgü bu yönlerini belgeleyen imgelerin bulunduğu sayısız kaynak arasında mezarlardaki duvar resimleri, boyalı kaplar, bronz aynalar, sepetler, varaklar ve heykelcikler üzerindeki oymalar, lahitler, sınır taşları, steller ve mezar kapları üzerindeki kabartmalar, pişmiş topraktan dekoratif levhalar, vs. vardır. Figüratif temaların konu edildiği 180 kadar Etrüsk mezarında (MÖ VII-

III. yüzyıl) müzisyenlerle dansçılar şaşırtıcı sıklıkla tasvir edilmiştir. Bu mezarların neredeyse yüzde 80'inin bulunduğu Tarquinia'da yapılan incelemeler sonucunda, tarihleri MÖ VI. yüzyılın son çeyreğinden MÖ III. yüzyıl başlarına kadar uzanan 52 mezarda en az 129 müzik aletinin tasviri olduğu görülmüştür; en yaygın çalgı, 67 defa resmedilmiş olan *aulos*'tur. Jean-René Jannot'nun (1936-) Chiusi'deki Arkaik dönem, boyalı kabartmalı mezar kapları üzerinde yürüttüğü benzer bir inceleme de benzer sonuçlar vermiştir: tarihleri MÖ VI. yüzyıl ortalarından MÖ V. yüzyıl ortalarına kadar uzanan 38 kap üzerinde 42 çalgı yer alır ve bu örneklerde de *aulos*, 22 tasvir ile en yaygın olarak görülen çalgıdır. Tarquinia, Chiusi ve Orvieto mezarlarındaki boyalı sahneler de Antikçağ yazarlarının yukarıda verilen alıntılarını teyit edici niteliktedir: örneğin boks veya güreş maçlarında *aulos* çalgıcıları da yer alır; Orvieto'daki I. Golini Mezarındaki resimlerde de ekmek yoğurulurken *aulos*'la eşlik edildiğini söyleyen Alkimos'un bu bilgisi teyit edilmiştir.

Kullanılan malzemelere gelince, Plinius (y. 23-79) Etrüsklerin (*Doğa Tarihi*, 16, 172) kurban törenlerinde şimşir ağacından yapılmış *aulos*'lar, gösterilerde ise lotus ahşabı, eşek kemiği veya gümüş *aulos*'lar kullandıklarını yazar. Ahşabın kısa ömürlü olmasından dolayı günümüze bu malzemeden çok az sayıda örnek ulaşmıştır: MÖ 600'den hemen sonra Giglio Adasının Campese koyunda batmış bir geminin kalıntılarından ahşap *aulos*'lardan 14 parça, Chianciano'da da ne yazık ki iki ucu olmayan kemik bir *aulos* bulunmuştur.

Trompete görsel tasvirlerde daha az yer verildiyse de, çeşitli türleri Chiusi ve Orvieto'daki mezarlarda ve Cerveteri'deki Boyalı Kabartmalı Mezar'ın alçı kabartmalarında resmedilmiştir; Tarquinia'daki mezarlarda da en az 18 tasviri olan trompet törensel bir işlev görür ve merhumun üst sınıftan olduğunu gösterir; bu konuda Strabon'a (MÖ 62-MS 24) göre trompetlerin, dini uygulamaların ve müziğin Roma'ya Tarquinia'dan geldiğini hatırlatmakta fayda vardır (*Coğrafya*, 5, 2, 2); zaten bronz borulardan çeşitli parçalar ve Castellani Borusu olarak bilinen, restorasyon sonucunda neredeyse mükemmel halde olan bir boru örneği de Tarquinia'da bulunmuştur.

Etrüsk şehirlerinin kuruluş ritüelleri *lituus* adlı ritüel amaçlı bir çalgının çalınmasını öngörür: bu uzun, ucu kıvrık bronz trompet Ioannes Lydos'a (V-VI. yüzyıllar) göre (*De Mensibus* [*Aylar Üzerine*], 4, 6) Romulus'un kurduğu şehre Roma adını verirken yerine getirdiği dini ritüel sırasında yararlandığı kutsal trompettir (*hieratike salpinks*); Cicero'nun da (MÖ 106-43) belirttiği gibi, bu müzik aleti ve Etrüsklerin kendilerine özgü tören asası, benzerliklerinden dolayı aynı adla bilinir (*De Divinatione* [*Kehanet Üzerine*], 1, 30). Bir *lituus* örneği 1985'te Tarquinia'daki kutsal bir alanda bulunmuştur; MÖ 700 ile 675 arasında bir ritüel dâhilinde üçe katlanmış, yani kasıtlı olarak işlevsizleştirilmiş, yine işlevsiz hale getirilmiş bir balta ve bir kalkan gibi askeri kullanıma sahip eşyalarla birlikte bir adak çukuruna konmuştur.

Bu türden buluntular başka Etrüsk kontekstlerinde de keşfedilmiştir: örneğin Populonia'daki Arabalar Tümülüsünde (MÖ VII. yüzyılın ilk yarısı) bronz bir *cornu*, Palestrina'daki Barberini Mezarında da (MÖ VII. yüzyılın ikinci yarısı) fildişinden bir *cornu* bulunmuştur. İtalya'da ve başka ülkelerdeki çeşitli müzelerde çeşitli *lituus* örnekleri sergilenmektedir; tarihin en eski düz trompet tasviri ise bir Etrüsk merkezinde gün yüzüne çıkarılmıştır: bir deniz savaşı sırasında kullanılan, yaklaşık iki metre uzunluğundaki bu *salpinks*, Cerveteri'de bulunmuş, Aristonothos Krateri olarak bilinen figüratif kabın üzerinde yer alır (MÖ 650). MÖ VIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış şanlı bir savaşçının Tarquinia'daki mezarında (Poggio dell'Impiccato, Mezar 1), Hyginus'un bütün trompetlerin Arkaik prototipi olarak söz ettiği delikli bir deniz kabuğu da bulunmuştur. Nefesli çalgılar konusunda son olarak, Tarquinia'daki Hokkabazlar Mezarı'ndaki (MÖ 510) bir freskte, Pan'ın flütü olarak bilinen *syrinks*'in resmedildiği unutulmamalıdır; bu çalgı sonradan bronzdan yapılmış çeşitli prestij objelerinde, Chiusi'de bulunan bir sınır taşında ve Volterra'da bulunmuş en az üç kabın üzerinde resmedilmiştir. MÖ III. yüzyıl sonlarında tarihlenen bu kapların birinde ve Perugia yakınlarında, Volumni Mezarı'nda ortaya çıkarılmış, MÖ II-I. yüzyıllara ait bir kap üzerinde de bir yan flüt tasviri görmek mümkündür.

Her ne kadar Etrüsk müzik dünyasına *aulos*, *lituus*, *cornu* ve diğer nefesli çalgılar hâkimse de, telli çalgılara da sıklıkla rastlanır. Lir ve *kithara* gibi telleri eşit uzunlukta olan ve *aulos*'lara eşlik etmekte kullanılan çalgılar Tarquinia'daki boyalı mezarlarda en az 34 defa resmedilmiştir ve nefesli çalgılar gibi yerel olarak imal edilmiş yüzlerce kap üzerinde tasvirleri yer alır. Mızrapla çalınan yedi telli ön-*kithara*'nın (veya *phorminks*) ilk tasviri, Etruria'da bulunmuş en eski boyalı figüratif kaplardan biri olan Heptakord Ressamı'nın amphorası üzerinde yer alır (MÖ 680-660). Ne yazık ki bu gibi çalgıların yapımında kullanılan malzemenin kısa ömürlü olmasından dolayı günümüze hiçbir örneği ulaşmamıştır, ama Vulci, Cerveteri ve Tarquinia gibi Etrüsk merkezlerinin nekropollerinde, MÖ VII. yüzyılın ilk yarısıyla MÖ VI. yüzyıl ortaları arasına tarihlenen, çok sayıda fildişi ve kemik mızraplar bulunmuştur.

Ele alacağımız son çalgı grubu olan "kendi tınlar" çalgılarda ses, zillerde ve deriden yapılan çalgılarda, yani davullarda olduğu üzere, çalgının malzemesinden kaynaklanır. Etruria'da bulunmuş en eski kendi tınlar çalgılar MÖ X-IX. yüzyıla dayanır; bunlar, Tarquinia ve Verucchio'da, Demir Çağına ait mezarlarda bulunmuş, armut şeklinde zillerdir. Orta İtalya'daki çeşitli merkezlerde, MÖ VII. yüzyıl sonlarına tarihlenen, benzer biçimlerde başka ziller de gün yüzüne çıkarılmıştır; Veii'de bulunmuş bronz bir örnek dışında hepsi keramikten yapılmıştır. Kendi tınlar çalgılar arasında, zillerin, bronzdan küçük çanların ve çeşitli türden metalik çıngırakların yanı sıra, sıklıkla kapların, mezar kabartmalarının ve resimlerinin, bronz heykelciklerin üzerinde tasvir edilen kadın dansçıların ellerinde tuttuğu bir tür kastanyet olan *krotala*'lar da yer alır.

Kendi tınlar çalgılardan özellikle Yunanların *tympanon*, Romalıların da *tympanum* adını verdiği kasnaklı davul Akdeniz bölgesinde de varsa da, bu çalgılar Etrüsk çalgı repertuarının en gizemli kısmını teşkil eder. Bu sınıftan henüz hiçbir çalgı bulunmamıştır ve genelde bol miktardaki olan ikonografik kanıtlar bu açıdan sadece Dionysos kutlamalarına özgü sahneler içeren boyalı kaplarla sınırlıdır; bu sahnelerde *tympanum*'un bu gibi ritüellerde çok önemli bir rol oynadığı görülebilir.

Dans ve Şarkı

Dans, Etrüsk kültürünün müziğinin önemli ve tamamlayıcı nitelikte bir unsurunu teşkil eder. Çok sayıda ikonografik veride görülebilen kadın ve erkek dansçıların adımları ve hareketleri, karmaşık ve etkileyici koreografilere işaret eder; eldeki münferit imgeler temelinde hareketler yeniden kurgulanmaya çalışılmıştır. Livius'un (MÖ 59-MS 17) *Roma Tarihi*'nde (7. 2) belirttiği gibi, MÖ 364'te şehri etkisi altına alan bir salgının uzun sürmesinden dolayı, tanrıların öfkesini yatıştırmak amacıyla Etruria'dan çağrılan dansçılarla sadece *tibiae*'nin eşlik ettiği, şarkısız gösteriler düzenlenir.

Ancak bu örnekte şarkının olmaması başka vesilelerde olmadığı anlamına gelmez; nitekim varlığının varsayılabileceği çeşitli tasvirler söz konusudur; örneğin Heptakord Ressamı'nın yukarıda sözü edilen amphorası üzerinde, akrobatik bir dans gerçekleştiren, üçü silahlı beş kişinin dışında, asıl baş karakter, yedi telli, sıra dışı bir çalgı çalan, duygulu bir ifadeye sahip bir şarkıcıdır ve ağzı, uzun süreli bir ses çıkışına izin verecek şekilde açık olarak resmedilmiştir. Figürlerin arasında, ses dalgaları benzeri kıvrımlı unsurlar çizilmiştir; bu unsurların tekrarlanmış olması, şarkının havada yayılmasını temsil ediyor olabilir.

Ayrıca, Etrüsklerden geriye kalan çok az sayıdaki edebi fragmanı inceleyecek olursak, ritim, hatta melizma hususları konusunda bilgiler içeren bazı epigrafik tanıklıklar tespit etmek mümkündür; Arkaik Çağdan kalma yazıtlarda farklı nicelikteki heceleri birbirinden ayıran ve "hecesel noktalama" olarak bilinen sistemin hem vezin, hem de melodi yapısını belirliyor olması mümkündür, çünkü Antikçağda ses tonu ile alto/tiz ses sıklıkla örtüşürdü. Etrüsk metinlerinde sıklıkla ritmik bir biçime eğilim olduğunu gösteren kelime, hece, tekrar, aliterasyon ve kafiye gruplarının varlığı tespit edilmiştir. Aslında Oryantalizan dönemden (MÖ VIII-VII. yüzyıl) itibaren Etruria'da bazı harflerin belirli bir ritme sahip heceleri, durguları ve karakter dizilerini ifade etmek için kullanıldığı ve seslendirildiği zaman "müzikal" boyutunu yansıttıkları görülür. *Liber Linteus* olarak bilinen Etrüsk metninin bazı kısımlarının, ağıtları andıran ve durgulu bir ritim fikri uyandıran, tekrarlanan formüller içeriyor olması dikkat çekicidir. Pyrgi'nin C bölgesinde bulunan ince bronz levhayla ilgili olarak da, Salii'nin dans ritüellerine eşlik eden şarkılar olan edebiyat öncesi Latin

carmen'lere [şarkı] benzer ritimli bir kadansdan söz edilebilir. Perugia yakınlarında bulunan San Manno (MÖ III. yüzyıl) yazıtı da ritmik okumaya bir örnek teşkil eder; bu vezinli metin, Latin *saturnium* veznine benzetilen üç ritmik mısra ile bir daktilik bir altı ayaklı mısra içerir. Şiirle müzik arasındaki sınır muğlaktır; Etrüsklerle ilgili bu az sayıdaki ama önemli örneğin ortak noktası, durgusuyla sıradan dilden farklı, ritmik-müzikal, vurgulu bir dilin ihtiyaçlarını karşılayabilecek olan ritimdir.

Dizin

Abdi-milkutti 210
Abi-sare 121
Adad-apla-iddina 200
Adad-guppi 255
Adad-nirari I 174, 183
Adad-nirari II 199, 200
Adad-nirari III 215
Aha 114
Ahab, İsrail kralı 213
Ahameniş imparatorluğu 266
Ahaz 215
Ahiram 209
Ahmose 155, 166
Ahmose-Nefertari 186
Aisopos 14
Akhenaton 103, 160, 189-193, 337, 355,-359, 375
Akrep Kral 113
Algaze, Gullermo 75
Alkimos 508, 510
Amar-Sin 109
Amasis 228
Amenemhat I 153, 156, 337
Amenemhat II 153
Amenemhat III 154
Amenemhat IV 154
Amenhotep I 186
Amenhotep II 166, 182, 188, 224
Amenhotep III 160, 164, 166, 171, 173, 188, 189, 193
Amenhotep IV 160, 166, 173, 182, 189
Amenophis II 334, 344
Amenophis III 337, 367
Ammisaduka 147
Amon 153, 168, 186-188, 208, 224-228, 278, 333-336, 355-357, 498, 499
Amon Herihor 224
Amon-Ra 153, 186, 187, 498
Amos 215
Amyrtaios 279
Anitta, Kuşşaralı 345
Ankhnesneferibra 228
Ankhtifi 152
Antef 152, 153
Antef III 153
Anthologia Palatina 16
Apries 218, 228
Aristonikos 509
Aristophanes 13
Aristoteles 14, 21, 271, 508
Arkhimedes 422, 432
Arnuwanda I 176
Arnuwanda II 177
Artakserkses I 267
Artakserkses II 267
Artakserkses III 267, 280
Artaşumara 173
Artatama I 173
Assurbanipal 201, 221, 222, 227, 235, 247-251, 285, 288, 310, 317, 322, 326, 368, 381, 382, 385, 389, 391, 392, 397, 449, 469
Assur-bel-nişeşu 181
Assur-etel-ilani 391
Assurnasirpal II 234, 244, 316, 379, 380-385, 388
Assur-uballit I 181-183, 185
Aton 189, 190, 355-358
Ay 190
Azitawanda 204

Bar-hadad I 205
Bar-rakib, Sam'al 205
Bede, Muhterem 490
Bel-şar-usur 254, 255
Belzoni, Giovanni Battista 191
Benteşina 165
Beowulf 491
Berossos 254, 432
Binford, Lewis 38
Braidwood, Robert J. 37, 44, 63
Breasted, James Henry 36
Burna-Buriaş II 182
Büyük İskender 33, 227, 229, 257, 267, 271-281, 354, 396, 432, 486

Catullus, Gaius Valerius 16
Cauvin, Jacques 38, 41
Champollion, Jean François 454
Cicero (Marco Tullio Cicerone) 510
Childe, Gordon 35
Curtius Rufus 432

Daduşa 123, 147
Darius I 267-278, 285, 378, 404, 405
Darius III 271, 273
Davut 208, 209, 212, 213, 218, 222, 364, 486
Deir el-Medina 186, 191, 224
Den 114
Diamond, Jared 38
Diodoros, Sicilyalı 425, 426, 432, 464, 465, 509
Dudu 105
Dumuzi 96, 502

Eannatum 93, 99, 101, 103, 106, 300
Ebarat 101
Ebih-Il 99
Enentarzi 94
Enlil-nadin-akhi 185
Enmebaragesi 91, 92, 96, 101
Enna-Dagan 98, 299
Ennius 508

Erişum 129
Esarhaddon 201, 210, 221, 222, 248, 323, 354, 381, 382, 391, 395, 397, 449

Falconer, Hugh 410
Flannery, Kent 38
Flavius Iosephus 209, 253, 432, 473

Garrod, Dorothy 39
Gastang, John 41
Gaumata 404
Gedalya 218
Gılgamış 96, 104, 275, 293, 430, 505
Gudea, Lagaş 105, 107, 286, 310, 323
Gungunum 121

Hakoris 279
Hammurabi 30, 109-112, 120-128, 134-139, 148, 151, 165, 199, 202, 296, 317-326, 354, 355, 369, 396, 402, 429-433, 469, 470, 472
Hatşepsut 166, 186-188, 192, 358
Hattuşili I 169, 170, 174, 175
Hattuşili III 164, 165, 168, 178, 179, 183
Hazael 222
Herodotos 221, 256, 267, 268, 354, 389, 402, 425, 426, 432, 447, 465, 467
Heron 424
Hetepsekhemui 115
Hezekiel, Kral 216
Hezekiel, Peygamber 208
Hiksos 154-157, 186, 187, 192, 333, 497
Hiram I 209
Hodder, Ian 54
Homeros 14, 15, 20, 401
Horatius 16
Horemheb 168, 177, 190, 193, 356, 357
Horus 113, 115, 330, 335, 344, 467, 468
Hoşea 215, 475
Huni 116
Hyginus 509, 511

Ioannes Lydos 510
Isidorus Sevillalı 509
Iustinianus 465

İbal-pi-El II 123, 140, 141
İbbi-Sin 101, 109, 121
İblul-İl, Kral 98, 299, 300
İdrimi, Alalakh kralı 171
İgriş-Khalam 98
İluşuma 129
İlyas 213
İmhotep 343, 350, 423
İnanna 84, 86, 106, 287, 369, 447, 504
İri-inim-gina 84, 93, 94, 95
İrkab-Damu 98, 307
İsin 95, 104, 109, 120-128, 145-147, 150, 199, 200, 323, 395
İsis 455-457, 467, 468, 487
İsmaili 222
İşar-Damu 98, 307
İşbi-Erra 109, 121
İşki-Mari 99
İşme-Dagan 123, 124, 129
İşme-Sin 150
İzebel 213

Johnson, Gregory 68, 75
Julius Obsequens 16
Juvenalis, Decimus Iunius 16

Kadaşman-Enlil I 182
Kambyses II 277, 404
Kamose 155
Kandalanu 201, 251
Kanyon, Kathleen 41
Kara-indaş 181
Karib, Karibilu 221
Kassit hanedanı 142, 185, 199
Kaştiliaşu IV 184
Kefren (Khefren) 99, 116, 456
Khababaş 280
Khasekhemui 115
Khnumhotep 332
Khumbanigaş 201
Khumma-khaldash III 202
Kilamuwa 204
Kindattu 101, 109
Kirta 171
Ksenophon 267
Kserkses 261, 264, 266, 271, 354
Ktesias, Knidoslu 16
Kuhrt 272
Kurigalzu I 182, 369
Kurigalzu II 182
Kutir-Nahhunte 185, 199
Kyros, Genç 266
Kyros II 218, 403

Lao Tzu 476
Lipit-İştar 121, 323, 325
Loukianos, Samsatlı 16
Lugalanda 84, 94, 95
Lugalannemundu 101
Lugalzagesi 93, 104, 106

Manetho 152, 154, 333
Maniştuşu 101, 104
Marcus Aurelius, M. Annius Verus Antoninus 15
Marduk-apla-iddina I 199
Marduk-zakir-şumi 201

Markhaşi 101, 105
Martialis, Marcus Valerius 16
Mati, Arpad kralı 205
McCorriston, Joy 76
Mellaart, James 54
Menaşe 217, 222
Meni (Menes) 114
Mentuhotep 153, 155
Mentuhotep II 153
Merneptah 192, 196, 197, 212
Mernere 421
Mesalim 92, 93, 295, 300
Meskalamdug 339
Meşa (Moab) 214
Meton, Atinalı 450
Murşili I 170, 174, 175, 369
Murşili II 177, 178
Murşili III 178
Muwatalli II 168, 178

Nabonidus 250, 254-262, 398, 403
Nabopolassar 201, 250-261, 354, 399
Nabu-apla-iddina 201
Nabu-şumu-libur 200
Naqi 242
Naram-Sin 100, 104-111, 122, 129, 199, 287, 300-308, 340, 405
Naram-Sin (Eşnunna) 122
Natnu 222
Nazi-Maruttaş 183
Nebukadnezzar I 199, 200
Nebukadnezzar II 217
Neferirkara-Kakai 117
Nefertari 186, 192
Nefertiti 156, 189, 190, 357, 358
Neferusebek 154
Nekho 218
Nektanebo I 279
Nektanebo II 280
Nemer (Narmer) 113, 334, 350
Nepherites I 279
Neriglissar 254, 255, 259, 260
Nikmepa 171, 331
Ninurta-nadin-şumi 200
Nissen, Hans 68
Nitokris 227, 228

Omri 213, 214
Osiris 154, 156, 189, 190, 343, 344, 455-487
Osorkon I 225
Ovidius 508

Parattarna I 171
Parmenides 13, 14
Pekah 215
Pepi I 99
Perikles 17, 463
Petosiris 281
Philippos II 271
Piankhi 226
Pilliya, Kizzuwatna 171
Platon 14, 16, 21, 412
Plinius, Yaşlı 426
Plotinos 14
Plutarkhos 487
Polybios 447
Polykleitos 14
Psammetikhos I 227
Psammetikhos II 228
Psammetikhos III 277
Psammuthis 279
Ptnyh 198
Ptolemaios 272, 281
Puzur-Assur I 129
Puzur-Assur III 181
Puzur-İnşuşinak 101, 108
Pygmalion 210
Pythagoras 126

Qarni-Lim 141

Ramses I 190
Ramses II 157, 164, 168, 178, 191, 192, 196, 223, 225, 228, 335, 357
Ramses III 197
Ramses IV 223
Ramses IX 458
Ramses V 224
Ramses VI 456
Ramses VII 458
Rehoboam 213
Rekhmire 334, 345, 362, 439
Renfrew, Andrew Colin 38
Resin, Aramikralı 215
Rim-Sin 121, 122, 141
Rimuş 101, 104

Samuel 208, 212, 364, 473, 474
Sanherib 201, 210, 216, 221, 237, 242, 245, 284, 354, 381-385, 394-431, 432
Sargon 30, 86, 92, 101-107, 111, 203, 204, 210, 215, 216, 221, 222, 235-239, 242, 245, 246, 284, 287, 290, 291, 300, 301, 340, 368, 375, 379-391-397, 405
Sargon II 203, 204, 210, 215, 221, 222, 235, 236, 239, 242, 246, 284, 290, 379-397, 405
Saul 212, 486
Sekenenre-Tao 155
Seleukos 25, 272, 274
Sesostris I 153, 333
Sesostris II 153
Sesostris III 153, 154, 156
Sethi I 168, 178, 190
Sethi II 192

Sethnakht 223
Silius Italicus 509
Sin-iddinam 395
Sin-muballit 145
Sin-şarra-işkun 251
Sin-şumu-lişir 251
Smenkhara 190
Snofru 116, 118
Sokrates 13, 14, 15
Strabon 354, 367, 432, 510
Sumu-El 121
Sumu-la-El 121, 145
Sumu-Yaman 123, 134
Süleyman 208, 209, 213, 286, 473

Şalmaneser I 174
Şalmaneser III 201
Şalmaneser V 215
Şamaş-şumu-ukin 222, 250, 251
Şammuramat 242
Şamşi 220, 221, 242
Şamşi-Adad 97, 120-124, 129, 134, 139, 140, 141, 151, 201, 290, 317, 340
Şamşi-Adad V 242
Şar-kali-şarri 105, 106
Şattivaza 164, 173
Şattuara II 174
Şauştatar 171, 172
Şepenupet II 227
Şeşonk I 209
Şeşonk III 226
Şimon ben Gamliel II 475
Şu-İlişu 121
Şulgi 505
Şunaşşura, Kizzuwatna kralı 171
Şuppiluliuma I 165, 173, 176-178, 182
Şuppiluliuma II 179, 202, 203
Şu-Sin 101, 109
Şutruk-Nahhunte I 185, 199, 322, 405
Şuttarna I 171
Şuttarna II 173
Şu-Turul 105

Tacitus 464, 489, 491
Taharka 226, 228
Tanutamon 227
Tausret 192
Teos 279
Theokritos 16
Theophrastos 508
Thompson, Gertrude Canton 55
Thukydides 17, 18, 19, 464
Thutmosis I 170, 186, 187, 333
Thutmosis II 186
Thutmosis III 166, 171, 182, 186-188, 192, 279, 328, 333, 334, 337, 344, 367
Thutmosis IV 164, 166, 173, 188, 189, 335, 336
Tiglat-pileser I 199, 204, 208, 248, 431
Tiglat-pileser III 201, 204, 210, 215, 220, 221, 234, 246, 386-388, 393, 404
Tirigan 108
Tsedekiya 218, 253
Tukulti-Ninurta I 184
Tukulti-Ninurta II 200
Tupkiş 100, 306-308
Tutankhamon 190, 330, 364, 367, 498
Tuthaliya I/II 171, 175, 176
Tuthaliya III 176
Tuthaliya IV 163, 179, 184, 349

Udjahorresnet 277, 280
Unis 117, 119
Ur-Nammu 101, 105, 108, 110, 111, 125, 147, 310, 323, 325, 353
Urnanşe 310
Ur-Ninurta 121
Urzababa 104
Utu-khegal 105, 108
Uziyahu 220

Veda 479, 480
Vergilius 508
Vergilius, Maro Publius 15
Vitruvius 14

Wallerstein, Immanuel 75
Warad-Sin 121
Wen-Amon 208
Wright, Rita 76

Yahdun-Lim 122-124, 134, 145
Yarim-Lim 141
Yasmah-Adad 123, 124, 134
Yehimilk 209
Yehoram 214
Yehoyakim 218, 253
Yehoyakin 218, 253
Yehu 214
Yeremya, Peygamber 218, 253
Yeroboam I 213
Yeroboam II 215
Yeşaya 215, 447
Yoaş 215
Yoşiya 217

Zabibe 220
Zakur, Hamath-Lu'aş kralı 205
Zannanza 177
Zerdüşt 268
Zidanza II 171
Zimri-Lim 99, 124, 134, 138-149, 296, 318, 320

Kronoloji

3000 2500 2250 2000 1500 1250 1000 750 500

y. 2900
Uruk, Ön Hanedanlar döneminin başı

y. 2500
Ur kraliyet mezarları

Ebla'nın zirvesi

Dicle Nehri üzerinde Assur şehrinin kuruluşu

Mari'nin kuruluşu

y. 2350
Lugalzagesi, Umma kralı (On Hanedanlar IIIb), Uruk kralı

Ebla kralı İşar-Damu

Akad dönemi başlar, Sami unsuru Sümer unsuruna baskın hale gelir

2254-2218
Akad kralı Naram-Sin, "(dünyanın) dört bölgesinin kralı"

y. 2000
Ur Elamlılar tarafından kuşatılıp ele geçirilir

1775-1762
Mari kralı Zimri-Lim; şehir 1759'da Hammurabi tarafından yok edilir

2094-2047
III. Ur hanedanından Şulgi'nin dönemi

2112-2095
"Ur kralı, Sümer ve Akad kralı" Ur-Namma, III. Ur hanedanı

2143-2124
Lagaş kralı Gudea

2000-y. 1700
Isin e Larsa'da ara dönem; Amorilerin yükselişi; Paleo-Assur ticaret dönemi

y. 1500
Babil'de Kassit dönemi başlar

1285
Kadeş Savaşı: II. Ramses'in Mısır ordusu ve II. Muwatalli'nin Hitit ordusu Klasik dönem öncesinin en önemli savaşında karşı karşıya gelirler

y. 1400
I. Kurigalzu Dur-Kurigalzu'yu kurar

1233-1197
Isin hanedanından Kral I. Nabukadnezar'ın dönemi

y. 1250
Assur ülkesi, I. Salmanassar dönemi

1620-1590
I Hattuşili ile Hititler Anadolu ve Suriye'de yayılmaya başlar Hattuşaş'ın kuruluşu

1265-y. 1240
Hitit kralı III. Hattuşili

1300-y. 1100
Yunanistan ve Ege bölgesinde Myken uygarlığı

1190
Hitit İmparatorluğunun sonu

1355-1320
Hitit kralı I. Suppiluliuma Suriye'yi fetheder

1243-1207
I. Tukulti ninurta ile Med-Assur dönemi başlar

X. yüzyılın ikinci yarısı - VII. yüzyılın son çeyreği
Assur İmparatorluğu

y. 1000
Samuel ve Saul İsrail kabilelerini bir araya getirdikten sonra Davut ilk İsrail devletini kurar ve oğlu Süleyman onun eserlerini sürdürür

800-775
Yunanistan'da alfabenin kullanılmaya başlanması

883-859
II. Assurbanipal ile Yeni Assur dönemi başlar

VI. yüzyıl
Yeni Babil dönemi neobabilonese

681-631
Assurbanipal dönemi Assurbanipal

689
Babil'in yok edilmesi

732
Babil'in Assurlular tarafından fethedilmesi dağlı Assiri

Geç Kalkolitik ve Erken Bronz Çağı | Orta Bronz Çağı | Geç Bronz Çağı | Demir Çağı

y. 2500
Mari kralı İblul-İl

Kiş kralı Mebaragesi

y. 2450
I. Ur hanedanı kralı Mesannepadda

Lagaş kralı Eannatum (Akbabalar steli)

2335-2279
Paleo-Akad dönemi Akad kralı Sargon Mezopotamya'yı birleştirir

y. 2270
Maništusu'nun dikilitaşı

y. 2225
Babil'in tüm merkezlerinin Kiş ve Uruk liderliğindeki isyanı Naram-Sin tarafından bastırılır

2120-y. 1990
Awan hanedanının son Elam kralı Puzur-İnşuşinak'ın dönemi

2002
III. Ur krallığı çöker: Ur Elamlılar tarafından kuşatılır ve ele geçirilir

1812-1775
SaŞamşi-Adad Assur ve Mari'yi ele geçirir (1792) ve Yukarı Mezopotamya krallığını kurar

1792-1750
Babil'de Hammurabi dönemi

y. 1520
Hurriler tarafından kurulan Mitanni devleti (Khanigalbat) Suriye ve Kuzey Mezopotamya'yı hâkimiyeti altına alır

1194-1184
Troia Savaşının geleneksel tarihi

1150-y. 1125
Deniz Kavimlerinin istilası, Ugarit'in yerle bir edilmesi

1318-y. 1290
Hitit kralı II. Muršili

y. 1300
Mitanni devleti Hititlerin vassalı haline gelir

1290-y. 1272 .
Hitit kralı II. Muwattalli

1272-y. 1265
Hitit kralı III. Muršili

1263-1234
Assur kralı I. Salmanassar dönemi

y. 1250
Eski Mitanni Krallığı Assurluların hâkimiyetine girer

1114-1076
Assur kralı I. Tiglat-pileser "Sümer ve Akad kralı" unvanını alır

858-824
Assur İmparatorluğu, III. Salmanasar dönemi

776
İlk Olimpiyat Oyunlarının geleneksel tarihi

721-705
II. Sargon ile Assur Krallığının zirvesi assiro

680-669
Assur kralı Esarhaddon Babil'i yeniden inşa eder

612
Medlerle Babilliler Ninova'yı yok eder

tarihler MÖ olarak okunmalıdır

3250 3000 2750 2500 2250 2000 1750 1500 1250 1000 750 500

3000-2650
I-II. hanedanlar (Thinite):
Aha (Meni / Menes), Djer,
Den, Hetepsekhemui, Khasekhemui

Narmer'in halefi Aha
yeni krallığın başkenti
Memphis'i kurar

3000'den önce
0 hanedanı, Akrep Kral Narmer,
Yukarı ve Aşağı Mısır'ın
birleştirilmesi

2575-2465
IV. hanedan

2650-2575
III. hanedan

2465-2325
V. hanedan

2325-2150
VI. hanedan

2150-1990
VII-XI. hanedanlar

1990-1780
XII. hanedan

1285
Kadeş Savaşı

1305-1195
XIX. hanedan

1196-1070
XX. hanedan

1070-945
XXI. hanedan (Tanis)

945-525
XXII-XXVI. hanedan

1550-1307
XVIII. hanedan

1640-1550
XV-XVI. hanedanlar (Hiksos)

Oluşum dönemi | Ön Hanedanlar dönemi | Eski Krallık | I. Ara dönem | Orta Krallık | II. Ara dönem | Yeni Krallık | Yeni Krallık (Geç Ramses dönemi) | III. Ara dönem

3000-2610
Djeser (Netjerikhet)

2550-2530
Khufu /Keops

2520-2495
Khaefra/Kefren

2490-2470
Menkaura/Mykerinos

Piramit Metinleri

2325-2290
Teti

1890-1875
II. Sesostris

1875-1840
III. Sesostris

2040
Mentuhotep altında birleşme

1555-1550
Kamose

1550-1525
Ahmose

1526-1504
Amenhotep I

1504-1492
I. Thutmosis, Deir
el-Medina'nın kuruluşu

1492-1479
III. Thutmosis

1479-1425
Thutmosi III

1473-1458
Hatşepsut

y. 1532
Hiksos'ların kovulması

1333-1323
Tutankhamon

1307-1305
I. Ramses

1305-1290
I. Sethi

1290-1224
II. Ramses

1224-1214
Merenptah

1214-1204
II. Sethi

III. Ramses, Deniz Kavimleriyle çarpışmalar

664-657
Tanutamon

664-610
I. Psammetikhos

595-589
II. Psammetikhos

Thebes'te Rahip-Krallar

663-657
Assur istilası

y. 590
İlk Yahudi
toplumunun
Elefantin'e
yerleşmesi

Tarihler MÖ olarak okunmalıdır

800 750 700 650 600 550 500 450 400 350 300

663-657
Assurluların Mısır'ı istilası

612
Medler ve Babilliler Ninova'yı yağmalarlar

570-526
Mısır, Amasi dönemi

776
Yunanistan, İlk Olimpiyat oyunlarının geleneksel tarihi

y. 720 – 657
Mısır – Üçüncü Ara Dönem: Piankhi, (712'ye kadar), Taharka (690-664), Tanutamon (664-657)

586
II. Nabukadnezar (605-562) Kudüs'ü yok eder

559-530
Büyük Kyros'un dönemi: Pers İmparatorluğu doğar. Ahamenis Krallığı istikrarlı bir imparatorluk haline gelir ve Mısır'dan Hindus Vadisine kadar Yakındoğu'ya hâkim olur

539
Pers İmparatoru II Kyros: Kyrus Babil'in son Keldani kralı Nabonidus'u yener ve Medlerle Urartuları da yendikten sonra Babil'i fetheder

521-486
Pers İmparatorluğu, I. Darius dönemi

509
Roma, monarşinin sonu

500-494
Ionia isyanı Miletos'un yok edilmesiyle sonlanır

401
Genç Kyros'un ağabeyi tahttan indirme girişimi (Anabasis, Ksenophon), Kunaksa Muharebesi

431-404
Peloponnesos Savaşı

465-424
Pers İmparatorluğu, I. Artakserkses dönemi

486-465
Pers İmparatorluğu, Kserkses dönemi

399-393
XXIX. hanedan: I. Nefertiti (399-393), Psammuthis (393), Hakoris (393-380)

359-336
Makedonya kralı II. Philippos dönemi

338-335
Aşağı Mısır'da, Sais'te Khababaş'ın Ara Dönemi

336-323
Büyük İskender dönemi

332
Büyük İskender Mısır'ı fetheder; yeni Ptolemaios hanedanı (XXXI. hanedan) İskenderiye'yi başkent yapar

330
III. Darius'un öldürülüşü: Pers İmparatorluğunun sonu

753
Roma'nın kuruluşu (Varro kronolojisi)

664-525
Mısır, XXVI. hanedan, I. Psammetikhos (664-610)

595-589
Mısır, II. Psammetikhos dönemi

589-570
Mısır, Apries dönemi: ilk Yahudi toplumu Elephantin'e yerleşir

546
Kyros Lydia'yı fetheder: Anadolu'nun Yunan şehirlerinin liderleriyle bir araya gelir

525-522
İkinci Ahemenis kralı Kambises'in dönemi

525
Kambises Mısır'a hâkim olur. XXVI. hanedanın son firavunu III. Psammetikhos yenilgiye uğrar ve yakalanır

525-404
Mısır, Geç Dönem, XXVII. hanedan (Pers)

490
Atinalılar Marathon'da Persleri yener

480-479
II. Yunan-Pers Savaşı: Termopil, Artemision, Salamis, Platea

404-399
Mısır, XXVIII. hanedan, Firavun Amyrtaios

380-343
XXX. hanedan: I. Nectanebo (380-362), Teos (365-360), II. Nectanebo (360-343)

371
Leuktra Muharebesi, Sparta yenilgiye uğrar, Thebes'in kısa dönemli egemenliği başlar (371-362)

343-332
Perslerin Mısır'da ikinci hâkimiyet dönemi

343-290
Samnit Savaşları: Roma İtalya'yı fethetmeye başlar

338
Atina ile Thebes Khaironeia'da Makedon kralı II. Philippos'a yenilirler

336-330
III. Darius Kodomannus'un Pers krallığı

333
İssos Muharebesi: Makedon kralı İskender III. Darius liderliğindeki Persleri yener

331
Gaugamela Muharebesi: İskender Pers İmparatorluğunu fetheder

tarihler MÖ olarak okunmalıdır

3500 3000 2750 2500 2250 2000 1500 1250 1000 750 500

III. binyıl ortaları
Ur kraliyet mezarlarında gümüş objeler bulunur

2500
Abydos'ta (Mısır) hidrolik mühendisi olan "sulanan topraklar denetimcisi" faaliyet gösterir

Bronz Çağı
Saban kullanımı

3000-2500
Piramit dönemi

II. binyıl
Babil dönemi,
takımyıldızlarının konumlarının ilk listeleri

XVI. yüzyıl
Mezopotamya'da
ilk cam kaplar

XIV. yüzyıl
Kassitlerin yeni
başkenti Dur-Kurigalzu'nun
inşası

XIII. yüzyıl
Assur'da cam-mozaik
tekniğinin ilk örnekleri

IX. yüzyıl
Başkent Assur'un yeniden inşası

V. yüzyıl
Mezopotamya, gezegenlerin
konumu konusundaki ilk
hesaplamalar

691
Jeruan
(Ninova) su kemeri

1700-1450
Girit maddi kültürünün en görkemli dönemi

Bilim ve Teknik

IV. binyıl
Bakır ve kalayın
eritilmesiyle
bronzun icadı

Sümerler yazıyı
icat eder

Mezopotamya'da
ilk basit tekerleğin icadı

III. binyıl
İlk takvimin tanımlanması

Önce yontulan, sonra 4 parmaklı tekerler

Hem Mezopotamya'da, hem Mısır'da cam objeler

II. binyıl
Hititler özellikle silah üretiminde
sistematik olarak demir kullanırlar

VII. yüzyıl
MÖ 667-626 arası Assur kralı olan Assurbanipal'ın Kütüphanesi
tıp, simya ve botanik konusunda sayısız metin içerir

Mul Apin, takımyıldızlarının listesini içeren Babil metni

VII-VI. yüzyıllar
Babil, Nabukadnezar tarafından yeniden inşa edilir
(Babil Asma Bahçeleri efsanesi)

tarihler MÖ olarak okunmalıdır

3500 3250 3000 2750 2500 2250 2000 1750 1500 1250 1000 750 500

XXIV. yüzyıl ortaları
Akad dönemi başlar: Sami unsuru Sümer unsuruna baskın hale gelir. Akad kralı Sargon'la (2340-2284) kraliyet kavramı kültürel olmaktan çıkıp kahramanlığa dayanır

XXIII. yüzyıl ortaları
Naram-Sin (2254-2218) "dünyanın dört bir tarafının kralı" ilan edilir

XXVII-XXIII. yüzyıllar
Mısır'da Eski Krallık, Piramitler dönemi: Djeser (2630-2611, III. hanedan), Snefru (2575-2551, IV. hanedan), Khufu/Keops (2551-2528)

XX-XVIII. yüzyıllar
İsin ve Larsa ara dönemleri; Amorilerin siyasi ve kültürel yükselişi; Paleo-Assur ticaret dönemi

1792-1750
Babil kralı Hammurabi dönemi

1812-1780
Assur kralı Şamşi-Adad dönemi

1170-1155
Elam kralı Shutruk-Nakhunte Mezopotamya sanat eserlerini Susa'ya getirir

1479-1425
(XVIII. hanedan)
III. Thutmosis Karnak Tapınağını büyüterek Amon kültünü güçlendirir

668-631
Assurbanipal Ninova'da ilk kütüphaneyi kurar

521-486
I. Darius, Kudüs Tapınağının yeniden inşasına izin verir

Geç Kalkolitik ve Erken Bronz Çağı | Orta Bronz Çağı | Geç Bronz Çağı

y. 2000
Ur, Elamlılar tarafından kuşatılıp fethedilir

1971-1926
I. Sesostris ticareti güçlendirir ve Kuzey Suriye limanları ile ticari ilişkiler kurar

1758
Mari, Hammurabi tarafından yok edilir

IV. binyıl ortaları
Aşağı Mezopotamya'da "kentsel devrim". Sümer uygarlığının doğuşu. Uruk'ta tapınaklarla saraylar inşa edilir, tarımsal üretim artar, uzmanlık gerektiren zanaatlar gelişir, çivi yazısı ve bürokrasi doğar

XXII. yüzyıl ortaları
Lagaş kralı Gudea (2143-2124) ile Sümerler yeniden canlanır

III. binyıl ortaları
Ur kraliyet mezarları; Mari sarayının inşası; Ebla zirveye ulaşır

1360-1343
Akhenaton dini-siyasi bir reform gerçekleştirir ve yeni başkent Akethaton'u (günümüzde el-Amarna) kurar. Akhenaton'un "sapkınlığı" kısa sürelidir ve oğlu Tutankhamon (1338-1329) ile önceki düzene dönülür

705-681
Sanherib Ninova'yı yeniden kurar

612
Medlerle Babilliler Ninova'yı yağmalar

XIV. yüzyıl
I. Kurigalzu, Dur-Kurigalzu'yu kurar

XX-XVIII. yüzyıl
İsin ve Larsa ara dönemi; Amorilerin siyasi ve kültürel yükselişi; Paleo-Assur ticaret dönemi

605-562
II. Nabukadnezar Babil'de büyük inşaat projeleri başlatır

tarihler MÖ olarak okunmalıdır

5000 2750 2500 2250 2000 1750 1500 1250 1000 750 500

III. binyıl başları
Mezopotamya, lirlerin ve dokuz ila on bir telli arpların ilk örnekleri

XXIV. yüzyıl
Ur kraliyet mezarı (günümüzde Irak): bazı müzisyenler zarif süslemeli lirler ve arplarla birlikte gömülür

y. 3100
Mezopotamya, üzerinde tel sayısı üçü geçmeyen eğimli arp tasvirleri olan kil tabletler

III. binyıl sonları
Cur ve Lagaş sarayları (günümüzde Irak): kasnaklı dev davulların çalındığı ilk müzik gösterileri

y. 2300
Mezopotamya, lavtaların çalındığı ilk müzik gösterileri

II. binyıl başları
Mezopotamya, köşeli arp kullanılmaya başlanır

2094-y. 2047
Ur sarayı (günümüzde Irak): Ur kralı Şulgi bir ilahide müzik konusunda usta olduğuyla övünür

II. binyıl
Babil kültürünün yükselişi: deri kaplı çalgılar dini müzikte merkezi bir rol oynar

Güney Babil: UET 7, 74 olarak bilinen ve lir veya dokuz telli arp üzerinde yedi farklı diyatonik skala seslendirilmesine izin veren bir sistem içeren çivi yazılı metin yazılır

II. binyıl ortaları
Eski Krallık, Abusir'de (Mısır) Kral Niuserra'nın tapınağı: yuvarlak kasnaklı büyük bir davul çalan bir adamın tasviri

y. 1500
İkinci Ara Dönemin sonları-Yeni Krallık başları: Mısır'da lir ve lavtaların ortaya çıkışı

Amarna dönemi: sonradan kaybolacak olan dev lirin ortaya çıkışı

y. 1070.
Geç Ara Dönem, "Wenamun'un Hikâyesi"nde kadim Fenike şehri Biblos'ta Kral Tjekerbaal'ın sarayındaki Mısırlı bir kadın şarkıcıdan söz edilir

700-675
Tarquinia: bir adak çukurunda bir *lituus* bulundu (1985)

Musica

IV. binyıl sonları
Hierakonpolis (Mısır). Mısır sanatında ilk müzisyen tasviri. Kayrak taşından bir tuvalin üzerinde nay, yani yan flüt çalan bir çakal resmedilmiştir.

y. 2350
Muhafaza edilen en eski dini metinler olan Piramit Metinlerinin ritüel formüllerinde eski müzik türleri tasvir edilir

2000-y. 1700
Orta Krallık, Vezir Antefiker'in annesinin mezarı, Thebes (Mısır): bir erkek ve bir kadın arp çalarken tasvir edilmiştir

1550-y. 1300
XVIII. hanedan:
özel mezarların duvarlarında, özellikle büyük şölen tasvirlerinde bol miktarda müzik sahnesi. Tambur kasnakları köşeliyken yuvarlak olur

1300-y. 1190
XIX. hanedan:
sıklıkla kullanılan bir dekorasyon teması olan şölenin yerini dini nitelikte sahneler alır ve bazen müzik aletleri de içerirler

II. binyıl ortaları
Eski Krallık, Kral Niuserra'nın Abusir'deki (Mısır) tapınağı: yuvarlak kasnaklı büyük bir davul çalan bir müzisyenin tasviri

680-660
Geç Dönem, muhtemelen profesyonel bir müzisyen olan Tadja'nın mezarında iki lavta ve bir lir vardır

y. 750
Etruria:
"Heptakord Ressamı"nın, üzerinde yedi telli proto-*kithara* (veya *phorminx*) olan amforası

tarihler MÖ olarak okunmalıdır

EDİTÖR

UMBERTO ECO

ANTİK YAKIN DOĞU

Günümüzde Akdeniz'den Yakındoğu'ya, antikçağla ilgili bilgilerin mekânsal ve kronolojik ufku olağanüstü şekilde genişlemiştir; dahası, belli uygarlıklarla sınırlı oldukları sanılan olguların, belirsizliğe yer vermeyecek bir şekilde birbiriyle daha bağlantılı olduğu anlaşılmaya başlanmıştır.

Dolayısıyla Yakındoğu'nun tarihini antikçağın diğer "tarih"leriyle bütünleştirmenin başlıca yollarından biri, kültürel ufkun kapsamını antropolojik olarak, kültürler arası ilişkiler anlamında genişletmektir; ancak bunu yapmanın başka bir yolu daha vardır, o da bölgesel özellikleri yapısal ve paradigmatik açıdan incelemektir. Elinizdeki kitabın amacı tam da budur.

ALFA TARİH
alfakitap | alfakitap
alfakitap | www.alfakitap.com
ISBN 978-605-171-780-7